KOMMA

TIJDSCHRIFT VOOR POLITIEK EN SOCIAAL ONDERZOEK

JAARGANG 3 NUMMER 1

KRAKEN, POLEN, CPN ONTWERPPROGRAM

V8570 .

Komma

Tijdschrift voor Politiek en Sociaal Onderzoek

Komma verschijnt 4x per jaar.

Uitgever: Stichting Instituut voor Politiek en Sociaal Onderzoek (IPSO), Nieuwe Leliestraat 169, 1015 HD Amsterdam, tel. (020) 251920.

Redactie: Dick Boer (secretaris), Sylvia Bacchini, Albert Benschop, Duco Hellema, Arnold Koper, Rob Milikowski.

Redactiesecretariaat: Dick Boer, Prinses Margrietstraat 22, 1077 LA Amsterdam.

Omslagontwerp / basis lay-out: Paul Syrier

Abonnementen: gelden voor één jaargang en omvatten vier nummers. Ze kunnen met elk nummer ingaan. Abonnementen worden automatisch verlengd tenzij voor december schriftelijk is opgezegd. De abonnementsprijs voor de derde jaargang — 1982 — bedraagt *f* 46,—. De prijs van losse nummers bedraagt *f* 13,50. Abonnementsopgaven en bestellingen te richten aan het IPSO. Voor het betalen van het abonnementsgeld verzoeken we u alleen gebruik te maken van de acceptgirokaart die wij u toezenden.

Losse nummers: kunnen besteld worden door storting van *f* 15,80 (inclusief verzendkosten) op postgirorekening 2252298 ten name van Stichting IPSO, Amsterdam, onder vermelding van jaargang en nummer.

Advertenties: Tarieven zijn op aanvraag verkrijgbaar.

Gehele of gedeeltelijke overname van artikelen uit Komma is uitsluitend toegestaan met volledige bronvermelding en na schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud

Jaargang 3, nummer 1, mei 1982

Redactioneel 3

Henk Hoekstra over het ontwerp-program van de CPN:
'Wie kan zich nou aan die ongelooflijk harde feiten onttrekken?'
Interview door Elsbeth Etty en Duco Hellema 5

Albert Benschop, Harry van den Berg, Klaas Anders
Leninistische strategie of parlementarisme?
Een ontwerp-program op het kruispunt van twee doodlopende wegen 33

Kees van der Pijl
Een doorbraak, maar waar naartoe? 77

Jaap Draaisma, Pieter van Hoogstraten
Over volkshuisvesting en kraken
Een discussiebijdrage 97

Albert Benschop
Bonapartistisch socialisme?
Stellingen over de gemilitariseerde partijdictatuur in Polen 119

Jaap Wolff
Stellingen over het rapport 'De CPN in de oorlog' 150

Wladimir Andreff
Staat, sector-winsten en crisis in het wereldkapitalisme
Een antwoord aan Meindert Fennema en Peter de Jong 160

ISSN 0167 - 4463

KOMMA-Studiegroep

Op maandag 7 juni a.s. wordt in Nijmegen een **'KOMMA-studiegroep'** opgericht.
De bijeenkomst vindt plaats in café Trianon, Berg en Dalseweg 33, 6522 BA Nijmegen en vangt aan om 20.00 uur.
Nadere informatie kan ingewonnen worden bij Pieter van Lierop, Van Langeveldstraat 39, 6521 MH Nijmegen, tel. (080) 227425.

Redactioneel

Het eerste nummer van deze al weer derde jaargang van Komma opent met een uitgebreid interview met Henk Hoekstra, de voorzitter van de CPN en — in dit verband zeker zo belangrijk — de eindredacteur van het ontwerp-beginselprogramma voor die partij. Want het is dit ontwerp-beginselprogramma dat het centrale thema vormt van dit interview, dat werd afgenomen door Elsbeth Etty en Duco Hellema. Daarmee is ook wat Komma betreft de discussie over dit Ontwerp begonnen, een discussie die al geruime tijd aan de gang is. In die discussie valt op, dat de tekst van het ontwerp-program meestal nogal rechtlijnig gelezen wordt. Anders gezegd: de tekst wordt vooral als aanleiding genomen om het eigen standpunt dat men ten aanzien van de CPN heeft nog eens te onderstrepen. De tekst blijkt dan — logisch! — even eenduidig als de kritikus van de tekst dat wil. Globaal gesproken vind je dan twee lezingen. De ene vindt in de tekst een doorbraak naar de sociaal-democratie, wat dan al naar gelang het standpunt van de lezer positief of negatief beoordeeld wordt. De andere lezing concludeert enkel opportunisme, het stalinisme wordt niet overwonnen maar enkel verborgen gehouden. Voorbeelden van de eerste lezing treffen we aan in Het Vrije Volk en Het Parool, dat schrijft (30-1-1982): 'het sociaaldemocratiseringsproces (is) met dit ontwerp ondubbelzinnig ingezet'. Dat is ook volgens sommige — vele, enkele? — communisten het geval en zij zien daarin een teken van 'ideologisch verval van de CPN', een betreurenswaardig afscheid van de 'verwezenlijking van het socialisme langs revolutionaire weg' (zo Jos Joosten in een ingezonden brief in de Volkskrant van 30-12-1981). Een typische vertegenwoordiger van de tweede lezing is Bart Tromp. Hij schrijft in het februarinummer van 'Socialisme en Democratie' over het Ontwerp als 'oude wijn in nieuwe zakken'. En de NRC waarschuwt: zolang de CPN zich 'blijft tooien met het predikaat 'communistisch' zijn we zo vrij haar democratische voornemens met voorzichtigheid te begroeten'.

Maar er is ook een andere lezing, waarin de nadruk gelegd wordt op het tegenstrijdige, het onvoltooide karakter van het Ontwerp en waarin een serieuze poging wordt ondernomen tot een analyse van die tegenstrijdigheden. Zo'n lezing geeft Willem van de Zandschulp in VK van januari 1982. Volgens hem bevindt de CPN zich op 'het kruispunt tussen traditionele dogmatiek en een nieuwe benadering'. Het artikel van Klaas Anders, Albert Benschop en Harry van den Berg in dit nummer, 'Leninistische strategie of parlementarisme? Een ontwerp-programma op het kruispunt van twee doodlopende wegen', bevindt zich, zoals de titel duidelijk maakt, op ditzelfde spoor. Zij waarderen het Ontwerp als intentieverklaring te willen breken met het zgn. marxisme-leninisme

zonder van de weeromstuit te vervallen in sociaal-democratisch parlementarisme. Zij plaatsen echter wel kritische kanttekeningen bij de wijze waarop die intentie onder woorden is gebracht en signaleren op een aantal cruciale punten het ontbreken van een behoorlijke analyse. Ook Kees van der Pijl mist in het Ontwerp de analyse en hij doelt daarmee vooral op het ontbreken van een analyse van de eigen naoorlogse geschiedenis van de CPN. In zijn artikel 'Een doorbraak, maar waar naartoe?' geeft hij daartoe een aanzet en maakt van daar uit duidelijk dat het Ontwerp wat al te gemakkelijk heenloopt langs de problematiek van een democratische weg naar een socialisme, dat echt breekt met de bestaande kapitalistische orde.

Jaap Draaisma en Pieter van Hoogstraten leveren een bijdrage 'Over volkshuisvesting en kraken'. Zij wensen hun verhaal uitdrukkelijk beschouwd te zien als de opening van een discussie; wij van de redactie zijn bezig meer artikelen over deze problematiek te organiseren. Artikelen waarin ook aandacht zal worden besteed aan de stadspolitiek in het algemeen en het optreden van progressieve politieke partijen daarin in het bijzonder.

Onder de titel 'Bonapartistisch socialisme in Polen?' poneert Albert Benschop een aantal stellingen over de oorzaken die tot de crisis van het maatschappelijk stelsel in Polen hebben geleid en waarvan een 'gemilitariseerde partijdictatuur' de treurige culminatie vormt. Dit met het oog op een nauwkeuriger bepaling van het perspectief dat er voor een democratische weg naar het socialisme daar bestaat.

Jaap Wolff publiceert de stellingen die hij oorspronkelijk voor de geschiedenisgroep van het IPSO maakte over het in 1958 verschenen rapport 'De CPN in de oorlog'.

Komma 3/1 wordt besloten met de in het vorige nummer beloofde reactie van Wladimir Andreff op het artikel van Peter de Jong en Meindert Fennema over met name zijn boek 'Profits et structures du capitalisme mondiale' (Komma 2/4, 'Oude en nieuwe theorieën over het imperialisme: Winst of verlies?').

'Wie kan zich nou aan die ongelooflijk harde feiten onttrekken?'

Henk Hoekstra over het ontwerp-program van de CPN

Duco Hellema
Elsbeth Etty

Op het 26ste congres van de CPN in juni 1978 werd besloten tot het opstellen van een nieuw partijprogram dat het nooit officieel aangenomen beginselprogram uit 1946 zou moeten vervangen. Het nieuwe partijbestuur stelde een commissie in die in de loop van 1981 partijvoorzitter Henk Hoekstra de opdracht gaf een ontwerp-tekst te schrijven. Vrijwel gelijktijdig maakte Hoekstra bekend zich op een komend partijcongres niet meer herkiesbaar te zullen stellen als voorzitter.

Het ontwerp-program werd op 23 december 1981, voorzien van een toelichting van Hoekstra, in De Waarheid gepubliceerd. De nationale pers reageerde welwillend. De positieve reacties hadden met name betrekking op de uit het Ontwerp sprekende wil tot samenwerking met linkse partijen, het gesuggereerde afscheid van het democratisch-centralisme en het marxisme-leninisme, de kritische beoordeling van 'het reële socialisme' en de wil om een 'nieuw type communistische partij' te creëren.

Een maand na de publikatie van het Ontwerp hadden wij een uitvoerig interview met Hoekstra over bovengenoemde kwesties, die inmiddels in de CPN tot heftige discussies tussen zogenaamde 'vernieuwers' en 'dogmatici' hadden geleid. Ons interesseerde met name de vraag hoe het mogelijk is dat juist Hoekstra, iemand die zò lang verbonden is geweest met de stalinistische tradities, in staat was een Ontwerp te maken dat met deze tradities breekt.

Welke ervaringen hebben aan deze breuk ten grondslag gelegen, wat waren de beslissende momenten en wat zullen uiteindelijk de consequenties zijn van dit ontwerp-program?

De Groot als schrikbeeld

Wat heeft het voor jou, iemand die, zoals Willem van de Zandschulp in de Volkskrant schreef, 'gepokt en gemazeld is door het stalinisme' betekend om dit ontwerp-program te schrijven. Je hebt de koude oorlog als communist meege-

maakt, was lange tijd de linker- of rechterhand van De Groot en speelde een rol in alle drama's die er geweest zijn.
Juist daardòòr kon ik dit program schrijven. Dat wil ik eerlijk zeggen. Juist doordat ik — en ik niet alleen — al die fases meegemaakt, beleefd en verwerkt heb, ècht verwerkt, ben ik in staat daaruit conclusies te trekken voor de toekomst. Mijn verleden heeft daarbij niet belemmerend gewerkt. Tja, gepokt en gemazeld... Er zijn er in Nederland natuurlijk zeer velen die gepokt en gemazeld zijn, door Drees bijvoorbeeld, door de koude oorlog, de Amerikanen of wat dan ook. Ik ook, wie van ons niet?

Wanneer ben je begonnen kritisch over de partij en over de partijpolitiek te gaan denken?
Nou, met een hele hoop dingen die nu gepubliceerd zijn in het ontwerp-program, zoals bijvoorbeeld de kwestie van de coalitiepolitiek, ben ik, voor zover ik kan nagaan, al vanaf 1968 bezig. Dat had voor een deel te maken met de ontspanning die toen pas goed op gang kwam *en met het inzicht dat het reële socialisme geen inspiratiebron meer was.* Een autonome opstelling van onze kant was niet genoeg. De tijden waren nog niet zover gerijpt in onze partij dat je daar over kon praten, maar toch duiden een aantal redevoeringen uit die tijd er op dat ik zelf en nog een aantal anderen al bezig waren met het idee van coalities. Met het idee dat je, als je echt socialisme wil in Nederland, coalities moet vormen — niet *alleen* met de sociaal-democratie trouwens — en dat je voor elke maatschappelijke en sociale verandering coalities moet aangaan.

Op een gegeven moment werd de hele kwestie geconcentreerd op de verkiezingsnederlaag van 1977, die veel méér was dan alleen maar een verkiezingsnederlaag. Mijn persoonlijke mening is dat dit opnieuw een moment was — en ik hoop eigenlijk het laatste moment — dat we moesten kiezen: ja of nee doorgaan met een communistische partij. We hebben dus gezegd: we gaan door, we maken een communistische partij. Toen is eigenlijk besloten tot het idee van een nieuw type communistische partij.

Toch is de hele vernieuwing in de partij pas veel later ingezet. In 1977 presteerde de partijleiding het nog om de verkiezingsnederlaag te verklaren uit de gijzelingsacties van Zuidmolukkers.
Dat was een compromis.

Ja, maar wel een compromis van een niveau waarvoor je nu waarschijnlijk geen verantwoording meer zou willen nemen.
Dat is waar, maar het zou nu ook niet nodig zijn omdat de hele situatie in de partij veranderd is. Als je een verkiezingsnederlaag lijdt, zoals toen, zoek je altijd naar argumenten bij je tegenstanders. Dat is toen ook gebeurd, met zekere

emoties. Een deel van de leiding wist welke spanningen er waren, ook spanningen binnen de leiding. Mijn lijn is altijd geweest: in elk geval de partij bij elkaar houden om van daaruit nieuwe wegen open te breken. Dat is dus gebeurd. Na de zomer van 1977 kwam het moment waarop zich die keuze opdrong: worden we een sekte of gaan we door met een communistische partij. De Groot bepleitte eigenlijk het sektendom en daar hebben we afstand van genomen. We hebben — en dat is heel fundamenteel geweest — afstand genomen van de zogenaamde categorieën-theorie van De Groot. Op de eerste openbare vergadering na die zomer, in september 1977 in Amsterdam, heb ik heel duidelijk gezegd: we laten onze partij niet splitsen in categorieën. Het was een ontzettend geladen vergadering en ik weet nog goed dat de zaal explodeerde op die stellingname.

Je bent in januari 1968 op voorstel van het toenmalige dagelijks bestuur en op voordracht van De Groot, die zelf om gezondheidsredenen aftrad, voorzitter van de CPN geworden. Waarom wilde hij speciaal dat jij dat werd?
Dat is één van de dingen die jullie hem zelf zullen moeten vragen. Ik denk dat hij het idee had dat het mij wel toevertrouwd was. Vanuit zijn visie uiteraard. Ik weet niet hoe hij er nu over denkt... Uiteindelijk is het nog niet eens zo slecht afgelopen, vind ik. Je kunt dit program niet los zien van mijn verleden

Onze ervaring is dat het in de partij tamelijk feodaal toe gaat: een leider of een groep leiders kiezen iemand die ze goed kennen in wie ze vertrouwen hebben, tot opvolger. Jij zal toch wel een zekere relatie met De Groot gehad hebben. Je bent toch helemaal in zijn traditie voorzitter geworden. Heeft het feit dat je je op het komende congres niet meer herkiesbaar stelt voor het voorzitterschap te maken met het schrikbeeld De Groot. Ben je bang dat je in dezelfde fouten zal vervallen?
Ja, dat heeft er wel mee te maken, dat moet ik eerlijk zeggen. Ik heb gezien hoe het fout kan gaan. Ik begin daar niet aan. Kijk, het voorzitterschap hoeft niet per sé aan leeftijd gebonden te zijn, op den duur wel aan termijnen denk ik. Je kan onmogelijk zeggen: hij is de vijftig gepasseerd en kan dus geen voorzitter zijn. Dat is nonsens. Je kan wel zeggen: hij is nou vijftien jaar voorzitter en dat is een enorme slijtageslag. Dan moet je je afvragen of vijftien jaar niet lang genoeg is. Ik wil geen afstand nemen van processen die ikzelf mede op gang gebracht heb. Integendeel, ik wil juist doorgaan. Maar niet vanuit een verkrampte situatie. Als je vijftien jaar voorzitter bent geweest kan je eenvoudig niet meer voldoen. Ik voel tenminste aan dat ik niet langer kan voldoen aan de eisen die op het ogenblik aan een voorzitter van de Communistische Partij van Nederland worden gesteld. Met de lijn die we nu hebben wordt het voorzitter-

schap veel belangrijker. Niet als autoriteit maar als iemand die meehelpt en een grote invloed kan hebben bij het al dan niet doorzetten van dit vernieuwingsproces.

We willen niet de indruk wekken dat we je van allerlei kwaads verdenken, maar waarschijnlijk heeft De Groot hetzelfde gezegd toen hij zich in '68 terugtrok als voorzitter. Het feit dat hij geen voorzitter meer was heeft niet verhoed dat hij de hele partij naar zijn hand kon zetten.
Ja, maar hoe kwam dat?

Daar zijn wij heel benieuwd naar.
Dat kwam omdat de statuten — waarover je kan denken wat je wil — indertijd geschonden zijn. Er werd een instituut geschapen waar de statuten en de hele partijorganisatie niet in voorzagen. Ik bedoel het erelidmaatschap van het partijbestuur. Dat was niet alleen een erekwestie, het kwam er op neer dat door een besluit in de leiding was vastgelegd dat voortaan alle besluiten min of meer de controle van De Groot moesten passeren.

Hij had, zeg maar, een soort veto-recht?
Daar kwam het door dat erelidmaatschap wel op neer, ja. Formeel is dat nooit vastgelegd, je kan het ook nergens terugvinden, maar afgesproken was dat de voorzitter het contact onderhield met het erelid. Dat contact bestond hoofdzakelijk buiten de bestaande organen om, want vanwege z'n fysieke toestand kon hij niet deelnemen aan besturen. Dus het overleg met De Groot vond buiten de discipline van de partij plaats. Het hing van mij af wat ik met dat overleg deed. Dat zijn natuurlijk waanzinnige toestanden. Ik kon kiezen of delen: ik deed het of ik deed het niet. Nou goed, onder die omstandigheden die heel moeilijk waren, werd er een dringend beroep op mij gedaan om het te doen.

Je zal dat toch niet uitsluitend onder dwang gedaan hebben? We nemen aan dat je wel degelijk vertrouwen in hem stelde...
Ja, maar dat speelt geen rol. Als je uitsluitend met mensen wil werken waar je persoonlijk vertrouwen in hebt, dan schiet je niets op. Als dàt voor mij telde zou ik toen geen voorzitter geworden zijn. Clan-vorming is een heel groot gevaar. Ik heb daar nooit aan gedaan.

Dan blijven we ons toch afvragen op grond waarvan dàn dat besluit genomen werd om De Groot erelid met zulke verstrekkende bevoegdheden te maken. Dat moet toch een kwestie van vertrouwen geweest zijn, zowel van het dagelijks bestuur als van het partijbestuur en het congres.
Natuurlijk is dat zo. Er bestond een zeker vertrouwen in De Groot, dat ook

voortkwam uit een zekere autoriteit die hij had in de partij. Op grond van die autoriteit kon hij bijvoorbeeld dat autonomiestandpunt innemen. Want dàt was wat. Dat was een enorme draai, die autonomie-kwestie. Hij deed dat in een aantal gewaagde redevoeringen die — eerlijk is eerlijk — soms verder gingen in kritiek op de Sowjet-Unie dan we nu doen. Hij deed dat met andere oogmerken dan wij nu, okay, maar het versterkte zijn positie. Tegelijkertijd waren er die aanvallen van buitenaf, wat zijn invloed in de partij alleen maar verder versterkte. Ook toen hij geen voorzitter meer was bleef hij de leider.

Voorafgaande aan het 26ste CPN-congres in 1978 heb je in het partijbestuur een rede gehouden (die later in De Groene Amsterdammer is gepubliceerd) waaruit bleek dat de partijleiding regelmatig door De Groot terzijde was geschoven.
Ik heb dat toen beschreven naar aanleiding van de Berlijnse conferentie. Maar het gebeurde regelmatig, bij verschillende kwesties. Het was een soort grilligheid van De Groot. Je kan grilligheid gebruiken om onzekerheid te scheppen. Dat was een patroon dat voortkwam uit de Comintern. Ik heb dat later ook bij anderen herkend. Het was een soort stijl waarbij grilligheid versleten werd voor genialiteit. Maar een feit blijft dat die politiek van autonomie die we toen voerden door hem werd gedragen, dat straalde op hem af en dat was in die periode geen kleinigheid.

Later is gebleken dat hij niet zozeer voor autonomie ten opzichte van de Sowjet-Unie alswel anti-Chroestjow was.
Chroestjow, daar was hij een verklaard tegenstander van. Maar het was me ook wel een toestand met dat twintigste congres van de CPSU en Chroestjews geheime rede. Wat is ons toen een kool gestoofd. Dat was òòk zo'n onberekenbaarheid. Je houdt een congres met een geheime rede, de gedelegeerden weten er niets van, later lekt het uit en achteraf moet je dingen goedpraten waar je niets van weet. Dat waren de patronen in die beweging. Later is wel duidelijk geworden welke miserabele, chaotische, desastreuze toestanden je dan krijgt. Polen is daar een voorbeeld van. Die boel is totaal verziekt door dit soort systemen.

Op het 25ste congres van de CPN in 1975 heeft De Groot ook een geheime rede gehouden. Behalve het feit dat 'om bekende redenen' de microfoons uitmoesten, herinneren wij ons daarvan dat hij in die toespraak het herstel van de betrekkingen met de Oosteuropese partijen aankondigde. Wat herinner jij je ervan?
Ik was ziek. Ik was er wel, maar ik was zwaar overwerkt in die periode. Ik herinner me dat ik op het congres kwam en dat de congresorde veranderd was. Er

zou een geheime zitting plaatsvinden en daar wist ik inderdaad niets van. Er was kennelijk één of andere frats uitgehaald. Wat De Groot heeft gezegd weet ik niet meer precies. Ik herinner me wel dat zijn verhaal was toegespitst op het feit dat de leiding van de partij moest veranderen. Dat was naar mijn mening de essentie. Hij vond dat er de volgende dag een heel ander partijbestuur gekozen zou moeten worden. Maar de volgende dag was hij er niet. Het was een voorbeeld van zijn grilligheden. Er is toen gebruik gemaakt van het feit dat ik vrij ernstig ziek was.

Natuurlijk, zijn rede ging ook over de betrekkingen met de Sowjet-Unie. In principe was dat ook wel juist. Hij zei dat meningsverschillen niet moeten leiden tot breuken en het staken van betrekkingen. Maar de essentie van zijn betoog was dat hij veranderingen in de leiding van de partij wenste.

Het verhaal gaat dat je toen al het idee had dat de positie van De Groot aan de orde moest komen maar dat dat niet kon omdat het niet begrepen zou zijn door de partij. Waar baseerde je op dat dit niet begrepen zou worden?
Op een eigen taxatie. Of die taxatie juist was zou je moeten uitzoeken. Ik geef toe: het was een beleidskwestie. Maar ik ben er nog steeds van overtuigd dat mijn taxatie juist was. ook gezien de reactie van het congres zelf. Iedereen moet zich achteraf afvragen waarom dat zo is gegaan. Zulke dingen mogen nooit meer gebeuren. Er moet nagegaan worden welke politieke en psychologische factoren daarbij een rol gespeeld hebben. Een beoordeling van de geschiedenis heeft daarom wel degelijk waarde. Omdat je dan kan zien welke afschuwelijke mechanismen er — ook in de partij — in beweging worden gezet door omstandigheden waar je zelf ook niet altijd greep op hebt.

Het blijft op z'n zachtst gezegd vreemd dat een partijleiding die zò lang het doen en laten van De Groot verdedigd heeft en die zich publiekelijk nooit tegen hem heeft verzet, voor zichzelf geen enkele consequentie uit de val van De Groot getrokken heeft.
Het is de vraag of de leiding De Groot altijd verdedigd heeft. Dat moet maar eens onderzocht worden. Ik wil best verantwoordelijkheid nemen voor alle fouten. Daar deins ik geen moment voor terug. Ik sta ook voor de geweldige dingen die verricht zijn. De vraag waar het om draait is hoe het functioneren van een leider en van een leiding past in de politieke cultuur van een bepaald moment. Dat moet onderzocht worden en ik wil daar graag aan bijdragen. De vraag is: hoe komt het dat mensen, soms uit onmacht, soms uit volle overtuiging, vonden dat het niet anders kon.

Geschiedschrijving zonder archief

Waarom is er in het Ontwerp zoveel ruimte ingeruimd voor de geschiedenis van de partij en de Nederlandse arbeidersbeweging?
Onze partij is verbonden met die geschiedenis. Het was vreemd geweest als het Ontwerp geen kaders had geschapen voor een kritische en ook positieve beschouwing van het verleden. Dat verleden is ter discussie. Op het ogenblik is het zelfs zo dat de discussies in de partij niet zozeer gaan over toekomstvisies als wel over de geschiedenis.

Je roept in de toelichting op het ontwerp-program en in het program zelf op tot het doen van onderzoek naar de geschiedenis van de partij. Maar intussen blijft het archief van de partij gesloten. Hoe kan er nou onderzoek gedaan worden zonder dat het archief ter beschikking wordt gesteld?
Dat kan inderdaad niet. Gaandeweg zal er ook in deze wel meer openheid komen. Maar ik zit zelf met dit probleem: in dat archief zitten natuurlijk ook stukken over personen en ik vind eerlijk gezegd dat als je overgaat tot publikatie daarvan, je dat onmogelijk zonder toestemming van die personen kunt doen. Dat is een probleem, want ik zou me kunnen voorstellen dat men wel eens precies zou willen nagaan wat er bijvoorbeeld over De Groot te vinden is. En het gaat niet eens over De Groot alleen, ook over andere mensen. Soms zijn ze nog lid van de partij, soms niet. Maar je schopt wel wat overhoop natuurlijk.

Bestaan er überhaupt notulen van dagelijks bestuurs- en partijbestuurszittingen?
Er bestaan verslagen, maar we hebben geen systeem van goedgekeurde notulen. Eén van de vragen die momenteel rijzen als je het hebt over het functioneren van het partijbestuur is of dat wel juist is. Er zijn altijd verslagen gemaakt. Bij het maken van notulen is er het probleem dat je vastgelegd kan worden op uitspraken die niet als standpunt maar als overwegingen, op weg naar het vormen van een mening, bedoeld waren. En we hebben een situatie gekend in onze partij dat elke overweging gezien werd als wankelmoedigheid. Dat was ook een soort stalinisme en het was heel ernstig.

Er is in de CPN geen eenduidige beoordeling van een reeks van dingen die in het verleden gebeurd zijn. Er is bijvoorbeeld een discussie over de partijstrijd in '58 naar aanleiding van het artikel daarover van Arnold Koper in Komma. Hoe beoordeel jij dat conflict? Ging het inderdaad alleen om de EVC of speelde ook de stalinisme-discussie een rol?
Ik vind werkelijk dat die twee dingen door elkaar liepen: de discussie over de vakbeweging en het al dan niet handhaven van de patronen van de Cominform.

En daar weer dwars doorheen liep het functioneren van de leiding. Eén van de belangrijkste vragen van het stalinisme is de vraag hoe een leider zich verhoudt tot de leiding van de partij. Trouwens, dat geldt niet alleen voor de communistische beweging, maar ook voor de sociaal-democratie. Is een leider ook gebonden aan partij-discipline of is de partijleiding gebonden aan de discipline die een leider voorschrijft? In de periode van '58 speelde ook een rol dat een aanval op de leider gezien werd als een aanval op de leiding, terwijl op hetzelfde moment de verhouding tussen leider en leiding niet duidelijk was. Dat maakte die hele vakbewegingskwestie heel onduidelijk: wie was nou eigenlijk voor de opheffing van de EVC. In de leiding was er verschil van mening over maar dat werd niet duidelijk omdat de leiding, als er van buitenaf aanvallen op de leider gedaan werden, die leider verdedigde.

Hoe sta jij tegenover mensen die in de discussie rond '58 standpunten innamen die nu ook in het ontwerp-program staan, maar die indertijd vanwege die standpunten zijn weggewerkt of weggegaan?
Als die mensen zich kunnen vinden in dit Ontwerp dan zou ik niet weten waarom ze niet in onze partij zouden horen.

Vind je niet dat de partij zèlf een initiatief zou moeten nemen in die richting?
Dat is al gebeurd.

Er is niet publiekelijk gezegd: wij hebben die en die mensen beschuldigd van agentendom en andere slechte dingen en dat nemen we hierbij terug.
Dat moment komt nog. Maar het is absoluut niet zo dat die beschuldigingen, zoals onder meer neergelegd in het rode boekje 'De CPN in de oorlog', aan één persoon kunnen worden toegeschreven. Dat boekje weerspiegelde een algemene gedachtengang die te maken had met de buitengewone gespannen situatie. De trauma's die er bestonden, de agentenkwesties... De stellingname van toen is absoluut aan revisie toe, is mijn mening. Maar ga niet beginnen over namen. Als voorzitter moet ik in deze een grote behoedzaamheid betrachten.

Je hoeft toch niet onmiddellijk namen te noemen. Je hoeft toch niet te zeggen wie je wilt 'rehabiliteren'. Je kan gewoon zeggen: we nemen de toen geuite beschuldigingen en de wijze waarop mensen behandeld zijn terug.
Jazeker, dat gaat ook wel gebeuren. Daar ben ik van overtuigd.

Geen revisionisme

In je toelichting op het ontwerp-program heb je gezegd dat als de CPN niet voor vernieuwing kiest, dat het einde van de CPN zal betekenen. Je weet ongetwijfeld dat er een heleboel communisten zijn die het omgekeerde denken. Er

zijn communisten die zeggen: als de partij de door het Ontwerp aangegeven richting opgaat dan is alles voor niks geweest. Jij kan je waarschijnlijk beter dan wij in de gedachten van die mensen verplaatsen. Hoe sta jij tegenover hun mening?

Ik denk dat die mensen in een verkrampte denkwereld leven. Ik ken die discussies. Het zijn de discussies van mensen die zichzelf tot de harde communistische kern rekenen. Daar zitten ook jonge mensen tussen. Maar ik geloof dat niets zo oncommunistisch is dan onveranderlijkheid. In dit ontwerp-program wordt in ogenschouw genomen welke geweldige veranderingen er in de wereld hebben plaatsgevonden. We signaleren dat op dit moment het vraagstuk van de vrede absolute prioriteit heeft. Je kan het vraagstuk van de vrede eenvoudig niet meer behandelen zoals het gebeurde in de periode van 1917 of in de periode van 1920 tot 1970. Communist zijn, vind ik, betekent niet stil blijven staan bij wat eens geweest is, niet vasthouden aan bepaalde begrippen, je niet buiten de realiteit plaatsen en je niet distantiëren van bewegingen die in menig opzicht vaak veel verder zijn dan sommige communisten.

Maar dan neem je toch heel erg afstand van de manier waarop de CPN jarenlang functioneerde en waarbij er ongeacht de veranderende toestand vaak wèl werd vastgehouden aan oude standpunten. Je roept nu op tot onafhankelijk denken en dat vind je zo ongeveer hetzelfde als communist zijn. Dat wijst er toch op dat er kennelijk jarenlang niet onafhankelijk gedacht is in de CPN.

Nee, dat gaat me te ver. Maar ik denk wel dat we moeten constateren dat er bepaalde patronen bestonden waardoor het onafhankelijk denken van communisten, het uitgaan van hun eigen ervaringen en ideeën, belemmerd werd. Ook communisten passen hun denken aan realiteiten aan maar een feit is dat er nu andere realiteiten zijn dan vroeger. Er is een tijd geweest dat de communisten spraken over één socialistisch land, de Sowjet-Unie, dat verdedigd moest worden tegen interventie en vernietiging. Dat was niet zozeer niet onafhankelijk durven denken. Het was zo dat communisten zich in een bepaalde episode, naar mijn mening terecht, opwierpen als de verdedigers van een buitengewoon belangrijk experiment.

Inmiddels hebben we kennis genomen van wat men het reële socialisme noemt en van de verwordingsverschijnselen die zich ook daar hebben voorgedaan. De communistische beweging is sinds 1917 een wereldomvattende beweging geworden met een onvermijdelijke diversiteit. Ik vind zelf één van de verstarrendste dingen, één van de dingen waar ik de meeste kritiek op heb, dat de communistische beweging geen gedurfd antwoord heeft gegeven op die ontstane diversiteit. Er wordt nog steeds gedaan alsof het socialisme beperkt is tot één bepaald land of één bepaalde groep. Nog steeds heb je dat patroon dat één bepaald centrum — Moskou — verondersteld wordt de wijsheid in pacht te hebben. Er zijn mensen die op grond van de geschiedenis denken dat de

Sowjet-Unie en andere Oosteuropese landen nóg een inspiratiebron zijn. Maar daar is geen sprake van. Integendeel. De gebeurtenissen in wat de socialistische landen genoemd worden werken buitengewoon desintegrerend en leiden tot desillusies. Als je die realiteiten buiten beschouwing laat hou je op communist te zijn. Je komt daar niet onderuit door mensen die naar vernieuwing streven van revisionisme te gaan beschuldigen. Het is toch paradoxaal dat de CPN revisionistisch zou zijn omdat ze voor vernieuwing is. Ik vind dat het revolutionaire van communist zijn niet alleen in het handelen maar ook in het denken zit.

Het is heel positief dat koerswijzigingen tegenwoordig als zodanig erkend en herkend worden. Tegelijkertijd was het altijd één van de charmes van de communistische partij dat ze niet van de ene op de andere dag met koerswijzigingen kwam, zoals de PvdA vaak verweten wordt.

Het belangrijkste vind ik dat we op dit moment, met dit ontwerp-program, bezig zijn een lange-termijn visie te ontwikkelen. Een toekomstvisie. Daar heeft het ons al vanaf de Tweede Wereldoorlog aan ontbroken. We proberen op dit moment te formuleren wat wij onder socialisme in Nederland verstaan, hoe wij vinden dat dit socialisme zou moeten zijn. Maar de goede lezer van het ontwerp-program begrijpt dat daarin ook besloten ligt wat wij überhaupt onder socialisme willen verstaan. Verder geven we in het ontwerp-program aan hoe we socialisme tot stand denken te kunnen brengen. We geven aan dat we dat zeker niet alleen kunnen, maar dat we daarvoor bondgenoten moeten vinden, coalities, macht moeten vormen samen met socialisten, pacifisten, radicalen en progressieve mensen van andere schakeringen. We zetten dus een koers uit. Als je een program hebt ben je in staat om coalities aan te gaan en compromissen te sluiten. Als je geen enkel idee hebt van wat voor lijn je wilt volgen, van een doel en van de weg naar dat doel ben je ook niet in staat tot compromissen, tot overeenkomsten met anderen en dan verval je tot wat sommigen revisionisme noemen. Je bent dan alleen in staat tot opportunisme, tot bondgenootschappen omwille van het moment. Dat is wat ik de sociaal-democratie verwijt: die handelt uitsluitend vanuit het idee dat ze nù koste wat het kost de macht moet hebben, zonder een duidelijke visie op de toekomst. Wij zeggen: dìt is ons idee, dat denken we zo en zo te bereiken en dàt stelt ons in staat om - terwijl we op koers liggen — afhankelijk van de situatie, koerswijzigingen te maken. Dat is buitengewoon belangrijk. Voor een politieke partij is een program dat je in staat stelt politiek te bedrijven onmisbaar. Een politieke partij moet een doelstelling, een ideaal hebben. Elke communistische partij moet dat hebben. Die idealen moeten niet steriel zijn, je moet niet alleen formuleren wat je zelf wilt, je moet vooral luisteren naar bewegingen, naar nieuwe idealen die geformuleerd worden door die bewegingen. Tegelijkertijd moet je als partij proberen via praktische politiek die idealen te verwezenlijken. Ik vind dat ons

vaak terecht een gebrek aan praktische politiek verweten is. Het feit dat we geen strategische lijnen hadden, zelden of nooit in staat waren een nauwkeurige koers te bepalen en het feit dat we geen praktische politiek konden voeren in concrete situaties hangen indirect met elkaar samen.

We willen nog evn terug naar wat je een paar minuten geleden zei over de fase van zeg maar 1917 tot de jaren zeventig, die nu voorbij zou zijn. Je zegt in de toelichting op het ontwerp-program letterlijk: 'We moeten erkennen dat de periode van het communisme van de twintiger en dertiger tot en met de zeventiger jaren, definitief voor bij is.' Waarom ligt dat breekpunt in de zeventiger jaren en niet eerder of later?

Vòòr die tijd werd de toestand voornamelijk bepaald door de koude oorlog. Ik gebruik de koude oorlog niet om fouten die in die periode gemaakt zijn goed te praten. Het was gewoon een keihard gegeven. Het karakter van de koude oorlog was dat er twee tegenover elkaar staande blokken ontstonden in die periode: de NAVO en het Warschaupact. In die periode was het volstrekt nodig om positie te kiezen. Als je als partij zei: we zijn tegen de bewapening, we zijn voor de vrede dan moest je ook zeggen waar de voornaamste veroorzakers van die bewapening zaten, wie dat waren. Zo ontstond dus een positie die nogal hard was. De koude oorlog werkte duidelijk ook polariserend in eigen land. Er is een periode geweest dat de CPN in Nederland de enige anti-NAVO-partij was.

De toestand is pas veranderd in de periode van de ontspanning die samenviel met het accentueren van de diversiteit in de communistische beweging. Dat had niet alleen op Joegoslavië betrekking. Je kreeg ook die toestand met China en de diverse opvattingen van socialisme en de realisatie daarvan in de verschillende landen in Oost-Europa. Het was ook de periode van de bevrijdingsbewegingen in de Derde wereld die een grote omvang hadden en in niet geringe mate bijdroegen tot de diversiteit van de totale vrijheidsbeweging waarin communisten opereerden. Er ontstond echt iets nieuws. Toen kreeg je, begin jaren '60 die breuk tussen de Sowjet-Unie en China. Van beide kanten werden toen pogingen gedaan in andere communistische partijen aanhangers te winnen. Wij hebben toen, met dat gevaar voor ogen, gezegd: wij willen daar niks mee te maken hebben. We deelden noch de Chinese, noch de Sowjet-standpunten. Op dat moment hebben we gezegd: wij willen een Nederlandse weg naar het socialisme uitstippelen, we zijn een *onafhankelijke* partij. Daarmee waren we in Europa één van de eerste.

Weliswaar waren we een van de eerste die een autonome positie formuleerden maar dat gebeurde zonder dat we daaruit voor onze partij als zodanig de consequentie trokken om te breken met stalinistische patronen die voortkwamen uit de Comintern. Dat is niet gebeurd. Je kan vragen: waarom is dat niet gebeurd? Ik geloof dat het eenvoudigweg niet gebeurd is omdat onze partij

daar én qua samenstelling én qua ideologische arbeid niet op voorbereid was. Dat is gaandeweg gebeurd en ik geloof dat we nu op een moment staan dat we dat wèl kunnen doen, dat we voldoende bagage hebben òm het te doen.

Je noemde het Sowjet-Chinese conflict. Wij verbazen ons over het standpunt dat de CPN daarin innam. Niet omdat we het geen goed standpunt vinden, maar omdat uitgerekend De Groot geen partij koos voor de Sowjet-Unie. We nemen aan dat hij toch degene was die de internationale betrekkingen monopoliseerde en dat anderen daar weinig over te vertellen hadden. Had zijn stellingname te maken met zijn ervaringen met Indonesië?
Ongetwijfeld. Bij ons speelde Indonesië natuurlijk een grote rol, niet alleen bij De Groot. Want wat dat betreft steunden de standpunten van de partij op de ervaringen van een aantal mensen bij ons die van groot gewicht waren in die periode, zoals Joop Wolff, Annie van Ommeren, Piet van Staveren en mensen als Ratio Koster. Ikzelf speelde vanuit het ANJV ook een rol. Je kan ons standpunt inzake het Sowjet-Chinese conflict inderdaad niet losmaken van de relaties die wij hadden met onze Indonesische kameraden. Wij waren ook om die reden zeer fel tegen dat Sowjet-Chinese conflict, dat later uitliep op een beschuldiging van Moskou aan de kameraden van de PKI dat ze zich hadden laten leiden door Chinees avonturisme, waarvan ik absoluut zeker weet dat het een leugen was. Een leugen die eigenlijk gepaard ging met — naar mijn mening — een verraad aan de communistische partij van Indonesië. Zo scherp lag dat.

Partijdemocratie

In de toelichting op het ontwerp-program zeg je: 'Wij moeten bewijzen dat een nieuw type communistische partij mogelijk is.' Wat versta je onder zo'n 'nieuw type communistische partij'?
Eerder zei ik al dat het afwijzen van de categrieën-theorie, waarbij je de partij opsplitst in belangrijke en minder belangrijke categorieën het fundament is geweest voor de ideeën over een partij van een nieuw type. Ik vind dat in zo'n partij plaats moet zijn voor verschillende denkrichtingen en opvattingen. Daarvan uitgaande moet zo'n partij kunnen breken met dogmatische opvattingen van het marxisme-leninisme. Dat betekent niet een breuk met ons verleden. Sommigen identificeren dat wel met een breuk met het verleden maar dat is onterecht. We hebben vele nieuwe mensen in onze partij, we hebben daar hard aan gewerkt, ook degenen die op het ogenblik wel eens worden beschouwd als tegenstanders van vernieuwing. Ze hebben er zèlf aan gewerkt, ze hebben zèlf jarenlang gezegd: onze partij moet een middelgrote partij worden. Dat kan toch alleen maar als je een beroep doet op verschillende denkrichtingen in de Nederlandse arbeidersbeweging om zich bij het communisme aan te sluiten.

Per definitie zeg je dan dat je je partij moet openstellen voor het bestaan daarvan. Dàt is het nieuwe type.

Op het moment dat wij moesten beslissen of de partij zich zou afkeren van alles dat in beweging is en zou terugkeren tot het sektendom met een beroep op alle ismen, extreme discipline via hantering van democratisch centralisme (wat je daar dan ook onder mag verstaan) òf dat we zouden gaan vernieuwen, is dat idee van een nieuw type partij ontstaan. De keuze daarvoor is nu verder uitgewerkt in het program.

Zo'n nieuw type partij veronderstelt ook partijdemocratie. In de CPN ontbreekt daar het één en ander aan. Neem het partijbestuur, dat in de partij een centrale plaats inneemt. Hoe functioneert dat? Als 'gewoon lid' heb je daar geen kijk op: er zijn geen notulen, geen besluitenlijsten, er worden voor zover bekend geen stemmingen gehouden. Het ontbreken van openbaarheid maakt controle door de leden onmogelijk. Hoe zie jij dat?

Op dit moment is er al wezenlijk iets aan het veranderen. Tot nu toe hebben we in de leiding altijd gewerkt volgens het principe van overeenstemming. Ik vind dat je dat moet doen waar dat ook maar kan. Waar je unanimiteit kan bereiken zou je waanzinnig zijn dat niet na te streven. Soms kan dat wel leiden tot langdurige zittingen, eenvoudig omdat er verschillende denkrichtingen zijn in onze partij, ook in de leiding. In zekere zin kan je de kwaliteit van de leiding en met name van de voorzitter afmeten aan de mate waarin deze de verschillende stromingen op gemeenschappelijke doelen weet te richten. Dat is dus iets anders dan het zonder meer bij elkaar houden en daarmee kleurloos maken van verschillende stromingen.

Ik geloof wel dat er meer openbaarheid nodig is. Daarin is nog niet voorzien. Of dat kan hangt ook af van de mate van instemming die het ontwerpprogram krijgt. Ook de statuten van de CPN zijn aan revisie toe, maar dat kan pas als er overeenstemming is over de politieke richting van de partij. Als dit ontwerp-program instemming krijgt heeft dat ook consequenties voor het partijbestuur. Want als je zegt dat minderheden niet gediscrimineerd mogen worden dan moet je die minderheden ook uitingsmogelijkheden geven.

Je bedoelt dat er ook in de leiding sprake moet zijn van herkenbare pluriformiteit?

Jazeker. We willen ook publiciteit geven aan de partijbestuurszittingen over het ontwerp-program. *Juist* aan de stellingnamen van personen. We zoeken mogelijkheden om zowel de pro- als contra-standpunten naar buiten te brengen en daar zijn we ook wel mee begonnen. Een beetje onwennig, dat geef ik toe, maar daarin speelt ook het gebrek aan ervaring mee. Ik vind het — wat die openbaarheid betreft — volkomen terecht als leden willen weten wie wat zegt als het bijvoorbeeld gaat om de verkiezing van besturen.

Tot nu toe kreeg je voor de verkiezing van het partijbestuur op het congres een lange lijst met namen en dan zei de kandidaatsbesprekingscommissie zonder al te veel argumenten op wie je het beste kon stemmen.
Daarin is toch wel veel aan het veranderen. De artikelen in De Waarheid zijn vaak verhelderend, daarin kan je vaak opvattingen van mensen terugvinden. Veel meer dan vroeger in elk geval. Soms kan je het uit andere kranten of weekbladen halen. Dat vind ik zelf niet zo gelukkig, maar zolang we dat vraagstuk zelf nog niet opgelost hebben kan ik me voorstellen dat het gebeurt. Ik stoor me op het ogenblik in het geheel niet aan zo'n stuk van Tony Hak en anderen in de Volkskrant. Sommigen vinden dat een aanval, ik helemaal niet.

Eén van de grootste taboes in communistische partijen is fractievorming. Je bent voor het erkennen van verschillende denkrichtingen, voor uitingsmogelijkheden voor minderheden. Ben je desondanks voor handhaving van het fractieverbod?
Ik ben niet zo voor fracties maar het hangt er van af wat je onder fracties verstaat. Ik ben tegen groepen in de partij die een eigen discipline kennen, tegen groepen waarin partijgenoten worden gedwongen tot een dubbele loyaliteit: ten opzichte van de partij als geheel en ten opzichte van de groep. Het is ontoelaatbaar als je als partijleiding geen besluiten meer kan nemen omdat verschillende mensen eerst met hun groep moeten overleggen.

Onze ervaring is juist dat het fractieverbod het ontstaan van allerlei ondoorzichtige circuitjes in de hand werkt. Waarom zou een groep niet mogen overleggen. Openbare meningvorming verheldert alleen maar.
Zulke dingen gebeuren toch al. De redactie van Komma bijvoorbeeld. Ik maak het niet mee, dus ik weet het niet precies. Maar afgaand op de inhoud, meen ik dat er afgesproken is bepaalde opvattingen en bepaalde kritiek naar voren te laten komen. Ik vind dat in de haak, en ik ben ook absoluut geen tegenstander van Komma. Bij het schrijven van het ontwerp-programma is trouwens gebruik gemaakt van de stukken van Anders en Benschop. Die teksten zijn niet letterlijk gebruikt, maar als ze het ontwerp hebben gelezen, zullen ze gemerkt hebben dat het een zekere invloed heeft gehad op de formulering van die problemen. Dat is toch prima. Je hoeft het verder niet met alle stukken eens te zijn, maar het activiteert het denken. Sommigen staan te steigeren van woede. Dan heeft het toch ook een functie gehad, denk ik dan. Nog een voorbeeld. In januari is er een conferentie van CPN-vrouwen geweest. Zo'n conferentie zou vroeger fractievorming genoemd zijn. Ik vind dat helemaal geen fractievorming.

Als het om vrouwen gaat realiseren veel CPN-leden zich dat de partij bezig is aan een inhaalmanoeuvre. Daarom beschouwen ze het niet als fractievorming.

Maar toen Lenin het tot op heden in communistische partijen bestaande fractieverbod instelde ging het om de vakbondspolitiek.
Je komt niet veel verder als je het alleen over vòòr of tégen fractieverbod hebt. Nogmaals: het gaat er om wat je onder een fractie verstaat. Hetzelfde geldt voor het democratisch centralisme. In het ontwerp-program wordt gesproken over denkrichtingen. We moeten erkennen dat die er zijn. Je komt er niet door denkrichtingen op te vatten als fracties, omdat je dan die denkrichtingen meteen lokaliseert, in hun bewegingsvrijheid remt en al begint te disciplineren. Nogmaals: mijn idee van fracties is het bijeenkomen van mensen die zich onderwerpen aan een eigen groepsdiscipline waardoor ze hun vrijheid van handelen als individu binnen de partij niet kunnen ontplooien. Ik ben in ieder geval tegen fractievorming die de kiemen in zich heeft van scheuring van of polarisatie binnen de partij. Ik wil geen toestand waarbij mensen niet meer met elkaar in contact komen, een toestand van bevroren fronten met alle vijandschap die daarbij hoort. Een toestand die niet meer gericht is op dialoog maar op onderscheid. Het accentueren van verschillen moet niet het verdelen of scheuren van de partij tot doel hebben maar moet juist leiden tot het kennisnemen van elkaars standpunten en het van daaruit zoeken naar overeenstemming. Als er geen overeenstemming mogelijk is hoeft dat niet tot breuken te leiden.

Wij vinden dat het fractieverbod moet worden opgeheven en dat er een heel ander criterium moet gelden. Dat is: openbaarheid en controleerbaarheid. Dat moet voor alle groepen in de partij gelden, ook voor besturen.
Goed, met die controleerbaarheid ben ik het eens. Het gaat er om welke middelen onze partij ter beschikking staan om die controleerbaarheid te realiseren. Het gaat er om de verschillende denkrichtingen in onze partij aan het woord te laten, zichtbaar te maken, juist ter voorkoming van fractievorming. Ter voorkoming dus van een situatie waarin er in onze partij geen discussie meer mogelijk is als gevolg van bevroren fronten.

Welke consequenties heeft het ontwerp-program voor de partijorganisatie en de partijdemocratie?
Vergaande consequenties. Niet alleen voor de opbouw van de organisatie maar ook voor de politieke positie van de partij. Daar is het ontwerp ook voor bedoeld. Er is in eerste instantie niet gekeken naar interne kwesties. In de toelichting op het ontwerp-program heb ik gezegd dat de partij geen doel is maar een middel. Dat vind ik zelf erg belangrijk. Als je dat vergeet, keer je de boel om. Dan moeten de doelstellingen aangepast worden aan de partij.

Ik denk dat meer denkrichtingen hun plaats in onze partij zouden moeten vinden. Vroeger konden uiteenlopende denkrichtingen alleen in en om de sociaal-democratie terecht. Nu zeggen we: het kan ook bij ons. We moeten oude

breuken herstellen, niet alleen breuken uit de jaren vijftig en zestig maar ook breuken die al veel ouder zijn, die dateren uit de tijd van bijvoorbeeld Jan en Annie Romein. Breuken met intellectuelen en arbeiders die zich in de periode van de desillusies over het socialisme van ons hebben afgekeerd. Die breuken moeten we proberen te helen. Of dat kan door opnieuw lid te worden van onze partij, dat weet ik niet. Waarschijnlijk moeten we in eerste instantie het vertrouwen herwinnen. Daarvoor zijn stappen van twee kanten nodig. Het herstellen van die breuken is niet alleen nodig vanwege gevoelens van rechtvaardigheid — die een belangrijke rol spelen — maar vooral vanwege het realiseren van de nieuwe doelen die we ons gesteld hebben. Ik zie geen veranderingen in de Nederlandse politiek tot stand komen als er geen nieuwe formatie van progressieve mensen tot stand komt. Daar moet de CPN zich in bewegen. Niet als een apart fenomeen, niet als iets dat zich primair onderscheidt. Als we ons willen onderscheiden, dan moet dat op het gebied van de durf om initiatieven te nemen tot vereniging. Of dat ooit zal leiden tot vereniging van de arbeidersbeweging of van één arbeiderspartij is een heel interessante vraag die op den duur wel aan de orde zal komen. Het is niet alleen een kwestie van willen. Zoiets kan alleen maar op grond van het uitbreken uit eigen identiteiten. Dààrvoor is een moderne visie nodig op de identiteit van de Nederlandse communisten. Die visie zijn we aan het ontwikkelen.

Je praat over meerder- en minderheden, over denkrichtingen en pluriformiteit. Hoe verhoudt zich dat tot het democratisch centralisme? In het ontwerp-program wijs je 'een verstarde leerstellige opvatting van het democratisch-centralisme' af. Wàt wijs je nou eigenlijk af: de verstarde leerstellige opvatting van het democratisch centralisme of het democratisch centralisme als zodanig?
Dat is een ingewikkelde kwestie. Ik heb geprobeerd aan te geven hoe de partijorganisatie zou moeten werken. Ik wijs de verkrampte opvatting van het democratisch centralisme af. De manier waarop het democratisch centralisme tot nu toe is gehanteerd heeft verkeerd uitgewerkt, is verkeerd geweest en is niet meer mogelijk. Ik heb dit hele vraagstuk over een soort patstelling heen willen tillen. Ik weet dat er veel meningsverschillen over bestaan die niet wezenlijk zijn, die niet weergeven waar het werkelijk over gaat. De vraag is: wat versta je onder democratisch centralisme? In het ontwerp-program wordt de partijorganisatie gedefinieerd en niet het democratisch centralisme èn wordt afstand genomen van het democratisch centralisme zoals dat tot nu toe heeft gefunctioneerd. Het democratisch centralisme als staatsvorm wijs ik trouwens sowieso af.

Het gaat me er om dat een partijprogram verenigend werkt. We moeten tolerant zijn. Ik wil geen mensen dwingen. Sommige dingen zijn bewust tolerant en impliciet gesteld. Ik stel er ontzettend veel prijs op om onze veteranen,

de mensen die de partij gebracht hebben tot wat die is, te winnen voor het ontwerp-program.

Zullen er toch niet mensen afhaken als je je doelstellingen zo ingrijpend wijzigt?
We moeten ruim de tijd nemen en het program er niet doorheen jagen. Die tijd is noodzakelijk om met elkaar tot overeenstemming te komen. Ik wil geen bevroren situatie in de partij en dat hoeft ook niet. Ik geloof eenvoudig niet dat mensen zich aan de realiteit kunnen onttrekken. Je kan wel de oude dogma's en ismen willen handhaven, maar je moet de decepties ervan erkennen. Neem nou de toestand in Polen. Sommige mensen zeggen dat de Amerikanen dertig jaar lang in Polen hebben geïntrigeerd. En wat is er gebeurd: de Poolse partij is er door vernietigd. Maar nou moet je eens naar de consequentie van die stelling kijken. Zelfs in Nederland is het niet gelukt om de partij te liquideren. Dat lukt wel in Polen. Dat is dus de uitkomst van alle ismes die gehanteerd worden. Wie kan zich nu aan die ongelooflijk harde feiten onttrekken? We hebben te maken met het volstrekte bankroet van de politiek die daar gevoerd is. En het is inderdaad zeer hard voor mensen die jarenlang gevochten hebben tegen de kapitalistische inmenging om dat te erkennen. Het is jammer dat het allemaal zo gegaan is, maar je bent communist om er iets aan te veranderen. Je bent toch geen communist als je iets dekt dat rot is.

Feminisme

Je hebt gezegd dat er 'meer denkrichtingen in de CPN hun plaats moeten vinden'. Voor feministen is dat niet genoeg. Het gaat feministen er niet om dat hun manier van denken geaccepteerd wordt maar dat daaraan consequenties verbonden worden voor de hele opstelling van de CPN. Op de CPN-vrouwenconferentie in januari zijn nog geen inhoudelijke uitspraken over het ontwerp-programma gedaan. Wel is afgesproken dat er een aparte CPN-vrouwenconferentie aan het Ontwerp gewijd zal worden. De ingrijpendste feministische kritiek op het Ontwerp is waarschijnlijk dat het de volslagen gelijkwaardigheid van seksentegenstellingen en klassentegenstellingen niet tot uitgangspunt neemt. Begrijp je waarom feministen zo hameren op de erkenning van het feit dat de man-vrouw tegenstelling even ingrijpend en essentieel is als de tegensteling kapitaal-arbeid?
De praktische uitwerking van die gelijkwaardigheid van tegenstellingen is voor mij een groot vraagstuk. Daar moeten we in de partij nog verder over praten en voorstellen die er zijn in overweging nemen. Ik vind patriarchale onderdrukking geen secundair vraagstuk en dat heb ik ook in het ontwerp-program tot uitdrukking proberen te brengen. Het ontwerp-program vertoont op dit punt een enorm verschil met onze vroegere opvattingen die er op neer kwamen dat

als de klassenstrijd succes opleverde voor de arbeiders dit automatisch ook ten goede kwam aan de vrouwen. Daarvan nemen we nu definitief afstand. Maar er is een probleem waar ikzelf volstrekt niet uit ben en dat met de feministische beweging bediscussieerd zou moeten worden: hoe integreer je de sociaal-economische strijd die gevoerd moet worden met feministische strijd en hoe leg je dat vast in een program. Mijn mening is dat mannen en vrouwen — onder erkenning van de tegenstellingen die er zijn — elkaar toch moeten vinden op het gebied van de sociaal-economische strijd. Dat is nodig voor iedereen.

Ook op sociaal-economisch gebied worden de belangen van vrouwen door de CPN ondergeschikt gemaakt aan die van mannen. Neem de kwestie van de vijfurige werkdag. Die eis wordt door de CPN niet actief ondersteund met het argument dat een vijfurige werkdag (al dan niet met behoud van loon) de ondernemers in de kaart speelt. Dat de huidige toestand mannen in de kaart speelt en vrouwen benadeelt is kennelijk van secundair belang...
In de praktijk is dat niet zo. Ik vind die vijfurige werkdag een buitengewoon belangrijk punt en ik geloof niet dat dit vraagstuk alleen maar is op te lossen door één van beiden — mannen of vrouwen — te benadelen.

Tot nu toe gaat het in de CPN en in heel links als volgt: er wordt eerst gekeken of iets wel in het belang van de arbeiders is en pas als dat goed zit bekijkt men wat het voor vrouwen betekent. Het gaat nooit omgekeerd.
Het is belangrijk dat de belangen van mannen en vrouwen met elkaar in overeenstemming worden gebracht en dat leidt natuurlijk vaak tot heftige botsingen, ook in de partij.

Als de CPN de eisen van feministen echt serieus wil nemen dan zal ze vaak voor dingen moeten opkomen die direct indruisen tegen de belangen van arbeiders want — hoe je het ook wendt of keert — mannen en ook mannelijke arbeiders zullen een aantal privileges moeten opgeven.
Welke dan?

Nou, er moet om te beginnen een heel andere verdeling van de arbeid tussen mannen en vrouwen komen, waarbij mannen stappen terug zullen moeten doen. Er moet ook een heel ander beloningssystem komen waarbij mannen er misschien op achteruit zullen gaan. De CPN weigert tot nu toe mee te denken over kwesties als basisloon omdat dat in strijd is met de traditionele arbeidersstrijd voor meer loon.
Ik ben bang voor die theorie van absolute tegenstellingen tussen mannen en vrouwen, omdat die zou kunnen leiden tot antagonismen in de strijd voor de vrede en voor sociaal-economische eisen. Ik ben er van overtuigd dat feministi-

sche eisen niet beperkt moeten blijven tot vrouwen maar voor de hele arbeidersbeweging van belang zijn. De feministische beweging is veel meer dan een protestbeweging. Ze zoekt reële oplossingen voor bestaande onderdrukking en daar moeten mannen ook voor vechten. Volgens mij is feministische strijd niet strijdig met die van de arbeiders.

Feministen zijn van mening dat dit in een groot aantal gevallen wèl zo is. Vandaar dat — nu al weer een tijdje geleden — het idee is opgekomen om een feministische partij op te richten. Wat denkt de scheidende CPN-voorzitter van dat idee?
Ik vind dat je daarmee oneigenlijke tegenstellingen creëert. Als feministische CPN-vrouwen uit de CPN stappen om in een vrouwenpartij te gaan zitten laten ze naar mijn mening andere CPN-vrouwen in de steek. Volgens mij is er geen massabasis voor een vrouwenpartij en ik denk ook dat feministische strijd beter tot haar recht komt in de CPN dan in een aparte vrouwenpartij. Het zou weer een scheuring betekenen. In het ontwerp-program is echt geprobeerd onze uitgangspunten en doelstellingen te feminiseren. Je kan je afvragen of die poging geslaagd is. Waarschijnlijk niet helemaal. Daarvoor zal nog erg veel discussie nodig zijn.

Maar om antwoord te geven op de vraag: Als men mij vraagt ben je vòòr of tègen oprichting van een vrouwenpartij dan zeg ik tègen. Dat is misschien een mannenstandpunt maar ik denk ook dat het vanuit feministisch standpunt niet goed zou zijn. Neem nou die vrouwenconferentie van de CPN. Het merendeel van de vrouwen die daar waren krijg je niet mee en dus verbreek je relaties die ik in onze partij nu als verrijkend ervaar. Een dringend advies van mijn kant: doe het niet!

Coalitiepolitiek

Wat is nou de kern van de in het ontwerp-program neergelegde strategieverandering van de CPN wat betreft coalitiepolitiek?
We zijn natuurlijk altijd voor eenheid geweest, maar meestal in defensieve zin. Eenheid tègen dit, eenheid tègen dat. Dan ging het om specifieke doelstellingen op korte termijn. Niemand zal ontkennen dat dat nodig was en blijft, maar voor een aantal van onze bondgenoten was het niet zo aantrekkelijk omdat ze zich min of meer de gevangenen voelden van een tactiek van het moment. Van de doelstellingen van de communisten waren ze niet zeker. Nu hebben we die doelstellingen geformuleerd. Binnen die doelstellingen plaatsen we onze eenheidspolitiek die gericht is op het doorzetten van maatschappelijke veranderingen door progressieve machtsvorming. Socialisme met tegelijktijdige verwerping van het eenpartijstelsel. Nu zeggen we: socialisme is een zaak van progres-

sieve machtsvorming. Dàt is het grote verschil met vroeger. Als je praat over coalities praat je over compromissen. Maar een compromis is alleen mogelijk als je dat verbindt met een strategisch doel waaraan je dat compromis kan toetsen. Als je geen strategische lijnen hebt, wordt elk compromis verdacht.

Je zegt dat de CPN haar coalitiepolitiek nu veel offensiever formuleert dan vroeger. Maar zijn de omstandigheden daar wel naar? Links lijkt electoraal af te kalven, rechts is vooralsnog in het offensief.
Je kunt ook zeggen: zo'n offensief is juist nodig *vanwege* rechts. En wàt kalft er nou eigenlijk af? De PvdA kalft af. Maar je kan onmogelijk zeggen dat dat een nederlaag is voor degenen die naar een progressieve meerderheid hebben gestreefd. Ik schrijf de afkalving van de PvdA toe aan de politiek die men de afgelopen periode heeft gevoerd. Een politiek die zich richting CDA bewoog en zich juist distantieerde van het streven naar een progressieve meerderheid. Op die ontwikkeling is een offensief antwoord nodig. Dat eist de bevolking. Want, hoe antwoord de bevolking op Den Uyl? Men gaat tegen hem in oppositie. Die oppositie is links, niet rechts.

Maar electoraal is er een verschuiving naar rechts...
Electoraal, maar dat zegt zo weinig. In bepaalde situaties die — mede doordat links geen greep heeft op de massacommunicatiemiddelen en er sprake is van vertrossing in de politiek — ondoorzichtig zijn, kun je niet zomaar op basis van wat cijfers zeggen dat de mensen zich naar links of naar rechts bewegen. Je moet kijken naar de houding van mensen die in beweging zijn. Dan zie je dat de kritiek op de PvdA, van de vakbeweging, van vrouwen, van links komt. De lijn van progressieve machtsvorming, die de PvdA als partij verlaten heeft, moet je oppakken vanuit de bewegingen.

Toch blijft er een probleem. Je benadrukt in het ontwerp-program dat alle maatschappelijke veranderingen geformaliseerd moeten worden in parlementaire meerderheden. Dan is het verontrustend te constateren dat in de bewegingen de kritiek van links komt terwijl het electoraat zich naar rechts lijkt op te schuiven.
Ik geef toe dat daar een probleem ligt. Overigens is dit niet alleen een probleem van communisten maar van alle progressieve partijen. Als je nu vraagt wat een onderwerp van dialoog tussen progressieve partijen zou moeten zijn, dan is dit een heel belangrijk onderwerp. De verhouding partij-beweging en de vertaling van de eisen en ideeën van bewegingen naar parlementair niveau. Als er over de aanpak van zulke problemen overeenstemming zou kunnen ontstaan tussen de progressieve partijen, PSP, PPR, PvdA en CPN, dan zou je een werkelijk alternatief kunnen formuleren. Daarom vind ik òòk dat je niet moet claimen dat

de CPN als de enige vertegenwoordiger van die bewegingen zou kunnen optreden. Die bewegingen zijn pluriform en moet je ook pluriform opvatten in hun uitstralend effect naar verschillende politieke partijen. Als die overeenstemming waar ik het over had niet mogelijk is tussen toppen van partijen, misschien dat het dan in gemeenteraden kan.

Ook de CPN zit met de spanning tussen enerzijds het krakersmodel (weg met de politiek, we doen het zelf wel) en anderzijds het streven naar bestuurlijke verantwoordelijkheid.
Er bestaat een soort 'driehoeksspanning': de verhouding partij-beweging, de zelfstandigheid van de partij en het opeisen van bestuursverantwoordelijkheid. De gemakkelijkste weg is het laten vallen van één van die dingen, zoals de PvdA doet die de bewegingen laat vallen. Dàt kan nooit de oplossing van communisten zijn. Ik vind dat je het complex van die problemen tegelijkertijd aan moet kunnen waarbij je moet erkennen dat dat spanningen oplevert, ook binnen de partij. De kunst wordt daarmee te leren leven.

Tot nu toe bestond bij de CPN de neiging om die spanning weg te nemen door het loslaten van bestuurlijke verantwoordelijkheden. Eigenlijk is dat nog steeds zo.
Hier en daar komt dat voor. Ik kies voor het aanvaarden van die spanningsverhouding. Je kan opportunistisch zijn door de bewegingen los te laten ofwel af te zien van bestuurlijke verantwoordelijkheden. Maar ook in het laatste geval vervreemd je je van bewegingen. Ook bewegingen richten zich in veel gevallen uiteindelijk op het parlement. Er is nog nooit zoveel op het Binnenhof gedemonstreerd als op het moment dat de bewegingen beweren dat ze weinig vertrouwen hebben in het parlement. Bovendien kunnen we toch moeilijk praten over vernieuwing van de parlementaire democratie terwijl we ons daar tegelijkertijd uit terugtrekken. Je moet er deel van uitmaken, een strijdvaardig deel.

Nog iets over die meerderheidsvorming. Traditioneel heeft de CPN altijd gezegd dat de eenheid van communisten en socialisten de kern van iedere meerderheid moest zijn. Nu beweegt de CPN zich meer in de richting van de kleine linkse partijen die vroeger eerder als stoorzenders werden gezien. Ligt voor jou het perspectief op dit moment in de samenwerking van 'klein links' en in de wervingskracht die daar van uit kan gaan?
Die samenwerking met de PSP en PPR is met horten en stoten gegroeid, maar heeft nu geleid tot een vrij vergaande samenwerking. Ik vind dat het te ver gaat om te stellen dat er een soort voorhoederol van die samenwerking uit moet gaan. Ik hoop wel dat het een aanzuigende werking zal hebben op mensen die vinden dat ze bij links horen. Hoe dat uitwerkt moeten we afwachten. Binnen de

vakbeweging bestaat in elk geval een aanzienlijk reservoir van PvdA-stemmers dat op die ontwikkeling positief reageert.

Natuurlijk is het een verandering in onze opstelling, zeker ten aanzien van de PSP. Het is geen tactische manoeuvre, het is gegroeid uit het feit dat niet alleen wij andere standpunten hebben ingenomen maar ook de PSP. Toch is er ook oppositie binnen de PSP. Er is in die partij een stroming die de samenwerking met de sociaal-democratie niet wil en die een sectarische lijn voorstaat die wij juist verlaten hebben. Ik ben het daar niet mee eens. De samenwerking van PSP, PPR en CPN zal zich niet moeten afzetten tegen de PvdA.

In het program staan een aantal verliggende doelstelingen geformuleerd: over hoe het socialisme in Nederland er ongeveer uit zou moeten zien en hoe in ieder geval niet. Welke concrete stappen zie je om in afzienbare tijd successen te behalen, bijvoorbeeld als het gaat om het onderwerpen van de macht van de monopolies?
Dat zijn vragen waarover op dit moment in de partij wordt gediscussieerd. Ook in het Ontwerp worden een aantal fasen aangegeven, alhoewel niet in detail. Ik vind hierbij overigens niet alleen van belang wat er in ons program staat maar ook wat er binnen bewegingen leeft. Je kunt als communistische partij wel fasen aangeven maar sommige bewegingen ontwikkelen zich vanuit een andere maatschappelijke dynamiek.

Maar die maatschappelijke dynamiek brengt op dit moment een nogal defensieve strategie voort: geen aantasting van dit, het veiligstellen van dat...
Dat kan op dit moment ook niet anders.

Wat zijn volgens jou de breekijzers om dat om te zetten in een meer offensieve strategie?
Naar mijn mening zitten we op dit moment in een fase van consolidatie. Consolidatie van wat er in de zestiger en zeventiger jaren is bereikt. Dat was een periode van hoogconjunctuur en dat was tegelijkertijd een offensieve fase. Nu is er een crisis en toch beginnen een aantal ontwikkelingen uit die periode zich te consolideren: de zich ontwikkelende dialoog bij links, de vredesbeweging, de vrouwenbevrijdingsstrijd worden nu toch aanvaard door een flink deel van de bevolking. Op sociaal terrein zie je een vermindering van het anticommunisme. Natuurlijk blijven er in deze crisisomstandigheden pogingen tot verdeel-en heerspolitiek. Maar ik ben wat dat betreft — ook door de rol die onze partij op dit moment speelt — optimistischer dan in de jaren '30.

Je bent ook tamelijk optimistisch over de mogelijkheden van een etappegewijze weg naar socialisme?

Misschien is het wel noodzakelijk een keer een grote revolutionaire sprong te maken, dat weet je niet. Men vraagt wel eens: is het niet een beetje idyllisch, dat ontwerp-program? Heb je niet een te florisante voorstelling van de parlementaire democratie? Schakel je niet te veel uit wat je tegenstanders gaan doen? In het ontwerp-program staat wat we willen bereiken en hoe. Tegelijkertijd weten we natuurlijk hoe autoritair de tegenstanders van een dergelijke ontwikkeling zijn. Het gaat per slot van rekening om een revolutionair proces. Je kan absoluut niet uitschakelen dat een democratische ontwikkeling op een gegeven moment stuit op repressieve, autoritaire, dictatoriale tegencoups van rechts. Op dat moment is het antwoord niet alleen aan de communisten maar aan de dan bestaande parlementaire meerderheid. Dan is het de vraag hoe weerbaar die meerderheid is en wat haar relatie met de bevolking is. Als een parlementaire meerderheid steunt op de bevolking zijn er vele antwoorden mogelijk. In Portugal is op een gegeven moment een rechtse militaire putsch eenvoudig bedolven doordat iedereen de straat op ging. De vraag is steeds, hoe breed de steun is die een bepaalde politiek van de bevolking krijgt. En dan heb ik het niet alleen over de steun van de arbeidersklasse, maar ook over bepaalde groepen ondernemers. Er zijn in Nederland ongetwijfeld ondernemers die je niet enkel kunt afdoen als uitbuiters en machtswellustelingen.

Worden op dit moment toch niet vele verworvenheden uit de jaren zestig en zeventig kapot gemaakt. Sociale voorzieningen, verschillende taken van de overheid die volgens allerlei voorstellen moeten worden geprivatiseerd. Het gaat allemaal erg hard. Politiek liggen de relaties binnen links misschien iets gunstiger, maar het maatschappelijk fundament voor een 'sprong voorwaarts' verbrokkelt.

Als progressieve Nederlander mag je je niet neerleggen bij de huidige toestand. Dat is hèt bezwaar tegen de PvdA, die zich uitsluitend richt op het 'haalbare', zonder ook maar enig beroep te doen op diegenen die in de jaren '60 en '70 achter maatschappelijke vernieuwing stonden.

Ik zeg niet dat alles rimpeloos zal verlopen. In dit ontwerp-program zeggen we wat we willen en of dat uitkomt hangt niet van ons alleen af. Dat hangt van zowel internationale als nationale ontwikkelingen af en van de aard en diepgang van een bondgenootschap. Dat bondgenootschap begint nu vorm te krijgen in het verzet tegen de afbraak van wat bereikt is. Het ontwerp-programma is niet bedoeld om de ernst van de crisis te ontkennen, maar als een inspiratiebron om er wat tegen te doen en ons daarop te verenigen. Ook de visie van de CPN kan trouwens materiële offers vragen, maar uiteraard van een geheel andere aard dan nu het geval is. Dat zou onderdeel van een beleid zijn om een heel andere richting in te slaan.

Een doelstelling waarop links zich op korte termijn zou kunnen verenigen

is een verandering van de Nederlandse buitenlandse politiek: een breuk met de lijn van Reagan. Daar bestaat bij links een vrij grote overeenstemming over. De vraag is of de PvdA op dat gebied een bondgenootschap met ons aandurft. Maar àls zo'n bondgenootschap tot stand komt, wie weet kan dan ook de discussie worden geopend over samenwerking op sociaal-economisch gebied.

Een eventuele linkse consensus over buitenlandse politiek is groter dan over de sociaal-economische politiek.
Daar moeten we dan gebruik van maken. Daarom moeten we onze prioriteit ook bij die buitenlandse politiek, en met name de vredespolitiek leggen. Dat wil niet zeggen dat we daar de sociaal-economische strijd aan opofferen, maar in de vredesstrijd kunnen grenzen worden overschreden waardoor het mogelijk wordt ook op andere terreinen successen te behalen.

Misschien dat de buitenlandse politiek een breekijzer kan zijn maar waarschijnlijk zou het vertrouwen in de linkse partijen enorm vergroot worden als juist op het gebied van de sociaal-economische politiek een dergelijke consensus zou kunnen ontstaan: Een 21ste november tegen de sociaal-economische politiek van deze regering...
Elke beweging heeft zijn eigen strijdvormen en zijn perspectieven. De opstelling van de vakbeweging verandert. Eigenlijk is er al een volksbeweging gaande. De CPN heeft hierin een belangrijke rol te vervullen omdat onze relaties met mensen in bedrijven — gezien onze tradities ook — goed zijn. Die traditie mogen we nooit weggooien.

Als er op het gebied van de sociaal-economische politiek niets gebeurt kan er een desperaat gevoel ontstaan en als reactie daarop autoritaire politiek van rechts. Daarom hebben de linkse partijen de plicht om op te treden en mee te helpen acties te ontwikkelen. Als ze dat niet doen dreigen er grote gevaren.

Hoe zie je — heel concreet — de samenwerking CPN-PvdA en hoe beoordeel je in dat verband de PvdA-nota over de verhouding tot de CPN. Hoe verhoudt het ontwerp-program, dat ongeveer tegelijkertijd geschreven is, zich tot die PvdA-nota.
Die PvdA-nota is geschreven ten tijde van een geweldige crisis binnen de PvdA, die een gevolg is van de toenadering tot het CDA. Eigenlijk was die nota niet meer dan een momentopname met positieve en negatieve elementen. Een aantal bezwaren tegen samenwerking zijn inmiddels door de praktische gebeurtenissen weggevaagd: in de vredesstrijd en in de vakbeweging gaan socialisten en communisten dapper verder. Ook ons ontwerp-program zal een aantal bedenkingen die er bij de PvdA leven omtrent samenwerking met de CPN wel wegnemen. Links zal toch samen verder moeten. Deze regering bij-

voorbeeld, moet weg, maar als de progressieve partijen geen alternatief hebben zullen de rechtse partijen het overnemen. We zullen dus moeten gaan discussiëren over hoe het dan wel moet en daarvoor moeten we terug naar het moment — voor de laatste Kamerverkiezingen — dat de PPR en wij hebben gezegd dat we moesten gaan praten over een progressief regeringsprogramma. We moeten dat idee van een progressieve meerderheid niet prijsgeven en voorkomen dat de crisis in de PvdA wordt opgevat als een crisis van links en van de progressieve meerderheidsstrategie.

Internationale betrekkingen

In het ontwerp-program wordt nogal wat aandacht besteed aan betrekkingen met andere communistische partijen. Hoe staat het nu met die betrekkingen. Welke criteria hanteer je, wat verwacht je ervan. In een interview in de Volkskrant heb je gezegd dat 'het ontwep-programma met name door socialistische staten in Oost-Europa scherp gekritiseerd zal worden'. Heb je al reacties?
Nee, geen enkele, maar gezien de aard van het program kan het niet anders dan dat ze bezwaar moeten maken tegen een aantal punten. Dat vind ik ook niet erg. Ik vind de dialoog juist één van de belangrijkste dingen. Communisten voeren meestal geen dialoog met elkaar: òf hun meningsverschillen lopen zo hoog op dat het oorlogstoestanden worden tussen socialistische landen òf er worden oorlogsverklaringen gestuurd van sommige partijen uit socialistische landen naar communistische partijen in het westen. Met dit ontwerp-program poneren we niet alleen standpunten, we communiceren ook, nemen stelling tegen dingen. We nemen in dit Ontwerp stelling tegen de democratisch-centralistische staatsstructuur zoals die is vastgelegd in de Sowjet-grondwet. Ik kan me voorstellen dat daar reactie op komt, prima.

Hoe verhoudt dat zich nou tot de bekende CPN-opvatting dat het respecteren van elkaars autonomie inhoudt dat je je niet mag inmengen in elkaars toestanden?
Jullie bedoelen dat dit een soort inmenging in de Sowjet-Unie is?

Tot voor kort kreeg je, als je als 'gewoon lid' uitspraken deed zoals jij nu doet inderdaad òf te horen dat 'we daar niet over konden oordelen' òf dat het inmenging was...
Inmenging vindt plaats op het moment dat je op georganiseerde wijze je standpunten aan anderen opdringt. Op zichzelf heb ik er helemaal geen bezwaar tegen als communistische partijen elkaar op een zakelijke manier bekritiseren. Wat er in Polen gebeurd is, is inmenging. De Sowjet-Unie heeft geëist dat er daar 'orde op zaken werd gesteld' en heeft draconische maatregelen voorge-

schreven. Dat had niets meer te maken met een dialoog of zakelijke kritiek. Dat was ontoelaatbaar.

Je spreekt van een 'dialoog' met andere communistische partijen. Maar wij hebben nog nooit iets gemerkt van een dialoog. Het enige dat wij van contacten met andere communistische partijen merken zijn schimmige, ondoorzichtige en oncontroleerbare communiqué's die naar verluidt al van te voren klaarliggen.
Die ervaring heb ik niet. Dat komt waarschijnlijk omdat wij altijd een dwarsliggersfunctie hebben vervuld. Ook in de periode van de autonomie was het eenvoudig niet mogelijk om puur formele, op communiqué's gerichte gesprekken te voeren.

Waarom moet je überhaupt betrekkingen onderhouden met partijen uit zich socialistisch noemende landen?
De veranderingen hier en onze ervaringen daarmee kunnen van fundamenteel belang zijn voor veranderingen daar. We hebben een enorme bagage, die moet je ter discussie stellen.

Lijd je niet een beetje aan zelfoverschatting? Op welke punten hebben wij als partij nou reële invloed in Oost-Europa?
Op het punt van de vredesstrijd, de noodzaak van gemeenschappelijke strijd, solidariteit...

Maar wat hebben we bijvoorbeeld kunnen doen voor mensen die in Oost-Europa vervolgd worden, ondertekenaars van Charta '77 bijvoorbeeld?
Weinig. Alhoewel, we hebben natuurlijk wel onze standpunten duidelijk gemaakt. Ons weglopen van het Tsjechoslowaakse partijcongres vorig jaar mei was natuurlijk geen kleinigheid. We kunnen heel wat doen om onze ideeën daar in te brengen, al is het dan maar via formele contacten die ik absoluut niet overschat maar ook niet wil onderschatten. Waarschijnlijk verschillen we daar over van mening, dat is best, maar ik laat die mening niet los. Ik geloof in de mogelijkheid dat er in die landen veranderingen tot stand gebracht kunnen worden. Dat wil niet zeggen dat wij die veranderingen kunnen afdwingen, maar we kunnen wel samen met andere partijen zoals de Italiaanse, de Spaanse die dialoog voeren. We moeten ons daar niet van isoleren.

Denk je niet dat je zo'n dialoog op een heel andere basis zou moeten voeren dan nu gebruikelijk is. Het punt is nu dat je niet echt contact hebt met andere communistische partijen, maar met de internationale afdelingen ervan, met het apparaat dus, of met ambassades. In dat laatste geval weet je niet eens of je nou contact hebt met de partij of met de staat.

Als je met een ambassade contact hebt, heb je direct te maken met de vermenging van staat en partij. Daarom kunnen die contacten nooit via ambassades verlopen. Die kunnen hoogstens een soort bemiddelende rol spelen in het tot stand brengen van contacten, meer niet. Meer accepteren we ook niet, dat hebben we vroeger al gezegd.

De bondgenootschappenpolitiek (met andere parijten) is geen aangelegenheid tussen staten. In een aantal socialistische landen denken ze ten onrechte dat bondgenootschappenpolitiek een staatsaangelegenheid is. De grote vraag is: hoe voorkom je dat bondgenootschappen tussen communistische partijen onderhevig gemaakt worden aan staatspolitiek.

In het ontwerp-program keer je je onder het kopje 'Militaire blokken ongedaan maken' tegen een opvatting van de huidige internationale status quo die 'elke vernieuwingsbeweging in socialistische landen onder zware druk plaatst'. Dat is nieuw voor de CPN. Bedoel je er mee dat je het legitiem en positief vindt als er van hieruit, bijvoorbeeld door de vredesbewegingen, steun gegeven wordt aan oppositiebewegingen in Oost-Europa?
Dat staat niet in het program. Het verwijt dat je krijgt als je je met vernieuwingsbewegingen daar solidariseert is dat je je inmengt...

Precies. Onze vraag is dan ook of jij denkt dat die dialoog die jij met die officiële partijen wil, te combineren is met contacten met democratische oppositiebewegingen.
Ja. Het hoeft elkaar niet in de weg te staan. Kijk, als de Sowjet-Unie zegt dat ze de vredesbeweging in Nederland een belangrijke vernieuwingsbeweging vindt, dan kan men de vredesbeweging toch niet verwijten dat ze een pro-Russische beweging is. Omgekeerd geldt dat ook. De pest van het blokdenken is dat als je je uitspreekt over bewegingen in bepaalde landen, dat als inmenging gezien wordt. Ik geef toe dat dit bij de huidige verhoudingen tussen communistische partijen moeilijkheden schept. Maar ik denk dat als je streeft naar voortzetting van de dialoog, naar echt normale betrekkingen waarin ook meningsverschillen aan de orde kunnen komen, die spanning opgelost kan worden. Ik zie niet in waarom niet. Ik denk dat je in een soort vijandschap terecht komt als je niet in staat bent dit soort dingen met elkaar te bespreken.

In het Ontwerp spreek je consequent van de 'Internationale Communistische Beweging' en ook nu valt het op dat je van mening bent dat er nog echt zoiets als een internationale communistische beweging bestáát. Zie je daar, na alles wat er gebeurd is, écht perspectief in?
Ik geloof dat de veranderingen die binnen communistische partijen gaande zijn hun doorstraling zullen hebben binnen de internationale communistische be-

weging. Je moet niet onderschatten wat voor renoverende werking er uit kan gaan van die delen van de internationale communistische beweging, in een reeks van kapitalistische landen waaronder Nederland, die echte bewegingen zijn. Het effect daarvan op andere communistische partijen onderschat ik niet. Ik weet natuurlijk niet of het allemaal wat wordt in de toekomst, maar ik wens het niet van te voren op te geven. Ik geef dat niet op, omdat de communistische beweging een belangrijk potentieel in de wereld is. Je kan koersen op afschrijving of op renovatie en vernieuwing.

Maar waarom richt je je speciaal op communistische partijen. Partijen waarmee linkse mensen zich in een aantal gevallen volstrekt niet verwant voelen. De meeste linkse mensen zullen zich meer met Charta-leden dan met meneer Bilak of Husàk, meer met Solidariteit dan met Jaruzelski verwant voelen...
Vernieuwing kan niet tot stand komen als gevolg van een dialoog tussen alleen communisten. Als de communistische beweging zichzelf waar wil maken dan moet ze lessen trekken uit de ervaringen van bewegingen en dus moet je deel uitmaken van een internationale beweging en zorgen dat je geen outsider wordt. Als ik spreek in het ontwerp-programma over de crisis in de communistische beweging dan gaat het mij erom de werkelijkheid te erkennen en het geneesmiddel te vinden. Het gaat mij er beslist niet om de internationale communistische beweging op te geven. Niet alleen omdat er daarvoor in het verleden te veel offers zijn gebracht — al is dat een belangrijk argument — maar vooral omdat zo'n internationale beweging nodig is.

Is het niet beter om het woordje communistisch weg te laten en als partij, keer op keer te bepalen met wie je wilt samenwerken en met wie niet?
Dat is wat anders. Als in het ontwerp-program communistische beweging staat, gaat het niet over een exclusieve club van communisten maar over het verenigen van alle progressieve, democratische krachten. Wat mij betreft is daar een initiatief voor nodig van communisten, ook van de CPN, naar anderen toe. Naar socialistische partijen, pacifistische partijen en ook naar bewegingen die zich nog niet duidelijk politiek geprofileerd hebben. Als de internationale communistische beweging niet in staat is zulke initiatieven te nemen (en daar is ze geloof ik op dit moment niet toe in staat) dan ligt die verantwoordelijkheid bij afzonderlijke communistische partijen. Bij die partijen die inzien dat het nodig is de verstening te doorbreken. Er zijn partijen die dat willen, en die zouden wel eens kunnen inspireren tot een vernieuwing van de communistische beweging. Ik wil niet zeggen dat die partijen een nieuw centrum moeten gaan vormen, maar er bestaan in de Derde Wereld en in West-Europa communistische partijen die voor nieuwe vormen van samenwerking openstaan.

Leninistische strategie of parlementarisme?

Een ontwerpprogram op het kruispunt van twee doodlopende wegen[1]

Albert Benschop
Harry van den Berg
Klaas Anders

Algemene beoordeling van het ontwerpprogram

Inleiding

Enkele dagen nadat de Poolse weg naar een democratisch socialisme gebarricadeerd werd door een bonapartistische ingreep, gericht op de restauratie van een reeds lang verkalkt 'reëel socialisme', en midden in de heftige schok die de brute onderdrukking van de progressieve krachten in Polen teweeg bracht, publiceerde de CPN een ontwerpprogramma waarin zij haar visie op de Nederlandse weg naar het socialisme ontvouwde.

Deze gebeurtenis is niet onopgemerkt gebleven. En hoewel de reacties in de pers sterk uiteenliepen, op één punt is het oordeel vrijwel unaniem en dat betreft de breuk met de in het oostblok dominerende ideologie van het marxisme-leninisme en de daarop gebaseerde politieke strategie.[2] Dat is op zich niet verwonderlijk want de publikatie van het Ontwerp was vooraf gegaan door een opvallend scherpe verklaring van het partijbestuur over de gebeurtenissen in Polen: een verklaring, die een principiële veroordeling inhield van de in het oostblok officieel geproclameerde weg naar het socialisme. Tot dan toe werd alleen volstaan met de stelling dat de daar gevolgde weg geen model mocht zijn voor de volstrekt andere maatschappelijke verhoudingen zoals die in West-Europa gegroeid waren. Nu werd onomwonden toegegeven dat het model zelf niet deugt.

Op de vraag in hoevere in het Ontwerp de consequenties van deze stellingname voor de relaties met de communistische partijen in Oost-Europa en de democratische oppositiebewegingen daar adekwaat verwerkt zijn, zullen we nog nader ingaan. Voor een beoordeling van het Ontwerp lijkt het nuttig om eerst de ontstaansgeschiedenis van deze tekst onder de loep te nemen.

De produktiewijze van een ontwerpprogram: enkele vragen

De aandacht in en buiten de partij voor het Ontwerp heeft niet alleen te maken met de bijzondere context waarin dat verscheen, maar ook met het feit dat het werken aan een actueel partijprogramma voor de CPN geen alledaags verschijnsel is.

Tot nog toe was de CPN er immers niet in geslaagd om haar programma uit 1946 te actualiseren en te vernieuwen. Weliswaar werd in 1952 een nieuw concept-beginselprogramma opgesteld, maar dat werd nooit definitief.[3] In de decennia die daarop volgden, werd deze lacune toegedekt door rituele bezweringen over de ideologische zuiverheid van het kompas van het marxisme-leninisme. Op de magnetische storingen van dit kompas en de politieke koerswisselingen die in de afgelopen decennia daarmee gelegitimeerd werden zullen we niet nader ingaan. In elk geval heeft de heroriëntatie, die de CPN vooral sinds het 26ste congres van 1978 nastreeft, bij velen de wens versterkt om de nieuwe doelstellingen en strategie in een program uit te werken.

Op het 26ste congres werd deze wens naar een nieuwe politiek nog geformuleerd in termen van de oude politiek: het partijbestuur kreeg de opdracht om een ontwerp voor 'een partijprogram voor de Nederlandse weg naar het socialisme' op te stellen 'in brede consultatie in en buiten de partij, hiermee spoedig een aanvang te maken en maatregelen te treffen voor een grondige bestudering op grondslag van de marxistisch-leninistische beginselen van de vraagstukken die daarbij aan de orde zijn'.[4] Ook de klaarblijkelijke moeilijkheden die er waren bij het produceren van een ontwerpprogram, duiden erop dat het niet eenvoudig is om bij de zoektocht 'naar nieuwe wegen' (zoals Henk Hoekstra het vaak formuleerde) de met de 'oude wegen' gepaard gaande praktijken los te laten.

Deze moeilijkheden kwamen al tot uiting in de eerste discussietekst die de door het partijbestuur ingestelde programcommissie in het voorjaar van 1979 publiceerde over het democratievraagstuk.[5] Deze 'schets ter voorbereiding van een hoofdstuk van het partijprogram voor een Nederlandse weg naar het socialisme' bevatte naast een aantal nieuwe uitspraken (met name t.a.v. de democratische weg naar het socialisme) een aantal tegenstrijdigheden en lacunes waardoor de afgrenzing t.o.v. het oude leninistische gedachtengoed niet duidelijk uit de verf kwam.[6]

Ondanks de aankondiging dat ook over andere onderdelen van het partijprogramma teksten gepubliceerd zouden worden ten behoeve van een thematische behandeling, heeft de commissie zich ruim twee en een half jaar in stilzwijgen gehuld. De precieze gang van zaken is ons niet bekend. Maar het is wel duidelijk dat de commissie er niet in slaagde om tot een gemeenschappelijk resultaat te komen. De partijvoorzitter moest er persoonlijk aan te pas komen

om deze impasse te doorbreken. Het door hem opgestelde Ontwerp werd 'onder verantwoordelijkheid van de commissie' gepubliceerd met een introductie waarin vermeld wordt dat de commissie 'kan instemmen met de richting die met dit ontwerpprogram wordt ingeslagen'.

De gang van zaken bij de totstandkoming van dit Ontwerp is in ieder geval niet in overeenstemming met het besluit dat het 26ste congres van de CPN over het partijprogramma heeft genomen; het Ontwerp is niet opgesteld 'in brede consultatie in en buiten de partij'. Daardoor blijft ook de status van dit Ontwerp onduidelijk: het is de vraag of de commissie resp. het partijbestuur erop 'aanspreekbaar' is.

Uit dat alles kan in elk geval de conclusie worden getrokken dat 'een nieuw type communistische partij' (zoals Henk Hoekstra dat in zijn toelichting op het ontwerpprogram aanduidt) hard nodig is: een partij waarin doorzichtige procedures van menings- en besluitvorming gegarandeerd zijn en waarin verantwoordelijkheden van organen en posities duidelijk vastgelegd worden.

Naar een breuk met de leninistische strategie

De belangrijkste (en in vele commentaren ook als zodanig erkende) verdienste van het Ontwerp is, dat duidelijker dan ooit afstand wordt genomen van de traditionele leninistische strategie, zoals die in de Comintern-periode ontwikkeld werd en sindsdien een dominerende rol is blijven spelen in veel communistische partijen.[7] De tekst bekommert zich niet om de door de marxistisch-leninistische handboeken heilig verklaarde leerstukken m.b.t. de politieke strategie. Integendeel, in ondubbelzinnige bewoordingen wordt kritiek geleverd op de 'dogmatische verkramping', die geleid heeft tot 'crisisverschijnselen in de internationale communistische beweging (...) en tot het blokkeren van vernieuwing in praktijk en theorievorming' (Inl. 3). Het Ontwerp erkent dat hierdoor 'een vervreemding (ontstond) van de werkelijkheid en van de grote vraagstukken, die de in beweging komende mensen bezig houden. Dit heeft niet te overziene schade toegebracht aan de communistische beweging' (Inl. 3). In dit verband wordt ook (ondanks de congresresolutie uit 1978) afstand genomen van het marxisme-leninisme: 'De verkramping met aanroeping van het marxisme-leninisme heeft geleid tot een dusdanige codificering en disciplinering dat een verklaring en wetenschappelijke analyse van de huidige maatschappelijke ontwikkelingen met het optreden van nieuwe revolutionerende bewegingen op meer dan alleen sociaal gebied, wordt belemmerd.' (Inl. 5.) Elders in het Ontwerp wordt gesproken over het gevaar, 'dat de internationale communistische beweging of delen daarvan door een passieve houding in een aftakelend proces terecht komen. Een drastische verandering is mogelijk en nodig. Elke commu-

nistische partij heeft daarbij een eigen verantwoordelijkheid. De keuze is: of zelf het initiatief nemen tot vernieuwing of door de gebeurtenissen overspoeld worden en als non-valeur terzijde worden geschoven' (II, 4). Het Ontwerp schroomt wat dat betreft ook niet om het eigen verleden van de CPN (inclusief het zeer nabije verleden) aan een kritisch oordeel te onderwerpen: 'Ongetwijfeld ontstond in de periode van ontspanning in de jaren zestig en zeventig de mogelijkheid om verstarring en isolement met andere oriëntaties te doorbreken. Er ontstonden nieuwe kansen die echter grotendeels onbenut bleven. Er werd in die periode nog niet ingezien dat het voor een brede uitbouw van de CPN noodzakelijk is te breken met stalinistische patronen, afkomstig uit de tijd van Comintern en Cominform.' (I, 9.) Die patronen hebben niet alleen betrekking op de politieke koers die door de CPN gevolgd werd maar ook en vooral op het interne functioneren van de partij: 'Het zogeheten monoliete denken en handelen, dat geen ruimte biedt aan menings- en besluitvorming op grond van noodzakelijke inbreng van persoonlijke opvattingen en denkrichtingen moet worden afgewezen.' (X, 3.) In dit verband verwijst het Ontwerp de specifieke manier waarop het marxisme-leninisme de principies van het democratisch-centralisme heeft gecodificeerd, naar de rommelzolder: 'Dit houdt in het afwijzen van een verstarde leerstellige opvatting van het democratisch centralisme, die in de praktijk heeft geleid tot het afdwingen van een monolitische organisatievorm en tot monolitisch denken, tot verstarring in leidingen en verstopping in ideeën- en theorievorming.' (X, 3.)

Bovenstaande citaten geven aan wat de stootrichting van het Ontwep is: een afrekening met traditionele marxistisch-leninistische concepties over politieke strategie en de rol van de communistische partij. Die richting kan worden gezien als een belangrijke doorbraak en als een aanzet voor de ontwikkeling van een nieuwe strategie. In die zin is het een historische stap, welke gebaseerd is op het besef dat de CPN niet moet terugvallen naar het machteloze isolement van een veilig ommuurde communistische 'kerk', maar een belangrijke bijdrage kan en moet leveren aan fundamentele veranderingen in ons land.

De vraag is echter in hoeverre het huidige Ontwerp consequent is in haar breuk met de traditionele leninistische strategie. En een tweede, niet minder belangrijke, vraag is in hoeverre het Ontwerp daadwerkelijk een nieuwe strategie weet te formuleren die niet alleen breekt met de leninistische strategie, maar zich bovendien weet af te grenzen van traditionele sociaal-democratische concepties. Want het is anno 1982 wel duidelijk dat niet alleen de in communistische partijen dominerende strategische concepties bankroet zijn (een bankroet, dat door de gebeurtenissen in Polen voorgoed is aangetoond). Ook de in sociaal-democratische partijen dominerende parlementaristische concepties blijken failliet. Zelfs in die Westeuropese landen waar de sociaal-democratie langdurig deelnam aan (en soms het monopolie had op) de staatsmacht, zijn geen funda-

mentele veranderingen in de richting van het socialisme bewerkstelligd.

Dit bankroet van twee verschillende strategische concepties heeft er toe geleid, dat bij grote delen van de bevolking, en met name onder jongeren, termen als 'socialisme' en 'communisme' in discrediet zijn geraakt.

Elke poging om in deze omstandigheden een revolutionair programma te ontwikkelen, dat gebaseerd is op een realistische strategie, moet deze ervaringen verwerken en zich duidelijk afgrenzen van strategische concepties waarvan het faillisement gebleken is.

Het afscheid is nog maar net begonnen

Hoewel het Ontwerp een stap is in de richting van een breuk met strategische concepties van het leninsime, zijn de met deze concepties samenhangende tradities en werkwijzen nog allerminst overwonnen. Dat blijkt niet alleen uit de moeizame en ondoorzichtige wijze waarop dit Ontwerp tot stand is gekomen, maar ook uit de onduidelijkheden en tegenstrijdigheden waardoor de inhoud van dit Ontwerp gekenmerkt wordt. De hoofdpunten waarop het Ontwerp elementen voor een alternatieve strategie formuleert die een breuk betekenen met leninistische concepties, kunnen als volgt worden samengevat:

a. De leninistische voorhoedepretentie (de communistische partij als 'exclusieve' voorhoede) en de daarmee samenhangende marxistisch-leninistische codes (de communistische partij als 'eigenaar' van een wetenschappelijke wereldbeschouwing) worden ingeruild voor een nieuw strategisch concept: coalitiepolitiek, welke gericht is op een duurzaam (d.w.z.: niet louter tactisch) bondgenootschap van progressieve krachten (partijen, maatschappelijke organisaties en sociale bewegingen) en die gebaseerd is op erkenning van politieke pluriformiteit van deze coalitie en op gelijkwaardigheid van de verschillende coalitiepartners.
b. Staatssocialisme en éénpartijstelsel worden afgewezen als doelstellingen van een socialistisch program of als overgangsvormen (d.w.z.: als tussendoel) naar socialisme. Ze worden ingeruild voor een conceptie waarin democratie en politieke pluriformiteit waarden op zich zijn en waarin de overgang naar het socialisme opgevat wordt als een strijd voor democratische machtsvorming.
c. Bureaucratisch centralisme (in het Ontwerp aangeduid als 'monolitisme'), zoals dat zich in de praktijk van het leninisme onder de dekmantel van het democratisch centralisme ontwikkelde, wordt ingeruild voor een partijconcept, waarin politieke pluriformiteit in de CPN als positief beoordeeld wordt.

Deze nieuwe oriëntatie wordt echter in het Ontwerp niet consequent uit-

gewerkt. In diverse passages zijn de sporen van oude en remmende tradities onmiskenbaar aanwezig:

— Dat betreft vooral de dubbelzinnige manier waarop in de tekst met het 'reëel bestaande socialisme' in Oost-Europa en de daar heersende (of onderdrukkende) politieke partijen, die zich communistisch noemen, wordt omgegaan. Problemen worden omzeild door de mythe van de 'internationale communistische beweging' aan te roepen.

Die dubbelzinnigheid komt ook tot uiting in de koudwatervrees om duidelijke uitspraken te doen over de noodzaak van internationale solidariteit tussen democratische oppositiebewegingen in de Oosteuropese landen en de progressieve beweging in West-Europa.

— Sporen van oude concepties zijn ook herkenbaar in de tegenstrijdigheden in het program. Enerzijds wordt geheel in de economistische denktrant van de Derde Internationale antimonopolistische strijd als *het* bindend element van de coalitie van progressieve krachten benoemd, terwijl anderzijds vrouwenbevrijdingsstrijd als 'integraal deel' van de de strijd voor socialisme (VIII, 7) wordt opgevat en de vredesstrijd de rol krijgt toebedeeld van katalysator om 'een richtingverandering in de Nederlandse politiek te bewerkstelligen' (VIII, 4). Antimonopolistisch bondgenootschap, vrouwenbevrijdingsstrijd en vredesstrijd lijken probleemloos in elkaars verlengde te liggen, omdat het 'machtsstreven van de monopolies' simpelweg de oorzaak van zowat alle problemen lijkt te zijn. Zonder enige nuancering wordt in het huidige Ontwerp geponeerd dat progressieve bewegingen 'in hun vernieuwingsdrang gelijkgericht zijn'. (VII, 4).

— Tenslotte zijn sporen van versleten denkbeelden ook zichtbaar in de manier waarop in het Ontwerp de CPN gepresenteerd wordt als 'partij van de arbeidersklasse' (I, 6). Weliswaar wordt de betekenis van deze term uitgehold door de wel zeer ruime (d.w.z. bijna klasseneutrale) definitie van het begrip arbeidersklasse zoals die in de tekst gehanteerd wordt. Maar de term verwijst toch naar traditionele concepties, waarbij politieke partijen als directe uiting van klassebelangen worden opgevat. Een daarmee verwante tegenstrijdigheid in het Ontwerp betreft de presentatie van de partij als enerzijds een nieuw type communistische partij, d.w.z. een programpartij, die een 'instrument (is) in handen van de mensen die strijd willen voeren tegen het kapitalisme en voor socialisme' (X, 3). Maar anderzijds wordt in de tekst 'marxisme' en 'wetenschappelijk socialisme' aangeroepen op een manier die toch veel weg heeft van de conceptie van de partij als 'kerk': 'De door de CPN ontwikkelde maatschappijbeoordeling is gegrondvest op de marxistische ideeën van het wetenschappelijk socialisme.' (I, 6.) Deze formulering wijkt niet veel af van de traditionele leninistische opvatting, dat de politiek van een communistische partij gebaseerd is op een wetenschap.

Het zijn deze tegenstrijdigheden in het Ontwerp, die de conclusie rechtvaardigen dat het afscheid van het leninisme nog maar net is begonnen. De weinig consequente uitwerking van de nieuwe oriëntatie, die onmiskenbaar de inzet van het program vormt, leidt er ook toe dat het Ontwerp nogal rommelig en onsystematisch van opzet is.

Op weg naar sociaal-democratisering?

In sommige commentaren wordt het Ontwerp beoordeeld als een (wel zeer late) bekering tot de sociaal-democratie, d.w.z. als een erkenning dat de scheuring in de arbeidersbeweging in het begin van deze eeuw een vergissing zou zijn geweest van de communisten, die in hun revolutionaire ongeduld maar weinig oog voor de parlementaire democratie zouden hebben gehad. Kortom, het Ontwerp zou een voorzichtige schuldbelijdenis en een eerste stap van het sociaal-democratiseringsproces van de CPN inhouden.

De vraag is in hoeverre de tekst van het Ontwerp aanleiding geeft voor een dergelijke beoordeling. Die vraag is met name van belang, omdat een program dat de pretentie heeft een werkelijk nieuwe, voor de huidige Nederlandse en internationale verhoudingen adekwate strategie uit te stippelen, ervaringen moet verwerken van traditionele strategische concepties, die geen perspectief op fundamentele veranderingen in de richting van socialisme (meer) bieden.

In dit verband is voor de Nederlandse verhoudingen de afgrenzing t.o.v. sociaal-democratische concepties van bijzondere betekenis. Een belangrijke zwakte van het Ontwerp is, dat juist deze afgrenzing vaag is. Bepaalde passages zouden de indruk kunnen wekken dat de CPN voor een parlementaristische weg opteert. Met name wanneer de democratische weg naar het socialisme versmald lijkt te worden tot 'de parlementair-democratische weg' (VIII, 3). Deze dubbelzinnigheid wordt in de tekst bovendien vergezeld door illusies over de reële krachtsverhoudingen: 'Gebleken is, dat het voor hen die beschikken over machtsapparaten, over geweldsmiddelen van velerlei aard, *niet mogelijk is* de ontplooiïng van deze (d.w.z. democratische en emancipatorische, schr.) bewegingen tegen te houden . (...) Het binnendringen en het winnen van overtuigingskracht van nieuwe ideeën zowel in het onderwijs als in de massacommunicatiemiddelen is *onweerstaanbaar*.' (VII, 2; cursivering van schr.)

De nog in het idioom van het parlementarisme geformuleerde stellingnames werken door in de manier waarop de verhouding tussen politieke partij en sociale bewegingen soms geschetst wordt. In bepaalde formuleringen dreigen sociale bewegingen gekanaliseerd te worden in het kader van parlementaire coalitiepolitiek: 'De CPN beschouwt het als een consequentie van haar coalitiepolitiek dat (...) gestreefd wordt naar het samengaan van progressieve partijen bij verkiezingen. Dit samengaan kan verschillende vormen aannemen en zal

aan kracht en inhoud winnen naarmate het steunt op en ervaringen verwerkt van het gemeenschappelijk optreden in acties en bewegingen, in vakbeweging en in andee maatschappelijke organisaties.' (VIII, 3.) Op deze wijze dreigt coalitiepolitiek gereduceerd te worden tot de bekende sociaal-democratische formules m.b.t. 'parlementaire meerderheidsstrategie' en 'haar maatschappelijk draagvlak'.

Weliswaar komen er in het Ontwerp ook passages voor die niet verenigbaar zijn met een parlementaristische verenging van de coalitiepolitiek. Maar juist dit soort tegenstrijdigheden en dubbelzinnigheden leiden er toe dat het Ontwerp als geheel geen duidelijke afgrenzing betekent van sociaal-democratische concepties. Het is echter van het grootste belang dat de voorgestane democratische weg naar het socialisme afgebakend wordt van parlementaristische en antiparlementaristische opvattingen en strategieën. Het huidige Ontwerp slaagt daar niet in.

Ontwerp-program of ontwerp-utopie?

Het feit dat het huidige Ontwerp geen consequente uitwerking bevat van de nieuwe politieke oriëntatie die beoogd wordt, heeft alles te maken met de centrale zwakte van de hele opzet. Vraagstukken m.b.t. strategie komen nauwelijks, laat staan systematisch, aan de orde. Wat dat betreft is de titel van het Ontwerp een voortreffelijke samenvatting: 'Doelstellingen en toekomstvisies van de Nederlandse communisten'. Inderdaad, de weg daar naar toe en een analyse van de mogelijke obstakels die men kan tegenkomen, worden in de tekst slechts sporadisch (en dan nog in zeer algemene bewoordingen) aangeduid. Daarom blijft 'coalitiepolitiek' een nogal vaag en weinig gedifferentieerd strategisch concept.

Voor een programma van een communistische partij is dit een belangrijke tekortkoming. Doelstellingen komen op deze wijze in de lucht te hangen of worden zonder enige analyse van de krachtsverhoudingen vertaald in politieke maatregelen. (Dat laatste is bijvoorbeeld het geval bij de probleemloze manier waarop het verdwijnen van de militaire blokken als doelstelling vertaald wordt in de leus 'uittreden uit de NAVO', V, 7.) Op die manier worden politieke parolen slagen in de lucht. In feite vertoont het Ontwerp dus precies die negatieve aspecten van het utopisch socialisme, waar de betovergrootvader van de socialistische arbeidersbeweging, Marx, ook al zo'n moeite mee had.

Deze kritiek op het ontbreken van een systematische behandeling van strategische vraagstukken, zoals die zich in de Nederlandse verhoudingen voordoen, betekent overigens niet dat doelstellingen geen belangrijk onderdeel van een partijprogram zouden moeten worden. Integendeel, we zijn allerminst voorstanders van het bekende parool van de grootvader van de sociaal-demo-

cratie, Bernstein: de beweging is alles, de doeleinden zijn niets. Het is juist van belang dat een program een samenhangend geheel vormt van uitgewerkte doelstellingen en een strategie, die gebaseerd is op een duidelijk inzicht in de huidige krachtsverhoudingen. Het Ontwerp bevat echter ook t.a.v. de doelstellingen nogal wat lacunes. Doelstellingen kunnen uiteraard nooit een kant en klare blauwdruk van een toekomstig socialistisch Nederland bevatten. Maar de onduidelijkheden die het huidige Ontwerp vertoont op centrale onderdelen als economische ordening (nationalisatie, socialisatie, planning en markt) en democratische structuren (zowel t.a.v. politieke als sociale democratie) zijn eerder een belemmering dan een aanzet voor een discussie met andere progressieve partijen en sociale bewegingen.

In dit opzicht is het nogal merkwaardig dat bij de presentatie vooral het 'unieke' karakter van dit Ontwerp benadrukt wordt.[8] Uiteraard moeten we geen modellen van 'elders' overnemen, maar de (positieve en negatieve) ervaringen met die modellen (bijvoorbeeld de verschillende systemen van economische planning in Oost-Europa) en de discussies die in andere communistische partijen (met name in West-Europa) over strategische problemen gevoerd zijn, die vergelijkbaar zijn met de problemen waar de CPN mee geconfronteerd wordt, zouden wèl benut moeten worden. Het huidige Ontwerp sluit zich af van deze ervaringen.

Minimale eisen voor een partijprogram

Elke kritiek op een partijprogram gaat uit van bepaalde vooronderstellingen over de criteria waaraan een program zou moeten voldoen. Wij gaan in onze kritiek uit van de volgende criteria:

a. Wat is een partijprogram?

In een partijprogram dienen op samenhangende wijze de doelstellingen, inzichten en strategieën van de CPN te worden geformuleerd. Het representeert dus een concensus die er op een bepaald moment onder de communisten bereikt is in het programmatisch debat. Een program moet niet louter opgevat worden als een document met meer of minder fraaie volzinnen. Het debat (waarvan het resultaat uiteraard wordt vastgelegd in een document) is van minstens even grote, zo niet grotere betekenis, omdat de werking van een programma vooral afhankelijk is van de manier waarop het debat gevoerd is. Met andere woorden: een program moet geen papieren concensus maar een reële concensus vertegenwoordigen.

b. Welke functies heeft een partijprogram?

Een program en het daarmee samenhangende programdebat hebben een drietal

functies. In de eerste plaats worden communisten gedwongen zich te beraden over hun doelstellingen op langere termijn, de nationale en internationale krachtsverhoudingen waarin geopereerd moet worden om deze doelstellingen te realiseren, de strategische keuzen die daarbij gemaakt worden en de rol van hun eigen partij. Het program heeft dus een oriënterende functie voor de communisten zelf: het vormt de meest algemene leidraad voor hun politiek optreden en stelt normen voor politiek gedrag zowel in de partij als in het optreden naar buiten toe.

In de tweede plaats heeft een partijprogram de functie buitenstaanders (de niet-leden en potentiële leden van de partij) te informeren over haar doelstellingen, inzichten en strategieën. Deze informatieve functie heeft tegelijkertijd een wervend aspect: een partijprogram moet (als het tenminste een goed program is) ook wervend zijn naar mensen die (nog) buiten de partij staan.

In de derde plaats functioneert een program als een houvast voor samenwerking met andere politieke formaties in Nederland (en in het buitenland) en met de verschillende sociale bewegingen en maatschappelijke organisaties: (potentiële) coalitiepartners dienen immers te weten wat ze aan de CPN 'hebben' en wat ze ervan kunnen verwachten. Tegelijkertijd functioneert een program ook als een aanzet voor discussie met mogelijke coalitiepartners over de Nederlandse weg naar het socialisme.

c. Waaraan moet een program voldoen om deze functies te vervullen?

Een partijprogram dient gebruik te maken van de kennis, ervaringen en inzichten die in een partij aanwezig zijn. Dat betekent dat niet volstaan kan worden met de grootste gemene deler van bestaande opvattingen en voorstellen. Een program moet het resultaat zijn van een confrontatie van verschillende ervaringen en inzichten, waarbij controversiële kwesties niet onder de tafel mogen verdwijnen. Die confrontatie is nodig om een zo groot mogelijke precisie te bereiken. Alleen door nauwkeurige antwoorden te geven op de vragen die in het program aan de orde zijn, kan de positie van een partij verhelderd en geprofileerd worden. Natuurlijk kan een programdebat ook resulteren in een aantal open vragen, die nog niet beantwoord kunnen worden. Het is van belang dat dergelijke resultaten ook in het program worden weergegeven en niet worden verdoezeld achter vage formuleringen. Door deze werkwijze kan zoveel mogelijk gegarandeerd worden dat een program 'bij de tijd' is zowel t.a.v. de mogelijke oplossingen en alternatieven als t.a.v. de talloze problemen die er zijn om een concrete, op de huidige situatie inspelende uiteenzetting te geven van voorstellen van een democratische weg naar het socialisme. Dat stelt hoge eisen aan de manier waarop de in de partij aanwezige kennis, ervaringen en inzichten verwerkt worden. In elk geval vereist dat een hoge mate aan openbaarheid en democratische controle op de verwerking van de discussies.

Een laatste vereiste die in dit verband aan een program gesteld moet worden, is dat de tekst consistent, helder en leesbaar dient te zijn. Met andere woorden: het program dient geen dubbelzinnigheden te bevatten, die voor meer dan één uitleg vatbaar zijn. Dat geldt ook voor 'bewuste vaagheden'.[9]

d. Wat moet in een program minimaal behandeld worden?

Een program moet, zoals gezegd, niet alleen 'doelstellingen' en 'toekomstvisies' bevatten, maar ook de manier waarop de CPN deze doelstellingen denkt te realiseren. De strategische keuzen die daarbij gedaan worden, dienen beargumenteerd te worden op basis van een duidelijke visie op de maatschappelijke en politieke verhoudingen in Nederland, in Europa en daarbuiten.

Een program moet de hoofdlijnen bevatten van de alternatieven die de CPN op de terreinen van economische, sociale en culturele politiek voorstaat. Tenslotte dient het program ook het karakter van de CPN als democratische partij te omschrijven en moet haar rol voor de ontwikkeling van nieuwe coalitiepolitieke allianties zo nauwkeurig mogelijk aangegeven worden. In dit verband is het van belang, dat het program op een herkenbare manier niet alleen de 'eigen' problemen en alternatieven formuleert, maar ook de kernproblemen waarmee verschillende sociale bewegingen en partijpolitieke formaties geconfronteerd worden, aan de orde stelt.

Het huidige Ontwerp vertoont op al deze onderdelen lacunes. Het opsporen daarvan is nog niet eens zo eenvoudig vanwege de weinig systematische opbouw van de tekst. Voor een programdiscussie is het wenselijk dat de thematieken van het program duidelijk gestructureerd worden. Daarom zullen we een poging wagen om de thema's die in een CPN-program aan de orde zouden kunnen komen, in kaart te brengen. Wat betreft de globale ordening van thema's lijkt ons de volgende indeling vruchtbaar:

1. Algemene doelstellingen en oriëntatie van de CPN.
2. Internationale verhoudingen en nieuw internationalisme.
3. Nederland: een maatschappij in crisis.
4. Alternatieve economische politiek.
5. Alternatieve sociale politiek.
6. Culturele vernieuwing.
7. Politieke democratie en hervorming van de staat.
8. De democratische weg naar het socialisme.
9. Krachten voor verandering.
10. Coalitiepolitiek.
11. Rol en karakter van de CPN.

In het volgende deel zullen we aan de hand van deze indeling een aantal vraagstellingen formuleren die wat ons betreft aan de orde zouden moeten komen bij de verschillende thema's.

Vraagstellingen voor een program

In dit deel formuleren we een aantal problemen die o.i. centraal zouden moeten staan in de discussie over de democratische weg naar het socialisme. We doen dit steeds uitgaande van een kritiek op het Ontwerp. De strekking van ons betoog is dus in de eerste plaats probleemstellend en kritisch. Daarbij zullen we zo mogelijk op bepaalde punten richtingen suggereren voor verdere analyse. Degenen die mochten verwachten dat we een 'positief alternatief' zouden bieden, stellen we teleur. Nog afgezien van het feit dat een dergelijke omvattende pretentie nooit door enkele individuen gerealiseerd kan worden, lijkt het ons voor de start van een programdebat juist van belang om in de eerste plaats de verschillende vraagstellingen voor dat debat zo goed mogelijk te inventariseren.

Algemene doelstellingen en oriëntaties

Het ligt voor de hand dat een program begint met een globale uiteenzetting van verschillende doelstellingen, die het uitgangspunt vormen voor het politiek handelen. Het probleem met het huidige Ontwerp is, dat opmerkingen over globale doelstellingen en oriëntaties over de hele tekst verspreid zijn. Die doelstellingen kunnen in een drietal trefwoorden worden samengevat:

a. Tegen elke vorm van uitbuiting en onderdrukking

Van belang daarbij is de onderkenning, dat er sprake is van verschillende onderdrukkings- en sociale ongelijkheidsverhoudingen, die niet tot elkaar herleid kunnen worden en dat er geen vanzelfsprekende relatie is tussen strijd tegen kapitalistische uitbuiting, politieke onvrijheid, seksistische onderdrukking en racistische discriminatie. In het huidige Ontwerp worden deze relaties, zoals we eerder opmerkten, probleemloos behandeld. In een communisitsch program kunnen deze relaties concreter worden aangegeven. Daarbij dienen zowel programmatische als organisatorische mogelijkheden geschetst te worden om de tegenspraken en conflicten tussen de verschillende krachten voor verandering niet te verdoezelen, maar zodanig te verwerken en uit te vechten, dat een gezamenlijke oriëntatie ontwikkeld kan worden. Daarbij gaat het in feite om een nieuw type socialisme.

b. Voor socialisme en democratie

Uitgangspunt voor de verhouding tussen socialisme en democratie is dus, dat een niet-democratisch, seksistisch, racistisch socialisme voor ons geen reëel socialisme is. Over socialisme kan men niet meer zonder adjectief spreken. Vrijheid, gelijkheid en democratie dienen daarom integraal onderdeel te zijn van de

conceptie van een nieuw type socialisme. Daarbij vullen vrijheid en gelijkheid elkaar niet simpelweg aan, zoals het Ontwerp lijkt te suggereren. Het voorgaande betekent ook dat uitdrukkelijk stelling wordt genomen tegen de verschillende vormen van autoritair staatssocialisme, en dat het belang van politieke en sociale democratie en de daarbij behorende 'burgerlijke' vrijheden en rechten wordt onderstreept.

c. Voor een nieuw internationalisme

De voorgaande algemene principes dienen uitgewerkt te worden in een nieuwe internationalistische oriëntatie: vergroten van de speelruimte (die nu begrenst worden door politiek-militaire blokken), streven naar nieuwe internationale economische orde, op basis van gelijkwaardigheid en nationale zelfstandigheid, nieuwe vormen van internationale samenwerking tussen progressieve krachten in West-Europa en Noord-Amerika, bevrijdingsbeweging in de derde wereld en democratische oppositiebewegingen in Oost-Europa. In het Ontwerp zijn deze consequenties voor de internationale politieke oriëntatie zelfs op globaal niveau zo slecht uitgewerkt, dat gerust gesproken kan worden van een blinde vlek.

Behalve de doelstellingen (zoals die hiervoor bij de drie trefwoorden zijn aangestipt) is het onvermijdelijk dat ook in het begin van het program al een globale situering plaatsvindt van de te volgen strategie. Die strategie, welke geconcretiseerd kan worden met de trefwoorden coalitiepolitiek en democratische weg naar het socialisme, moet duidelijk afgebakend worden van andere (failliete) strategische concepties. Belangrijk uitgangspunt daarbij is, dat algemene doelstellingen ook gevolgen hebben voor de strategie: geen ondemocratische 'vent'weg naar het socialisme; socialisme kan alleen het resultaat zijn van een brede coalitie in de strijd tegen kapitalisme, autoritarisme, seksisme en racisme. Daarbij dienen ook de perspectieven van een dergelijke strategie globaal aangeduid te worden: brede coalitiepolitiek heeft meer mogelijkheden om reactionaire krachten te isoleren en te verslaan dan de strategie van de opstand (de uitzichtloze vlucht naar voren) en de parlementaristische strategie (de uitzichtloze concessiepolitiek). Een thematisering van mogelijke tegenkrachten en manieren om die te overwinnen (in feite de centrale problematiek van elke communistische strategie) ontbreekt vrijwel geheel in het huidige ontwerp.

Tenslotte zou hier ook de zelfopvatting van de CPN globaal geschetst kunnen worden. Trefwoord daarbij is de initiatiefnemende en verenigende rol van de CPN als democratisch-communistische programpartij. Een duidelijke afgrenzing t.a.v. de exclusieve voorhoedeconceptie van het leninisme en de bureaucratische tradities van de partij is daarbij uiteraard op z'n plaats.

Internationale verhoudingen en nieuw internationalisme

In een bepaald opzicht is dit thema ook het hoofdthema van het Ontwerp. Vredespolitiek is daarin een alles beheersend thema. Aan de strijd tegen de wapenwedloop en de atomaire vernietiging wordt (en dat is helaas terecht) een absolute prioriteit toegekend (VIII, 4). Toch bevat het Ontwerp ook op dit punt diverse lacunes:

a. Beoordeling van de politiek-militaire krachtsverhoudingen tussen en binnen de blokken.

De kritiek op de 'blokken' is te abstract. Een realistische beoordeling in politiek-militair strategische termen ontbreekt. Alleen op basis daarvan kan een duidelijke strategie ontwikkeld worden om de blokken 'ongedaan te maken' (IV, 1). Het ontbreken van een concrete analyse resulteert in zeer mistige perspectieven. Volgens het Ontwerp 'moet naast de nationale krachtsverhoudingen in ogenschouw worden genomen dat, juist in een periode van zware crises de mogelijkheid aanwezig is om gebruik te maken van de heftige tegenstellingen om te komen tot een eigen politiek. Voor afzonderlijke landen kunnen plotselinge en onverwachte mogelijkheden ontstaan voor een richtingsverandering' (V, 7). Een dergelijke formulering ligt niet zover weg van een catastrofe-hoop op internationale schaal, die zoals bekend geen basis vormt voor welke politiek dan ook.

Een realistische politiek die rekening houdt met het bestaan van blokken en tegelijkertijd poogt die blokken op te heffen, moet precies geformuleerd worden. Het is in elk geval noodzakelijk om aan te geven dat eenzijdige (kern)ontwapening geen nieuwe neutraliteitspolitiek is, maar dat het gaat om initiële demonstratieve handelingen die gevolgd dienen te worden door soortgelijke handelingen van (landen uit) het 'andere blok'.

Door niet in te gaan op de positie die Nederland in de internationale verhoudingen inneemt, komt de politiek t.a.v. de NAVO in de lucht te hangen. Er wordt gepleit voor het 'op den duur uittreden uit de NAVO' (V, 7). Het is de vraag of het niet illusoir is om de noodzaak van de opheffing van de blokken te vertalen in de politieke eis van uittreding van afzonderlijke staten uit het militair-politieke alliantiesysteem. Wat betreft het Warschaupact is in ieder geval duidelijk dat pogingen om nationale autonomie te verwerven door direct uit het blok te willen treden, een directe kans maken om uit te lopen op zelfvernietiging i.p.v. op zelfstandigheid. Vandaar dat de democratisch-socialistische oppositie in Oost-Europa zich scherp afbakent van nationalistische tendenties die uittreden uit het Warschaupact zien als voorwaarde voor democratische vernieuwing.[10] Men kan twisten over de verschillen in de wijzen waarop de twee blokken hun eigen systeem handhaven, maar ligt het werkelijk zoveel an-

ders voor de NAVO? In welk opzicht wijkt de positie van Italië (waar de PCI elke vorm van 'uitbraak-politiek' als irreëel van de hand wijst) principieel af van de positie van Nederland? En biedt in dit opzicht het recente optreden van de CPN-fractie in het Tweede Kamerdebat over de NAVO, waarbij zij aandrong op schorsing van Turkije als NAVO-lid vanwege de daar heersende militaire dictatuur, niet meer perspectieven?[11] Met andere woorden: is een politiek, die gericht is op transformatie van de NAVO niet te verkiezen boven het zonder meer in het programma opnemen van de goed in het gehoor liggende leus: 'uit de NAVO'? Het zijn vragen die in het huidige Ontwerp niet gesteld, laat staan beantwoord worden.

b. Internationale krachtenbundeling voor vrede

Wat betreft de strijd voor vrede en ontwapening en de daarvoor vereiste internationale krachtenbundeling stelt het Ontwerp: 'Naar de mening van de CPN is voor de doorbreking van oorlogsvoorbereiding en bewapeningsspiraal de actie in de industrieel ontwikkelde kapitalistische landen en in de landen van de derde wereld van fundamentele en doorslaggevende betekenis.' (Inl. 4.) Deze mening wordt gebaseerd op de volgende analyse: 'Het feit dat het militair-industriële complex in de kapitalistische landen voortdurend nieuwe aanzetten geeft tot opvoering van de bewapenig maakt duidelijk dat de strijd van de democratische krachten in deze landen van doorslaggevende betekenis is' (III, 2) en de betekenis van solidariteit met bevrijdingsbeweging in de derde wereld wordt in dit verband gekoppeld aan de stelling dat deze landen 'de meest directe slachtoffers (zijn) van de bewapeningspolitiek' (III, 5).

Hoewel het Ontwerp de traditionele leninistische cliché's m.b.t. 'het principiële vredelievende karakter van de Sowjet-Unie en andere socialistische landen' vermijdt[12] worden de bewapeningswedloop en de blokkenpolitiek uitsluitend en alleen als effect van het westerse imperialisme verklaard. Wat betreft de historische ontstaansgronden van de wapenrace en blokvorming is deze optiek adekwaat. Maar het miskent de eigen dynamiek die het militair-industrieel complex ook in Oost-Europa gekregen heeft (zij het in andere vormen[13]) en het miskent de eigen logica van de blokverhouding in het Oosten: de autonomie van de daar regerende partijen is aan sterke beperkingen onderheving.

Wanneer het dus gaat om een internationale bundeling van vredeskrachten, dan dienen ook de krachten die in de Oosteuropese landen aanwezig zijn en die zich richten op terugdringen van de bewapeningsspiraal daarbij betrokken te worden. Maar deze krachten zullen we vaak niet (of in ieder geval vaak niet in de eerste plaats) aantreffen in de daar regerende staatspartijen, maar vooral in de democratische oppositie- en vredesbewegingen, zoals die zich in Oost-Europa ontwikkelen.

c. De beoordeling van de internationale economische verhoudingen

Wat we gezegd hebben over de internationale politiek-militaire verhoudingen geldt in nog veel sterkere mate voor de economische ontwikkelingen op wereldniveau. Algemene tendensen in de wereldeconomie, de verschuivingen die plaatsvinden t.a.v. imperialistische dominantie, de effecten van de wereldeconomische crisis, de economische verhoudingen tussen de Verenigde Staten en de EEG, de relaties tussen de Comeconlanden, de opkomst van enerzijds relatief zelfstandige economieën in de derde wereld en anderzijds nieuwe economische afhankelijkheidsvormen van derde wereldlanden: het zijn allemaal zaken die — met uitzondering van de duidelijke anti-imperialistische stellingname van de CPN en de tradities die zij op dat terrein heeft — niet of nauwelijks aan de orde komen.

Het gevolg daarvan is dat het Ontwerp geen aanwijzing verschaft over de meest wenselijke en ook realiseerbare internationale economische ordening en de positie van Nederland daarin. Deze lacunes wreken zich onmiddellijk in de vage politiek die in het Ontwerp bijvoorbeeld t.a.v. de EEG wordt voorgesteld: 'het doorbreken van de beklemming die uitgaat van de EEG' (V, 7). De vraag is om welke beklemmingen het gaat en hoe deze doorbroken moeten worden. Gaat het hier, evenals bij de NAVO, om uittreden? En zo ja, welke veranderingen stelt men dan voor t.a.v. de buitenlandse economische politiek? Beantwoording van al deze vragen is nodig omdat een analyse van de positie die Nederland in de economische verhoudingen inneemt en de positie die ze in het kader van een internationale arbeidsdeling zou moeten innemen een kader vormt voor de richting waarin de Nederlandse economie 'gestuurd' zou moeten worden.

Meer algemeen: een program voor een socialistisch Nederland komt in de lucht te hangen wanneer het zich geen rekenschap geeft van de positie van Nederland in het internationale krachtenveld. Wanneer dat niet gebeurt dan resteren slechts wensdromen over een autarkisch socialisme.

d. Internationale solidariteit

De algemene doelstellingen van de CPN (tegen elke vorm van uitbuiting en onderdrukking, voor socialisme en democratie) moeten ook consequenties hebben voor de internationale oriëntatie: solidariteit met de onderdrukten tegen de onderdrukkers waar ook ter wereld en met welke vlag onderdrukkers ook wapperen. Hoewel deze oriëntatie in het Ontwerp onmiskenbaar aanwezig is, blijft het toch in gebreke als het gaat om een beoordeling van de onderdrukkingsvormen in Oost-Europa. Weliswaar wordt gesproken over de in deze landen 'noodzakelijke vernieuwing, uitbreiding van de democratie en de daarmee verbonden persoonlijke vrijheden' (III, 4). Maar het gaat in veel gevallen niet om 'vernieuwing' en 'uitbreiding', maar om verovering van democratische

rechten. Want de heersende politieke elites in deze landen zullen hun heerschappijposities (evenals de heersende klassen hier) niet vrijwillig opgeven.[14] De eis van internationale solidariteit over *alle* grenzen heen (— ongedeeld en universeel), heeft ook consequenties voor de contacten met andere communistische partijen. De in het Ontwerp gebruikte term 'internationale communistische beweging' (II, 4) suggereert een verwantschap die er niet (meer) is. In elk geval lopen er in de grote 'familie' van 'zuster'partijen enkele buitengewoon eigenaardige exemplaren rond.

In heel globale termen wordt dit ook in het Ontwerp gesignaleerd, wanneer gesproken wordt over een 'aftakelende proces', waarin delen van de internationale communistische beweging terecht (dreigen te) komen en de mogelijkheid dat een communistische partij als 'non-valeur' terzijde wordt geschoven. De vraag die zich voordoet is of 'non-valeurs' nog tot de communistische beweging gerekend kunnen worden en of het wel verstandig is om nauwe contacten met partijen 'zonder waarde' te onderhouden en hun congressen te bezoeken. Daarop geeft het Ontwerp geen antwoord en stelt het geen richtlijnen vast.[15] En als het gaat om de noodzakelijke contacten met en ondersteuning van democratische oppositiebewegingen (waartoe uiteraard niet rechts-nationalistische en antisocialistisch-autoritaire bewegingen gerekend kunnen worden) dan munt het Ontwerp uit door een oorverdovend zwijgen.

Het is juist op dit punt politiek van groot belang wanneer het program afrekent met oude tradities waarin hetzij onder het mom van onverbrekelijke solidariteit met het 'vaderland van het socialisme', hetzij onder het mom van 'niet-inmenging' in interne aangelegenheden van andere communistische partijen, elke kritiek op vormen van onderdrukking en onrecht in Oosteuropese landen gesmoord werd.

Nederland: een maatschappij in crisis

Het gaat bij dit thema om een schets van de structurele tegenstellingen in de Nederlandse maatschappij en de economische, politieke, ideologische en culturele dimensies van de crisis van dit bestel. In de afgelopen decennia hebben deze tegenstellingen zich op een dusdanige wijze ontwikkeld, dat gesproken kan worden van een algemene crisis, waarin verschillende tegentellingen samen komen en elkaar kruisen. Deze crisis kan in eerste instantie gekarakteriseerd worden als een crisis van het kapitalistische produktiestelsel, maar daarmee is ze niet volledig gekarakteriseerd. Tegenstellingen in de huidige consumptiewijze, de autoriteitsverhoudingen, de gezins- en seksenverhoudingen en in de relaties tussen de verschillende etnische groepen spelen daarbij een relatief zelfstandige rol.

De crisis komt op verschillende niveau's tot uiting. Zonder volledig te zijn

zou een program in ieder geval in kunnen gaan op de volgende aspecten:

— Het is niet alleen een economisch-ecologische crisis (verspilling van materiële en intellectuele bronnen, ineenschrompeling van de produktieve basis, regionale onderontwikkeling, etc.).
— Het is ook een sociale crisis (fragmentering van de arbeidersklasse en marginalisering van bepaalde delen daarvan, afbraak van de verzorgingsstaat en crisis van de stad).
— Nauw daarmee samenhangend zijn de crisisverschijnselen op het niveau van de politieke structuren (legitimatiecrisis van het parlementair-politieke systeem, versterking van autoritaire tendensen, enz.).
— En niet in de laatste plaats is er ook sprake van een ideologisch-morele crisis (verscherping van seksistische en racistische tendensen, groeiende problematiek van geweld, verslaving, enz.).

De tegenspraken die in deze crisis tot uiting komen kunnen niet allemaal worden herleid tot kapitalistische tegenstellingen. Maar de tegenstellingen staan ook niet los van elkaar: ze zijn op specifieke wijze op elkaar betrokken. En dat maakt het niet alleen mogelijk maar ook noodzakelijk om de verschillende vormen en uitingen van verzet te coördineren en een algemeen programmatische synthese te ontwikkelen: een program voor een democratisch socialisme.

In het Ontwerp worden de verschillende vormen, waarin de crisis zich manifesteert alleen betrokken op de almacht van de monopolies. Er wordt gesproken over 'de greep van de monopolies en multinationale ondernemingen op de economie en op het totale nationale gebeuren' (V, 2) en 'hun overheersing van de parlementaire en bestuurlijke organen in ons land' (V, 7). De monopolies hebben 'een spoor gezet van vervuiling en milieuverpesting en zetten (...) koers op roekeloze avonturen met atoomenergie' (V, 4). De machtsuitbreiding van de monopolies 'heeft geleid tot ontregeling en verzieking van het gehele maatschappelijk leven' (V, 5).

Deze totaalanalyse schiet zijn doel volledig voorbij en het beeld van een antimonopolistisch Nederland lijkt ons te mager als wenkend perspectief voor alle bewegingen en krachten die in verzet zijn tegen de hiervoor genoemde crisistendensen. Een meer preciese analyse van deze tendensen is noodzakelijk om aan te kunnen geven op welke wijze de verschillende klassekrachten en andere sociale krachten zich tot elkaar verhouden. Het is in elk geval onjuist en politiek gevaarlijk om er vanuit te gaan dat antikapitalistische strijd, antipatriarchale strijd, vredesstrijd e.d. in elkaars verlengde liggen (en dat dit verlengde het 'anti-monopolisme' is).

Omdat in het Ontwerp deze voorstelling van zaken gebaseerd is op de rol van de monopolies zullen we iets nader ingaan op de vooronderstellingen waarop deze waardering berust en de fundamentele zwaktes daarvan. Die

zwaktes betreffen vooral de manier waarop kapitalistische tegenstellingen gethematiseerd worden.

a. De mystiek van de manipulerende monopolies

Kapitalismekritiek wordt in het Ontwerp gereduceerd tot een aanklacht tegen de monopolies. In feite is dit een restant van traditionele leninistische concepties. Bepaalde elementen uit de zgn. Stamokap-theorie (staatsmonopolistisch kapitalisme) of beter de heersende politieke versie daarvan, worden in het Ontwerp in een nogal karikaturale vorm gepresenteerd: geen concrete analyse van de positie van de monoplies, maar een morele jammerklacht tegen hun almacht. Het Ontwerp heeft de neiging om de kapitalistische verhoudingen geheel in termen van monopolies te beschrijven. Daarbij worden de termen 'monopolie' en 'multinational' losjes door elkaar gebruikt. D.w.z., het onderscheid tussen grote en kleine, tussen nationale en internationale kapitalen, en tussen monopolistische en niet-monopolistische kapitalen worden onderling verward.

Het Ontwerp miskent dat de verschillende vormen van kapitaal (dus ook monopoliekapitaal), onderworpen zijn aan de algemene wetmatigheden van de kapitalistische produktiewijze in plaats van andersom. Hoe belangrijk de positie en de rol van bepaalde monopolies ook kan zijn, zij vormen niet de eigenlijke bron van de kapitalistische tegenstellingen. De in het Ontwerp gesuggereerde voorstelling van het monopolie als algemene produktieverhouding veronderstelt, dat het maatschappelijke reproduktieproces gewoon geheel gemanipuleerd wordt door de monopolies. Het politieke parool: 'terugdringen van de macht van het kapitaal' wordt dan niet meer opgevat als de noodzaak van structurele veranderingen, maar als het aantasten van 'monopolistische macht' (IX, 1 en 2) of 'machtsuitoefening' (III, 1).

De vooronderstelling daarbij is dat monopolies een soort gezwel vormen, dat men uit het systeem kan verwijderen waardoor de patiënt ineens gezond wordt: 'Bij een dergelijke anti-monopolistische verandering ontstaat een belangenovereenkomst met boeren, middenstanders en ondernemers die zich niet primair richten op macht en vergroting daarvan, op uitbuiting en onderwerping maar wel op een eigen particuliere inbreng in het sociaal-economische leven.' (IX, 4.)

Wil men werkelijk de macht van de monopolies bestrijden, dan zijn er antikapitalistische structuurhervormingen nodig. Dergelijke hervormingen kunnen alleen plaatsvinden, wanneer rekening wordt gehouden met de specifieke en tegenstrijdige belangen van de verschillende 'niet-monopolistische groepen'. Het sprookje van de belangenovereenstemming kan men beter aan anderen overlaten.

b. Antimonopolisme en de tegenstellingen tussen klassen en klassefracties

In het Ontwerp worden de monopoliekapitalisten opgevoerd als een aparte fractie van de bourgeoisie, die tegenover praktisch alle andere klassen en klassefracties staat. Natuurlijk is de economische en politieke macht van een kapitalist afhankelijk van de omvang van het kapitaal. Maar dat neemt niet weg dat kapitalisten ondanks alle strijd een gemeenschappelijk belang hebben bij de instandhouding van de kapitalistische produktie- en uitbuitingswijze en de daarmee 'corresponderende' burgerlijke staat. Bovendien zijn er op die gemeenschappelijke basis gevechten om het aandeel in de buit. En dat betekent dat er vooralsnog geen ondernemers te vinden zijn 'die zich niet primair richten op macht en vergroting daarvan, op uitbuiting en onderwerping' (IX, 4), zoals het Ontwerp verwacht. Hun eigen particuliere inbreng in het sociaal-economische leven is het organiseren van de uitbuiting en het benutten van elke mogelijkheid om te accumuleren. Een 'anti-monopolistische verandering' heeft ook zijn weerstanden in en onder de niet-monopolistische ondernemers en onder de niet-kapitalistische kleine warenproducenten en -handelaren (voorzover deze niet worden 'uitgebuit' door de monopolies, maar zij tegelijkertijd in alle opzichten van het voortbestaan van 'hun' monopolie afhankelijk zijn). Het is dus een illusie om te denken dat er tussen de arbeidersbeweging enerzijds en de niet-kapitalistische warenproducenten en handelaren (boeren en middenstanders) plus de niet-monopolistische ondernemers anderzijds een eenvoudige 'belangenovereenstemming' zal ontstaan bij een antimonopolistische verandering. En het is bovendien gevaarlijk zich aan dit wens-optimisme over te geven. In de klassematig georiënteerde coalitiepolitiek gaat het er juist om deze tegenspraken op te sporen en er politieke en programmatische oplossingen voor te ontwikkelen. Anders doet de 'tegenstander' het wel (resp. blijft het doen). Want coalitiepolitiek is geen uitvinding of privilege van links.

c. Arbeidersklasse en loonafhankelijke middenklassen

Het versimpelde beeld van de monopolisten versus de rest van de bevolking wordt in het Ontwerp nog versterkt door de wel zeer brede opvatting over het begrip arbeidersklasse. In feite valt men terug op de oude sociaal-democratische visie op de arbeidersklasse als loonafhankelijken. Het Ontwerp lijkt ook in dit opzicht eerder uit op propaganda voor een fundamentele eenheid en eensgezindheid van de potentiële bondgenoten dan op een enigszins preciese beoordeling van de werkelijke tegenstellingen en een afweging van de politiek-strategische en programmatische samenwerkingsvormen die de CPN hiervoor zou kunnen presenteren.[16]

Een meer preciese klassedefinitie van de arbeidersklasse en de verschillende klassefracties daarin is gewenst om een nuchtere analyse van sociaal-structurele posities van diverse groeperingen en de daarmee samenhangende verschil-

lende strijdvoorwaarden mogelijk te maken. Alleen dan kan voorkomen worden dat globale politiek-strategische wensen (eenheid, geen elkaar afstotende prioriteiten) verward worden met een beoordeling van de reële verhoudingen. Het is juist deze verwarring en dit wensdenken die in het Ontwerp op dit punt de boventoon voeren.

Weliswaar wordt in het Ontwerp wel gesproken over de gelaagde samenstelling van de arbeidersklasse en de gevolgen daarvan voor het tempo van bewustzijnsontwikkeling. En in de betreffende paragraaf wordt ook in ruwe vorm het eigenlijke klassecriterium genoemd ('de plaats die de werkgevende instantie binnen het huidige kapitalisme inneemt: monopolies in industrie, handel en bankwezen, particuliere ondernemers, overheid en semi-overheid' VI, 2). Toch blijft het beeld betrekkelijk onduidelijk, omdat gewicht en betekenis van de verschillende onderscheidingscriteria buiten beschouwing blijven. Het gevolg daarvan is dat in het Ontwerp zeer merkwaardige inschattingen gemaakt worden van de posities en de strijdmogelijkheden van bepaalde groepen 'loonafhankelijken'. Bijvoorbeeld: 'Er zijn ambtenaren die vooral belast zijn met repressieve staatsfuncties; anderen ontplooien in hun werkzaamheden sterke socialiserende elementen, zodat ze in strijd komen te staan met dat deel van het overheidsapparaat dat het kapitalistisch systeem wil behouden en stabiliseren.' (VI, 7.) In deze passage wordt niet alleen de fout begaan om tegenspraken waarmee alle staatsapparaten zijn doortrokken te verschuiven naar tegenstellingen tussen socialiserende en repressieve apparaten. Bovendien wordt het feit dat iemand een socialiserende taak heeft, op zich al gezien als bepalend voor een progressieve opstelling. Dat is — helaas — niet het geval.

Dergelijke beoordelingsfouten doen afbreuk aan het realiteitsgehalte van de door het Ontwerp voorgestane 'eenheid van de gehele arbeidersklasse' (lees: loonafhankelijken). Natuurlijk streeft de CPN naar coördinatie van klassekrachten in de strijd voor progressieve, democratische en socialistische doeleinden. Maar juist om dat te bereiken is het nodig de sociaal-structurele tegenstellingen tussen de verschillende klassen, fracties en sociale lagen van de bevolking zo nauwkeurig mogelijk te analyseren en ook in te gaan op de verschillende tegenspraken die in de politieke strijdbeweging tot uiting komen. Anders heeft het streven naar eenheid geen zin: ze is dan al min of meer gegeven in de werkelijke verhoudingen. Verschillen en tegenspraken doen zich dan alleen nog maar voor als er gemanipuleerd wordt, als er door sectariërs 'afstotende prioriteiten' worden gesteld.

Alternatieve economische politiek

Transformatie van de economische verhoudingen en democratisering van de economie is van oudsher één van de kernthema's van een socialistisch program.

De centrale vraag daarbij is, hoe gebroken kan worden met de logica van het kapitalistische produktie- en reproduktieproces: welke maatregelen zijn nodig om de huidige marktregulatie van vraag en aanbod als heersend principe te vervangen door bewust-maatschappelijke vormen van regulatie? Deze algemene vraag kan verder worden gespecificeerd:

— In welke mate en voor welke sectoren moet privé-eigendom van produktiemiddelen vervangen worden door maatschappelijke eigendomsvormen? En aan welke maatschappelijke eigendomsvormen wordt dan gedacht (staatseigendom, gemeenschapseigendom, coöperatief eigendom)?
— In welke mate moet er centrale planning plaatsvinden? D.w.z., hoeveel ruimte geeft men aan het marktmechanisme? En wat voor soort planningssystemen heeft men op het oog? Welke rol wordt aan producenten- en consumentendemocratie in dit verband toebedeeld?

Het Ontwerp is t.a.v. deze vragen niet erg helder. Aan de ene kant wordt gepleit voor 'een programmering van de economie' door middel van 'methoden van sturing onder parlementaire zeggenschap om de ontwikkeling van de economie te oriënteren'. Op deze wijze zullen 'ondernemingen gebonden worden aan voorwaarden met betrekking tot investeringen, aanwending van financiële middelen, prijsvorming en technische aspecten van de produktie' (IV, 3). Maar deze programmering wordt opgevat als 'een voorstadium van planmatige ontwikkeling'. Wat dat laatste zal behelsen, blijft in het Ontwerp in nevelen gehuld.

Aan de andere kant wordt ook gepleit voor 'arbeiderszelfbestuur', die tegelijkertijd als 'anti-monopolistische verandering' geldt (IX, 4). Natuurlijk dienen zowel centrale planning als arbeiderszelfbestuur een rol te spelen in een program voor economische democratisering. Maar de cruciale vraag is: wie beslist in welke fasen van het besluitvormingsproces op welke niveau's over wat? Daarbij zou in elk geval de verdeling van bevoegdheden tussen ondernemingen en overkoepelende organen globaal aangegeven kunnen worden. Het Ontwerp blijft in dit opzicht in gebreke.[17] Hetzelfde geldt ook voor de verhouding tussen planning en marktmechanisme.

Juist t.a.v. dit soort vragen kan gebruik worden gemaakt van de ervaringen die zijn opgedaan met de modellen van economische ordening en planning zoals die in de Oosteuropese landen in verschillende varianten voorkomen. Uit deze ervaringen kan men leren dat het niet alleen gaat om het probleem van het ontbreken van democratische politieke rechten, maar vooral ook om het ontbreken van zowel democratische als efficiënte economische planningssystemen.

Het Ontwerp neigt ertoe het ontbreken van duidelijke richtlijnen voor een alternatieve economische politiek tot een deugd te verklaren. 'De communisten formuleren hun ideeën over socialisme niet in de geest alsof deze opvat-

tingen tot in details een beeld zouden kunnen geven van wat inhoud en vorm van het socialisme in ons land zou moeten zijn. Zij ontvouwen hun visies in grote lijnen en leggen deze voor aan hun medestrijders in de hoop dat deze ook van hun kant ideeën zullen formuleren.' (IX, 6.)

Dergelijke opmerkingen moeten het ontbreken van programmatische en politiek-strategische richtlijnen voor de economische politiek legitimeren. Maar zij belemmeren daarmee ook de praktisch-politieke strijd. Over 'visies in grote lijnen' valt niet te praten wanneer deze 'grote lijnen' niet duidelijk zijn. Bovendien verkeert het socialisme niet meer in de staat van de onbevlekte ontvangenis. Daarom willen de 'medestrijders' van de communisten horen hoe zij staan tegenover de systemen van eonomische planning in de door de 'zuster'-partijen geregeerde Oosteuropese landen.

De slecht uitgewerkte ideeën over economische ordening hebben veel te maken met de in de vorige paragraaf behandelde rammelende concepties t.a.v. de monopolies. In elk geval zullen potentiële bondgenoten van de CPN niet overtuigd worden door de in het Ontwerp gekoesterde verwachting dat het antimonopolistische zonnetje de problemen rond economische planning en democratie zullen doen wegsmelten in één grote belangenharmonie tussen arbeiders, boeren, middenstanders en kleine ondernemers.

Tenslotte wreekt het ontbreken van strategische richtlijnen voor een alternatieve economische politiek zich in het Ontwerp ook in het plotseling opduiken van concrete politieke parolen, die als slagen in de lucht blijven hangen. De meest riskante slag betreft de volgende (vetgedrukte) passage: 'Een proces van maatschappelijke hervorming dat monopolistische macht aantast, kan de noodzaak van materiële offers met zich meebrengen.' (IX, 1.) Waneer hiermee iets meer is bedoeld dan de open deur dat bij de uitvoering van een bepaalde strategische lijn op het niveau van de tactiek soms concessies gedaan moeten worden, dan is het opnemen van een ongekwalificeerd offer-parool in een program niets anders dan het uitschrijven van een blanco cheque.[18]

Alternatieve sociale politiek

Het gaat bij dit thema om een complex terrein, dat in elk geval het volgende dient te omvatten:

— Politiek t.a.v. de sociale voorzieningen (pensioenen, sociale verzekeringen, specifieke voorzieningen voor bepaalde bevolkingsgroepen zoals ouderen, jongeren, vrouwen, invaliden, gehandicapten etc.).
— Arbeidsomstandighedenpolitiek (humanisering van de arbeid, veiligheid).
— Gezondheidspolitiek (gezondheidszorg, preventieve voorzieningen, eenheidsverzekering).

— Onderwijspolitiek (onderwijssysteem, democratisering, toegang tot universiteiten, etc.).
— Wetenschapspolitiek (stimulering onderzoek, democratische controle).
— Stadspolitiek (stadsplanning, infrastructuurbeleid e.d.).

Dat hele complexe terrein is betrokken bij de crisis van de verzorgingsstaat. Het zijn vooral de op dit terrein moeizaam veroverde verworvenheden die onder sterke druk zijn komen te staan. Het is daarom des te opvallender dat het Ontwerp vrijwel geen aandacht schenkt aan de hoofdlijnen voor een alternatieve sociale politiek die erop gericht is de structurele gebreken die op deze terreinen bestaan (of weer ontstaan) op te heffen.

Culturele vernieuwing

Het is van belang dat een program niet alleen de grondslagen voor een alternatieve economische en sociale politiek bevat, maar ook een daarmee samenhangende politiek gericht op culturele vernieuwing. Cultuur heeft hierbij niet alleen betrekking op kunst en wetenschappen, maar ook op alle traditionele levensvormen: gedragspatronen, alledaagse gewoontes en tussenmenselijke betrekkingen.

De daarin verankerde onderdrukkingsvormen dienen uitdrukkelijk in het program gethematiseerd te worden. En op basis daarvan is het mogelijk specifieke programmatische eisen te formuleren. Uitgangspunt daarbij is het recht op zelfbepaling en persoonlijke ontplooiing. Om dat te realiseren zullen voorwaarden gecreëerd moeten worden om een pluraliteit van levensstijlen mogelijk te maken en zullen alle vormen van juridische en maatschappelijke marginalisering, discriminatie en sociale inferioriteit van bepaalde bevolkingsgroepen geëlimineerd dienen te worden.

Een dergelijke op culturele vernieuwing georiënteerde poltiek kan niet beperkt blijven tot het terrein van de 'ideologische' strijd (massamedia, onderwijs, etc.), maar zal ook consequenties moeten hebben voor de organisatie van het produktieproces (mogelijkheden voor alle groepen om daaraan deel te nemen) en voor de organisatie van de reproduktieve sferen (vermaatschappelijking van de huishoudelijke arbeid, verandering van gezinsverhoudingen, ontwikkeling van nieuwe woonvormen, recreatieve voorzieningen etc.). Een dergelijke politiek zou gespecificeerd kunnen worden naar de verschillende concrete onderdrukkingsverhoudingen: man-vrouw-verhoudingen, homo-hetero-verhoudingen, raciale verhoudingen, verhoudingen tussen 'gezonden' en 'gehandicapten', verhoudingen tussen 'ouders' en 'kinderen' etc.

Het Ontwerp bevat ook t.a.v. culturele vernieuwing geen expliciete, samenhangende en uitgewerkte concepties, behalve de eerder genoemde algemene uitgangspunten (o.a. in I, 11: 'Tegen onderdrukking van welke aard dan

ook' en IX, 8: 'Ruimte voor individuele ontplooiing'). Maar meer concrete strategische richtlijnen en programmatische overwegingen ontbreken (bijvoorbeeld t.a.v. positieve discriminatie van onderdrukte groepen als tussenstrategie).

Alleen het vraagstuk van de vrouwenbevrijdingsstrijd komt wat uitvoeriger aan de orde. In de betreffende passages wordt echter wel heel sterk de nadruk gelegd op de rol van de wetgeving: 'Ook onder socialistische verhoudingen zal gewaakt moeten worden tegen voortzetting van sexistische onderdrukking en discriminatie. Daarom zal in de socialistische staat door wetgeving ondubbelzinnig de zijde moeten worden gekozen van de vrouwenbevrijdingsstrijd.' (VII, 7.) Uit de situatie in de landen van het 'reëel bestaande socialisme' blijkt juist dat de wetgeving misschien nog wel het minste probleem is als het gaat om vrouwenbevrijding (vgl. discussie over ouderschaps- of verzorgersverlofregelingen).

Een ander kenmerk van de betreffende passages is de neiging tot wensdenken: strijd tegen de onderdrukking op grond van sekse '*is* een zaak van de gehele arbeidersbeweging' (VIII, 7). Dat zou zo moeten zijn, maar om dat te realiseren moet men niet beginnen om het seksisme (en ook het racisme) onder arbeiders en in de arbeidersbeweging te ontkennen.

Eenzelfde soort formulering wordt in het Ontwrp gebruikt als het gaat om de verhouding tussen feminisme en socialisme: 'De vrouwenbevrijdingsstrijd is integraal onderdeel van de strijd (...) voor socialisme.' (VIII, 7.) Het Ontwerp zelf is nu juist een voorbeeld van de moeilijkheden die er zijn om feministische strijd en socialistische strijd te verbinden. In elk geval zullen er maar weinig feministen zijn die zich prettig voelen onder het anntimonopolistische dakwerk dat door het Ontwerp is geconstrueerd.[19]

En datzelfde geldt uiteraard ook voor het hele scala van bewegingen die zich inzetten voor andere leefwijzen en samenlevingsvormen. Men moet rekening houden met de specifieke tegenspraken waar deze bewegingen een uiting van zijn, wanneer men realistische coalitiepolitiek wil ontwikkelen.

Politieke democratie en hervorming van de staat

Evenals in de eerder gepubliceerde 'Schets over democratie' wordt in het Ontwerp de staat nog steeds hoofdzakelijk als de staat van de monopolies gezien.[20]

De 'machtsuitbreiding' van de monopolies ligt ten grondslag aan o.a. de volgende verschijnselen: 'Parlementaire organen worden overvleugeld, democratische organisaties en bewegingen, verontruste mensen onmondig gemaakt (...). Dit ging gepaard met het allengs invoeren van een systeem van 'beschermend' geweld, zich uitend in militarisering van het politieapparaat en in intimidatie en indoctrinatie van de bevolking voor 'recht en orde' met behulp van de

massa-communicatiemiddelen. Getracht wordt dit steeds meer binnensluipend geweld in de Nederlandse samenleving te rechtvaardigen en de bevolking daaraan te doen gewennen.' (V, 5.)

Het is natuurlijk juist dat in het Ontwerp tegen dergelijke tendensen gewaarschuwd wordt en opgeroepen wordt tot 'waakzaamheid tegen het afglijden naar autoritaire methodes en systemen' (V, 6). Het is evenzeer juist dat gepleit wordt 'voor de versterking van de democratische tegenkrachten' (V, 6). Maar de mythe van de manipulerende monopolies blijkt ook hier een belemmering voor de uitwerking van een duidelijke strategie en programmatiek.

In het Ontwerp wordt in dit verband eigenlijk volstaan met de volgende voorstellen:

— het terugdringen van de macht van de monopolies door concrete maatregelen gericht tegen hun overheersing van de parlementaire en bestuurlijke organen (V, 7);
— het opnemen van anti-monopolistische krachten in bestuurlijke organen (V, 7);
— de versterking van de democratische instellingen en de uitbreiding van hun bevoegdheden (VIII, 4);
— en het 'klimaat' waarin verkiezingen plaatsvinden 'dient beschermt te worden tegen manipulaties, in het bijzonder door middel van de massa-communicatiemiddelen' (VIII, 4).

Daarnaast wordt, zoals we zagen, de hoop gevestigd op de 'onmacht van de machtsapparaten'.

Dezelfde illusiepolitiek komt ook naar voren in de veronderstelling dat de arbeidersklasse zonder meer naar democratische vernieuwing streeft: 'De arbeidersklasse en de gehele democratische beweging komen in botsing met het streven van de monopolies naar autoritaire beperkingen van de democratie. Zij verlangen actieve betrokkenheid bij alle maatschappelijke beslissingen.' (VIII, 5.)

Juist m.b.t. het indammen en terugdringen van autoritaire tendensen en het uitbreiden, versterken en vernieuwen van de politieke democratie, kan men echter niet volstaan met jammerklachten over de monopolies en illusies over onweerstaanbare bewegingen. Juist hiertegenover dienen preciese voorstellen te worden gedaan, waarbij in elk geval de volgende punten van belang zijn.

a. Uitbreiding van de grondrechten

In het Ontwerp komt dit punt wel aan de orde, waar het meent dat de CPN uit zou moeten gaan van de Nederlandse Grondwet en streeft naar uitbreiding van de grondrechten (VIII, 6).

Wat betreft het eerste lijkt het niet juist om de huidige Grondwet 'en bloc' te aanvaarden. Het Ontwerp zelf doet dit in feite ook niet, wanneer zij 'erfelij-

ke staatsfuncties als een anachronisme' kwalificeert. Het ligt daarom voor de hand om in een program duidelijk aan te geven op welke in de Grondwet verankerde grondrechten de CPN zich baseert.

Wat betreft de voorgestelde uitbreiding van de grondrechten is een grotere precisie gewenst dan in het huidige Ontwerp (de grondrechten worden als een ware ragout van klassieke mensenrechten, democratische grondrechten en sociale grondrechten gepresenteerd). Wat wordt bijvoorbeeld verstaan onder het 'recht op arbeid'? Wanneer het een sociaal grondrecht is dan dient aangegeven te worden hoe dat recht gerealiseerd kan worden. Anders blijft het een mooie slogan. Wanneer het als een democratisch grondrecht wordt opgevat, dan zou 'recht op arbeid' in de praktijk wel eens uit kunnen pakken als recht op onderkruiperij bij stakingen. Een soortgelijk probleem doet zich voor bij het (overigens al gerealiseerde) voorstel om 'vrijheid van kunst en wetenschap' in de grondwet te regelen. Deze grondwettelijke vrijheid is van groot belang wanneer 'vrijheid' maar niet geïnterpreteerd wordt als de vrijheid van individuen die in de desbetreffende organisaties leidinggevende posities bezetten. Het was en is namelijk niet ongebruikelijk om democratisering op universiteiten en onderzoeksinstellingen te bestrijden onder het banier van de vrijheid van wetenschap.[21]

In het algemeen vereisen programmatische voorstellen voor uitbreiding van grondrechten meer uitwerking en zal ook de verhouding tussen de verschillende grondrechten bekeken moeten worden.

b. Versterking en vernieuwing van vertegenwoordigende politieke organen

Algemene intentieverklaringen kunnen geconcretiseerd worden; welke nieuwe competenties denkt men aan het parlement te verlenen en welke competenties moeten gedecentraliseerd worden om lokale en regionale democratie te versterken? Ook de nieuwe inspraak- en beslissingsprocedures m.b.t. zeggenschap over eigen woon- en leefsituaties zouden duidelijker omschreven kunnen worden.

c. Democratisering van de politieke openbaarheid

Hierbij gaat het om de mogelijkheden om politieke alternatieven te ontwikkelen en naar voren te brengen, het functioneren van de politieke partijen en het functioneren van de massamedia en het ontwikkelen van platforms via welke sociale bewegingen betrokken kunnen worden bij de politieke menings- en besluitvorming.

Het Ontwerp bevat op dit punt niet meer dan de eerder geciteerde jammerklacht over manipulaties door de massamedia en discriminatie van progressieve partijen. Maar waarom op dit punt geen duidelijke ideeën geformuleerd

over bijvoorbeeld de manier waarop de massamedia gedemocratiseerd zouden moeten worden? En waarom geen programmatische uitwerking van de organisatievormen die de politieke inbreng van sociale bewegingen garanderen?

d. Uitvoerende staatsorganen

De 'democratische controle op leger en politie moet worden versterkt' (VIII, 6), maar hoe dat moet wordt niet aangegeven. Voor de verschillende bestuurlijke niveaus zou men moeten aangeven hoe de verantwoordelijkheden geregeld moeten zijn en welke controleprocedures gehanteerd moeten worden. Daarnaast is echter de interne democratische controle op de repressieve en andere uitvoerende staatsorganen minstens zo belangrijk. Maar hoe de 'deelneming aan de besluitvorming door de betrokkenen in onderwijs, gezondheidszorg, welzijn' en de interne democratisering van leger en politie (VIII, 5) eruit zou kunnen zien en wat de relaties zijn met de 'externe' politieke controle, blijft in het Ontwerp onbesproken.

Wat betreft de BVD is het Ontwerp wel duidelijk. Daar stelt men geen democratische controleregelingen voor, maar bepleit eenvoudig de 'opheffing van de BVD' (VIII, 6). Maar een dergelijke eis lijkt even naïef als de (tijdens de Oktoberrevolutie zo populaire) eis van opheffing van de geheime diplomatie. Het realiseren van deze eis zou alleen maar leiden tot informeel georganiseerde (en dus niet controleerbare) inlichtingendiensten. Het gevaar van de 'staat in de staat' is alleen te bestrijden door versterking van de democratische controle op en duidelijke afbakening van bevoegdheden van dergelijke diensten.

e. Rechterlijke macht

Het Ontwerp bepleit de onafhankelijkheid van de rechtsspraak en wil dit gestalte geven door 'meer democratische controle van het parlement op het benoemen van rechters' en door het doorbreken van 'de nu feitelijk bestaande sociale en politieke selectie voor de rechterlijke macht' (VIII, 6). Ook op dit punt verdient het aanbeveling om externe democratische controle te verbinden met vormen van interne democratisering van de rechterlijke macht en hiervoor algemene programmatische lijnen te formuleren.

De democratische weg naar het socialisme

De democratische weg naar het socialisme is geen 'uitvinding' van de Nederlandse communisten. Lang voordat de Nederlandse communisten 'op zoek gingen naar nieuwe wegen' (en dat proces begon eigenlijk pas in 1977), werd door communistische partijen in andere hoogontwikkelde kapitalistische landen gezocht naar een nieuwe strategie, die aangepast was aan de diepgaande veranderingen die zich in deze maatschappijen hebben voltrokken: veranderde

accumulatie- en klassenverhoudingen, uitbreiding en nieuw vormen van staatsinterventionisme, sterke ontwikkeling van organisatievormen van het maatschappelijk leven, die niet direct tot de economische of staatspolitieke sfeer gerekend kunnen worden. De discussie over deze nieuwe strategie, die vooral na de nederlaag in 1973 van het Chileense 'experiment' werd verdiept, staat bekend als het eurocommunismedebat.

De hoofdlijnen van de uit dat debat resulterende gemeenschappelijke kenmerken van een nieuwe strategie kunnen als volgt worden samengevat:

1e. Het gaat om een democratische weg naar het socialisme, die tegelijkertijd ook als 'revolutionair' gekarakteriseerd kan worden, mits men de term revolutie niet opvat als: staatsrechtelijke revolutie en/of als bestorming van het Winterpaleis/het Binnenhof. De eurocommunistische strategie is revolutionair in de zin dat zij een fundamentele transformatie van de economische en sociaalstructurele verhoudingen nastreeft in socialistische zin, dat zij tegelijkertijd het proces van culturele vernieuwing stimuleert en aandringt op een drastische verschuiving van de politieke machtsverhoudingen.

Daaruit vloeit voort dat revolutie niet wordt opgevat als éénmalige daad en dat het revolutionair proces niet gedacht wordt in termen van 'opstand' of burgeroorlog, maar als een proces van strijd met een serie van opeenvolgende breuken.

In dit opzicht wijkt deze strategie af van de traditionele leninistische strategie waarbij de term 'revolutie' duidelijk gefixeerd was op de 'verovering' van de staatsmacht en het breken van de staat.

2e. De democratische weg naar het socialisme wordt opgevat als een gefaseerde weg. Maar het onderscheid met de traditionele leninistische strategie is, dat deze fasering niet voornamelijk in termen van staatsmacht wordt gedacht (fasen in de verovering van de staatsmacht, fasen in de uitoefening van de staatsmacht, resp. het afsterven van de staat).

3e. De nieuwe strategie definieert haar klassebasis anders dan de leninistische traditie: niet meer het klassenbondgenootschap van 'arbeiders en boeren' of 'arbeiders en kleinburgerij' staat centraal, maar het betrekken van de moderne, loonafhankelijke middenlagen (m.n. ambtenaren e.d.) in de actie-eenheid van de arbeidersklasse. Een belangrijke aanleiding voor de discussie over de politiek van de Westeuropese communistische partijen, ligt in de verandering van de klassenstructuren in de hoogontwikkelde kapitalistische landen. Maar de discussie over de basis van de nieuwe strategie beperkt zich niet tot het vraagstuk van de klassekrachten. Ook sociaal-politieke krachten die uitdrukking zijn van maatschappelijke tegenstelingen die niet herleid kunnen worden tot klassentegenspraken worden op meer systematische wijze betrokken in het debat over de basis van de nieuwe revolutionaire strategie (met alle consequenties die dat heeft voor het type socialisme wat men nastreeft).

4e. De nieuwe politieke strategie is niet frontaal en van buitenaf tegen de burgerlijke staat gericht (zoals het leninisme wel duidelijk koerste op het breken van de burgerlijke staat van buitenaf), maar ziet de staatsorganen zelf als een strijdterrein. Dat betekent bijvoorbeeld dat men de mogelijkheid van loyaliteit van de repressieve staatsapparaten tijdens het revolutionaire proces niet uitsluit. De eurocommunistische strategie is erop gericht die loyaliteit te organiseren en daarmee de speelruimte voor (preventieve) contra-revolutionaire activiteiten in te perken.

5e. En niet in de laatste plaats is de grondslag van het eurocommunistisch concept: van het imperialisme onafhankelijk te worden, zonder daarin in afhankelijkheid van de Sowjet-Unie te geraken, d.w.z. het breken uit de logica van de twee blokken.

Aan de andere kant wijkt de eurocommunistische strategie principieel af van traditionele sociaal-democratische concepties. De democratische weg naar het socialisme is geen parlementaristische weg. Want ook al erkent de nieuwe strategie principieel de betekenis van de parlementaire democratie, zij legt zich niet neer bij de 'smale marges' van de louter parlementaire strategie. Met andere woorden: de parlementaire democratie wordt als één van de uiterst belangrijke en waardevolle strijdterreinen opgevat, en niet als *hèt* strijdterrein, waaraan democratische strijdbewegingen buiten het parlement ondergeschikt worden gemaakt of waaraan deze strijdbewegingen zich dienen te onderschikken. In die zin heeft de eurocommunistische strategie eigenlijk dezelfde soort kritiek op het parlementarisme als op het leninisme: de parlementaristische strategie is evenals de oude leninistische strategie nogal eenzijdig gefixeerd op de verovering van de staatsmacht. Bij de één gebeurt dat in de vorm van erkenning van en onderschikking aan de 'burgerlijke' legaliteit (tot uiting komend in een beperkt parlementaristische democratie-opvatting en een daarmee samenhangende legalistische houding) en bij de ander in de vorm van de strategie van de opstand tegen de 'burgerlijke' staat (d.w.z., de 'burgerlijke' legaliteit en de 'burgerlijke' democratie überhaupt).[22] Het nieuwe van de eurocommunistische strategie is, dat deze eenzijdige fixatie op de staatsmacht doorbroken wordt.

Het is jammer dat het Ontwerp geen gebruik maakt (zelfs geen kritisch gebruik) van het eurocommunismedebat. Daardoor slaagt het Ontwerp er niet helemaal in om de 'nieuwe weg' af te bakenen van enerzijds de leninistische en anderzijds de parlementaristische strategie.

Herhaaldelijk is sprake van 'revolutie' en 'revolutionaire mogelijkheden', maar de betekenis daarvan in het program is niet erg duidelijk. De noodzakelijk geachte 'fasen' en 'etappes' worden niet omschreven en het nieuwe van de strategie wordt er ook niet veel duidelijker op als wordt gesteld dat het gaat om 'veranderingen en hervormingen in anti-monopolistische zin'.

Aan de andere kant wordt het onderscheid tussen democratische weg en

parlementaristische weg weggewist door de formule 'parlementair-democratische weg' (IX, 7). Dat is een zeer bekende al sinds lang door de sociaal-democratie gehanteerde leuze waarmee zij haar parlementaristische politieke strategie onder woorden bracht. Een program van een communistische partij dient duidelijk aan te geven wat het verschil is tussen een democratische weg naar het socialisme, welke de parlementair-democratische legaliteit erkent, en een parlementaristische strategie.

Bij de uitzetting van een nieuwe strategie kan men niet meer heen om de kernvraag van elke revolutionaire-realiteitspolitiek, nl. de vraag hoe contra-revolutionaire krachten (die zich op kritieke momenten weinig zullen aantrekken van bestaande legaliteit en geweld niet zullen schuwen) geïsoleerd kunnen worden. In het eurocommunistisch debat is de stelling ontwikkeld dat in de huidige verhoudingen contra-revolutionair geweld niet effectief bestreden kan worden door zelf naar illegale geweldsmiddelen te grijpen. Dat is niet alleen onwenselijk, maar ook irreëel, want het leidt in de regel tot avonturierspolitiek: de vlucht naar voren.[23] De 'kunst' van de eurocommunistische strategie is nu juist om de speelruimtes voor contra-revolutionaire krachten zodanig in te perken, dat zij niet in de gelegenheid worden gesteld om naar geweldsmiddelen en -strategieën te grijpen. Dat betekent dat het strategisch van centraal belang is om de mogelijkheden voor democratisering en transformatie van de repressieve staatsapparaten grondig te onderzoeken. Op basis daarvan kunnen voorstellen voor democratisering en transformatie van deze apparaten worden ontwikkeld. Het is uitgerekend op dit terrein waar het Ontwerp de grootst mogelijke onzorgvuldigheid vertoont en de gevaarlijke illusie van de 'onmacht van de staatsapparaten' propageert.

Krachten voor verandering

Wat zijn nu de strategische voorwaarden voor het realiseren van de democratische weg naar het socialisme? En op welke krachten kan een democratische en socialistische transformatie van de Nederlandse samenleving steunen? Wat zijn de dragers van een democratisch-socialistisch alternatief?

In het Ontwerp wordt er terecht van uitgegaan dat het socialisme in ons land slechts het resultaat kan zijn van een bondgenootschap in de strijd tegen het kapitalisme (Inl, 7) en dat geen van de coalitiegenoten kan pretenderen de socialistische omwenteling alléén te kunnen volbrengen (VIII, 1). Daarom wil de CPN voor de realisering van de door haar geformuleerde doelstellingen in coalities en bondgenootschappen optreden (X, 5). Daarvan uitgaande is het van belang om aan te geven welke verschillende maatschappelijke krachten voor verandering aanwezig zijn en daarmee ook welke bondgenootschappen mogelijk zijn.

a. Producentenbewegingen

De in het Ontwerp nogal gebrekkige plaatsbepaling van de verschillende klassen belemmert een meer genuanceerd beeld van de verschillende klassenkrachten. Het is wenselijk om in elk geval het volgende onderscheid te maken:

— Arbeidersklasse: loonarbeiders, welke direct onder kapitalistische verhoudingen produceren. Binnen deze categorie kunnen nog globale differentiaties gemaakt worden die o.a. tot uiting komen in de vormen waarin men zich organiseert (met name de structuur van de vakbeweging.)
— Loonafhankelijke middenklassen: met name de loonarbeiders die bij de staat werkzaam zijn (voorzover de staat niet als kapitalist fungeert). Ook hier zijn verdere onderscheidingen mogelijk, die tot uiting komen in verschillen in maatschappelijke oriëntaties, verzetsstrategieën en organisatievormen.
— Kleine warenproducenten en -handelaren: Dit betreft een uiterst heterogene categorie met zeer uiteenlopende organisatievormen. Het lijkt in elk geval wenselijk om aandacht te besteden aan nieuwe bewegingen die zich hier voordoen, zoals de beweging van coöperatieve produktiebedrijven, de ecologische landbouwbedrijven en de mens- en milieu-vriendelijke ondernemingen.
— Niet-monopolistische kapitalisten. Deze eveneens zeer heterogene categorie kan, zoals eerder opgemerkt, niet zonder meer als antimonopolistisch gekenmerkt worden.

b. Consumenten/gebruikersbewegingen

Het Ontwerp besteed weinig aandacht aan de sociale krachten en bewegingen die ontstaan door aaneensluiting van mensen als gebruikers of consumenten van:

— materiële waren (consumentenorganisaties);
— individuele of collectieve voorzieningen en verzekeringen (van WAO-comités en werklozenbelangenverenigingen, via ouder comités op scholen tot aan de zelforganisatie van de gedwongen gebruikers van de 'verzekerde bewaring', de gevangenen);
— woon- en leefsituaties (bewonersverenigingen, buurtcomités, huurorganisaties, krakersbeweging, milieubeweging e.d.);
— informatieve, culturele en sportvoorzieningen (van Ajax' F-side tot lokale en regionale radio- en tv-organisaties).

c. Emancipatiebewegingen

Daarbij gaat het om sociaal-politieke en culturele krachten en bewegingen die voortvloeien uit vormen van ongelijkheid, onderdrukking en discriminatie die niet herleid kunnen worden tot de hiervoor aangeduide produktie- en con-

sumptieverhoudingen. Het gaat dus om discriminaties en sociale uitsluitingen (en opsluitingen) die voortvloeien uit maatschappelijk gestructureerde man-vrouw-verhoudingen, homo-heteroverhoudingen, raciale verhoudingen, generatieverhoudingen e.d. Deze discriminaties en specifieke onderdrukkingsvormen zijn de grondslag voor de ontwikkeling van meer of minder nieuwe emancipatiebewegingen. Een meer overwogen situering van deze emancipatiebewegingen zou ook in moeten gaan op de complexe relatie van deze bewegingen met de hiervoor geschetste klassematig gestructureerde bewegingen (bijv. de achtergronden van seksisme en racisme in bepaalde sociale bewegingen; bijv. de 'milieugevoeligheid' van bepaalde klassekrachten). Dit laatste wordt in het Ontwerp achterwege gelaten en een deel van de emancipatiebewegingen komt niet — of niet expliciet — aan de orde.

Coalitiepolitiek

In het Ontwerp wordt herhaaldelijk de noodzaak van coalitiepolitiek benadrukt. De centrale problemen waarmee elke coalitiepolitiek geconfronteerd wordt, betreffen niet alleen de precisering van de positie van de verschillende bondgenoten, maar ook hun onderlinge tegenstrijdigheden in belangen en aspiraties, de verschillende terreinen waarop zij zich bewegen en de uiteenlopende vormen waarin zij zich organiseren. Deze problemen worden in het Ontwerp niet benoemd, en er wordt evenmin een duidelijk onderscheid gemaakt tussen de verschillende 'fronten' van de coalitie-politieke strijd, d.w.z. van de niveau's waarop de coalitiepolitiek ontwikkeld moet worden (bijv. sociaal-economisch, cultureel-ideologisch, partij- en staatspolitiek en het niveau van de internationale politiek). Wel worden enkele globale richtlijnen geformuleerd t.a.v. de manier waarop coalitiepolitiek gevoerd moet worden:

a. Coalitiepolitiek tussen sectarisme en opportunisme

Elke communistische strategie heeft te maken met de noodzaak om zich zowel t.o.v. sectarische als van opportunistische politieke tendensen te profileren. Het Ontwerp bevat alleen een algemene waarschuwing tegen de houding van 'intransigentie', hetgeen een in het Nederlandse taalgebruik wat ongebruikelijk woord is voor onverzoenlijkheid. Deze houding van onverzoenlijkheid wordt afgewezen 'omdat de programmatische opvattingen van de CPN niet zodanig gehanteerd mogen worden dat er geen enkele overeenkomst of tegemoetkoming met betrekking tot bondgenoten tot stand kan komen.' (Inl, 7).

Nu is een waarschuwing tegen 'intransigentie' nuttig voorzover hiermee een sectarische politiek wordt afgewezen en de noodzaak om politieke compromissen te sluiten wordt erkend. Maar als er een waarschuwing tegen sectarische politiek wordt bedoeld, dan dient dit ook zo gezegd te worden. Daarbij

zou men overigens ook nog kunnen opmerken dat het er in de politiek (helaas) niet alleen om gaat dat er compromissen met bondgenoten gesloten moeten worden, maar ook met tegenstanders. Socialistische politiek dient niet alleen op een niet-sectarische manier met bondgenoten om te gaan, maar impliceert ook dat men afrekent met maximalistische opstelling t.a.v. 'tegenstanders'. Dat is geen kwestie van respect voor onze 'tegenstanders', maar een noodzaak. Want elke progressieve politiek moet leren met heersende machten om te gaan, hen tot compromissen te dwingen en moet zelf leren zodanige compromissen te sluiten met tegenstanders, dat een betere uitgangspositie voor volgende stappen gecreëerd wordt.

Maar de manier waarop in het Ontwerp stelling wordt genomen tegen sectarische onverzoenlijkheid is toch problematisch. De gehanteerde formulering zou ook uitgelegd kunnen worden als een pleidooi voor een opportunistische concessiepolitiek, d.w.z. als een keuze voor een type van politieke machts- en coalitiepolitiek dat een dominerende rol speelt in de politieke tradities van de sociaal-democratie.

Als men een niet-sectarische revolutionaire realiteitspolitiek wil voeren (dat is één van de positieve elementen uit de erfenis van Lenin, die door het leninisme werden 'vergeten'), dan is het van belang om zich af te bakenen van het sociaal-democratische gemanoevreer, ook al wordt dat dan tegenwoordig weer opgesierd met de term 'nieuw realisme'. Dit neo-realistische' type van machts- en coalitiepolitiek is zoals bekend niet alleen opportunistisch, maar vooral ineffectief: het is een mateloos idealistische onderschatting van de machtsstrategie en coalitiepolitiek van rechts en loopt juist daardoor het gevaar in praktisch alle vallen die rechts heeft opgesteld tegelijk te lopen.

b. Politieke partij en sociale beweging

Het Ontwerp breekt met het leninistische voorhoede-denken en in het kader daarvan wordt de autonomie van sociale bewegingen sterk benadrukt: men 'verzet zich tegen ideeën om ze (de sociale bewegingen) te kanaliseren, te dirigeren of te manipuleren' (VII, 3). Het is van belang om in te gaan op de concrete mechanismen via welke sociale bewegingen worden gekanaliseerd en geabsorbeerd. Dat is niet zozeer een kwestie van bewuste bedoelingen of 'ideeën', maar van praktijken, die er bijvoorbeeld toe leiden dat de onderhandelingsvrijheid van de vakbeweging ingeperkt wordt door de toenemende staatsinterventie in de arbeidsvoorwaarden van loonafhankelijken.[24]

In het Ontwerp ontbreken programmatische voorstellen om de autonomie van bewegingen niet alleen formeel, maar ook materieel te garanderen. Bovendien wordt weinig aandacht besteed aan het proces van (re-)politisering van sociale bewegingen. Integendeel, het Ontwerp neigt er soms toe, zoals we eer-

der zagen, om de politieke functie van sociale bewegingen te reduceren tot voedingsbodem van een parlementaire coalitiepolitiek.

Wat betreft de programmatische functie van de CPN t.o.v. de sociale beweging vind er een globale afscherming plaats ten opzichte van sectarisch-corporatieve en opportunistisch-populistische opties: 'De CPN heeft sterke banden van solidariteit met deze progressieve bewegingen. Zij kan zich echter niet beperken tot één beweging, noch kan zij een optelsom zijn van alle bewegingen.' (VII, 4.) Maar aan de andere kant wordt de mogelijke programmatisch-verbindende functie van de CPN nogal simpel opgevat: 'De CPN wil zich voor de doelstellingen van progressieve bewegingen inzetten' (VII, 3) en zij 'kan als verbindende kracht optreden daar deze in hun vernieuwingsstreven gelijkgericht zijn' (VII, 4).

Juist door een dergelijke probleemloze en soms dubbelzinnige benadering van coalitiepolitiek, dreigt het gevaar dat het begrip coalitiepolitiek een cliché wordt, dat overal opgeplakt kan worden. Wanneer men dat wil vermijden, moet coalitiepolitiek inhoudelijk uitgewerkt worden voor:

— de specifieke *inzet* van de strijd (klassenstrijd, strijd tegen seksisme en racisme etc.);
— de verschillende maatschappelijke *terreinen* waarop deze strijd plaatsvindt (arbeidsorganisatie, gezondheidszorg, gezin, e.d.);
— op de verschillende politieke *fronten* (sociaal-economisch, cultureel-ideologisch, staatspolitiek en internationaal);
— haar diverse *vormen* (allianties tussen sociale bewegingen, partijpolitieke allianties);
— en onderscheiden *typen* (tijdelijke en duurzame allianties, tactische en strategische allianties etc.).

Dat gebeurt in het Ontwerp niet systematisch en het is opvallend dat zelfs t.a.v. de meest 'elementaire' alliantie-problematiek die van oudsher in elk socialistisch program centraal stond, de verhouding vakbeweging - partij, geen voorstellen ontwikkeld zijn. Sterker nog: de vakbeweging wordt in het Ontwerp vrijwel niet genoemd!

Rol en karakter van de CPN

In het Ontwerp wordt herhaaldelijk aandacht besteed aan de rol van de CPN, haar tradities en de wijze waarop ze zou moeten functioneren. Daarbij worden duidelijke breukpunten geformuleerd met oude marxistisch-leninistische schema's (voorhoede-concepties) en praktijken (monolitisme). Bovendien worden er zeer zelfkritische opmerkingen gemaakt over het verleden van de CPN. Toch zijn er enkele hoofdvragen, waarop het Ontwerp niet altijd heldere antwoorden formuleert of nalaat de vragen zelf helder te formuleren.

a. Programpartij of ideologische partij?

Is de CPN een ideologische partij, d.w.z. een partij die zich baseert op één politieke filosofie, één wereldbeschouwing? Of is de CPN een programpartij, d.w.z. een partij die haar identiteit ontleent aan een duidelijk omschreven en uitgewerkt politiek program, dat gebaseerd is op politiek-normatieve uitgangspunten die vanuit verschillende levensbeschouwelijke of filosofische opvattingen ondersteund kunnen worden? Als de CPN zich ondubbelzinnig wil profileren als politieke programpartij, dandienen alle sporen die nog enigszins verwijzen naar een 'kerk'-partij, uit het program verwijderd te worden. Het ontwerp bevat wat dit betreft toch nog een dubbelzinnige formulering: 'De door de CPN ontwikkelde maatschappijbeoordeling is gegrondvet op de marxistische ideeën van het wetenschappelijk socialisme.' (I, 6.) deze passage zou de indruk kunnen wekken dat de formule van het 'marxisme-leninisme' slechts vervangen wordt door de formule 'wetenschappelijk socialisme'. Maar het is waarschijnlijk niet de bedoeling om oude leninistische denkbeelden over 'wetenschappelijke wereldbeschouwingen' en de daarop gebaseerde idee dat partijprogram en partijpolitiek het resultaat zouden moeten (en kunnen!) zijn van wetenschappelijke studie, in een nieuw jasje te verpakken. De betreffende passage maakt namelijk deel uit van hoofdstuk I van het Ontwerp, waarin de tradities waarin de CPN geworteld is, kort worden geschetst. En het is uiteraard ook voor een programpartij van belang dat zij zich verbonden weet met verschillende levensbeschouwelijk-ethische en wetenschappelijke tradities.

Wanneer het echter gaat om een aanduiding van deze tradities waar de partij gebruik van maakt of zich op oriënteert, dan is wel een meer preciese formulering gewenst. Daarbij zou in elk geval ook een duidelijk onderscheid gemaakt moeten worden tussen de levensbeschouwelijk-ethische tradities die door de CPN herkend worden als politieke inspiratiebronnen (in dit verband zou naast de in het Ontwerp vermelde humanistische tradities ook progressief-christelijke tradities genoemd kunnen worden) en wetenschappelijke tradities, die door de CPN gewaardeerd worden als bronnen van kennis en inzichten, die een rol kunnen spelen bij de ontwikkeling van de partijpolitiek.[25] Wat betreft het laatste is er geen reden om die tradities te beperken tot het marxisme of wetenschappelijk socialisme. Dat is niet alleen onnodig maar zelfs schadelijk. Niet alleen 'marxisten' of 'wetenschappelijk socialisten' herkennen en onderzoeken sociaal gestructureerde vormen van ongelijkheid en afhankelijkheid. Maatschappelijke tegenstellingen worden ook door 'niet-marxistische' sociale wetenschappers onderzocht. 'Burgerlijke' historici schrijven soms de meest informatieve boeken over de geschiedenis van de klassenstrijd. En feministische theorieën produceren inzichten in de seksentegenstellingen die zeer waardevol zijn voor de ontwikkeling van een niet-seksistische weg naar het socialisme.

Behalve de marxistische tradities zijn er dus andere stromingen waarop

men zich kan oriënteren en waardoor men zich bij de politieke meningsvorming ming in elk geval kan laten informeren. Maar er is evenmin reden om wat betreft de marxistische tradities nu juist de Hollandse marxistische school zo exclusief naar voren te halen. Dat riekt toch enigszins naar provincialisme, omdat ons land vooral gekenmerkt wordt door 'achterstanden' als het gaat om marxistische theorievorming. Het ligt dus meer voor de hand om te wijzen op de noodzaak om gebruik te maken van internationale ervaringen en inzichten die marxistische theorievorming en onderzoek hebben opgeleverd. Bovendien is de Hollandse marxistische school (Gorter, Pannekoek, Henriëtte Roland Holst e.a.) ook niet zo'n heel gelukkig voorbeeld als het gaat om de 'positieve' (d.w.z. politiek bruikbare) elementen van de marxistische tradities. In dat opzicht heeft Lenin in zijn kritiek op de Hollandse marxistische school toch wel enkele spijkers precies op de (sectarische) kop geslagen.

Wanneer het gaat om nationale tradities op het terrein van marxistisch onderzoek, dan ligt het veel meer voor de hand om iemand als Alex de Leeuw te noemen, die in een periode waarin de politiek-theoretische verstarring in de vorm van het marxisme-leninisme hoogtij vierde, er toch in geslaagd is om enkele belangrijke politiek-theoretische bijdragen te leveren die ook nu nog van belang zijn. Daarnaast zou het wenselijk zijn om ook die bijdragen te noemen die door de CPN zo ver zijn verdrongen, dast men bijna zou vergeten dat ze wel degelijk tot de Nederlandse marxistische traditie gerekend kunnen worden. We denken daarbij in het bijzonder aan de uit de partij verdreven intellectuelen zoals Annie en Jan Romein en recenter bijvoorbeeld aan Sonja Prins en Ger Harmsen.

b. Belangenbehartigingspartij of politieke beginselpartij?

Een met het voorgaande nauw samenhangende vraag is of de CPN zichzelf opvat als een directe organisatorische uitdrukking van de belangen van één bepaalde klasse (lees: arbeidersklasse). Wat betekent het wanneer in het Ontwerp de CPN gedefinieerd wordt als 'partij van de arbeidersklasse'? (I, 6.) In de tradities van het marxisme-leninisme en zeker bij Lenin zelf betekende deze aanduiding in de eerste plaats de erkenning van de centrale rol van de arbeidersklasse in de krachtsverhoudingen tussen de klassen. Het betekende in elk geval niet dat de communistische partij zich zou moeten reduceren tot een partij ter behartiging van de directe belangen van de arbeidersklasse. Een dergelijke corporatieve belangenpolitiek werd door Lenin fel bestreden. Daartegenover werd door hem altijd gepleit voor een hegemoniale politiek: een communistische partij dient een politiek te voeren waarin uiteenlopende groepen en bewegingen zich kunnen herkennen. Daarom werd de communistische partij ook vrijwel altijd aangeduid als de 'partij van de arbeidersklasse *en de daarmee verbonden klassen en lagen*'. Dit als zodanig positieve element uit de erfenis van

Lenin zou o.i. bevrijd moeten worden uit de kluisters van het klassenreductionisme en de hiërarchische vormen waarin deze hegemoniale politiek gedacht werd.[26] Want hegemoniale politiek dient ook gericht te zijn op het ontwikkelen van politieke programma's en strategieën waarin de belangen verwerkt worden van onderdrukte groeperingen, waarvan de onderdrukkingsvormen niet herleid kunnen worden tot klassentegenstellingen. In dat opzicht is de definitie 'partij van de arbeidersklasse en daarmee verbonden klassen en lagen' (laat staan de definitie 'partij van de arbeidersklasse') niet (meer?) voldoende. De partij is meer dan dat: zij dient een politieke beginselpartij te zijn die haar taken situeert op het niveau van de noodzakelijke politieke synthetisering, d.w.z. het verbinden van progressieve krachten, zoals die zich in ons land ontwikkelen.

In diverse passages van het ontwerp is onmiskenbaar sprake van een dergelijke zelfopvatting van de CPN. Daarbij wordt bovendien duidelijk afstand genomen van de hiërarchische verhoudingen tussen partij en sociale bewegingen, zoals die in de leninistische strategie functioneerden en het daarmee samenhangende monolitisme.

Het is daarom jammer dat anderzijds in het ontwerp formuleringen gebruikt worden, die in zekere zin zelfs terugvallen achter de leninistische traditie. De stelling, dat de CPN zich 'beschouwt (...) als partij van de arbeidersklasse in al haar gelaagdheid' en dat ze 'voor de directe belangen van al deze geledingen (wil) opkomen' (1, 6) riekt meer naar corporatieve belangenpolitiek dan naar een poging om zich als politiek verbindende kracht te profileren.

d. Politieke beweging of kiesvereniging?

In het program zou de partij zich ook moeten definiëren als een partij van politiek werkende leden, d.w.z. als een partij die een zelfstandige positie inneemt t.o.v. zowel sociale bewegingen maar ook t.o.v. de staatsorganen. Wat betreft het laatste lijkt het gewenst om de partij af te grenzen an de in de 'burgerlijke' politiek algemeen heersende oriëntatie om de politieke functie van partijen te beperken tot klankbordorganen en toewijzingsmechnismen voor parlementaire organen. Uiteraard vormen staatsorganen een strijdterrein dat de CPN niet 'rechts' kan laten liggen. Maar activiteiten in parlementaire organen en andere bestuursorganen vormen slechts een onderdeel van haar politieke taken. En het is daarom van belang dat de partij onder alle omstandigheden een zekere 'afstand' bewaart tegenover de staat en zich niet laat reduceren tot kiesvereniging of bestuurspartij.

d. Autonome partij of oogkleppenpartij?

De CPN was één van de eerste partijen die in de jaren zestig haar autonome positie 'onderstreepte' (II, 2). Wat betreft het autonomievraagstuk verwijst het

Ontwerp verder naar de Berlijnse conferentie van Europese communistische partijen in juni 1976, waar werd vastgelegd dat 'communistische partijen uitsluitend verantwoording schuldig zijn aan de arbeidersklasse en de bevolking in het eigen land' (II, 2). Deze positiebepaling laat echter in het midden dat er verschillende autonomieconcepties zijn. In relaties tussen communistische partijen is het niet ongebruikelijk om autonomie louter negatief te definiëren als 'niet-inmenging in aangelegenheden van andere communistische partijen'. 'Niet-inmenging' heeft dan zowel betrekking op directe politieke interventies (met personele, financiële, economische of soms ook militaire middelen) als op het niet oordelen over de door andere partijen gevoerde politiek. Het resultaat daarvan is dat de decennia lange traditie van apologie t.b.v. andere communistische partijen (met name die in Oost-Europa) werd vervangen door een absoluut stilzwijgen.

Sedert de inval van de Sowjet-Unie in Tsjechoslowakije in 1968 werd steeds sterker beseft, dat deze vorm van oogkleppen-autonomie niet vol te houden is. En deze tendens is door de gebeurtenissen in Polen versterkt. Maar de oogkleppentraditie is nog niet verdwenen, ook niet in de CPN.[27] Het is daarom ook niet overbodig dat in het program duidelijk wordt aangegeven wat onder autonomie verstaan wordt: een onafhankelijke positie t.o.v. andere partijen en sociale strijdbewegingen in binnen- en buitenland. En dat betekent ook: de vrijheid van kritiek op andere partijen en bewegingen, waar dan ook. Het betekent ook: de vrijheid om zelfstandig te bepalen met welke partijen en bewegingen men solidair is en met welke niet.

d. Democratische partij of monolitische partij

Het Ontwerp is over het vraagstuk van het bureaucratisch centralisme zeer duidelijk: het wijst dit soort praktijken af en pleit voor een nieuw type partij, met als uitgangspunt dat de partij 'geen doel op zichzelf is', maar een 'volstrekt noodzakelijk instrument in handen van de mensen die strijd willen voeren tegen het kapitalisme en het socialisme wensen'. De partij is geen privé-domein van haar leiders, de leden beschikken over de partij: 'de organisatievormen en het partijleven moeten daaraan beantwoorden' (X, 2).

Hoewel het Ontwep geen systematische verhandeling geeft over het organisatievraagstuk, worden de belangrijkste aspecten wel aangestipt:

— *organisatie van de meningsvorming:* een pleidooi voor een 'zo breed mogelijke oordeelsvorming' op basis van erkenning van 'pluraliteit' van persoonlijke opvattingen en denkrichtingen (X, 3 en 4);
— *organisatie van de besluitvorming:* dient zodanig te zijn dat 'zonder intolerantie t.a.v. minderheidsopvattingen, meerderheidsbesluiten geldend zijn' (X, 4);
— *organisatie van uitvoering van besluiten:* 'Er moet naar gestreefd worden

elk lid, op welke post die ook staat, ervan te overtuigen zich voor de uitvoering van de aldus genomen besluiten in te zetten. (X, 4);

— *verhouding tussen meningsvorming, besluitvorming en uitvoering:* 'De organisatie van de partij met erop gericht zijn strijd te kunnen voeren voor haar doelstellingen. Daartoe moeten de communisten zich sterk aaneensluiten en optreden in een eenheid, die niet kunstmatig en opgelegd, maar reëel is (...) besluitvorming dient niet om opvattingen te negeren en gedachtenwisseling te belemmeren, maar om in eenheid te kunnen handelen' (X, 4);

— *mate van centralisatie:* 'De besluitvorming zal zich in hoofdzaak richten op hoofdoriëntatiepunten die van belang zijn voor het optreden van de partij' (X, 4).

Uit het bovenstaande kan afgeleid worden dat de CPN zich als democratische partij opvat. De uitgangspunten zijn weliswaar zeer globaal geformuleerd, maar in het kader van een program is het ook niet noodzakelijk om een volledig organisatiemodel weer te geven. Toch willen we nog twee kanttekeningen maken.

In de eerste plaats over de instrumentele benadering van de partijorganisatie. Als zodanig is dit een stap vooruit naar een nuchtere beoordeling van de partij. De partij is geen doel op zich en wordt ook niet meer mytisch voorgesteld als de voorafschaduwing van de nieuwe wereld. Maar toch is een democratisch gestructureerde partijorganisatie niet alleen instrumenteel van belang: democratie, ook de partij-interne, is een waarde op zich. En een partij die naar democratisch socialisme streeft langs een democratische weg, is alleen geloofwaardig wanneer ze deze doelstellingen ook in haar eigen partijorganisatie en -cultuur weet te realiseren.

In de tweede plaats de kwestie van de uitvoering van besluiten. De daar gekozen formulering dat 'elk lid' zich in moet zetten voor de uitvoering van de besluiten, wandelt iets te snel heen over het probleem dat het lang niet altijd verantwoord is om zoiets van elk lid te vragen en dat niet alle leden daartoe in staat zijn. Met name als het gaat om de verhouding tussen partij en haar vertegenwoordigers in parlementaire organen en CPN-leden in bestuursorganen zou een meer zorgvuldige formulering op zijn plaats zijn.

Slotopmerking

In het voorgaande hebben we aan de hand van verschillende aspecten van het Ontwerp een aantal vraagstellingen geformuleerd, die o.i. in een partijprogram behandeld zouden moeten worden. Dat betekent niet dat al deze vraagstellingen in de huidige omstandigheden adekwaat beantwoord zouden kunnen worden. Maar het is voor een strategiediscussie wezenlijk dat die vragen in een pro-

gram niet omzeild maar duidelijk geformuleerd worden en dat bestaande, versleten en niet effectief gebleken oplossingen kritisch onder de loep worden genomen. In dat opzicht ontbreekt er, zoals we gezien hebben, nogal wat aan het Ontwerp.

Desalniettemin bevat het Ontwerp meer dan voldoende elementen om het te kwalificeren als een belangrijke politieke doorbraak: een aanzet voor een nieuwe strategie die aangepast is aan de huidige verhoudingen. Op het kruispunt van de doodlopende wegen van leninistische strategie en parlementarisme is het een poging om de contouren van een nieuwe weg naar het socialisme onder woorden te brengen. Dat een dergelijke eerste aanzet tegenstrijdigheden bevat, is vrijwel onvermijdelijk. Grondige discussie om deze tegenstrijdigheden op te sporen en deze aanzet verder te ontwikkelen is daarom hard nodig. Met dit artikel pogen we aan deze discussie een bijdrage te leveren: een bijdrage die bescheiden blijft, omdat we niet meer pretenderen dan een zo systematisch mogelijke inventarisatie van de verschillende programmatische vraagstellingen die in de Nederlandse maatschappij van de tachtiger jaren een belangrijke rol (zullen) spelen. Ondanks alle moeilijkheden die zich daarbij aftekenen, zijn we optimistisch over de perspectieven van het debat, dat door dit ontwerp wordt losgemaakt. Da debat zou, wanneer het intensief gevoerd wordt, kunnen resulteren in een program dat de verdere ontwikkeling van een coalitie van progressieve krachten in ons land belangrijk zou kunnen stimuleren.

Een gunstige bijkomstigheid is dat de door het partijbestuur ontwikkelde procedure het mogelijk maakt om voor het programdebat ruim de tijd te nemen. Wanneer die ruimte benut wordt om het debat zodanig te voeren dat het tegelijkertijd een meer algemene strategiediscussie binnen links zou bevorderen, dan is er een reële kans om van de 'democratische weg naar het socialisme' in Nederland meer te maken dan de zoveelste plakzegel in het album van fraai verpakte maar failliete of betekenisloze strategische concepties en programma's, waar de geschiedenis van de linkse beweging zo rijk aan is.

Maart 1982

Noten

1. Dit artikel is mede het resultaat van discussies die wij voerden met André Roelofs. In het artikel wordt het ontwerpprogramma kortheidshalve aangeduid met de term 'Ontwerp'. Achter citaten uit het Ontwerp staat tussen haken aangegeven uit welk hoofdstuk (romeins cijfer) en welke paragraaf het citaat stamt. (In het Ontwerp zijn de paragrafen van elkaar onderscheiden met een zwart blok — per hoofdstuk hebben wij zelf een nummering aangebracht van de paragrafen.)
2. Zie het redactioneel in dit nummer.

3. Zie voor een samenvatting van de programdiscussies in de jaren veertig en begin vijftig: Wim Pelt, Historische kanttekeningen bij het beginselprogram, in *KOMMA*, 1e jaargang, nr. 1, p. 61-69.
4. Resolutie van het 26ste congres, in *Politiek en Cultuur*, jan./febr. 1978, p. 101. Zie voor een analyse van de ontwikkelingen tussen de verkiezingsnederlaag in mei '77 en het 26ste 'doorbraakcongres' begin 1978: Albert Benschop e.a., Die Politik der KP Niederlände, in *Beiträge zum wissenschaftlichen Sozialismus*, 6/78, pp. 116-139.
5. 'De CPN en de democratie', *Politiek en Cultuur*, 1979, nr. 4, p. 176-187.
6. Zie voor een bespreking van deze tekst: Klaas Anders/Albert Benschop, De CPN en de democratische weg naar het socialisme, in *KOMMA* 1/1980, p. 24-43.
7. De termen 'leninisme' en 'marxisme-leninisme' geven soms aanleiding tot een heilloze spraakverwarring, die een belemmering vormen voor een zakelijk debat. Wanneer wij het hebben over leninisme of leninistische strategie, dan gaat het niet over het geheel van (onderling soms tegenstrijdige) theoretische en strategische concepties van Lenin, maar over de latere (nogal selectieve) codificering daarvan in één strategisch model. De term 'marxisme-leninisme' heeft betrekking op het in de Stalin-periode ontwikkelde wereldbeschouwelijke systeem, waarmee dat model werd gelegitimeerd. We kunnen in het kader van dit artikel niet uitvoerig ingaan op de kenmerken en achtergronden van de leninsitische strategie. Het specifieke voorhoedeconcept, dat in deze strategie gehanteerd wordt en de ideologische basis daarvan, het marxisme-leninisme, worden o.a. behandeld door Harry van den Berg, 'Noties over partijvernieuwing', *KOMMA*, 2e jaargang, nr. 3, p. 8-34. In datzelfde nummer wordt een daarmee samenhangend aspect van de leninistische strategie, nl. de verhouding tussen wetenschap en partij, nader onder de loep genomen door Leo Molenaar. 'De zaak Lyssenko', pp. 67-100. Tenslotte kan ook verwezen worden naar het eerder geciteerde ontwerp-beginselprogramma uit 1952 als een voorbeeld van de leninistische strategie in operationele vorm.
   Het is in elk geval van belang om erop te wijzen dat de erfenis van Lenin beslist niet geïdentificeerd moet worden met de verschillende versies van 'het' leninisme. Zie hiervoor onder andere Roy Medvedev, *Leninism and Western Socialism*, London, 1981 en het artikel van de 'Sozialistische Studiengruppen: Das Erbe Lenins ist nicht der Leninismus, in *Beiträge zum wissenschaftlichen Sozialismus*, jrg. 1980, nr. 1, p. 113-127 en nr. 2, p. 116-129.
8. Het Ontwerp zou in opzet en inhoud 'volstrekt onorthodox' zijn, in die zin dat ervoor geen voorbeeld geweest is en ook niet te vinden zou zijn 'bij welk program van welke partij dan ook' (Hoekstra in *De Waarheid*, 24-12-'81). Dat unieke karakter zou volgens Hoekstra m.n. gelegen zijn in 1) het feit dat er volgens mij geen enkel program van een communistische partij geformuleerd is dat het socialisme via coalities en dus via het meerpartijenstelsel moet worden nagestreefd' (in *De Groene*, 30-12-'81) en 2) in het feit dat er iets gezegd wordt over de gevolgen van de bewapening voor de verhouding tussen de socialistische landen. Ook van dit laatste punt meent Hoekstra dat het voor het eerst is dast hieraan in een program van een communistische partij aandacht wordt besteed (*De Waarheid*, 24-12-'81).
9. In de *Haagse Post* (9-1-'82) zegt Hoekstra: 'In een aantal gevallen zijn het bewuste vaagheden.' En in zijn interview in *De Groene* (30-12-'81) stelt hij in antwoord op kritische vragen dat het er 'eigenlijk' en 'impliciet' wel in staat. Vaagheden en impliciete beweringen horen echter o.i. niet in een partijprogramma thuis.
10. In de Poolse democratische oppositiebeweging hebben met name Mischnik en Kuron de opvatting naar voren gebracht, dat de oppositionele beweging zich meer moet concentreren op dringende economische, sociale en politieke doelen, dan op het veroveren van volledige nationale onafhankelijkheid en soevereiniteit. Dergelijke eisen op de voorgrond te stellen en direct te willen realiseren, initieert slechts militaire interventies vanuit het Warschaupact. Steeds benadrukten zij de op grond van 'historische en geo-politieke internationale politiek-militaire krachtsverhoudingen de 'limieten' waarbinnen de Poolse oppositiebeweging zich dient te blijven op straffe van direct gewelddadige onderdrukking. Zij bepleiten globaal eenzelfde koers als Mlynar en Pelikan voorstellen voor de Tsjechische oppositionele bewegingen. Vgl. bijv. de artikelen van Kuron en Mischnik in *De Poolse weg naar Solidarinosc — in documenten*, Boskoop 1981; Mischnik, 'Was wir wollen und was wir können', in W. Brus e.a., *Polen-Symptome und Ursachen der politischen Krise*, Hamburg 1981.
11. Zie verslag in *De Waarheid* van 9-2-'82.
12. In de Stellingen voor het 26e congres van de CPN werd het nog als volgt geformuleerd: 'Te-

genover de oorlogszuchtige krachten van het imperialisme, staat de reusachtige macht van de socialistische landen, de massastrijd van de arbeidersklasse en alle progressieven in de kapitalistische wereld, de zich ontplooiiende vrijheidsbeweging in de voormalige koloniën.' In *Politiek en Cultuur,* november 1977, p. 35.

13. Vgl. bijvoorbeeld Roy en Zhores Medvedew, The USSR and the Arms Race, in *New Left Review* 130, nov-dec 1981, pp. 5-22; E. P. Thompson, *Beyond the cold war,* London 1982.
14. Het feit dat de heersende politieke elites in de landen van het reëel bestaande socialisme hun heerschappij legitimeren met een beroep op de revolutionair-democratische erfgoed van Marx maakt hen (zoals de jongste Poolse geschiedenis weer aantoonde) geenszins vrijwillig toegeven aan bewegingen die het politieke systeem willen democratiseren en opkomen voor burgerrechten.
    In zijn toelichting op het Ontwerp gaat Henk Hoekstra een stap verder en stelt hij dat revoluties binnen socialistische landen 'mogelijk en wellicht noodzakelijk zijn'.
15. Deze richtlijnen zouden voortaan gebaseerd moeten worden op concrete analyses van de politieke positie en partijlijn van andere partijen en op pragmatische overwegingen om contacten die 'nuttig' zijn vast te houden en te versterken (bijv. voor uitwisseling van ervaringen, voor samenwerking t.b.v. concrete doeleinden en voor bevordering van ontspanning tussen de blokken). Wij pleiten kortom niet voor afbraak van alle contacten met communistische partijen in Oost-Europa, maar voor het verbreken van de geritualiseerde contacten, die de CPN vanwege naamwerwantschap onderhoudt en die politiek uitgelegd worden als ondersteuning van de door deze partijen gelegitimeerde praktijken.
16. De brede conceptie van de arbeidersklasse als 'alle loonafhankelijken' vormt overigens een spiegelbeeld van een andere opvatting die evenzeer geworteld is in sociaal-democratische tradities: de arbeidersklasse als een bepaalde beroepsgroep, nl. de handarbeiders. Paul de Groot hanteerde in feite in 1977 deze smalle omschrijving van arbeidersklasse. Zijn onderscheid tussen de 'harde' sector van de industriële handarbeiders en de 'zachte' sector van de dienstverlenende 'hoofd'-arbeiders diende om de politieke weifelmoedigheid van de laatste categorie aan te tonen. Daarmee legitimeerde hij zijn sectarische politieke voorstellen. Gemeenschapelijk aan zowel de brede ('katholieke') als de enge ('calvinistische') definitie van de arbeidersklasse is, dat zij geen van beide iets uitstaande hebben met een materialistische klassenanalyse: zij stellen de politieke wens voorop (idee van zeer brede eenheidspolitiek resp. 'proletarische zuiverheid') en passen daaraan de klassendefinitie aan.
17. Over consumentendemocratie en de noodzaak van de ontwikkeling van nieuwe vormen van individuele en sociale consumptie wordt in het Ontwerp eveneens geen koers aangegeven.
18. Vgl. voor de Italiaanse ervarigen met de 'offerpolitiek' de opstellen van Jelle Visser in *KOMMA* 2/1980 (Het 'vak' van de vakbeweging) en 3/1981 (Het gebruik van macht).
19. Voor een niet gering deel van de actieve feministes is de samenhang tussen feministische strijd en 'socialisme' en met name met de arbeidersbeweging geenszins vanzelfsprekend of zonder grote problemen. Door 'integrale' socialisme-formules die bijeen worden gehouden door het 'anti-monopolisme' te presenteren, zullen hun twijfels alleen nog maar groter worden. De 'totale bevrijding' kan men vandaag de dag niet meer op die manier onder een hoed brengen. De krachtenbundeling tegen deze maatschappij moet veel meer rekening houden met de tochwel zeer grote diversiteit van protest en alternatieve maatschappij- en leefmodellen. Een nieuwe uitgaven van de oude communistische strategie van allesomvattende, maar tegelijk zwaar reducerende 'tegenhegemonie' is zeker niet iets waar feministes op zitten te wachten (vele anderen overigens ook niet).
20. Zie noot 5 en 6.
21. Vgl. de discussie over de Wet Universitaire Bestuurshervorming 1970 en over de brochure van Marius Broekmeijer, 'Wetenschap en Demokratie', gedokumenteerd in *Te Elfder Ure,* 15/1974.
22. Juist wat dit aspect van de leninistische strategie betreft is het van belang om het onderscheid tussen Lenin en het leninisme te benadrukken. De opvattingen van Lenin zijn in dit opzicht meer genuanceerd. Vgl. hiervoor de in noot 7 genoemde tekst van Medvedev. Wat betreft het vraagstuk van de 'burgerlijke' democratie en legaliteit kunnen we verwijzen naar de discussie daarover in Komma: Duco Hellema, Democratie, geweld en legaliteit (in *KOMMA* 1/1980, pp. 44-52) en Klaas Anders/Albert Benschop, Burgerlijke staat en democratische weg naar het socialisme (in *KOMMA,* 2/1980, pp. 103-113).
23. De meest bekende — en beruchte — voorbeelden van een dergelijke politiek zijn de 'RAF' en

de 'Rode Brigades'. Ook de MIR propageerde destijds in Chili een militaire confrontatie met de rechtse krachten. De nederlaag van de 'Unidad Popular' in 1973 lijkt op het eerste gezicht het gelijk van de MIR aan te tonen. De diepgaande discussie over de ervaringen in Chili hebben echter in de communistische beweging tot andere conclusies geleid. Zie hiervoor o.a. Enrico Berlinguer, Overdenkingen na de gebeurtenissen in Chili (in *Te Elfder Ure*, nr. 17, pp. 778-806) en in datzelfde nummer: Chili, een rondetafelgesprek van Rinascita (idem, pp. 782-778). Van belang is ook C. Altamirano, Kritische gedachten over het revolutionaire proces in Chili, in *INFO*, nr. 8, febr. 1975.

24. Vgl. H. v.d. Berg, Vakbondsvrijheid en parlementaire democratie, in *KOMMA* 3/1981, p. 64-99.
25. Vgl. hiervoor het in noot 7 vermeldde artikel van Leo Molenaar.
26. Vgl. hiervoor het in noot 7 vermeldde artikel van Harry v.d. Berg.
27. Recentelijk werd door Jan de Boo nog eens 'niet-inmenging' uitgelegd als 'niet beoordelen': 'Wanneer de leiding van de Japanse CP het nodig vind om de zgn. groep Shiga te bestrijden, dan is dat haar recht evenzeer als dit is voor de leiding van de PCF om de rond Balibar verzamelden buiten de partij te plaatsen. Dat kunnen zij beter beoordelen dan wij. Omgekeerd verwachten wij hetzelfde.' Zie *Politiek en Cultuur*, dec. '81, p. 384.

Een doorbraak, maar waar naar toe?*

Kees van der Pijl

Het ontwerp-program van de CPN, dat op 24 december jl. werd gepubliceerd, is een belangrijke stap op weg naar een vernieuwing van de partijpolitiek. Dat zit hem in de bereidheid tot fundamentele herbezinning die in de tekst tot uiting komt en in de uitdrukkelijke verwijzingen naar de noodzaak van theoretische verdieping van onze maatschappijvisie, waarop de revolutionaire strategie van de partij immers moet rusten wil ze ooit succesvol kunnen zijn.

Tegelijk moet worden vastgesteld dat de aanzetten in de richting van herbezinning en theoretische verdieping die in de ontwerp-tekst te vinden zijn, op zijn minst mager, maar voor het overgrote deel onvoldoende doordacht en vaak tegenstrijdig zijn.

De oorzaak hiervoor is m.i. gelegen in het ontbreken van een systematische verwerking van het verleden. Doordat er geen namen en stromingen (binnen en buiten de partij) worden genoemd en de verwijzingen naar het verleden incidenteel en vaag blijven (er was dogmatisme, nu zijn er nieuwe ideeën) kan er, ondanks uitspraken in die richting, geen stelling genomen worden tegen diegenen die 'een waardevol verleden vergrauwen' en kan er evenmin op basis van dit programma worden gewaakt 'tegen afkalving, tegen kleinering en bezoedeling' van de 'schatkamers van tradities, strijd en offers'. Nog minder kunnen er 'de zwakke momenten' van aan de orde gesteld worden, waaruit weer 'lessen voor de toekomst' moeten worden getrokken.

Er is veel studie en wetenschappelijk werk vereist, stelt de programtekst. Een eind verderop wordt zelfs een nadrukkelijke opdracht aan de 'historici' gegeven. Me dunkt dat een programma van een partij die zich op het marxisme baseert zelf al een heel eind kan komen door een schets te geven van haar geschiedenis, en wel een die uitgaat van de methode van het historisch materialisme. Er worden in De Waarheid dan wel brieven afgedrukt, waarin de spot wordt gedreven met het 'marxistisch-leninistisch antwoordapparaat', en het theoretisch tijdschrift Politiek en Cultuur mag dan zonder verdere omhaal zichzelf van een 'tijdschrift, gewijd aan de theorie en praktijk van het marxisme-leninisme onder leiding van het partijbestuur der CPN' hebben gestroomlijnd tot 'Maandblad van de CPN', een 'opbloei van het wetenschappelijk socialisme, dat zich verrijkt met de kennis die in de actie, in bewegingen en meningenstrijd wordt opgedaan', zoals het program zich dat voorstelt, is daarmee natuurlijk nog niet gegarandeerd.

Het grootste probleem waarvoor een communistische partij zich anno 1982 gesteld ziet, is niet hoe men zich moet bevrijden van het 'marxisme-leninisme', al kan het een belangrijke aanmoediging voor zelfstandig denken zijn om eens heel duidelijk een streep te trekken onder de indoctrinatie van Nederlandse communisten met een in de Sowjet-Unie gegroeide variant van het marxisme — hetgeen overigens al een jaar of tien geleden is gestopt.

Het probleem is hoe met behulp van het marxisme de rol van de CPN in de klassenstrijd in Nederland kan worden begrepen en verbeterd. Voorstellen tot verbetering die niet gebaseerd zijn op een marxistische analyse, zijn slagen in de lucht.

Met het voorliggende ontwerp-program wordt, zoveel is wel duidelijk, een punt gezet achter de tot nu toe gevoerde politiek en de daarbij horende ideologie. Tegelijk wordt in het midden gelaten wat nu precies het karakter van deze politiek was. Alvorens daarom in te gaan op de programtekst zelf, is het goed te zien achter welke politiek er nu een punt is gezet.

De CPN na de oorlog

De naoorlogse politiek van de CPN kan naar mijn mening volstrekt niet afdoende beoordeeld worden in termen van stalinisme dan wel democratie, zoals veel critici dat op het ogenblik doen, en evenmin in termen van onderschikking aan een centrum dan wel autonomie, zoals dat door de partijleiding gebeurt, al speelden deze elementen allemaal een rol. Een beoordeling van die politiek moet rusten op een analyse van de ontwikkeling van het naoorlogse kapitalisme en imperialisme en het daarin gegroeide patroon van klassentegenstellingen. Hoewel daartoe in het onderhavige stuk natuurlijk de ruimte ontbreekt, kan toch in enkele hoofdlijnen wel worden aangegeven in welke richting zo'n analyse zou moeten gaan en op welke conclusies over het karakter van de huidige crisis men ongeveer zou uitkomen door die lijnen te volgen.

De uitslag van de Tweede Wereldoorlog leidde tot de deling van Europa in een kapitalistische en een socialistische zone. In West-Europa nam de Amerikaanse hegemonie de vorm aan van de massaconsumptiemaatschappij, inderdaad een 'welvaartsstaat', zij het gedragen door een bewapeningseconomie en een bijna wereldomspannend (neo)kolonialisme. Voor de gemiddelde arbeider of kantoorbediende in bijvoorbeeld Nederland was het echter niet moeilijk deze achtergronden niet te zien en genoegen te nemen met de materiële resultaten. Die hielden in: ieder jaar wat meer consumptiegoederen, amusement en groeiende kansen op een behoorlijke woning en onderwijs voor de kinderen. Wie zou eigenlijk niet op deze voorwaarden 'door de Amerikanen overheerst' willen worden? In Nederland was de bereidheid daartoe in elk geval op ruime schaal aanwezig, en hier niet alleen.

Wat de arbeidersbeweging betreft was het de sociaal-democratie die in de nieuw geschapen situatie objectief in de meest gunstige positie kwam te verkeren. Let wel, er werd, zeker in ons land, genoeg omgekocht en samengewerkt met de CIA om de theorie van de arbeidersluitenants van de kapitalistische klasse voor iedere twijfelaar te bevestigen. Maar het belangrijkste was dat de dagelijkse realiteit de stelling van de sociaal-democraten, dat het beter was de kapitalistische koe te melken dan haar te slachten, leek te gaan bevestigen. Opgehitst tegen de aan het eind van de oorlog zeer geziene Sowjet-Unie en afgeschermd van de realiteit van de koloniale oorlogen, bleek de massa van de arbeiders meer geïnteresseerd in de voorwaarden waarop de zich aftekenende welvaartsstaat in huis kon worden gehaald, dan in de standvastigheid die de CPN in internationale kwesties aan de dag legde. De opstelling van de CPN tegen het Marshallplan was in deze beslissend: de partij sprak zich uit tegen een economisch hulpprogramma, omdat het een onderdeel was van een imperialistisch offensief, bedoeld om de Sowjet-Unie te isoleren. Anno 1947/'48 werd de partij in deze afweging door de meerderheid van de Nederlandse arbeiders niet gevolgd.

Ook de Oosteuropese communistische partijen en regeringen wezen het Marshallplan af. De Sowjet-Unie, die door het ultimatieve karakter van het Marshallplan was gedwongen om voor de dag te komen met de middelen waarmee zij háár zone in Europa wilde beheersen, kon tegenover het Amerikaanse moderniserings- en hulpprogramma weinig anders stellen dan verscherping van de militaire en politionele greep op Oost-Europa, en op de communistische partijen daar. En hoewel Stalin in zijn 'Economische problemen van het socialisme in de USSR' uit 1952 van mening was, dat de economische blokkade en de wurgpoging, die het imperialisme met het Marshallplan tegen de socialistische landen had ondernomen, die landen slechts sterker konden maken, daalde er in werkelijkheid opnieuw een 'nacht in de middag' over Oost-Europa. Met intimidatie, gefabriceerde processen en executies moest de door de nazi's gebrandschatte Sowjet-Unie hetzelfde zien te bereiken wat de Amerikanen in West-Europa met de hoorn des overvloeds leken te gaan realiseren: het duurzaam binnen haar invloedssfeer brengen van een zo groot mogelijk gedeelte van het voor de overlevingskansen van beide stelsels beslissende werelddeel.

De politiek van de CPN, zo goed als die van alle andere partijen in de kapitalistische industriestaten, raakte door deze ontwikkeling even verdeeld als het Europese continent zelf.

Enerzijds leidde haar traditionele politiek van het verdedigen van de directe belangen van de arbeiders ertoe, dat ze zich opwierp als de partij van de extra-looneis, de 25 piek erbij, en zich zo geleidelijk aan ontwikkelde tot de linkervleugel van de sociaal-democratie. De vakbondspolitiek, die in 1958 het li-

quideren van de eigen, te 'politieke' vakcentrale EVC tot gevolg had, moet mede in dit licht worden beoordeeld. Natuurlijk kwam het partijbesluit om de arbeiders aan te moedigen, lid van het NVV te worden, de eenheid van de arbeidersklasse ten goede; maar ook hier geldt, dat de vraag, op welke basis die eenheid berustte, belangrijker is dan de op zich formele kwestie van eenheid. De eenheid van de arbeiders in het NVV (zo goed als nu in de FNV) was en is gebaseerd op het accepteren van de voordelen, die er ook voor de arbeiders in het kapitalisme te behalen zijn, en berust dus in wezen op een politiek van klassensamenwerking, al ziet het er zo op het eerste gezicht niet uit. Deze binnenlandse partijpolitiek kwam tenslotte ook tot uitdrukking in de bereidheid, bestuursverantwoordelijkheid te aanvaarden, waarbij de communistische wethouders als de 'cleane' bestuurders, die net iets meer voor de bevolking eruit wisten te slepen, naar voren kwam.

Tegenover deze militante politiek van looneisen, die allerlei andere opvattingen met zich meebracht zoals het afwijzen van de kritiek op de consumptiemaatschappij à la Marcuse, het accepteren van kernenergie als nieuwe energiebron, e.d., stond anderzijds een internationale politiek die vasthield aan de solidariteit met de socialistische landen, en die het militante anti-imperialisme dat de partij altijd had gekenmerkt, leek hoog te houden.

De internationale politiek van de CPN leed echter, nog afgezien van de tegenstrijdigheden die erin terecht kwamen als gevolg van strijd in de partijleiding zelf, aan diverse zwaktes. Zo wierpen de communistische partijen van de landen, die de Marshall-hulp hadden aanvaard, zich op als verdedigers van de nationale zelfstandigheid tegen het Amerikaanse imperialisme en het Duitse revanchisme. Van de communistische partijen van de landen in de Sowjet-invloedssfeer werd evenwel niet verwacht (ook niet door de CPN) dat zij op enigerlei wijze hun nationale belangen in het geding brachten.

Het bleek echter al spoedig, dat het streven naar nationale zelfstandigheid niet op deze wijze door een ijzeren gordijn kon worden gescheiden in een progressieve variant in West-Europa en een 'reactionaire' in de socialistische landen; de theorie van de twee kampen bleek ook in dit opzicht het beeld danig te vertekenen. Toen in het midden van de jaren vijftig de confrontatie tussen het imperialisme en de socialistische staten, die met het Marshallplan zozeer was verscherpt, aan kracht verloor, won in heel Europa het nationalisme veld, en deed zich binnen alle communistische partijen, inclusief de Nederlandse, de behoefte voelen aan een bezinning op de plaats van de partij in de eigen geschiedenis, en aan een beoordeling van de mogelijkheden om een socialistische maatschappij te realiseren uitgaande van de eigen omstandigheden. In Nederland waren het m.n. Sonja Prins en Ger Harmsen, die zich van dit streven tot woordvoerder maakten, o.m. in hun artikelen in Politiek & Cultuur van december 1956 en januari 1957. Toen na het drama van de Hongaarse opstand in

alle communistische partijen weer werd teruggegrepen naar een meer uniforme partijlijn, werd ook in de Nederlandse partij met deze tendenzen afgerekend. Prins' verwijzingen naar de '100 bloemen'-vergelijking van Mao Tse Toeng werden in 1957 in een artikel van Harry Verhey, (zelf op het partijcongres in 1955 een van de woordvoerders van de anti-sectarische koers) op karakteristieke wijze de grond in geboord, waarbij de titel 'Bloemen en onkruid' de lezer al op enkele eenvoudig te maken keuzes voorbereidde.

De Groot

In de CPN viel het conflict over deze kwestie samen met dat over de vakbondspolitiek, en de politiek van de Nederlandse partij kan niet worden beoordeeld zonder ook aan deze specifieke achtergronden aandacht te besteden. Deze bestonden er in de eerste plaats in, dat tussen de overlevende van de partijleiding uit de eerste helft van de oorlog, nl. Paul de Groot, en de leiding uit de tweede helft, Wagenaar, Reuter e.a., een conflict speelde, waarbij zowel de relatie met de Sowjet-Unie als de inhoud van de partijpolitiek in het geding waren, maar dat geheel in de sfeer van laster en verdachtmaking zou worden uitgevochten en dat voor enige spectaculaire koerswendingen zou zorgen.

Vanaf 1943, het jaar waarin de eerste partijleiding werd uitgeschakeld, was het tussen de Geallieerden tot een ogenschijnlijke verzoening gekomen, die illusies in het leven riep over de mogelijkheid, dat staten met uiteenlopende maatschappelijke systemen na de oorlog vreedzaam naast elkaar zouden kunnen bestaan. Deze illusies werden vooral gevoed door de verklaringen van Roosevelt, die in hun anti-fascistische strekking ver uitgingen boven wat de in dit opzicht meer cynische Churchill te berde bracht, en leken vooral Stalin (die zelf, bijvoorbeeld in de kwestie van de eis tot onvoorwaardelijke overgave, op het voorzichtige standpunt van de Britse premier stond) onder de indruk te brengen. Aangezien de kern van Roosevelt's uitlatingen gelegen was in het benadrukken van het recht op nationale zelfbeschikking (voor de koloniën zo goed als voor de staten van Oost- en Midden-Europa), en het nationalisme in de strijd tegen Hitler een beslissende factor was (ook in de Sowjet-Unie), kon daardoor ook binnen de communistische partijen een meer nationale, en tevens pacifistische volksfrontkoers terrein winnen.

In de CPN werd met de brochure 'Om Neêrlands Toekomst' van Jan Postma aan deze koers uiting gegeven, en het deelnemen van de CPN in de Raad van Verzet, de oprichting van de EVC, alsmede, na de oorlog, het plan om de CPN om te vormen tot een Vereniging van 'Vrienden van De Waarheid', vallen alle in hetzelfde patroon. Dit was de politiek die door de Sowjet-Unie werd aangemoedigd, maar die in de eerste plaats voortkwam uit het na-

tionale verzet en de hoop op nationale eenheid en verzoening belichaamde, die daarin zo diep geworteld was. Wie bedenkt, dat in 1941, enkele dagen na de nu als symbool van de strijd voor nationale zelfstandigheid gevierde Februari staking, vanwege de leiding Jansen-Dieters-De Groot een brief naar de leden ging, waarin de opvattingen van A. S. de Leeuw, die in tegenstelling tot de genoemde leiding een veel verdergaande strijd tegen de Duitsers bepleitte, als een 'nationalistische afwijking' werden bestempeld, realiseert zich hoezeer de opvattingen van de leidingen van na 1943 en die van De Groot, de overlevende van het driemanschap, uiteenliepen.

De Groot's afkeer van het nationalisme, die verklaard kan worden uit zijn eigen ervaringen, zowel als diamantbewerker in het buitenland en vanwege zijn reizen, als doordat hij zich als jood van de racistische implicaties van het nationalisme scherp bewust was en aan de klauwen van het fascisme maar ternauwernood had weten te ontsnappen, heeft na de oorlog een zekere lijn gegeven aan zijn politiek, die voor het overgrote deel de politiek van de CPN is geweest. De methodes die hij verder hanteerde in het uitschakelen van tegenstanders kunnen nauwelijks een persoonlijke trek worden genoemd, omdat deze in de communistische beweging vanaf de twintiger jaren gemeengoed waren.

Toen met het Marshallplan en de heftigste Koude Oorlog de rijen van de CPN gesloten werden, behoefde er tussen de Moskoulijn van de EVC en het radicale internationalisme van De Groot geen kloof van betekenis te rijzen, zeker nadat in 1948 de ernstigste persoonlijke vete, die tussen De Groot en de Comintern-agent Daan Goulooze, met de schorsing van de laatste en zijn directe aanhangers was beslecht. Naarmate echter in de loop van de vijftiger jaren de internationale tegenstellingen leken te luwen, stak die binnen de CPN tussen De Groot en de oude en nieuwe aanhangers van de lijn van nationale zelfstandigheid weer de kop op. Toen na de Hongaarse opstand de gelederen van de internationale communistische beweging weer werden gesloten, nam dit binnen de CPN de vorm van een afrekening van De Groot, die zich op het partijcongres van 1955 reeds had omringd met een groep aan hem getrouwe jonge partijbestuurders (Hoekstra, Bakker en de gebroeders Wolff), met de leiding uit de tweede helft van de oorlog.

Dat De Groot en zijn medestanders dit gevecht wonnen, was vooral te danken aan het feit dat het de vakbondspolitiek betrof en dat De Groot c.s. daarbij de positie, die de CPN in de naoorlogse economische strijd objectief innam, nl. die van wat ik in het voorgaande noemde 'linkervleugel van de sociaaldemocratie', tot hun programma verhieven. De EVC mocht dan zijn voortgekomen uit de brede beweging aan het eind van de oorlog, ze was ten gevolge van de splitsing in het Wereldvakverbond in het isolement terechtgekomen en had daardoor juist sectarische trekken gekregen. Vandaar ook dat het op het 17de partijcongres een van de programmapunten van de vernieuwingsgezinde

stroming was geweest, de EVC op te doeken en de linkervleugel van het NVV te versterken. Juist nu de (voor de arbeiders) magere jaren van de wederopbouw op hun eind begonnen te lopen, werd de positie van een afzonderlijke communistische vakbond steeds onduidelijker. Van de partij uit gezien werd de EVC zelfs een hinderpaal bij het organiseren van de arbeiders op de bedrijven, terwijl er door de gunstige economische conjunctuur via bedrijfsgewijze actie juist veel uit te slepen viel.

De strijd tussen de twee opvattingen, die er in deze kwestie mogelijk waren, werd echter niet met discussie over dergelijke vragen gestreden, maar verliep middels de inzet van de grofste methoden, over en weer wel te verstaan. Toen de kwestie tenslotte was beslecht met het royement van de EVC-groep en de splitsing van de kamerfractie van de CPN, zette het 19de congres van de partij in deze de kroon op het werk door de publikatie van het rapport 'De CPN in de oorlog', waarin de partijleiding van de tweede helft van de oorlog werd bekritiseerd, en wel op een wijze, waarin niet de objectieve achtergrond van de toen gevoerde politiek aan de orde kwam, maar waarin het streven naar samenwerking met burgerlijke krachten in een nationaal kader als uitvloeisel van samenspanning met de Britse geheime dienst werd gepresenteerd.

In het conflict met de EVC kwam De Groot op twee manieren in botsing met Moskou. Ten eerste, doordat de EVC als lid van het WVV steun van Oost-Europese zijde kreeg; ten tweede, omdat hij in de orthodoxe reactie, die volgde op de Hongaarse opstand, de kant van de critici van Chroestsjov koos. Bezorgdheid over de eenheid tegenover het imperialisme was hier vermengd met de angst voor een te vergaande kritiek op de beproefde organisatievorm en de USSR. In een artikel in De Waarheid van 9 februari 1957 schreef Marcus Bakker dat de 'Chinese zienswijze, die vanaf het begin ook door onze partij is gehuldigd, leidt tot een openhartige kritiek op de gevaarlijkste fout der revisionisten: het verdelen van het socialistische kamp en daardoor het in de kaart spelen van de imperialistische politiek.' Deze zienswijze nam afstand van 'een verzoenende houding tegenover het imperialisme', die zulke bijverschijnselen te zien gaf als 'het permanent doorzagen op de fouten van Stalin en pogingen om deze tot wezensfouten van het socialistische systeem te verklaren'. In dit artikel werd Chroestsjov nog niet genoemd, en waren het nog slechts 'onze Joegoslavische kameraden of sommigen onzer Poolse of Hongaarse makkers', alsmede, n.a.v. zijn al genoemde artikel in Politiek & Cultuur, Ger Harmsen, op wie de kritiek zich richtte. De stootrichting was echter niet mis te verstaan.

In de breuk met de Sowjet-Unie, die in 1963 formeel werd, speelden ook De Groot's eigen autocratische partijcarrière en zijn afkerigheid van correcties op de partijgeschiedenis en daarbij horende rehabilitaties een rol. De keuze, die er voor de Chinese partij werd gemaakt (en die ook samenhing met de oriënta-

tie van de Indonesische PKI), bevestigde echter nog eens dat hier meer in het geding was dan puur lijfsbehoud.

Het resultaat van de gevolgde koers was dat de partij zich, voor het eerst in de naoorlogse periode, weer in een groeiende steun onder de massa mocht verheugen. De basis hiervoor werd gevormd door enerzijds de militante politiek van looneisen, die in de opgaande conjunctuur van de jaren zestig uitermate produktief was; anderzijds door het linkse internationalisme met zijn onverzoenlijkheid tegenover het imperialisme. In de loop van de zestiger jaren raakten hoe langer hoe meer mensen, vooral ook in de jongere generatie, onder invloed van de Amerikaanse oorlogvoering in Vietnam overtuigd van de kwaadaardigheid van het imperialisme. Voor de CPN was echter door de toenadering tot de Chinese en de Koreaanse partij, alsmede vanwege de verbondenheid met de PKI, de solidariteit met de anti-imperialistische strijd in de 'Derde Wereld' geen frase, en de partij wist op grond van haar politiek t.a.v. Vietnam dan ook nieuwe groepen naar zich toe te trekken.

De jaren na 1963 waren een periode van herstel voor de partij, ook electoraal. Met name de verkiezingen van 1967 en '72 lieten een duidelijke groei zien. De versterking van de aanhang vond zowel op grond van de loonpolitiek als op grond van het 'Vietnam'standpunt plaats; hiermee werd tevens een zekere heterogeniteit in de partij geïntroduceerd, omdat de voor de traditionele arbeidersaanhang vanzelfsprekende strategie van verhoging van het levenspeil allesbehalve vanzelf sprak voor de nieuw binnenstromende generatie jongeren, wier kritiek op het imperialisme zich ook uitstrekte tot de consumptiemaatschappij in het Westen zelf.

Crisis en desoriëntatie

De crisis van het kapitalisme, die een eind maakte aan de periode van stijgende welvaart en die internationaal samenviel met de Amerikaanse nederlaag in Vietnam, confronteerde de CPN met een radicaal gewijzigde situatie op de beide hoofdterreinen van haar politiek.

In de veranderde omstandigheden sloeg de succesvolle strategie van enerzijds loonstrijd, anderzijds radicale internationale solidariteit, om in een voor niemand meer inhoudsvolle ideologie. Op het sociaal-economische front hield de partij vast aan haar positie links van de sociaal-democratie. Aangezien het afgelopen was met loonstijgingen, en de werkgelegenheid zèlf op het spel kwam te staan, hield dat in dat waar, om maar een voorbeeld te nemen, de FNV in een geval van bedrijfssluiting een afvloeiingsregeling tot inzet van actie maakte, de CPN de arbeiders opriep te strijden voor het openhouden van het bedrijf. In principe natuurlijk het juiste standpunt, met dien verstande, dat de

bedrijven in de meeste gevallen toch gesloten werden.

Het streven naar bestuursverantwoordelijkheid, dat zoals gezegd nauw samenhing met de gevoerde politiek van loonstrijd, raakte eveneens in een crisis. Ook hier was het, met het aflopen van de opgaande conjunctuur, tevens afgelopen met de mogelijkheid om er door slagvaardig besturen net iets meer uit te halen dan de PvdA. Naarmate het zwaartepunt van bijvoorbeeld de gemeentelijke activiteit zich verlegde van de opbouw van voorzieningen naar het in de hand houden van de afbraak, kregen communistische wethouders meer te maken met de kwestie van mede-verantwoordelijkheid voor optreden tégen de bevolking. De roekeloze vlucht naar voren, die met de verkiezingsleuze 'Van Agt eruit, de CPN erin' bij de kamerverkiezingen van 1977 werd ondernomen, en die geen enkele aanwijzing gaf over wat er van de eventuele communistische ministers te verwachten zou zijn, laat zien dat er ook in de leiding van de partij op dit punt grote verwarring bestond, een verwarring die sindsdien al enkele malen op gemeentelijk niveau (Zaanstad, Groningen) tot conflicten binnen de partij leidde.

Internationaal raakte de CPN de heldere oriëntatie, die in de tijd van de Vietnam-oorlog had bestaan, kwijt. De partij slaagde er niet in, de spectaculaire wendingen in de internationale betrekkingen, die teweeg werden gebracht door Nixon's reizen naar China, in haar politiek te verdisconteren. Tegenover het eurocommunisme, dat de nationale, verzoeningsgezinde koers van 1943-'47 en het midden van de vijftiger jaren weer oppakte en dat, onder de indruk van de Warschaupact-interventie in Tsjechoslowakije, duidelijk afstand nam van de Sowjet-politiek, wist de leiding rond De Groot geen andere stelling te betrekken dan die van de Sowjet-partij. De hernieuwde banden met Moskou, op dat moment het resterende bastion van de orthodoxie, waren vanuit de optiek van De Groot heel wel verdedigbaar; voor de dagelijkse leiding, waaruit hij zich inmiddels had teruggetrokken, was dat steeds minder het geval. Deze had immers te maken met de ledenaanwas uit begin jaren zeventig, die zeer gevoelig was voor de argumenten, of op zijn minst voor de stijl van optreden van de 'Euro'-communisten.

Toen de dramatische verkiezingsnederlaag van 1977 aan het licht had gebracht, dat de CPN-politiek haar geloofwaardigheid grotendeels had verloren, maar De Groot vanuit het IPSO niettemin doorging met de 'Oosteuropese' koers (de door hem voorbereide nieuwe partijstatuten beoogden o.a. het uitschakelen van bepaalde vernieuwingsgezinde partijleiders door aangescherpte bepalingen betreffende de houding tijdens de oorlog), werd de positie van De Groot onhoudbaar. Weliswaar werd, kennelijk nog door hem geïnspireerd, de verkiezingsnederlaag aanvankelijk op volstrekt karikaturale wijze voorgesteld als het werk van de 'koloniale reactie'; toen het erelid van het partijbestuur echter in De Waarheid opriep de partij te zuiveren van de nieuwbakken aanhang,

afkomstig uit de wereld van het onderwijs en het welzijnswerk, greep de leiding in.

Op het 26e congres werd het erelidmaatschap afgeschaft, maar een analyse van De Groot's politiek, en dus van de politiek die de CPN in de naoorlogse periode had gevoerd, werd niet gemaakt. Integendeel, het congres werd volledig gedomineerd door de neutronenbomactie: spreker na spreker meldde de aantallen handtekeningen die in zijn of haar afdeling of district waren opgehaald. Dit na de verkiezingsnederlaag uiteraard bijzonder bemoedigende actienieuws, op een terrein overigens waarop De Groot in zijn explosieve Waarheid-artikel van 2-8-1977 tot initiatieven had opgeroepen, nam om psychologisch begrijpelijke, maar politiek onaanvaardbare redenen zonder veel moeite de plaats in van een discussie over de eveneens door hem geïnspireerde CPN-politiek van de afgelopen 32 jaar.

De crisis daarin, die aan het licht was gekomen als gevolg van de crisis van het kapitalisme en van de doorwerking ervan in de socialistische landen, bleef dan ook bestaan.

Het ontwerp-program 1: de klassenstrijd in het kapitalisme

Na wat ik in het bovenstaande, uiteraard in enkele grove lijnen, heb gezegd over de tot nu gevoerde politiek van de CPN, kom ik tot de eigenlijke tekst van het Ontwerp zoals het nu voorligt.

Het program beoogt ten eerste 'een ingrijpende richtingsverandering in de Nederlandse politiek'. Deze wordt slechts mogelijk geacht op 'grondslag van democratische machtsvorming in coalities die alle progressieve, anti-monopolistische opvattingen en stromingen omvatten'. Die richtingsverandering, die zich nadrukkelijk aan de 'parlementair-democratische weg' wil houden, zal uiteindelijk moeten leiden tot 'realistische transformaties... naar socialistische verhoudingen'.

Er zijn, zo bezien, drie elementen in het program die uiteraard als onderdelen van een historisch proces niet los van elkaar zijn te zien, maar die niettemin op drie zeer verschillende situaties betrekking hebben, namelijk 1) de klassenstrijd in het kapitalisme (coalities vormen, zegt het program); 2) de strijd om de staatsmacht in een situatie waarin het kapitaal de greep daarop verliest (de programtekst: binnen de parlementair-democratische verhoudingen veranderingen afdwingen); tenslotte 3) de verhoudingen na een machtsovername door de 'progressieve, anti-monopolistische stromingen'. In deze situatie zal volgens het programma gestreefd moeten worden naar een 'parlementair-democratische socialistische staatsvorm'.

Omdat de genoemde situaties alle hun eigen specifieke problemen met zich meebrengen, moeten de voorstellen die erop betrekking hebben m. i. af-

zonderlijk worden bekeken. Allereerst het program voor een politiek die gevoerd moet worden in de bestaande kapitalistische verhoudingen.

Een eerste tekortkoming van de programtekst op dit punt is, zoals gezegd, dat een kritische beoordeling van de politiek die in de afgelopen decennia is gevoerd, ontbreekt. In het voorafgaande gaf ik aan dat de CPN met haar politiek van loonstrijd en bestuursverantwoordelijkheid op economisch vlak een koers volgde, die (zeker vanaf het midden van de jaren '50), links lag van die van PvdA en NVV, maar daarvan niet wezenlijk verschilde. Het strijdpunt was de internationale politiek. De PvdA accepteerde het Marshallplan ook in zijn internationale consequenties, nl. de confrontatie met de socialistische landen.

Er bestond dus voor wat de klassenstrijd in enge zin betrof, een coalitie met de sociaal-democratie, informeel in het NVV, formeel met de PvdA in een aantal belangrijke gemeenten, zoals Amsterdam, Zaandam en Groningen, alsmede in een aantal kleinere plaatsen. Spanningen en conflicten binnen deze twee types coalitie kwamen voort uit de linkervleugelpositie van de CPN. In de vakbonden kon zich dit na '58 zowel intern manifesteren als in kwesties betreffende de vorming van de CPN geïnspireerde actiecomités, waarmee de communistische arbeiders de bondsleidingen naar links trachtten te stuwen; in de gemeentepolitiek kwamen zulke spanningen voort uit het ondersteunen van de standpunten van CPN-wethouders middels buurtacties e.d.

Deze coalitie was echter zoals gezegd in belangrijke mate een produkt van de opgaande economische conjunctuur, en was zeker niet van een type dat 'realistische transformaties' zou willen nastreven; integendeel, ze was zelfs in zekere zin gekant tegen kritiek op het kapitalisme anders dan als dreigement om de ondernemers of Den Haag tot betalen, bouwen, e.d. te bewegen. De CPN was binnen deze coalitie, bijvoorbeeld in een kwestie als die van het milieu, heel nadrukkelijk een partij van arbeiders en niet van aalscholvers, zoals De Waarheid het eens kernachtig formuleerde. Ze was ook de partij van de werkgelegenheid-tot-iedere-prijs in een kwestie als die van de metrobouw in Amsterdam. Deze eenzijdig economische coalitie met de realisten in de PvdA hield dan ook een afwijzing van milieubeweging, antikernenergiebeweging, van PSP, PPR en de daarmee verbonden stromingen in de PvdA in. De CPN was tot het begin van de zeventiger jaren klein, links, maar zag zich niet gaarne gerekend tot wat nu klein links wordt genoemd.

Het belangrijkste is echter dat de basis voor deze coalitie inmiddels door de crisis in feite niet meer bestaat. De realisten in de PvdA van het type Lammers zijn in de veranderde omstandigheden alweer de 'nieuwe realisten' geworden die, volstrekt gedesoriënteerd doordat hun natuurlijke milieu, dat van de welvaartsmaatschappij, in staat van ontbinding is geraakt, het voortouw nemen in de afbraakpolitiek. Van de coalitiepolitiek van de CPN is, op dit vlak tenminste, slechts een verdedigend verbond met delen van de vakbeweging

overgebleven. Met deze groepen wordt tevens gedokterd aan alternatieve economische plannen in de geest van het IPSO-plan.

Op het terrein van de internationale politiek was in ieder geval tot het moment waarop in de PvdA de kritiek op de Amerikaanse interventie in Vietnam begon los te komen — hetgeen in 1970 de afsplitsing van DS'70 veroorzaakte — met deze partij geen overeenstemming mogelijk. De NAVO-politiek van de socialisten enerzijds, en de steun van de CPN voor het reëel bestaande socialisme, of dit nu Moskou of Peking gold, anderzijds, belemmerden iedere vorm van samenwerking. Pas de Vietnamoorlog leidde hier tot een zekere mate van coalitiepolitiek, die echter — en niet alleen omdat de PSP op grond van haar pacifistische programma ook al acties tegen de oorlog voerde, maar gelet op de categorieën mensen die zich in eerste aanleg op een strijdpunt als Vietnam lieten mobiliseren — meer de kant van klein links opging.

Een werkelijke ommezwaai in deze richting vond echter pas na het 26e congres plaats, toen de partij zich niet alleen sterk maakte in de strijd tegen de atoombewapening, maar zich bovendien in een spectaculaire ommezwaai presenteerde als de partij van de milieu-, de kernenergie- en de vrouwenbeweging.

In het program wordt dit alles niet of nauwelijks behandeld. De sociaal-democratie komt na 1909, wanneer de revolutionaire marxisten uit de SDAP worden geroyeerd, niet meer in de tekst voor. De kleine linkse partijen worden in het geheel niet genoemd. Natuurlijk zijn er een aantal passages waar ze makkelijk ingevuld kunnen worden, nl. daar waar verwezen wordt naar andere progressieve partijen en organisaties. Maar een analyse zoals hiervoor werd geschetst, waaruit het beeld naar voren komt dat de CPN met haar politiek van loonstrijd en bestuursverantwoordelijkheid op een coalitie met de PvdA uitkwam, met haar internationale politiek daarentegen meer bij 'klein links'; dat vóór de crisis de eerste oriëntatie domineerde, en op het moment de tweede, waarbij de zgn. nieuwe sociale bewegingen een nieuw terrein van toenadering tot de PSP en de PPR vormen, — dat is er niet in te vinden.

Daardoor weet het program niet aan te geven welke mogelijke problemen zich gaan voordoen in een coalitie die zowel de PvdA als 'klein links' zou omvatten, en hoe die moeten worden opgelost. Het is natuurlijk mooi om te lezen dat wij respect hebben voor identiteit en standpunten van onze eventuele coalitiegenoten, maar nog mooier zou zijn als we konden aangeven waar de principiële verschillen liggen, omdat alleen wanneer die aan de orde komen dat respect op de proef zou worden gesteld. Juist wanneer zozeer de nadruk ligt op de parlementair-democratische weg, moet een beoordeling van het spectrum aan linkse partijen onderdeel van het programma zijn. Dan zou bovendien duidelijk worden dat in de opstelling van sommige van die partijen elementen te vinden zijn die door ons niet worden gerespecteerd. Ik noem slechts de hou-

ding van minister Van Thijn bij zulke kwesties als het opereren van de BVD en zijn verdediging van ongebreideld politiegeweld tegen de demonstranten bij de kerncentrale Dodewaard, een houding die geen persoonlijke gril is, maar die in haar algemeenheid een kenmerk van de sociaal-democratische opvatting van bestuursverantwoordelijkheid is geweest — en waarin de CPN in enkele gevallen waar zij deze verantwoordelijkheid deelde, ook een eindweegs is meegegaan; men denke weer aan de metro-kwestie.

Kan er nu in een CPN-programma worden aangegeven, welke duurzame coalitie er te vormen is uit de verschillende partijen en organisaties, die in principe kunnen worden gerekend tot de 'progressieve, anti-monopolistische stromingen'?

Naar mijn mening is het probleem daarmee verkeerd gesteld. De genoemde stromingen zijn er *onder de bevolking* en ze worden beïnvloed door de loop van de maatschappelijke en politieke ontwikkeling. Onder bepaalde omstandigheden, bijvoorbeeld wanneer de staat, teneinde de kapitalistische klassenverhoudingen te handhaven, genoodzaakt is bruut geweld tegen grote delen van de bevolking te gebruiken, kan het gewicht van zulke stromingen in de maatschappelijke krachtsverhoudingen snel en spectaculair veranderen; dit kan er bovendien toe leiden dat de nuance- en zelfs de principeverschillen tussen de progressieve stromingen plaats maken voor een eensgezinde afwijzing van de bestaande orde. Komt het eenmaal zover, dan worden politieke partijen voor de keuze geplaatst en is de kwestie van de coalitie niet moeilijk meer. Het aantal partijen in de coalitie is dan minder belangrijk dan haar aanhang, het probleem van respect voor identiteiten en standpunten des te moeilijker.

Blijft de progressieve enz. stroming meer latent en komt zij, in wisselwerking met het pluriforme aanbod van partijen en organisaties, meer gevarieerd aan de oppervlakte (hetgeen overigens paradoxaal genoeg de normale situatie van een florerend kapitalisme is, ja zelfs een bestaansvoorwaarde daarvan), dan zal het erom gaan in elke concrete kwestie coalities op concrete punten te sluiten, waarbij de communistische partij door daar altijd in aanwezig te zijn en te kunnen uitleggen waarom ze dat is, vóór alles erop uit moet zijn de bevolking de samenhang tussen allerlei ogenschijnlijk op zichzelf staande misstanden en strijdpunten, nationaal en internationaal, duidelijk te maken. Dat kan immers het klassenbewustzijn van de bevolking, dat in kritieke situaties de doorslag moet geven, verhogen.

Juist in deze incidentele coalitievorming onder overwegend 'normale' omstandigheden, heeft de partij vaak meer te maken met partijen en organisaties dan wanneer het er echt om spant en de bevolking zelf in beweging komt. In zulke situaties komt het er wel degelijk op aan een correcte en betrouwbare partner te zijn. Is men hier slordig en belust op goedkope succesjes ten koste van andere groeperingen, in de veronderstelling dat als het erop aankomt de

bevolking wel zal inzien dat alleen de communisten te vertrouwen zijn, dan kon het verwachte vertrouwen wel eens beschaamd worden omdat de mensen nu eenmaal beter zullen worden voorgelicht over de streken dan over de deugden van de communisten, en terechte twijfels kunnen gaan krijgen over de grote eerlijkheid van kleine knoeiers.

Uiteraard zijn dit allemaal geen denkbeeldige kwesties. Het belangrijkst is misschien wel, dat activiteiten zoals infiltreren, het 'overnemen' van organisaties, verdachtmaking als politiek strijdmiddel, e.d., die in dit verband vaak worden genoemd, zowel naar buiten toe werden bedreven als in de partij zelf werden toegepast, een en ander in een levendige wisselwerking. De centralistische partijorganisatie met haar voorgekookte congressen en bestuursverkiezingen was en is hiervan de voornaamste oorzaak. Daarom is het ook niet juist dat in het program afstand wordt genomen van het democratisch centralisme, al wordt dan gesproken over een verstarde en leerstellige opvatting. Het gaat er juist om dit democratisch centralisme in de praktijk te brengen, omdat anders de fracties die binnen de partijleiding ontstaan in het verlengde van coalities met andere partijen, de partij als organisatie die langs diverse routes mensen naar een gemeenschappelijk socialistisch platform probeert te leiden, vleugellam maken. Bij een werkelijke grote confrontatie is dan hoogstens de bureaucratie van de partij operationeel, maar ontbreekt een politieke leiding.

Het ontwerp-program 2: De overgangsfase

Het program geeft een tamelijk vertrouwde karakterisering van een revolutionaire situatie waar het schrijft dat 'in een periode van zware crises de mogelijkheid aanwezig is om gebruik te maken van de heftige tegenstellingen om te komen tot een eigen nationale politiek. Voor afzonderlijke landen kunnen plotselinge en onverwachte mogelijkheden ontstaan voor een richtingsverandering'.

De klassieke opvatting over de rol van een communistische partij in zo'n situatie zou zijn, dat de partij door het organiseren van stakingen onder de arbeiders, het vormen van lichamen waarin de bevolking direct de macht uitoefent, en verder middels massademonstraties en andere vormen van agitatie, de macht van de kapitalistische klasse en het staatsapparaat dat aan haar gehoorzaamt, verlamt.

Een opvatting die op het ogenblik brede aanhang vindt in de CPN, luidt dat dit weliswaar mooi is begonnen, maar slecht is afgelopen, omdat de communistische partij door haar hechte organisatie niet alleen in staat was, de voorhoederol in de revolutie tespelen, maar na de revolutie bovendien in de organen van de nieuwe volksmacht snel de touwtjes in handen kreeg, zodat er een partij- in plaats van een volksregering uit de revolutie tevoorschijn kwam.

In deze geest is ook het Ontwerp-program geschreven, dat twee niveau's

van politiek bedrijven onderscheidt: één waarop politieke partijen actief zijn en het niveau van 'nieuwe democratische en emancipatorische bewegingen..., die een ongekend brede omvang hebben aangenomen en de bestaande politieke patronen doorbroken hebben' (genoemd worden milieu-, kernenergie-, 'woningnood'- en vrouwenbeweging). De vredesbeweging en de arbeidersbeweging, zo kan uit de tekst worden opgemaakt, opereren eveneens op het tweede niveau.

De CPN wordt nadrukkelijk gesitueerd op het eerste niveau, dat van de parlementaire politiek; en als er één belangrijke vernieuwing in dit program is neergelegd, dan is het de intentieverklaring dat dit ook in een revolutionaire situatie zo zal blijven. Afgezien van een aantal opmerkingen over het feit dat communisten 'overtuigde deelnemers' zijn aan de genoemde bewegingen, dat de CPN zich inzet voor hun doelstellingen e.d., wordt namelijk de nadruk gelegd op de verschillende omstandigheden waaronder enerzijds de CPN als politieke partij, anderzijds de 'bewegingen' opereren. 'De bewegingen hebben hun eigen verantwoordelijkheid; zij behoeven zich niet te laten binden door compromissen die tot stand komen op grond van de politieke krachtsverhoudingen van een bepaald moment. Deze krachtsverhoudingen kunnen zich immers in een later stadium als gevolg van voortgaande actie verder ten gunste veranderen.'

Het zijn de 'bewegingen' die de verschuivende krachtsverhoudingen naar een kritiek breekpunt moeten stuwen. De progressieve partijen, en dus ook de CPN, bepalen zich ertoe 'de resultaten die in verschillende etappes worden behaald' te 'consolideren en vast (te) leggen'.

De programtekst gaat er kennelijk van uit dat de desintegratie van de kapitalistische maatschappij globaal gesproken dezelfde vormen zal aannemen als die waarin het kapitalisme naar zijn hoogtepunt, naar de grenzen van zijn produktieve mogelijkheden is ontwikkeld. Dit laatste ging inderdaad gepaard met het creëren van nieuwe democratische rechten, waarbij het parlement nieuwe verworvenheden 'consolideerde en vastlegde'. Men moet zich echter wel goed realiseren dat het parlement daarbij, in tegenstelling tot de directe botsing die aan emanciperende wetgeving voorafgaat, de bestaande verhoudingen niet in gevaar brengt, maar integendeel de functie heeft nieuw afgedwongen rechten in overeenstemming te brengen met de bestaande rechtsorde. Deze rechtsorde heeft het machtsmonopolie van de staat en de bescherming van de eigendom als gecombineerd wezenskenmerk, hetgeen wil zeggen dat op deze principes geen generieke uitzondering mogelijk is: in tegenstelling tot bijvoorbeeld de grondrechten die bij een algemene uitzonderingstoestand kunnen worden opgeschort, zijn het machtsmonopolie van de staat en de eigendom slechts *geregeld*, namelijk door staats- en administratief recht en door het burgerlijk wetboek,

en hoogstens aan specifieke opschorting onderhevig, bijvoorbeeld bij onteigening van een stuk grond.

Nu denk ik zelf dat de crisis van het kapitalisme en concreet het neerhalen van het bouwwerk van de 'welvaartsstaat', zoals dat nu plaatsvindt, andere vormen van machtsuitoefening door de kapitalistische klasse zal laten zien dan we hier gewend waren. Hier, want in Chili of Griekenland kent men die andere vormen allang. Natuurlijk, de parlementaire democratie bestaat nog. En naast het optreden van de ME, die demonstranten aan de haren bij een kerncentrale wegsleept, wordt er ook nog geld uitgetrokken om via de 'Brede Maatschappelijke Discussie' de kernenergie het voordeel van de twijfel te bezorgen. Maar naarmate de crisis zich verscherpt (en een ander perspectief is er op het moment niet), zal de machtsuitoefening van de staat onverhulder de belangen van het internationale kapitaal tegenover die van de bevolking doorzetten, en zal het 'nemen van onpopulaire maatregelen' niet meer als blijk van economisch inzicht en karaktertest in de parlementaire politiek kunnen worden gepresenteerd.

Zolang het een rechtse, of in ieder geval gehoorzame meerderheid heeft, zal het parlement in deze situatie als stempelkussen dienen voor harde maatregelen. Het zal ook een belangrijk strijdterrein zijn, waar eerder verworven rechten kunnen worden verdedigd, omdat deze nu eenmaal het politieke systeem door dezelfde deur moeten verlaten als waardoor ze naar binnen zijn gekomen. Maar nooit het belangrijkste strijdterrein, omdat de partijpolitieke tegenstellingen in het parlement niet de belangrijkste maatschappelijke tegenstellingen zijn, maar slechts de vorm waarin (onder bepaalde omstandigheden) de meer fundamentele *klassen*verhoudingen en de dynamiek van het kapitalisme met elkaar in overeenstemming worden gebracht.

Mij dunkt dat de partij met het huidige program juist op dit punt een rad voor ogen wordt gedraaid. Het uiteindelijke gevecht in de crisis van het kapitalisme gaat tussen de kapitalistische klasse, inclusief alles wat die klasse met geld of met goeie manieren aan aanhang heeft weten te verwerven, en de massa van de tegenstanders van dat kapitalisme, die vanuit de meest uiteenlopende motieven het kapitalistische systeem uit de weg willen hebben. Juist de veelheid van belangen die zich tegen het kapitalisme keren, en de geconcentreerde staatsmacht die het kapitaal daartegen in het veld kan brengen, vereisen dat er een organisatie is die pretendeert het algemene belang in dat anti-kapitalistische belang van al die groepen te vertegenwoordigen en aan de erkenning van die rol haar legitimiteit ontleent.

Dat hoeft geen communistische partij te zijn; er zijn revoluties gemaakt, Cuba is er een voorbeeld van, door andere, meestal militair, gestructureerde revolutionaire bewegingen. Maar er is nog nooit een revolutie gemaakt door de vakbeweging en de vredesbeweging en de krakers- en vrouwenbeweging etc.,

en die zal er ook nooit komen. Zeker niet wanneer de communistische partij het tot haar programma zou maken, onder alle omstandigheden de parlementaire wettigheid in stand te helpen houden. Die wettigheid vloeit immers altijd voort uit de gevestigde staatsmacht; de rechten van de volksvertegenwoordiging, zo goed als die van de belangenorganisaties, zijn onderdeel daarvan, maar niet een wezenlijk onderdeel, omdat ze aan opschorting onderhevig zijn. Een revolutie verschilt daarin dan ook van een CAO, dat de bestaande rechtsorde wordt gewijzigd; een revolutionaire organisatie van een vakbond, dat ze niet uit is op het beste voor haar leden in de bestaande verhoudingen, maar op het veranderen daarvan.

Dat wil niet zeggen dat niet tot het uiterste moet worden geprobeerd het proces van maatschappijverandering zonder geweld, en met gebruikmaking van de bestaande mogelijkheden van politieke wilsuiting te laten verlopen. De ervaring leert echter dat de bezittende klasse niet passief toekijkt hoe haar privileges worden aangetast, maar daar alle beschikbare middelen tegen in het geweer brengt. Dat kan variëren van een Nacht van Schmelzer en een kabinetscrisis in het geval van door de oliemaatschappijen ongewenste concessiepolitiek, tot ongebreidelde terreur wanneer (en ik citeer met opzet de programtekst) er een 'brede overeenstemming onder de bevolking (bestaat) over de noodzaak van tegen de macht van het grote kapitaal gerichte veranderingen', en de 'monopolistische macht' wordt aangetast. Op een moment dat de Nederlandse marine onder verantwoordelijkheid van D'66-minister Van Mierlo betrokken is bij een Amerikaanse kanonneerbotenpoltiek die de moorddadige reactie in Midden-Amerika de vrije hand moet geven, is het nog eens goed eraan te herinneren dat het Nederlandse kapitaal, of dit zich nu bedient van de heer Schmelzer dan wel van een 'redelijk alternatief', deel uitmaakt van een wereldomvattend imperialisme dat zijn macht niet vrijwillig prijsgeeft, hoe breed de overeenstemming onder de bevolking ook mag zijn.

Het ontwerp-program 3: een Nederlands socialisme

Het zal uit het voorgaande duidelijk geworden zijn dat naar mijn mening het beeld van een geleidelijke overgang naar het socialisme, zoals dat in de programtekst wordt geschetst, uitgaat van een situatie van opgaande conjunctuur, belangenbehartiging en meebesturen, die met de crisis in staat van ontbinding is geraakt. De verschuiving in de oriëntatie van de CPN in de richting van de 'bewegingen' en klein links is hiervan de objectieve uitdrukking, die echter niet als zodanig wordt onderkend in het ontwerp-program. Dit houdt vast aan het idee van 'progressief besturen', zoals dat indertijd in Amsterdam en elders werd gepraktiseerd. Het belooft tegelijkertijd dat de CPN zich voortaan niet meer in bewegingen zal mengen.

De oorzaken van deze bescheiden opstelling moet echter niet worden gezocht in ervaringen met de sociaal-democratie respectievelijk de buitenparlementaire sociale strijd, tenminste niet in de eerste plaats. Die oorzaak moet worden gezocht in de ontwikkeling van de bestaande socialistische staten.

De stilzwijgende opvatting over een eventueel socialisme in Nederland, die binnen de CPN (zo goed als in alle andere communistische partijen) opgeld deed ten tijde van de opgaande conjunctuur, was dat het kapitalisme middels een vreedzame economische wedloop op een bepaald punt in de tijd zou worden ingehaald door het socialisme. Zodra dit het geval zou zijn, zou de tegenstrijdigheid die er in de politiek van de communistische partijen altijd had bestaan tussen verdediging van de belangen van de arbeiders enerzijds en steun voor de socialistische landen anderzijds, een schijnbare blijken te zijn. Het socialisme, niet het kapitalisme, zou de definitieve welvaartsstaat hebben gerealiseerd, en de communisten zouden voor hun volhouden tegen-beter-weten-in tenslotte toch worden beloond.

De crisis sloeg ook de bodem onder deze verwachting weg, tenminste voor wat de bestaande socialistische landen betreft. Vanaf het begin van de jaren zeventig waren de socialistische landen immers afgestapt van de strategie van de ontwikkeling op eigen kracht, en hadden ze op grote schaal kredieten in het Westen opgenomen, waarmee de produktiemiddelen van hun stagnerende economieën werden vernieuwd. Terugbetaling zou plaatsvinden door afzet van de geproduceerde goederen in de kapitalistische landen. Polen onder Gierek ging in dit opzicht verder dan de andere landen, in de volle verwachting dat het land door deze strategie 'het Japan van Europa zou worden'.

Toen de ingecalculeerde markten in de tweede helft van de zeventiger jaren niet meer bleken te bestaan, stonden de socialistische landen voor de taak de bevolking duidelijk te maken dat niet de beloofde stijging van de levensstandaard, maar een drastische verlaging daarvan op de agenda stond, teneinde aan de buitenlandse verplichtingen te kunnen voldoen. In Polen, waar dit tot een explosie leidde, kwam er echter, behalve deze geschiedenis, nog wel meer aan het licht.

De CPN heeft de Poolse crisis, na aanvankelijke aarzeling, opgelost door het roer volledig om te gooien. Van de ene dag op de andere waren het niet meer de sociale verworvenheden en de vredespolitiek van de Oosteuropese staten die in de krant kwamen, maar corruptie en rechtsverkrachting. Hetzelfde Praag, waar De Waarheid enige jaren eerder nog slechts een efficiënt gerunde metro had waargenomen, bleek bevolkt te zijn met gebroodroofde dissidenten.

Als het ontwerp-program hamert op het vasthouden aan parlementaire vormen, en in het algemeen op het behoud van de democratie onder het socialisme, dan is dat consequent, al zal de wilde draai die er aan vooraf is gegaan, in

delen van de partij weinig bereidheid hebben opgeroepen om het program op dit punt op zijn merites te beoordelen.

De ijver van de opstellers om zich te distantiëren van het bestaande socialisme leidt echter tot een onderschatting van de problemen die in het geding zijn en wekt van de weeromstuit illusies over de politieke vrijheid in het kapitalisme. De programtekst hanteert een puur formele opvatting van democratie en ziet in de bestaande parlementaire democratie slechts het nadeel dat deze nog ligt aan de 'ketenen die aangelegd zijn door de krachten van het grote kapitaal', waardoor 'progressieve volksvertegenwoordigers worden belemmerd in hun werk'. Even vergevingsgezind als naïef stelt dit program voor, dat zulke belemmeringen in het socialisme, als de rollen zijn omgedraaid, niet voor andere partijen zullen gelden.

Als ik nu zeg dat het program daarmee ook het recht van fascistische partijen om onder socialistische verhoudingen te blijven functioneren erkent, dan is dat niet om morele verontwaardiging op te roepen, maar om een voorbeeld te hebben waarmee duidelijk gemaakt kan worden dat politieke partijen het produkt van een specifiek stadium van de klassenstrijd zijn, en dat overwinningen van de progressieve krachten in die strijd ook het vernietigen van partijen met zich meebrengt. In 1945 was het niet meer toegestaan de bevolking van bijvoorbeeld Duitsland politiek te organiseren op een programma dat de uitroeiing van een mensenras als programmapunt had. In Nederland wordt op het ogenblik gewerkt aan wetgeving die eenzelfde verbod opnieuw moet formuleren. In het eerste geval was het geen kwestie van parlementaire wetgevende activiteit, om het fascisme te verbieden, maar moest er oorlog voor worden gevoerd (zo als er nu overigens ook de nodige actie aan de te verwachten wet is voorafgegaan). Het recht om een partij met een racistisch programma te organiseren is de uitkomst van een gevecht, een gevecht tussen politieke krachten met een tegengestelde klassebasis. Dat het fascisme weer de kop opsteekt, heeft te maken met de functie ervan in het kapitalisme; dat er, ook parlementair, tegen kan worden opgetreden, heeft te maken met het feit dat dit kapitalisme op het moment bij ons met een parlementair politiek systeem opereert.

Juist omdat het spectrum van burgerlijke politieke partijen evenzovele varianten van kapitalistische politiek vertegenwoordigt (waarvan de fascistische op het ogenblik is buitengesloten), zullen bepaalde politieke partijen, namelijk die partijen die de belangen van de bezittende klasse met geweld zouden willen verdedigen, in een geslaagde revolutie het loodje leggen.

Of er *na* zo'n revolutie tussen de verschillende stromingen, die deze hebben geleid, gewenst dan wel getolereerd, opnieuw een pluralistisch systeem zou kunnen worden opgezet, dat de mogelijkheid biedt om de resterende maatschappelijke tegenstellingen een vorm te bieden waarin ze met de fundamentele vereisten van een planeconomie in overeenstemming kunnen worden

gebracht (analoog dus aan de functie van het parlement in het kapitalisme), lijkt mij in het licht van de ervaringen elders en gelet op de in dit opzicht in West-Europa bestaande tradities, iets wat met alle kracht moet worden nagestreefd.

Het socialisme zal echter altijd tot doel moeten hebben de scheiding tussen economie en politiek te niet te doen en de mensen de beschikking over hun eigen lot terug te geven. Het idee van arbeiderszelfbestuur was van dit streven een variant, maar dan niet in de zin (zoals in de programtekst wordt gesuggereerd) van een wat ruimere versie van de bestaande ondernemingsraden bij behoud van het parlementaire systeem, maar als fusie van produktieve en politieke activiteit. Dat was hoe Pannekoek het zag, maar zijn ideeën hierover behoren kennelijk niet tot de 'positieve elementen' in de Hollandse marxistische school, want het program stelt er de opvatting van arbeidersraden tegenover, waarmee na 1918 in Duitsland de bestaande revolutionaire raden door de sociaal-democratie om zeep werden geholpen.

Het belangrijkste is dat het socialisme niet een staatsapparaat schept dat tegenover de mensen en ver van hun dagelijkse activiteit opereert, waardoor er weer partijen nodig zijn om het contact te herstellen. Radicale democratisering van de produktie, van de politiek en van de staat, niet een voortzetting van een professioneel en exclusief parlementair systeem is daarvoor vereist; het beëindigen van de greep van het kapitaal op het maatschappelijk leven is daarvan weer een noodzakelijke voorwaarde.

* Met dank aan Duco Hellema voor zijn commentaar.

Over volkshuisvesting en kraken

Een discussiebijdrage

Jaap Draaisma
Pieter van Hoogstraten

'De kraakbeweging' is in Nederland uitgegroeid tot een sociale beweging met een duidelijke en eigen rol in de strijd om de inrichting van de maatschappij, met name in de grote steden.[1]

De karaktersistieken van de beweging leverden en leveren niet alleen sterke stimulansen tot het opnieuw doordenken van de verhouding tussen staat en maatschappij. Maar ook de thema's die aan de orde worden gesteld, de wijze waarop de beweging is georganiseerd, de vormen van actie die worden toegepast en de wijze waarop de persoonlijke betrokkenheid tot uiting komt, leveren argumenten om te spreken over 'nieuwe' sociale bewegingen. In Nederland wonen naar schatting 50.000 mensen in gekraakte panden. Daarvan wonen er 20.000 in Amsterdam.[2] Naast de bijzonder scherpe vormen van woningnood in Amsterdam, heeft dit ongetwijfeld ook te maken met de successen die er in de afgelopen periode door de kraakbeweging zijn behaald.

De kraakbeweging is in het begin van de jaren zeventig gegroeid in de relatieve luwte van de publiciteit. Vele panden zijn vanaf die tijd voor bewoning behouden of voor bewoning geschikt gemaakt. De juridische basis daarvoor lag in een arrest van de Hoge Raad waarin kraken onder bepaalde omstandigheden werd toegestaan.[3]

Pas bij het negeren van gerechtelijke vonnissen is de kraakbeweging in de schijnwerpers van de publiciteit gekomen. Daarbij ging het niet in eerste instantie om de kwestie van de woningnood, maar om die van de rechtsorde. Toch draagt de kraakbeweging er — naast de brede actie voor de verdediging van de huurbescherming in '79 en de vele andere acties rondom stadsvernieuwing, renovaties en huurhoogte — toe bij dat de woningnood weer een centraal item in de politieke discussie is geworden.[4]

Dit alles heeft echter nauwelijks geleid tot een politieke besluitvorming die een reële oplossing zou kunnen leveren voor het bestrijden van de woningnood en de leegstand. Integendeel: de wetgeving en de rechtspraak tegen het kraken zijn verscherpt; de woningnood, de enorme stijging van de woonlasten en de verscherping van de sociale onrechtvaardigheid op het terrein van de woningvoorziening worden niet wezenlijk aangetast.

Hoewel aan de kraakbeweging veel dimensies te onderkennen zijn (in cultureel, sociaal, politiek opzicht), is haar bestaan op de allereerste plaats verbonden met het verschijnsel 'woningnood'. Voor het begrijpen van de specifieke strijdvormen die in de kraakbeweging gehanteerd worden, is echter alleen het wijzen op de verscherping van de woningnood, op een verscherping van het selectieve karakter ervan (met name de jongeren, de ouderen en de lagere inkomensgroepen worden er door getroffen) niet voldoende.

In deze bijdrage aan de discussie over kraken willen we ons concentreren op de samenhang tussen enerzijds het complex van produktie en distributie van woningen en stadsplanning en anderzijds op de geconstateerde karakteristieken van 'de' kraakbeweging.

Volkshuisvesting en woningnood

In het begin van de vorige eeuw werd de armoede en daarmee de slechte huisvesting van het overgrote deel van de bevolking als een natuurlijk verschijnsel opgevat, dat wel verlicht maar niet opgeheven kon worden: '...men veronderstelt, dat rijkdom en armoede door God of door de natuur bepaald worden. Men werd als rijke of arme geboren en bleef dat, zoals er ook mensen met zwarte of blonde haren ter wereld komen...'[5] *De opkomende arbeidersbeweging maakte van de woonellende het woningvraagstuk.* De huisvestingsproblematiek werd in toenemende mate onderwerp van staatspolitiek. Er was echter géén sprake van een geleidelijke groei van de staatsinvloed. Dit verliep schoksgewijs en in de loop van de geschiedenis hebben de karakteristieken van het staatsingrijpen zich aanzienlijk gewijzigd. Met name op deze wijzigingen willen we in deze paragraaf de aandacht vestigen.[6]

Vanaf het begin van deze eeuw — met de inwerkingtreding van de woningwet in 1901 — is de huisvesting van het volk onderwerp van staatsbemoeienis. Er heeft zich vanaf dat moment een uitgebreid en complex apparaat ontwikkeld rondom de produktie en distributie van woningen. Dit kan niet alleen worden gezien in de termen van de woning-op-zichzelf:

— het huisvestingsbeleid vormt een belangrijke bouwsteen in de *gezinspolitiek*, die een fundament was voor de 'verzorgingsstaat', zoals die zich na de Tweede Wereldoorlog heeft ontwikkeld. De woning is de centrale plaats voor de reproduktie van de arbeidskracht. Het is de plaats 'waarheen de leden van het gezin, dagelijks uiteengaande in de strijd om het bestaan, na volbrachte arbeid met vreugde terugkeren om uit te rusten van den arbeid en nieuwe krachten op te doen. In onze woning moeten wij rust kunnen vinden en herstel van krachten';[7]

— via de vaststelling van de prijs van de woning — in de vorm van de huurhoogte — wordt een aanzienlijke invloed uitgeoefend op het *niveau van reproduktie van de arbeidskracht.* Dit geldt enerzijds voor de omvang van het besteedbare inkomen, anderzijds voor de wijze waarop het wordt besteed;
— in de vorm van een ruimtelijk toewijzingsbeleid wordt ingegrepen in de *ruimtelijke spreiding* van de bevolking. Dit geldt op nationaal niveau door een verdeling van de woningbouwcontingenten over de provincies, waarbij de laatste twintig jaar een vermindering van de concentratie van de bevolking in het Westen voorop stond.

Binnen de regio's geldt het ook, maar dan in de vorm van het 'overloopbeleid' en de suburbanisatie;
— een *contingenteringspolitiek* regelt de omvang van de woningvoorraad en tevens de omvang van de woningnood;
— tot voor kort zijn de investeringen in de woningbouw door de staat gebruikt als een instrument voor een *anticyclische conjunctuurpolitiek.*

Op deze wijze ontwikkelt zich met de produktie en distributie van woningen een deel van de interventiestaat, waarbij niet alleen *de beschikbaarstelling, het onderhoud en de distributie van woningen* een rol spelen, maar waarbij tevens *een complex mechanisme ter sturing van de arbeidskracht wordt ontwikkeld, waarbij de bevolking een specifiek leefpatroon wordt opgelegd.*

De wederopbouwperiode direct na de Tweede Wereldoorlog stond in het teken van de restauratie van de kapitalistische produktieverhoudingen. Daarbij kwam een sterke nadruk te liggen op de ontwikkeling van het industriële produktieapparaat. Een van de centrale voorwaarden daarvoor was de beheersing van de loonontwikkeling. Dit werd vastgelegd in het Bijzonder Besluit Arbeidsverhoudingen van 1945. In het verlengde daarvan lag de beheersing van de kosten van de reproduktie van de arbeidskracht. De bevriezing van de huren op het vooroorlogse niveau vormde daarvan een deel. In de Woonruimtewet van 1947 waren een reeks van maatregelen vervat die een zeer strikte beheersing van de ontwikkeling op het terrein van de volkshuisvesting voorstonden.

De toestand direct na de Tweede Wereldoorlog kenmerkte zich — op het terrein van de volkshuisvesting — door een bijzonder hoge woningnood. Naast de omvangrijke vernielingen werd deze veroorzaakt door de ontregeling van het produktieapparaat. De enorme schaarste leverde een potentiële basis voor een explosieve stijging van de huren. En hoewel dit gunstig zou zijn geweest voor de bouwwereld, huiseigenaren en speculanten zou het de globale strategie gericht op de loonbeheersing hebben doorkruist.

Tot 1964 werd de totale omvang van de woningbouwproduktie — ongeacht de financieringswijze — in een contingenteringsbeleid gevat. Het loslaten van deze omvattende contingentering door de niet-gesubsidieerde woningbouw er buiten te laten (deze sector wordt vanaf dat moment brutaal 'vrije sector' genoemd) luidt een tendens in die — even provocatief — 'liberalisatie' wordt genoemd. Geleidelijk aan wordt nu de uitoefening van macht via politieke reguleringsmechanismen in het staatsapparaat afgebroken en vervangen door het reguleringsmechanisme van de markt. Het uiteindelijke doel is het herstel van de marktverhoudingen op het terrein van de huisvesting, waarbij de staat voornamelijk nog in de sfeer van randvoorwaarden zou interveniëren.

Deze verschuiving verloopt aanvankelijk langzaam, maar vanaf het begin van de jaren zeventig veel sneller. Als belangrijkste redenen hiervoor lijken ons te gelden, dat door een stijging van het reële inkomen in de jaren zestig - na het doorbreken van de geleide loonpolitiek in 1964 — ruimere mogelijkheden gingen ontstaan voor het kapitaal dat in de woningbouw is geëngageerd, om zich een groter deel van dat inkomen toe te eigenen. Daarnaast wordt de woningbouw — met name via de toename van het privé-woningbezit — een enorme bron van accumulatie voor een deel van het financieringskapitaal.

De 'liberalisatie' van de volkshuisvesting en daarmee de verschuiving van het zwaartepunt van machtsuitoefening van de staat naar de markt, kan eerst plaatsvinden als aan enkele begeleidende voorwaarden is voldaan:

— allereerst is voor het functioneren van de 'vrije' markt het gelijktrekken van de huren van oude en nieuwere woningen noodzakelijk. De verhouding tussen kwaliteit en prijs moet voor alle woningen dezelfde zijn. In verschillende rondes wordt — onder het motto *'huurharmonisatie'* — de huur van oudere woningen opgetrokken;
— daarnaast wordt *een systematische vermindering van het bestand aan huurwoningen* nagestreefd. Dit gebeurt in de vorm van een daling van het aandeel woningwetwoningen in de nieuwbouwproduktie en de verkoop van huurwoningen aan particulieren;
— een derde marktverstorende factor is de in Nederland relatief sterk ontwikkelde *huurbescherming*. Het 'vrije' marktmechanisme vereist een vrije verhouding tussen de vrager en de aanbieder van een woning. Voorstellen tot een drastische vermindering van de huurbescherming hadden tot doel de eigenaar van de woning de vrije beschikking over zijn eigendom te geven en de bewoner vogelvrij te maken;
— omdat te voorzien was dat de enorme stijging van de woonlasten tot sociaal onaanvaardbare situaties zou gaan leiden werd als begeleidende maatregel het systeem van de *individuele huursubsidie* ingevoerd. Daarmee kan een

pleister geplakt worden op al die plaatsen waar het rechtvaardigheidsgevoel van de bevolking al te sterk op de proef zou worden gesteld. Inmiddels — zo is bekend — zijn er wijken waar ongeveer 40% van de huishoudens een beroep moet doen op de individuele huursubsidie (o.a. in de Amsterdamse Bijlmermeer).

Deze verschuiving in het karakter van de staatspoltiek ging gepaard met een heftige ideologische campagne waarin werd geproclameerd dat de woningnood op korte termijn zou zijn opgeheven en er — dus — geen omvattende staatsinterventie meer nodig was. Het marktmechanisme zou in ere kunnen worden hersteld. Verder werd sterk gespeculeerd op de vermeende onrechtvaardigheid die zou voortvloeien uit het verschil in huurhoogte tussen oude en nieuwe woningen.

De heftigheid van de campagne werd mede ingegeven door de intensiteit van het bewonersprotest. Met name de huurverhogingen vormden de inzet van verbeten strijd. Deze concentreerde zich niet alleen in de oudere wijken, waar de kwaliteit van de woning en de woonomgeving op geen enkele manier een huurverhoging rechtvaardigen, maar ook in de grote nieuwbouwprojecten. In Lelystad, Dukenburg-Nijmegen, Hoogwoud-Alkmaar, Bijlmer-Amsterdam en op vele andere plaatsen vond een harde strijd tegen de huurverhoging plaats. Met name de verdediging van de huurbescherming werd bijzonder succesvol gevoerd. Het netto-resultaat was op een aantal punten zelfs een verbetering van de huurbescherming. Ook op de andere fronten werden weliswaar successen geboekt, maar de kern van de 'liberalisatie'-politiek werd er niet door aangetast. Niet in de laatste plaats omdat het grootste deel van de sociaal-democratie een werkzaam aandeel had in de opstelling en uitvoering van deze 'liberalisatie' en 'harmonisatie'.

Voor de bevolking heeft deze 'liberalisatie' grote consequenties:

— allereerst de enorme *stijging van de woonlasten*;
— op de tweede plaats groeide de invloed van banken, pensioenfondsen en speculanten ten koste van gemeenten en woningbouwverenigingen. Zodoende wordt een steeds groter aantal woningen aan het gemeentelijk distributiebeleid onttrokken en verminderen de mogelijkheden om een rechtvaardige verdeling te bewerkstelligen;
— produktie voor de markt, betekent produktie voor de koopkrachtige vraag en dat is niet hetzelfde als produktie voor maatschappelijke behoeften. Voor bepaalde groepen — met name voor de lagere inkomensgroepen, jongeren en ouden-van-dagen — wordt de woningmarkt 'ontoegankelijker' zoals dat netjes heet. De marktverhoudingen zijn bijzonder *selectief* en voor bepaalde groepen bijzonder *restrictief*.

Een globaal beeld hiervan geeft de onderstaande tabel:

De kwaliteit van de woningvoorraad van vóór 1971

	Kwaliteit goed	Klein herstel noodzakelijk	Groot herstel noodzakelijk	Sloop noodzakelijk	Groot herstel of sloop (3 + 4)
	1	2	3	4	5
Perc. v.d. totale woning-voorraad (1970)	27	43	26	4	30
Gem. grootte in steden › 300.000 inwoners	17	36	38	9	47
Leeftijd bewoners					
‹ 25 jaar	19	34	27	10	37
25-65 jaar	27	45	25	3	28
› 65 jaar	19	43	32	6	38
Inkomen/jaar bewoners					
‹ *f* 16.000 (1975)	21	41	31	7	38
f 16-27.000	28	46	23	3	26
f 27-40.000	27	40	22	1	23
› *f* 40.000	34	39	27	0	27
Burg. staat bewoners					
alleenstaand	24	36	32	8	40
gezin met kinderen	27	48	23	2	25

Bron: Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening; Centrale Directie van de Volkshuisvesting (juli 1980).

De wijzigingen in de politiek van de staat op het terrein van de volkshuisvesting hebben ook veranderingen met zich meegebracht in de vormen van belangenstrijd. Als voornaamste aspecten noemen we:

— de 'liberalisering' betekent een vermindering van de sturende invloed van het staatsapparaat op de produktie en distributie van woningen, (de omvang, de samenstelling van de produktiestroom, de prijs van de woningen, de verdeling van de woningen over de bevolking).
Dit betekent dat de belangentegenstellingen niet meer worden bemiddeld door het staatsapparaat, maar direct worden uitgevochten. De kapitalistische eigendomsverhoudingen krijgen daarmee (opnieuw) een centralere betekenis;

— de 'liberalisering' betekent overigens geenszins een vermindering van het staatsingrijpen op zichzelf. Wel treden er aanzienlijke veranderingen in op:
  a. de centralere betekenis van de kapitalistische eigendomsverhoudingen betekent tevens dat de noodzaak deze te beschermen toeneemt. Voorbeelden daarvan zijn het brutale ontruimen van gekraakte panden door de ME en de vernietiging door de regering van een antispeculatiebeding in verordeningen van een twaalftal gemeenten (waar onder Amsterdam, Rotterdam, Tilburg, Utrecht en Den Haag). Ook de verwikkelingen

rondom de uiteindelijk aangenomen 'leegstandwet' vormen een illustratie daarvan;[8]

b. verder ontstaan er nog steeds nieuwe plannings-, overleg- en stuurgroepen. En ook het aantal 'regelingen', 'verduidelijkingen' en 'uitzonderingsregelingen' neemt nog steeds toe, zoals blijkt uit een verzuchting van Viersen — directeur-generaal van de Centrale Directie van de Volkshuisvesting — die becijferde dat vanaf 1973 het aantal circulaires dat van rijkswege naar de gemeenten gaat met nieuwe regelingen, verduidelijkingen etc. ieder jaar met 40% stijgt. 'Het zou best kunnen zijn dat er op het gebied van de volkshuisvesting net zoveel voorschriften zijn als huizen.'[9]

De antwoorden van de progressieve beweging op deze verschuivingen en de ermee verbonden aantastingen van de leefsituatie zijn defensief en (nog) niet adekwaat. Moeilijkheden die hierbij moeten worden overwonnen zijn:

— door de enorme afname van het aantal huurwoningen ten gunste van het particulier woningbezit is een sterke individualisering van de bewoners opgetreden. Individuele vormen van afhankelijkheid, zoals de afhankelijkheid van een hypotheekbank, nemen in belang toe. Ook in de huursector is door de sterke stijging van de huren het aantal mensen dat via een individuele huursubsidie afhankelijk is geworden van het staatsapparaat enorm toegenomen;

— bestaande belangenorganisaties op het terrein van de volkswoningbouw (met name de woningbouwverenigingen) zijn nauw verweven met het volkshuisvestingsbeleid. Tot op zekere hoogte zijn het de uitvoerders van de bovengenoemde verschuivingen.

Stadsplanning

Wel niet veel mensen zullen bestrijden dat de ontwikkeling van de steden en daarmee verbonden problemen in de afgelopen decennia complexer zijn geworden. Het zijn deze problemen die leiden tot de enorme uitbreiding van het stedelijk planningsapparaat. Ondanks deze uitbreiding blijkt echter steeds een wanverhouding te bestaan tussen de door de planners opgestelde beleidsstukken en de uiteindelijk gerealiseerde projecten. Castells formuleert dit als de 'paradox van de planning': een omvangrijke groei van de planinstellingen bij een, in feite afnemend, 'succes' van hun planning.[10]

Zoals uit onderzoek[11] blijkt is de instrumentele waarde van plannen — bestemmingsplannen, structuurplannen, etc. — tamelijk gering. Gezien de uitbreidingen die op dit terrein toch plaatsvinden, moet de maatschappelijke doelmatigheid van de uitbreiding van het planningsapparaat elders worden ge-

zocht, namelijk op politiek en ideologisch terrein: stedelijke planning vormt een zeer geschikt instrument voor onderhandeling tussen verschillende tegenstrijdige belangen, meer dan dat het de gewilde motor is van de verandering van de stedelijke structuur. En in die onderhandelingen worden — grosso modo — de heersende machtsverhoudingen gereproduceerd.

Door de dalende bouwproduktie in het afgelopen decennium, het felle bewonersprotest tegen kaalslagsanering in stadsvernieuwingsgebieden en de stijgende bouwprijzen, krijgen de maatschappelijke tegenstellingen in de stedelijke ontwikkeling een steeds centralere plaats op het lokale politieke toneel.

Het vermogen van het stedelijk apparaat om deze tegenstellingen politiek te reguleren, wordt direct afhankelijk van de mate waarin 'Den Haag' de geldkraan openzet of dichtdraait. En waar het stedelijk apparaat niet tijdig in staat is concrete interventies tot stand te brengen, staan speculanten en financiers gereed om deze lacunes op te vullen. Voor de periode '78 t/m '80 kan bijvoorbeeld gewezen worden op het feit dat het aantal borden waarmee (Gerard W. Bakker) Stadsherstel de bouw van weer een complex luxe woningen aankondigde, telkens het aantal borden van gemeentewege, waarop stond 'hier bouwt de buurt...' overtrof.[12]

Ook de wijze waarop de interventies van het stedelijk apparaat plaatsvinden zijn aan verandering onderhevig. De verhouding tussen plannen en uitvoering wijzigde: niet de globale doelstellingen uit beleidsnota's, maar het feitelijke uitvoeringsproces was beslissend. Daarnaast kwam het er niet meer op aan dat op basis van globale doelstellingen kant en klare plannen werden geproduceerd binnen het stedelijk apparaat zelf, maar de nadruk kwam te liggen bij een 'open' regulering van het onderhandelingsproces tussen alle betrokkenen bij de stadsvernieuwing.

Deze ambtelijke begeleiding van het onderhandelingsproces impliceert een directe geëngageerdheid van het ambtelijk apparaat in de politieke besluitvorming. Deze tendens is er de oorzaak van dat het ambtelijk apparaat steeds meer — buiten het politieke bestuur van de stad om — zorg moet dragen voor haar eigen legitimiteit. De complexiteit van de stedelijke ontwikkeling betekent niet alleen dat het aantal terreinen waarop interventies plaatsvinden toeneemt. Tevens neemt de noodzaak toe om samenhangen in die interventies aan te brengen.

Tegen de achtergrond van de scherpte van de belangenconflicten betekent dit dat naast de planning van voorzieningen tevens gezorgd moet worden voor de planning van de deelname van de betrokkenen. Een uitweg wordt gezocht in een intensivering van het planningsproces door de invoering van belangenparticipatie. Wat cynisch kan gesteld worden dat het er voor de bewoners eerder op lijkt alsof men participeert in het participatieproces zèlf, dan deelneemt aan het proces van structuurverandering van de stad. Het gaat immers om de

regulering van de belangentegenstellingen en niet om het wijzigen van daarmee verbonden machtsverhoudingen.

Gabriël v.d. Brink wees er onlangs nog eens op dat de groei van de planning samengaat met wijzigingen in de manier waarop staatsmacht op dit terrein wordt doorgezet: 'Er wordt minder gebruik gemaakt van de uitoefening van externe dwang, die — behalve in grensgevallen — plaats maakt voor vormen van interne regulatie en zelfcontrole. (...) Er is de tendens heel de mens in de machtsuitoefening te betrekken en de machtsuitoefening op diverse velden van het menselijk leven te laten integreren, te laten convergeren of in ieder geval af te stemmen op elkaar. (...) (Er ontstaat) een conglomeraat van moderne technieken dat er in slaagt de machtsuitoefening "menselijker", "zachter", "democratischer" en "een stuk gelijkwaardiger" te maken.'[13]

De mogelijkheden om invloed uit te oefenen op de stedelijke ontwikkeling zijn zowel voor het gemeentelijk apparaat, en in nog sterkere mate voor de bevolking, aan bijzonder strikte randvoorwaarden gebonden. Aan die randvoorwaarden kan binnen het planningsproces zèlf nauwelijks of niet getornd worden. Het gemeentelijk apparaat heeft maar beperkte mogelijkheden in zowel juridische als financiële zin om problemen aan te kunnen pakken.

Daarnaast betekent een toenemende complexiteit van maatregelen, die elkaar ook nog eens allemaal beïnvloeden, dat de planning steeds meer verstart: de bewegingsvrijheid op de afzonderlijke beleidsterreinen wordt minder. Op wezenlijke elementen beschikt het gemeentelijk staatsapparaat niet over de mogelijkheden daadwerkelijk de stedelijke ontwikkeling te sturen, terwijl belangengroepen en organisaties wel in het stedelijk planningsapparaat worden opgenomen. Daarmee is de politieke basis voor een radicale breuk van belangengroepen met het stedelijke planningsapparaat gelegd. Onder andere de kraakbeweging heeft die breuk voltrokken.

De weerstand tegen allerlei vormen van inspraak, overleg, medezeggenschap, participatie, etc. — zoals dat in Nederland in de jaren zeventig op vele terreinen van overheidsingrijpen is ontwikkeld — is onder krakers en vele andere jongeren zeer groot. 'Je wordt aan het lijntje gehouden', 'ingepakt', 'gemanipuleerd', en 'het levert vaak niets op'. Te meer daar op de wezenlijke elementen van de ontwikkeling — de vordering, het bestrijden van de leegstand, etc. — door de gemeente weinig kan worden gedaan. Het in dit kader aankopen van 30 panden door de gemeente Amsterdam is niet meer dan een, overigens kostbare, druppel op een gloeiende plaat.

Enkele karakteristieken van de kraakbeweging

Bij een bespreking van de kraakbeweging is de eerste moeilijkheid dat 'de' kraakbeweging als organisatie of als samenstel van organisaties niet bestaat: er

is geen bestuur of voorzitter, er zijn geen woordvoerders, geen leden, geen achternamen. Wel bestaan er bijvoorbeeld in Amsterdam zo'n 20 buurtkraakgroepen, soms een eigen kraak-café, een eigen buurt-kraak-krantje.

Iedere buurtkraakgroep omvat alle kraakpanden in zo'n buurt. Elk pand betaalt elke maand een bepaald bedrag aan de buurtkas. Vergaderingen van zo'n buurtkraakgroep bepalen wat er namens die groep gaat gebeuren. Daarnaast zijn er nog vele andere 'organisatievormen'.

Er bestaat een stedelijk overleg van bewoners van panden die door de gemeente zijn aangekocht, er is overleg tussen bewoners van panden die dezelfde eigenaar hebben, er bestaat een stedelijke kraak-krant en een krakers radiozender. Per actie wordt er vaak een persploeg, propagandaploeg, info-ploeg, etc. ingesteld.

Deze organisatiestructuur is in de afgelopen 10-15 jaar gegroeid: uit noodzaak (achternaam betekent ontruimingsbevel) en uit ervaring (vaste woordvoerders betekent hiërarchie en mannetjesmakerij). Wat die ervaring betreft: hoe precair het woordvoeren *namens* 'de' kraakbeweging was, bleek toen woordvoerders van 'de Amsterdamse kraakbeweging' zich distantieerden van de gewelddadigheden op 30 april 1980 (de kroning van Beatrix), die naast de 'officiële' actie 'geen woning, geen kroning' hadden plaatsgevonden. Aan die gewelddadigheden hadden immers zeer veel krakers meegedaan. Met het distantiëren werd de scheiding, die de overheid en de massamedia trachten te maken tussen 'relschopers' en de rest, tussen 'goede' en 'slechte krakers', geaccepteerd.

Er bestaan stedelijke en bovenstedelijke overlegsituaties, — o.a. het Landelijk Overleg Kraakgroepen — maar ze staan steeds onder spanning: slechts bij hoge uitzondering vinden er landelijke of stedelijke acties plaats. En áls ze plaatsvinden, is het vaak een reactie op de tegenstander. Onbegrip, wrevel en zelfs agressie is de overwegende reactie op deze organisatievorm bij vrijwel alle bestuurders: 'Het is geen vereniging, het is een woeste horde.' Met dezelfde instemming als waarmee de Hollandse strijders tegen de Spaanse overheersing zich het scheldwoord 'geuzen' lieten aanleunen, wordt de beschuldiging 'een zootje ongeregeld' te zijn in de kraakbeweging als een positief feit overgenomen.

Er bestaat een tamelijk grote verscheidenheid tussen de mensen die kraken. Dat geldt zowel voor de doelstellingen waarmee gekraakt wordt, als ook voor de wijze waarop het kraken en het leven in een gekraakt pand wordt georganiseerd. Het is ons inziens dan ook onjuist de situatie met betrekking tot het kraken weer te geven als een bewuste keuze van individuen of groepen tussen wonen in een huurwoning, op een kamer of kraken. Er is geen sprake van een bewuste stap buiten de normale woningdistributie, buiten de rechtsorde, als een al dan niet door politieke doeleinden ingegeven *totale weigering*.[14]

De samenhang in de kraakbeweging bestaat uit het kraken zèlf of het wonen in gekraakte panden. Niet meer en niet minder: het gaat erom zelf iets van de grond te krijgen. Het karakter van de actie is daarmee *offensief* en *gericht op direct resultaat*: ruimte om te wonen wordt op huiseigenaren veroverd en verdedigd.

De 'traditionele' vormen van actievoeren, zoals het stellen van eisen aan de overheid, het organiseren van pressie om de besluitvorming te beïnvloeden, het ontwikkelen van alternatieven met als doel in te spelen op de politieke besluitvorming, hebben veel minder aandacht. De inzet van de actie is een concrete zaak, die in het algemeen *niet wordt gekoppeld aan een globaal maatschappelijk perspectief. Net zo min bestaat een strategie op langere termijn voor de oplossing van de woningnood.*

Eisen worden niet in eerste instantie aan anderen gesteld. De hoofdzaak is het *zelf* realiseren van de eis: woongelegenheid. Dat maakt haar offensieve karakter uit. Er wordt niet per sé op gunstige omstandigheden gewacht, en ook wordt niet eerst de steun van mogelijke coalitiepartners georganiseerd. Dat kan ook moeilijk, omdat de organisatie van de kraakbeweging geen strategiebepalende leiding en volgzame leden kent.

Veel krakers noemen zichzelf *'autonoom'*. Daarmee doelen zij niet alleen op het feit dat ze zelfstandig als beweging tot besluiten komen, maar ook — en misschien wel vooral — op het behouden van de eigen positie ten opzichte van alles wat overheid is: de overheid is in principe tegenstander, tenminste nooit uit eigen beweging medestander.

Oorspronkelijk was het kraken — naast het veroveren van eigen woonruimte — nauw verbonden met de beweging tegen een stadsvernieuwingspolitiek die was gebaseerd op kaalslag. Voordat een woonblok in een voor sanering-door-kaalslag aangewezen gebied kon worden gesloopt, stonden er (natuurlijk) lange tijd woningen leeg. Deze 'stadsvernieuwingsleegstand' was een van de oorzaken van een snelle verpaupering van deze buurten. Voor de bewoners van die buurten werden grote nieuwbouwwijken gepland aan de rand van, buiten en ver buiten de stad. De enorme huurhoogte in die nieuwbouw maakte die woningen daar echter voor de bewoners van stadsvernieuwingsgebieden onbereikbaar. De kaalslagsanering vormde een fundamentele factor in een falende stadspolitiek die in de buurten op veel verzet stuitte.[15]

Onder het motto 'bouwen voor de buurt' ontstond een belangenovereenkomst tussen de bewoners van stadsvernieuwingsgebieden en krakers in hun strijd voor goede en betaalbare huisvesting. Nadat echter het 'bouwen voor de buurt' in zekere zin tot leidraad van de gemeentepolitiek werd verheven is de zaak aanmerkelijk complexer geworden: gekraakte panden vormen een factor

in de wijze waarop een buurt wordt vernieuwd. De strijd rondom de Blaaskop is hier een duidelijk voorbeeld van.[16]

Met name in de laatste jaren zijn vele panden — meestal grote panden in het centrum — gekraakt die leegstonden uit speculatieve overwegingen, of om te worden verbouwd tot luxe-appartementen of kantoren. Vanwege de grote speculatiewinsten die te behalen zijn worden panden voor bewoning ongeschikt gemaakt of juist niet geschikt gemaakt voor bewoning door die groepen waarvoor de woningnood het meest manifest is.

Daar waar regering en een meerderheid in het parlement niet bereid zijn de leegstand te bestrijden (getuige de inhoud van de leegstandwet, die beter als een 'anti-kraakwet' bestempeld kan worden) en daar waar de lokale overheid, zelfs als de politieke wil daarvoor aanwezig is, niet over mogelijkheden beschikt leegstand effectief te bestrijden en voldoende woningen te bouwen, levert de kraakbeweging een adekwaat antwoord. De kraakbeweging heeft zèlf voor woonruimte voor tienduizenden mensen gezorgd, zonder dat daar één staatsinstelling aan te pas kwam.

Ook op vele andere gebieden zien we dat mensen zich niet meer beperken tot het stellen van eisen, maar proberen over te gaan tot het zelf realiseren van zaken: het opzetten van crèches, buurtwinkels, blijf-van-mijn-lijf huizen, vrouwenhuizen, ateliers, muziekruimten, etc. Vaak in gekraakte gebouwen. Deze bieden in het algemeen zowel financieel als voor wat betreft de zeggenschap over de ruimte de beste mogelijkheden. Er wordt niet gewacht op al dan niet ingrijpende hervormingsvoorstellen of op de revolutie, maar alvast begonnen.

In en rond de kraakbeweging worden vele initiatieven genomen voor culturele activiteiten, kleinschalige werkgelegenheid, het opknappen van panden en het opzetten van voorzieningen. De mensen die dat werk aanpakken of zo'n huis opknappen, doen dat in het algemeen, omdat ze géén huis, géén werk of géén voorziening hebben. Daarom wordt in deze eigen initiatieven vaak niet voldaan aan minimumnormen zoals in regelingen en verordeningen zijn vastgelegd. Zo voldoen bij gekraakte woningen hygiëne, warmte- en geluidsisolatie en brandveiligheid niet altijd aan de wettelijke vereisten. Dit leidt in de sociaal-democratie maar ook wel in de CPN tot kritiek: op deze wijze zou de afbraak van allerlei verworvenheden, zoals de kwaliteit van de woning, eerder worden aangewakkerd dan tegengehouden, dit snijden-in-eigen-vlees is 'koren op de molen van rechts'.

Een paar discussiepunten

1. Veel critici van de kraakbeweging gaan voorbij aan het bestaan van woningnood, of reduceren het woningvraagstuk tot louter een verdelingskwestie: er

zouden genoeg woningen zijn, maar de distributie is niet zo goed geregeld. Zo schrijft Tromp — een van de ideologen in de PvdA — dat de kraakbeweging niet is gebaseerd op de woningnood: ze is 'niet op armoede, maar op rijkdom gebaseerd, in de zin dat de woningnood die ze bestrijdt een gevolg is van de toenemende welvaart, en wel in meerdere opzichten: de toenemende welvaart heeft enerzijds tot veel hogere eisen op het gebied van woongenot geleid: in termen van wat in 1945 als redelijk wooncomfort werd beschouwd, is van woningnood geen sprake. Anderzijds zijn de afname van kamerverhuur en de toename van één- en tweepersoonshuishoudens eveneens gevolgen van de welvaart, terwijl de groei van de verzorgingsstaat het mogelijk heeft gemaakt dat de uitgaven voor wonen in Nederland achter zijn gebleven bij die voor allerlei minder duurzame goederen (zoals auto's en elektronica)'.[17]

Woningnood, met andere woorden, is een luxe-probleem; zeker nu er crisis is en de 'koek op is'. Het niet erkennen van de woningnood (wat overigens wat merkwaardig aandoet bij een geschat woningtekort van ongeveer 300.000), van de leegstand op grote schaal en van de overige in het eerste hoofdstuk gesignaleerde problemen in de woningvoorziening, maken van krakers egoïstische paria's; ze kraken 'omdat het mogelijk is geworden om goedkoop en snel aan een woning te komen zonder veel risico's'. Krakers worden voorgesteld als de 'sterkeren' die 'zwakkeren ongestraft op de woningmarkt kunnen passeren', 'via een op willekeur, connecties en machtsposities gebaseerd informeel circuit (waarmee) formele, op basis van min of meer objectief meetbare, urgentie vastleggende verdelingsmechanismen, worden ontdoken'.[18]
De stagnatie in het distributiesysteem heeft echter zeer weinig te maken met het kraken. De Dienst Herhuisvesting te Amsterdam heeft onlangs meegedeeld — hoewel er slechts schattingen bekend zijn — dat het ontduiken van het distributiesysteem op verschillende manieren gebeurd, en dat kraken daarin een gering aandeel heeft.[19]

Het zijn de horizontale verkoop en de luxe-renovatie, waardoor een woning boven de distributienormen wordt getild, die de meeste woningen aan het distributiesysteem onttrekken.

2. Er zijn weinig krakers die zullen beweren dat met kraken alleen de woningnood opgelost zou kunnen worden. Kraken betekent slechts de oplossing van de individuele woningnood van de kraker zelf. Natuurlijk komen krakers in eerste instantie op voor zichzelf, iets dat hen merkwaardigerwijze vaak wordt verweten. In zijn 'Plan voor de Steden' schrijft Schaefer: 'Het geweld van speculanten lokt tegengeweld uit van krakers; het geweld van krakers roept overheidsgeweld op. Woningnood en verval raken in de openbare discussie op de achtergrond, oproer en ordehandhaving gaan de geesten beheersen. De vin-

dingrijkheid die nodig is voor stadsvernieuwing gaat verloren aan het ontwerpen van strategieën, tactieken om kraakpanden te ontruimen en rellen te bestrijden. Zo leidt het ikke-ikke-ikke-en-de-rest-kan-stikke tot een klimaat in de steden, waarin de parlementaire regels en afspraken aan betekenis inboeten.'[20]

Zo wordt de kraakbeweging een voorbeeld van wat 'neo-corporatisme' wordt genoemd: de opkomst van het 'actie-wezen' zou leiden tot de emancipatie van het deelbelang. De belangenstrijd op afzonderlijke terreinen, of vóór c.q. tégen concrete zaken wordt daarmee losgekoppeld van een globaal ontwikkelingsperspectief. Dit mondt uit in een eisenpakket dat aan de staat wordt voorgelegd. Het resultaat is een verdere overbelasting van de staat die de oplossing zoekt in het instellen van steeds meer overlegorganen, adviescommissies, etc. En dit leidt weer tot een toenemende verstarring en bureaucratisering van het staatsapparaat.[21]

Nu is het een feit dat de perspectieven van de kraakbeweging als zodanig een korte termijn karakter hebben: behoud van het kraakpand. Daarmee wordt inderdaad een stadsplanning die gericht is op een 'procesmatige aanpak' met 'vastgelegde beleidsdoelen' over 'lange termijnen' etc. verstoord. Maar betekent dat dat de kraakbeweging ook als de oorzaak van de chaos in het gemeentelijk apparaat kan worden beschouwd? De onmogelijkheid een stadspolitiek uit te voeren die tegemoet komt aan eenvoudige eisen, zoals een hoog tempo in de nieuwbouw en de renovatie, het verhinderen van speculatie etc. heeft alles te maken met de kennelijke onmogelijkheden van het gemeentelijk apparaat de problemen daadwerkelijk aan te vatten. Doorslaggevend daarbij lijkt ons niet de verstarde bureaucratie; er is geen overheidsapparaat dat het afgelopen decennium zo vaak en zo omvattend is veranderd als juist het gemeentelijk apparaat met betrekking tot volkshuisvesting en ruimtelijke ordening. Wel doorslaggevend lijken ons de geringe juridische en financiële mogelijkheden van de gemeente zoals in hoofdstuk 2 is aangegeven.

3. Een cruciale stap in de ontwikkeling van de kraakbeweging was het negeren van het gerechtelijk ontruimingsvonnis voor de Groote Keyser, eind 1979. 'De rechtsorde werd genegeerd' en de schijnwerpers van de media werden vol op de kraakbeweging gericht. Voor de tegenstanders van de kraakbeweging vormt dit het centrale kritiekpunt: de kraakbeweging vormt het begin van *politiek terrorisme.*

Zo onderscheidt Tromp drie dimensies in het kraken: kraken als zelfhulp, kraken als protest en kraken als verzet.[22]

De eerste dimensie impliceert het verstoren van de distributie van woningen: er zou op de woningmarkt worden voorgedrongen ten koste van 'zwak-

keren', een argument dat we net hebben weerlegd.

De tweede dimensie impliceert acties met een symbolisch karakter: de onrechtvaardigheden op het terrein van de huisvesting moeten aan de kaak worden gesteld. Deze acties zijn alleen effectief als ze overdraagbaar zijn en dus gericht zijn op de media. Net als met demonstraties, zou het geen reële vorm zijn van machtsuitoefening, maar een plaatsvervangend symbool ervoor.

De derde dimensie lijkt in zijn ogen de overhand te krijgen: het kraken als verzet 'poogt noch demonstratief de aandacht te vestigen op misstanden, noch de publieke opinie dan wel de overheid te bewegen bepaalde maatregelen te nemen of een bepaald beleid te voeren dan wel te ondersteunen'. Typerend is hier 'het al dan niet gewelddadig negeren van rechterlijke vonnissen en de tendens om de actie steeds meer te zoeken in de directe confrontatie met de politie'.[23] Het initiatief tot de confrontaties met de politie en de ME wordt hier bij de krakers gelegd en de ontwikkeling zou die in de richting van terrorisme zijn.

Als — blijkens de toenemende woningnood en de zich verscherpende onrechtvaardigheden op het terrein van de huisvesting — de bestaande besluitvorming faalt, is een beroep op de rechtsorde een uiting van conservatisme. Een stabiele basis voor de legitimiteit ervan ontbreekt immers. Hier moet ons inziens ook de basis worden gezocht voor de instemming van een groot deel van de bevolking met de kraakacties. Woningnood en hoge woonlasten, het ontbreken van een perspectief dat daar binnen afzienbare tijd verandering in komt, zijn zaken waaronder niet alleen de krakers te lijden hebben. Er bestaat in brede kring begrip voor radicale acties en verontwaardiging over het brutale en provocerende optreden van de ME. Maar deze instemming heeft een labiel karakter: voor je het weet overheerst de ook in brede kring bestaande afkeer van 'rellen' en (ver)leidt het uiterlijk en het optreden van veel krakers tot een negatieve beeldvorming.

De politiek van de tegenstanders van de kraakbeweging is er dan ook op gericht deze beeldvorming te versterken, alle aandacht te richten op de zgn. relschoppers en zo de kraakbeweging te marginaliseren en te criminaliseren en daardoor de instemming te doen omslaan in afkeer. Het resultaat is het blokkeren van wegen naar politieke oplossingen en de situatie dreigt te ontstaan van onduidelijkheid tussen provoceren en geprovoceerd worden en tussen het gebruik van geweld als strategie of als verdediging.

4. In de kraakbeweging wordt een vaak heftige strijd uitgevochten over vragen met betrekking tot de richting van de actie, verhouding tot verschillende delen van het staatsapparaat, het gebruik van geweld, etc.

Als één van de zgn. 'nieuwe sociale bewegingen' is één van haar karakteristieken dat ze zich niet laat persen in een schema van globale samenhangen, uitgedacht door een politieke partij of theoretici. De samenhangen zoals die in

de bestaande progressieve politieke partijen worden verwoord worden vaak in de beweging opgevat als een disciplinering: de onderschikking van concrete strijddoelen aan een globaal belang. Dit brengt ons op het probleem van de verhouding tussen progressieve politieke partijen en 'nieuwe sociale bewegingen' en nauw hiermee verbonden is de vraag naar de samenhang tussen die nieuwe sociale beweging en de staat. Het is een binnen de kraakbeweging veel voorkomende opvatting dat de politieke strategie met betrekking tot de staat uitsluitend een negatieve moet zijn: het bestaande staatsapparaat is het apparaat van de onderdrukking.

Daarachter zit het concept van de 'frontale strategie' van het type van de dubbele macht; de beweging stelt zich op als anti-staat, men spant zich in voor het ontwikkelen van een tweede macht (raden, sowjets) die de eerste zal vervangen (de vernietiging van de staat als commité voor de belangenbehartiging van de heersende klasse).[24]

Deze opvatting wordt mede gevoed door de vergaande versmelting van politieke partijen — als politiek-organisatorische uiting van een klassebelang — met het staatsapparaat, met name na de Tweede Wereldoorlog. Niet in de laatste plaats geldt dit voor de PvdA.[25]

Volgens deze opvatting zijn de veldslagen tussen de kraakbeweging en de — militaire — vertegenwoordigers van de heersende klasse, de 'normale' vorm waarin de strijd zich afwikkelt. Zo zouden de autoriteiten in Amsterdam nooit tegemoet hebben kunnen komen aan de eisen die door de krakers vanuit het gebarricadeerde gebied rondom het beroemde pand aan de Vondelstraat, waren gesteld. De inwilliging van de eisen zou immers het legaliseren van de actie van de kraakbeweging hebben betekend.[26] Nu weten we dat, ondanks het sturen van tanks en duizenden ME-ers die de barricades opruimden en overal in de stad met krakers hebben gevochten, twee eisen werden ingewilligd: het pand bleef voor de krakers behouden en de arrestante werd vrijgelaten. Was het nou onmogelijk om gewoon de eisen in te willigen, zonder het hele repressieve apparaat te laten paraderen? Natuurlijk had dat ook gekund. De ervaringen rondom andere panden, o.a. de Groote Keyser, tonen dat aan.

De opvatting dat de staat zich altijd tegenover bewegingen voor directe democratie zal moeten opstellen en geen andere politieke macht dan de hare zal kunnen erkennen, ontkent de mogelijke resultaten van de offensieve strijd die *binnen* de staatsorganen gevoerd wordt tegen de dominante ideologie en de bestaande 'materialiteit' ervan.

Het feit dat de vertegenwoordigers/gemeenteraadsleden van de linkse oppositie in de Amsterdamse gemeenteraad (CPN en PSP) samen met de partijen die in B&W zitting hebben (CDA en PvdA) over de barricades van de Vondelstraat klommen om met de krakers te onderhandelen, heeft onder vele krakers

kwaad bloed gezet. Op deze manier zou de linkse oppositie zich met het bestuur geïdentificeerd hebben. Dat deze partijen op deze manier dachten méér resultaat binnen te halen, dan door zich afzijdig of tegenover B&W op te stellen, was een overweging die voor vele krakers niet te pruimen was. Ook al werd formeel alleen door de burgemeester besloten de tanks en politie in te zetten, en keerden de linkse oppositiepartijen zich daartegen, toch hadden zij mede namens het stadsbestuur onderhandelt met de krakers. In hoeverre hun optreden bijgedragen heeft tot het inwilligen van de twee eisen, wat de argumentatie voor hun optreden was, is niet concreet na te gaan.

Dat is het probleem: de manier waarop maatschappelijke tegenstellingen in het staatsoptreden vorm krijgen, is geen directe, inzichtelijke afspiegeling van die tegenstellingen. De actie rond de Vondelstraat had tot resultaat dat dit kraakpand behouden bleef, maar de strijd binnen de vertegenwoordigende (staats)organen en de staatsapparaten, die mede tot dit resultaat leidde, is geen spiegelbeeld van de strijd op straat, en blijft in mist gehuld.

In de Amsterdamse gemeenteraad zijn enkele debatten gevoerd over en naar aanleiding van De Groote Keyser. Dit rijtje van vijf gekraakte grachtenpanden moest najaar '79 op bevel van de rechter worden ontruimd; de krakers barricadeerden het pand en maakten bekend het te zullen verdedigen. Twee keer stond de politie klaar om uit te rukken, maar beide keren ging dat niet door. Er bleken wel degelijk mogelijkheden te zijn voor de gemeente om de panden te verwerven voor jongerenhuisvesting; uiteindelijk kocht de gemeente de panden in het najaar van '80. De inbreng van de communistische fractie in deze gemeenteraadsdebatten was voorbereid samen met krakers (een enkele lid van de CPN, de meesten niet). In de gemeenteraad werd echter door de partijen die in B&W vertegenwoordigd zijn niet op de CPN-verhalen ingegaan en de vele moties werden door hen *zonder* argumentatie weggestemd. Enkele van deze moties bleken echter enkele maanden later wel door het stadsbestuur (B&W) overgenomen te zijn en uiteindelijk werden zelfs dus de panden behouden. Maar welke rol de linkse oppositie hierin nu precies gespeeld heeft en of het zonder deze strijd in dit staatsorgaan ook gewonnen zou zijn, dat blijft de vraag.

Aan de andere kant is het wel zo, dat het bezetten van posities in de staat op zichzelf genomen geen garanties levert voor het kunnen realiseren van de belangen van de arbeidersklasse, zoals met name de ervaringen met de sociaaldemocratie laten zien. De sociaal-democratische beweging heeft zich in politiek en organisatorisch opzicht aangepast aan het administratieve model van de staat en heeft haar autonomie t.o.v. de staat opgegeven. Daarmee wordt de materialiteit van de staat als kapitalistische staat niet voldoende onderkend.

Het wijzigen van de krachtsverhoudingen binnen de staat en wat belangrijker is het radicaal wijzigen van de materialiteit ervan, is slechts één van de

aspecten van een democratische overgang naar het socialisme. Een ander aspect van het proces houdt in dat men tegelijkertijd steunt op maatschappelijke bewegingen aan de basis, dat men tegelijkertijd de centra van directe democratie ontwikkelt en uitbreidt. Deze laatsten hebben hun eigen dynamiek en besluitvorming die niet vanzelf samenvalt met die in politieke partijen of staatsapparaten.

Het centrale probleem is de verbinding van de beide hiergenoemde aspecten. Het gaat niet om een 'vernietiging' van de instellingen van de representatieve democratie (parlement en ambtelijke uitvoering) enkel ten gunste van directe democratie en strijdvormen buiten de staat. Het gaat er evenmin om de massabeweging los te laten, tot stilstand te brengen of zelfs te onderdrukken, ten gunste van een hervorming van de representatieve democratie (de klassieke sociaal-democratische strategie).

Aanhangers van deze laatste opvatting waarschuwen voor de gevaren die in de beweging voor zelfbeheer op de loer liggen: (neo)corporatisme en de fragmentarisering van de sociale strijd. Resultaten kunnen slechts worden behaald in een 'samenhangend project', dat het beste kan worden gerealiseerd door de staat. De maatschappelijke beweging voor directe democratie moet worden geïntegreerd in de beweging voor de democratisering van de representatieve instellingen.

De historische ervaring is dat deze bewegingen uiteindelijk worden opgenomen in het net van de staat, doordat ze geïntegreerd 'worden en daarmee een deel van de kapitalistische staat.' Franse theoretici als Deleuze en Foucault pleiten daarom voor vormen van verzet op micro-niveau, voor 'lokale experimenten'. Ze zien dit als de enige weg om te voorkomen dat bewegingen opgesloten worden in het staatsapparaat en de politiek en daarmee hun autonomie zouden verliezen. Terecht geeft ons inziens Poulantzas aan dat ook in dit model van de anti-staat deze lokale experimenten zullen worden opgenomen: als de institutionalisering van eilandjes.[27]

De arbeiderspartijen dienen een nieuwe rol te spelen in het articuleren van de veranderingen op het niveau van de staat enerzijds en de ontwikkeling van de sociale beweging anderzijds. Politieke partijen dienen actief aanwezig te zijn in de nieuwe maatschappelijke bewegingen, gezien de gevaren van corporatisme en assimilatie. Het centrale vraagstuk in deze kwestie is dan *hoe* die partij(en) aanwezig moet(en) zijn.

Samenvattende conclusies

Vanaf het midden van de jaren zestig heeft zich een verschuiving voorgedaan in de wijze waarop — op het terrein van de volkshuisvesting — de maatschappelijke tegenstellingen vorm krijgen. Tegelijkertijd treedt er een afname en een

toename van de staatsbemoeienis op, terwijl ook het karakter van deze bemoeienis sterk verandert:

— de sturingsmogelijkheden met betrekking tot de omvang van de bouwproduktie, de kwaliteit en de prijs van woningen, zijn aanzienlijk verminderd; datzelfde geldt voor de mogelijkheden voor een distributiebeleid. Het marktmechanisme en de op de markt geldende machtsverhoudingen wint als allokatiemechanisme aan betekenis boven dat van allokatie door politieke besluitvorming;
— het resultaat is het nijpender worden van het woningvraagstuk en de kapitalistische eigendomsverhoudingen komen sterker en directer op de voorgrond. Dit wordt nog versterkt door het feit dat de economische crisis de mogelijkheden om 'over de belangentegenstellingen heen' oplossingen te vinden, heeft afgesneden. Daar waar in de belangenstrijd de kapitalistische eigendomsverhoudingen worden aangetast — bijvoorbeeld bij huurstaking of bij kraken — treedt een van de centrale taken van het staatsapparaat i.c. het garanderen van de kapitalistische eigendomsverhoudingen, op de voorgrond;
— met de ontwikkeling van het staatsapparaat op het terrein van de volkshuisvesting heeft zich een omvattend en diepgrijpend systeem ter regulering van de reproduktie van de arbeidskracht gevormd: een planningssysteem waarbij de 'integratie van de mens in het staatsapparaat' voorop stond. In de specifieke materialiteit van de staat als kapitalistische staat ligt de onmogelijkheid besloten alleen via staatspoltiiek tot een oplossing van het woningvraagstuk te komen.

De kraakbeweging is tot op zekere hoogte een uitdrukking van de ontwikkelingen op het terrein van de volkshuisvesting. De sociale basis van de kraakbeweging wordt gevormd door — voornamelijk — jongeren die geen of een slechte toegang tot de woningmarkt hebben. Om redenen van onafhankelijkheid en effectiviteit — en als resultaat van in de afgelopen jaren opgedane collectieve leerprocessen — heeft de kraakbeweging zich grosso modo buiten de staat geplaatst.

Kraken op zichzelf lost de woningnood niet op. Daarvoor is een omvattender politiek noodzakelijk. Hoewel in de kraakbeweging verbindingen worden gelegd en uitgebouwd met andere sociale bewegingen (met name de antikernenergiebeweging, de vrouwenbeweging, solidariteitsbeweging met de derde wereld, met de zigeuners, etc.) resulteert dit niet in een globale strategie. Het karakter van de verbindingen is eerder die van solidariteit en lotsverbondenheid en een gemeenschappelijke vijand (de staat).

De tegenstrijdigheden waarmee bij de ontwikkeling van duurzame oplossingen moeten worden gewerkt zijn ons inziens:

— de machtbasis voor het doorvoeren van sociale veranderingen ligt in de sociale beweging en die heeft een eigen dynamiek die wordt gevormd door het samengaan van verschillend georiënteerde (politieke) krachten met een — vaak scherpe — richtingenstrijd, met eigen vormen van besluitvorming, etc. Duurzame resultaten zullen echter slechts worden geboekt als een 'samenhangend project' wordt uitgevoerd;
— de wijzigingen die zijn opgetreden in de wijze van politiek maken betekenen dat een politiek die gericht is op het bezitten van de staatsmacht geen oplossing biedt. Anderzijds zal juist op het niveau van de staat de samenhang in het project moeten worden gerealiseerd.

Tegenstrijdigheden waarvoor geen pasklare oplossingen kunnen worden gegeven. Het geeft aan binnen welk spanningsveld nog veel theoretisch en praktisch-politiek werk moet worden verzet.

Noten

1. Onder 'krakers' verstaan we geen 'illegale bewoners', maar in overeenstemming met de omschrijving van de Raad van Kerken (*Kraken in Nederland*, p. 33) 'diegenen die zonder toestemming van de eigenaar een leegstaande ruimte in beslag nemen'. Daarmee sluiten we 'illegale bewoning' door ontduiken van gemeentelijke distributieregels met medeweten – en regelmatig ook met medewerking, bijvoorbeeld door het laten betalen van sleutelgeld – van de eigenaar uit. Schattingen van de Dienst Herhuisvesting in Amsterdam geven aan dat krakers 'een kleine minderheid' vormen van illegaal bezette distributiewoningen. Cf. *De Waarheid*, 10-4-1981. Het is overigens — om redenen die later in dit artikel uiteen gezet worden — onjuist om over *de* kraakbeweging, als een homogene beweging te spreken.
2. Een schatting van *Release* van begin 1976 kwam op 10.000 krakers, waarvan de helft in Amsterdam. In het boekje *Stadswandelingen* (Amsterdam 1981, 'krakers-uitgave') wordt gesproken van 2000 krakers in het centrum van Amsterdam. De *Handleiding voor rondwandeltochten langs de Amsterdamse kraakpanden* (aug. 1981) spreekt van 20.000 Amsterdamse krakers. Aan 50.000 komen we door een globale optelling van geschatte krakersaantallen in de grote steden.
3. Cf. Raad van Kerken *Kraken in Nederland*, Amersfoort 1978, p. 44.
4. Het is immers pas weer sinds enige tijd dat er officieel gesproken wordt over woningnood. Tot halverwege de jaren zeventig heette de woningnood 'opgelost'. Ook nu nog wordt getracht — o.a. door de regeringspartijen — het probleem te reduceren tot een woningnood voor slechts enkele deelgroepen (alleenstaanden, buitenlanders, jongeren).
5. H. Hoefnagels, *Een eeuw sociale problematiek*, geciteerd bij N. Siljee. 'Huisvesting, een theoretiese plaatsbepaling' in: S. Spiekerman van Weezelenburg & S. v/d Gaag (red.), *Radarwerk 10 jaar Projektraad Bouwkunde TH Delft*, DUP Delft 1981, p. 70/71.
6. Voor een uitvoerige exposé verwijzen we naar: J. Nycolaas, *Volkshuisvesting, een bijdrage tot de geschiedenis van woningbouw en woningbouwbeleid in Nederland*, met name sedert 1945, SUN Nijmegen 1974.
7. Dit citaat, dat met vele van gelijke strekking is aan te vullen, is van Weyerman en is te lezen bij N. Siljee, t.a.p., p. 74.
8. Een van de aspecten van de huidige toetand op de woningmarkt is de hoge leegstand. Objectief overigens een feit dat kraken mogelijk maakt. De discussie over de leegstand resulteerde in een 'Leegstandwet'. Deze wet vergemakkelijkt het vorderen, doordat de procedure wordt verkort en de bestaande vorderingscommissies (waarin makelaars, huiseigenaren en de Kamer van Koophandel een zeer zware stem hebben) worden grotendeels buitenspel gezet.

Ook de beroepsmogelijkheden voor huiseigenaren tegen een vorderingsbesluit worden ingeperkt.
Er bestaan echter nauwelijks financiële mogelijkheden om te vorderen en voor zover ze bestaan worden ze door bezuinigingen nog verminderd. Zolang een pand echter in het 'leegstandsregister' is opgenomen heeft de staat, volgens deze wet, de taak de leegstand te beschermen. Als een pand na 5 maanden en 3 weken nog steeds leeg staat moet de gemeente in principe tot vorderen overgaan. De formuleringen in de wet zijn zo dat, nog afgezien van de ontbrekende financiën, op vele manieren hieraan kan worden ontkomen. De 'bescherming van de leegstand' van geregistreerde leegstaande panden, betekent echter wel het strafbaar stellen van kraken. Deze 'anti-kraakwet' is, hoewel in 1981 aangenomen, nog niet van kracht.

9. H. Viersen, 'Reageert de Rijksoverheid te traag op ontwikkelingen in de bouwnijverheid', voordracht op het symposium 'Slagvaardigheid in de bouw', TH Eindhoven, 2 dec. 1977.
10. M. Castells, 'The social function of urban planning', in: *City, Class and Power,* McMillan London 1978, p. 62.
11. cf. G. Wigmans, *De staat, de stad en het vraagstuk van de stedelijke planning,* DUP Delft, 1981.
12. cf. W. Bolte & J. Meyer, *Van Berlage tot Bijlmer,* SUN Nijmegen, 1981, p. 375 e.v. Na 1980 stijgt de nieuwbouw van woningen in de sociale sector in Amsterdam (hoewel erg duur) weer uit boven de nieuwbouw van koopwoningen.
13. G. v.d. Brink, Bewegingen, crisis en staat, in: *Welzijnsmaandblad,* mei 1981, p. 167.
14. In West-Duitsland is hiervoor de term *'Aussteiger'* bedacht: mensen die bewust kiezen *'aus'* te *'steigen'*. Hoewel er in Nederland directe historische lijnen lopen tussen de kabouterbeweging / Oranje Vrijstaat van ruim 10 jaar geleden en de kraakbeweging nu, kan deze laatste niet worden gezien als een bewuste stap uit de 'verzorgingsstaat': vele jongeren hebben die 'verzorgingsstaat' nooit gekend: ze hadden nooit werk, nooit een woning, hun inkomenssituatie is altijd penibel geweest; kortom, ze hebben altijd zeer geringe ontplooiïngsmogelijkheden gehad en weinig van de zekerheden van de verzorgingsstaat gekend.
15. cf. W. Bolte & J. Meyer, t.a.p. p. 346 e.v. Smienk-groep, 'Bouwen voor de buurt of niet', in *Zone* 10, februari 1979, p. 5 e.v.
16. De Blaaskop. Zonder dat er voor dit blok huizen een officieel besluit was genomen over sloop of herstel, draaide er al jarenlang een 'inspraakgroep' van ambtenaren, architect en buurtbewoners/toekomstige bewoners voor de te bouwen nieuwbouw op deze plek. Toen de krakers hier in 1980 achter kwamen, stelden zij dat er genoeg plekken in de buurt waren waar deze nieuwbouw te realiseren zou zijn en dat hun woningen m.b.v. een rijksregeling in stand gehouden konden worden. Dit laatste werd door een bouwkundig bureau hard gemaakt. Aanvankelijk leek de gemeenteraad van Amsterdam de krakers gelijk te geven, tot wethouder Schaefer najaar 1981 stelde dat hij bij het niet doorgaan van de sloop af zou treden. Aldus besloot de raad, met alleen de CPN tegen, in het najaar van 1981 voor sloop. 13 januari 1982 werd de Blaaskop ontruimd om het 'bouwen voor de buurt' mogelijk te maken.
17. B. Tromp, 'Kraken als actievoeren: een verkenning', in: *Sociologische Gids,* jan./febr. 1981, p. 32. We maken hier gebruik van een tweetal opstellen van Tromp. Het tweede — 'Marginalia bij een revolutie' — verscheen wat later dan het eerste in de bundel *'Het falen van de nieuwlichters'* (Arbeiderspers Amsterdam 1981). Hoewel de artikelen qua structuur, verwijzingen, etc. identiek zijn, ontbreekt in de tweede bijna iedere verwijzing naar de kraakbeweging; er wordt slechts over 'actiegroepen' gesproken. Dat zal niet vreemd zijn aan het feit dat tussen de beide opstellen een confrontatie ligt tussen Tromp en krakers op de Amsterdamse Radio STAD, waar bleek dat het concrete functioneren van de woningmarkt, het karakter van de woningnood en speculatie hem vreemd waren. De opmerking in het artikel in de Sociologische Gids, dat het huidige woningtekort is terug te voeren tot het verschil tussen de feitelijke kosten van een woning en het bedrag dat men uitgeeft voor bewoning, is het argument waarmee de 'liberalisatie' o.a. van de huren, wordt doorgevoerd. En tussen die 'liberalisatie', het in elkaar zakken van de bouwproduktie en de huidige woningnood bestaat een oorzakelijk verband.
18. B. Tromp, 'Kraken als actievoeren', t.a.p. p. 33.
19. Cf. de uitlatingen van de plaatsvervangend directeur van de Dienst Herhuisvesting te Amsterdam in *De Waarheid,* 10 april 1981. Zie ook noot 1.

20. J. Schaefer e.a., *Plan voor de steden*, De Trommel Amsterdam 1981, p. 11. Het zal wel flauw zijn op te merken dat de vindingrijkheid van het gemeentelijk apparaat kennelijk op het ontruimen van kraakpanden is gericht en niet op het aan banden leggen van de speculanten.
21. B. Tromp, 'Marginalia bij een revolutie', t.a.p. p. 136.
22. B. Tromp, 'Kraken als actievoeren', t.a.p. 27 e.v. Deze indeling wordt ook door de Westduitse BVD (Bundesamt für Verfassungsschutz) gehanteerd (*EMMA*, mei 19181, p. 59), waarbij dan met name de laatste 'groep' zich mag verheugen in belangstelling van deze BVD, onder het mom van bestrijding van een 'kriminele vereniging'.
23. Idem, p. 30
24. Cf. N. Poulantzas, 'Staat, sociale bewegingen en partij', in: *Recht en Kritiek* 2/1981.
25. Cf. G. v.d. Brink, t.a.p.
26. G. Anderiesen, 'Tanks in the streets: the growing conflict over housing in Amsterdam', in: *International Journal for Urban and Regional Research*, maart 1981, p. 86.

Bonapartistisch socialisme?

Stellingen over de gemilitariseerde partijdictatuur in Polen

Albert Benschop

Op zondagmorgen 13 december 1981 kondigde partij-, regerings- en legerleider Wojchiec Witold Jaruzelski in Polen de staat van beleg af. Zijn 'militaire raad tot redding van het nationale heil' stelde de regering, de communistische partij en het Poolse volk onder curatele van een handjevol generaals en partijleiders. De veelbezongen leidende rol van de PVAP werd vervangen door de leidende rol van de viersterren-generaal. De leiding van Solidariteit, duizenden vakbondskaders en intellectuelen werden gearresteerd. De Poolse maatschappij werd in het militaire corset geregen.

Uniek aan deze gebeurtenis was dat deze 'bonapartisering 'van de politieke heerschappij zich afspeelde in het theater van het 'reëel bestaande socialisme'. Jaruzelski komt de twijfelachtige eer toe de staat van beleg, die volgens Marx zo uitmuntende uitvinding die periodiek werd toegepast bij iedere crisis tijdens de Franse burgerlijke revolutie, herontdekt te hebben voor het bedwingen van de crisis in en van het etatistisch socialisme.

De gemilitariseerde partijdictatuur werd opgelegd aan een volk dat — ondanks alle economische ellende — bijna 16 maanden lang de vreugde had gekend van een werkelijk onafhankelijke, authentieke vakbond. De Poolse arbeidersbeweging had een begin gemaakt aan een nieuwe episode in de geschiedenis van het 'reëel bestaande socialisme', nl. die van de revolutionaire verbinding van socialisme en democratie. Daaraan werd op die zwarte zondag in december met geweld een voorlopig einde gemaakt.

In de stellingen die volgen wil ik een poging doen de condities en contouren te schetsen van de crisis van het Poolse politieke systeem. Ik pretendeer hiermee — uiteraard — geen empirisch-historische analyse. Ik formuleer slechts een aantal politiek-theoretische stellingen en hypothesen, die uitgewerkt en getoetst zouden moeten worden in nauwkeurig empirisch-historisch onderzoek.

Het probleem daarbij is dat veel van de tot nu toe door ons gebruikte begrippen, oordelen en formules juist door de Poolse ontwikkeling ter discussie worden gesteld. Zij stelt ons politiek en theoretisch op de proef. Er is een nieuwe kwaliteit vereist van onze analyses en van onze politieke posities m.b.t. de regimes van het Sowjet-blok.

De overdenkingen n.a.v. de recente gebeurtenissen zijn niet meer dan een

voorlopig antwoord op de vraag hoe het mogelijk is geweest dat in Polen een van de meest inspirerende en 'belovende' democratische vernieuwingen uitmondde in een militair-dictatoriaal type van partijheerschappij.

De lessen uit de nederlaag van Solidariteit en de gehele democratische oppositie zullen nog getrokken moeten worden. Het gaat niet aan om hen die nederlagen leden de les te lezen — daartoe hebben helaas Jaruzelski, Rakowski c.s. de kans gekregen.

Vice-premier ***Rakowski*** *over zijn partij:*
'Gedesintegreerd, daar ben ik het mee eens. Hetgeen zeer duidelijk is, aangezien de militairen haar plaats in de regering hebben moeten innemen. Wie kan ontkennen dat de partij intellectueel en politiek bankroet ging, dat zij niet in staat was de samenleving te organiseren, het land voor een ramp te behoeden, en zelfs niet in staat was de staat te verdedigen? In laatste instantie heeft u gelijk: wij zijn degenen die schuldig zijn, niet Solidariteit.' (Uit interview met Fallaci, febr. '82.)

Lech Walesa:
'Wij kunnen de partij niet omverwerpen. We moeten de macht niet van haar wegnemen. We moeten haar behouden, en tegelijkertijd moeten we haar temmen. We willen dat de partij ons dient. We zullen het haar leren. We moeten de juiste condities creëren voor deze partij. We kunnen de partij niet erg zwak laten worden. Ik zal de partij helpen als zij begint zichzelf te discrediteren of ineen te storten.' Vraag: maar als de partij dan nog zwak is? Walesa: 'Dan word ik lid van de partij.' (Uitspraken uit okt. '81 in Playboy-interview.)

I. Crisis van het etatistisch socialisme

1. Bankroet van het etatistisch socialisme

De recente ontwikkelingen in Polen bewijzen opnieuw het bankroet van het autoritair etatistisch model van socialisme. Het hoofdkenmerk van dit model is de rol van 'de partij' die op praktisch alle niveaus van de maatschappij het monopolie van de macht heeft. De heersende partij functioneert als deel van het staatsapparaat en verstatelijkt zelf. Er treedt een wederzijdse doordringing op van partijapparaat en staatsveiligheidsdienst, een extreme centralisatie van macht en het politiek pluralisme en de politieke democratie worden uitgeschakeld.[1]

De regimes in de landen van het etatistisch socialisme kennen in feite geen democratische legitimatie. Hun heerschappij berust op een combinatie van drie factoren. Ten eerste op het ontbreken van effectieve middelen om zich tegen het regime te verzetten. Ten tweede op een 'verzorgings-legitimatie', die werkzaam is zolang de regering erin slaagt stabiele economische verzorging en sociale zekerheid te bieden. En tenslotte op de kracht van de 'traditionele legitimiteit', d.w.z. de gewenning aan de bestaande heerschappijverhoudingen en ontbreken van het perspectief dat het 'anders' zou kunnen.

Ideologisch steunt het politiek monolitisme op de doctrine van de 'solidarisering van de hele natie', d.w.z. op een visie volgens welke een maatschappij waarin het kapitalistisch bezit van de produktiemiddelen is afgeschaft, bevrijd

is van de plaag van wezenlijke maatschappelijke belangentegenstellingen. Volgens de marxistisch-leninistische ideologen is het reëel bestaande socialisme een zodanige eenheid, dat het geen pluriforme structuren nodig heeft om maatschappelijke conflicten politiek te reguleren. Vanuit de 'socialistische eigendom' legitimeert de partij- en staatsleiding haar heerschapij als garantiebewijs voor de heerschappij van de leidende rol van de arbeidersklasse. Voorstanders van authentieke vormen van maatschappelijke zelforganisatie worden door de beheerders van het etatistisch socialisme dan ook beschouwd en behandeld als 'anti-socialisten' en 'contra-revolutionairen'.[2]

2. Eenpartijstelsel en partij-interne democratie

Nominaal kende de Polen een meerpartijenstelsel, maar feitelijk functioneerde het politieke stelsel als een eenpartijsysteem.[3] De PVAP had het monopolie op de politieke synthetisering van de tegengestelde maatschappelijke belangen en politieke oriëntaties.

Kan een eenpartijstelsel democratisch zijn? Een democratisch functionerend eenpartijsysteem stelt hoge, zo niet onoplosbare eisen aan het functioneren van de interne partijdemocratie. In de partij zouden de belangen van alle klassen en sociale groeperingen vertegenwoordigd moeten zijn, en zij zou alle politiek-strategische, programmatische en ideologisch wereldbeschouwelijke stromingen in zich moeten verenigen. Dat is echter alleen mogelijk wanneer 'de' partij zou functioneren als een coördinerend centrum van verschillende quasi-partijen. Zij zou een platform moeten worden waarop de verschillende belangengen en gezichtspunten zich kunnen manifesteren en elkaar beconcurreren.

Vanuit democratisch gezichtspunt vereist een eenpartijstelsel dat de partij functioneert als een strijdperk van quasi-partijen. Een eenpartijstelsel met een fractieverbod in de 'partij aan de macht' onderdrukt het politieke pluralisme en de politieke democratie.

3. Eenpartijstelsel en massaorganisaties

Politiek pluralisme en politieke democratie vereisen dat verschillende belangen, aspiraties en programma's zich in het politieke systeem uit moeten kunnen drukken. Niet alleen politieke partijen, maar ook arbeidersraden en verschillende massaorganisaties (bijv. vakbonden, consumentenorganisaties) kunnen deze rol vervullen. Het probleem van het politieke pluralisme is ook in Oosteuropese maatschappijen dus niet beperkt tot het al dan niet bestaan van meerdere partijen.

Niettemin is dat wel een centraal probleem. Wanneer de politieke democratie aan banden is gelegd, gaat hiervan een sterk disciplinerende functie uit naar andere organisaties (die tot taak hebben bepaalde maatschappelijke belan-

gen te articuleren in de staat en de partij(en) en te participeren in de uitvoering van politieke beslissingen van staat en partij). Het resultaat is dat massa-organisaties worden geïnstrumentaliseerd als 'transmissieriemen' van de partijpolitiek.[4]

4. Beperking van politieke democratie is verlies van leervermogen

In het politieke systeem van Polen werd de articulatie van de in de maatschappij ontwikkelde alternatieven systematisch beperkt of uitgesloten. Dat geldt zowel voor:

— de mogelijkheid om verschillende belangen georganiseerd in te brengen op de verschillende niveaus van politieke besluitvorming (beperking van autonomie van massaorganisaties, instrumentering van vakbonden: geen vrijheid van organisatie en geen stakingsrecht);
— de mogelijkheid om alternatieve programma's continu en georganiseerd te ontwikkelen, d.w.z. verschillende politieke syntheses te formuleren van de diverse belangen (beperkte vrijheid van meningsuiting en vergadering);
— de mogelijkheid om deze programma's voor te leggen aan de bevolking of haar vertegenwoordigers (beperking van vrijheid van informatie en toegang tot media);
— de mogelijkheid van individuen om autonoom te beslissen door wie of wat zij zich willen laten vertegenwoordigen (vrije en geheime verkiezingen e.d.).

Dit systeem van beperkingen en uitsluitingen impliceert niet alleen een beperking van burgerrechten, maar ook dat de heersende partij haar leervermogen verliest.

5. Verstarring van partijpolitiek en organisatie

De PVAP was niet in staat de zich steeds wijzigende sociale en politieke krachtsverhoudingen in haar lijn te verwerken.

Het fractieverbod en andere inperkingen van democratische meningsvorming beperkte de ruimte om alternatieve politieke strategieën en tactieken individueel of georganiseerd te vertegenwoordigen. Daardoor ontstond een toenemende organisatorische scheiding tussen 'apparaat' en leden, en verviel ook de interne democratische legitimatie van de lijn van de leiding van de PVAP. Er was sprake van een vergaande bureaucratisering.

De dragers van de eenpartijheerschappij raakten onder het bewind van Gierek steeds meer in discrediet.[5] Het wantrouwen in de PVAP werd versterkt door het uitgebreide net van privileges van de partij- en staatsbureaucratie en een omvangrijke corruptie. Dit ging gepaard met despotisch optreden van tal van afdelingsleiders, fabrieksdirecteuren en districtsfuntionarissen van de PVAP. De arrogantie van de superieuren schokte het rechtvaardigheidsgevoel

van de bevolking.[6] De armoedige officiële 'marxistisch-leninistische' ideologie van het regime werd een bron van ergernis en verveling. Het prestige van 'het communisme' was en is in Polen zeer laag — ook al moet men dit verzet tegen 'communisme' niet verwarren met een pleidooi voor herstel van het kapitalisme.[7]

6. Veranderingen door explosies en persoonswisselingen

Wanneer een rationeel en effectief democratisch mechanisme om maatschappelijke veranderingen en conflicten te verwerken ontbreekt, is wel de barometer afgeschaft, maar niet het slechte weer.[8] Belangrijke koers- en regeringswijzigingen kwamen in Polen alleen tot stand na explosies van ontevredenheid. Door het ontbreken van een geaccepteerd mechanisme ter afweging van maatschappelijke belangen en programma's werden maatschappelijke crises een bijna normaal verschijnsel.

De PVAP verwerkte deze explosies door persoonswisselingen in de leiding en door strijd tussen personen en klieken. Dat gebeurde in 1956, toen Gomulka, die net drie jaar voor 'nationaal-communisme' in de gevangenis had doorgebracht, opnieuw eerste partijsecretaris werd. Dat gebeurde weer in 1970, toen de voormalige mijnwerker Gierek uit het Silezische partijsecretariaat gehaald werd, én in 1980, toen de voormalige inspecteur van de geheime politie Kania tot partijleider werd gepromoveerd. Aan al deze koers- en persoonswisselingen gingen grote sociaal-politieke uitbarstingen vooraf.

De oude leiders werden afgezet en verantwoordelijk gesteld voor alle 'fouten' — volgens het principe van de 'onschuld van het systeem'. De nieuwe leiding deed een paar directe economische concessies, kondigde verbeteringen en hervormingen aan en vergat na korte tijd haar beloftes en keerde terug naar de methode van de oude politieke leiding.[9]

De conflictpunten in de partij werden daarbij sterk gepersonaliseerd. Veranderingen voltrokken zich als resultante van vaak zeer cynische 'machtsspelletjes' tussen de afzonderlijke klieken. Dit 'secundaire pluralisme' werd grotendeels achter de coulissen uitgevochten — en dus ook buiten het gezichtsveld van de meeste partijleden.

7. Inbreuk op het traditionele mechanisme van machtsuitoefening

De politieke crisis die in augustus '80 tot uitbarsting kwam werd in eerste instantie door de PVAP-leiding op de traditionele wijze benaderd. Zij was compleet verrast door de omvang en vasthoudendheid van de stakingsbeweging en probeerde moeilijkheden af te kopen met een paar economische concessies en wat hervormingsbeloftes.

Zij werd echter gedwongen het bestaan van onafhankelijke vakbonden te

erkennen. Daarmee was een situatie ontstaan waarin de oude mechanismen van de machtsuitoefening niet meer konden functioneren. Het oude model van de onderschikking van alle maatschappelijke organisaties aan een onaantastbare en onbeweeglijk regerende PVAP was kaduuk. Er was een nieuwe, zelfstandig georganiseerde machtsfactor ontstaan. Van nu af aan moest bij elke belangrijke beslissing rekening worden gehouden met Solidariteit.[10]

De PVAP reageerde hierop in hoge mate werkelijkheidsvreemd en defensief. Zij wist geen consistente politieke lijn te ontwikkelen. Naarmate de sociaal-politieke conflicten zich opstapelden, deed zij partiële concessies. Maar het centrale probleem schoof zij voor zich uit.

8. Tegenspraken binnen het blok aan de macht

De partij raakte tijdens de stakingsbeweging in augustus '80 in opperste verwarring. Binnen partij- en regeringsapparaat ontstond paniek en radeloosheid waarvan zij zich maar nauwelijks wist te bevrijden.[11] De interne tegenstellingen binnen het blok aan de macht verscherpten zich en de partij begon te desintegreren.

Zij viel uiteen in een aantal, zich nu meer openlijk manifesterende stromingen en fracties, die het vacuum probeerden te vullen en hun eigen politieke oplossingen door te zetten. Naast de orthodoxe 'hardliners', die met wisselende scenario's zo snel mogelijk wilden overgaan tot het elimineren van Solidariteit als onafhankelijke vakbond (Olszowski, Grabski c.s.), ontstond er een breed geschakeerde vernieuwingsbeweging die optrad voor een politieke overeenstemming met Solidariteit, voor democratisering van de partij en de opening van de PVAP naar buiten toe. Om de nieuwe partijleiders Kania en later Jaruzelski vormde zich een nieuw 'centrum'. Het sleutelwoord van de partijleiding werd: 'politieke oplossingen voor politieke problemen'.

Maar de nieuwe partijleiding was niet in staat om tot interne compromissen te komen die zowel voor de Sowjet-Unie als Solidariteit acceptabel waren. Daardoor kon zij ook geen initiatieven nemen om de politieke leiding van het maatschappelijke gebeuren te heroveren.

9. Verval van interne organisatie- en machtsverhoudingen

Het verval van de interne organisatie- en machtsverhoudingen betekende een verdergaande verzwakking van de partijleiding. De eenheid van optreden verbrokkelde en de PVAP desintegreerde ook organisatorisch.

Er trad een soort *institutionele verdubbeling* op van de partij. Er ontstonden verschillende, parallel lopende organisatienetwerken. De oude transmissieriemen van de macht en van de beslissingen bleven een belangrijke rol spelen, maar zij worden meer en meer opengebroken en gepolitiseerd. Er ontstonden nieuwe kernen van politieke reorganisatie die niet beperkt bleven tot klie-

ken en personenstrijd. Een belangrijke uitdrukking hiervan is aan de ene kant het ontstaan van de 'horizontale structuren', waarin partijleden zich verenigden met voorbijgaan aan de centrale organen. Vertegenwoordigers van deze groepen eisten legalisering van de horizontale structuren en invloed op de voorbereiding van het partijcongres. Op het IXe buitengewone partijcongres in juli '81 werden een aanal resultaten van dit democratiseringsproces 'van onderaf' bevestigd en vastgelegd in statutaire wijzigingen.[12] Aan de andere kant organiseerden de voorstanders van de harde lijn een aantal forums (Forum van Katowice, Grunwaldgroep e.d.) waarin werd opgeroepen tot een ideologisch en politiek offensief van de partij (tegen de 'liberale maffia').

Als gevolg van zuiveringen en royementen trad er een *verzwakking* op *van het bestuursapparaat.* Al voor het congres werden op grond van incompetentie en corruptie 35 van de 49 provinciale partijsecretarissen en 200 hoge functionarissen, 30 ministers en 30 staatssecretarissen, en 50 leden van het Centraal Comité ontslagen.

Hierdoor verschoof de verhouding tussen formele en feitelijke heerschappij. *Het staatsapparaat verharde:* het leger, politie en justitie nemen politieke taken van de regering over. De partijbureaucratie, het leger, de veiligheidstroepen en de geheime politie bleven als meest operatieve element van het partijregime over. Het leger begon het partijapparaat te penetreren.

10. Hervormers kunnen zich niet doorzetten

Na het buitengewone partijcongres leek het korte tijd alsof de PVAP haar verwarring en politieke besluiteloosheid te boven was gekomen. Het zelfvertrouwen keerde enigszins terug. Maar de gespletenheid en het gebrek aan oriëntatie bleven. Tot aan het congres van Solidariteit in september nam de PVAP geen nieuwe initiatieven.

De hervormingsgezinde vleugel van de partij — de voorstanders van de 'odnowa' — kon zich niet doorzetten. Zij was aan de ene kant gehandicapt door de heftige strijd die zij in mei en juni moest voeren om de afvaardigingen naar het congres. Anderzijds door haar pre-occupatie met de eenheid van de partij en door het gehamer op het 'marxistisch-leninistisch' karakter van haar voorstellen. Een vooraanstaande hervormer als Rakowski grensde zich sterk af van het 'revisionisme' en de 'anti-marxistische' stromingen binnen en buiten de PVAP. De hervormers bleven zonder leiding en waren niet in staat de vicieuze cirkel van onmacht te doorbreken en een duidelijk alternatieve politiek te formuleren. Hervormers die verder gingen werden al snel buitenspel gezet (Bratkowski).

11. Militarisering van de staatsmachinerie

De PVAP was niet meer in staat 'op eigen kracht' haar tegenstellingen te over-

winnen en nog minder om de maatschappelijke ontwikkeling als geheel te sturen. Haar machteloosheid moest steeds meer worden gecompenseerd door de enige kracht en efficiënt georganiseerde eenheid van het systeem in verval: het militaire apparaat moest de partijheerschappij redden.

De condities voor de militarisering van de staatsmachinerie waren:

— De desintegratie van de partij en haar onvermogen om de positie van Solidariteit te ondermijnen, dan wel een compromis te sluiten over de wijze waarop zij als onafhankelijke kracht ingevoegd kon worden in een hervormd politiek systeem.
— Het verval van het civiele politieke systeem, d.w.z. de ineffectiviteit van het economisch plannings- en besturingsmechanisme. In de loop van 1981 nam het gewicht van militairen in het civiele bestuur toe. Stapsgewijs namen de militairen politieke competenties over en vervingen zij de PVAP als leidende kracht. Voor het eerst bekleedde in een Oostblokland een generaal de post van eerste partijsecretaris (sinds 18 oktober '81), naast die van minister-president (sinds 9 februari '81) en minister van defensie. Nog drie andere generaals maakten deel uit van de regering-Jaruzelski. En eind oktober werden soldaten ingezet om in meer dan 2000 dorpen en kleine steden met volmacht op te treden tegen ineffectieve organisatie van economie en bestuur. Zij kregen de taak voor de handhaving van wetten te zorgen.
— Het verval van de communistische ideologie. Daarvoor bestonden in principe maar twee alternatieven. Of zij moest vervangen worden door een appèl op religieuze gevoelens ('iranisering') of door een appèl op nationalistische gevoelens. Het Poolse leger was lange tijd een symbool van nationale trots. Jaruzelski was de personificatie van deze nationale militaire trots, en van de illusie dat het leger boven de partijen stond. Juist van het leger kon daarom worden verwacht dat het in staat zou zijn om de nationale tradities te mobiliseren die nodig waren om de macht van het partijapparaat te herstellen.

12. Economische concessies i.p.v. politieke en economische hervormingen

De economische concessies van de PVAP verdiepten de economische crisis en verscherpten daardoor de politieke fronten. De PVAP weigerde substantiële politieke hervormingen te accepteren, zonder welke een economische reconstructie onmogelijk was en deed economische concessies die onrealistisch waren en de economische crises verergerden.

Juist door politieke concessies te weigeren — met name op het gebied van het arbeiderszelfbestuur — werd de weerstand van de arbeiders tegen versobering en inflatie groter, evenals het verzet tegen maatregelen om door langer werken uit de economische crises te komen.[14]

De PVAP weigerde haar politieke toezeggingen na te komen en was niet in staat om zelf veranderingen te initiëren. Zij wekte permanent de indruk dat zij vrijwillig slechts zo weinig mogelijk concessies wilde doen. Daardoor slaagde zij er niet in enig vertrouwen onder de bevolking terug te winnen en stimuleerde zij in feite militante acties.

De PVAP en haar regering waren niet bij machte om bij te dragen aan een gelijke verdeling van de schaarse levensmiddelen. De kloof tussen lonen en aangeboden waren werd alleen maar vergroot, het aanbod van levensmiddelen daalde en de rantsoeneringen leidden alleen maar tot een nog groter hamsterwoede en een uitbreiding van de zwarte markt. De regering gaf geen inzicht in de oorzaken van de verzorgingsproblemen. Ondanks de grote belasting van de bevolking was zij niet in staat verschijnselen van individuele verrijking en corruptie te elimineren. De aangekondigde processen tegen partij- en regeringsleiders die misbruik hadden gemaakt van hun machtspositie bleven uit.

De partij weigerde de massamedia te openen voor een brede maatschappelijke dialoog. Daardoor was zij niet in staat een program te ontwikkelen om de economie te saneren en het politieke systeem te hervormen dat kon steunen op brede delen van de bevolking.

Het is niet verwonderlijk dat de bevolking de regering en níet Solidariteit verantwoordelijk stelde voor de ruïnering van de produktieve basis van Polen. Het verwijt dat de vakbeweging de economie geruïneerd zou hebben is door en door misleidend. De economische en politieke chaos werd door de PVAP zelf veroorzaakt.

13. Erosie van de partijheerschappij

De basis van de partijheerschappij verbrokkelde. Door de economische noodsituatie ontvielen haar de laatste restanten van 'verzorgingslegitimatie' en de traditionele gewenning van de mensen aan het partijregime werd door de aanhoudende crises doorbroken. De bevolking beschikte nu bovendien over eigen organisaties om zich tegen de partijheerschappij te verzetten. Deze legitimatiecrisis verscherpte zich, er trad een grote teruggang op van de 'verankering' van de partij in de bevolking.

De kaders en leiders van de oude staatsvakbonden werden aan het eind van 1980 door Solidariteit compleet uit de bedrijven gespoeld. Solidariteit nam praktisch alle functies van de oude staatsvakbonden en van de communistische bedrijfsgroepen over. De PVAP verloor haar 'leidende rol' in de produktiesfeer, waar — zoals Gramsci opmerkte — de oorsprong ligt van de politieke hegemonie.

Zeer veel partijleden werden lid van Solidariteit of Boerensolidariteit (1 miljoen) en grote groepen arbeiders, boeren en intellectuelen traden uit de partij. De PVAP overschatte echter haar eigen krachtspotentieel en besloot op 15

oktober om het lidmaatschap van de partij onverenigbaar te verklaren met dat van Solidariteit: 'men kan niet gelijktijdig lid zijn van onze partij en van een die haar vijand is' (Kania). Bij honderdduizenden verlieten leden van Solidariteit de partij. Geschat wordt dat de PVAP in november '81 nog maar 1 miljoen van de 2,5 miljoen leden uit 1980 over had.

14. Dubbelheerschappij

De politieke oplossing van de crisis vereiste een sterke deelname van de massa's. De PVAP verdedigde de centra van de macht tot elke prijs en creëerde hierdoor een toestand van dubbelheerschappij, die leidde tot wederzijdse verlamming.

Zij was niet bereid Solidariteit reële invloed te geven bij het oplossen van de problemen van het land. Meer dan 10 miljoen georganiseerde Polen moesten buiten het proces van meningsvorming en politieke besluitvorming worden gehouden. Een in toenemende mate geïsoleerde en steeds kleiner wordende partij wilde de centrale maatschappelijke instituties alleen bezet — in bezit! — houden. In de massamedia voerde de partij voornamelijk een dialoog met zichzelf.

Uiteindelijk was zij niet meer in staat zelf de machtscentra te verdedigen. De eens zo trotse Poolse 'vorst' was doodziek. Maar toen de keizer zijn kleren verloor, werd daaronder het uniform zichtbaar.

II. Solidariteit: haar kracht en zwaktes

1. Meer dan vakbond, minder dan partij

Vanaf het begin van haar ontstaan was Solidariteit méér dan een vakbond en mínder dan een politieke partij.[1] Juist vanwege het partijmonopolie op de politiek, was Solidariteit niet alleen vakbeweging, maar ook een aaneensluiting van staatsburgers die wilden participeren in het politieke leven van het land. Solidariteit symboliseerde de onbevredigde behoefte aan participatie en politieke democratie.[2]

Het is illusoir om te menen dat deze massaorganisatie 'a-politiek' had kunnen blijven en zich alleen met de 'klassieke' vakbondsproblemen (lonen, prijzen, sociale zekerheid e.d.) bezig zou houden. In een land waar 'alles politiek' is, omdat partij, staat en economie zo nauw vervlochten zijn, is elke authentieke belangenbehartiging per definitie politiek.

2. Kritiek van de PVAP

De PVAP kritiseerde Solidariteit steeds op twee punten. Zij verweet Solidariteit aan de ene kant dat zij geen zuivere vakbond was, maar politieke functies

wilde uitoefenen die haar niet toekwamen. In de akkoorden van Gdansk werd immers vastgelegd dat bij de oprichting van de onafhankelijke vakbonden de principes van de Poolse grondwet geëerbiedigd zouden worden en dat zij niet van plan waren 'de rol te spelen van een politieke partij'.[3] De vakbond erkende de leidende rol van de PVAP en respecteerde de bestaande internationale bondgenootschappen.

Aan de andere kant beweerde de PVAP dat de vakbond particularistische economische belangen behartigde, die in tegenstelling stonden tot het algemeen maatschappelijk belang. Solidariteit moest volgens Rakowski afleren om 'in naam van de hele natie te spreken'.[4]

In september '81 formuleerde Solidariteit binnen deze tegenspraak in haar program, dat zij een organisatie was met een dubbel karakter: 'We zijn een organisatie die de kenmerken van een vakbond en een brede maatschappelijke beweging verenigd.'

3. Drie functies

Solidariteit vervulde drie functies.[5] Ten eerste was Solidariteit een vakbond die de directe sociale en economische belangen van de arbeidersklasse verdedigde tegenover de partij- en staatsmacht. Volgens Walesa betekende dit, dat het niet de taak van Solidariteit was om eigen programma's uit te werken voor economisch herstel. Daarvoor was de regering, en de vakbond diende zich te beperken tot het kritiseren van de door de regering gepresenteerde programma's.[6] Strikt genomen zou de vakbond zich alleen moeten opstellen als behartiger van deelbelangen en het formuleren van sociale en economische ontwikkelingsplannen aan anderen overlaten.

Deze directe *belangenbehartigingsfunctie* werd door Walesa sterk benadrukt, omdat zij Solidariteit bijeen kon houden ondanks de uiteenlopende politieke strategieën van de leden: zij richtte de handelingen op de gemeenschappelijke vijand. Aan de andere kant waren het vooral de vertegenwoordigers van de 'radicale' stroming die een particularistische tendens bepleitten: juist vanuit dit standpunt kon het conflict met de partij, door het stellen van onvervulbare eisen, worden vooruitgedreven en het 'gevaar van compromissen' worden vermeden. ('Onze vakbond moet geen compromissen sluiten, maar zou met deze hamer het totalitaire systeem van dit land kapot moeten slaan', zei Rulewski.)

Ten tweede was Solidariteit een beweging met een *socialistische functie*. Zij vocht voor arbeiderszelfbestuur en wilde de 'fictieve socialistische eigendom' (Oskar Lange) veranderen in een werkelijke vermaatschappelijking van het eigendom. Deze functie was niet in de 'ideologische', maar in de praktische betekenis socialistisch, omdat hiermee een aanzet werd gegeven tot verdere ontwikkeling van het socialisme in democratische zin.[7] Solidariteit erkende de noodzaak van de verdediging van de maatschappelijke eigendom — en de

handhaving van de internationale verdragen — en ondanks pogingen van haar rechtervleugel om dit uit de statutaire aanhang te schrappen, bleef Solidariteit haar socialistisch economisch hervormingsprogram verdedigen.[8]

Ten derde was Solidariteit een *politieke beweging*. Zij trad op voor fundamentele democratisering van het politieke systeem. In haar voorstellen voor politieke democratie benadrukte zij dat de Sejm (het parlement) de hoogste macht in de staat moest krijgen, bepleitte zij democratische verkiezingsprocedures en een meer dan nominaal partijenpluralisme. Als voorwaarde voor politieke (en ook economische) democratie streed zij voor afschaffing van de censuur en voor het doorbreken van het PVAP-monopolie op de media. Democratische openbaarheid moest de mogelijkheid bieden de tegenstellingen open in het politieke systeem uit te dragen en te bespreken.[9]

4. Politieke quasi-partij

Solidariteit formuleerde programmatische punten voor verandering van het politieke systeem en maatschappelijke hervorming. Daarmee trad zij in concurrentie met de PVAP om de feitelijke leidende rol in de maatschappij. Zij was een politieke 'quasi-partij'.[10]

Het bestaan van Solidariteit als zodanig was een factor van politiek pluralisme binnen een systeem waar tot augustus '80 de PVAP het politieke alleenvertoningsrecht had op praktisch alle terreinen van het maatschappelijke leven. Het meest wezenlijke deel van de democratisering van het politieke systeem was daarom het feitelijke bestaan én de erkenning van Solidariteit als onafhankelijke vakbond. Solidariteit kon kritiek uitoefenen op de daden van de regerende partij en kon door haar eigen kranten de publieke opinie beïnvloeden. Hierdoor werd de PVAP niet geëlimineerd of verdrongen, maar haar machtssfeer werd wel aanzienlijk beperkt.

Solidariteit functioneerde niet *als* politieke partij en streefde er ook niet naar politieke partij te worden. Zij was een *quasi*-partij, die er niet naar streefde de regeringsmacht te veroveren en de PVAP in de oppositie te dringen.

Zolang de partijheerschappij van de PVAP verhinderde dat vrije partijvorming mogelijk was, zou Solidariteit een substitutierol vervullen: een soort rivierbedding van authentieke politieke stromingen in opkomst.

5. Limieten en historisch compromis

Solidariteit koesterde geen 'a-politieke fictie', maar was er zich van bewust dat de combinatie van haar drie tendentieel tegenstrijdige rollen voortvloeiden uit haar feitelijke positie. Haar enige bestaansmogelijkheid was vakbond én politieke quasi-partij te zijn.

Ten eerste zou zij door haar politiek-ideologische diversiteit niet eens in staat zijn geweest een politieke partij op te richten zonder daarbij te splitsen.

Ten tweede was er het nuchtere inzicht in de limieten waarbinnen zich deze politieke functie van Solidariteit diende af te spelen, op grond van de gegeven nationale en internationale krachtsverhoudingen.

Solidariteit stond in meerderheid en programmatisch helemaal geen totale uitdaging van de staatsmacht voor. Het feit dat zij haar eisen beperkte, en streefde naar een historisch compromis met de PVAP en de SU had niets te maken met bescheidenheid of met een gedeeltelijke capitulatie voor het oude regime, maar alles met inzicht in de logica van strategische situaties en met een verstandige manier van 'omgaan met de macht' (Mischnik). Elke poging tot machtsovername zou een Sowjet-interventie provoceren of de geweldsmachinerie in Polen zelf in werking doen treden.

Het waren i.h.b. de woordvoerders van de democratische oppositie van het (voormalige) KOR die op basis van eigen historische ervaringen en de verwerking van de nederlaag van de Hongaarse volksopstand in '56 en het neerslaan van de 'Praagse lente' in '68 de conclusie trokken: een militaire Sowjet-interventie wordt onvermijdelijk, wanneer de heersende communistische partij in verval raakt of de dreiging van Polens uittreden uit het Warschaupact reëel wordt. Tegen de geweldsmiddelen van de nationale staat resp. de gecombineerde militaire kracht van de Warschaupactlegers heeft de oppositie geen schijn van kans. Behalve voor mensen met suicidale neigingen moest duidelijk zijn, dat hierdoor al het bereikte kapot geslagen zou worden en de vooruitgang van de democratiseringsbeweging voor vele jaren onmogelijk zou maken.[11]

Er bestonden dus machtsgrenzen waarbinnen de oppositie zich moest bewegen. Binnen deze grenzen moest zij proberen haar potentieel maximaal te ontwikkelen en te institutionaliseren. Alleen dan zou het mogelijk zijn op gecontroleerde wijze de krachtsverhoudingen binnen het etatistisch socialisme te wijzigen en grenzen van de nationale soevereiniteit binnen het Oostblok te verschuiven.

6. Strategieproblemen

In deze politieke strategie bleven een aantal vragen open en onopgelost. Ten eerste hoe men kan voorkomen dat de Solidariteitsbeweging over haar oorspronkelijke doelen wordt heengedreven en de limieten overschrijdt: hoe kon men in een zo dynamische situatie de beweging binnen haar overlevingslimieten houden?

Ten tweede: wat te doen als de PVAP zichzelf discrediteert en ineen begint te storten? Men kan wel zeggen dat de PVAP niet al te zwak mocht worden, maar hoe kan men dit voorkomen en op welke manier kan men haar steunen als zij toch desintegreert en zichzelf isoleert?

Ten derde: als men weet dat de macht van de partij in laatste instantie in

haar monopolie over het geweld ligt en dat het — om de geopolitieke belangen van de SU te waarborgen — nodig is om dit monopolie te erkennen, loopt men dan niet steeds het gevaar door een binnenlandse militaire interventie verpletterd te worden?[12]

Het debat over de limieten van de democratiseringsbeweging werd sterk toegespitst op de vraag 'wanneer komen de Russen?'. Tegenover het gevaar van een binnenlandse militaire interventie stond voornamelijk de hoop dat het leger haar reputatie niet op arbeiders te schieten en onpartijdig te blijven in nationale controverses, hoger zou blijven waarderen dan haar verplichting om de verziekte heerschappij overeind te houden. Solidariteit zag af van organisatie binnen het leger. De verwachting dat grote delen van het leger de kant van Solidariteit zouden kiezen als het erop aan zou komen was sterk verspreid.[13]

De problemen van de strategie van het historisch compromis kwamen in de loop van 1981 steeds scherper aan de orde. Hoe konden PVAP en Solidariteit nog coexisteren zonder tot een catastrofale botsing te komen? Welke soort coalitie kon nog een politieke en sociale basis scheppen voor de oplossing van de crisis? En vooral: welke kansen had Solidariteit om de confrontatie tussen partij en vakbond van zijn scherpe kanten te ontdoen, d.w.z. te veranderen in een conflicttoestand die op een meer rationeel-politiek vlak kon verlopen en wettelijk ingekaderd zou worden?

7. Alternatieve economische politiek en verantwoordelijkheid

Solidariteit was een machtig correctief voor de uitwassen van de partijheerschappij. De desintegratie van het centrale planningsapparaat en de toenemende economische chaos vereiste echter dat Solidariteit initiatieven nam om sociaal-economische alternatieven te ontwikkelen.

Er werd veel gediscussieerd over de vraag óf, en zo ja, hoé Solidariteit verder kon gaan dan het 'slechts' uitoefenen van controle op het regeringsbeleid. Dit spitste zich toe op twee problemen: onder welke voorwaarden was Solidariteit bereid om medeverantwoordelijkheid te dragen, en waarvóór kon zij verantwoordelijk zijn?

Solidariteit weigerde medeverantwoordelijkheid te dragen wanneer de autonomie van de bond niet gegarandeerd zou worden. Zij wilde ook niet verantwoordelijk worden gesteld voor een crisis die zij niet op haar 'geweten' had.

De debatten over het PVAP-voorstel voor een nieuw 'Front van Nationale Overeenstemming' draaiden echter ook om de vraag voor welke belangen Solidariteit kon optreden. 'De vakbonden kunnen er niet van uitgaan dat zij voor de hele maatschappij spreken', was bijv. het standpunt van Kuron; zij vertegenwoordigd slechts één standpunt en alleen door onderhandelingen kan dit standpunt in overeenstemming worden gebracht met andere.[14]

8. Barrières voor eenheid van optreden

De uitwerking van een samenhangend program en consistente strategie werd bemoeilijkt door een aantal factoren. Ten eerste door de grote sociaal-structurele gedifferentieerdheid en daarmee samenhangende politiek-ideologische heterogeniteit van de Poolse arbeidersklasse zelf.[15]

Ten tweede door de sterk geregionaliseerde organisatiestructuur van Solidariteit. Deze sloot weliswaar goed aan bij de grote lokale verscheidenheid van de arbeidersbeweging, maar bemoeilijkte toch ook wel de ontwikkeling van een algemeen beleid voor economische hervormingen.[16]

Ten derde door het feit dat de PVAP steeds wist te voorkomen, dat er een breed en openbaar debat kon worden gevoerd. Zij blokkeerde daardoor een vruchtbare confrontatie van opvattingen tussen de verschillende politieke richtingen. Vrijheid van meningsuiting en toegang tot de media is een voorwaarde voor elk democratiseringsproces. De noodzakelijke verbreding en 'ontideologisering' van het debat over de economische en sociale ontwikkeling werd door deze opstelling van de PVAP belemmerd.

9. Radicalisering en fragmentatie van de beweging

De catastrofale economische situatie en het uitblijven van directe materiële verbeteringen van de levenssituatie bewerkstelligden een steeds grotere *radicaliteit* in de opstelling van in het bijzonder de lokale leiders. De economische noodsituatie werkte corporatistische tendenties in de hand. De grote nadruk op de autonomie van de regionale organisatieniveaus maakten het aan de ene kant moeilijk om de fragmentatie van de Solidariteitsbeweging in talloze lokale stakingen en acties tegen te gaan. Aan de andere kant leidde dit ertoe, dat relatief 'onschuldige' bedrijfsconflicten of botsingen met lokale autoriteiten snel konden escaleren tot een nationale krachtmeting.

10. Polarisatie

Dat Solidariteit niet eensgezind kon optreden lag voor de hand. Solidariteit was al een soort kristallisatiepunt geworden van praktisch de gehele oppositie en verenigde dus verschillende oppositionele tradities in zich.[17]

Naarmate Solidariteit meer politieke eisen in haar program opnam, werden de verschillen binnen de organisatie duidelijker gearticuleerd. De verscherping van de nationale en internationale verhoudingen leidde ertoe, dat zij uiteen dreigde te vallen in een spectrum van elkaar onderling bestrijdende fracties. Hierdoor polariseerden ook de verhoudingen binnen Solidariteit. Dit kwam verschillende keren tot uitbarsting in de leiding van Solidariteit.

11. Splitsingsgevaar

Door de PVAP werden herhaaldelijk pogingen gedaan een splitsing teweeg te brengen in Solidariteit tussen de 'radicale' en de 'gematigde' elementen. Solidariteit ging uit van het idee dat elke aanzet tot splitsing afgeslagen moest worden. Solidariteit was daarbij consequent en protesteerde ook tegen arrestaties van bijv. rechtsnationalistische personen, die een geheel andere politiek voorstonden dan de vakbond.[18]

De permanente agitatie van de PVAP tegen in haar optiek extremistische en antisocialistische groepen bewerkstelligde dan ook eerder een bepaalde solidarisering met deze krachten.

12. Radicaal, maar niet suicidaal

De invloed van de linksradicalistische en rechtsnationalistische stromingen bleef beperkt. Walesa, gesteund door o.a. de meerderheid van het oude KOR en de linkskatholieke adviseurs van Solidariteit, hielden consequent vast aan de lijn van het historisch compromis, d.w.z. een radicale koers op economische en politieke democratisering binnen de 'limieten'.

Periodes van confrontatie en toenadering wisselden elkaar af. Maar i.h.a. was er sprake van een patstelling waarin de verschillende krachten elkaar in een wankel en explosief evenwicht hielden. Zolang er geen leefbaar historisch compromis gesloten kon worden putten de beide kampen elkaar uit in een afmattende stellingenoorlog.

Deze situatie had de volgende drie, elkaar wederzijds versterkende tendensen tot gevolg.

III. De slotakkoorden van de politieke crisis

1. Dubbele heerschappij en stellingenoorlog

De grondslag van de maatschappelijke crisis was het ineenstortingsproces van de nationale economie. Economisch herstel werd geblokkeerd door het voortduren van de politieke crisis. Zowel de erosie van de partijheerschappij als de fragmentatie van Solidariteit creëerden een politiek vacuum. Er ontstond een toestand van dubbelheerschappij, waarin geen van de machtscentra in staat was om op basis van een program van sociale en economische hervormingen de politieke leiding in de maatschappelijke strijd te nemen en een integratie tot stand te brengen van de tegenover elkaar staande krachten.

2. Economische chaos en afhankelijkheid

Ten eerste werd het proces van economische ineenstorting er door versterkt.

Het levenspeil van de bevolking liep in de loop van 1981 zienderogen terug. De industriële produktie daalde met 30%, de exportindustrie raakte in verval waardoor de inkomsten aan diviezen nihil werden. De toch al penibele handelsbalans verslechterde zodanig, dat Polen in de zomer van 1981 op de rand van een staatsbankroet balanceerde.

De schulden die de Poolse regering in het Westen had gemaakt, legden een belangrijke troef in handen van westerse bankiers en 'hun' regeringen. De financiële en economische afhankelijkheid maakte het mogelijk dat Polen indirect gecontroleerd en beïnvloed kon worden door het Internationale Monetaire Fonds en daarmee door de in dit instituut dominerende VS.

De bankiers vormden een internationaal front van zo'n 450 banken en gingen over tot een 'financiële kernoorlog'. Tien dagen voor de militaire machtsovername stelden zij een ultimatum: voor 31 december de renteschulden betalen of anders wordt Polen bankroet verklaard. Zij verscherpten hun ultimatum met het dreigement dat als er aan hun eisen niet zou worden voldaan, ook represaillemaatregelen tegen andere oostbloklanden getroffen zouden worden, de SU niet uitgezonderd.[1]

3. Toename van extremistische krachten

Ten tweede ontstond hierdoor een grotere speelruimte voor extremistische krachten, die al dan niet openlijk verklaarden dat alleen een frontale aanval op de machtspositie van de tegenstanders nog een uitweg kon bieden. Zowel binnen de PVAP als in Solidariteit sloeg de frustratie toe:

— *Binnen de PVAP* beschouwde de conservatieve vleugel vanaf het begin de Solidariteitsbeweging als een oneigenlijke democratische enclave in haar autoritaire systeem. Zij vormde weliswaar een minderheid en werd binnen de partij op een aantal punten teruggedrongen, maar kon steunen op belangrijke posities in het partij- en regeringsapparaat. Door de royementen en het vrijwillige uittreden van partijleden die, voor de keuze gesteld, de kant van Solidariteit kozen, was de positie van de orthodoxe vleugel versterkt. Zij hadden volop toegang tot de media en wisten zich gesteund door de SU. Zij droegen er in sterke mate toe bij dat de 'lijn van overeenstemming' werd geblokkeerd en dat de partij niet naar voren kon treden met een verreikend en doordacht plan van hervormingen. Het uitblijven van een compromis tussen de regering Jaruzelski, Solidariteit en de kerk vormde voor de conservatieve vleugel in toenemende mate een argument om eens wat meer 'gespierde' oplossingen te beproeven. Zij nestelde zich steeds dichter aan tegen de repressieve organen van de staatsmacht.

De sociaal-politieke basis van haar confrontatiekoers was ten eerste de grote groep oude vakbondsfunctionarissen die hun posities en privileges verloren hadden. Een deel van de door Solidariteit verdrongen kaders en

leiders van de oude bonden begonnen een lobby om door een harde politiek hun oude voorrechten terug te veroveren.

De lokale leiders en kaders van de PVAP werden vaak het object van spot en verachting en soms ook openlijke agressie van lang getergde arbeiders en boeren. Sociaal en politiek werden zij steeds meer geïsoleerd.[2] Steeds meer partijleden zagen zich voor het alternatief geplaatst: volledige steun aan Solidariteit met de nieuwe arbeidersmacht en dus opgeven van het partijlidmaatschap of object worden van de kritiek van de zelfbewuste en nu ook zelfstandig georganiseerde nieuwe generatie van arbeiders. Degenen die voor het laatste kozen kwamen tussen de raderen en raakten gefrustreerd. Zij vormden samen met dat deel van de bevolking dat door de meer dan anderhalf jaar durende crises en het onvermogen van partij en Solidariteit om tot een gemeenschappelijke aanpak te komen, vermoeid en uitgeput raakte, de steunpunten van een autoritaire oplossing van de crisis.

— Ook *binnen Solidariteit* werd de stem van de 'radicale' vleugel luider. De tendens tot particularisme en ook het uitsluitend uitgaan van regionale belangen versterkte de positie van de extremistische stroming die meende dat de tijd daar was om door een directe confrontatie de macht over te nemen.

Deze stroming was ook in de nationale leiding van Solidariteit vertegenwoordigd. Steeds meer werden de limieten ter discussie gesteld waarbinnen volgens de architecten van de democratische oppositie het vernieuwingsproces een overlevingskans had. Walesa kwam hen op 3 december in Radom verbaal tegemoet door te verklaren: 'De confrontatie in Polen is onvermijdelijk.' Hij waarschuwde ervoor zich niet door de confrontatie te laten verrassen, erkende een beoordelingsfout gemaakt te hebben, maar wees tegelijkertijd de praktische voorstellen van de 'radicalen' van de hand (zoals het oprichten van een voorlopige regering zonder deelname van PVAP, het instellen van arbeidersmilities). Zijn eigen voorstel ging niet verder dan het parool: 'We moeten gewoon ons werk doen en wachten.'[3] Lang hoefde er niet gewacht te worden...

4. Internationale pressie

— *Ten derde* werden deze extremistische krachten gestimuleerd door zware pressies en inmengingen van de kant van de SU en ook de VS. De internationale spanningen tussen de VS en SU verscherpten.

De SU organiseerde een ideologisch en politiek offensief tegen de vernieuwers in de PVAP en de 'contrarevolutionairen' van Solidariteit. Haar waarschuwingen en dreigementen en de sterke vereenvoudiging van de problematiek (socialisme versus antisocialisme) versterkte de levendige nationalistische tradities in Polen. Al dan niet gericht en bewust, vergrootte de SU hierdoor de speelruimte van de voorstanders van de confrontatielijn

in de PVAP en in Solidariteit. De felheid van de reacties van de SU werd mede bepaald door het feit dat een van de strategisch meest belangrijke landen binnen haar blok, door haar buitenlandse schuld, in een afhankelijkheidsrelatie kwam met het IMF.

Aanvankelijk was de opstelling van het Atlantisch bondgenootschap voorzichtig. Vooral de Westduitse en Franse regering vreesden dat een destabilisatie in Polen het conflict tussen de SU en de VS zou verplaatsen naar de Westeuropese regio en de Oost-Westhandel verstoord zou worden. Voor het Reagan/Haig-bewind werden de Poolse problemen steeds sterker een aanleiding om via de haar ter beschikking staande economische hefbomen (kredietgaranties, wereldmarkt, reisverkeer) en door pressie op haar bondgenoten, de internationale krachtsverhoudingen te harer gunste te verschuiven (verscherping van tegenstellingen tussen socialistische landen, voortplanting van economische en politieke problemen naar andere landen van Comecon en i.h.b. de SU).

In Polen was het onmogelijk geworden om tegenover de druk en de eisen vanuit de SU en het Westen een eigen handels- en economische politiek te voeren, d.w.z., zij kon geen basis meer scheppen voor het veiligstellen van de — relatieve — onafhankelijkheid.

5. Point of no return

De verharding van de nationale en internationale fronten maakte een consensuele uitweg uit de crisis steeds onwaarschijnlijker. De hiervoor geschetste tendensen versterkten de neiging om de stellingenoorlog te verlaten en tot een offensieve strategie over te gaan. De regering/PVAP en Solidariteit beschuldigden elkaar over en weer van een confrontatiepolitiek. In de loop van november/december gingen ook in Solidariteit steeds meer stemmen op om een doorbraak te forceren.

Het 'point of no return' is moeilijk vast te stellen. Voor Rakowski is het eenvoudig; 'Radom was het moment van de breuk, niet eerder.'[4] Daar had Walesa immers op 3 december gezegd dat de confrontatie onvermijdelijk was. Anderen gaan uit van de vooronderstelling dat de autoriteiten Solidariteit nooit hebben geaccepteerd, dat zij het eerste half jaar geschokt waren, maar het jaar daarna besteedden aan de voorbereidingen voor de aanval.

Een m.i. centraal breekpunt was het moment waarop de PVAP het lidmaatschap van de partij onverenigbaar verklaarde met dat van Solidariteit. Daardoor versnelde het desintegratie- en zelfisolatieproces van de PVAP én vielen praktisch alle organische bemiddelingsschakels tussen Solidariteit en de PVAP weg. Ook Mischnik, die steeds het 'nieuwe evolutionisme' had bepleit, kwam tot de conclusie dat de partij niet meer te hervormen was.

6. Tijdstip van beslissing

Het Centraal Comité riep op 28 november het parlement op 'speciale bevoegdheden' te verlenen aan de regering om de rust en orde te herstellen. Als ook nog blijkt dat het parlement zich niet meer zo gemakkelijk naar de hand laat zetten, geven partij-, regerings- en legerleiding de hoop op om door hun initiatief voor het 'Front van Nationale Overeenstemming' tot een politiek compromis te komen. Begin december zijn veel vakbondsleiders ervan overtuigd dat het regime van plan is af te rekenen met de politieke onafhankelijkheid van de vakbond. De berichten over de vraag op welke dag de regering (d.w.z. Jaruzelski en een klein deel van de centrale partijleiding) besloten om door een militaire interventie de politieke krachten van het land te 'herschikken' zijn nogal tegenstrijdig en vooralsnog oncontroleerbaar.

De interventie vond plaats op het moment dat internationaal ultimata werden gesteld en Solidariteit zich opmaakte om het politieke vacuum zelf in te vullen. Regionaal was men erin geslaagd greep te krijgen op de voedseldistributie en werden er voorbereidingen getroffen om de economische hervorming zelf ter hand te nemen.[5]

IV. De militaire bevriezing van de crisis

a. De laatste Poolse kaart?

Het uitroepen van de staat van beleg en de militarisering van de produktie en het maatschappelijk leven was niet alleen een laatste poging om Polen te behoeden voor een volledige ineenstorting van het reproduktieproces, voor een financieel-bankroet en voor hongersnood. Het was ook en vooral de laatste poging om 'op eigen kracht' het uitgeholde machtsmonopolie van de PVAP te herstellen en te stabiliseren.

Zowel het onvermogen van de Poolse communisten om hun partijheerschappij overeind te houden, als het toenemen van de economische en politieke afhankelijkheid van het kapitalistisch imperialisme, vormden de punten waarop een interventie van het Warschaupact zou plaatsvinden. In zoverre was het uitroepen van de staat van beleg en de verscherping van de staatsrepressie tegen een groot deel van de bevolking daarom ook een laatste poging om een militaire Sowjet-interventie te voorkomen. De Sowjet-Unie zou immers zeker niet passief blijven toezien als een van de vitale schakels uit het bondgenootschap zichzelf naar de ondergang toe zou vechten.

Volgens het militair bewind dat op 13 december aantrad was de militaire uitweg de enig mogelijke 'intern Poolse optie' om de economie te stabiliseren, het gevaar van een burgeroorlog te voorkomen en om een bepaalde variant van partijdictatuur te herstellen.[1] 'Wij moeten voorkomen' was het thema van de

generaals, en zij spraken de hoop uit dat 'allen de motieven en het doel van onze handelswijze begrijpen'.

Maar wat zijn de kansen van het regime om te voorkomen dat de economische en politieke crisis zich doorzet, en in hoeverre kan het erin slagen de gehavende Poolse soevereiniteit overeind te houden?

2. Economische perspectieven

Het militair bewind wilde de economische ineenstorting voorkomen. Zij stelde op alle niveaus van het staatsbestuur militaire commissarissen aan en militariseerde de centrale sectoren van de produktie. Zij liet de activisten en leiders van Solidariteit arresteren, plaatste de arbeiders onder militaire tucht en schafte de vrije zaterdag weer af. Maar hoe kan men door openlijke dwangmatige organisatie van de arbeid economische problemen en sociaal-politieke confrontaties overwinnen?

Deze weg zou alleen succes kunnen hebben als het regime erin zou slagen op korte termijn de industriële produktie te doen stijgen. Uit de gegevens van de regering zelf blijkt echter nu al dat de industriële produktie in de eerste drie maanden van de staat van beleg is verslechterd. Door de militaire organisatie van de distributie en door hard op te treden tegen corruptie e.d. zou er een zekere stabilisatie bereikt kunnen worden van het levenspeil van de bevolking, misschien zelfs enige verbetering.

De enige hervorming die met kracht werd doorgevoerd was een herziening van het prijzenstelsel, hetgeen leidde tot een verdrie- tot -tienvoudiging van de prijzen van belangrijke goederen en diensten. Maar van een doortastend economisch program om het land uit de economische crisis te halen is geen sprake.

Door het geweld en de repressie tegen vakbondskaders en de democratische oppositie is de kans op medewerking van de bevolking bij de economische wederopbouw vrijwel uitgesloten. En het zou niet voor het eerst zijn dat arbeiders en boeren de economische ontwikkeling door passief verzet blokkeren. Massale onderdrukking leidt niet tot economisch herstel, en het gevaar is niet denkbeeldig dat Polen nog verder in het moeras wegzakt.

De oorzaken van de economische crisis liggen immers in sclerose van het politieke systeem en in het ontbreken van de mogelijkheid om brede, democratisch functionerende maatschappelijke organisaties te ontwikkelen. Dat lost men niet op door van Polen een gigantisch werkkamp te maken en de boeren te dwingen hun produkten af te staan.

Het gevolg van de gemilitariseerde partijheerschappij lijkt eerder dat de economisch vooruitzichten hopelozer zijn dan ooit. Generaalsregimes hebben nooit uitgeblonken in het oplossen van economische crises, en de 'socialistische' variant van Jaruzelski c.s. lijkt deze stelling te bevestigen. Met een hoe

dan ook gewelddadige organisatie van de arbeid kan men de oorzaken van de economische verzieking niet opheffen, dat is alleen mogelijk met actieve deelname van de massa. In dit opzicht is de militaire 'oplossing' een pyrrhus-overwinning: met geweren en tanks kan men nu eenmaal geen kolen delven of schepen bouwen.

3. De missie van de PVAP

De staat van beleg werd uitgeroepen om de 'broedermoordstrijd' te voorkomen, de 'contrarevolutionaire staatsgreepplannen' van Solidariteit te verijdelen en ervoor te zorgen dat de PVAP haar 'missie' als 'leidende en scheppende kracht in het proces van verandering' zou kunnen volbrengen (Jaruzelski). Leger en militie begonnen aan hun taak door op zich verzettende arbeiders te schieten, hen uit bedrijven en mijnen te drijven, massale arrestaties en internemingen door te voeren. Het regime erkende daarmee niet alleen het bankroet van de PVAP, maar lijkt in zekere zin de 'broedermoordstrijd' geïnstitutionaliseerd te hebben. Op de 13e december werd de grote binnenlandse confrontatie niet voorkomen, maar op gewelddadige wijze uitgeroepen. De vooruitzichten van een politieke overeenstemming zijn miserabel.

— De poging om een 'nationaal platform tot redding van de natie' op te richten waarin men 'gematigde' leiders van *Solidariteit* en van de kerk wilde laten collaboreren met het regime, liep uit op een mislukking. Men had gerekend op de coöperatie van Walesa en de kerk. Het liefst wilde men Solidariteit als een getemde organisatie behouden. Daarvoor moest eerst de ruggegraat van Solidariteit worden vernietigd en moest met name de verbinding tussen arbeiders-, boeren- en intellectuelenverzet uiteen worden geslagen. Ondanks de chirurgische precisie waarmee de militaire operatie werd uitgevoerd, was het verzet tegen de repressie omvangrijk en taai. Nadat duidelijk werd dat de ruggegraat van Walesa en het verzet van de bevolking sterker waren dan het militair machtsvertoon, kon men politiek slechts teruggrijpen op misselijkmakende agitatie tegen Walesa ('domkop', 'warhoofd' e.d.), tegen progressieve intellectuelen ('arbeidsvijandige bedriegers') en grof antisemitisme (tegen 'de joden van het KOR').

  De militaire raad en de onder haar toezicht functionerende regering beweerden dat zij niet wilden terugkeren naar de toestand van voor augustus '80. Maar het ziet er niet naar uit dat zij vrijwillig toestaan dat er in enigerlei herkenbare vorm een onafhankelijk vakbond terugkeert. Alleen een 'a-politieke' — aan de leiband van de 'leidende partij' lopende — vakbond lijkt tot de mogelijkheden te behoren.

— Het regime onderdrukte alle bewegingen en organisaties die in de 500 voorafgaande dagen waren opgebouwd en institutionaliseerde brutaal militair toezicht en controle op praktisch alle terreinen van het maatschappelijk le-

ven. De nieuwe maatschappelijke organisaties en communicatievormen werden vernietigd, alleen de godsdienstuitoefening in *de kerk* bleef toegestaan. Daarmee dreef het regime de mensen in de enige en laatste schuilplaats waar zij een nationale identiteit en vorm van veiligheid konden beleven. Het resultaat van 35 jaar partijdictatuur — vergroting van de invloed en status van de kerk — werd door de toestand van de militaire heerschappij nog eens bestendigd.[2]

— Om de rust in de maatschappij en het monopolie op de politiek te herstellen, moest ook *de PVAP* onder militaire curatele worden gesteld. Om haar alleenheerschappij in de toekomst veilig te stellen moest zij tijdelijk haar macht overdragen aan de generaals. Haar politiek-bestuurlijke middelen waren uitgeput en haar 'ideologisch-leidende rol' in verval geraakt. Door de militaire interventie moest de macht worden terugveroverd die de partij en haar regering grotendeels al hadden verloren. De militaire vleugel van het blok aan de macht viel de taak toe het ondergraven machtsmonopolie van de PVAP te verdedigen en te herstellen. Het afstervingsproces van de PVAP kon alleen nog worden onderbroken door zich te verschuilen achter de uniformen en een beroep te doen op de kazernes.

Alsof zij door hun daden al niet voldoende de overleefdheid van het model van de eenpartijheerschappij hadden aangetoond, verkondigden de militairen dat zij de 'politieke leiding van de arbeidersklasse' en de 'leidende rol van de PVAP' zouden reconstrueren. Dergelijk arrogant paternalisme verkleint alleen maar de kans dat er ooit meer iets van een vertrouwensrelatie ontstaat tussen partij en bevolking, en vergroot het 'antisocialistisch' sentiment ('Hierbij verklaar ik officieel dat ik geen socialist meer ben'...).

Door de staat van beleg is de PVAP helemaal gedesorganiseerd. Onder haar restanten woedt aan de top een heftige strijd tussen 'hervormers' (Rakowski, Barcikowski) en de 'hardliners' (Olszowski en de antisemiet Siwak). De haviken zijn sinds de staat van beleg in de aanval gegaan, maar ook de conservatieve vleugel heeft een — militaire — 'heer' nodig. Zolang Jaruzelski de scepter zwaait lijkt de orthodoxe vleugel een beperkte speelruimte te krijgen.

Maar al werd de hele leiding bepaald door 'hervormers' als Rakowski, het blijft een raadsel hoe de PVAP — of een variant daarop — ooit kan terugkeren met het predikaat 'politieke leiding van de arbeidersklasse'.

4. Nationale soevereiniteit?

De militaire interventie voorkwam het 'grotere kwaad' van een Sowjet-militaire invasie. Maar daarmee is de — relatieve — nationale onafhankelijkheid van Polen nog niet gered. Direct na de militaire machtsovername lieten officieuze woordvoerders van de SU al weten dat de kans op militaire 'broederhulp' reëel

werd als ook Jaruzelski er niet in zou slagen het verzet te breken en als zou blijken dat Poolse geweren alleen niet in staat waren om het land te 'normaliseren'. Door haar militaire avontuur is het Poolse bewind meer dan ooit in een directe economische en politieke afhankelijkheidsverhouding van de SU terechtgekomen. Voor een minimum aan economisch herstel was en is een omvangrijke hulp van de Comecon een voorwaarde, evenals het voldoen van de rente- en aflossingsbetalingen. Waar moeten bijv. de meer dan 15 miljard dollar aan nieuwe leningen vandaan komen die Polen tot 1985 nodig heeft alleen al om het machinepark — dat nu voor een derde deel ongebruikt staat — weer op gang te brengen? De Comecon-landen kunnen dit bedrag waarschijnlijk niet verschaffen en de Westerse bankiers willen het niet, mogen het niet en kunnen het waarschijnlijk ook niet.

Kortom, een militaire invasie door Warschaupact-legers werd voorkomen, maar de speelruimte voor een werkelijk *nationale* oplossing onder de voorwaarde van soevereiniteit ligt verder in het verschiet dan ooit.

V. Tenslotte: de verandering van de jaargetijden

1. De crisis die op 13 december op gewelddadige wijze tot uitbarsting kwam, is niet opgelost, maar heeft slechts een tijdelijke militaire uitweg gevonden. Zij werd militair onderdrukt en bevroren. Deze bevriezing kan lang aanhouden. Militaire regimes hebben i.h.a. de neiging om zich in eerste instantie op te werpen als 'tijdelijke' bewakers van de bestaande orde, om zich voor eens en voor altijd als redders van de natie te vestigen. Onder de gegeven nationale en internationale verhoudingen lijkt dit ook te gelden voor deze gemilitariseerde partijdictatuur. De kans dat het bewind zich na een beperkte periode van harde repressie zal ontwikkelen tot een kadaristisch-beheerstype is klein.

2. Zelfs als men deze hele operatie beschouwt als een noodzakelijke redding van Polen voor een inderdaad dreigende economische ineenstorting en militaire invasie van 'buiten', dan nog zijn hierdoor de voorwaarden voor de noodzakelijke hervorming van het etatistisch socialisme aanzienlijk verslechterd. Wederom is de historische kans gemist om op een hoger niveau een nieuwe concensus tot stand te brenen tussen regering, centrale planning en participatie van de massa van de bevolking in de maatschappelijke ontwikkeling. En wederom overwon de logica van de blokkenpolitiek over de noodzaak van democratisch socialisme.

3. Pogingen om de partijheerschappij een meer acceptabel uiterlijk te verlenen en een sterk aan banden gelegde vakbond op te richten zullen op grote minachting en verzet stuiten. Elke stap die het regime zal doen om de staat van

beleg te verzachten of op te heffen zal benut worden om nieuwe tegenmachtsposities op te bouwen. Elke ruimte die het regime openlaat, zal een ruimte zijn waarin de solidariteitsbeweging en de democratische oppositie zich opnieuw organiseert. De beheerders van het machtsmonopolie van de PVAP weten dat hun daden met een oorverdovend zwijgen worden gadegeslagen, door degenen die verboden werd hun nieuw ontdekte taal van solidariteit te spreken. Zelfs de natuurlijke omstandigheden lijken zich na die koude winter van 1981/82 tegen het regime te keren. Misschien is daarom de leuze van het Poolse verzet zo bedreigend voor het 'bonapartistisch socialisme': *De winter is aan jullie, de lente aan ons.*

Wat kunnen wij bijdragen aan het veranderen van de jaargetijden?

Februari 1982

Ik bedank bij deze Harry v.d. Berg, Veit Bader en i.h.b. Arnold Koper voor hun kritische commentaar en redactionele adviezen.

Noten bij *I. Crisis van het etatistisch socialisme*

1. Vgl. *W. Brus, Sozialisierung des politischen System,* Frankfurt 1975. Vgl. ook zijn lezing voor het stalinismecongres: 'Het vraagstuk van de destalinisatie' (in *Stalinisme en destalinisatie,* A'dam 1980, p. 158), waarin hij de Oosteuropese maatschappijen omschrijft als 'etatistisch, totalitair systeem zonder stalinisme'.
2. Het Tsjechische partijblad *Rude Pravo* legde op 24-2-'82 uit waarom er tussen de PCI en Reagan slechts een klein verschil bestaat: De PCI gaat eraan voorbij dat er geen klassentegenstellingen meer bestaan en 'democratie in de zin van politiek pluralisme is in ons land reeds lang overwonnen. Het is oude politieke rommel en voor onze samenleving daarom ondenkbaar'.
3. Polen was nominaal altijd een meerpartijenstaat. De niet-communistische groepen erkennen de in 1976 ook per grondwet vastgelegde leidende rol van de PVAP. Bij verkiezingen werd gestemd op een lijst van het 'nationale eenheidsfront', welke door de PVAP werd geleid. Sinds maart 1980 zijn in het parlement (Sejm) vertegenwoordigd: PVAP (258 zetels), Verenigde Boerenpartij (113), Democratische partij (38) en niet-partijleden (inclusief drie kleine katholieke groepen — 40 zetels).
4. Vgl. *K. Anders/H. Punt,* Over democratie en socialisme in *KOMMA* 2/1980.
5. De vertrouwenscrisis vindt men o.a. beschreven in het document van de groep 'Ervaring en toekomst' (DiP) dat in 1978 werd gepubliceerd. Duitse vertaling in *W. Brus* e.a. *Polen-Symptomen und Ursachen der politische Krise,* Hamburg 1981.
6. Na de stakingen van augustus 1980 werden schrijnende corruptiegevallen in de openbaarheid gebracht. De kaste van partij- en staatsfunctionarissen deed aan het eind van de Gierek-periode steeds minder moeite haar privileges geheim te houden. Toen heteind van het Gierek-regime in zicht kwam werden op grote schaal staatsgelden, roerende en onroerende goederene achterover gedrukt. *Zagajewski (Polen — Staat im Schatten der Sovjet-Union,* Hamburg 1981, p. 179) schrijft dat de combinatie van hun neiging tot corruptie en een luxueus leven met de despotische uitoefening van de hen toevertrouwde macht een tamelijk algemeen verschijnsel werd.

7. 'Communisme' en 'socialisme' zijn in de ogen van grote delen van de bevolking gediscrediteerd, omdat het samenvalt met de voorstelling van de regering van een enkele partij, dus met de dictatuur van het partijapparaat dat steunt op de hegemonie van de Sowjet-Unie.
8. 'Wanneer men de barometer afschaft, wordt niet het slechte weer afgeschaft', schreef *Gramsci* in 1926 in zijn kritiek op het eenpartijstelsel als politieke overgangsvorm van het socialisme aan het adres van de meerderheid van het Centraal Comité van de bolsjewistische partij.
9. Beschrijvingen van deze cycli vind men in het document van 'Ervaring en toekomst', t.a.p. (p. 62, 78, 80, 86, 104) en bij Zagajewski t.a.p. (p. 20, 38, 186, 199).
10. *Jacek Kuron* trok de volgende vergelijking: 'Stelt u zich eens voor, dat onze spoorwegen, waarvan de reisplannen alle worden vastgelegd door een centrale overheid, geconfronteerd zou worden met een reeks andere treinen, waarvan de tijdsplannen opgesteld werden door samenwerking van treinreizigers en machinisten. Ongeveer hetzelfde probleem zal in een maatschappelijk systeem optreden, waarvan de instituties allemaal gestuurd worden door een partijheerschappij en dat plotseling te maken krijgt met onafhankelijke vakbonden.' In: 'Wie geht es weiter in Polen' (*Sozialismus-extra* 3, aug. '81, p. 42).
11. De voorlichtingsinstanties van de regering wisten niet wat in het land gebeurde, instellingen en personen van de regering spraken elkaar tegen, ideologisch trad er verwarring op en de leiding raakte politiek geblokkeerd, zo beschreef *André Roelofs* de situatie in: 'Terugblik op de Poolse Zomer' — interview in *KOMMA* 2/1980.
12. De partij-interne antibureaucratische oppositie die zich lokaal had verenigd in 'consultatieve commissies' werd scherp bestreden door de partijtop. In feite werd het initiatief al voor het partijcongres overgenomen door de partijbureaucratie en de rechtervleugel. De tegenstrijdigheid van de partij-interne ontwikkeling drukte zich op het congres pregnant uit. De felle strijd om de gedelegeerden leidden ertoe dat meer dan 90% van de 2000 deelnemers voor het eerst op een partijcongres vertegenwoordigd was. 20% van hen was lid van Solidariteit en slechts 23% van de leden van het oude Centraal Comité werden als afgevaardigden herkozen. In het nieuwe CC keerden 18 van de oude leden terug. De nieuwe verkiezingsregels leidde tot een versplintering van de stemmen van de democratische oppositie. Aan de ene kant werden Grabski, Jagielski, Moczar, Zabinski, Jablonski en veel provinciale secretarissen niet herkozen. Maar ook 'hervormers' als Dabrom, Fischbach en Klasa verloren hun zetel. In het Politburo werden slechts 4 van de 15 oude leden herkozen en werd vice-premier Rakowski uitgesloten. Kania werd herkozen als eerste secretaris. door het ontbreken van een uitgewerkte conceptie en van leiderschap bij de hervormers bracht het congres niet de gehoopte doorbraak. Tegelijkertijd was het congres in die zin sensationeel dat er veel nieuwe democratische regelingen werden aangenomen: controle op gekozen vertegenwoordigers en functionarissen, principe van geheime verkiezingen van gedelegeerden en institutionalisering van meervoudige kandidaatstelling, precisiering en beperking van competenties van partijleiding en secretariaat van het CC, rotatieprincipe voor functionarissen in combinatie met beperking van ambtstermijn, recht op informatie van leden bij alle belangrijke beslissingen van de leiding.
13. Vgl. Rakowski's rede op het partijcongres, in *KOMMA* 2/1981, p. 123 e.v. Bij de meeste hervormingsgezinde communisten was het besef niet doorgedrongen dat het 'marxisme' en 'marxisme-leninisme' in sterke mate het symbool was geworden van overheersing: de taal van de heersende macht. Opvallend is hoe voorstanders van de politieke hervormingen steeds de nadruk legden op de tijdsfactor. In een interview in *SPW* (Zeitschrift für Sozialistische Politik und Wirtschaft, nr. 13, dec. '81, p. 74) stelde Rakowski: 'Het drama, het dilemma van de Poolse communisten is het feit, dat de geschiedenis ons niet voldoende tijd gegeven heeft. We hebben de tijd niet gekregen omdat de maatschappij de veranderingen nu vereist.' Deze zinspeling op een realistisch tijdsbesef kan echter moeilijk verbloemen, dat de maatschappij deze veranderingen al jarenlang vereiste, en dat de Poolse communisten zeer lang de tijd én de leidende positie hadden om daaraan tegemoet te komen. De race tegen de klok van 'de geschiedenis' was een gevolg van het feit dat de PVAP te lang had geprobeert de tijd 'even stil' te zetten.
14. *D. M. Nuti*, Poland: Economic collapse and socialist renewal, in *New Left Review* 130, nov.-dec. '81. De PVAP beloofde zowel loonsverhogingen als stabilisatie van de marktvoorziening. In de maanden na aug. '80 werd een loonsverhoging van 28% doorgevoerd. De loonovereenkomst vergrootte alleen maar de inflatie en bracht de distributie van consumptiegoederen verder uit evenwicht. De 'radicale' vleugel van Solidariteit eiste 100% indexatie van het loonniveau als voorwaarde voor prijsverhogingen. Vgl. ook *D. M. Nuti*, The Polish crisis: Economic factors and constraints, in *Socialist Register* 1981, p. 124.

Noten bij *II. Solidariteit: haar kracht en zwaktes*

1. Zie over de ontstaansgeschiedenis van Solidariteit *M. v.d. Heuvel* e.a. (red), *De Poolse weg naar Solidariteit in documenten.* Boskoop 1981; *J. Hensel,* Solidarnosc — Die Entstehung neuer Gewerkschaften in Polen, in *Gewerkschaftliche Monatshefte,* nr. 2/1981, p. 93 e.v.; *Pour la Pologne,* (ed. du Seuil) Parijs 1982.
2. Vgl. *Luciano Lama,* in *Rinascita* nr. 50 (18-12-'81) en de stellingen van *W. Elfferding* e.a., Polen-Triumpf des Sozialismus in den Sozialistische Ländern?, in *Das Argument* 124/1980. Zij benadrukken het fundamentele verschil tussen hoogontwikkelde kapitalistische staten van het Westen, waarin sociaal-politieke emancipatiebewegingen worden opgenomen in de veelvoudige articulatie- en reïntegratievormen van de burgerlijke heerschappij waardoor zij hun systeemoverstijgende kracht verliezen, en de etatistisch socialistische landen, waarin deze 'hegemoniale structuur van de macht' ontbreekt. Daardoor krijgt elke eis van fundamentele hervorming al snel' de betekenis van de val van de partij- en staatsleiding en lijkt elke kritiek op de machtsstructuren de grondslagen van het systeem aan te tasten. Dit structurele verschil in de mechanismen van politieke regulatie van de klassenverhoudingen impliceert tevens andere relaties tussen 'economische' en 'politieke' strijd.
3. Het centrale stakingscomité erkende in aug. '80 de grondwettelijk vastgelegde leidende rol van de partij (zie M. v.d. Heuvel, t.a.p., p. 267). Het was bij de onderhandelingen een van de meest omstreden punten en de strijd daarover brak pas goed los toen Solidariteit in sept. 80 haar ontwerpstatuten indiende bij de rechtbank. De rechtbank weigerde tot registratie over te gaan en eiste o.a. dat de leidende rol van de PVAP expliciet in de statuten vermeld zou worden. Solidariteit vond haar verklaring van trouw aan de grondwet voldoende en weigerde nogmaal een geloofsbelijdenis af te leggen. Nadat zij de eerste legale staking in een Oostblokland met succes had georganiseerd en dreigde met een algemene staking, keurde het Hooggerechtshof uiteindelijk de statuten van Solidariteit ongewijzigd goed. Ook al werd er dan in een aanhangsel nog gesproken van de leidende rol van de partij (maar niet meer binnen Solidariteit).
4. Interview in *SPW,* dec. '81, p. 77.
5. Zie hiervoor *M. Johnstone/A. B. Westphal,* Polen-Zwischen historischem Kompromis und Autoritarismus, in: *SPW,* 13, dec. '81, p. 84 e.v.
6. Zie bijv. *Walesa* in *'Der Spiegel'* van 15-6-'81.
7. Een vergelijking tussen de door Solidariteit en de PVAP ontwikkelde concepten voor economische hervorming en arbeiderszelfbestuur vindt men bij *D. M. Nuti,* Polish Projects for economic reform, 1980-1981, in *Socialist Review* 1981. De belangrijkste verschillen draaiden om de volgende drie vragen:
   a. *Welke competenties de arbeidersraden moesten vervullen?* Solidariteit eiste dat de arbeidersraad het leidende orgaan in het bedrijf zou worden en het management een louter uitvoerend orgaan; de directie zou door de arbeidersraad worden benoemd en op elk moment moeten kunnen worden ontslagen. Het regeringsontwerp kende aan de arbeidersraad slechts inspraakrecht toe. Na afwijzing van het regeringsontwerp door de Sejm in mei '81, stelde een commissie van het parlement een tweede ontwep op waarin een compromis was vervat met de eisen van Solidariteit: in ondernemingen die in de sector van de zelffinanciering vallen, wordt de directeur door de arbeidersraad benoemd en heeft de staat vetorecht, en in militair en sociaal strategische bedrijven onder directe staatscontrole is het omgekeerd. Solidariteit vreesde dat door de concrete indeling van bedrijven in de onafhankelijke en de direct onder staatsbeheer werkende ondernemingen via een omweg alle grote bedrijven buiten het arbeiderszelfbestuur gehouden zouden worden. Eind september werd de wet door de Sejm aangenomen — ondanks de sterke bedenkingen die er in Solidariteit tegen deze bepalingen waren.
   b. *Wie is de eigenaar van de zelfbesturende ondernemingen?* De PVAP hield eenduidig vast aan de definitie van staatseigendom. Solidariteit zag de 'maatschappelijke onderneming' als de fundamentele eenheid van de nationale economie. Zij formuleerde nogal onduidelijk dat alleen 'het personeel' — via haar zelfbestuursorganen — de beschikkingsmacht over het vermogen van de onderneming moet hebben. De referentie aan 'sociale' i.p.v. 'staats'-ondernemingen kan men zien als een in wezen 'onschuldige' manier van benadrukken van de wens van een grotere sociale controle over de produktie. Hoewel dit geen juridische implicaties heeft, werd door de concrete formulering ruimte gegeven voor een interpretatie in de zin van 'groepseigendom'. De vertegenwoordigers van Solidariteit ontkenden dat dit de bedoeling was.

c. *Wat is de rol van de centrale planningsinstanties en hoe is de samenstelling daarvan?*
De PVAP stelde een soort sociaal-economische adviesraad voor. Solidariteit een 'Sociale raad voor de nationale economie', waarin alle maatschappelijke krachten vertegenwoordigd zouden zijn; deze raad zou zich onafhankelijk van de regering bezighouden met de besturing van de economie in de meest brede zin van het woord. (Zie ook noot 9.)

8. Of hetzelfde gezegd kan worden over Boerensolidariteit is de vraag. Aan de oprichting van Boerensolidariteit verbonden de kleine privé-boeren sterk de hoop, hun onafhankelijkheid van de centrale planning van de staat duurzaam te maken.
9. Wat betreft de politieke hervormingen stelde het Solidariteitsprogram o.m. voor een tweede kamer naast de Sejm in te stellen, een zelfbestuurs- of sociaal-economische kamer. Deze kamer zou de economische politiek moeten controleren. Vooral de radicalistische stromingen bepleitten zo'n tweede kamer als oppositieorgaan tegenover de door de PVAP beheerste Sejm. De opmerking van Johnstone/Westphal, dat dit de beste manier zou zijn om een grondwettelijk door elkaar heen lopen te bevorderen en het handelingsvermogen van beide kamers te beperken, lijkt me correct. In het ergste geval is dit voorstel inderdaad een recept voor escalerende politieke confrontatie. Zij was bovendien strijdig met het ontwikelen van de Sejm als hoogste macht in de staat (Stelling 22.2 van het Solidariteitsprogram) en met haar voorstellen voor een meer democratisch verkiezingssysteem voor de Sejm.
10. Zagajewski, t.a.p., p. 199.
11. De nieuwe democratische oppositie in Polen brak met het 'revisionisme' van de jaren zestig, d.w.z. met de hoop de PVAP van binnenuit te kunnen hervormen, met de nadruk op de taak van de partijleden (en i.h.b. van intellectuelen) om deze hervormingen door te voeren. Zij brak ook met de verwachting dat het marxisme-leninisme gevitaliseerd zou kunnen worden tot een authentieke revolutionaire theorie. Voor revolutionaire democratische socialisten binnen het KOR betekende dit dat zij steeds minder 'in naam van het socialisme' spraken of uit naam van een 'authentieke socialistische leer'. Het 'nieuwe evolutionisme' (Mischnik) of 'zelf-beperkte revolutie' (Kuron) werd gesteund door delen van de links-katholieke oppositie. Een belangrijke doorbraak in deze ontwikkeling vormde het boek dat *Adam Mischnik* in 1976 publiceerde: *'De kerk en links — van de confrontatie naar een dialoog'*. Hoewel de kerk als zodanig niet gerekend kan worden tot de democratisch-socialistische krachten, ontwikkelde zij zich wel tot een voorstander van een evolutionaire ontwikkeling op de grondslag van een samenwerking tussen alle maatschappelijke krachten. Over de limieten en het historisch compromis gaan o.a. de teksten van Mischnik en Kuron in M. v.d. Heuvel e.a., t.a.p. (p. 160, 176 e.v., 191 e.v. en 200 e.v.); A. Mischnik, 'Was wir wollen und was wir können', in *Brus* e.a., t.a.p. (p. 33-49).
Er bestaan wezenlijke verschillen tussen aan de ene kant de politiek-strategische en ideologische opties die door Kuron/Mischnik e.a. in Polen, Pelikan/Mlynar e.a. in Tsjechoslowakije werden ontwikkeld, en aan de andere kant de meer in de traditie van de 'leninistische oppositie' tegen het stalinisme staande opvatting van Bahro over de veranderingsstrategie in Oost-Europa. Zie hierover bijv. *Jiri Pelikan*, Zu Bahros Auffassungen über die Veränderungen in Österuropa, in U. Wolter (red.), *Antworten auf Bahros Herausforderung des 'realen Sozialismus'*, Berlijn 1978, p. 128-144.
12. Vgl. de uitspraken van Kuron op 21-12-'80, geciteerd door *Paul Scheffer*, Solidariteit: een sociaal-politieke beweging, in *Oosteuropa verkenningen*, nr. 57/58, dec. '81, p. 3. Vgl. ook *De Groene* van 30-12-'81.
13. Solidariteitsleiders en leden die na de 13e december nog in de gelegenheid waren zich openlijk te uiten, hebben op dit punt gewezen. Rakowski geeft in zijn Fallaci-interview op zijn typisch machiavellistische wijze het volgende commentaar: 'De extremisten van Solidariteit hadden zichzelf ervan overtuigd, dat indien de situatie uit de hand zou lopen en tot geweld zou leiden, het leger en de militie hun kant zouden kiezen. Ik veronderstel dat zij vertrouwden op het feit dat veel soldaten lid zijn van Solidariteit. Wat een naïviteit.'
14. *Kuron*, Wie geht es weiter in Polen?, in *Sozialismus-extra* 3, p. 46.
15. Na de Tweede Wereldoorlog voltrok zich in Polen een versnelde omwenteling van de sociale verhoudingen van de bevolking. De volgende tendensen waren kenmerkend:
a. territoriale verandering: direct na de oorlog werd het oostelijke deel van Polen, dat grotendeels achterlijke landbouwvormen kende, bij de SU gevoegd en verwierf Polen aan de westkant voorheen Duitse gebieden, waarvan een aantal zeer ontwikkeld was.
b. versnelde industrialisatie en i.h.b. snelle uitbouw van de zware industrie.

c. snelle verstedelijking en grote intergenerationale mobiliteit: een derde van de in het begin van de jaren '80 in beweging gekomen arbeiders behoorde tot de 'eerste arbeidersgeneratie', d.w.z. hun vaders waren kleine boeren.
d. dit liet onverlet dat de PVAP er in de 35 jaar van haar heerschappij niet in slaagde de Poolse landbouw te herstructureren en aan te passen aan de door de industriële ontwikkeling gecreëerde consumptiebehoeften. Zij kon geen organische verhoudingen tot stand brengen met de verwerkende industrie.
Vgl. hiervoor bijv. *M. Jarosiński/J. Kulpiński,* Die Lage der Arbeiterklasse in Polen, in *Die Entwicklung der Arbeiterklasse in den Sozialistische Ländern,* Berlijn 1980; *K. Slomczynski/T. Kraus* (red), *Class structure and social mobility in Poland,* New York 1978, *A. Wadja/W. Wesolowski* (red), *Sozialismus und die Arbeiterklasse in der Volksrepublik Polen,* Frankfurt 1978.

16. De landelijke commissie van Solidariteit was formeel slechts een aaneensluiting van regionale besturen, zonder vastgelegde functies en rechten. De regionale besturen vormden het hoogste orgaan. De landelijke commissie ontleende haar prestige vooral aan de daarin vertegenwoordigde personen. Zij vervulde slechts appellerende en coördinerende taken. De sterke accentuering van de regionale (t.o.v. de bedrijfstaksgewijze) organisatievorm en van de regionale autonomie (t.o.v. de centrale organisatie) bood een aantal democratische voordelen. Maar het legde ook beperkingen op aan haar vermogen tot een gecoördineerde strategie en de ontwikkeling van een consistent program. Binnen Solidariteit leefde steeds de discussie op over de vraag: centrale nationale organisatie of sterk gedecentraliseerde regionale structuur? De voorstanders van het eerste meenden dat in een totalitaire staat alleen een centralistische organisatie zich kón handhaven. De voorstanders van het tweede meenden dat een federatieve organisatie zich juist beter kon weren, omdat een centralistische organisatie te gemakkelijk onthoofd kan worden. Hoe gemakkelijk ook een federatieve organisatie onthoofd kan worden bleek op 13 december.
Een andere barrière voor de ontwikkeling van een samenhangend program is volgens *Denis Mac Shane (Solidarity: Poland's independent trade-union,* Londen 1981) het feit dat Solidariteit de eerste massale arbeidersbeweging is geweest, die zich 'zonder theoretische basis' ontwikkelde. Voorzover dit waar is, is het nog maar de vraag of Solidariteit niet juist een deel van haar kracht putte uit het feit dat zij de 'last van de ideologische bagage' niet met zich mee hoefde te torsen.

17. Zie het in noot 12 genoemde artikel van Paul Scheffer. Hij geeft daarin een korte schets van de specifieke geschiedenis van de oppositie in Polen sinds de Tweede Wereldoorlog. Daarin benadrukt hij het belang van de convergentie van zeer uiteenlopende oppositionele tradities: vakbondstradities, links-katholieke tradities, nationale tradities, links-intellectuele 'dissidentie'.
Het spectrum van de politieke posities binnen Solidariteit is moeilijk in kaart te brengen. De eenvoudige indeling in 'gematigden' en 'radicalen' zegt niet zoveel omdat daarvoor verschillende maatstaven worden gehanteerd. (Walesa: 'Ik ben verdomd radicaal maar niet suicidaal'). In Solidariteit zelf werd soms het onderscheid gemaakt tussen degenen die een 'realistische' en een 'fundamentalistische' conceptie vertegenwoordigen t.a.v. de leidende rol van de partij. De 'fundamentalisten' wilden direct en totaal afstand nemen van de leidende rol van de PVAP en haar via vrije verkiezingen in de oppositie terugdringen, al dan niet direct gepaard gaande met een verbreking van Polens bondgenootschappelijke relaties met de SU. De 'realisten' hielden vast aan hun beoordeling dat elke gerichte poging om de PVAP totaal 'uit te dagen en uit het Warschaupact te treden, alleen maar een uitnodiging was voor een militaire interventie. Naast het KOR — dat zichzelf ontbond tijdens het congres van Solidariteit — waren er een aantal andere politieke groeperingen actief. Het ROPCIO legde grote nadruk op het thema van de nationale onafhankelijkheid. Sinds 1978 organiseerde zij demonstraties om de Poolse onafhankelijkheid te herdenken en de nederlaag van de Sowjet-legers tegen maarschalk Pilsudsi in 1920 te vieren. De (anonieme) PPN wilde het vraagstuk van de nationale souvereinitiet niet in de verre toekomst, maar als integraal bestanddeel van het democratiseringsproces aan de orde stellen. Het meest extreem was de KPN. Haar leider, Leszek Moczulski, verliet het ROPCIO om in sep. '79 een 'geheime partij' te stichten die ervan uitgaat dat serieuze veranderingen niet mogelijk zijn zonder vrijmaking van Moskou's controle. Onafhankelijkheid was het eerste en meest directe doel van de KPN.

18. Een voorbeeld. Moczulski — zie vorige noot — gaf op 15 september 1981 een telefonisch in-

terview aan *Der Spiegel*, waarin hij verklaarde dat de poging om de onafhankelijke vakbond op te richten tot mislukken was veroordeeld, omdat dit niet gericht was op het hoofddoel, een onafhankelijk en soeverein Polen, vrij van Russisch toezicht en van de totalitaire dictatuur van de PVAP. Hij werd hiervoor direct gearresteerd. Andere oppositionele groepen eisten zijn vrijlating, maar distantieerden zich openlijk van de opvattingen van zijn conspiratieve partij, die slechts uit een handjevol mensen bestaat.

Noten bij *III De slotakkoorden van de politieke crisis*

1. Bij de afspraken tussen de Poolse leiders en de Westerse banken was al overeengekomen dat de Westerse bankiers maandelijks een gedetailleerd overzicht zouden ontvangen van de ontwikkelingen van de Poolse economie. Zij namen hiervoor bijna permanent hun intrek in het beste hotel van Warschau. Zij speelden een hoog spel. 'Wij zijn bezig met een pokerspel met erg hoge inzetten en een dreigend bankroet is de enige troef die we in handen hebben', zeiden de bankiers uit Manhatten. Het bluffen was erop gericht de SU zover te krijgen dat zij de Polen te hulp zou schieten en het dreigend renteverlies van de Westerse banken zou dekken, resp. hen uit zou kopen.
   Een Polendeskundige van het Amerikaanse congres meende dat de banken in het Westen de SU in feite beschouwden als 'de redder van het kapitalisme'. Zonder haar goedmoedigheid zouden vele banken immers zelf aan de rand van het bankroet worden gedreven. In Londen schijnen de meest klassebewuste bankiers rond te lopen. Enkele dagen voor de militaire interventie bracht een van hen naakt èn ondubbelzinnig zijn klasse-individualiteit onder woorden: 'Als ik m'n eigen gevoelens opzij schuif en alleen als bankier spreek zou het een goede zaak zijn als Rusland een invasie uitvoerde, omdat het land dan verplicht zou zijn om de Poolse schulden te voldoen.' Dat Jaruzelski, in samenspraak met de Russische leiders een iets ander scenario koos, zal deze bankier hem willen vergeven. Deze variant van 'nationale' onderdrukking van Solidariteit probeerde juist met o.a. die — ongetwijfeld 'democratische' gevoelens die deze Londense bankier er als privé-persoon en staatsburger op na zal houden.
2. Illustratief hiervoor zijn de berichten uit fabrieken, waar arbeiders tijdens het schaften weigerden aan één tafel te gaan zitten met partijleden.
3. Tijdens de laatste vergadring van de nationale commissie van Solidariteit — op 11 en 12 december — meenden 'radicale' delen van Solidariteit dat de tijd rijp was om de macht over te nemen. Sommigen pleitten voor het doen van een oproep aan alle leden om de PVAP te verlaten (Onyskiewics — KOR-lid), anderen zijn van mening dat of men nu wil of niet Solidariteit de macht wel over moet nemen en dat de autoriteiten duidelijk gemaakt moet worden dat 'we het ook zonder hen kunnen' (Jerzy Kropiwnicki — Lodz). En er wordt opnieuw gepleit voor het instellen van een voorlopige regering, zonder communisten, die het land moet besturen tot er vrije verkiezingen gehouden waren. Deze voorstellen werden niet aangenomen. Vgl. *Libération*, jan./febr. '81: Pologne.
4. Rakowski — Interview met Fallaci (*Volkskrant 25-2-'82*). Hij beweert daarin dat de voorbereiding van de militaire operatie in korter dan twee weken werd georganiseerd.
5. De centrale overheid weigerde pertinent aan Solidariteit controlerende bevoegdheden toe te staan over de distributie van de goederen voor de eerste levensbehoeften. 'In dit land heeft degene die de voedseldistributie in handen heeft, daardoor de macht in handen', zei Rakowski tegen Walesa. *Zbigniew Kowaleski*, een regionale vakbondsleider uit Lodz, beschreef in de *NRC* (9-1-'82) de gebeurtenissen die in de weken voor de 13e december in Lodz plaatsvonden. In Lodz kwam men volgens Kowalewski steeds meer tot de conclusie dat de crisis een revolutionair karakter had aangenomen. Er werd een 'actieve staking' voorbereid, waarbij de produktie door de arbeiders in eigen hand zou worden genomen, 'onder leiding van de stakingscomités en op grond van een door de arbeiders zelf uitgewerkt plan ter voorziening in de maatschappelijke behoeften.

Noten bij *IV. De militaire bevriezing van de crisis*

1. Ik ga hier niet verder in op de vraag of er op dát moment nog een alternatief was om de Poolse maatschappij te behoeden voor een zelfverscheuring via confrontaties waaruit geen overwinnaars te voorschijn konden komen. Was er op dát moment nog een andere ontsnapping mogelijk aan het grootste gevaar: totale ineenstorting van het economisch reproduktieproces en dus hongersnood op grote schaal? Zou elke andere uitweg op dát moment het verlies hebben betekent van de laatste resten van nationale soevereiniteit aan de SU? En welke waarde moet

men toekennen aan de Sowjet-bewering, dat deze 'oplossing' door het Jaruzelski-bewind een internationaal militair conflict — een derde wereldoorlog — om Polen heeft voorkomen? Politiek en analytisch zijn dit zeker vragen van belang. Opvallend is, dat deze vragen meestal het eerst gesteld worden door degenen die er in hoge mate verantwoordelijk voor zijn dat op dát moment de speelruimte voor democratisch-politieke oplossingen zo sterk is verengd.

2. Symbolisch hiervoor zijn de woorden van een zestigjarige man uit Warschau, die samen met tienduizenden anderen op de 13e december in het holst van de nacht van zijn bed werd gelicht. Hij moest in zijn pyama bij een tempertatuur van 15° onder nul 14 uur lang op de binnenplaats van een kazerne staan, met de handboeien op de rug ('want wij waren immers de gevaarlijkste misdadigers nietwaar, wij hadden van vrijheid durven dromen'). Na zijn vrijlating zegt hij tegen een journalist: 'Ach meneer, ik ben weliswaar niet gelovig, maar de kerk is de enige plaats waar je je tegenwoordig Pool kunt voelen. Ook de veiligste plaats, voor zolang als dat duurt dan.' Het interview verscheen in de *NRC* van 28-12-'81.

Stellingen over het rapport 'De CPN in de oorlog'

Jaap Wolff

Inleiding

In de afgelopen jaren is in de IPSO-groep voor partijgeschiedenis herhaaldelijk de periode 1956-1958 aan de orde geweest; een uiterst moeilijk tijdvak dat vervuld was van een uitermate scherpe en verbitterde partijstrijd. Deze vond zijn weerslag in het rapport dat het dagelijks bestuur van de CPN in november 1958 publiceerde en dat voorgelegd werd aan het 19e partijcongres. Het rapport droeg als titel 'De CPN in de oorlog'.

De besprekingen in de IPSO-groep en de gesprekken met hen die deze periode nauwkeurig willen bestuderen, brachten me er toe nader over deze episode in de geschiedenis van de CPN na te denken.

Vooral ook omdat het me duidelijk werd hoe moeilijk het is voor een onderzoeker die deze jaren niet heeft meegemaakt om de sfeer van de koude oorlog te begrijpen. Misschien is een woord als sfeer trouwens niet voldoende om het bijzondere wat deze tijd met zich meebracht te kenschetsen. Liever spreek ik eigenlijk over de obsessies van die tijd — de steeds dreigende mogelijkheid van het uitbreken van een oorlog, de breuken die intraden met mensen met wie geruime tijd goede relaties hadden bestaan, het besef dat door het heersende en toenemende anticommunisme een verwijdering snel een afgrond werd, de scherpe grenzen die zowel nationaal als internationaal werden getrokken. Tot zelfs in het woordgebruik en het denkpatroon van die periode was de koude oorlog voelbaar.

Het waren obsessies, waaraan niemand zich toen onttrekken kon. Nog heftiger soms uitten deze zich als het kwam tot conflicten tussen mensen die al vele jaren behoorden tot dezelfde partij. Dan werd elk meningsverschil al snel een onoverbrugbare kloof, een afwijkende opvatting tot een schending van principiële waarden en tot een kiem van verraad.

Zo ging dat toen. En dat kwam tot uiting in de harde en allerhardste woorden die er vielen. Voor de deelnemers aan de partijstrijd van die dagen leek het haast onvermijdelijk, al waren er natuurlijk ook toen andere mogelijkheden en zou het een misvatting zijn het verloop van de gebeurtenissen als een fatum te zien.

In december 1980 heb ik naar aanleiding van zo'n IPSO-bijeenkomst mijn

gedachten over het rapport 'De CPN in de oorlog' — indertijd naar de kleur van het omslag wel het rode boekje genoemd — geordend in een aantal stellingen. Bedoeld om deze nog eens nader te overwegen en te bespreken.

Het kwam er toen niet van. Lezing van Arnold Kopers studie in 'Komma', jaargang 2, nummer 2, bracht me ertoe deze stellingen weer te voorschijn te halen. Ik denk dat ze enkele ervaringen en ideeën inhouden die in overweging genomen zouden kunnen worden.

Ik heb met deze stellingen geen bijzondere pretenties. Er is aan het opschrijven geen gedetailleerde studie voorafgegaan. Ze zijn niet opnieuw bewerkt; ik heb slechts al te onduidelijke of kryptische formuleringen een beetje veranderd en hopelijk verduidelijkt.

Een bewijsvoering ontbreekt; daarvoor zijn het dan ook stellingen. Misschien geven ze aanleiding om ook in deze richting na te denken en het onderzoek voort te zetten.

* * *

1.

Het rapport van het dagelijks bestuur van de Communistische Partij van Nederland voor het 19e congres, 'De CPN in de oorlog' (november 1958), moet op verschillende niveau's worden beoordeeld. In de eerste plaats: zijn rol in de partijstrijd van de jaren 1956-1958. In de tweede plaats: bij de beoordeling van de vraagstukken van de CPN in de bezettingstijd. In de derde plaats: het verband met de visie op de Tweede Wereldoorlog, die in de internationale communistische beweging in de periode van de koude oorlog werd ontwikkeld.

2.

Het rapport staat als beoordeling van de gebeurtenissen in oorlogstijd niet op zichzelf. Het heeft een plaats in een reeks van CPN-documenten die op deze gebeurtenissen ingingen: discussiegrondslag voor de Juli-conferentie (1945), de resolutie van 1948 over burgerlijk-nationalistische afwijkingen in de partij, het derde deel van het Leerboek van de Arbeidersbeweging (1951) en, naar aan te nemen valt, andere verklaringen, artikelen e.d.

De visie op de gebeurtenissen in oorlogstijd die in de internationale communistische beweging werd gegeven, was eveneens van belang. Dit begon met de kritiek die in september 1947 op de oprichtingsconferentie van de Cominform van Joegoslavische zijde op de samenwerkingspolitiek van de Franse en Italiaanse communistische partijen was geoefend. De veroordeling van Tito —

met inbegrip van diens relaties met Engelse en Amerikaanse vertegenwoordigers tijdens de oorlog — door de Cominform in 1948 had ook haar uitwerking.

Verder wordt het rapport gekenmerkt door de invloed van de geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog in Sowjet-publikaties in de periode van de koude oorlog. De machinaties tegen de Sowjet-Unie tijdens de oorlog (van het uitstel van het tweede front af tot aan contacten met Duitse vertegenwoordigers toe) werden daarin sterk benadrukt. Manipulaties waren er zeker, maar de vraag is welk gewicht ze in het totaal hadden en of er in de geschiedschrijving van die dagen niet een veel te ruime plaats aan werd gegeven.

Omgekeerd werden in de geschiedschrijving in de Sowjet-Unie de conclusies van het rapport weer overgenomen als illustratie van het dubbelzinnige gedrag van de VS en Engeland.

3.

Het rapport hing samen met de betekenis die verwijzingen naar de oorlogsperiode in de partijstrijd hadden.

Te wijzen valt op de vragen die rezen in verband met de in het zevende deel van het verslag van de Parlementaire Enquêtecommissie gepubliceerde verklaringen (waaronder de ongetekende van Wagenaar). Verder op het optreden van de partij-instructeur Verreijt die in 1957 aanvallen deed op De Groot in verband met diens non-activiteit van 1943-1945. Bij de voornaamste betrokkenen bij het conflict speelde de oorlogsperiode een grote rol. Bovendien was bij Wagenaars lijstaanvoerderschap in de verkiezingscampagnes steeds een sterke nadruk gelegd op diens verzetsactiviteiten.

4.

Het rapport is getekend door de felheid waarmee de partijstrijd is gevoerd en door de emoties die deze opriep. De beoordeling van afzonderlijke personen (in een aan de Cominform-periode herinnerende redeneertrant en woordgebruik) hing nauw samen met de houding die ze in de partijstrijd hadden ingenomen. Het was een 'debunking' van oorlogsroem, gericht op het tegengaan van partijvorming en het doen van een beroep op de kiezers door de Bruggroep.

5.

Met het oog op de betekenis die — met name in verband met de wereldconferentie van communistische partijen van november 1957 in Moskou en de in de documenten daarvan neergelegde beoordeling — gehecht werd aan de plaats

van de Sowjet-Unie, de CPSU en de internationale communistische beweging (als oriëntatiepunt, als legitimatie, als factor ook in de interne partijstrijd) werd in het rapport teruggeredeneerd naar de houding die in de bezettingstijd tegenover de Sowjet-Unie was ingenomen. De leiding na 1943 werd verweten de onvoorwaardelijke solidariteit met de Sowjet-Unie te hebben verbroken. Bij de beoordeling van de Sowjet-Unie zal er echter tussen de diverse leidingen en personen weinig verschil hebben bestaan; het prestige van de Sowjet-Unie steeg trouwens tijdens de oorlog bij de gehele bevolking enorm.

6.

In de partijstrijd was de beschuldiging van het geven van aanzetten tot liquidatie van de partij van zwaarwegende aard. In dit verband werd er steeds teruggegrepen naar de gebeurtenissen van vlak na de oorlog (de opheffing van de partij in de verklaring van 12 mei 1945 en de vorming van de Waarheid-beweging) en de strijd die zich daarover ontwikkelde en die beslecht was door de terugkeer van de partij na de Juli-conferentie. De aanvallen op De Groot en diens rol daarbij (ideeën over een democratische volkspartij) werden daarbij beantwoord met beschuldigingen dat anderen reeds eerder met opheffingsvoorstellen waren gekomen (vorming van een socialistische partij) en deze in de praktijk zelfs al tijdens de bezetting hadden doorgezet.

7.

In het algemeen gold in het rapport een terugrekenmethode: afwijkingen e.d. zouden hun oorsprong hebben of een rechtstreekse voortzetting zijn van politieke standpunten en handelingen in het verleden. Degene die veroordeeld werd in de partijstrijd zou ook in de oorlog slechts verkeerde posities hebben ingenomen.

8.

Als politiek strijdschrift, als wapen in de partijstrijd, heeft het rapport een negatieve uitwerking gehad op de positie van de partij zelf.

Het maakte het moeilijk om het optreden van de CPN tijdens de bezettingsjaren ten volle naar voren te brengen en daarmee tevens haar betekenis voor het Nederlandse volk te beklemtonen. De veroordeling van partijleden die na 1943 een belangrijke plaats hadden ingenomen, dreigde alle communisten te treffen. Het werd zo vrijwel onmogelijk om de betekenis te schetsen van het werk van communisten, die ofwel in en rondom de toenmalige landelijke leiding ofwel op regionaal of plaatselijk niveau belangrijk werk hadden gedaan.

Enkele passages aan het einde van het rapport gingen daar weliswaar tegenn, maar konden deze negatieve uitwerking niet opheffen.

9.

Op het niveau van de beoordeling van het werk van de CPN tijdens de oorlog heeft het rapport het historisch onderzoek, dat toch al niet gestimuleerd werd door voorafgaande beoordelingen, geblokkeerd. De eenzijdigheid van het rapport als wapen in de partijstrijd verhinderde een serieuze wetenschappelijke en politieke benadering. Hetzelfde geldt trouwens voor de publikaties van de zijde van de Brug-groep.

10.

De caesuur van begin 1943 die het rapport scherp trok, werd geheel toegeschreven aan subjectieve factoren (verandering van leiding), waarbij de objectieve veranderingen niet ter sprake kwamen, respectievelijk onderschat werden.

Deze objectieve veranderingen vloeiden vooral voort uit de ommekeer in de Tweede Wereldoorlog na de overwinning bij Stalingrad (januari 1943) en de in kracht toenemende offensieven uit verschillende richtingen tegen Nazi-Duitsland en zijn bondgenoten. Daarmee kondigde zich het einde van de oorlog aan, ofschoon dit perspectief wel verkort werd gezien, met andere woorden dichterbij werd geacht dan in werkelijkheid het geval bleek te zijn.

Ook de opheffing van de Comintern in april 1943 behoorde tot deze objectieve veranderingen in de toestand, waarmee ook de Nederlandse communisten rekening moesten houden.

De overschatting van het subjectieve element betekent tegelijkertijd een paradoxale onderschatting ervan, namelijk van het optreden van de partij en haar illegale groepen in hun geheel, met leidingen en leden die na de zware slagen van de eerste oorlogsjaren werden gevormd respectievelijk gewonnen. In deze visie werden ze hoogstens tot een 'schild' waarachter partijvijandige elementen konden optreden.

11.

De betrekkingen tussen de Nederlandse regering in Londen en de verzetsorganisaties en tussen de verschillende illegale groeperingen onderling in de diverse etappes van de oorlog zijn zeer gecompliceerd en dienen nauwkeurig onderzocht te worden. In het kader van de nationale bevrijdingsstrijd voor het herstel van de nationale onafhankelijkheid, van de democratische rechten en de

parlementaire democratie waren ze voor de CPN bondgenoten in een gemeenschappelijk te voeren strijd. Dit gold ook voor de inlichtingen- en spionagediensten van de buitenlandse mogendheden die tot de anti-Hitlercoalitie behoorden.

Deze relaties in de gemeenschappelijke strijd kenden vele contradicties en riepen talrijke problemen op, met name ook ten aanzien van de zelfstandige rol van de communistische partij. Leemten aan kennis en inzicht zijn ongetwijfeld van betekenis geweest, terwijl illusies over de gesloten bondgenootschappen bestonden die nadien ongegrond bleken.

12.

De verhoudingen tussen de partij en de met de Comintern en de Sowjet-Unie verbonden diensten in de verschillende fasen van de oorlog zijn niet duidelijk. Het rapport noch andere beschrijvingen van het optreden van Goulooze c.s. scheppen daarover duidelijkheid. (Dit geldt evenzeer voor de Goulooze-biografie van Harmsen.)

De beoordeling van deze relaties is na de oorlog getekend door het afwijzen van elke gedachte aan gemeenschappelijkheid van optreden, zelfs parallelliteit werd ontkend. Nadat er in de pers aanvallen waren gedaan op Sowjet-diensten en op contacten daarmee werden deze ook wat het verleden betreft tegengesproken.

(Dit kan verdedigd worden met een beroep op de noodzakelijke bescherming van de partij; tegelijkertijd hield dit evenwel een terugwijken in voor beschuldigingen over de verbondenheid met de Sowjet-Unie die, zowel in de periode van de Comintern als nadien, zonder twijfel zeer groot was en wel voor alle communisten.)

Het is moeilijk te zeggen welke invloed contraversen van voor de oorlog of ook persoonlijke animositeiten hebben gehad bij deze beoordelingen. Wel is het vrijwel zeker dat het zogenaamde Goulooze-apparaat bestond uit een aantal CPN-leden die sterk gebonden waren aan de persoon van Goulooze en die met een eigen discipline optraden.

13.

Ten aanzien van de partijpolitiek sinds het begin van 1943 kan de hypothese verdedigd worden dat ook elke andere leiding, ongeacht de persoonlijke samenstelling, in grote lijnen dezelfde politiek van samenwerking en discussie zou hebben gevolgd. Het had echter intelligenter en met meer besef voor de tegenstellingen die dit met zich bracht kunnen geschieden.

De aanvallen op verschillende documenten die afkomstig zijn van de lei-

ding(en) na 1943, zoals op de communistische bijdrage aan de gemeenschappelijke brochure 'Om Neêrlands Toekomst', zijn daarom grotendeels onterecht, resp. wijsheid achteraf. Een reeks standpunten hing samen met verwachtingen over de naoorlogse ontwikkelingen die nadien onjuist bleken te zijn.

Ook vernieuwende gedachten werden echter in de sfeer van teleurstelling over deze naoorlogse gang van zaken verdrongen en terzijde geschoven.

14.

De beoordeling van de ten aanzien van Indonesië gevolgde Gemenebestpolitiek (waarvan trouwens aanzetten reeds in 1942 in De Waarheid waarneembaar zijn) kan niet afgedaan worden met beschuldigingen dat in een koloniale val getrapt werd. De context met vorige positieveranderingen in het kader van een antifascistisch front (het afstand doen van de leuze 'Indonesië los van Holland, nú', in het jaar 1938 met het oog op de dreigende Japans-fascistische agressie en de steun aan de petitie-Sutardjo) mag niet buiten beschouwing worden gelaten. Elders, met name in Frankrijk, ontwikkelden zich soortgelijke gedachten. De ontwikkelingen in de Aziatische landen zelf ontrokken zich aan de waarneming en werden niet in de overwegingen opgenomen.

15.

Over de inschakeling van de gewapende verzetsgroepen van de CPN, de Milgroepen, in de Raad van Verzet, het functioneren daarvan en van de communisten daarin bestaat geen duidelijkheid.

De betekenis van eigen gewapende eenheden kan in de Nederlandse omstandigheden niet worden gesteld als in andere landen is geschied. Van het begin der bezetting af is door de CPN grote nadruk gelegd op het immuun maken van de bevolking voor de Duits-fascistische beïnvloeding; ook militair gezien is dit van eminent belang geweest. Dit verklaart ook het belang dat aan de verzetspers is gehecht. Het gewapende verzet — aanslagen op objecten van militair belang en andere sabotagedaden, overvallen op distributiekantoren en bevolkingsregisters, liquidaties van landverraders — is, naast de betekenis op zichzelf, van groot belang geweest voor het hooghouden van de moreel van de bevolking.

Samenwerking op dit gebied past in het kader van de politiek na begin 1943. Wat ook de bedoelingen van sommige machten waren met allerlei verzetsorganisaties en -organen, de deelnemers eraan hebben in het algemeen moedig hun bijdrage geleverd. De samenwerking met hen kan als positief worden beoordeeld.

De toestand aan het einde van de oorlog was inderdaad uiterst gecompli-

ceerd, met aantasting van het autonome optreden van het verzet en beïnvloeding in die zin van de communisten. Ongetwijfeld zijn er daarover ook toen conflicten geweest. Thans kan dit ook nog op verschillende wijzen worden ingeschat en beoordeeld, want duidelijkheid is er onvoldoende. In ieder geval kan de conclusie niet aan het onderzoek voorafgaan.

16.

In de paragraaf van het rapport, handelend over de liquidatie van de partij, werd deze gedateerd met een begin in het midden van 1943. Ook eerder zijn er echter in De Waarheid uiteenzettingen geplaatst over de mogelijkheid van wijzigingen in de partijvorming na de bevrijding van ons land. Na de bevrijding van oostelijk Nederland kwam De Groot met verdergaande voorstellen, gepubliceerd in de daar uitkomende Waarheid. Direct na de bevrijding van geheel Nederland kwam het toen tot de gebeurtenissen van mei-juli, met de daarmee samengaande fractiestrijd. De partij-opheffing alleen toeschrijven aan de leiding in de laatste tijd van de bezetting is geen juiste weergave van de gang van zaken in de oorlog en vlak daarna.

17.

Hetzelfde geldt voor de bewijsvoering uit het ongerijmde volgens welke het niet-gearresteerd worden of het levend uit de oorlog komen, gelijk te stellen zou zijn met verraderlijk en op zijn minst partijvijandig handelen. Veronderstellingen van die aard zijn niet alleen kwetsend voor de genoemden, tevens werden daarmee de grote verdiensten van de partij miskend, die erin slaagde om haar rijen uit te breiden na de zware slagen in de eerste oorlogsjaren en zich in de loop van de bevrijdingsstrijd versterkte.

18.

De stelling kan worden geponeerd dat door het overwinnen van sectarische neigingen, het benutten van de door de opheffing van de Comintern geschapen mogelijkheden en het overwinnen van gemaakte fouten, ook wat betreft het onvoldoende hooghouden van een zelfstandige koers, het zonder de opheffing van de partij mogelijk zou zijn geweest om nieuwe uitgangspunten te creëren en de gewonnen invloed te bewaren. Ofschoon ook dan de invloed van de zich snel aftekenende politieke veranderingen zich in volle omvang zou hebben doen gevoelen.

Tezeer zijn echter, door een reeks van verschillende, vaak onduidelijke oorzaken, groeps- en personentwisten aan de orde gekomen die het optreden

van de partij en het voeren van een vernieuwende politiek in de uiterst ingewikkelde omstandigheden na de bevrijding hebben belemmerd. Daarbij is in de beoordeling aan het optreden van personen aan de top veelal teveel gewicht gegeven en is het werk van de partij aan de basis, van de ruggegraat aan mensen die leiding gaven in afdelingen en districten, onderschat.

19.

Een triomfantalistische beoordeling van partijstrijd, van breuken, is voor het moment zelf misschien begrijpelijk; het terugprojecteren ervan naar het verleden dreigt het begrijpen van de partijgeschiedenis te bemoeilijken; het projecteren ervan naar de toekomst is uiterst gevaarlijk. Want de ervaring heeft toch geleerd dat zo'n partijstrijd, leidend tot breuken, grote schade met zich meebrengt die slechts moeizaam kan worden hersteld. Dat geldt de reeds in die tijd vrij onbegrijpelijke strijd tegen Goulooze c.s. (beslist met de beoordeling in het Derde Leerboekje), maar is ook zo ten aanzien van de Brug-groep. Zonder voorbij te gaan aan de diepgaande emoties die de strijd heeft opgeroepen, moet geprobeerd worden het ontstaan, de ontwikkeling en de afloop van deze conflicten op zakelijke wijze te onderzoeken.

Daarbij dienen de in Nederland zelf wortelende oorsprongen van conflicten niet weggeredeneerd te worden naar het verwerken van zich internationaal voordoende verschuivingen in beoordelingen. Deze laatste zijn echter wel degelijk van groot belang als materiaal van strijd, maar tevens respectievelijk als detonator van reeds sluimerende of zich ontwikkelende conflicten, of als schepper van een atmosfeer waarin meningsverschillen of conflicten een voordien ongekende scherpte verkrijgen.

(Hierbij rijst de vraag of de partijstrijd niet eerder de jaren 1955-1959, dan de jaren 1956-1958 heeft omvat. Dat wil zeggen, beginnend met de discussies en wrijvingen over de houding die ingenomen moest worden toen voor de eerste maal een zekere internationale ontspanning voelbaar werd en het Mandement een andere situatie op binnenlands politiek gebied, zich tevens uitend in mogelijkheden op vakbewegingsgebied, verwekte en eindigend met het verslaan van de Brug-groep/SWP bij de parlementsverkiezingen.)

20.

De geschiedenis kan niet, met verworven kennis, worden overgedaan. Conflicten uit het verleden mogen niet tegemoet getreden worden om ze als het ware nog eens uit te vechten. Historisch onderzoek kan ertoe bijdragen de reikwijdte van zulke conflicten te begrijpen, alsmede zich bewust te worden van de schade die ze aanrichtten. Ze mogen ook niet als onontkoombaar worden

voorgesteld, ofschoon het natuurlijk altijd de vraag is of op een bepaald moment zich nog een andere keuze aandiende.

Een onderzoek naar conflicten in de partijgeschiedenis kan als positieve uitwerking hebben dat het bewustzijn groeit van de betekenis van het behouden van eenheid, van voortzetting van discussie als een vraagstuk scherp omstreden is, van omzichtigheid teneinde conflicten niet tot breuken te laten verworden.

Staat, sectorwinsten en crisis in het wereldkapitalisme

Antwoord aan Meindert Fennema en Peter de Jong

Wladimir Andreff*

Ten geleide

Het tweede gedeelte van ons artikel 'Oude en nieuwe theorieën over het imperialisme' dat afgedrukt werd in het vorige nummer van Komma, is ten behoeve van het tijdschrift 'Critiques de l'économie politique' in het Frans vertaald. Het lag in de bedoeling om de daarin vervatte kritiek op het werk van Andreff in Frankrijk te publiceren mét een antwoord van de auteur. Dit antwoord heeft Andreff ons ter beschikking gesteld voor publikatie in Komma, en is door ons vertaald.

Het hier volgende 'Antwoord aan Meindert Fennema en Peter de Jong' is dus geschreven zonder dat Andreff kennis heeft kunnen nemen van de eerste tien pagina's van ons artikel. Had hij deze wél gelezen dan had hij misschien een gedeelte van zijn kritiek niet geschreven of anders geformuleerd. Wij menen dat een deel van Andreffs kritiek weliswaar interesant is, maar niet op ons van toepassing. Dat geldt met name voor de staatsopvatting die Andreff ons aanwrijft, waarbij hij er kennelijk van uitgaat dat Nederlandse communisten dezelfde staatstheorie hanteren als de PCF. Wij achten het echter niet juist Andreffs kritiek van een commentaar te voorzien. De lezer oordele zelf.

Meindert Fennema
Peter de Jong

Het is voor een auteur bijzonder prettig om serieuze kritiek op zijn werk te krijgen, vooral als die kritiek er van uitgaat dat dat werk een 'waardevolle bijdrage vormt aan de marxistische theorie'. Het artikel van Meindert Fennema en Peter de Jong behoort tot de interessantste kritieken waartoe ons boek *Profits et Structures du Capitalisme Mondial* aanleiding heeft gegeven — een kritiek die betrekking heeft op de periodisering van het kapitalisme zoals die in ons boek gesuggereerd wordt (C. Leucatte, 1975), onze opvatting met betrekking tot sectoren (M. Marchesnay, 1977 en C. Palloix, 1977) en de methoden

voor het opstellen van een empirisch model met betrekking tot de drie sectoren van kapitaalaccumulatie (M. Rainelli, 1979). In deze werken vindt men de verschillende aspecten van de kritiek van Fennema en De Jong, die overigens op nóg een probleem de aandacht vestigen: het ontbreken in ons boek van een theorie van de politiek en van de staat in samenhang met de analyse van de accumulatie van het internationale kapitaal.

1.

Alvorens in te gaan op de voornaamste punten van kritiek van Fennema en De Jong, lijkt het nodig enkele opmerkingen vooraf te maken.

In de eerste plaats heeft mijn boek niet de pretentie een 'algemene theorie' van het wereldkapitalisme te zijn. Het is daarom normaal dat het boek zijn beperkingen heeft. De belangrijkst is ongetwijfeld het ontbreken van een analyse van de staat, maar ook die van het internationale financierskapitaal en de huidige crisis. Recent onderzoek maakt het mogelijk meer inzicht te krijgen in de wetmatigheden van het internationale financierskapitaal; we zullen daar hier niet verder op ingaan. De rol van de staat en de huidige wereldcrisis zullen daarentegen centraal staan in ons antwoord aan Fennema en De Jong.

Een tweede opmerking vooraf is de volgende: alle critici van mijn boek geven toe dat het een interessante nieuwe interpretatie van de economische wetten van het wereldkapitalisme bevat (de internationale verschillen tussen de winstvoet in de drie sectoren), maar zij verwerpen unaniem de onorthodoxe elementen in het boek. Deze elementen brengen de orthodoxe marxisten in verwarring omdat zij hen ertoe dwingen definitieve waarheden van het marxisme van vandaag ter discussie te stellen. Enkele van de gemeenplaatsen van het marxisme die mijn analyse ter discussie stelt zijn: het idee dat de groeiende staatsinterventie in de economie een wezenskenmerk van het hedendaagse kapitalisme is (tegen de theorie van het staatsmonopoliekapitalisme); het idee dat de internationalisatie van kapitaal een perfecte illustratie is van de imperialismetheorie — monopolisering leidt tot kapitaalexport — (tegen Lenin en Bucharin); of het idee — van Marx deze keer — dat de economische regulering van het kapitalisme tot stand komt via de tendens tot egalisatie van de winstvoet tussen de verschillende sectoren van de economie.[3]

Welnu, naar mijn mening is het marxistisch inzicht in de werkelijkheid meer vooruitgeholpen door afwijkende opvattingen dan door theoretisch conformisme aan de marxistische klassieken. Anderzijds hebben door het marxisme geïnspireerde politieke strategieën altijd behoefte aan vaste 'waarheden', aan onwrikbare dogma's en aan zekerheden die de acties ondersteunen. Om die reden raken politici en actievoerders geïrriteerd door gebrek aan orthodoxie en onzekerheid.

Een deel van de kritiek van Fennema en De Jong is slechts acceptabel vanuit de behoefte van een orthodoxe communistische strategie. Een theoretische verklaring van de werkelijkheid is echter niet 'goed' of 'slecht' naarmate hij meer of minder aansluit bij de conclusies van Marx, Lenin, Bucharin of van een communistische partij. Een theorie op die criteria beoordelen kan waarde hebben voor een politieke praktijk, maar heeft geen enkele theoretische waarde. Toch is dat de diepere betekenis die Fennema en De Jong aan hun kritiek willen geven, getuige de laatste zin waarin zij mijn theoretische constructiepolitiek willen descrediteren: 'het gevaar dat de theorie van Andreff eerder een bijdrage is aan de staatsmonopolistische planning dan aan een socialistische omwenteling [is] niet denkbeeldig' (p. 94.).

Er is natuurlijk een relatie tussen theorie en politieke actie; maar men kan de waarde van een theorie niet reduceren tot de politieke belangen die er mee gediend kunnen worden.[4] Of zij nu, objectief of subjectief, van belang is geweest voor de arbeidersklasse of niet, de theorie van Marx bevat elementen die methodologisch en theoretisch waarde hebben. Op dezelfde wijze kan men zeggen dat de zwakheden van de theorieën van Schumpeter of Keynes niet bepaald worden door de vraag in hoeverre zij de belangen van de bourgeoisie gediend hebben.

Ik wil hiermee nadrukkelijk stelling nemen tegen de tendens in de kritiek van Fennema en De Jong — een tendens die helaas maar al te vaak aanwezig is bij marxistische militanten — *om de marxistische theorie ondergeschikt te maken aan de politieke actie.*

2.

Op basis van de voorafgaande conclusie kan ik wèl akkoord gaan met Fennema en De Jong als zij schrijven dat mijn boek een *economistische* verklaring voorstaat. Ik zou hier graag een aantal antwoorden geven betreffende de periodisering en de sector-indeling.

— De *periodisering* van de kapitaalsaccumulatie heeft slechts betrekking en is slechts toegepast op de industrie en mijnbouw. Dat is zeker een beperking, maar daarmee is de kritiek van Fennema en De Jong nog niet gerechtvaardigd. Zij nemen de landbouw en de bouw als historische voorbeelden die mijn periodisering tegenspreken. Noch de landbouw, noch de bouw behoren tot één van de sectoren A, B of C. Voorzover onze periodisering beperkt blijft tot de indutrie en mijnbouw is er aanzienlijke empirische evidentie aangedragen door historici (H. Sée, J. Bouvier, F. Brandel) en economen; met name in de *Cambridge Economic History of Europe* en in het werk van M. Dobb en P. M. Sweezy. Anderzijds hebben zich tussen 1880 en 1914 een drietal ontwikkelingen voorgedaan die niet alleen gesignaleerd zijn in de zojuist genoemde

bronnen, maar ook in eigentijdse documenten en door meer recente historische studies:

— Het ontstaan van multinationale ondernemingen waarvan de ontstaansgeschiedenis beschreven is door N. Bucharin (1915), maar ook door E. Becqué (1912), L. G. Franko (1976), C. P. Kindleberger (1974), C. Lewis (1938), S. von Walterhausen (1907) en M. Wilkins (1970), om slechts de belangrijkste te noemen;

— De toepasing van nieuwe produktietechnieken die merendeels zijn ontwikkeld door bedrijven die hun produktie gingen internationaliseren (zie tabel 1 in de appendix);

— Het dóórdringen van nieuwe industriële produkten, vervaardigd met nieuwe technieken, in het consumptiepakket van de burgerij en vervolgens in dat van de middenstand en de arbeiders èn tezelfdertijd in het arsenaal van produktiemiddelen van de bedrijven. Deze nieuwe produkten *met een dubbele bestemming*, die dus een rol spelen zowel in de reproduktie van het variabel kapitaal als in de reproduktie van constant kapitaal, zijn kenmerkend voor de progressieve accumulatie in sector C.

In de periode 1880-1914 begint een nieuwe fase in de kapitaalsaccumulatie gebaseerd op nieuwe produktievoorwaarden, op nieuwe normen in de consumptie en op internationalisatie van produktie in sector C, waar de goederen met een dubbele sociale bestemming geproduceerd worden. Deze sector is in 1914 nog niet dominant, maar wordt dat in het interbellum en vooral na de Tweede Wereldoorlog.

— Het sectorbegrip wordt in mijn boek gebruikt om kapitalen in te delen naar de mate waarin zij aan dezelfde beperkingen bij de accumulatie onderworpen zijn. Of, zo men wil, om bedrijven in te delen die dezelfde moeilijkheden ondervinden bij de produktie èn realisatie van meerwaarde, die dus dezelfde winstmogelijkheden en winstvoet hebben. Deze voorwaarden daartoe worden bepaald zowel in de produktiesfeer (internationalisatie, technische mogelijkheden, organisatie van de arbeid) als in de circulatiesfeer (sociale bestemming van de produkten, financiering door het bankkapitaal, het financierskapitaal). Men ziet dus dat de kritiek van Fennema en De Jong (p. 89), volgens welke de sectorindeling voornamelijk gebaseerd is op de sociale bestemming van de produkten, niet juist is. Deze kritiek is bovendien in tegenspraak met een andere kritiek (p. 91) waarbij mijn opvatting over de imperialistische fase afgewezen wordt: *'de verklaring die Andreff geeft leidt op zichzelf genomen tot een economistische verklaring uitsluitend vanuit de produktieomstandigheden'*. (Cursivering van W. A.) In feite hebben Fennema en De Jong in hun poging om mijn sectorbegrip — gebaseerd op de accumulatievoorwaarden van kapitaal — te bekritiseren, de twee aspecten (produktievoorwaarden en sociale bestemming

van de goederen) gescheiden en dat loopt uit op twee tegenstrijdige kritieken.

— Omdat het de kapitalen bijeenzet die op dezelfde manier accumuleren, groepeert het sectorbegrip *theoretisch* kapitaalfracties die zich op basis van de zelfde accumulatiewijze ontwikkelen. De extensieve accumulatie (sector A) leidt tot de produktie van absolute meerwaarde, doordat het de kapitalistische verhoudingen een nieuwe arbeidskracht oplegt. De intensieve accumulatie (sector B) leidt tot de vorming van relatieve meerwaarde, doordat het de uitbuiting intensiveert en de arbeidsproduktiviteit verhoogt. De progressieve accumulatie (sector C) maakt de gelijktijdige vormig van absolute èn relatieve meerwaarde mogelijk, doordat het de uitbreiding en de intensivering van de kapitalistische verhoudingen combineert.

Op die manier hoort bij elke accumulatiewijze een specifieke manier van meerwaarde produktie en realisatie, een specifieke manier om de moeilijkheden van de kapitaalsaccumulatie te overwinnen en winst te (blijven) maken. En omdat de winstmogelijkheden de sector bepalen, is het duidelijk dat iedere accumulatiewijze correspondeert met een precies gedefinieerde sector.

Ik wil nogmaals benadrukken dat in mijn analyse de sector geen bewust, door kapitalisten of bedrijven georganiseerde eenheid is, noch een nieuwe industriële bedrijfsclassificatie, maar een *theoretisch concept* die tot doel heeft het werkelijke accumulatieproces op basis van de specifieke moeilijkheden die verschillende kapitalen op hun weg vinden begripsmatig te structureren.

3.

De meest gerechtvaardigde kritiek van Fennema en De Jong is naar mijn mening dat in mijn boek geen rekening gehouden wordt met politieke en institutionele factoren.[5] Op dat punt heb ik getracht mijn analyse aan te vullen door de rol van de staat erin te betrekken (zie Andreff, 1979). Maar Fennema en De Jong baseren hun kritiek op hun eigen staatsbegrip. Welke is dat? Het is een opvatting waarin de staat gereduceerd wordt tot een instelling met grote invloed op de winstvoet, in overeenstemming met de theorie van het staatsmonopolistisch kapitalisme. Deze conceptie kent een tweeledig bezwaar dat elders reeds is gekritiseerd (SIFI, 1974):

— Als *institutionele benadering* wordt de staat opgevat als een instrument of apparaat dat door de monopolie-bourgeoisie gebruikt wordt om zijn belangen te behartigen. Door de nationalisatie van de monopolies wordt de staat 'gezuiverd' van een dergelijk gebruik; zo kan de staat een 'instrument' worden ten dienste van de arbeidersklasse (een wijdverbreide ideologie in Frankrijk sedert 10 mei 1981).

In deze opvatting is de staat het *institutionele strijdperk* van de monopolie-bourgeoisie en de arbeidersklasse, zonder dat men inziet dat de staat veel meer

is: de kapitalistische staat is een *produkt* van de wereldwijde reproduktie van het kapitaal, die hij probeert te organiseren; hij is ook een *produkt* van de klassenstrijd, waarvan hij tevens inzet is. De staat is dus voortdurend een neerslag van klassenverhoudingen en niet slechts een instrument in handen van een der deelnemers (de monopolie-bourgeoisie).

— Als *functionalistische benadering* (de staat heeft als functie het beïnvloeden van de winstvoet van de monopolies) wordt de staat beschouwd als een instrument ter ondersteuning van de winstvoet van de nationale monopolies. De staat draagt zog voor de niet-rendabele activiteiten (openbare nutsbedrijven, genationaliseerde industrieën). Daarom proberen Fennema en De Jong te bewijzen dat sector B, waarvan de winstvoet het laagst is, uit genationaliseerde bedrijven bestaat, vooral in Engeland.

Twee soorten antwoorden zijn van toepassing op deze functionalistische benadering van de staat. Allereerst op theoretisch niveau. Overname door de staat is niet het enige middel om kapitaal te ontwaarden (*devaloriser*): de gevolgen van de invoering van technische vernieuwing in het produktieproces, concentratie en centralisatie van kapitaal en inflatie zijn evenzeer elementen die bijdragen aan de ontwaarding van kapitaal. De staat heeft dus niet het monopolie op kapitaalsontwaarding. Anders gezegd, er is theoretisch geen enkele reden om staande te houden dat de sectoren met een lage winstvoet bij uitstek de sectoren zijn waarin de staat intervenieert; dat kunnen evengoed de sectoren zijn met weinig technologische vooruitgang, met een hoge inflatie of met een onvoldoende financiële concentratie (d.w.z. centralisatie, M.F./P.d.J.). Anderzijds is ontwaarding van kapitaal niet de enige functie van de staat. Sterker nog, deze functie is mogelijk minder belangrijk dan twee andere functies die in mjn ogen ten grondslag liggen aan de kapitalisitsche staat als neerslag van klassenverhoudingen. Deze twee functies betrekken de staat *enerzijds* in het conflict tussen kapitaal en arbeid, tussen bourgeosie en proletariaat en *anderzijds* in het conflict tussen concurrerende kapitalen, tussen verschillende fracties van de bourgeoisie. De eerste functie van de kapitalistische staat behelst de uitoefening van dwang en de disciplinering van de arbeidskracht; dat gebeurt d.m.v. arbeidsrecht, werkgelegenheidspolitiek en het overheidsbeleid m.b.t. industriële ontwikkeling.

De tweede functie van de kapitalistische staat is het organiseren van de 'vrijheid' van de kapitalisten als bezitters van goederen en kapitaal; deze functie bestaat uit het reguleren van de warenruil en de concurrentie tussen kapitalen, een regulering die plaatsvindt door middel van prijsbeheersing en afspraken en door overheidssteun aan bepaalde bedrijven, al of niet nationaal.[6]

Men ziet dus dat de kapitalistische staat correspondeert met een veel complexer begrip dan dat van waaruit de kritiek van Fennema en De Jong geschre-

ven is. Het is meer dan een instelling die uitsluitend functioneert t.g.v. enkele monopolies; het is ook een produkt van de klassenstrijd, die de staat poogt te reguleren en van de reproduktie van het kapitaal, waarvoor de staat optimale voorwaarden tracht te scheppen.

Ook op empirisch niveau vragen de opmerkingen van Fennema en De Jong om een antwoord. Er bestaan multinationale staatsbedrijven (genationaliseerde bedrijven waarvan het aandelenkapitaal in handen van de staat is) die directe investeringen in het buitenland hebben: in mijn steekproef b.v. Renault, Elf, ENI, Italsider, Salzgitter, British Leyland, Usinor. Deze bedrijven behoren niet allemaal tot de sector B met zijn lage winstvoet. Renault b.v. behoort tot sector C en zijn winsten zijn niet minder dan die van Peugeot, Volvo, Fiat, Saab en andere particuliere bedrijven.

4.

De differentiatie naar winstvoet tussen de drie sectoren wordt niet betwist door Fennema en De Jong. Ten eerste omdat het moeilijk is de voor zichzelf sprekende feiten te loochenen. En ten tweede omdat de sectorverschillen gebruikt kunnen worden om een andere stelling dan de onze te verdedigen: die van de staatsinterventie ten voordele van monopolistische sectoren en die van verdediging door de staat van niet rendabele sectoren welke wij hierboven hebben besproken.

Maar er worden door Fennema en De Jong twee extra argumenten aangevoerd: het verschil in winstvoet tussen de sectoren is wellicht statistisch niet significant (p. 93) en de sectordifferentiatie van de winstvoet is minder belangrijk dan het verschil in winstvoet tussen natie-staten.

Laten we snel het eerste punt afhandelen. Er wordt een significantietest uitgerekend in W. Andreff (1975), hoofdstuk 10 (p. 585-589). De sectorverschillen in winstvoet zijn statistisch significant op een uitzondering na, het verschil tussen de sectoren A en C (niet-Amerikaanse bedrijven). Maar dit resultaat is ten dele het gevolg het geringe aantal bedrijven (n — 14) in sector A.
Voor het vraagstuk van sectorverschillen versus nationale verschillen in winstvoet is het voldoende te kijken naar tabel 3 (p. 92), die door Fennema en De Jong gemaakt is op grond van onze gegevens. *In elk van de nationale deelgroepen van de multinationale bedrijven gaat de wet van de sectorsgewijze differentiatie van de winstvoet op,* hier slechts met een enkele uitzondering, in het geval van de multinationale ondernemingen van Franse origine, waarvoor geldt dat de winstvoet van sector A hoger is dan van sector C. Maar het aantal waarnemingen in de Franse sector A is niet significant (n — 1).
Laten we op basis van de tabel van Fennema en De Jong de maximum-sprei-

ding berekenen tussen van de winstvoet van de multinationale ondernemingen per land van herkomst:

— deze gaat van 7,1 (USA) tot 2,1 (Frankrijk) — 5,0%
— of van 4,7 (GB) tot 2,1 (Frankrijk) — 2,6%, als men de Verenigde Staten uitsluit vanwege de speciale rol die de Amerikaanse multinationale ondernemingen speelden in het wereldkapitalisme vóór de crisis.

De sectorverschillen zijn van een vergelijkbare orde van grootte. Het verschil tussen de gemiddelde winstvoet in sector B en C voor de multinationale ondernemingen van alle landen samen bedraagt 6,6 (sector C) tot 3,9 (sector B) 2,7% En als men de grootste waarden vergelijkt krijgt men 8,2 (sector C, USA) en 1,8 (sector B, BRD) — 6,4%

Men kan dus aannemen dat het geïnternationaliseerde kapitaal, vóór de crisis, onderworpen was aan de wet van de sectordifferentiatie van de winstvoet, zowel op wereldschaal als binnen elke natie-staat. Maar dit wil niet zeggen dat de verschillen van de gemiddelde nationale winstvoet zonder betekenis zouden zijn. Juist omdat de staat de macht tot dwang en disciplinering van de arbeidskracht in de natie heeft, beïnvloedt deze de voorwaarden voor de meerwaardevorming van het kapitaal in alle sectoren van deze natie. Dit verklaart de nationale verschillen in winstvoet, maar deze verklaring berust niet op een handelen van de staat ten gunste van alleen de nationale monopolies, noch wijst deze in de richting van een 'tendentiële opheffing van de concurrentie' (Fennema en De Jong, p. 93). Maar ondanks deze interventie van de staat in de disciplinering en de waarde van de arbeidskracht, *blijven de sectorverschillen in winstvoet duidelijk bestaan zowel binnen elke natie als in het wereldkapitalisme.* De duurzame differentiatie van de winstvoet per sector is zeker de regulerende wet van het geïnternationaliseerde kapitaal, vóór de huidige crisis.

5.

De commentaren op *de crisis* vormen het zwakste punt in de kritiek van Fennema en De Jong. Ons boek liet immers al zien dat in 1974 de wet van de sectordifferentiatie van de winstvoet in verval raakte. Welnu, Fennema en De Jong proberen deze verstoring van de wet van de regulering van het wereldkapitalisme terug te brengen tot het gevolg van de 'oliecrisis'. In dit geval is het leuk de bal te kaatsen en Fennema en De Jong te vragen of ze wel weten welke klassebelangen dit soort argumenten dient. De 'oliecrisis' werd door burgerlijke economen aangeroepen met een tweeledig doel: zowel om te bewijzen dat de crisis te wijten was aan de landen van de OPEC (en niet aan de tegenspraken van het kapitalisme in zijn huidige stelsel van accumulatie), als om de matigingspolitiek te rechtvaardigen, die opgelegd wordt om betere voorwaarden te scheppen voor de meerwaardevorming van het kapitaal. En al is het waar dat de olie-

maatschappijen deel uitmaken van onze sector B, men hoeft de invloed hiervan op de winstvoet niet te overdrijven. In onze steekproef zijn op de 373 multinationale ondernemingen 24 oliemaatschappijen. Als men er rekening mee houdt dat de sector B in totaal 139 bedrijven bevat, vormen de 24 oliemaatschappijen 17% van deze sector. Zeker gaat het hierbij om zeer grote bedrijven waarvan het relatieve gewicht binnen sector B hoger is dan wat het percentage van 17% doet vermoeden. Het is eveneens waar dat de oliemaatschappijen hun winstvoet hebben zien groeien in 1973 en 1974, maar men moet vier reeksen van feiten in het oog houden.

— in 1974 en 1973 is de winstvoet van bijna alle multinationale ondernemingen in sector B verhoogd, en niet alleen die van de oliemaatschappijen. De winstvoet is gegroeid in de metaalindustrie, de zware chemie, de constructie-industrie, de mijnbouw en de papierindustrie, die allen behoren tot sector B.
— De winstvoet in sector B, inclusief de oliemaatschappijen, is teruggevallen op een veel lager niveau tussen 1975 en 1978 (zie tabel 2 in de appendix).
— De 'tweede oliecrisis' in 1979-1980 doet opnieuw de winsten van de multinationale oliemaatschappijen stijgen, maar zonder dat dit de winstvoet van sector B ook maar doet naderen tot die van beide andere sectoren, zoals in 1974 het geval was.
— Vanaf 1963 tot aan 1980 is ondanks twee golven van prijsstijgingen van de olie de winstvoet van het geïnternationaliseerde kapitaal uit sector B *elk jaar* het laagste van de drie sectoren, zelfs in 1974 (zie tabel 2), als men alle multinationale ondernemingen in ons bestand in aanmerking neemt. Als men daarentegen de Amerikaanse bedrijven apart neemt, ziet men dat in 1974 die uit sector B een hogere winstvoet hebben (zie W. Andreff, 1976, p. 220). Dit verschijnsel doet zich ook voor in 1979 maar niet meer in 1980.[7]

Deze gegevens leiden ons tot de gedachte dat de oliecrisis een reële dimensie is van de crisis van het wereldkapitalisme, maar slechts een factor van deze crisis waartoe men, in tegenstelling tot wat Fennema en De Jong suggereren, de huidige tegenspraken van de reproduktie van het kapitaal niet kan herleiden. Dit is tenminste de conclusie die men zowel kan trekken uit de bestudering van de *gemiddelde* winstvoet van het geïnternationaliseerde kapitaal, dat gedomineerd wordt door de multinationale ondernemingen uit ons bestand, als uit de waargenomen sectorverschillen in de winstvoet over een lange periode, 1963-1980 (tabel 2). Het gaat hierbij om een werkelijke crisis in het geïnternationaliseerde kapitaal die de wortels aantast van het sinds de Tweede Wereldoorlog heersende systeem van accumulatie. Een kapitalistische oplossing van deze crisis kan slechts tot stand komen door een herstructurering van de verschillende manieren van accumulatie: dus door een omvorming van de verhoudingen tus-

sen de drie sectoren, die zal leiden tot nieuwe vormen van regulering. In de kapitalistische oplossing van de crisis zal de wet van de sectordifferentiatie van de winstvoet ten gunste van sector C, die het wereldkapitalisme vóór de crisis reguleerde, hetzij veranderd worden, hetzij vervangen worden door een ander regulerend principe. Onderzoek naar het geïnternationaliseerde kapitaal in de laatste jaren lijkt deze hypothese zeker te bevestigen, zowel wat betreft de aard van de crisis, als wat betreft de kapitalistische oplossing van de crisis, tenminste voor zover het gaat om de multinationale ondernemingen.

Ik heb de gemiddelde winstvoet van de 373 multinationale ondernemingen berekend. Deze begint in 1966 te dalen, een daling die zich verscherpt in 1967, dat wil zeggen ver *vóór* de 'oliecrisis', maar in dezelfde tijd dat de internationale monetaire crisis opleeft (devaluatie van de pond sterling in 1967, eerste aanval op de inwisselbaarheid van de dollar in 1968, etc.) en in dezelfde tijd dat de werkloosheidscijfers in de belangrijkste kapitalistische landen opnieuw beginnen te stijgen. Men ziet ook dat in 1966-'67 de daling van de winstvoet inzet in elk van de drie sectoren van het geïnternationaliseerde kapitaal. Tenslotte blijkt dat, hoewel de winstvoet van de Amerikaanse multinationale ondernemingen daalt vanaf 1967, deze daling pas in 1969 doorzet voor de niet-Amerikaanse multinationale ondernemingen. Men kan dus het tijdstip van de eerste uitingen van de huidige crisis, tenminste op het niveau van het geïnternationaliseerde kapitaal, plaatsen in 1966-'67. De 'oliecrisis', die opkwam in 1973, is slechts een verzwarende factor geweest in de crisis van de meerwaardevorming van het kapitaal, een factor die na de daling van de winstvoet komt.[8]

Verder ziet men dat de daling van de winstvoet duurt van 1966 tot aan 1972. De stijging van de olieprijzen leidt voor *alle* multinationale ondernemingen in mijn bestand tot nieuwe stijging van de winstvoet. Dit is een gevolg van het feit dat die van sector B die van andere sectoren nadert. Na een daling in 1975, blijft de winstvoet voortdurend stijgen tot aan 5,9% in 1979 en 5,7% in 1980; dat wil zeggen tot aan een niveau dat slechts weinig lager ligt dan dat van voor de crisis.

Als men naar de ontwikkeling van de onderlinge rangorde van de winstvoet per sector van het geïnternationaliseerde kapitaal kijkt, ziet men dat deze zeer stabiel is van 1963 tot 1970. Maar vanaf 1971 wordt deze verstoord. De crisis die begon in 1966-'67 tast rond 1970 de structuren van de accumulatie van de drie sectoren zelf aan.[9] In 1971 is het geïnternationaliseerde kapitaal uit sector A het meest rendabel, maar in 1972 en 1973 geldt dit weer voor sector C. In 1974 is de spreiding in de winstvoet per sector te verwaarlozen, men neemt een tendens tot *egalisatie* van de winstvoet mee, opgeroepen door de crisis. Marx heeft overigens onderstreept dat crises leiden tot herstructurering van kapitalen en naar egalisatie van de winstvoet. Misschien doet dit zich wel voor rond 1974, als de wet van de regulering van het wereldkapitalisme van na de oorlog

(differentiatie van de winstvoet) niet meer opgaat. En sinds 1975 is sector C niet meer het meest rendabel: het is sector A.

Dit is een aanwijzing voor de herstructurering van de relaties tussen de kapitalen van de drie sectoren, in het proces van hun accumulatie, en dus ook in de voorwaarden waaronder zij toegang hebben tot de winst. Deze verstoring van de onderlinge rangorde van de sectoren naar winstvoet kan men ook waarnemen voor de 'nationale fracties' van het geïnternationaliseerde kapitaal. Zo is voor de Amerikaanse multinationale ondernemingen sinds 1974 de winstvoet hoger van sector A in 1977 en 1980, voor sector B in 1974 en 1979 en voor sector C in 1975 en 1978 en in 1976 hebben sector A en sector C samen de hoogste winstvoet. Op een minder duidelijke manier tekent zich een zelfde verstoring van de rangorde van de sectoren per winstvoet ook af voor de niet-Amerikaanse 'nationale fracties' in ons bestand.[10]

Een andere bevestiging van mijn hypothese van een herstructurering van het accumulatieproces is het feit dat sinds 1974 een sterke tendens naar centralisatie van het kapitaal doorzet, zowel binnen ons bestand van multinationale ondernemingen als tussen bedrijven hieruit en andere. De centralisatie die tot uiting komt in ons bestand vindt plaats binnen een meer algemene ontwikkeling van de multinationale ondernemingen (S. J. Khoury, 1980). Van 1974 tot 1980 hebben 79 van de 373 multinationale ondernemingen deelgenomen aan concentratie-activiteiten (fusie, overnames, etc.).

Wij kunnen dus de conclusie trekken, zonder gevaar van vergissing, dat de crisis in de meerwaardevorming van het geïnternationaliseerde kapitaal, vóór de oliecrisis een herstructurering van de accumulatie, die gecontroleerd werd door de multinationale ondernemingen van de drie sectoren, teweeg heeft gebracht. Het lijkt er zelfs op dat zich *een kapitalistische uitweg uit de crisis* aftekent, tenminste voor het geïnternationaliseerde kapitaal: hun winstvoet stijgt sinds 1976. Aan de andere kant blijft de spreiding van de winstvoet van de Amerikaanse multinationale ondernemingen even belangrijk als voor de crisis. Dit soort waarnemingen leidt tot de vraag òf en hòe het geïnternationaliseerde kapitaal nu al bezig is uit de crisis van de meerwaardevorming te komen. Het onderzoek moet zich richten op de bestudering van de strategieën die de laatste jaren door de multinationale ondernemingen ontwikkeld zijn om aan de crisis te ontkomen en om de lasten hiervan af te wentelen op de werkers, de staat en de niet geïnternationaliseerde kapitalen. Dit gaat verder dan een kort antwoord aan Fennema en De Jong en is het voornaamste onderwerp van mijn volgende boek (1982), waarvoor het plan zeer gestimuleerd is door de kritiek van Fennema en De Jong. Ik hoop dat dit zal leiden tot een voortgang in de discussie over de crisis van het wereldkapitalisme en de uitweg hieruit.

APPENDIX

Tabel 1: Toepassing van nieuwe technieken en multinationalisatie van bedrijven in historisch perspectief

Nieuwe techniek	Jaar	Innoverend bedrijf		Eerste buitenlandse vestiging
Industriële produktie van zeep	1837	Gamble (Procter &)		1915
Vulcanisatie van rubber	1839	Goodyear		1911
Fluorscenderende lamp	1859	General Electric		1882
Rupsbanden	1869	Best & Holt (later Caterpillar)		1910
Fuschine (een kleurstof)	1869	Ciba		1899
Telefoon	1878	L. M. Ericsson		1909
Niet gelaste buizen	1890	Mannesmann		1899
2-takt motor	1883	Daimler	voor	1914
Elektrische centrales	1883	AEG	voor	1914
Elektrische ponskaarten sorteerder	1880	CTR (later IBM)		1902
Katoenplukmachine	1889	International Harvester		1909
Elektrische Locomotief	1891	Brown Boveri		1899
Luchtbanden	1891	Dunlop	voor	1914
Radio-oscillator	1912	Westinghouse		1889
Televisie	1919	Westinghouse		1889
Nylon	1928	Du Pont	voor	1914
Telegraaf	1847	Siemens		1879
Triode buis	1907	RTT (later ITT)		1920
Het vloeibaar maken van lucht	1902	l'Air Liquide		1910

Bronnen: Andreff (1975), Franko (1976), Passadeos (1979), Wilkins (1970).

Tabel 2: Winstvoet van multinationale bedrijven 1963-1980**

Jaar	Sector A*	Sector B*	Sector C*	Gemiddelde winstvoet	US bedrijven	niet US bedrijven
1963	6,7	4,4	7,3	6,2	7,5	3,9
1964	6,8	4,8	7,3	6,3	7,9	3,7
1965	6,9	4,9	7,8	6,6	8,4	3,8
1966	6,4	4,9	7,5	6,4	8,4	3,5
1967	6,7	4,4	6,9	5,9	7,5	3,5
1968	6,3	4,3	7,0	5,9	7,3	3,7
1969	5,8	4,1	6,5	5,5	6,8	3,6
1970	5,6	3,5	5,7	4,9	6,1	3,1
1971	5,7	2,8	5,4	4,4	6,0	2,6
1972	5,7	3,0	5,8	4,7	6,1	3,1
1973	5,9	4,1	6,3	5,4	7,0	3,5
1974	5,6	4,9	5,5	5,3	7,0	3,0
1975	5,5	3,6	5,2	4,7	6,3	2,8
1976	6,1	3,7	5,7	4,9	6,6	3,0
1977	6,4	3,9	5,9	5,2	6,9	3,2
1978	6,3	3,7	6,0	5,1	7,1	2,9
1979	7,0	5,1	6,3	5,9	8,2	3,3
1980	6,8	4,8	6,1	5,7	7,6	3,5

* Alle bedrijven samen, met inbegrip van de Amerikaanse bedrijven

** Berekend voor een steekproef van 373 multinationals van tien belangrijke landen, als de verhouding opbrengsten/activa (cijfers gepubliceerd in *Fortune*)

Lijst van geciteerde literatuur

Andreff W. (1975), *Développement de la firme multinationale et sectorialisation mondiale de la production*, Thèse, Paris IX.
(1976), *Profits et structures du capitalisme mondial*, Calman-Lévy, Paris.
(1978), La capital financier international et les taux de profit dans les secteurs de la sidérurgie et du petrole, 1963-1976, *Revue Tiers-Monde*, avril-juin 1978.
(1979), Les multinationales face aux Etats-Nations, *Les Cahiers Francais*, no. 190, mars-avril 1979.
(1982a), Règimes d'accumulation et insertion des Nations dans l'économie mondiale, in J. L. Reiffers, éd., *Relations économiques internationales; La recherche en France*, Dunod, Paris.
(1982b), *Multinationales: hors-la-crise*, Editions Le Sycomore, Paris, à paraître.

Becqué E. (1912), *L'internationalisation des capitaux*, Imprimerie Générale du Midi, Montpellier.

Boukharine N. (1915), *L'économie mondiale et l'impérialisme*, Anthropos, Paris 1971.

Fennema M. (1982), *International Networks of Banks and Industry*, Martinus Nijhoff, The Hague 1982.

Fennema M. & De Jong P. (1982), Oude en nieuwe theorieën over het imperialisme, *KOMMA* 2/4: (p. 76-96).

Franko L. G. (1976), *The European Multinationals*, Harper & Row, London.

Khoury S. J. (1980), *Transnational Mergers and Acquisitions in the United States*, Lexington Books, Toronto.

Kindleberger C. P. (1974), Origins of US direct investment in France, *Business History Review*, autumn 1974.

Leucatte C. (1975), Internationalisation du capital et impérialisme, *Critiques de l'économie politique*, no. 19, 20, 21, 1975.

Lewis C. (1938), *America's Stake in International Investment*, Brookings Institution, Washington D. C.

Marchesnay M. (1977), Sur une analyse mésoéconomique du captalisme mondial, *Revue d'Economie Industrielle*, no. 2, 1977.

Palloix C. (1977), *Procès de production et crise du capitalisme*, Presses Universitaires de Grenoble & Maspéro.

Passadeos C. (1979), *Le système Etat-Recherche-Industrie*, Thèse, Paris I.

Pastré O. (1979), *La stratégie internationale des groupes financiers américains*, Editions Economica, Paris.

Pastré O. & Andreff W. (1981), La genèse des banques multinationales et l'expansion du capital financier international, in C. A. Michalet, éd., *Internationalisation des banques et des groupes financiers*, Editions du CNRS, Paris.

Noten

* Hoogleraar economie aan de universiteit van Grenoble.

1. Meindert Fennema en Peter de Jong (1982): 94. Bibliografische verwijzingen vindt men aan het slot van dit artikel.
2. Zie Andreff (1978), Pastré (1979), Andreff en Pastré (1981) en Fennema (1982).
3. Ik ga hier voorbij aan een andere 'afwijking' in mijn boek (die door Fennema en De Jong niet bekritiseerd wordt), te weten de opvatting dat het met de methode van Marx zelf onmogelijk is aan te tonen dat de ontwikkeling van het kapitalisme gebaseerd is op een tendentiële daling van de winstvoet. De winstvoet daalt zowel logisch als historisch slechts onder bepaalde voorwaarden, die zich slechts in bepaalde fases van de accumulatie voordoen (p. 30-33 van mijn boek).
4. Laten we niet vergeten dat, in een andere context, de theorieën van Marx en Lenin de politieke belangen van de leiders van een stalinistische maatschappij hebben kunnen dienen!

5. Deze kritiek is vanzelfsprekend niet dezelfde als die in de eerste paragraaf van dit artikel besproken werd. Hier gaat het om een kritiek op de afwezigheid van politieke verschijnselen en van de staat in mijn boek. Eerder ging het om kritiek op mijn theoretische constructie vanuit het politieke argument dat zij bepaalde belangen zou kunnen dienen; een argument dat van geheel andere aard en veel minder gefundeerd is.
6. Voor een meer gedetaileerde analyse zie Andreff (1979).
7. Als men alleen naar het Amerikaanse deel van mijn steekproef kijkt, ziet men voor de drie laatst beschikbare jaren de volgende winstvoeten:

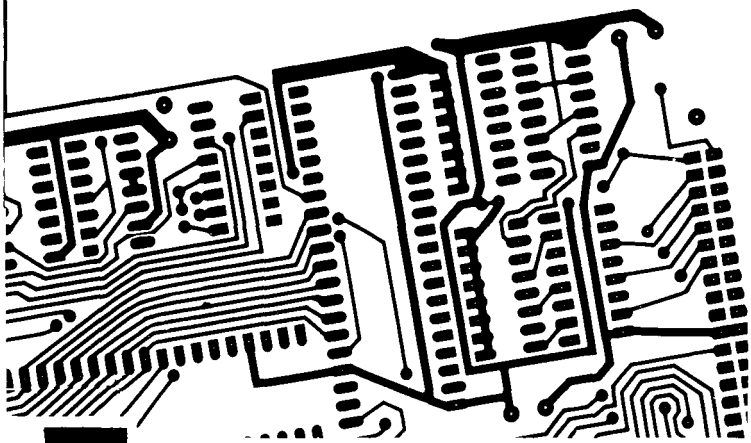
Amerikaanse bedrijven:	1978	1979	1980
in sector A	7,5	7,7	7,9
in sector B	5,5	8,4	7,2
in sector C	7,9	8,2	7,7

8. Het zou interessant zijn om de hypothese te onderzoeken volgens welke de accumulatiecrisis van de kapitalisten in sector B tot 1971-1972 de oorzaak van de crisis is en niet omgekeerd.
9. Deze conclusie wordt ondersteund door onderzoek naar andere variabelen, waarvan het te ver zou voeren dat het hier te presenteren. Zie Andreff (1982a en 1982b).
10. Voor meer informatie en gedetailleerde berekeningen, zie Andreff (1982a en 1982b).

WELKE TAKEN KRIJGT DE MENS?

over de automatisering van de arbeid

Een boek over de gevolgen van de automatisering voor de werknemers
Het behandelt enkele in dit opzicht in ons land toonaangevende bedrijfstakken
Ook vanuit een meer theoretische invalshoek wordt dit probleem benaderd.
Zijn er alternatieven?

NIEUW bij het Instituut voor Politiek en Sociaal Onderzoek

IPSO

Bestellingen door storting van ƒ 26,10 (incl. porto) op postgiro 2252298 t.n.v. Stichting IPSO - postbus 10192 1001 ED Amsterdam, o.v.v. de titel.
De IPSO uitgaven zijn tevens verkrijgbaar in de boekhandel.
192 pagina's — prijs ƒ 24,— (plus ƒ 2,10 verzendkosten)
ISBN 90 70444 20 8

Inhoud

Jaargang 3, nummer 2, september 1982

Redactioneel

Selma Leydesdorff
Antisemitisme tussen twijfel en angst
Aantekeningen van een geassimilieerde jodin 6

Duco Hellema / Mr. B. R. Angad-Gaur
Racisme in de rechtstaat 21

Anne de Boer
Over de positie van buitenlandse arbeid(st)ers in Nederland 33

Marc Kropman
Ger Harmsen en het Nederlandse communisme 65

André Roelofs
Het concept van de intellectueel als onbaatzuchtige hulpkracht 73

Duco Hellema
Het Nieuwe Europa 81

Otto Middelkoop
Het Ontwerp vergeleken met de Ideologie achter de Oost-Europese Volksdemocratieën. 88

ISSN 0167 - 4463

Redactioneel

Een groot deel van dit Komma-nummer is gewijd aan het thema 'fascisme/racisme' (en de strijd daartegen).
De afgelopen jaren zijn we verschillende malen met onze neus op de feiten gedrukt. We zijn geconfronteerd met het steeds actiever worden van verschillende fascistische en extreem-rechtse organisaties als de NVU, de Centrumpartij en het zogenaamde Oud-Strijders Legioen. Kransen werden van verzetsmonumenten gestolen en nog geen dag na de onthulling werd het beeld ter nagedachtenis van Hannie Schaft alweer beklad. In verschillende gemeenten behaalde de Centrumpartij meer dan één procent; gelukkig te weinig voor een zetel, maar teveel om zomaar te vergeten.
We worden bovendien geconfronteerd met racistisch optreden van de Nederlandse overheid, bijvoorbeeld ten opzichte van de zigeuners. We werden geconfronteerd met het discriminerende optreden van onderdelen van het politie-apparaat, tegenover Surinamers en buitenlandse arbeiders.
Er waren de afgelopen jaren ook tekenen van een groeiend besef van de gevaren van fascisme en racisme. Het optreden van Haars tegenover de zigeuners stuitte op grote weerstand. Vele malen werd het de NVU en de Centrumpartij onmogelijk gemaakt zich in het openbaar te manifesteren. Er werden juridische maatregelen genomen tegen de NVU en de Centrumpartij, met name werd het de NVU niet toegestaan om als zodanig deel te nemen aan de gemeenteraadsverkiezingen van afgelopen juni. Helaas besloot de Raad van State in een recente beroepszaak dat de NVU bij de Tweede Kamerverkiezingen van september wel mee mocht doen. Een uitspraak die op formele gronden berust en een ernstige terugslag betekent in de strijd tegen fascistische organisaties.
Er waren ook meer hoopvolle tekenen. De belangstelling voor de herdenking van de Februari-staking en de 4e Mei groeide gestaag.
Desalniettemin is deze groeiende weerstand niet in staat gebleken de uitbreiding van fascistische en extreem-rechtse activiteiten tot staan te brengen. Ook voor landen om ons heen geldt dat links nog geen werkelijk 'antwoord' heeft kunnen ontwikkelen om fascistische organisties uit het politieke leven te bannen en de verspreiding van hun ideeën een halt toe te roepen.
De CPN kan zich beroepen op een rijke anti-fascistische traditie. De CPN is de partij van de Februaristaking en de partij van de strijd tegen het kolonialisme. Maar toch lijkt de CPN er nog nauwelijks in geslaagd te zijn om anno 1982 politieke aansluiting en samenwerking te vinden bij organisaties van raciale minderheden en van buitenlanders. Dat levert belemmeringen op voor de discussie over de *huidige* gevaren en de *huidige* groei van fascistische activiteiten.

De CPN en andere progressieve partijen en belangenorganisaties als de vakbonden hebben een belangrijke en verantwoordelijke taak bij het bestrijden van racisme en fascisme. Zij hebben een cruciale rol als het erom gaat een gevoel van verbondenheid tussen verschillende bevolkingsgroepen tot stand te brengen. Toch wordt er binnen de progressieve partijen en de vakbonden in de praktijk nog vaak van uitgegaan dat de bevolking van ons land, waar het met name die van de grote steden in West-Nederland betreft, nog geheel 'blank en autochtoon' zou zijn. In de beeldvorming vormen de niet-autochtoon-Nederlandse medeburgers een *probleem* voor ànderen. 'Je zal er maar wonen, in de negentiende-eeuwse wijken' wordt vaak gezegd. Die opmerking impliceert een identificatie met de blanke autochtone Nederlanders. Terwijl de wijken waarover gesproken wordt multi-nationaal en multi-raciaal zijn. Die constatering zal uitgangspunt moeten zijn van welke stadspolitiek dan ook.
Een van de uitgangspunten van dit nummer is de stelling dat we het fascisme en racisme ook in Nederland nooit mogen onderschatten. Het door De Telegraaf, door Haars, door politie-optreden gevoede racisme heeft (gelukkig) vooralsnog geen effectieve politieke uitdrukkingsvorm kunnen vinden. Het zou echter naïef zijn te veronderstellen dat dat in de nabije toekomst ook nooit zou kunnen gebeuren. De middelen om dat tegen te houden zijn niet altijd even duidelijk. Dat bleek ook bij het voorbespreken van dit nummer in de redactie, toen zich een discussie ontspon over de bestrijding van het anti-semitisme op de voetbalvelden. Is dat een probleem voor traditioneel links dat zo langzamerhand ver vervreemd is van de jonge mannelijke voetbalsupporters? Ben je er met het louter aan de kaak stellen in de publiciteitsmedia van dit anti-semitisme of moet je veel meer proberen de verwijdering tussen links en deze (meestal blanke) jongens te verminderen, bijvoorbeeld door je ook organisatorisch op hen te richten? Je zou de zaak ook van een andere kant kunnen benaderen en op zoek kunnen gaan naar de ervaringen die jongeren tot nu toe zelf in de grote steden hebben opgedaan met het bestrijden van fascistische en racistische ideeën op hun manier. Hiervan is eigenlijk nog maar weinig bekend. Het zou dan eerder gaan om het begin van een nieuwe, open discussie dan om het vaststellen van strategieën waarmee een debat toch gewoonlijk min of meer wordt afgesloten. In die discussie is het van groot belang dat de ervaringen en de gevoelens van verzet van de onderdrukte groepen zèlf open tegemoet worden getreden. Ook, of eigenlijk juist, als je zelf tot 'het andere kamp' behoort.

Het thema-gedeelte van dit Komma-nummer opent met een artikel van Selma Leydesdorff over het anti-semitisme, waarin zij haar persoonlijke ervaringen als uitgangspunt koos. Daarna volgt een pleidooi van Angad Gaur bij de afdeling rechtspraak van de Raad van State dat hij in april 1982 hield. Gaur verwoordt hierin de in Surinaamse kring levende bezwaren tegen de deelname van

fascistische groeperingen aan verkiezingen. In een inleiding bij Gaur's pleidooi gaat Duco Hellema in op de juridische haken en ogen van een verbod tot deelname aan verkiezingen voor dergelijke groeperingen. De positie van buitenlandse arbeiders in Nederland — dat wil zeggen de arbeiders die afkomstig zijn uit de landen rond de Middellandse zee — is het onderwerp van het artikel van Anne de Boer, actief in de IPSO-groep 'Buitenlandse arbeiders'.
De overige artikelen staan buiten het thema-gedeelte. Bij de presentatie in De Populier van de bundel van Ger Harmsen *'Nederlands kommunisme. Gebundelde opstellen'* (Nijmegen 1982) op 18 mei jongstleden werden een aantal inleidingen gehouden, waarvan wij die van Marc Kropman en André Roelofs hier integraal weergeven. Daarna volgt een artikel van Duco Hellema over de zogeheten Derde-Weg-discussie. Tenslotte is er eeen ingezonden reactie van Otto Middelkoop op de in het eerste Komma-nummer van deze jaargang gepubliceerde artikelen van Albert Benschop e.a. en van Kees van der Pijl over het Ontwerpbeginselprogram van de CPN.

Antisemitisme tussen twijfel en angst

Aantekeningen van een geassimileerde Jodin

Selma Leydesdorff

Voor een goede vriend,

Gevraagd zijn te schrijven over antisemitisme betekende voor mij dagen lang heen en weer zwerven tussen mijn verbeelding, mijn emoties en mijn boekenkast. Op een rijtje staan daar de standaardwerken over antisemitisme en jodenvervolging; om de hoek van mijn huis bevindt zich de universiteitsbibliotheek met haar gespecialiseerde afdeling *Bibliotheca Rosenthaliana*. Materiaal is er dus voor handen, en niets staat mij in de weg in rationele weloverwogen taal te schrijven over dat wat mij, misschien wel sinds ik geboren werd, het meeste bezighoudt. Het is makkelijk na te slaan hoeveel joden bij welke progrom werden vermoord, te beredeneren waarom Hitlers politiek verschilde van alle aan de genocide voorafgaande progroms, of welke de psychologische consequenties van het antisemitisme zijn; kortom niets belet mij te analyseren waar de historische wortels van zoveel haat liggen en op welke momenten de irrationaliteit kan losbranden en zich over ons — mij — kan storten.

Maar wat heb ik dan geschreven over antisemitisme nu, over dat wat het voor mij, een linkse jodin in het Europa van de twintigste eeuw betekent — hoe kan ik in zo'n beschrijving iets duidelijk maken van dat ene waarmee alles aan elkaar verbonden lijkt te kunnen worden?

Daarom, mijn vriend, is dit stuk een dialoog met jou, waarbij jij fungeert als de in tegenstelling tot mij religieuze min of meer traditioneel levende jood, want in onze gesprekken staat maar één onderwerp centraal: leven met de angst. Leven in de wetenschap en in de verwachting dat iedere minuut, iedere dag het monster uit zijn kooi kan ontsnappen — en hoe moeten wij leven als wij ieder ogenblik kunnen verwachten dat het toeslaat, als het achter de huizen naar ons loert, van achter de tanden van degeen die met ons spreekt naar buiten wil dringen en tussen de regels van kranten te vinden is!

Hoe kunnen wij leven als de enige uitweg uit die angst een schijnuitweg is, de creatie van een droomwereld waarin geen vlieg ons kwaad doet, of liever waarin solidariteit altijd bestaat. En toch leven wij in en met die angst, negeren wij haar, zijn wij soms wel en soms niet gelukkig, overschreeuwen wij onszelf in onze poging de wereld zo te veranderen dat *dát* nooit meer zal gebeuren —

een wereld waarin wij nooit meer bang hoeven te zijn. En toch wijzen wij de angst van anderen als politieke leidraad — zoals deze tot uiting komt in de Israelische politiek — af en wij proberen vooral rationeel te zijn. Maar hoe kan je in redelijkheid discussiëren over dat wat jouw existentie bedreigt; is niet het enig mogelijke antwoord 'nee' te roepen? Waarom moeten wij zo rationeel discussieren als anderen zo dom zijn om niet in te zien dat ze verwonden en als het praten uit hun mond over een betere wereld zo vals klinkt dat het voor jou en mij tot bedreiging is geworden.

Wij kozen ervoor hier te leven, niet in Israel, maar hier in West-Europa met alle schuldgevoelens en het verschrikkelijke verleden dat nog dagelijks vorm geeft aan onze persoonlijkheid, aan onze fantasie en aan onze sterke gevoeligheid voor politieke conjunctuur. Mijn keuze hier te blijven is definitiever dan de jouwe, mijn vriend, tenminste dat denk ik. En daarom moet het leven hier dragelijk zijn. Bovendien zal alleen de strijd tegen het antisemitisme buiten Israel het leven voor de inwoners van dat land dragelijk maken.

Wij namen daarom 'de historische missie' op onze schouders hier alles te veranderen en ervoor te zorgen dat xenophobie en rassenhaat zouden ophouden te bestaan. Maar dagelijks twijfelend aan onze mogelijkheden, zijn we potsierlijke karikaturen van onze grootvaders — de legendarische profeten die hun achterban waarschuwden tegen het kwaad. In die zin dat de grootvaders en grootmoeders in dat beeld een metafoor zijn, want ik geloof niet in directe afstamming.

Ook als het moeilijker wordt in de discussie profileer jij je als jood, als pathetisch en gepassioneerd strijder terwijl ik me het liefst verberg en probeer te assimileren — het zijn twee kanten van dezelfde waanzin. Mijn soort keuze werd door anderen al eerder gemaakt, bijvoorbeeld omdat zij dachten op deze manier beter politiek actief te kunnen zijn, of omdat zij geen toekomst meer zagen voor hun joodse identiteit, voor het joodse volk of haar versnipperde cultuur. Ik twijfel aan de mogelijkheid tot totale assimilatie omdat zij teveel een herhaling is van wat al eerder onmogelijk was. Ik verberg me dan ook alleen tijdelijk om lucht te krijgen. Maar voor jou, mijn vriend, bestaat dat wegkruipen niet meer. Jij blijft altijd jood en bent ontroerd door ieder die strijdt en zelfs bij het zien van een Israelische vlag — of misschien wel juist bij het zien van een Israelische vlag. Suggereer ik nu in het voorafgaande dat het niet voor iedereen zichtbaar is dat ik een jodin ben?

Intussen ben ik toch begonnen over angst te schrijven, heb ik de wetenschappelijke pretentie laten varen en zoemt de Israelische inval in Libanon door mijn hoofd. Maar ook de manier waarop deze in kranten wordt verslagen. Moet ik niet alsnog mijn verhaal larderen met voetnoten, moet ik niet alsnog allerlei boeken gaan opnoemen? Dit is immers een stuk waarin ik aan *anderen* vertel, maar in hoeverre zijn zij anderen? Misschien vertegenwoordigen

zij net zo goed een deel van mijzelf en gaat het gewoon om vrienden en vriendinnen... kameraden?... strijdmakkers?... bondgenoten?... Kameraden is als woord in ieder geval besmet, te besmet voor het onderwerp waarover ik wil schrijven.

Brief aan mijn kameraden (m/vrl)

Jullie beweging is echt de enige die wat voor ons gedaan heeft, alleen daar is nagedacht over wat solidariteit kan betekenen. Maar toen jullie in die droevige geschiedenis van het linkse denken de democratische traditie overboord hebben gezet, hebben jullie daarmee ook een deel van de solidariteit met mij, met ons overboord gezet. Daarom verwacht ik zoveel van jullie destalinisatie, want met het herschrijven van jullie geschiedenis moet ooit Lenins politiek t.a.v. joden, Stalins massamoord op joden, en het verzwijgen bespreekbaar worden. Zolang dat niet het geval is, kan er niet rationeel over antisemitisme worden nagedacht.

Dat jullie kunnen bogen op een antifascistische traditie — en dat is de reden waarom wij ondanks wat ik nu ga schrijven toch bij elkaar horen — is niet genoeg meer. Antifascisme wordt een frase als die andere massamoord wordt verzwegen.

Dagboek:

In de film *Le fond de l'air est rouge* wordt getoond hoe de linkse beweging in Frankrijk onder invloed van de gebeurtenissen in de zestiger jaren... Cuba, Vietnam, Zuid-Amerika maar ook Tsjechoslowakije... aan haar worsteling met het eurocommunisme begon. Van alle beelden van de film staat er één ontroerend, schokkend, schreinend alleen voor mijn ogen. Het beeld van de cosmopoliet, van de geminachte zoon van een kleine ondernemer, het beeld van Slansky. Hij staat rechtop en geeft toe het kind van een koopman te zijn. Hij is schuldig want hij heeft contacten met het buitenland. Achter zijn beeltenis doemen ontelbare anderen op... dichters, kunstenaars, politici, kooplieden, arme mensen met een handkar. Jullie zijn allemaal verdacht!

Slansky... na afloop tijdens de discussie heb ik niet over hem gesproken; er waren zulke belangrijke zaken aan de orde als feminisme, cultuur en eurocommunisme. Bovendien ben ik laf.

'Je wordt geen vijand van het volk; het is iets dat je altijd geweest bent. Zelfs als je het zelf nooit geweten hebt, zelfs als je je hele leven de vijanden van het volk bestreden hebt, ben je nog steeds een vijand. Het is net zo iets als genade voor de christenen — je hebt het, of je hebt het niet. Je bent ermee geboren' schreef Wiesel in zijn *The Testament.*[1]

Het zwijgen over de massamoord onder Stalin, over de joden die zijn speciale slachtoffers waren en dat in de Sowjet-Unie nog altijd zijn, is een daad van antisemitisme. Want hoe kan de solidariteit met een zogenaamd socialistisch land worden afgewogen tegen de individuele slachtoffers van de terreur en de moord op een cultuur? Het woord zionisme is maar een grauwsluier die de contouren van de misdaad moet verhullen. Maar omdat die misdaad eeuwenoud is herkennen wij wat wij zien onmiddellijk.

Terug naar de 'bron der wijsheid': lees er *Zur Judenfrage* van Marx maar eens op na. In zijn afrekening met zijn eigen joodse verleden is de jood de kapitalist, de woekeraar of de uitbuiter.

Maar de benadering van 'het joodse vraagstuk' in Duitsland is puur economisch. Hij wil bewijzen dat er ook onder minderheden klassentegenstanders, zoals geldzuchtige joden bestaan. Het schotschrift is ook wel eens anders geïnterpreteerd zoals een paar jaar geleden door groepen in de CPN, die de tekst gebruikten om te laten zien dat er joodse klassentegenstellingen, dus uitbuiters en proletariërs betaan. Maar dat van die proletariërs staat er niet echt. En dan nog neemt het niet weg dat velen, zich op de meester beroepend, joden als geldzuchtige kapitalisten hebben gebrandmerkt.

Het marxisme heeft geen antwoord op de problemen van nationaliteiten en culturele minderheden. Dat is ten dele het gevolg van de onduidelijkheid over de betekenis van de cultuur. Pas in reactie op de totalitaire onderschikking van die cultuur door het fascisme (en ten dele ook het stalinisme) heeft een aantal linkse intellectuelen haar tot inzet van onderzoek gemaakt. Een minderheid heeft altijd met de dominante cultuur te maken, maar ook met de verandering daarvan en met de manier waarop mensen die iets willen veranderen hun toekomstbeeld ontwerpen. Is er plaats voor mensen die anders leven, doen of denken? Staat het een ieder vrij de eigen culturele erfenis actief te beleven?

Zo wordt er in het reëel bestaande socialisme niet over gedacht en nog minder wordt ernaar gehandeld. Ook heeft de joodse bevolking van de Sowjet-Unie en de andere zogenaamde socialistische landen een geschiedenis van onderdrukking waarin omwille van het socialisme een rijke bloeiende traditie werd verstikt.[2]

Geen wonder dat veel joden in West-Europa huiverig werden als het socialisme werd aangeprezen door mensen die dat niet signaleerden of zelfs goedpraatten.

Reeds voor de Russische Revolutie, tijdens de onderhandelingen tussen Lenin en de joodse arbeidersorganisatie de *Bund*, bleek dat in het bolsjewistische model van de toekomstige maatschappij de joden hun minderheidscultuur dienden op te geven. Dat is ook een van de oorzaken van de verwantschap tussen

Bund en mensjewieken.

Eva Broido beschreef in haar *Memoires of a revolutionary*[3] hoe in de streek waarin zij actief was (Zuid-Rusland) de joodse arbeidersklasse koos voor de mensjewieken omdat hun beweging minder totaal was en minder ingreep in het dagelijks doen en laten van haar aanhang(st)ers. De mensen kregen meer de vrijheid zichzelf te zijn. Om dezelfde reden kozen ook veel intellectuelen van joodse huize tegen de bolsjewieken.[4]

Maar het waren de bolsjewieken met hun model voor de manier waarop mensen hoorden te leven die de macht grepen. Trotsky die hen steunde zou later van al wat in *Zur Judenfrage* te lezen staat beschuldigd worden — en helaas van nog veel meer. Het bekendste scheldwoord dat in zo'n geval tegen joden gebruikt wordt is cosmopoliet. Maar wat betekent dat? Dat joden altijd elders contacten hebben — in een ander verweg land? Helaas is dat een waar verwijt; er is na eeuwenlange vervolging geen andere uitkomst denkbaar: steeds nieuwe groepen zijn op weg gegaan.

Wiesel laat in zijn *Testament* een aangeklaagde de beschuldiging van cosmopolitisme als volgt weerleggen:

'U veroordeelt joods nationalisme vanwege haar internationalistische karakter, en op een bepaalde manier hebt U gelijk: tussen een joodse zakenman uit Marokko en een joodse apotheker uit Chicago, een joodse voddenraper uit Lodz en een joodse industrieel uit Lyon, een joodse mysticus uit Sefad en een joodse intellectueel uit Minsk bestaat een diepere en meer substantiele verwantschap — omdat zij ouder is — dan tussen twee niet-joodse burgers van het zelfde land die een zelfde beroep uitoefenen. Een jood kan alleen zijn maar nooit eenzaam, want hij blijft deel uitmaken van een tijdloze gemeenschap die evenwel onzichtbaar is en geen geografische of politieke realiteit heeft. Een jood definieert zichzelf niet in geografische categorieën, burger magistraat; hij uit zich en identificeert zich met historische begrippen.'[5]

Cosmopoliet... ik houd het rationele betoog niet meer vol. Flarden van gesprekken en beelden schieten mij te binnen; mensen die mij ooit en vaak onbewust hetzelfde verwijt hebben gemaakt. *'Je kent natuurlijk veel mensen in het buitenland — ja ik kom uit een arbeidersgezin en heb dat gemakkelijke in de omgang met buitenlanders niet'.* Woorden die waar zijn, maar toch vaak een antisemitische notie hebben.

In haar binnenkort in het tijdschrift *Psychologie en Maatschappij* te verschijnen artikel over de bewuste en onbewuste vooroordelen die samenwerking en bondgenootschappen tussen mensen in de weg kunnen staan, concludeert de psychologe Gail Pheterson dat joden in de ogen van niet-joden altijd iets bijzonders hebben, zoals een intellectueel bijzondere of artistieke achtergrond. Zij stelt dat dit vooroordeel, deze scheiding tussen mensen alleen opgeheven kan worden als zij die zich de mindere — niet bijzonder — voelen een

sterkere identiteit ontwikkelen.

Iets bijzonders dus... het steeds maar joden zo interessant vinden kan een (on)bewuste vorm van antisemitisme zijn — of van niet verwerkte schuldgevoelens. In beide gevallen wordt de eigen persoonlijkheid in negatieve termen gedefinieerd. Op zich is het overigens niet antisemitisch om joden als iets bijzonders of als een groep apart te zien... Zien... wat zeg ik daar? Sinds wanneer is het te zien of iemand joods is? Sinds wanneer zijn joden anders of niet anders dan niet-joden?

Veel joden zullen zeggen dat ze gewoon hetzelfde zijn, dat is hun werkelijkheid. Niet de mijne; maar wie weet komt dat door de politieke keuze die ik heb gemaakt; en natuurlijk door mijn ongeloof in totale assimilatie van joden — ik hoop dat een geforcerde assimilatie ondanks alles vermijdelijk is.

Maar stel nu dat iemand als Nederlands(e) gezien zou willen worden; niet als joodse Nederlander(se), zou dat kunnen?

Veel van mijn vrienden weten vaak niet of iemand wel of geen jood is. Soms ergert me dat, vaker ben ik daar blij om.

Beeld uit mijn late puberteit:
Ik vrij met een van mijn vele blonde vrienden die ik in die tijd had. Op een gegeven moment zegt hij: *'Ik heb altijd met een jodin willen vrijen.'* Ik stuur hem weg.

Beeld uit mijn middelbareschooltijd:
Ik ben op een roeifeestje, meegenomen door een jongen. De volgende week vertelt hij mij dat hem te verstaan is gegeven dat jongens uit zijn klasse roeiers beter geen meisjes zoals ik mee kunnen nemen. *'Niet dat je niet leuk en fatsoenlijk bent'* zegt hij. Ik lach om het woord fatsoenlijk, maar als hij zijn zin afmaakt hoeft het eigenlijk al niet meer.

Toen ik vijftien was zat ik langdurig bij de kapper om mijn haar stijler te krijgen, bovendien sliep ik slecht door martelwerktuigen waarmee ik weliswaar niet de blondheid van Brigitte Bardot maar zeker wel het stijle van Cleopatra kon nadoen. Er bestaan hele theorieën over de aanpassing van het uiterlijk van de heersende — mooi gevonden — norm. Ook ik had die norm verinnerlijkt.

Het roomskatholiek avondlyceum:
We blijven in Egypte; de lerares noemt mij iedere schoolavond Nefertite om mij te complimenteren met mijn donkere uiterlijk. Ik heb nooit geweten dat ik er als een Egyptische uitzag. De te vertalen Latijnse tekst bevat een fragment over de verwoesting van de tempel van Jeruzalem. De schuld daarvoor ligt bij

een afschuwelijk soort wilde mensen, bij hen die Hem kruisigden. Ik weet wat er in die tekst staat maar zeg dat de vertaling onmogelijk is. Het loopt uit op een relletje, waarbij ik naar de rector ga — gestuurd wordt — iets dat op een avondlyceum zo zelden voorkomt. De zaak wordt met een onvoldoende gesust, ik ben weerloos in deze school waar ik niet van af wil omdat ik er mijn gang kan gaan. De enige Egyptische leerling... De lessen beginnen met een gebed; voorafgaand aan de schoolfeesten is er een mis, waar ik om het goed te maken een keer naar toe ga. De school was absoluut niet antisemitisch, maar het zat wel vol met dat soort.

Sartre schrijft over het irrationele dat aan het antisemitisme ten grondslag ligt.[6] Hij gaat daarbij nader in op het extrairrationele moment ten aanzien van joodse vrouwen in de Westeuropese cultuur: de associatie van de jodin die aan haar haar door een Russisch dorp wordt gesleurd, Russische kozakken die hun lusten de vrije loop kunnen laten. De jodin is daarbij gesymboliseerd in vernedering, seksualiteit en lust. Zij staat naast de mannelijke jood die geldbelust, gierig en onbetrouwbaar de metafoor voor een ander soort kwaad is.

Het standaardwerk over het antisemitisme is van de hand van de Franse auteur Léon Poliakov. Hij behandelt de geschiedenis van het antisemitisme in West-Europa vanaf de oorsprong van het christendom, in de Romeinse Tijd, tot de opkomst van het Derde Rijk.[7] Het is een minutieus historisch verslag van vervolging en minachting. Het werk is niet vertaald, maar voor de Nederlandse lezer is zijn *De Arische Mythe* toegankelijk.[8] In dit boek met de ondertitel *Over de bronnen van het racisme en de verschillende vormen van nationalisme* beschrijft hij de oorsprong van de waanzin van de mensen die het in hun hoofd hebben gehaald te denken dat zij, omdat zij arisch zijn, ook beter zijn. Poliakov volgt de antisemitische traditie, of liever de traditie van superioriteit, in een aantal landen en laat zien hoe die tradities langzamerhand in één systeem samensmolten. Zo is de arische mythe evenzeer produkt van het Duits-germaanse racistische denken als van de mythe van de superioriteit van de Galliers in Frankrijk. Sternhell laat in zijn boek over revolutionair rechts zien hoe in de negentiendeeeuwse prefascistische ideologie in Frankrijk de jood als enige concurrent voor de superioriteit van de arier werd beschouwd.[9]

Wat is dat toch, wat maakt mensen zo verontrust over joden, is de vraag die Poliakov zich in *La causalité diabolique, esai sur l'origine des persécutions* stelt.[10] Hij beschouwt daarbij het verband tussen de jood en de duivel als volgt:

'Het zou niet ondenkbaar zijn een verband te zoeken tussen de langzame verdwijning van een duidelijk zichtbare joodse populatie en het historisch proces waarin de duivel steeds minder stoffelijk wordt, hetgeen op zijn beurt mis-

schien weer wordt bepaald door de verdwijning van de Jood die als Jood gekleed gaat, waardoor hij zich lichamelijk van anderen kon onderscheiden.' Beiden zijn dus een mythe, niet aantoonbaar, niet lijfelijk aanwezig, maar toch aanwezig — beiden vertegenwoordigen het kwaad en beide zijn in de loop van de geschiedenis onzichtbaarder maar ook des te wrekender geworden.[11]

Deze redenering zou één van de sleutels kunnen zijn tot een beter begrip van het irrationele in het antisemitisme. Het eigene van joden analyseert Poliakov aan de hand van het feit dat zij als eersten in de oudheid een scheiding tussen mens en dier hebben aangebracht, een grens die sindsdien niet meer te overschrijden is geweest. Van daar uit komt hij tot een verdediging van het bestaan van het joodse volk en pleit hij — impliciet, of misschien wel expliciet — voor het behoud van het bijzondere, voor het vortbestaan van een aparte joodse cultuur. Zijn werk is door de Islamkenner Maxime Rodinson bekritiseerd, omdat hij teveel zou uitgaan van het specifiek joodse. Rodinson stelt dat alle mensen in wezen gelijk zijn; hij kan niet anders. Als advocaat van de gelijkheid tussen Arabieren en joden in het Midden-Oosten en als pleitbezorger van het Palestijnse volk betwist hij de juistheid van het bestaan van de *joodse* staat Israel.[12] De verschillen in cultuur tussen Palestijnen en joden dáár mogen een vreedzame samenleving niet in de weg staan — en omdat hij zo principieel is moet hij zijn model van gelijkheid wel naar Europa transplanteren. Zo zien wij hoe in de geschiedschrijving verschillende meningen over de toekomst van het joodse volk gereflecteerd worden in de wijze waarop men het eigene van de joodse geschiedenis beschrijft.

Blijft over het probleem waarmee ook ik als auteur van dit stuk worstel: door zo'n eigen rol aan joden in de Europese geschiedenis toe te kennen wordt ongelijkheid een deel van het analysekader. Wat zijn de consequenties van zo'n ongelijkheid?

Terwijl ik dit opschrijf bespringt mij de paniek — hoeveel kan ik bekend veronderstellen? Zal ik er niet van beschuldigd worden dat ik teveel vanuit één invalshoek schrijf? Wat betekent het voor een lezer dat ik een paar bladzijden terug schreef 'dat steeds nieuwe groepen op weg zijn gegaan?' Voor mij is dat het beeld van mensen met hun bagage op een kar of op hun rug — huizen en graven van hun geliefden achter zich latend — als er al graven waren — kinderen die hun ouders hebben zien afslachten, ouders die gezien hebben hoe hun kinderen mishandeld of afgeslacht werden.

Het staat zo mooi beschreven in de novelle van Carrie van Bruggen *Uitdrijving* waarin de belevenissen van een joods gezin in een klein Nederlands dorp worden beschreven. Het dochtertje wordt door de jongens uit het dorp gepest omdat ze er anders uitziet, en ook de zoons moeten steeds maar vechten. De avond waarop het gezin te horen krijgt dat de boeren willen dat zij het dorp verlaten komt een Pools-Russische zwerver aan de deur, die hen het ver-

haal van zijn tocht vertelt. Dat het Nederlandse gezin niet zoals de Rus mishandeld wordt maakt de uitdrijving niet minder schreinend — zij hadden immers net zo goed die zwerver kunnen zijn.

De geschiedenis van de Nederlandse joden en bijvoorbeeld het isolement van joden in kleine dorpen in Nederland is over het algemeen niet bekend. Er bestaat een vage mythe als zou Nederland één van de meest gastvrije landen van Europa zijn geweest — en die mythe is historisch juist. Dat wil alleen niet zeggen dat er geen antisemitisme bestaan heeft. Joden waren ondanks alle gastvrijheid iets waar raar tegen werd aangekeken. Tot de Franse Tijd vormden zij een eigen natie die eigen wetten kende en een semi-autonoom bestuur had. Vanaf de Franse bezetting vielen zij onder de Nederlandse wetgeving, verloren zij hun bestuurlijke autonomie en raakten steeds meer geïntegreerd in de Nederlandse samenleving. Maar tot in de twintigste eeuw (en in feite nu soms nog) waren bepaalde beroepen voor hen minder toegankelijk. Het grote verschil is dat niet langer bepaalde beroepen voor joden gesloten zijn — al zijn er Nederlandse bedrijven die daar in hun contact met de Arabische wereld niet voor terugdeinzen.

Allerlei vormen van niet geïntegreerd zijn in de Nederlandse samenleving in het verleden zijn evenwel niet af te doen als antisemitisme. Men kon zich gewoon geen joodse magistraat voorstellen. Er is pas sprake van antisemitisme als op basis van vermeende superioriteit bepaalde gebieden voor de ander gesloten worden verklaard.

Nederland is ook het land waaruit een relatief groot aantal joden door de nazi's is weggehaald, en velen hebben daarbij verzetsloos toegezien. Anderen hebben deel uitgemaakt van een goedgesmeerd ambtenarenapparaat dat het in moeilijke tijden niet kon nalaten efficiënt te werken. De mythe dat in Nederland zoveel verzet is gepleegd is vooral te danken aan de Februaristaking... maar afgezien daarvan zou het beter zijn als men die eer een land als Denemarken zou geven.

Het niet weten van, het niet kennen van de geschiedenis van joden leidt ertoe dat veel mensen denken dat de joodse bevolking voornamelijk *middle-class* en handelaar was. Daarbij wordt de traditie van een strijdbaar socialistisch proletariaat over het hoofd gezien. Ik zou willen poneren dat deze stilte en deze vertekening in feite antisemitisch zijn. Want met het ontkennen van dat deel van de geschiedenis wordt een beeld van de stereotype jood versterkt, waartegen men zich dan later weer kan afzetten. Antisemitische clichées krijgen zo een historische voedingsbodem.

De ontkenning van een eigen joodse geschiedenis neemt in een aantal van de zogenaamd socialistische landen groteske vormen aan.[13] Het hoogtepunt daarvan is de manier waarop in Auschwitz burgers en antifascisten herdacht

worden.[14] Dat het voornamelijk om joden ging wordt de argeloze bezoeker van het concentratiekamp niet meegedeeld. Mutatis mutandis verwijs ik naar het gedicht van Yevtoeshenko over Babi-Yar. De geschiedenis van joden is weggewist in de antifascistische strijd, en zo ook de moord op joden. Te veel aandacht voor hen zou misschien impliceren dat joden ook nu nog een aparte bedreigde bevolkingsgroep vormen.

Augustus 1980:
S. en ik wandelen door Jeruzalem. We huren een auto en rijden de heuvels rond de stad in. Daar ligt Yad Washem, het grote herdenkingsmonument voor de slachtoffers van het fascisme. Bovenop de heuvel ligt het museum. We wandelen door de laan van de verzetsstrijders naar wat we al wisten, we weten wat we zullen zien. Er heerst een serene stemming, diep ontroerd lopen we door dit monument waar mijn volk wordt herinnerd. Op de wandkaarten is te zien hoe groot dat volk ooit was, joden zijn hier geen percentages van de bevolking van een aantal landen. Zij zijn een cijfer op zich — percentages geven de verhoudingen tot andere joodse groepen aan. Ondanks al mijn twijfel over dit land weet ik opeens heel zeker waarom ik er ben, waarom dit land moet bestaan. Ik houd van de hoop die hier tegenover de vernietiging de enige overlevingskans is.

In *Prisoner without a name, cell without a number* — een in Nederland veel te onbekend boek — vertelt Jacob Timmerman hoe hij in Argentinië ervan beschuldigd werd deel uit te maken van de joodse samenzwering.[15] Het is een schokkend boek over het antisemitisme van de generaals en hun beulen die zelfs roepen dat zij de nazi's nog wel wat hadden kunnen leren. Waarom vermelden Zuid-Amerikacomités eigenlijk nooit bij hun acties hoezeer joden in Argentinië een bedreigde groep zijn, minstens even bedreigd als de indianen in Brazilië? Omdat het om religieuze joden gaat, omdat ze zich koste wat het kost met Israel verbonden voelen?

In Buenos Airos, zo vertelde mij een vriend, wordt je als jood op ieder uur van de dag bedreigd. En wie weet is hij er beter aan toe dan een inwoner van het door nazi's gedomineerde Paraquay. Joden krijgen de schuld van de linkse activiteiten... weer de jood als incarnatie van het dreigende kwaad.

'Iedere keer wanneer ik me voor de geest haal dat een stem jood tegen me schreeuwde in een clandestiene gevangenis in Argentinië, begrijp ik nog steeds niet waarom een Argentijnse soldaat, die het linkse terrorisme bestreed, een jood zo kon haten' (...) 'Ik heb al verteld over joodse gevangenen in de Sowjet-Unie, en ik lees hun herinneringen en artikelen. Zij hebben mij bevestigd dat communistische ondervragers een andere relatie met de vijand hebben dan met de joodse vijand. De vijand kan omgeturnd worden, hij werd niet geboren als

vijand. De jood is als jood geboren'.[16] Als de ondervrager overgaat op het onderwerp jodendom is alle hoop verloren — de krankzinnigheid slaat toe.

Antifascisme is niet hetzelfde als solidariteit met joden, het is alleen een van de basisgegevens van die solidariteit. Ik word soms moe van de mensen die zich op hun oorlogsverleden beroepen om vervolgens te kunnen praten over 'jullie joden'. Antifascisten zijn ook de mensen die ik het meeste bewonder zolang zij niet deel zijn van politieke slogans. Het is zo moeilijk af te wegen...

Zo vaak heb ik mij bij de herdenking van de Februaristaking lopen ergeren over de gang van zaken. Zo vaak lees ik iets, bijvoorbeeld in De Waarheid, over fascisme waarbij ik denk dat we het over iets heel anders hebben. Het doet me dan te veel denken aan het officiële antifascisme in naam waarvan zoveel is goedgepraat. Het is ook terecht zo te denken omdat ook door en in de CPN van de antifascistische leuzen gebruik is gemaakt om anderen verdacht te maken. Het betreft daarbij bovendien een partij die een tijdlang Stalins Biro-Bidzhan project heeft gesteund, waarbij geprobeerd werd een joods nationaal tehuis in Siberië te vestigen.[17] Ook al heeft Paul de Groot die politiek herroepen, en heeft men de idiotie van dit project vroeger dan heel wat andere zaken ingezien.

Ik loop mee in een demonstratie tegen fascisme, racisme en antisemitisme. In de hal waar een meeting wordt gehouden hangt een afschuwwekkend voorbeeld van socialistisch-realistische kunst, dat ik kennelijk mooi dien te vinden. Ver weg op een podium staat het partijcomité voor zichzelf te klappen. O, nee het is niet waar, het zijn de organisatoren van de demonstratie. Ze klappen terecht, want de demonstratie is een succes. Komt het door de vorm van de meeting dat ik me er niet thuis voel — ben ik dan gek aan het worden omdat ik steeds maar loop te associëren? Kan een manifestatievorm besmet zijn? Net zoals de zogenaamde amazonebijltjes aan kettinkjes bij veel feministen? Moeten we dan voor alles iets nieuws bedenken. Waarom mogen ze geen amazonebijltjes van mij dragen? Omdat ik niet tegen fascistische symbolen kan. Maar ik kan de symboliek van een antifascistische demonstratie daarmee toch niet vergelijken? Natuurlijk niet, maar ik kan niet tegen deze demonstratie waar ik zoveel van verwachtte.

De bom is gevallen in Antwerpen; Belgen en andere onschuldigen... nee, dat was Parijs: Fransen en andere onschuldigen... We gaan naar de demonstratie voor Russische joden om te protesteren, om bitter en woedend te zijn. Twee uur van Amsterdam.

Het comité tegen racisme, fascisme en antisemitisme heeft een telegram gestuurd. Waarom zijn ze er dan niet? Waar is hun achterban, hoeveel pamfletten zijn door de stad verspreid?

Op de demonstratie zijn nauwelijks linkse mensen, tenminste niet die mensen die altijd demonstreren. Ik ben machteloos, woedend. De volgende dag schrijven een aantal mensen een stuk in *De Groene Amsterdammer.* Er is dus toch solidariteit, en hoop; we moeten haar alleen zelf organiseren. Het spreekt niet vanzelf.

De demonstratie bij de dokwerker verloopt in een voor mij zo langzamerhand bekend patroon, er wordt omdat het om een joodse feestavond gaat aandoenlijk gedanst. Ik voel een immense afstand tot de religieuze symboliek van een patriarchale godsdienst.

Twee werelden.. de jouwe en de mijne... de *linkse* jodin, *vrouw,* kijkt toe terwijl de linkse *jood* danst, *mannen.* Hoe brengen we die werelden bij elkaar?

Antisemitisme is wat anders dan racisme en mijn gevoelens in de Jaap Edenhal waren terecht. Het samengaan van verschillende soorten strijd zal gewonnen moeten worden in het perspectief van een toekomstige wereld. Antisemiten hebben een andere *hangup* dan mensen die bijvoorbeeld Surinamers minderwaardig vinden — al vindt ook die instelling zijn oorsprong in superioriteitsgevoelens van de arier.

Maar toch is onze geschiedenis verschillend. Al was het alleen al omdat joden meer zijn verweven met de geschiedenis van West-Europa. Onze cultuur is ook een andere dan de Marokkaanse en onze geschiedenis vertoont alleen maar een marginale parallel met de geschiedenis van de haat tegen de zogenaamde gastarbeiders.

Hoe brengen we die werelden bij elkaar? Ons belang is toch in de verre toekomst hetzelfde? Zou het niet getuigen van vooroordeel om juist alles even onder een gezamenlijke noemer te brengen, op één hoop te vegen... zonder over verschillen te spreken?

Het is ook niet helemaal waar; sommige sprekers op de demonstratie ontroerden mij. Dat was ook zo, toen wij solidair waren met de zigeuners die uit Nederland verdreven werden. Natuurlijk was ik er, wilde ik iets doen. Maar wat kan je doen?

Vergadering:
Een vrouw staat op om iets te zeggen over racisme: *'Mensen kan je niet veroordelen op hun huidskleur, je kan toch ook joden niet veroordelen omdat ze een kromme neus hebben'.* Het is goed bedoeld, maar ik tril en vraag *'Hebben joden dan kromme neuzen?'*

Het grootste 'obstakel' in de samenwerking is natuurlijk de politieke beoordeling van Israel... tenminste men zegt dat dat zo is. Veel mensen kunnen nog steeds niet accepteren dat Israel de uitkomst van vervolging is. Dat die uit-

komst ten koste van Palestijnen is gegaan, en dat in het Midden-Oosten recht tegenover recht staat is een feit. Er is niet genoeg plaats om te analyseren waarom veel mensen in loop van de tijd meer recht aan de Palestijnen zijn gaan toekennen dan aan Israel. In de huidige oorlogssituatie in Libanon is dat zelfs begrijpelijk. Maar zien zij daarbij niet te gemakkelijk over het hoofd dat er in Israel een oppositie bestaat die onze steun verdient?

Natuurlijk moet Begin bestreden worden, natuurlijk moeten de Palestijnen gesteund worden in hun streven naar een eigen staat, maar dan wel zonder aan het bestaansrecht van Israel te twijfelen. Want waar moeten die Argentijnse, Russische en Arabische joden dan naar toe? Het antwoord dat ik dan meestal krijg, is dat men 'daar niets mee te maken heeft', dat 'het gaat om het recht van de Palestijnen'. Een redenering die uit de mond van een Palestijn natuurlijk terecht is, maar niet uit de mond van een niet-joodse Europeaan. En als ik dan zeg, dat het uit de mond van een Palestijn op basis van zijn of haar ervaring terecht is impliceert het dat een bepaald soort opmerkingen van Israeli's ook terecht kunnen zijn. Politiek wordt evenwel niet gemaakt op basis van de optelsom van ervaringen, een politieke theorie vergt de overstijging daarvan.

Henryk Broder, een journalist die het leven in Duitsland niet langer dragelijk vond en naar Israel immigreerde beschreef op welke wijze het anti-Israel sentiment kan functioneren als dekmantel voor antisemitisme.[18] Uitspraken tegen Israel bieden een mogelijkheid om verboden antisemitische gevoelens bewust of onbewust vorm te geven. En ook al is hij bij voorbeeld in het tijdschrift *Alternative* fel aangevallen op zijn oplossing dan maar naar Israel te vertrekken toch zijn ook de opponenten het in principe op dit punt met hem eens.[19]

Het onderscheid tussen terechte kritiek op de staat Israel en het inspelen op antisemtische sentimenten is natuurlijk een punt van discussie. Zo denk ik dat berichtgeving over Libanon waarin alleen wordt gesproken over het recht van Palestijnen beslist tendentieus is, zeker wanneer de berichtgeving (bv. in De Waarheid) direct verband legt tussen joden in Nederland en de politiek van de staat Israel. De tussenschakel wordt dan gelegd door de Tweede Wereldoorlog, waarbij joden in de hele wereld beter zouden moeten weten dan Beiroet binnen te trekken.

Natuurlijk is Israel gevoelig voor kritiek van joden. Maar een en ander kan toch genuanceerder. Zo was de berichtgeving over de krijgsverrichtingen in Libanon in het NRC vernietigender voor de staat Israel, maar juist omdat twee kanten werden weergegeven ook beter en tegelijkertijd getuigde men van meer begrip.

Iemand vertelt mij dat hij pas in een demonstratie over de inval in Libanon wil meelopen in zijn katholieke woonplaats, als al die demonstranten er ook een keer over nadenken tegen een bomaanslag of ter ondersteuning van links in Is-

rael te demonstreren. Nu kreeg hij een nare smaak in zijn mond — zoveel katholieken op de been, zoveel linkse ex-katholieken. Ik wist weer waarom hij mijn vriend was; hij begreep.

Waar het om gaat is immers de selectieve veroordeling van Israel — al wat dat land doet is kennelijk ernstiger dan wanneer Syrie de bevolking van de stad Hama uitmoordt.

Dodencijfers in Libanon, die niet vermelden hoeveel doden in de laatste jaren onder Libanezen als gevolg van bijvoorbeeld Syrische agressie zijn gevallen zijn een deel van selectieve verontwaardiging. De leus voor souvereiniteit van het Libanese volk op één lijn met souvereiniteit van het Palestijnse volk stellen wekt de suggestie dat die souvereiniteit van de Libanezen er voor de Israelische inval nog wel bestond. Men steunt dan niet de Israelische vredesbeweging, zegt niets over de rol van Syrie en laat ook niet zien dat een van de problemen juist is dat ook veel Libanezen de Palestijnen hun land uit willen gooien. Bovendien wordt door sloganachtige identificatie ook de zaak van het Palestijnse volk niet gediend, want die zaak is alleen gediend door wel de politieke verhoudingen te analyseren en ook het falen van de politiek van de Palestijnse leiders (te veel geloof hechten aan de Sowjet-Unie en Syrië, te veel nee zeggen tegen Egypte) te bekritiseren.

Paniek... De verontwaardiging over Libanon is terecht. Maar ook zo selectief dat iemand er zich aan de telefoon over verbaasd heeft dat er nog geen progrom is. Ik zeg haar dat ze overdrijft, het is 1982.

Maar zoals Hans Jansen in zijn boek over theologie sinds Auschwitz heeft laten zien, ligt in onze cultuur, in het christelijke daarvan zoveel antisemitisme opgeslagen, dat paniek, overgevoeligheid, ja zelfs angst voor antisemitisme — ook wanneer het er echt niet is — realistisch zijn.[20]

Etty Hillesum schreef: '*Uit de kampen zelf zullen nieuwe gedachten naar buiten moeten uitstralen, nieuwe inzichten zullen helderheid om zich heen moeten verbreiden over onze prikkeldraadomheiningen heen en zij zullen zich dan moeten verbinden met die nieuwe inzichten, die men daar buiten even bloedig onder langzamerhand even moeilijke omstandigheden veroveren moet*'. Daarmee laat zij zien dat ook de anderen achter prikkeldraad staan — het ligt er maar aan waar vandaan je kijkt. Die redenering is er een die geldt voor alle tijden.

Noten

1. E. Wiesel, *The testament*, New York 1982, p. 25
2. L. Kochan, ed. *The Jews in Soviet Russia since 1917*, London 1978, zie met name daarin J. Miller, *Soviet theory on the Jews*. Zie ook G. Lichtheim, Socialism and the Jews, in: *Dissent*, Vol. XV nr. 4, juli-aug. 1968.

3. E. Broido, *Memoires of a revolutionary,* Oxford 1967.
4. R. J. Brym, *The Jewish intelligentia and Russian Marxism, A Sociological Study of intellectual Radicalism and Ideological Divergence,* London 1978.
5. E. Wiesel ahw. p. 43.
6. J. P. Sartre, *Reflections sur la question juive,* Paris 1946.
7. L. Poliakov, *Histoire de l'antisemitisme,* 4 dln, Paris, 1961.
8. L. Poliakov, *De arische mythe, over de bronnen van racisme en de verschillende vormen van nationalisme,* Amsterdam 1979.
9. Z. Sternhell, *La droite revolutionaire 1885-1914, Les origines francaises du racisme determinisme, racisme et nationalisme.* Paris 1978. p. 146 e.v.
10. L. Poliakov, *La causalité diabolique, essai sur l'origine des persécutions,* Paris 1980.
11. L. Poliakov, ahw p. 43.
12. M. Rodinson, *Peuple juif ou probléme juif,* Paris 1981.
13. L. S. Dawidowicz, *The holocaust and the historians,* Harvard 1981.
14. R. Marienstras, *Être un peuple en diaspora,* Paris 1975, introductie door Pierre Vidal Naquet.
15. J. Timmerman, *Prisoner without a name, cell without a number.* New York 1981.
16. Timmerman, ahw. p. 67
17. C. Abramsky, The Biro Bidzhan project 1927-1959, in L. Kochan, ed. ahw.
18. *Vrij Nederland,* 20-6-80
19. *Alternative,* 24e jrg, dec. 1981.
20. H. Jansen, *Christelijke theologie na Auschwitz. Theologische en kerkelijke wortels van het antisemitisme,* 's Gravenhage, 1981.

Racisme in de rechtstaat

Mr. B. R. Angad-Gaur
Duco Hellema

Op 19 april 1982 deed de Raad van State uitspraak in een drietal belangrijke beroepszaken. Het ging daarbij om het al dan niet mogen deelnemen aan de gemeenteraadsverkiezingen van de NVU, de zogenaamde Lijst-Glimmerveen en de Centrumpartij. Op een van de drie zaken, die betreffende de NVU, gaan we in deze bijdrage nader in, met name door het afdrukken van een van de pleidooien die door de Afdeling Rechtspraak van de Raad van State werden gehouden. Het ging in dit beroep om een beslissing van het Centraal Stembureau van Rotterdam. Het Rotterdamse Stembureau had zich in een beslissing van 15 maart '82 gehouden aan een zeer strikte interpretatie van de Nederlandse Kieswet. Het Stembureau was toen van mening geweest dat er in de Kieswet geen gronden gevonden konden worden om de NVU te weigeren, ondanks haar aanwijsbare racistische doelstellingen. Het Stembureau had de NVU ingeschreven als deelnemer aan de gemeenteraadsverkiezingen. Het Stembureau had bepaald dat de Kieswet geen inhoudelijke toetsing van partijprogramma's toestond en dat er geen juridische mogelijkheden waren de NVU op grond van de Kieswet te weigeren.

Het enige dat een Centraal Stemburau volgens de Kieswet mocht weigeren was volgens het Rotterdamse Stembureau de naam of aanduiding van een partij. Afgezien van formaliteiten (een te lange naam, of een verwarrende) kon een Stembureau een naam alleen weigeren 'indien daartoe redenen, verband houdende met de openbare orde of de goede zeden aanwezig zijn' (art. G3, lid 3 van de Kieswet). Volgens het Rotterdamse Stembureau bood ook dit artikel geen juridische grondslag de NVU niet toe te laten tot de verkiezingen.

Naast de Rotterdamse afdelingen van PvdA, PSP, PPR en CPN, tekende met name een groot aantal Surinaamse belangenorganisaties beroep aan tegen dit besluit van het Centrale Stembureau. Dat moest gebeuren bij de Afdeling Rechtspraak van de Raad van State, het hoogste beroepsorgaan voor een groot aantal bestuurlijke beslissingen in Nederland. De Raad van State stelde de 'appellanten' (degenen die beroep aantekenden) in het gelijk: het besluit van het Rotterdamse Centrale Stembureau werd teruggedraaid en de NVU werd van de kandidatenlijst verwijderd.

Aan deze uitspraak van de Afdeling Rechtspraak van de Raad van State waren al verschillende gerechtelijke stappen tegen de NVU en tegen NVU-bestuurders voorafgegaan. In 1978 was de NVU in verschillende gemeenten ge-

weigerd bij de gemeenteraadsverkiezingen en waren bovendien enkele naamloze NVU-lijsten uitgesloten. Achtereenvolgende beroepsinstanties wezen de NVU-protesten toen af. Uiteindelijk stelde ook de Europese Commissie voor de Rechten van de Mens de NVU-bestuurders Glimmerveen en Hagebeek in het ongelijk. De beide racisten deden daar onder meer een beroep op de vrijheid van meningsuiting. Naast deze uitsluitingen bij verkiezingen werden verschillende andere juridische maatregelen tegen de NVU genomen. Al in 1974 werd NVU-leider Glimmerveen voor het eerst strafrechtelijk vervolgd. Later gebeurde dat ook met andere NVU-activisten. Tenslotte had de Rechtbank van Amsterdam de NVU in 1978 tot een verboden vereniging verklaard, maar was om ingewikkelde juridische redenen niet overgegaan tot ontbinding. Over de consequenties van die uitspraak bestaan tot op de dag van vandaag nog onzekerheden.

Er zijn juristen die het er niet mee eens zijn de juridische bewegingsvrijheid van een partij als de NVU in te perken. De belangrijkste grond voor dat standpunt is dat zoiets ongewenste effecten zou hebben. Het zou partijtjes als de NVU en Centrumpartij belangrijker maken dan ze zijn, het zou ze de ondergrondse in manoeuvreren, hun activiteiten avontuurlijker en gewelddadiger maken. Zolang NVU en Centrumpartij niet meer dan een à twee procent van de stemmen krijgen is er vooralsnog geen reden het vertrouwen in de Nederlandse kiezer op te zeggen.

Nog even afgezien van de vraag of het inderdaad wel altijd een à twee procent zal blijven, verliest deze redenering in ieder geval een cruciale kwestie uit het oog: namelijk de belangen van de slachtoffers. De redenering gaat voorbij aan de belangen van de raciale en nationale minderheden in ons land die continu door de propaganda van de NVU en Centrumpartij beledigd en bedreigd worden. De overheid heeft de plicht deze belangen te verdedigen, alleen al omdat ze zich daartoe in internationale verdragen heeft verbonden.

Deelname aan de gemeenteraadsverkiezingen als formeel gelijkwaardige politieke partij zou de vuilspuiterij van de NVU een schijn van legitimiteit hebben gegeven. Het zou het gezag van racistische propaganda hebben vergroot. De uitspraak van de Raad van State heeft dat in ieder geval geblokkeerd. Het zou van groot belang zijn als het oordeel van de Raad ook van toepassing werd geacht op de Centrumpartij. Het zou voorkomen dat die partij met zijn racistische propaganda als officiële mededinger naar de gunst van de kiezers toegang krijgt tot de media.

Het is zeer begrijpelijk dat deze beroepszaak bij de Raad van State vooral door een groot aantal Surinaamse belangenorganisaties werd aangespannen. Het was ook niet de eerste keer dat Surinaamse belangenorganisaties zoiets deden. Het ging immers om zeer concrete en grote belangen. Het belang om niet permanent beledigd, bedreigd of zelfs gemolesteerd te worden. Daarmee sond

de Afdeling Rechtspraak van de Raad van State voor het probleem die belangen te verdedigen met een Kieswet, die daartoe nauwelijks mogelijkheden leek te bieden. Immers, het grondprincipe van de Nederlandse Kieswet is dat het iedereen vrijstaat zich kandidaat te stellen voor verkiezingen zonder dat de overheid de mogelijkheid heeft dat om politiek-inhoudelijke redenen te weigeren. Deelname van de NVU en Centrumpartij zou de belangen van de raciale minderheden in onze samenleving ernstig schaden en daarmee een schending impliceren van essentiële democratische rechten. De vraag was of het mogelijk zou zijn, de NVU en Centrumpartij uit te sluiten zonder het grondprincipe van de vrijheid van kandidaatstelling wezenlijk aan te tasten.

Wat besliste de Afdeling Rechtspraak van de Raad van State? De Afdeling Rechtspraak beperkte zich in deze uitspraak tot een interpretatie van de Kieswet en ging niet in op verschillende volkenrechtelijke verplichtingen, zoals dat in het onderstaande pleidooi van de Haagse advocaat Angad-Gaur wel gebeurde.

De Afdeling Rechtspraak onderschreef het standpunt van het Rotterdamse Centrale Stembureau dat de Nederlandse Kieswet geen inhoudelijke toetsing van partijprogramma's toestaat. 'De inhoud van zulk een partijprogramma op zichzelf vindt bescherming in het recht van de vrijheid van levensovertuiging.' Er bestaan welliswaar wettelijke beperkingen voor vrijheden als de vrijheid van meningsuiting, maar die staan niet in de Kieswet. De Kieswet kent nauwelijks enige beperking voor de vrijheid zich kandidaat te stellen voor verkiezingen, mits aan enkele formaliteiten is voldaan. De enige beperking die de Kieswet noemt is de kwestie van naam of aanduiding. Die kan worden geweigerd op grond van het feit dat die te lang is, op grond van het feit dat die verwarringwekkend is (bijvoorbeeld teveel lijkt op een andere), en 'indien daartoe redenen, verband houdende met de openbare orde of goede zeden aanwezig zijn'. Die laatste grond, de enige juridische strohalm die de Kieswet biedt, heeft de Afdeling Rechtspraak van de Raad van State gehanteerd om de NVU uit te sluiten.

De Afdeling Rechtspraak meende dat het bij deze bepaling om meer ging dan alleen de naam van een groepering. De bepaling bood een 'ruimer toetsingscriterium, aangezien aldaar immers in het algemeen wordt verwezen naar redenen, verband houdende met de openbare orde en goede zeden'. Die interpretatie gaf enige ruimte, die de Afdeling Rechtspraak als volgt invulde. 'Treedt de Afdeling derhalve niet in een beoordeling van het partijprogramma van de Nederlandse Volksunie, zij kan niet buiten beschouwing laten de wijze waarop dit wordt uitgedragen en het optreden van deze groepering in de Nederlandse samenleving, waardoor de rechten van anderen worden geraakt.' Teruggrijpend op eerdere gerechtelijke uitspraken tegen de NVU, onder andere van de Europese Commissie voor de Rechten van de Mens, kwam de Afdeling

Rechtspraak van de Raad van State tot de conclusie 'dat de Nederlandse Volksunie tot in een recent verleden is opgetreden op een wijze, die niet anders dan in strijd met de openbare orde en goede zeden kan worden geacht.'

In de uitspraak over de Haagse lijst-Glimmerveen vatte de Afdeling Rechtspraak de redenering nog eens samen: 'Onjuist is de opvatting dat een naam alleen dan in strijd is met de openbare orde, wanneer die naam 'onnet' is of verwarring oplevert met een bestaande naam, op welk geval trouwens artikel G 3, derde lid, onder c, van de Kieswet toeziet. De keuze van een naam welke synoniem staat met racisme, en als zodanig zowel op landelijk als op europees niveau bekend is, is in strijd met de openbare orde.'

Daarmee was de Afdeling Rechtspraak waar ze wezen wilde. Maar ze beperkte de consequenties van dit oordeel onmiddellijk. Ze wees nog eens met nadruk de redenering af dat de NVU zou zijn geweigerd op grond van een oordeel over diens politieke doelstellingen. De Afdeling onderstreepte 'dat de Kieswet slechts handelt over de naam en aanduiding van politieke groeperingen in verband met de mogelijkheid deze boven een candidatenlijst te kunnen vermelden'. De vrijheid om een kandidatenlijst in te dienen bleef volledig intakt. Voor de geldigheid van een kandidatenlijst geldt nog steeds niets anders dan dat deze bij inlevering door een bepaald aantal kiezers moet zijn ondertekend. Het passieve kiesrecht (het recht om je kandidaat te kunnen stellen) kan alleen door de strafrechter, als straf, aan iemand worden ontnomen. Vandaar al die naamloze lijsten.

Het uitsluiten van de NVU is een belangrijke en toe te juichen stap vooruit. Desalniettemin blijven aan de uitspraak van de Raad van State verschillende juridische haken en ogen zitten. De interpretatie van de bepaling omtrent de 'openbare orde en goede zeden' blijft strikt genomen problematisch. Hoewel het in de Kieswet om de naam of aanduiding gaat, verruimde de Raad van State de toepassing in feite tot het *optreden* van een politieke groepering. Om een oordeel over de doelstellingen van een partij uit de weg te gaan, maakte de Raad van State het min of meer kunstmatige onderscheid tussen programma en doelstellingen enerzijds en het propageren en politiek optreden anderzijds. Men achtte dat óptreden in strijd met de openbare orde en goede zeden. Maar in feite ging het uiteraard om de doelstellingen. Als die doelstellingen niet een vuig racisme waren geweest, was er nooit een reden geweest om het óptreden in strijd met de openbare orde en goede zeden te achten. Ook de Europese Commissie voor de Rechten van de Mens vroeg zich in 1979 al af of het niet merkwaardig was op grond van artikel G 3 van de Kieswet namen uit te kunnen sluiten, en naamloze lijsten met aanwijsbare overeenkomstige doelstellingen wel toe te laten tot verkiezingen. 'It would be curious if, on the basis of that provision, the registration of a name of a political party could be refused, whilst the list as such could not be declared invalid on analogous grounds.'

Zonder dat als zodanig uit te spreken, heeft de Raad van State natuurlijk wel degelijk een oordeel geveld over de doelstellingen van de NVU. Wellicht is het ondanks alles inderdaad zeer verstandig geweest deze 'tactische wending' uit te voeren. Het is de vraag of het zo aanbevelenswaardig zou zijn als Centrale Stembureaus politieke partijen inhoudelijk zouden gaan toetsen op basis van een zo vage en algemene bepaling als die betreffende de openbare orde en goede zeden.

Het zou van belang zijn als er een duidelijke wettelijke basis zou zijn om partijen uit te sluiten die zich aan vuig racisme schuldig maken, maar wel een strikte wettelijke basis. Algemenere bepalingen omtrent 'democratisch gehalte' zijn dermate vaag dat het gevaar bestaat dat ze ofwel te weinig ofwel verkeerd worden toegepast.

Teleurstellend was, wat dat betreft het feit dat de Raad van State geen reden zag om de Centrumpartij, net als de NVU (en de lijst-Glimmerveen) op overeenkomstige wijze uit te sluiten. De Afdeling Rechtspraak oordeelde over de Centrumpartij: "In verband met de door appellanten bestreden registratie van de naam 'Centrumpartij' overweegt de Afdeling dat onvoldoende is komen vast te staan dat in dit geval sprake is van zodanige zwaarwegende redenen, verband houdende met de openbare orde en goede zeden, dat op grond daarvan de gevraagde registratie, gelet op artikel G 3, derde lid, onder a, van de Kieswet had dienen te worden geweigerd."

Zonder twijfel kan echter ook wat beterft het optreden van de Centrumpartij strijd met de openbare orde en goede zeden worden vastgesteld. Recentelijk heeft de vice-president van de Amsterdamse Rechtbank vastgesteld dat de propaganda van de Centrumpartij bol stond van de leugens. Het blijft vervolgens de vraag of een interpretatie van de huidige Kieswet verder moet gaan dan nu het geval is, en met name een werkelijke inhoudelijke toetsing van doelstellingen mogelijk zou moeten maken op grond van een zo vage bepaling als die betreffende de 'openbare orde'. Er zijn ook andere juridische instrumenten om racistische partijen aan te pakken, met name in het strafrecht, al moet daar onmiddellijk aan worden toegevoegd dat de overheid hier vaak buitengewoon laks is opgetreden.

In het onderstaande pleidooi wordt een ruimere toepassing van de Kieswet niet uitgesloten. Het werd voor de Afdeling Rechtspraak van de Raad van State gehouden door de Haagse advocaat mr. Angad-Gaur. Hij trad in de NVU-zaak op namens de volgende organisaties: de Stichting Sociale Belangen Surinamers, Centraal Opbouworgaan Surinamers, Stichting voor Adekwate Hulp aan Rotterdamse Allochtonen, Stichting Hulp aan Buitenlandse Werknemers, Stichting Welzijnsbevordering Antillianen en de Stichting Wi Makandra, allen te Rotterdam. We hebben het pleidooi taalkundig aangepast, zodat het ook voor niet-juristen goed te begrijpen is. Voor de goede orde zij onderstreept dat

de Afdeling Rechtspraak van de Raad van State niet alle overwegingen van Angad-Gaur overnam. We drukken het af als document bij een belangwekkende politieke en juridische gebeurtenis, maar ook als bijdrage in de discussie over de bestrijding van het racisme.

* * *

Geacht college,

1. Appellanten (degenen die in beroep gaan) zijn overwegend Surinaamse welzijnsorganisaties, die krachtens hun statutaire doelen op zich hebben genomen het behartigen van de belangen van de Surinamers en in het bijzonder van de in Rotterdam verblijvende Surinaamse minderheid. De SWA komt op voor de Antilliaanse welzijnsbelangen en de SHBW voor de buitenlandse werknemers (welzijnsbelangen).

De Stichting Sociale Belangen Surinamers heeft volgens de statuten als doel o.a. in art. 2 lid a het behartigen van de sociale belangen van de in Nederland wonende Surinamers, zulks in de ruimste zin van het woord.

De Stichting Hulp aan Buitenlandse Werknemers (de enige onder appellanten die ook voor andere minderheden dan Surinamers of Antillianen opkomt) heeft als doel het behartigen van de maatschappelijke en culturele belangen van de buitenlandse werknemers, in de ruimste zin des woord.

Woorden van gelijke strekking vinden we terug bij appellant Stichting Centraal Opbouworgaan voor de Surinamers (COOS).

De andere appellanten hebben allen een statutair doel nagenoeg analoog aan de thans reeds opgesomden. Ik leg uw college over een copie van de statuten van appellanten, voor zover reeds in het bezit van de raadsman.

Appellanten hebben er derhalve op grond van hun statutaire doel belang bij (zowel materieel als immaterieel) om bij uw college in beroep te komen tegen de beslissing van het Centraal Stembureau van Rotterdam d.d. 15 maart 1982, waarin het verzoek van de Nederlandse Volksunie en de Centrumpartij tot registratie werd goedgekeurd voor de komende gemeenteraadsverkiezingen in 1982.

Appellanten hebben belang bij deze procedure omdat zowel de Nederlandse Volksunie als de Centrumpartij als hun werkzaamheid hebben de zonodig gedwongen uitwijzing van Surinamers, Antillianen en buitenlandse arbeiders. Hun bedoeling is niet het bereiken van een voor alle etnisch verschillende bevolkingsgroepen zo redelijk mogelijke samenleving. Zij beperken zich tot een stelselmatige prikkelen van haat- en superioriteitsgevoelens, het deklasseren van grote groepen economisch gehandicapten en hun verwijdering uit ons land.

Van de activiteiten van de NVU heeft de Arrondissementsrechtbank te

Amsterdam op 8 maart 1978 het volgende gezegd (N. J. 1978, no: 281):

'De aktiviteiten van de NVU zijn dan ook van een zodanige aan het misdadige grenzende en potentieel gevaarlijke aard, dat strijd met de in ons land algemeen aanvaarde eisen van openbare orde en goede zeden niet te ontkennen valt.'

Appellanten hebben op grond van het voorgaande en van hun statutaire doelstellingen derhalve groot belang om bij uw college in beroep te gaan tegen het besluit van het Centraal Stembureau te Rotterdam over deelneming aan de gemeenteraadsverkiezing van de NVU en de Centrumpartij.

2. *Deelname NVU en Centrumpartij versus het 'Internationale Verdrag inzake de uitbanning van alle vormen van rassendiscriminatie'.* (Tractatenblad 1967 no. 48)

Volgens artikel 4 van het in 1966 in New York gesloten Internationaal Verdrag tegen uitbanning van iedere vorm van rassendiscriminatie nemen de deelnemende staten op zich om alle organisaties te veroordelen die uitgaan van superioriteit van een bepaald ras of die trachten rassehaat en -discriminatie te verdedigen en te bevorderen. Voorts nemen de deelnemende staten (waaronder Nederland) op zich *'onverwijld positieve maatregelen te nemen die erop gericht zijn aan elke vorm van aanzetting tot of aan elke uiting van een zodanige discriminatie een einde te maken'.*

Er is voldoende reden om te veronderstellen en zelfs aannemelijk te maken dat de Nederlandse Volksunie aanspoort tot rassendiscriminatie. De Rechtbank te Amsterdam heeft in zijn beschikking van 8 maart 1978 (gepubliceerd in Nederlandse Jurisprudentie van 1978 onder nummer 281 met noot van Maijer) als haar oordeel uitgesproken dat de Nederlandse Volksunie als een verboden rechtspersoon moet worden aangemerkt, juist op grond van de door de Nederlandse Volksunie gepropageerde rassendiscriminatie. Artikel 4 van dit Verdrag is geen self-executing bepaling. Het Verdrag van New York is voor ons land uitgevoerd door de invoering in het Wetboek van Strafrecht van de artikelen 137c en volgende en door een aantal andere wetswijzigingen. In artikel 137c staat:

'Hij die zich in het openbaar, mondeling of bij geschrift of afbeelding, opzettelijk beledigend uitlaat over een groep mensen wegens hun ras, hun godsdienst of hun levensovertuiging, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste een jaar of geldboete van ten hoogste tienduizend gulden.'

Door schending van de bewuste artikelen 137c en volgende van het Wetboek van Strafrecht maakt de Nederlandse Volksunie zich zelf tot een vereniging waarvan onze Kieswet op zich zelf reeds stelt dat het wegens strijd met de openbare orde van deelname aan de verkiezingen kan worden uitgesloten. Hetzelfde geldt overigens ook voor de Centrumpartij.

Zowel de Nederlandse Volksunie als de Centrumpartij hebben niet als bedoeling het bereiken van een voor alle etnisch verschillende bevolkingsgroepen zo redelijk mogelijke samenleving. Zij beperken zich tot een stelselmatig prik-

kelen van haat- en superioriteitsgevoelens, het deklasseren van grote groepen economisch gehandicapten en hun verwijdering uit ons land. Hun werkzaamheid blijft bovenal bestaan uit het ijveren, overeenkomstig haat en uitgangspunten voor de zonodig gedwongen uitwijzing van Surinamers, Antillianen en buitenlandse arbeiders. Ook van diegenen onder hen die in ons land legaal verblijven, ja zelfs de Nederlandse nationaliteit bezitten.

Ik vraag in dit kader met name eveneens uw aandacht voor enkele passages uit het Internationale Verdrag inzake de uitbanning van alle vormen van rassendiscriminatie (Trb. 1967 no. 48). Deze luiden, in het Nederlands vertaald:

Artikel 2

1. De staten die partij zijn bij dit Verdrag veroordelen rassendiscriminatie en nemen de verplichting op zich onverwijld en met alle daarvoor in aanmerking komende middelen een beleid te zullen voeren dat erop is gericht alle vormen van rassendiscriminatie uit te bannen en een goede verstandhouding tussen alle rassen te bevorderen en, met het oog daarop: (...)

d) verbiedt elke staat die partij is bij dit Verdrag met alle daarvoor in aanmerking komende middelen, door personen, groepen of organisaties bedreven rassendiscriminatie, en maakt daaraan een einde; (...)

Artikel 4

De staten die partij zijn bij dit Verdrag veroordelen alle propaganda en alle organisaties die berusten op denkbeelden of theorieën die uitgaan van de superioriteit van een bepaald ras of een groep personen van een bepaalde huidskleur of etnische afstamming, of die trachten rassehaat en rassendiscriminatie in enige vorm te rechtvaardigen of te bevorderen, en nemen de verplichting op zich onverwijld positieve maatregelen te nemen die erop zijn gericht aan elke vorm van aanzetting tot of aan elke uiting van een zodanige discriminatie een einde te maken en met het oog daarop, met inachtneming van de beginselen vervat in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens en van de rechten die uitdrukkelijk worden genoemd in artikel 5 van dit Verdrag, onder andere: (...)

b) organisaties, alsook georganiseerde en alle andere propaganda-activiteiten die rassendiscriminatie in de hand werken en daartoe aanzetten, onwettig te verklaren en te verbieden, en deelneming aan zodanige organisaties of activiteiten als strafbaar bij de wet aan te merken: (...)

Artikel 5

Overeenkomstig de fundamentele verplichtingen vervat in artikel 2 van dit Verdrag nemen de staten die partij zijn bij dit Verdrag de verplichting op zich rassendiscriminatie in al haar vormen te verbieden en uit te bannen en het recht van een ieder, zonder onderscheid naar ras, huidskleur of nationale of etnische afstamming, op gelijkheid voor de wet te verzekeren. (...)

Artikel 6

De staten die partij zijn bij dit Verdrag verzekeren een ieder binnen hun rechtsgebied doeltreffende bescherming en rechtsmiddelen, door tussenkomst van de bevoegde nationale rechterlijke instanties en andere overheidsinstellingen, tegen elke uiting van rassendiscriminatie waardoor hij, in strijd met dit Verdrag, wordt aangetast in zijn rechten als mens en zijn fundamentele vrijheden, zomede in zijn recht zich tot deze rechterlijke instanties te wenden ter verkrijging van een billijke en afdoende schadeloosstelling of genoegdoening voor alle door hem geleden schade die het gevolg is van een zodanige discriminatie.

3. *Internationaal Verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten*

Artikel 26 van het 'Internationaal Verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten' (Tractatenblad 1969, no. 99, 1975, no. 90) garandeert een ieder gelijke en doelmatige bescherming tegen discriminatie op welke grond ook, zoals ras, huidskleur, nationale afkomst, etc. Artikel 26 luidt:

Allen zijn gelijk voor de wet en hebben zonder discriminatie aanspraak op gelijke bescherming door de wet. In dit verband verbiedt de wet discriminatie van welke aard ook en garan-

deert een ieder gelijke en doelmatige bescherming tegen discriminatie op welke grond ook, zoals ras, huidskleur, geslacht, taal, godsdienst, politieke of andere overtuiging, nationale of maatschappelijke afkomst, eigendom, geboorte of andere status.

Deelneming aan de gemeenteraadsverkiezingen door voornoemde groepen levert een schending op van de in artikel 26 gegeven garantie naar de minderheden toe.

Het Verdrag werkt rechtstreeks door in de Nederlandse rechtsorde. Immers, Nederland heeft het Facultatief Protocol behorend bij dit Verdrag medeondertekend. (Tractatenblad 1969, no. 99; 1975, no. 90). Hierdoor is het klachtrecht opengesteld in New York bij de Commissie voor de Rechten van de Mens voor individuele personen die het slachtoffer zijn van schending van enig in dit Verdrag genoemd recht.

4. De Kieswet

Art. G 3 lid 2 en 3 luiden:

2. Het centraal stembureau neemt binnen veertien dagen na het verstrijken van de termijn, gedurende welke ingevolge het eerste lid een verzoek om inschrijving kan worden gedaan, een beslissing welke terstond aan de aanvrager wordt medegedeeld en ter openbare kennis wordt gebracht op de in de gemeente gebruikelijke wijze.
3. Het centraal stembureau beschikt slechts afwijzend op het verzoek: a. indien daartoe redenen, verband houdende met de openbare orde of de goede zeden aanwezig zijn; b. indien de aanduiding meer dan 35 letters bevat; c. indien de naam der politieke groepering dan wel de aanduiding daarvan geheel of in hoofdzaak overeenstemt met die ener andere politieke groepering, waarvan de naam of de aanduiding daarvan bij de Kiesraad is geregistreerd, of met die, waarvoor reeds een verzoek is ingediend, en daardoor verwarring te duchten is; d. indien een machtiging, vereist ingevolge het eerste lid, ontbreekt. Een afwijzende beschikking wordt met redenen omkleed.

Het Centraal Stembureau kan afwijzend beschikken over een verzoek indien daartoe redenen, verband houdende met de openbare orde of de goede zeden, aanwezig zijn. Zulks is slechts mogelijk indien inhoudelijke toetsing plaatsvind van hetgeen de desbetreffende persoon, vereniging of politieke partij naar voren brengt. Onjuist is dan ook de stelling van het Centraal Stembureau van de gemeente Rotterdam in de beschikking van 15-3-1982, dat er geen inhoudelijke beoordeling van de opvattingen of programma's van de betrokken politieke groeperingen is toegelaten krachtens de Kieswet. Zulks is duidelijk strijdig met hetgeen in de Kieswet zelf staat.

5. Het Verdrag tot Bescherming van de Rechten van de Mens en de Fundamentele Vrijheden (Verdrag van Rome van 4 november 1950, Tractatenblad 1951, no. 154)

Nederland heeft het Europese Verdrag tot Bescherming van de Rechten van de Mens en de Fundamentele Vrijheden ondertekend tezamen met de daarbij behorende Protocollen. De bepalingen van dit verdrag werken rechtstreeks door in de Nederlandse rechtsorde. Zulks mede vanwege het feit dat op grond van artikel 25 van dit verdrag, nadat alle nationale juridische mogelijkhe-

den zijn uitgeput, ieder individu of iedere groep van particulieren die het slachtoffer zijn van schending van een van de bepalingen van dit verdrag, zich kunnen wenden tot de Europese Commissie voor de Rechten van de Mens teneinde aldaar toetsing van de geschonden bepaling te doen plaatsvinden.

Uiteraard geeft dit verdrag ook rechtsbescherming aan politieke groeperingen die wensen deel te nemen aan de verkiezingen. Dat recht wordt echter beperkt, niet alleen door hetgeen onze Kieswet daarover zegt, maar ook voor zover het uitoefenen van deze bevoegdheid in strijd komt met Fundamentele Rechten van derden die in het verdrag als bovengenoemd zijn neergelegd. In dit geval de minderheden waarvoor appellanten opkomen. Art. 17 van het verdrag luidt:

Artikel 17.

Geen der bepalingen van dit Verdag mag worden uitgelegd als zou zij voor een staat, een groep of een persoon het recht inhouden enige activiteit aan de dag te leggen of enige daad te verrichten welke ten doel heeft de rechten of vrijheden welke in dit Verdrag zijn vermeld, te vernietigen of deze rechten en vrijheden meer te beperken dan bij dit Verdrag is voorzien.

Artikel 17 van het Europese Verdrag tot Bescherming van de Rechten van de Mens en de Fundamentele Vrijheden (Tractatenblad 1951, no. 154) opent nadrukkelijk de mogelijkheid om deelname aan de verkiezingen uit te sluiten van de Nederlandse Volksunie en de Centrumpartij indien hun partijpolitieke programma's tot doel hebben de in het verdrag vermelde rechten of vrijheden van derden te vernietigen of deze rechten en vrijheden meer te beperken dan bij het verdrag is voorzien.

Zo wordt door bedoelde partijen er onder andere naar gestreefd om Surinaamse minderheden uit Nederland te doen verwijderen. Zulks levert een schending op van art. 3 van het vierde protocol bij het Verdrag tot Bescherming van de Rechten van de Mens en de Fundamentele Vrijheden. Dit artikel luidt:

Artikel 3

1. Niemand mag, bij wege van een maatregel van individuele of van collectieve aard, worden verwijderd van het grondgebied van de staat, waarvan hij een onderdaan is.
2. Aan niemand mag het recht ontnomen worden het grondgebied te betreden van de staat, waarvan hij een onderdaan is.

Bovendien komt door de handelwijze van NVU en Centrumpartij het recht op eerbiediging van het privéleven van betrokken minderheden, hun gezinsleven en hun huis in gevaar. Immers, partijen beogen de Surinaamse minderheid tenslotte uit het land te verwijderen, waardoor zij uiteraard een inbreuk zullen maken op het gezinsleven van hier te lande verblijvende Surinamers gehuwd met autochtone Nederlanders.

Velerlei andere inbreuken zijn zonder veel fantasie denkbaar, indien de thans in het geding zijnde groeperingen het voor het zeggen krijgen.
De gedachte van appellanten gaan dan met name uit omtrent schending van de navolgende bepalingen uit dit Europese Verdrag:

Artikel 8

1. Een ieder heeft recht op eerbiediging van zijn privéleven, zijn gezinsleven, zijn huis en zijn briefwisseling.
2. Geen inmenging van enig openbaar gezag is toegestaan met betrekking tot de uitoefening van dit recht, dan voor zover bij de wet is voorzien en in een democratische samenleving nodig is in het belang van 's lands veiligheid, de openbare veiligheid, of het economisch welzijn van het land, de bescherming van de openbare orde en het voorkomen van strafbare feiten, de bescherming van de gezondheid of de goede zeden, of voor de bescherming van de rechten en vrijheden van anderen.

Artikel 12

Mannen en vrouwen van huwbare leeftijd hebben het recht te huwen en een gezin te stichten volgens de nationale wetten welke de uitoefening van dit recht beheersen.

Artikel 14

He genot van de rechten en vrijheden, welke in dit Verdrag zijn vermeld, is verzekerd zonder enig onderscheid op welke grond ook, zoals geslacht, ras, kleur, taal, godsdienst, politieke of andere overtuiging, nationale of maatschappelijke afkomst, het behoren tot een nationale minderheid, vermogen, geboorte of andere status.

Appellanten wijzen tevens op inbreuken ten aanzien van de minderheden door de doelstellingen en werkwijze van de politieke groeperingen van het vierde protocol bij het (Europese) Verdrag tot bescherming van de Rechten van de Mens en de Fundamentele Vrijheden (Trb. 1969, no. 241) en met name voor de Surinaamse Nederlanders.

Artikel 3

1. Niemand mag, bij wege van een maatregel van individuele of van collectieve aard, worden verwijderd van het grondgebied van de staat, waarvan hij een onderdaan is.
2. Aan niemand mag het recht ontnomen worden het grondgebied te betreden van de staat, waarvan hij een onderdaan is.

Het staat de overheid uiteraard niet vrij een dusdanige inbreuk te gedogen. Op de overheid rust een daadwerkelijke plicht om zulke inbreuken tegen te gaan. Door een effectief handelen achterwege te laten zou de overheid zichzelf schuldig maken aan bedoelde inbreuken.

6. *Beroep op grondrechten door de NVU en Centrumpartij dient te falen*

Het is duidelijk dat de NVU en Centrumpartij op grond van de door hen gepropageerde doelstellingen inbreuk maken op de openbare orde.
De Nederlandse Volksunie is door de Arrondissementsrechtbank te Amsterdam op 8-3-1978 zelfs nadrukkelijk tot verboden vereniging verklaard. (N.J. 1978, no. 281). **Het vonnis is inmiddels onherroepelijk** daar de NVU in het ingestelde beroep bij het Gerechtshof te Amsterdam terecht niet-ontvankelijk is verklaard. Ook de Hoge Raad heeft de NVU in het door haar ingestelde beroep in cassatie in het ongelijk gesteld.

In verband met het bepaalde in artikel G 3 lid 3 had het Centraal Stembureau op het verzoek tot inschrijving afwijzend dienen te beschikken op grond van redenen, verband houdende met de openbare orde of goede zeden. Artikel G 3 lid 3, lid A van de Kieswet luidt immers:

Het centraal stembureau beschikt slechts afwijzend op het verzoek: a. indien daartoe redenen, verband houdende met de openbare orde of de goede zeden aanwezig zijn.

Een eventueel beroep op de grondrechten door de NVU en Centrumpartij om te kunnen meedoen aan de gemeenteraadsverkiezing dient te falen (mag niet gelden).

Grondrechten vertegenwoordigen belangrijke waarden en belangen, maar ze kunnen in botsing komen met andere belangen waarvoor ze soms zullen moeten wijken.

Reeds de Franse 'Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen' van 1789 — die nog steeds 'geldt' als preambule, voorafgaand aan de grondwet — getuigt van dit inzicht. In haar eerste artikelen lezen we:

'*Art. 1er.* Les hommes naissent et demeurent libres et égaux en droit. (...).
Art. 2. Le but de toute association politique est la conservation des droits naturels et imprescriptibles de l'homme. Ces droits sont la liberté, la propriété, la sûreté et la résistance à l'oppression.
Art. 4. La liberté consiste à pouvoir faire tout ce qui ne nuit pas à autrui: ainsi, l'exercice des droits naturels de chaque homme n'a de bornes que celles qui assurant aux autres membres de la société la jouissance de ces mêmes droits, Ces bornes ne peuvent être déterminees que par la Loi.'

Vooral artikel 4 zegt het duidelijk. De vrijheid bestaat daaruit, alles te mogen wat een ander niet hindert, de uitoefening van de natuurlijke rechten van ieder mens of groepering heeft derhalve geen grenzen dan die welke aan de andere leden der maatschappij het genot van diezelfde rechten verzekeren. Grondrechten zijn geen absolute rechten.

Donner zegt het zo: 'Grondrechten zijn constitutionele rechten en hebben als zodanig dezelfde rechtswaarde als de overige constitutionele bepalingen. Zij moeten als deel van de constitutionele orde worden gezien en uitgelegd.' (A. M. Donner, Grondrechten als constitutionele rechten, in: Speculum Langemeijer, Deventer 1973, pp. 15-28, het citaat op p. 20).

Het verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden (Trb. 1951 no 154) stelt het zelf zo in artikel 17:

Artikel 17
Geen der bepalingen van dit Verdrag mag worden uitgeleged als zou zij voor een staat, een groep of een persoon het recht inhouden enige activiteit aan de dag te leggen of enige daad te verrichten welke ten doel heeft de rechten of vrijheden welke in dit Verdrag zijn vermeld, te vernietigen of deze rechten en vrijheden meer te beperken dan bij dit Verdrag is voorzien.

Op grond hiervan zal een eventueel beroep van de NVU en Centrumpartij om te mogen deelnemen aan de gemeenteraadsverkiezingen op grond van de hun toekomende grondrechten dienen te falen.

Conclusie

Appellanten menen op grond van het voorgaande dan ook terecht bij uw college in appèl te zijn gegaan *ter vernietiging van de beschikking van 15-3-1982* van het Centraal Stembureau te Rotterdam, inhoudende het verzoek tot registratie te hebben goedgekeurd voor de komende gemeenteraadsverkiezingen van de Nederlandse Volksunie en de Centrumpartij.

Over de positie van buitenlandse arbeid(st)ers in Nederland

Anne de Boer

In dit artikel wordt geprobeerd om op schetsmatige wijze in te gaan op een aantal facetten van de positie van buitenlandse arbeid(st)ers. Met name ga ik in op de ontwikkeling van de positie van de buitenlandse arbeid(st)ers op de arbeidsmarkt, de wijze waarop de overheid de positie van de buitenlandse arbeid(st)ers analyseert en tracht vorm te geven, en de manier waarop de buitenlandse arbeid(st)ers zelf hun positie beoordelen en trachten te verbeteren en van welk belang eigen organisaties daarbij zijn. Tenslotte probeer ik dit te confronteren met de politiek van de progressieve organisaties en met name de CPN met betrekking tot deze groep.

Ik beperk me in dit artikel tot de buitenlandse arbeid(st)ers, dat wil zeggen, de groep afkomstig uit met name de landen rondom de Middellandse Zee. Hoewel de positie van deze groep vaak samen met die van Surinamers en Antillianen besproken wordt, zijn de verschillen in achtergrond en rechtspositie dermate groot dat een aparte beschrijving van de positie van buitenlandse arbeid(st)ers nodig is.

Over de termen waarmee deze groep omschreven wordt is al veel gezegd.[1] Ik gebruik hier de meest gangbare term buitenlandse arbeid(st)ers. Benamingen als bijvoorbeeld culturele of etnische minderheid voldoen niet omdat ze deze groep slechts benaderen vanuit één kenmerk (cultuur of volk). Bovendien suggereren zij een plaats ergens aan de rand van de Nederlandse samenleving. Omschrijvingen als migranten of etnische bevolkingsgroepen zijn neutraler, maar hebben eveneens het nadeel slechts een bepaald aspect te beklemtonen. Ik kies voor buitenlandse arbeid(st)er omdat hierin nog het beste wordt uitgedrukt het aspect van migratie, het buitenlander zijn in Nederland (de andere nationaliteit) en hun klassepositie als arbeid(st)er. Bovendien is het een term die de buitenlandse arbeid(st)ers zelf hanteren. Een nadeel is wel dat deze omschrijving voorbij gaat aan een toenemende klassedifferentiatie: opkomst van groep middenstanders, kleine ondernemers en intellectuelen. Ook wordt in het algemeen de huisvrouw niet als arbeidster gezien. Deze nadelen nemen echter niet weg dat de term buitenlandse arbeid(st)er deze groep momenteel op de meest correcte wijze karakteriseert.

I. Inleiding

Inschakeling buitenlandse arbeidskrachten

In vergelijking met andere Westeuropese landen telt Nederland weinig buitenlandse arbeid(st)ers. Het totaal aantal bedraagt op dit moment ongeveer 300.000. Op het totaal van de Nederlandse bevolking is dit 2%.

De eerste buitenlandse arbeiders kwamen in de jaren vijftig naar Nederland. Het waren bijna uitsluitend Italianen die in kleine aantallen gerecruteerd werden voor de mijnbouw en een aantal grote industriële ondernemingen. Bij dit aarzelende begin regelde het bedrijfsleven zelf de werving. Toen echter in de loop van de jaren zestig de vraag naar buitenlandse arbeidskrachten toenam en het bedrijfsleven ook in andere landen rondom de Middellandse Zee begon te werven, greep de overheid in om wantoestanden te voorkomen. Met een zevental landen werden wervingsakkoorden gesloten (Turkije in 1964, Marokko in 1969). De bestellingen voor een x-aantal buitenlandse arbeid(st)ers konden van toen af aan ingeleverd worden bij de officiële Nederlandse wervingsbureaus[2]

Tabel 1
Aanwezige vreemdelingen uit de wervingslanden naar nationaliteit (verblijfsvergunningen).

	1960	1965	1968	1970	1973	1974	1975	1976	1977
Grieken	404	3042	3216	4038	3989	4035	4164	4199	4227
Joegoslaven	5	1034	1957	7812	11618	11973	12873	13802	13318
Portugezen	1	1521	3113	4789	6952	7417	7813	8815	9174
Spanjaarden	309	21025	18526	25866	31362	31790	31312	29092	26887
Turken	—	8822	15314	29325	46018	53529	62587	76473	82913
Marokkanen	—	4506	12610	21040	27901	29637	33156	42201	47089
Tunesiërs	?	?	?	?	732	1109	1215	1474	1552
Totaal	719	39950	54736	92870	128572	139490	153120	176056	185160

Pas vanaf het midden van de jaren zestig kan men spreken van een werving op grote schaal. In 1965 kwam het aantal buitenlandse arbeid(st)ers neer op een half procent van de totale bevolking. Deze, in vergelijking met ons omringende landen, vrij late start van een massale werving en het geringer aantal buitenlandse arbeid(st)ers valt te verklaren doordat de groei van de beroepsbevolking in Nederland groter was en door een lager loonkostenniveau dan in andere Westeuropese landen. Maar de economische groei leidt ook in Nederland tot een tekort aan arbeidskrachten en een sterke stijging van de lonen. Een andere verklaring is de traditioneel grote rol van de dienstensector in ons land. Want de meeste buitenlandse arbeid(st)ers werden geworven voor industriële ondernemingen. In de dienstensector is het gezien de aard van de meeste werkzaam-

heden moeilijker om arbeidskrachten zonder kennis van de Nederlandse taal en met een zeer gering scholingsniveau in te zetten. Dat beeld wordt bevestigd door de spreiding te bekijken van de buitenlandse arbeid(st)ers over de diverse sectoren van de Nederlandse economie.

Tabel 2
Spreiding over bedrijfssectoren (in percentages) van buitenl. arbeid(st)ers

jaar	1969	1971	1972	1973	1975
landb/visserij	0,6	0,7	—	0,8	0,8
industrie	80,5	80,6	78,7	76,7	76,7
diensten	18,9	18,7	21	20,5	23,0
totaal	100%	100%	100%	100%	100%

Een sterke groei van het aantal buitenlandse arbeid(st)ers vond plaats na de economische recessie in 1967. Het percentage buitenlandse arbeid(st)ers steeg snel tot 1% van de totale bevolking bij het begin van de huidige economische crisis. Op dat moment werd de officiële werving afgebouwd en zij kwam in 1974 tot stilstand. Hiervoor in de plaats kwam een stringent toelatingsbeleid. De spontane migranten, degenen die zonder een arbeidscontract naar Nederland kwamen, van wie de komst tot dan toe was toegejuichd, werden met het inzetten van de economische crisis als illegalen behandeld waarop jacht gemaakt werd om ze de grens over te zetten. Het aantal buitenlandse arbeid(st)ers bleef echter ook na deze stopzetting van de officiële werving stijgen tot een 2% in 1982. Deze toename ontstond voor het belangrijkste deel door gezinshereniging die vooral vanaf 1975 een grote vlucht nam. Daarnaast werd in 1975 nog een groep zogenoemde illegalen geregulariseerd.
De groep buitenlandse arbeid(st)ers die nu in Nederland verblijft is gevarieerd van nationaliteit. De Turken en Marokkanen vormen de grootste nationaliteitsgroepen, samen ongeveer 200.000. Verder zijn er kleine gemeenschappen van Italianen, Joegoslaven, Portugezen, Spanjaarden, Tunesiërs, Kaap Verdianen en Pakistani. De buitenlandse arbeiders wonen vooral in de vier grote steden Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht. Zij werken vooral in de voedingsmiddelenbedrijven, metaal- en bouwnijverheid. In de dienstensector vinden ze vooral werk bij schoonmaakbedrijven e.d.

Overheidsbeleid

Uit de korte inzinking van de economie in 1967 trok de Nederlandse overheid een aantal conclusies. Enigszins verbaasd werd geconstateerd dat de economische teruggang het aantal buitenlandse arbeid(st)ers nauwelijks deed verminderen. De instroom van buitenlandse arbeid(st)ers reageerde niet op schommelingen van de totale vraag op de arbeidsmarkt, en zij kwamen kennelijk slechts

voor een deel van die vraag in aanmerking. Namelijk voor de ongeschoolde beroepen waar zij het vuile, zware, onregelmatige en slecht betaalde werk mochten doen.

Uit de geringe daling in het aantal buitenlandse arbeid(st)ers tijdens de economische recessie werd afgeleid dat hun aanwezigheid een structurele noodzaak was voor de Nederlandse economie. Anderzijds stelde de overheid dat Nederland geen immigratieland was. Daarom wilde men de tijdelijkheid van het verblijf van de buitenlanders bevorderen. Concrete maatregelen werden daarvoor niet ontwikkeld. Logisch, want de economische conjunctuur ging weer omhoog en juist in deze periode (1968-1972) zaten veel bedrijven te springen om buitenlandse arbeidskrachten (zie tabel 1).

De crisis van het begin van de jaren zeventig leidde wel tot concrete plannen, zoals dat voor een rotatiesysteem waarbij de buitenlandse arbeid(st)ers na een verblijf van drie jaar in Nederland verplicht waren naar huis terug te keren, of dat van een terugkeerpremie van *f* 5000,—. Dergelijke voorstellen bleken echter niet haalbaar in de publieke opinie.

Meer succes had de overheid met een wetsvoorstel dat de voorwaarden waaronder buitenlandse arbeid(st)ers in Nederland konden werken, strakker regelde. Als eerste stap werden maatregelen genomen tegen de zogenoemde illegalen. Na acties van buitenlandse arbeid(st)ers, samen met o.a. vakbonden, werd in 1975 een verruimde regularisatie afgekondigd. Onder een aantal voorwaarden (bepaalde verblijfsduur, werk) konden illegalen een officiële verblijfsvergunning krijgen. De procedure was echter onduidelijk, er werden veel fouten gemaakt en veel ondernemers die moesten verklaren dat zij illegalen in dienst hadden, werkten tegen, zodat velen illegaal bleven.[4]

Na deze stap werd in 1976 de Wet Arbeid Buitenlandse Werknemers in het parlement aangenomen. Het duurde nog tot 1 november 1979 voor de wet van kracht werd, maar toen had de overheid dan ook een middel waarmee ze een vaste greep kreeg op de arbeidsmarkt voor buitenlanders. Bepaald werd dat niet langer de buitenlandse arbeid(st)ers een arbeidsvergunning versterkt wordt, maar dat de werkgevers een tewerkstellingsvergunning moeten hebben. De buitenlandse arbeid(st)er werd zodoende gekoppeld aan een bepaalde functie en een bepaalde werkgever. Voor het krijgen van een tewerkstellingsvergunning moet een werkgever eerst aantonen dat de buitenlandse arbeid(st)er onmisbaar is voor het bedrijf. Dit houdt in dat eerst gekeken wordt of er niet een Nederlander te vinden is, daarna of er niet een arbeid(st)er te vinden is uit een EEG-land. Zonder toestemming van de overheid mag een arbeid(st)er die volgens dit systeem is aangenomen niet van werkgever of van functie veranderen. Pas na drie jaar verblijf krijgt men een voorlopige verblijfsvergunning op grond waarvan de buitenlandse arbeid(st)er ander werk mag zoeken. Door een limiet van twintig tewerkstellingsvergunningen per bedrijf in de wet op te

nemen, krijgt de overheid greep op de omvang van de arbeisdmarkt voor buitenlanders. Werkgevers die illegaal buitenlandse arbeid(st)ers in dienst nemen worden in deze wet strafbaar gesteld, de 'illegaal' wordt het land uitgezet.

De doelstelling van de Wet Arbeid Buitenlandse Werknemers is bestrijding van illegale arbeid en het voorkomen van een ongecontroleerde en onbeheersbare toestroom van buitenlandse arbeidskrachten. Dat de wet voor een belangrijk deel op de toekomst gericht is blijkt uit het feit dat er maar een gering aantal buitenlanders onder de werking van de wet valt. Bij de inwerkingtreding van de wet in 1979 had het grootste deel van de buitenlandse arbeid(st)ers al een voorlopige of een permanente verblijfsvergunning. Officiële werving was in 1974 al tot stilstand gekomen en nieuwe verblijfsvergunningen voor het verrichten van arbeid in loondienst werden niet meer afgegeven.[5] De wetgever had ingezien dat het aantal buitenlanders niet verminderde door de economische crisis en dat een gedwongen terugkeer politiek niet haalbaar was. Men ging er van uit dat dit ook in de toekomst zo zou blijven.

Ondertussen had de 1 november-wet veel schade veroorzaakt. Het legde in de wetgeving een discriminatoir systeem vast en de invoering van de wet ging gepaard met veel klopjachten op illegalen en uitzettingen. Bij haar verdediging van de wet wees de regering er steeds op dat Nederland een klein en vol land was dat al grote problemen kende met werkloosheid en woningnood. Men wekte zo de illusie dat uitzetten van illegalen een oplossing zou inhouden. Dergelijke redeneringen stimuleerden gevoelens van racisme en vreemdelingenhaat.

II. Arbeidsmarktpositie van buitenlandse arbeid(st)ers

Structurele noodzaak?

Met het doorzetten van de economische crisis ging de Nederlandse overheid net als elders in West-Europa dus over tot maatregelen om de omvang van de trekarbeid te beheersen en de terugkeer te bevorderen. Dat beleid leek in tegenspraak met de veelgehoorde stelling dat buitenlandse arbeidskrachten een structurele noodzaak zijn voor de Nederlandse economie. Er zijn echter verschillende factoren aan te geven waaruit volgt dat die structurele noodzaak in de huidige periode van hevige economische crisis niet meer aanwezig is.[6]

Ten eerste: *Het is voor verschillende sectoren van de industrie niet langer noodzakelijk om arbeiders te werven in het buitenland.* Buitenlandse arbeid(st)ers hadden in de loop van de jaren zestig en zeventig alle belangrijke gaten in

de arbeidsmarkt opgevuld. Bovendien nam in de jaren zeventig het aantal werklozen sterk toe. Ook bleek het voor een aantal arbeidsintensieve sectoren eenvoudiger om de produktie te verplaatsen naar de industrialisatiezones in de derde wereld. Voor Nederland gold dat bijvoorbeeld voor de textielindustrie.

Ten tweede: *De reproduktiekosten van de buitenlandse arbeidskracht zijn in een vrij snel tempo omhoog gegaan.* Voor de meeste Westeuropese regeringen bleek het onmogelijk om rotatiesystemen in te voeren. Het langdurig verblijf van de buitenlandse arbeid(st)ers betekende dat een groter beroep gedaan werd op de huizenmarkt, sociale voorzieningen, gezondheidszorg en het onderwijs. Ook van het recht op gezinshereniging werd in toenemende mate gebruik gemaakt, wat dit proces verder stimuleerde. De begin jaren zeventig veel voorkomende pensions op de bedrijfsterreinen zijn nu dan ook bijna allemaal verdwenen.

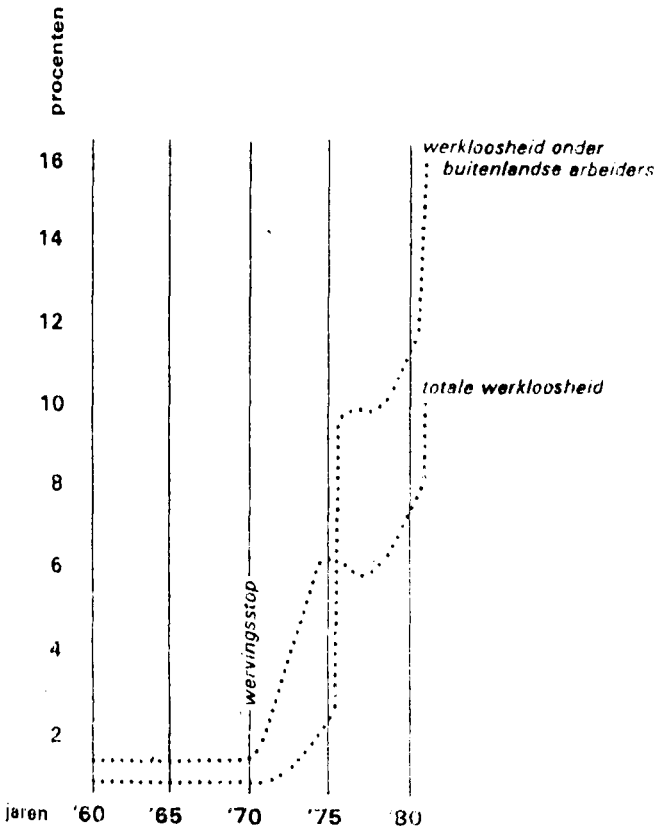
Ten derde: *De buitenlandse arbeid(st)er was of bleek niet de docile arbeider die de ondernemer nodig had.* Zij namen deel aan allerlei stakingen en acties georganiseerd door de vakbeweging en/of kwamen op voor hun eigen specifieke eisen door middel van comités en belangenorganisaties. Het voordeel van de ondernemers van een extra-uitbuiting verviel hierdoor voor een belangrijk deel.

Ten vierde: *De toenemende strijdbaarheid verzwakt tevens de functie van de buitenlandse arbeid(st)ers als loondrukkers.* De buitenlanders stellen hun eigen eisen en nemen deel aan de strijd van de vakbeweging voor algemene doelen (bijvoorbeeld werkgelegenheidsacties bij Ford en NSM, tegen korting op het ziekengeld). Al waren er van de kant van de vakbeweging nog maar weinig initiatieven om de buitenlandse arbeid(st)ers op grote schaal te organiseren, in het algemeen werd het voor de ondernemers moeilijker om de ene groep tegen de andere uit te spelen.

Door deze veranderingen in het economisch en politiek patroon zijn er voor de ondernemers nauwelijks redenen meer om nieuwe trekarbeid(st)ers te werven. Maar in hoeverre heeft dit de arbeidsmarktpositie van de grote groep buitenlandse arbeid(st)ers die al in Nederland verbleef veranderd? Een gangbare opvatting is dat op de arbeidsmarkt de buitenlanders een speciale en in belangrijke mate *gescheiden* deelmarkt vormen.[7] Deze deelmarkt kenmerkt zich door het werken in ongeschoolde posities en posities met een *opeenstapeling* van ongemakken, zoals: zware, vuile, onregelmatige en routinematige arbeid, continudiensten en ploegenarbeid. De buitenlandse arbeid(st)ers zouden minder letten op de arbeidsinhoud en arbeidsverhoudingen en meer op de directe arbeidsvoorwaarden zoals: stukloon, uurloon met prestatietoeslagen, mogelijkheden voor overwerk en onregelmatigheidstoeslagen. Buitenlandse arbeid(st)ers zouden moeilijk uit deze deelmarkt kunnen treden door geringe scholing, gebrekkige kennis van de Nederlandse taal en discriminatie.

Naar mijn mening zijn de vroegere voordelen voor de ondernemers om buitenlanders in dienst te nemen echter grotendeels verdwenen. Want als de buitenlandse arbeid(st)er niet meer de slaafse, onwetende, met elk loon tevreden werknemer is, waarom dan geen Nederlander aangenomen waarmee geen taalproblemen zijn en geen extra administratieve rompslomp geeft met tewerkstellingsvergunning e.d.? En de toenemende werkloosheid met bijbehorende aanvallen op het begrip passende arbeid, zorgt er voor dat de ondernemer ook kan kiezen uit vele Nederlandse werkers. Een blik op de werkloosheidspercentages van buitenlandse arbeid(st)ers toont dan ook aan dat de gescheiden deelmarkt van buitenlanders aan het instorten is.[8]

Tabel 3

Uit deze cijfers blijkt dat 1975 een keerpunt is. Vanaf dat moment is er een explosieve groei van de werkloosheidcijfers onder buitenlanders en worden zij

door de werkloosheid sterker getroffen dan de Nederlanders. Het gescheiden karakter van de deelmarkt van buitenlandse arbeid(st)ers vermindert nu in veel sectoren de voorkeur gegeven wordt aan Nederlanders. Zelfs bij schoonmaakbedrijven, die in de grote steden bijna uitsluitend buitenlanders arbeid(st)ers in dienst hebben, wordt geprobeerd om buitenlandse arbeid(st)ers te ontslaan om daarvoor in de plaats Nederlanders aan te nemen.

Bij de grafiek moet worden aangetekend dat het percentuele verschil tussen buitenlanders en Nederlanders die hun baan verliezen nog groter is dan uit de grafiek valt af te lezen. Vanaf 1972 zijn er jaarlijks duizenden voorlopige verblijfsvergunningen van buitenlanders arbeid(st)ers ingetrokken omdat zij langdurig werkloos waren. Zo werden tussen 1975 en 1978 alleen al 6609 verblijfsvergunningen ingetrokken. Verder is het verschil in percentages van buitenlanders en Nederlanders die werkloos zijn nog groter omdat de hoge werkloosheid van buitenlanders in het totale percentage is opgenomen.[9]

Een belangrijke factor in de stijging van de werkloosheid onder buitenlanders is ook de sinds 1975 sterk toegenomen gezinshereniging. Een nieuwe groep buitenlandse vrouwen en jongeren kwam op de arbeidsmarkt die op dat moment al 'verzadigd' was.

De positie van de buitenlandse arbeid(st)ers op de arbeidsmarkt is, zoals uit het bovenstaande blijkt, in de afgelopen jaren steeds verder verslechterd. Zo doemt het sombere perspectief op dat buitenlandse arbeid(st)ers terecht komen in een ghetto-positie van jarenlange werkloosheid. Het Gemeentelijk Arbeidsbureau in Utrecht is een voorbeeld van hoe het kan gaan als er niet ingegrepen wordt. Dit arbeidsbureau wil geen vrouwen meer bemiddelen die niet goed Nederlands spreken en ouder zijn dan 30 jaar. Hetzelfde geldt voor buitenlandse mannen van boven de veertig die onvoldoende Nederlands spreken. Argumentatie: werkgevers willen geen mensen meer aannemen die niet goed Nederlands spreken.[10] Het gevaar bestaat dat buitenlandse arbeid(st)ers in toenemende mate het stempel opgedrukt krijgen van profiteurs van de sociale voorzieningen en de roep hen terug te sturen sterker gaat klinken. Om een dergelijk isolement te voorkomen zal door vakbeweging en andere progressieve organisaties ook krachtig opgetreden moet worden om specifieke maatregelen te bewerkstelligen om de arbeidsmarktpositie van de buitenlandse arbeid(st)ers te versterken.

III. Het integratiebeleid van de Nederlandse overheid

Voor de Nederlandse overheid was het vooruitzicht op een maatschappelijk

isolement van de buitenlandse arbeid(st)ers, waarbij een toename van raciale conflicten zoals in 1972 in de Rotterdamse Afrikaanderbuurt en in 1976 in Schiedam reëel denkbaar is, reden voor het ontwikkelen van een integratiepolitiek. Men wilde geen herhaling van het beleid dat in de jaren vijftig gevoerd was ten aanzien van de Molukkers. De verschillende kaping-affaires waren ook zeker medebepalend voor het denken van de overheid.[11]

In de vorig jaar gepubliceerde 'Ontwerp-Minderhedennota' wordt getracht het integratiebeleid inhoud te geven. De nota is een lijvig boekwerk van 336 pagina's en schetst een alomvattend beleidskader voor de 'minderheden' in Nederland: Surinamers, Antillianen, Molukkers, zigeuners, vluchtelingen en buitenlandse arbeid(st)ers. Centraal uitgangspunt is het feit dat de overgrote meerderheid van deze groepen zich langdurig of permanent in Nederland zal vestigen.[12] Als doelstelling wordt gegeven:

'Het minderhedenbeleid is gericht op de totstandkoming van een samenleving, waarin de in Nederland verblijvende leden van minderheidsgroepen ieder afzonderlijk en als groep een gelijkwaardige plaats en volwaardige ontplooiingskansen hebben.'[13]

Deze doelstelling wordt uitgewerkt in drie onderdelen. Ten eerste het scheppen van voorwaarden voor emancipatie en deelname aan de samenleving door middel van wederzijdse aanpassing en aanvaarding. Ten tweede het verminderen van de sociale en economische achterstanden. Ten derde het voorkomen en bestrijden van discriminatie en het verbeteren ('waar nodig') van de rechtspositie.[14]

De achtergrond van het integratiebeleid en van deze nota — de vrees voor raciale conflicten — beheerst de wijze van analyseren. De positie van de buitenlandse arbeid(st)ers wordt vooral gezien en beoordeeld vanuit de gevreesde botsing van hun cultuur met de Nederlandse. Hoofdaandachtspunt is daarom hoe die cultuur zo geïntegreerd kan worden dat het mogelijk is om vreedzaam naast elkaar te leven. Daarom is de 'Minderhedennota' vooral ook een 'Meerderheidsnota': voorop staat het belang van de 'meerderheid' van een zo soepel en rustig mogelijk verlopende integratie, terwijl de situatie niet of nauwelijks wordt geanalyseerd vanuit de belangen van de buitenlandse arbeid(st)ers. Zodoende krijgt de huidige integratiepolitiek wel veel steun van het merendeel van de Nederlandse partijen, instellingen en vakbeweging, maar des te minder van de buitenlandse arbeid(st)ers en hun belangenorganisaties.

In de uitvoerige reactie op de 'Ontwerp-Minderhedennota' door belangenorganisaties verenigd in de Landelijke Samenwerking van Organisaties van Buitenlandse Arbeiders (LSOBA) — waarin bijna alle democratische organisaties vertegenwoordigd zijn — wordt dit meerderheidsdenken bekritiseerd. Men wil de eigen positie niet alleen analyseren vanuit de cultuur, maar ook vanuit de eigen klassepositie.

"We zijn het niet eens met de veronderstelling dat de culturele verschillen tussen etnische bevolkingsgroepen en Nederlanders, hoe belangrijk ook in bepaalde opzichten, als diepere oorzaak van de problemen van de etnische bevolkingsgroepen gezien mogen worden. Wij zoeken de oorzaak veel meer in sociaal-economische factoren. Ons inziens gaat het dus niet in de eerste plaats om respect voor onze cultuur maar om de wil ons uit een toestand van sociale achterstand en discriminatie te bevrijden. Hierin zien we de voor ons ware betekenis van het woord 'emancipatie'."[15]

"Ons standpunt is dat de emancipatie van de etnische bevolkingsgroepen vanuit een herkenning van onze eigen positie moet gebeuren, zowel sociaal als cultureel. Voorwaarde voor die emancipatie is de verbetering van de sociaal-economische positie van de etnische bevolkingsgroepen in die zin dat we niet meer als een subproletariaat blijven functioneren."[16]

Een dergelijk verschil in uitgangspunten en analyse is van fundamentele aard en leidt tot vele punten van kritiek. Aan de hand van die kritiek zal ik proberen de zwakheden van het huidige overheidsbeleid aan te geven.

1. Er worden geen concrete beleidsinstrumenten ontwikkeld die de sociaal-economische achterstand daadwerkelijk af kunnen breken. In een uitvoerige paragraaf over het arbeidsmarktbeleid worden alle bestaande scholings- en arbeidsvoorzieningsmaatregelen opgesomd. Van deze algemene voorzieningen wordt echter weinig gebruik gemaakt door werkloze buitenlandse arbeid(st)ers, zo blijkt uit een onderzoek van het ministerie van sociale zaken. De belangenorganisaties vragen zich daarom af of deze voorzieningen wel de juiste middelen zijn voor een werkelijke verbetering van de positie van buitenlandse arbeid(st)ers op de arbeidsmarkt. Zo wordt er volgens hen te veel vanuit gegaan dat zonder specifieke voorbereiding deelgenomen kan worden aan deze algemene voorzieningen. Ook rond de problematiek van huisvesting worden weinig concrete maatregelen voorgesteld.[17]

2. Bestaande verschillen in rechtspositie tussen Nederlanders en buitenlandse arbeid(st)ers worden niet rechtgetrokken. De kritiek van de belangenorganisaties richt zich vooral op de Wet Arbeid Buitenlandse Werknemers en het verblijfsvergunningenstelsel, die de rechtspositie kwetsbaar maakt en tot onzekerheid leidt. Gepleit wordt daarom voor afschaffing, zodat iedereen die in Nederland toegelaten wordt een definitieve verblijfsvergunning verkrijgt. Daardoor wordt bijvoorbeeld voorkomen dat buitenlandse vrouwen voor hun verblijf in Nederland afhankelijk zijn van de verblijfsvergunning van hun echtgenoot.[18]

3. Er wordt ternauwernood onderscheid gemaakt tussen de verschillende cul-

turen. Vanuit het denken in termen van 'culturele en etnische minderheden' en de botsing met de Nederlandse cultuur worden er bijna geen consequenties getrokken uit de verschillen in de oorzaken van komst naar Nederland, de eigen geschiedenis en cultuur van Surinamers, Marokkanen en Italianen. Alle groepen zijn een 'culturele minderheid' en worden als zodanig benaderd. De organisaties van buitenlanders stellen daarom met kracht:

'De binding met onze herkomstlanden, met onze geschiedenis, onze taal en cultuur zijn essentieel voor de wijze waarop wij ons zelf verstaan, ook al wonen en werken we in Nederland.'[19]

4. Er wordt nauwelijks rekening gehouden met de grote verschillen binnen de verschillende nationaliteitsgroepen wat betreft cultuur, politiek en religie. Een dergelijke onderschatting van de betekenis van deze verschillen heeft in het verleden mede geleid tot het mislukken van de Migrantenraad in Utrecht. En ook nu is de praktijk vaak dat men democratische belangenorganisaties wil dwingen om samen te werken, of te overleggen met extreem rechtse of fascistische organisaties.[20]

5. De praktijk van het integratiebeleid brengt met zich mee dat speciale welzijnsvoorzieningen voor buitenlandse arbeid(st)ers worden afgebroken. De buitenlandse arbeid(st)er moet volgens de integratie-filosofie terecht kunnen bij algemene welzijnsinstellingen. Deze worden echter qua kennis en financiën nauwelijks in staat gesteld om de buitenlanders met hun taal- en andere specifieke problemen te helpen. Categorale en gespecialiseerde voorzieningen vervullen echter vaak een belangrijke rol daar waar 'de veelvoudige achterstand en tenachterstelling van minderheidsgroepen om een extra aandacht en geconcentreerde stimulansen vragen'.[21] Dit belang wordt niet overal ingezien. Zo was het in Amsterdam de PSP die zich in een door de gemeenteraad aangenomen motie — alleen de CPN-fractie stemde tegen — sterk maakte voor het afbouwen van professioneel toegeruste categorale koepelorganisaties. Rijkssubsidies zouden volgens deze motie enerzijds overgeheveld moeten worden 'naar algemene instellingen en organisaties en anderzijds ten goede moeten komen aan *activiteiten* van vrijwilligersorganisaties van en voor de etnische minderheden'.[22] (Mijn cursivering, A. de B.)

De vraag van de belangenorganisaties om door het aanstellen van gesubsidieerde beroepskrachten hun werk ondersteuning en stabiliteit te geven wordt door deze opstelling van tafel geveegd (zie ook punt 8).

6. In het integratiebeleid wordt verondersteld dat er ruimte is voor het handhaven van de eigen cultuur en identiteit van de verschillende nationaliteiten. In de praktijk blijkt jammer genoeg dat cultuur gereduceerd wordt tot folklore en

religie. Zo wordt het belang van onderwijs in de eigen taal en cultuur voor buitenlandse kinderen nog steeds niet als een recht gezien en moet het volgens het huidige onderwijsbeleid in verlengde schooltijd en op vrijwillige basis gebeuren. Terwijl de regering zelf in een onderwijsnota belangrijke argumenten aanvoert voor onderwijs in eigen taal en cultuur, zoals: bevordering van het zelfconcept van de leerlingen, hulp bij het voorkomen van een kloof tussen ouders en kinderen, bevordering van een continu ontwikkelingsproces en evenwichtige persoonlijkheidsvorming en bij een eventuele terugkeer betere inpassing in het schoolsysteem van het land van herkomst.[23]

Maar niet alleen in het onderwijs wordt het recht op het handhaven van eigen cultuur en identiteit miskend. Een door het Komitee van Marokkaanse Arbeiders in Nederland groots opgezette Moussem, van oorsprong een jaarlijks volksfeest dat een belangrijke plaats inneemt in het gemeenschapsleven in Marokko moest georganiseerd worden zonder de subsidie die bij de ministeries van binnenlandse zaken en CRM was aangevraagd.[24] Subsidie was er wel voor de 'culturele' opluistering van de voorlichtingsavonden aan buitenlandse arbeid(st)ers voor deelname aan de deelraadsverkiezingen in mei 1980 in Rotterdam. Als trekker voor deze avonden was door de gemeente Rotterdam gekozen voor 'knetterende muziek' en een 'zwoele buikdanseres'.[25] Het toont op navrante wijze de visie van de Rotterdamse organisatoren op de Turkse cultuur, de vraag wiens cultuur ze tentoonspreiden, die van mannen of van vrouwen, die van de Turkse bourgeoisie of van het volk, was voor hen blijkbaar niet relevant: cultuur is cultuur.

In de gezamenlijke reactie op de Ontwerp-Minderhedennota van de belangenorganisaties van buitenlandse arbeid(st)ers wordt tegen een dergelijk cultuurbeeld gewaarschuwd:

> *'In geen geval zou men de etnische bevolkingsgroepen vanuit een bevooroordeelde positie moeten benaderen of, los van hun sociale situaties, vanuit een abstract beeld van hun cultuur of verlangens. Een concrete analyse van de situatie is nodig, ook in culturele zin.'*[26]

7. De voorgestelde maatregelen ter bestrijding van discriminatie zijn mager. Positief wordt door organisaties van buitenlanders de wijziging van artikel 429 van het wetboek van strafrecht beoordeeld. Het schept meer mogelijkheden om verschillende vormen van discriminatie te bestrijden. Verder blijven de beleidsvoornemens echter steken in de aankondiging van een beperkte literatuurstudie naar ervaringen met discriminatiebestrijding in het buitenland en een brief aan de organisaties van buitenlanders met de vraag welke belemmeringen zij ervaren bij aangifte van gevallen van discriminatie bij de politie. De in het Vreemdelingenrecht gespecialiseerde jurist Groenendijk concludeert dan ook: 'De (...) in de nota genoemde beleidsmaatregelen gaan nog niet veel verder dan

het tonen van goede wil.'[27]

De belangenorganisaties van buitenlanders wijzen er echter terecht op dat de Wet Arbeid Buitenlandse Werknemers zelf een voorbeeld is van structurele discriminatie door de overheid die daarmee een voedingsbodem creëert voor allerlei vormen van discriminatie in de samenleving.[28] Bovendien blijft een beleid dat zegt discriminatie en racisme te bestrijden voor veel buitenlanders ongeloofwaardig als er door de overheid weinig actief wordt opgetreden tegen fascistische organisaties, zoals de NVU en de Centrumpartij en ook Grijze Wolven en Amicales.

8. Aan de democratische belangenorganisaties van buitenlandse arbeid(st)ers wordt in het huidige overheidsbeleid geen plaats toegekend. Bijna alle maatregelen met betrekking tot buitenlandse arbeid(st)ers worden genomen zonder dat er vooraf overleg is geweest met vertegenwoordig(st)ers van de eigen organisaties.[29]

De regering koerst op het creëren van een Inspraaksorgaan buitenlanders. Het gevaar bestaat dat het een orgaan wordt van mensen die niet voortkomen uit de belangenorganisaties en zodoende los staat van een achterban. Als een inspraakorgaan op een dergelijke wijze wordt gerealiseerd, is een farce gegarandeerd.

De voorkeur van de regering voor een inspraakorgaan leidt er tevens toe dat de Landelijke Samenwerking van Organisaties van Buitenlanders (LSOBA) het per 1 januari 1983 zonder financiële ondersteuning van de overheid moet doen, met als gevolg dat er ontslagen moeten vallen en het gebouw moet worden verlaten. Het lijkt erop dat de LSOBA, het enige landelijke samenwerkingsverband van organisaties van verschillende nationaliteit, volgens de overheid maar beter kan verdwijnen.[30]

De conclusie is gerechtvaardigd dat een overheidsbeleid dat zich baseert op de wens om raciale conflicten te voorkomen en de positie van buitenlandse arbeid(st)ers vooral analyseert vanuit de botsing van de 'culturele minderheid' met de 'culturele meerderheid' er op uit is buitenlanders zo snel mogelijk tot Nederlander te maken. Het huidige beleid staat daarmee haaks op de eis van de buitenlandse arbeid(st)ers tot het handhaven van eigen cultuur en identiteit.

Het overheidsbeleid om bestaande achterstellingen af te breken en te vervangen door algemene maatregelen en instellingen dwingt de buitenlander er toe zijn of haar problemen niet als collectieve maar als individuele problemen te beschouwen.

Het overheidsbeleid dat tot doel heeft om te voorkomen dat buitenlandse arbeid(st)ers in een geïsoleerde maatschappelijke positie terechtkomen, zal op de belangrijkste punten falen als de overheid er niet in slaagt om de sociaal-eco-

nomische positie van deze bevolkingsgroep sterk te verbeteren.

IV. De rol van de belangenorganisaties van buitenlandse arbeid(st)ers

Een sleutelprobleem bij de beoordeling van het huidige overheidsbeleid is de positie van de belangenorganisaties van buitenlanders. Vanuit de doelstelling van het idee van een soepele inpassing van de buitenlandse arbeid(st)ers in de Nederlandse maatschappij komt de overheid echter tot een ambivalente houding ten opzichte van het nut en het belang van de eigen organisaties van buitenlanders. In deze paragraaf wil ik daarom ingaan op de verschillende categorieën organisaties en de ambivalenties in het overheidsbeleid. Tevens ga ik in op de verhouding van de organisaties van buitenlanders tot vakbeweging, progressieve politieke partijen, vrouwenbeweging en antiracisme-beweging.

Diverse organisatievormen van buitenlanders

In de veelheid van comités, verenigingen en organisaties van buitenlanders zou ik de volgende soorten willen onderscheiden:[31]
(a) comités en verenigingen die zich organiseren op religieuze basis: Moskeeverenigingen, Koran-scholen, e.d.;
(b) organisaties op basis van de politieke scheidslijnen die zich in het land van herkomst voordoen. Bijvoorbeeld de afdelingen van communistische partijen in Nederland (van PCI, PCP, PCE). Maar ook fascistoïde organisaties zoals de Marokkaanse Amicales en de Turkse Idealistenverenigingen (de dekmantel waaronder de Turkse Grijze Wolven meestal opereren);
(c) een groot aantal comités en verenigingen die uitsluitend plaatselijk of regionaal actief zijn en zich met hun activiteiten richten op een of meerdere terreinen van cultuur, sport, recreatie, voorlichting over Nederlandse wetgeving, individuele belangenbehartiging;
(d) landelijk (of in landelijk verband) werkende belangenorganisaties. Zij organiseren mensen op hun specifieke situatie als buitenlandse arbeid(st)er in Nederland. Naast individuele belangenbehartiging besteden zij vooral aandacht aan versterking van de maatschappelijke positie van de buitenlanders als groep. Daartoe organiseren zij acties op specifieke punten als de 1 november-wet, maar nemen ook deel aan algemene acties zoals de strijd voor het behoud van de werkgelegenheid. Dergelijke organisaties ontplooien een groot scala van activiteiten op het gebied van cultuur, scholing en vorming, voorlichting op gebied van gezondheidszorg, huisvesting, arbeidsrecht, werkloosheid en WAO-

problematiek. Dergelijke landelijk werkende belangenorganisaties zijn: HTIB (Turkse Arbeiders Vereniging in Nederland), FILEF (Federatie van Italiaanse arbeid(st)ers), Federatie van Joegoslavische verenigingen, Federatie van Griekse Gemeenschappen, KMAN (Komitee van Marokkaanse Arbeiders in Nederland), MDM (Portugese vrouwenbeweging).

Tussen deze belangenorganisaties bestaan grote verschillen, onder andere in hun stellingname met betrekking tot de verhoudingen in Nederland en het land van herkomst. Maar wel is er een grote mate van overeenstemming bereikt in de kritiek op het overheidsbeleid en welke wijzigingen daarin noodzakelijk zijn. Dit is vooral gebeurd in het kader van het LSOBA, de Landelijke Samenwerking van Organisaties van Buitenlandse Arbeiders. Bijna alle landelijk werkende belangenorganisaties en een aantal plaatselijke en regionale verenigingen nemen aan dit overleg deel. De LSOBA is hierdoor een krachtig en representatief orgaan geworden.[32]

Het uitgangspunt van waaruit veel van de belangenorganisaties de situatie van de buitenlandse arbeid(st)ers analyseren is terug te vinden in het 'Handvest van de rechten die buitenlandse arbeiders in Europa opeisen'. Dit Handvest werd in 1979 aangenomen op een Europese conferentie van een groot aantal buitenlandse arbeid(st)ersorganisaties.[33]

De positie waarin de buitenlandse arbeid(st)er verkeerd werd in het Handvest onderscheiden in:

1. die als arbeider, en als zodanig deel uitmakend van de arbeidersklasse in de landen waar men verblijft, waaruit de noodzaak voortvloeit zich te organiseren in de bestaande vakbonden;
2. die als buitenlandse arbeider, met specifieke belangen en eisen op het gebied van verblijfsvergunningen, gezinshereniging, tweede generatie, discriminatie en racisme, waaruit de noodzaak voortvloeit zich te organiseren in eigen autonome belangenorganisaties, en
3. die als deel van het eigen volk, veelal geconfronteerd met de repressie van eigen regeringen en consulaten, waaruit de noodzaak voortvloeit om solidair te zijn en deel te nemen aan de strijd van het eigen volk.

Deze driedeling geeft in al haar beknoptheid de ingewikkelde positie van de buitenlandse arbeid(st)ers duidelijk weer. Het toont de continue spanningsverhouding tussen de verschillende belangen en maakt daarmee bijvoorbeeld duidelijk dat de wens tot terugkeer naar het land van herkomst niet slechts een simpel wilsbesluit is maar afhangt van de politieke en economische situatie in het land van herkomst en die in Nederland.

De belangenorganisaties menen daarom dat het noodzakelijk is om een beleid te ontwikkelen dat rekening houdt met de verschillende belangen en ook reëel rekening houdt met de spanningsverhouding daartussen: een meersporenbeleid.

Het overheidsbeleid en de belangenorganisaties

De overheid beschouwt het nut van belangenorganisaties van buitenlanders uitsluitend vanuit de doelstelling om de buitenlandse arbeid(st)ers als nieuwe immigranten cultureel gezien zo soepel mogelijk in te passen.

Dit blijkt duidelijk uit de paragraaf in de Ontwerp-Minderhedennota die aan belangenbehartigende organisaties is gewijd.[34] De nota zegt: 'Versterking van de organisatie van minderheden acht de regering binnen het minderhedenbeleid een belangrijke doelstelling.' Er volgen echter een aantal kanttekeningen waarbij uit niets blijkt dat er al een zeer groot aantal plaatselijke en landelijke organisaties bestaat! De nota verzuimt concreet aan te geven op welke wijze zij de bestaande organisaties wil ondersteunen en bij beleidsvoorbereiding denkt te betrekken. De plannen voor een inspraakorgaan maakten duidelijk dat het hoogstwaarschijnlijk neerkomt op ontkenning van het nut en het bestaan van belangenorganisaties.

Bij de bepleite versterking van de belangenorganisaties wordt o.a. aangetekend dat '...organisatie van minderheidsgroepen niet van buitenaf (kan) worden opgelegd, maar van de minderheden uit zelf vorm moet krijgen'. 'De overheid dient zich ten aanzien van zo'n groeiproces zeer terughoudend op te stellen.' Als we even buiten beschouwing laten dat het groeiproces al een aardig eind gevorderd is, is terughoudendheid van de overheid natuurlijk terecht. Maar helaas volgt een kanttekening die deze terughoudendheid voor een belangrijk deel te niet doet; gemeend wordt namelijk '...dat men bij het stimuleren van organisatie en belangenbehartiging door minderheidsgroepen zelf het beste op lokaal niveau kan beginnen, omdat daar de meest tastbare en directe belangen van leden van minderheidsgroepen zichtbaar zijn en behartigd kunnen worden'.

Het is moeilijk om de doelstelling van de overheid om organisaties te versterken serieus te blijven nemen. De slordige omgang met de belangenorganisaties van buitenlanders blijkt ook uit de tot nu toe bestaande onwil of onmacht om duidelijke criteria te ontwikkelen op grond waarvan de overheid bestaande belangenorganisaties kan ondersteunen. Het ernstigste is daarbij nog wel dat de overheid er niet in slaagt om een essentieel criterium als democratie te hanteren. In Amsterdam leidde dit bijvoorbeeld tot de onverkwikkelijke situatie dat het Turks Cultureel Centrum in deze stad steun ontving van de gemeente *ook nadat* van allerlei kanten informatie ontvangen was dat het bestuur van dit centrum zich oriënteerde op en contacten onderhield met de in Turkije opererende fascistische Nationale Actie Partij (MHP), waarvan de beruchte Grijze Wolven de knokploegen vormen. Bij processen tegen de MHP in Turkije bracht de openbare aanklager naar voren dat een aantal organisaties en verenigingen als onderdeel van de MHP te beschouwen waren, voor Nederland werd o.a. het

Turks Cultureel Centrum in Amsterdam genoemd.[35] De gemeente verleent nog steeds materiële steun. Het is teleurstellend dat van de zijde van de overheid vaak informeel het verwijt te horen is dat de organisaties die zich fel verzetten tegen de Grijze Wolven, de Amicales en hun dekmantels, het monopolie op de democratie zouden opeisen. Zo wordt een klimaat gecreëerd waarin antifascistische organisaties worden afgeschilderd als extremistische doordrammers. De veel over 'minderheden' schrijvende NRC-journalist Peter Schumacher nam dergelijke onzinnige opmerkingen voor zoete koek aan:

'In Amsterdam is het bijvoorbeeld zo, dat de HTIB eist dat de gemeente uitsluitend met haar spreekt, omdat alle andere Turkse organisaties die zich aandienen, als fascistisch of tenminste niet-democratisch worden gebrandmerkt.'![36]

De HTIB heeft vanzelfsprekend nooit een dergelijke eis op de tafel van de gemeente Amsterdam gedeponeerd, integendeel, zowel plaatselijk als landelijk werkt zij met verschillende andere Turkse organisaties samen.

Hoezeer het begrip democratie op kan schuiven als het om buitenlandse arbeid(st)ers en hun landen van herkomst gaat blijkt ook uit het feit dat Onur Timocin, die actief verbonden was aan het Turks Cultureel Centrum, een (onverkiesbare) plaats kreeg op de PvdA gemeenteraadslijst in Amsterdam. De Paroolverslaggever die hem interviewde verbaasde zich enigszins over zijn standpunten:

'Voor een socialist doet hij merkwaardige uitspraken, vooral in zijn beoordeling van de huidige situatie in Turkije, die zeker niet op de lijn van zijn partij liggen. (...) Timocin is een diplomaat. Hij lijkt het geloof in wonderen van veel van zijn landgenoten te delen: het geloof in de heilzame werking van een militair regime, het geloof dat Turkije economisch stapje voor stapje vooruit gaat en het Westen stapje voor stapje achteruit.'[37]

Met deze voorbeelden, die met andere aan te vullen zijn, probeer ik aan te geven hoe moeilijk het blijkbaar is voor de Nederlansde overheid en voor Nederlandse politici om rekening te houden met de doorwerking van de politieke situatie in de landen van herkomst op het denken en de organisatie van buitenlandse arbeid(st)ers en daarbij dan vast te houden aan een fundamentele opvatting van democratie. Veelvuldig zijn opmerkingen te horen in de trant van 'de meeste buitenlanders zijn toch conservatief, de democratische belangenorganisaties zijn toch niet representatief, in hun cultuur kennen ze toch niet een parlementair-democratische traditie zoals bij ons en daar moet toch rekening mee worden gehouden?'. Inderdaad dient daar rekening mee te worden gehouden. Maar wel anders dan tot nu toe.

Democratie houdt op waar fascisme begint, zowel in Nederland als in bijvoorbeeld Marokko en Turkije. En de Nederlandse overheid dient daar naar te

handelen, ook ten opzichte van fascistische organisaties onder de buitenlandse arbeid(st)ersgemeenschap in Nederland. En progressieve partijen hoeven hun progressiviteit niet uit een misplaatst paternalisme op te schuiven naar rechts als het om buitenlandse arbeid(st)ers gaat.

We zouden de volgende criteria op kunnen stellen op grond waarvan de overheid besluit om al of niet tot ondersteuning over te gaan:

— fascistische, antidemocratische en eng-nationalistische groepen worden niet ondersteund. De overheid hanteert hierbij dezelfde normen als voor Nederlandse organisaties;
— de overheid neemt ten opzichte van organisaties op religieuze basis geen andere verplichtingen op zich dan tegenover soortgelijke Nederlandse instellingen;
— steun wordt verleend aan democratische belangenorganisaties die plaatselijk en/of landelijk actief zijn op sociaal en/of cultureel terrein.

Progressieve machtsvorming en belangenorganisaties van buitenlanders

Het is jammergenoeg niet alleen de overheid die de rol van de belangenorganisaties van buitenlandse arbeid(st)ers miskent. Ook het merendeel van de progressieve partijen en de vakbonden heeft geen duidelijke visie op samenwerking met organisaties van buitenlanders. Daarbij komt dat met name de PvdA, de FNV en het CNV mee gaan in de ideeën zoals die door de overheid zijn ontwikkeld. Voor progressieve organisaties zijn buitenlandse arbeid(st)ers in de afgelopen jaren wel een 'aandachtspunt' geworden, maar het denken over hun positie, het formuleren van eisen gebeurt bijna altijd zonder hun inbreng. De concrete veranderingen in de samenstelling van de bevolking maken de buitenlandse arbeid(st)ers echter tot een factor waarmee rekening gehouden dient te worden bij het uitwerken van ideeën over progressieve samenwerking en machtsvorming. Daarbij is het nodig na te gaan hoe de belangenorganisaties hun eigen rol zien ten opzichte van de vakbeweging en politieke partijen.

De belangenorganisaties maken een onderscheid tussen gemeenschappelijke belangen van buitenlandse en Nederlandse arbeid(st)ers en specifieke belangen als buitenlanders en deel van het eigen volk. De hoofdtaak van de organisaties wordt gezien in het mobiliseren en organiseren van buitenlandse arbeid(st)ers op deze specifieke belangen. Gemeenschappelijke belangen, zoals in de strijd tegen massa-ontslagen en de crisispolitiek, moeten gemeenschappelijk bevochten worden. De eigen organisaties van buitenlanders dringen er daarom sterk op aan dat men zich organiseert in de vakbond.

De politieke partijen en de vakbeweging zien vaak niet in hoe belangrijk het is dat buitenlandse arbeid(st)ers zich organiseren op hun specifieke belan-

gen. Wellicht wordt het bestaan van eigen belangenorganisaties van buitenlanders ervaren als kritiek op het functioneren van de eigen partij of vakbond. Daarbij komt dat het integratiebeleid van de overheid ook hier haar sporen achterlaat; buitenlandse arbeid(st)ers zouden zo snel mogelijk moeten gaan meefunctioneren in Nederlandse organisaties, juist op die manier zou een isolement het beste voorkomen kunnen worden. Het bestaan van belangenorganisaties van buitenlanders wordt niet gezien als noodzakelijk en belangrijk voor de emancipatie, maar als een voorbijgaande overmijdelijkheid. De Groningse hoogleraar J. E. Ellemers formuleerde het spijtig als volgt:[38]

'Toch blijven speciale organisaties die zich met specifieke problemen van etnische minderheden bezighouden vermoedelijk onvermijdelijk — zeker in de beginfase van de vestiging in Nederland.'

Een dergelijke benadering van de organisaties van buitenlanders gaat voorbij aan het feit dat de positie van de buitenlandse arbeid(st)ers nog lange tijd — en vermoedelijk ook voor een zogenoemde tweede en derde generatie — belangrijk zal verschillen van de positie van de Nederlanders. Desalniettemin dient geconstateerd te worden dat op dit moment de Nederlandse organisaties specifieke belangen van buitenlanders niet op eigen initiatief aan de orde stellen. Een aantal voorbeelden die dit illustreren:

— Het Komitee van Marokkaanse Arbeiders in Nederland (KMAN) voerde in de jaren zeventig een drie jaar lang durende campagne tegen de uitzetting van illegalen. Een groep van 182 illegalen werd het symbool van deze strijd. Op allerlei manieren werd geprobeerd uitzetting te voorkomen: hongerstaking, demonstraties, manifestaties en een lange juridische strijd. Pas onder invloed van deze acties werden progressieve partijen, vakbeweging en Raad van Kerken gemotiveerd standpunten in te nemen tegen de uitzettingen. In de publieke opinie kwam een zeer brede ondersteuning voor de actie tot stand, waardoor de regering-Van Agt/Wiegel haar nederlaag moest erkennen en aan deze groep Marokkanen verblijfsvergunningen verleende.

— In 1979 werd door een dertigtal Marokkanen meer dan twee weken gestaakt bij het darmenverwerkende bedrijf CTH, op het Amsterdamse abbatoir. De Marokkanen gingen in staking uit protest tegen het ontslag van twee collega's en voor betere arbeidsvoorwaarden. Het ontslag werd gezien als een represaille voor eerdere acties.

De meerderheid van de Marokkanen verbleef illegaal in Nederland en de 1 november-wet werd net ingevoerd, zodat gevreesd werd dat de baas zich nu ook van de andere illegalen zou proberen te ontdoen. Men eiste daarom ook dat er een einde kwam aan het systeem dat men elk jaar opnieuw een contract kreeg met twee maanden proeftijd. Voordat de Marokkaanse arbeiders aan de staking begonnen, hadden ze geprobeerd de vakbond voor hun situatie te interesseren. Deze bleek echter maar moeizaam in actie te krijgen. Toen de strijd

eenmaal begon werd steun gevraagd van het KMAN. Dit slaagde erin om een grote solidariteit te ontwikkelen. Zo werd bijvoorbeeld het gemis van een stakingsuitkering van de bond goed gemaakt door de financiële steun van verschillende groepen krakers. Door de plaatselijke en landelijke aandacht die de staking kreeg, zag de vakbond zich genoodzaakt om de stakers in de onderhandelingen te steunen. Uiteindelijk eindigde de strijd met een voor de stakers voordelig compromis. Bij deze actie viel de geringe aandacht op die de vakbond aanvankelijk had voor de situatie op het bedrijf. Pas door het doorzetten van de actie verscheen de vakbond ten tonele.[39]

— Op grote industriële bedrijven ligt de situatie vaak anders. Vaak is er sprake van een vakbondstraditie en een hoge organisatiegraad, ook onder de buitenlanders die er werken. Maar ook hier valt te onderkennen dat buitenlandse arbeid(st)ers niet goed in de vakbondsorganisatie worden opgenomen. Bij acties rond het openhouden van de Amsterdamse scheepswerf NSM kwam dit duidelijk naar voren. Het merendeel van de arbeiders had niet de Nederlandse nationaliteit, maar het kader van de Industriebond bestond echter voornamelijk uit Nederlanders. De buitenlanders hadden geen eigen gezicht in de actie. En hoewel de Nederlandse actieleiders ook zeer populair waren bij de buitenlanders, leverde die situatie vanzelfsprekend problemen op. De buitenlanders hadden het gevoel dat de ondernemingsraad maar weinig contact met hen onderhield en ook op het werk waren de onderlinge contacten maar minimaal. Bij de acties voor het behoud van de werkgelegenheid doken veel taalproblemen op (slechte vertalingen, onduidelijke tolken). Zelfs de allernoodzakelijkste voorwaarden voor het betrekken van de buitenlandse arbeiders in de actie bleek de bond niet op de juiste wijze te kunnen organiseren. Dat was een resultaat van het jarenlang onderschatten van het belang van de buitenlandse arbeid(st)ers in de actie. Het gevolg was onder meer dat er tal van geruchten opdoken onder de buitenlanders: zo zouden zij bij sluiting van de werf een grote premie krijgen die hen in staat zou stellen om in het land van herkomst een goed bestaan op te bouwen.[40]

Uit bovenstaande voorbeelden blijkt naar mijn mening dat ook al zijn zijn buitenlandse arbeid(st)ers lid van algemene organisaties, zoals vakbonden en politieke partijen, dit nog niet wil zeggen dat er rekening gehouden wordt met hun specifieke achtergrond, positie, belangen en opvattingen. De constatering dat buitenlanders zich als arbeider in de vakbond moeten organiseren mag niet doen vergeten dat ook in de strijd voor gemeenschappelijke belangen de status en positie van buitenlander een zeer belangrijke rol blijft spelen. Een actie voor objectief gemeenschappelijke belangen, zoals strijd voor werkgelegenheid, die geen reking houdt met die specifieke achtergronden en posities, blijkt eenheid van actie in gevaar te brengen. Dáárdoor worden de specifieke belangen van

buitenlandse arbeid(st)ers ook van betekenis voor hun Nederlandse collega's, een actie zal tenslotte alleen gewonnen kunnen worden als er een grote mate van eensgezindheid bestaat.

Dat geldt onder meer voor de activiteiten die belangenorganisaties van buitenlanders ondernemen met betrekking tot de situatie in hun land van herkomst. Hun leven in Nederland wordt nog steeds beïnvloed vanuit het land van herkomst: velen lezen bijna uitsluitend kranten in de eigen taal. Bovendien moet men rekening houden met de maatregelen die door de regering in het land van herkomst worden genomen. De onderdrukkende regimes heden ten dage in Marokko en Turkije hebben ook voor de Marokkanen en Turken hier gevolgen; de repressie werkt door op het denken en handelen in Nederland. Of zoals Sükran Sevim het in een interview met de Turkse Vrouwenkrant uitdrukte: 'Als in Turkije de situatie vrijer was, zouden mensen hier ook veel vrijer zijn en durven denken en doen wat ze willen. Zo is het nu niet, dat speelt een grote rol.'[41]

Concluderend: het bestaan van krachtige belangenorganisaties van buitenlansde arbeid(st)ers is van groot belang voor de Nederlandse progressieve organisaties. Door hun zelfstandig optreden wijzen zij op de specifieke belangen van een belangrijk deel van de bevolking in Nederland die niet automatisch behartigd worden door algemene organisaties. Bovendien kunnen zij bij gemeenschappelijke belangenacties een belangrijke brugfunctie vervullen naar hun eigen gemeenschap. Deelname op hun eigen wijze van buitenlandse arbeid(st)ersorganisaties aan vredesacties, het actief samenwerken van het Amsterdamse Platform van democratische buitenlandse arbeid(st)ers met het hoofdstedelijke Werkgelegenheiscomité zijn bijvoorbeeld stappen vooruit in de opbouw van een progressieve samenwerking waarbij rekening wordt gehouden met de eigen positie en rol van de buitenlandse arbeid(st)ers.

Organisaties van buitenlandse arbeidsters en de vrouwenbeweging[42]

De belangenorganisaties van buitenlanders besteden relatief weinig aandacht aan de posite van de buitenlandse arbeidsters. Zo wordt in het Europese 'Handvest van de rechten' de positie van buitenlanders uitsluitend in mannelijke termen beschreven en opvallend weinig aandacht besteed aan de eisen van de buitenlandse vrouwen.

In Nederland bestaan twee landelijke organisaties van buitenlandse vrouwen, de HTKB (Turkse Vrouwen Vereniging in Nederland) en de MDM (Democratische Beweging van Vrouwen, Portugees). Daarnaast bestaan er diverse plaatselijke comités en centra.

In het mede door de HTKB en de MDM ondertekende 'Gemeenschappelijk platform van buitenlandse organisaties', werden de specifieke positie en de

eisen van de buitenlandse vrouwen in 1979 als volgt weergegeven. Buitenlandse vrouwen zijn vaak in het kader van gezinshereniging naar Nederland gekomen toen de mogelijkheden van de mannen om te sparen en terug te keren steeds geringer werden. Buitenlandse vrouwen zijn vaak volkomen geïsoleerd, zijn vaak analfabeet, spreken de Nederlandse taal niet en zijn onbekend met de Nederlandse situatie. Veel vrouwen zijn uit economische noodzaak gedwongen te werken en elke baan te accepteren die te krijgen is. Vaak zijn ze niet op de hoogte van hun rechten en vormen zodoende een gemakkelijk uit te buiten groep. Naast hun betaalde arbeid moeten vrouwen ook nog zorgen voor het huishouden, voor man en kinderen. Zij hebben een slechte en afhankelijke rechtspositie. In de gezondheidszorg is men vaak niet op de hoogte van de situatie waarin buitenlandse vrouwen leven. Er is behoefte aan voorzieningen die afgestemd zijn op de omstandigheden van de buitenlandse vrouwen. Aldus het Platform.[43]

De prioriteiten en activiteiten van de buitenlandse vrouwenorganisaties liggen vaak elders dan de Nederlandse vrouwenorganisaties. Gezien de grote verschillen in achtergrond spreekt dit eigenlijk vanzelf. Veel activiteiten zijn gericht op het organiseren van alfabetisatie- en Nederlandse taalcursussen, brei- en naailessen. Ook wordt vaak voorlichting gegeven over de Nederlandse situatie, gezondheidszorg e.d. Daarnaast komen veel vrouwen om individuele steun. Samenwerking met Nederlandse vrouwen (en mannen) is er op punten als abortus, kinderopvang, racisme, fascisme en vrede. Ook wordt samengewerkt met Blijf-van-mijn-lijf-huizen waar een groeiend aantal buitenlandse vrouwen opvang vraagt. Gezamenlijke acties zijn er ook tegen de afhankelijke rechtspositie van de buitenlandse vrouw.

De samenwerking is echter niet structureel. Dit komt o.a. doordat activiteiten zoals strijd tegen porno, de vrouwenstakingsdag en de pottenstrijd niet ondersteund worden om niet het contact met de achterban te verliezen. Bovendien ervaart men van de kant van Nederlandse vrouwenorganisaties vaak een 'maternalistische' opstelling waarbij erkenning ontbreekt voor de verschillen in positie tussen buitenlandse en Nederlandse vrouwen.[44] Dat was ook de kritiek op het 'Kongres van Buitenlandse Vrouwen' dat op initiatief van de NVB eind 1981 werd gehouden. Voor de eerste maal kwamen 250 vrouwen van allerlei nationaliteit bijeen om over hun positie te praten. Er werd geconstateerd dat de eerste prioriteit kadervorming moest zijn ter versterking van de eigen organisaties omdat alleen op die basis gelijkwaardige samenwerkingsvormen tot stand zouden kunnen komen met Nederlandse vrouwen. Bij dergelijke samenwerking wilden de buitenlandse vrouwen respect voor de eigen analyse, actievormen en prioriteiten. Er werd gezegd:

'Dat buitenlandse vrouwen een eigen ontwikkelingsproces doormaken en hierin geaccepteerd willen worden en niet bevoogd willen worden. De bui-

tenlandse vrouw heeft haar eigen ideeën en verwachtingen van het zich organiseren en van emancipatie. De buitenlandse vrouwen weten ook wat ze willen en zij hebben hun eigen deskundigheid."[45]

Belangenorganisaties en antiracistische strijd

Ook in de strijd tegen racisme wordt het belang van het bestaan van organisaties van buitenlanders nog te weinig gewaardeerd. Alleen al het bestaan van dergelijke organisaties is van groot gewicht doordat het aan mensen die vrijwel dagelijks onderworpen zijn aan racistische en discriminatoire uitlatingen en handelingen de mogelijkheid biedt om hun individuele ervaringen collectief te bespreken en zelfrespect te handhaven door de strijd tegen het racisme aan te gaan.

Voor de strijd tegen het racisme en de rol die de organisaties van buitenlandse arbeid(st)ers daarin kunnen spelen, is het van belang om verschillende niveaus te onderscheiden waarop racisme tot uiting komt. Een mogelijke onderscheiding is de volgende:[46]

a. *het politiek georganiseerde racisme,* met name door fascistische organisaties zoals de Volksunie en Centrumpartij, maar anderzijds ook Grijze Wolven en Amicales;

b. *het institutioneel en structureel racisme,* dat wil zeggen de racistische praktijken, de discriminerende situaties en maatregelen zoals discriminatie bij woningtoewijzing, spreidingsbeleid, discriminatie bij arbeidsbemiddeling en 1 november-wet;

c. *het ideologisch en cultureel racisme,* dat wil zeggen sluipend racisme in de media, schoolopleidingen e.d. Zo is bijvoorbeeld ook in De Waarheid wel gesproken over het 'vreemdelingenvraagstuk', daarmee weer de indruk vestigend dat buitenlandse arbeid(st)ers, Surinamers en Antillianen zelf het vraagstuk vormen dat opgelost moet worden.

Een dergelijk onderscheid wijst op de neiging in progressieve partijen en organisaties om de antiracistische strategie vooral te richten op de fascistische organisaties en de economische crisis als voedingsbodem van het georganiseerd racisme. Dit impliceert een onderschatting van het racistisch denken en handelen op de andere niveaus. Terwijl juist op die niveaus de grondslag ligt voor een mogelijke massabasis van fascistische groepjes.

Het onderscheid tussen de verschillende niveaus waarop het racisme zich manifesteert noodzaakt tot het verbreden van de antiracistische strategie, tot het ontwikkelen van eigen, specifieke strijdvormen en coalities op de verschillende niveaus. Maken we geen onderscheid, dan kan dat maar al te makkelijk leiden tot het aan elkaar gelijk stellen van politierazzia's tegen de zgn. illegalen, het spreidingsbeleid van de PvdA in Rotterdam en het optreden van de Volksunie.

De organisatie van buitenlandse arbeid(st)ers hebben op alle drie de niveaus belangrijke taken te vervullen. Op het niveau van institutioneel en structureel racisme staan de buitenlandse arbeid(st)ers echter vaak alleen in strijd. Bij het nalezen van de toespraken die gehouden werden op de manifestatie tegen fascisme, racisme en antisemitisme op 14 december 1980 valt op dat het feitelijk alleen de vertegenwoordiger van de buitenlandse arbeid(st)ersorganisaties was die probeerde om het structurele en institutionele racisme te benadrukken en racistische aanslagen zoals de aanval van een knokploeg van Centrumpartij aanhangers op de zogenoemde illegalen in de Mozes en Aäronkerk verbond met het racisme van de overheid:

'Alleen moeten wij (...) ook constateren dat deze racistische ontwikkelingen en nazistische misdaden voor een belangrijk gedeelte gevoed worden door de zwakke en gediscrimineerde positie waarin de wetgeving in Nederland zelf en in Europa in het algemeen, de buitenlanders en hun gezinnen plaatst.'[47]

Voor de buitenlandse arbeid(st)ersorganisaties was het een teleurstelling dat in deze brede coalitie niet de strijd tegen uitingen van structureel en institutioneel racisme kon worden opgenomen. Op dergelijke punten (spreidingsbeleid, 1 november-wet) verengt zich meteen de coalitie en kan van de politieke partijen in feite alleen op de steun van CPN, PSP en PPR gerekend worden.

Ook in de strijd tegen het ideologisch en cultureel racisme spelen belangenorganisaties van buitenlanders een belangrijke rol. Zo is bijvoorbeeld de Nederlandse publieke opinie sterk doordrongen met allerlei normen, waarden en vooroordelen over buitenlandse arbeid(st)ers, Surinamers, Antillianen en Molukkers. De sterke koloniale traditie van Nederland is hierbij een belangrijke factor. Vele generaties Nederlanders hebben op school en universiteit, in media, in bijna elke politieke partij jaren lang te horen gekregen dat Nederland een 'beschavende' taak had te verrichten in de koloniën, dat de 'inheemsen' tot zelfstandigheid 'opgevoed' moesten worden. Van de niet-blanke, niet autochtone Nederlander is zodoende een beeld gereëerd van onmondigheid en achterlijkheid. Ook het huidige beleid van de Nederlandse overheid draagt bij tot bestendiging van dergelijke vooroordelen. De nadruk die in het beleid ligt op aanpassing en integratie bevestigt feitelijk de norm van de Nederlandse (culturele) superioriteit. De strijd van de buitenlandse arbeid(st)ers voor de handhaving van de eigen cultuur en identiteit moet zodoende ook gewaardeerd worden als een element van de antiracistische strijd.

Kortom, het bestaan, de versterking en ondersteuning van democratische belangenorganisaties van buitenlanders is een belangrijk element in de antiracistische strijd:

— door strijd te voeren voor hun eigen positie en belangen wordt het beeld van onmondigheid doorbroken en respect afgedwongen;

— door strijd te voeren voor handhaving van eigen cultuur en eigen identiteit, waarbij de organisaties zich de moeite getroosten om op honderden kleine en grote bijeenkomsten voorlichting te geven over hun achtergrond en cultuur, wordt de idee van de Nederlandse superioriteit aangetast;

— door zich verbonden te weten met de strijd van het eigen volk tegen onderdrukking en voor sociale vooruitgang en daartoe in Nederland allerhande acties en manifestaties te organiseren, wordt de idee van de achterlijkheid van deze landen en volkeren aangetast en wordt duidelijk gemaakt dat de onderontwikkeling alles te maken heeft met imperialistische en neokoloniale structuren.

V. Buitenlandse arbeid(st)ers en de CPN

Uit het voorgaande blijkt dat er in progressieve organisaties nog maar weinig nagedacht wordt over de positie van de buitenlanders. Dit wordt geïllustreerd door het feit dat progressieve partijen de problemen van de buitenlandse arbeid(st)ers vaak over laten aan specialisten. Er wordt nog veel te veel gedacht in de zin van een 'apart probleemveld' en nog te weinig getracht de positieverbetering van de buitenlandse arbeid(st)ers tot een integraal onderdeel te maken van partijpolitiek.

Dat geldt ook voor de CPN. Toch heeft de CPN zich duidelijk uitgesproken over het belang van zelfstandige, autonome organisaties van buitenlandse arbeid(st)ers.[48] De houding van de CPN dreigt echter in aanzetten te blijven steken. Dit blijkt ook uit de kritiek van buitenlandse arbeid(st)ersorganisaties dat de partij zich vaak wel solidair verklaard maar dat een eigen uitgewerkt standpunt en een eigen praktijk ontbreken.[49] Deze kritiek duidt op een aantal problemen. Ten eerste dat de politiek van de partij wel in aanzetten moet blijven steken zolang buitenlandse arbeid(st)ers niet bij de werkzaamheden en de besluitvorming van de partij betrokken kunnen worden. Ten tweede drukt het de partij op de noodzaak om een eigen (werk)program op te stellen met betrekking tot de problemen waarmee de buitenlandse arbeid(st)ers te kampen heeft. En ten derde betekent het dat zo'n program integraal onderdeel moet worden van de totale partijpolitiek.

Het opstellen van een (werk)program over de positie van de buitenlanders is mede voorwaarde om buitenlandse arbeid(st)ers in de CPN te betrekken. Want wat voor aantrekkingskracht heeft de partij als hun eisen niet verwerkt en opgenomen zijn in de politiek van de CPN als geheel. Om de discussie over een dergelijk program te stimuleren wil ik hier een aantal uitgangspunten schetsen waarop een (werk)program gebaseerd kan worden.

Voorstel voor een (werk)program van de CPN m.b.t. de positie van buitenlandse arbeid(st)ers

Uitgangspunt

In een korte periode van tien, twintig jaar zijn buitenlandse arbeid(st)ers stad- en landgenoten geworden. Buitenlandse arbeid(st)ers vormen een belangrijk nieuw deel van de Nederlandse arbeidersklasse. Ook zij hebben te kampen met de grote problemen in Nederland, zoals de werkloosheid, woningnood, hoge huren, dalende koopkracht, enzovoort. Naast overeenkomsten zijn er ook verschillen. In het algemeen geldt dat de buitenlandse arbeid(st)ers een slechte rechtspositie hebben. Zij hebben te maken met extra problemen op de woningen arbeidsmarkt en bij allerlei instellingen. Zij worden dagelijks geconfronteerd met discriminatoire en racistische uitlatingen en handelingen. Al naar gelang de landen van herkomst kunnen zich verdere problemen voordoen.

Al dergelijke specifieke problemen verdienen grote aandacht. Een belangrijke doelstelling voor de CPN is dat de bestaande achterstelling opgeheven moet worden, zodat buitenlandse arbeid(st)ers op gelijkwaardige basis aan de Nederlandse samenleving deel kunnen nemen, dat wil zeggen, ook met de mogelijkheid tot behoud en ontwikkeling van eigen cultuur en identiteit.

Werkgelegenheid

De scherpe toename van de werkloosheid treft op dit moment de buitenlandse arbeid(st)ers relatief zwaarder dan de Nederlanders. Vooral de sterke stijging van de werkloosheid onder buitenlandse jongeren vereist snel specifieke overheidsmaatregelen. De bestaande voorzieningen voor om- en bijscholing dienen meer toegankelijk gemaakt te worden voor buitenlands arbeid(st)ers. Aanbeveling verdient het oprichten van speciale cursussen en scholingsprojecten met extra aandacht voor de mogelijkheid tot het leren van de Nederlandse taal. Tevens moet de overheid ter versterking van de arbeidsmarktpositie stimuleren dat in het bedrijfsleven mogelijkheden worden geschapen om in werktijd de Nederlandse taal te leren. De vakbeweging zou daarbij een belangrijke rol kunnen spelen. Maatregelen dienen genomen te worden ter voorkoming van discriminatie bij de arbeidsbemiddeling.

Rechtspositie

Voor de CPN is het uitgangspunt dat de rechtspositie van de buitenlandse arbeid(st)ers gelijkwaardig moet zijn aan die van de Nederlanders. Ongelijke rechtsposities kan legitimatie inhouden van discriminatie op allerlei niveau.

Om tot een gelijkwaardige rechtspositie te komen moet gebroken worden met het huidige vergunningenstelsel. Al degenen die toestemming hebben om in Nederland te wonen en te werken dienen in principe een vestigingsvergunning te ontvangen. Het veronderstelt tevens afschaffing van de discriminerende Wet Arbeid Buitenlandse Werknemers (de beruchte 1 november-wet). Afschaffing daarvan betekent o.a. dat voorkomen wordt dat buitenlandse vrouwen die in het kader van gezinshereniging hier zijn gekomen, in Nederland verblijven op een afhankelijke verblijfsvergunning. De antidiscriminatie- en antiracismewetgeving dient uitgebreid te worden. Organisaties en partijen die racistische en fascistische ideeën propageren moeten verboden en ontbonden worden.

Politieke rechten en inspraak

De CPN is van mening dat het actief en passief kiesrecht voor de gemeenteraden voor mensen die in Nederland wonen maar een andere nationaliteit bezitten zo snel mogelijk geregeld moet worden in de Kieswet. Tevens moeten initiatieven ontplooid worden om dit ook mogelijk te maken voor de Provinciale Staten en de Tweede Kamer. Verdere studie naar de mogelijkheid van dubbele nationaliteit is wenselijk. Bij maatregelen en beleidsvoornemens dient de overheid vooraf de democratische belangenorganisaties van de diverse nationaliteitsgroepen te raadplegen. Een door de overheid op te richten inspraakorgaan dient mede samengesteld te zijn uit vertegenwoordigers van de belangenorganisaties.

Subsidiëring

In het afbreken van de bestaande achterstelling spelen de democratische belangenorganisaties een belangrijke rol. Zij beschikken over de meeste kennis van de problemen van de buitenlandse arbeid(st)ers. Ook vervullen juist deze groepen een belangrijke functie bij het behoud en het vormgeven van de eigen cultuur en identiteit. De overheid dient een regeling te ontwerpen die het mogelijk maakt dat niet alleen de activiteiten van belangenbehartigingsorganisaties financieel ondersteund worden, maar dat ook rechtstreekse overheidssteun mogelijk is voor professionele krachten. Hierdoor kan aan deze belangrijke activiteiten stabiliteit en continuïteit gegeven worden.

Vrouwen

De positie van buitenlandse vrouwen wordt gekenmerkt door een dubbele achterstelling: als vrouw en als buitenlandse arbeidster. De eigen organisatie van vrouwen dient krachtig ondersteund te worden door het beschikbaar stel-

len van financiën, ontmoetingsruimtes en vrouwkracht. Het opzetten van eigen vrouwencentra verdient ondersteuning omdat bestaande vrouwencentra vaak niet ingesteld zijn op de specifieke omstandigheden van buitenlandse vrouwen. Activiteiten voor scholing en vorming (alfabetisatie, taalcursussen) moeten sterk uitgebreid en professioneel opgezet worden.

Onderwijs

Onderwijs dat mede afgestemd is op de specifieke problemen van buitenlandse kinderen is van groot belang voor hun verdere toekomst. Onderwijs moet daarom onder meer gericht zijn op goede beheersing van de Nederlandse taal en inzicht geven in de Nederlandse cultuur. Intercultureel onderwijs biedt de mogelijkheid buitenlandse en Nederlandse kinderen een geïntegreerd programma aan te bieden waarin elkaars cultuur en taal zijn verweven. Van zeer groot belang is garantie voor buitenlandse kinderen op onderwijs in eigen taal en cultuur. Uitbreiding van het aantal scholen met buitenlandse leerkrachten die een actieve inbreng kunnen hebben bij het intercultureel onderwijs en bij de realisering daarvan het gehele schoolteam kunnen ondersteunen, moet daartoe mogelijk gemaakt worden. Grote aandacht is nodig voor het doorstromen van buitenlandse kinderen naar allerlei vormen van vervolgonderwijs. Beleid dient ontwikkeld te worden om te voorkomen dat buitenlandse kinderen, vooral meisjes, voor het beëindigen van de leerplichtige leeftijd de school verlaten.

Huisvesting

Opgetreden moet worden tegen discriminatie bij woningtoewijzingen door woningbouwcorporaties. Er moet stelling worden genomen tegen plannen om buitenlandse arbeid(st)ers volgens vastgestelde percentages en normen te spreiden over de steden (zoals het spreidingsbeleid te Rotterdam).

Onderdelen van dit voorstel tot een (werk)program zijn opgenomen in het recente CPN-verkiezingsprogramma voor de Tweede Kamer. Het zou echter basis moeten zijn voor een algemene discussie in de partij en voor overleg met de belangenorganisaties van buitenlandse arbeid(st)ers, zodat een coherente politiek ontwikkeld kan worden.

Een allereerste voorwaarde voor een dergelijke politiek is dat buitenlandse arbeid(st)ers lid kunnen worden van de partij. De (bijna) vanzelfsprekende stelling dat de partij zonder vrouwelijke leden niet in staat is om juiste inzichten en stellingnamen te ontwikkelen in de vrouwenstrijd, geldt eveneens voor de buitenlandse arbeid(st)ers.

Waarom is lidmaatschap niet al lang mogelijk? Terecht verbazen velen in

en buiten de partij zich daarover.[50] In het verleden zijn een aantal argumenten genoemd waarom het niet mogelijk was of niet goed zou zijn dat buitenlandse arbeid(st)ers, dat wil zeggen mensen met een niet-Nederlandse nationaliteit, lid werden van de CPN. De Nederlandse wetgeving zou verbieden dat mensen met een andere nationaliteit die in Nederland verblijven zich met de Nederlandse politiek bemoeien, waardoor ook een lidmaatschap van de partij tot problemen zou leiden. Hoewel daar vroeger sprake van is geweest, zijn er nu geen wettelijke belemmeringen om lid te worden van een partij of uitspraken te doen over de Nederlandse politieke situatie. Ook is het argument genoemd van de problemen van een eventueel dubbel lidmaatschap (dus van een communistische partij in het land van herkomst en in Nederland) en van de risico's voor buitenlands arbeid(st)ers uit landen met fascistische machthebbers, zoals vroeger in Spanje, Portugal en Griekenland en nu in Marokko en Turkije.

Belangrijker was mijns inziens dat trekarbeid door de CPN werd gezien als een systeem dat noch de belangen van de Nederlandse noch de buitenlandse arbeid(st)ers diende, maar alleen ten goede kwam aan de grote ondernemers.[51] De strijd van de buitenlandse arbeid(st)ers diende in de eerste plaats gericht te zijn tegen onderdrukking en sociale ongelijkheid in het land van herkomst. Tijdens het verblijf in Nederland dienden de buitenlandse arbeid(st)ers zich in de vakbeweging te organiseren om te voorkomen dat zij als loondrukker(ster) zouden functioneren en bovendien werd men gestimuleerd zich te organiseren in de afdelingen van zusterpartijen zoals de PCI. Er werden echter geen consequenties getrokken uit het feit dat de buitenlandse arbeid(st)ers deel waren gaan uitmaken van de bevolking en de arbeidersklasse van Nederland. Dat moet nu wel gebeuren, zonder de andere aspecten van de positie over het hoofd te zien. Een andere nationaliteit mag voor mensen die in Nederland wonen en/of werken niet langer een beletsel zijn om tot de CPN toe te treden. Het komende congres van de CPN zal daartoe moeten besluiten. Daarbij zal het congres er zich van bewust moeten zijn dat het om meer gaat dan een formeel besluit tot openstelling. Het gaat ook om het ontwikkelen van een programmatisch perspectief. Dit betekent tevens dat in districten en afdelingen organisatorische maatregelen nodig zijn om de inbreng van de buitenlanders ook volledig tot hun recht te laten komen.

Dergelijke stappen vooruit zijn nodig om de kenmerkende tradities van de CPN, zoals de strijd tegen racisme en tegen imperialisme, verder te ontwikkelen.

Noten

Dit artikel is mede uitvloeisel van de in de IPSO-groep 'buitenlandse arbeid(st)ers' gevoerde discussies en de resultaten van een tweetal open IPSO-discussiemiddagen waarbij ook een groot aan-

tal vertegenwoordigers van belangenorganisaties van buitenlandse arbeid(st)ers aanwezig waren.

1. Recent bijvoorbeeld in het artikel van Van den Broek (Lida), 'Zwarte en witte vrouwen', in *Katijf*, 2de jrg. no. 9, juni 1982, p. 18. Daarin wordt voorgesteld ook termen als 'buitenlanders' niet meer te gebruiken, maar de politieke term 'zwart' ook te hanteren voor Marokkanen, Turken, Chinezen. Verder: 'Verslag van een discussie forum', in: *Maatschappij-Belangen*, augustus 1981; *Turkse Vrouwenkrant*, 4de jrg. no. 13, mei/juni 1982, p. 3, over de termen 'trekarbeid' en 'migratie'.
2. Penninx (Rinus), 'Naar een algemeen etnisch minderhedenbeleid. Voorstudie', in: *WRR-Rapport*, no. 17, 's Gravenhage 1979, p. 95, tabel 4.4. Aanwezige vreemdelingen uit de wervingslanden naar nationaliteit (verblijfsvergunningen). De Italianen vallen buiten deze tabel omdat het EEG-onderdanen zijn. Van 1972-1977 hielden ongeveer 20.000 Italianen verblijf in Nederland. Penninx, Voorstudie, p. 93, tabel 4.2.
3. Samengesteld uit tabel 4.1., in: Penninx, Voorstudie, p. 97 en CBS-*Sociale Maandstatistiek* 1974.
4. Penninx, Voorstudie, pp. 99-102 en pp. 119-127. Zie ook: *Buitenlanders in Amsterdam, geschiedenis en actualiteit van een falend gemeentebeleid*, Amsterdam (1982). Uitgave van het Platform van democratische organisaties van buitenlandse arbeid(st)ers, pp. 36-48.
5. *Rot-op-boek*. Over de eerste gevolgen van de Wet Arbeid Buitenlandse Werknemers, Amsterdam, 1980. Uitgave van het Platform van democratische organisaties van buitenlandse arbeiders, pp. 36-48.
6. Ik volg hierbij: Cohen (Robin), 'The end to the migrant labour boom', in: *Newsletter of international labour studies*, april 1981, no. 10. Met name de pp. 4-6.
7. Zie bijvoorbeeld: Kok (Hans), 'We vroegen arbeidskrachten, maar kregen mensen', in: 'Tussen wal en schip', Themanummer van *Intermediair*, 16de jrg., no. 1/2, januari 1980, pp. 11-15.
8. Grafiek uit: *Hier is mijn land, hier is mijn werkplaats*. Brochure Platform van democratische organisaties van buitenlandse arbeiders, pp. 4-6.
9. Het aandeel van de werkloze buitenlandse arbeid(st)ers uit de wervingslanden in het totaal van de nationale werkloosheid is toegenomen als volgt: 1978 4,2%; 1979 4,4%; 1980 4,7%; 1981 5%; gegevens van het ministerie van sociale zaken, in: Interne notitie IPSO-groep buitenlandse arbeid(st)ers.
10. Zie 9.
11. *Ontwerp-Minderhedennota*, april 1981, ministerie van binnenlandse zaken, p. 35. Zie ook Groenendijk (Kees), 'Minderhedenbeleid in een onwillig immigratieland', in: "'t is een vreemdeling zeker. De rechtspositie van etnische minderheden", Themanummer *Ars Aequi*, november 1981, no. 10, p. 537.
12. *Ontwerp-Minderhedennota*, pp. 15-16.
13. Idem, p. 35.
14. Idem, p. 36.
15. Reactie Ontwerp-Minderhedennota LSOBA, in: *Buitenlanders Bulletin*, 7de jrg. no. 2, 1982, p. V.
16. Idem.
17. Idem, pp. VII-VIII, en Groenendijk, Minderhedenbeleid, p. 538.
18. Reactie LSOBA, p. VI, en Groenendijk, Minderhedenbeleid, p. 535: 'Duidelijk is verder dat de leden van de grootste minderheidsgroep, de mensen uit de Middellandse Zee landen, overwegend de zwakste rechtspositie hebben.'
19. Reactie LSOBA, p. IV.
20. Zij bijv. *Buitenlanders in Amsterdam*, p. 23.
21. *Reactie Ontwerp-Minderhedennota*. Samenwerkende Regionale Stichtingen Buitenlandse Werknemers/Nederlands Centrum Buitenlanders, p. IX.
22. PSP-motie bij begrotingsbehandelingen 1982, n.a.v. de nota 'Naar een geïntegreerd minderhedenbeleid in Amsterdam'. Zie punt h daarin.
23. Reactie op de concept-nota 'Culturele Minderheden in het onderwijs'. *Alternatief beleidsplan HTOB* (Turkse Onderwijzers Vereniging in Nederland), september 1980, pp. 18-24. Jammergenoeg maakt ook de PSP-Amsterdam zich spreekbuis voor deze integratiegedachte. In het PSP-gemeenteraadsprogram Amsterdam 1982-1986 wordt tenminste gesteld: 'Het on-

derwijs in de eigen taal en kultuur is primair een zaak van de buitenlandse en Surinaamse ouders...'. *Gemeenteraadsprogram PSP*, p. 41.

24. *Brief Koördinatie van onafhankelijke, demokratische verenigingen van Marokkaanse Migranten in Europa*, dd. 10-5-1982.
25. Zie artikelen van Jan Rath over de deelraadsverkiezingen in Amsterdam en Rotterdam, *Buitenlanders Bulletin*, jrg . 6, no. 7, 1981 en no. 10, 1981.
26. Reactie LSOBA, p. V.
27. Groenendijk, Minderhedenbeleid, p. 540. Zie ook het artikel van Hoens (J.), 'De strafrechterlijke benadering van rassendiscriminatie', in Themanummer *Ars Aequi*, november 1981.
28. Reactie LSOBA, p. V.
29. Idem, p. III en bijv. *Buitenlanders in Amsterdam*, pp. 60-62.
30. *Buitenlanders Bulletin*, 7de jrg., no. 5, 1982, pp. 13-18. Een interview met het dagelijks bestuur van LSOBA.
31. Penninx, Voorstudie, pp. 114-118, onderscheidt voor activiteiten vanuit Nederland: a) politieke en belangenvertegenwoordigende organisaties van buitenlanders zelf; b) inspraakorganen in Nederland voor buitenlanders; c) gezelligheidsverenigingen, culturele verenigingen, etc.
32. Voor een compleet overzicht van deelnemende organisaties, zei Reactie LSOBA, pp. XII-XV.
33. *Handvest. De rechten die buitenlandse arbeiders in Europa opeisen!!* Stencil, z.p.z.j. (Amsterdam, juni 1979). Gedeeltelijk in: Rot-op-boek pp. 51-52.
34. *Ontwerp-Minderhedennota*, pp. 69-71. Gebruikte citaten komen uit deze paragraaf.
35. Bijvoorbeeld: *Buitenlanders in Amsterdam*, pp. 21-22 en 44-47, en de brochure *De Grijze Wolf en de Halve Maan. Turks fascisme en religieus extremisme*. Uitgave LAFAK, juni 1980.
36. Schumacher (Peter), 'Eigen belang. Organisaties van etnische minderheden in Nederland'. In: *Tussen wal en schip*, p. 55.
37. *Parool*, 2 juni 1982, p. 16. Interview van Luit Visser met Onur Timocin.
38. Ellemers (J. E.), 'Etnische minderheden in Nederland', in: *Tussen wal en schip*, p. 9.
39. *Voorbereidingsmap Themaconferentie over de positie van buitenlandse arbeid(st)ers in Amsterdam*. CPN-district Amsterdam, februari 1982. Paragraaf over bedrijvenwerk, pp. 1-2.
40. Idem, p. 3
41. *Turkse Vrouwenkrant*, mei/juni 1982, *p. 11*
42. Ik baseer me hierbij vooral op het artikel van Jansen (Annelies), 'Buitenlandse Vrouwen in Nederland', in: *Politiek en Cultuur*, 42ste jrg., no. 6, juni/juli 1982, pp. 208-214.
43. Gemeenschappelijk platform van buitenlandse organisaties. Stencil. z.p., z.j. (Amsterdam, 1979).
44. In een recent themanummer van Katijf wordt voor die klasse- en rasverschillen aandacht gevraagd. *Katijf*, juni 1982.
45. Geciteerd bij Annelies Jansen, Buitenlandse vrouwen, p. 214.
46. Ik neem hier een onderscheiding in niveaus over zoals voorgesteld door Ben-Tovim (Gideon), 'The struggle against racism: theoretical and strategic perspectives', in: *Marxism Today*, 1978. Verder maak ik gebruik van het verslag van de discussiegroep 'De strijd tegen racisme en de positie van buitenlandse arbeid(st)ers', Zomercursus CPN, Woudschoten 26-28 juni 1981.
47. *Verslag manifestatie 14 december 1980*. Amsterdam, p. 7.
48. Zie Sociaal-Economische resolutie in: *Verslag 27ste partijcongres van de CPN*. Amsterdam, 6-8 juni 1980, p. 111.
49. Zie bijvoorbeeld *Verslag van de IPSO-discussiemiddag over de positie van buitenlandse arbeid(st)ers in Nederland*, april 1981, p. 5 punt 2.
50. Zie over het lidmaatschap bijvoorbeeld *Voorbereidingsmap themaconferentie Amsterdam; CPN-ledenkrant* 1ste jrg., no. 1, pp. 3 en 6, en interne notitie IPSO-groep buitenlandse arbeid(st)ers over politieke rechten.
51. Zie bijvoorbeeld de goede maar gedateerde artikelen van Turnhout (A.), 'Kapitalistische winstzucht en gastarbeiders', in: *Politiek en Cultuur*, 33ste jrg., no's 4 en 5, 1973.

Op 18 mei jongstleden werd in De Populier het boek 'Nederlands kommunisme. Gebundelde opstellen' (Nijmegen 1982) van Ger Harmsen gepresenteerd. Die bijeenkomst werd ingeleid door Marc Kropman die eerder dit jaar afstudeerde op de scriptie 'Rondgang door de historische geschriften van Ger Harmsen'. De inleiding van Marc Kropman hebben we hieronder integraal weergegeven.
's Avonds vond in De Populier een debat plaats tussen Ger Harmsen, Siep Stuurman, Hugh Boekraad en André Roelofs over het thema 'Macht en onmacht van linkse intellektuelen'. De bijdrage van André Roelofs laten wij hier eveneens in zijn geheel volgen.

Ger Harmsen en het Nederlandse communisme

Marc Kropman

Op 18 mei j.l. verscheen het boek *Nederlands kommunisme. Gebundelde opstellen* van de hand van Ger Harmsen.[1] Deze bundel kan beschouwd worden als een voorlopige afronding van een fase in de geschiedschrijving van Harmsen. In plaats van de geschiedenis van het communisme in Nederland in afzonderlijke artikelen en opstellen te beschrijven, tracht hij nu, zoals uit het *Woord vooraf* blijkt, deze geschiedenis te integreren in een geschiedschrijving van sociale emancipatie in Nederland. Hierin moeten de geschiedenis van vrouwen-, jeugd- en vakbeweging en van sociaal-democratie en communisme hun plaats krijgen. Met het verschijnen van dit boek wordt de rode draad, die sedert 1958 door Harmsens werk loopt, afgehecht. Zijn lidmaatschap van de CPN in de jaren 1945 tot 1958 vormt de inspiratiebron voor zijn geschiedschrijving over de CPN. Deze laat zich niet begrijpen zonder dat ingegaan wordt op zijn lidmaatschap.

Scholingsmedewerker

Vanaf 1947 was Harmsen o.a. verantwoordelijk voor het landelijk scholingsapparaat. In *Politiek en Cultuur*, dat toen nog de ondertitel droeg *Tijdschrift gewijd aan de theorie en praktijk van het marxisme-leninisme onder leiding van het partij-bestuur der CPN*, schreef Harmsen een reeks van artikelen over tal van onderwerpen. Zo ging hij in zijn eerste artikel voor *P&C* in op het existentialisme van Sartre. Het existentialisme moest volgens hem bestreden worden, omdat het zijn oorsprong vond in de middenklasse en uiteindelijk de wegbereider was van het fascisme. Over de inhoud van de filosofische stellingen van Sartre kwam de lezer(es) weinig te weten.[2] In een ander artikel ging hij met Jaap Brandenburg in discussie over de vraag waarom Rotterdam het werkterrein van 'trotskisten' zou zijn.[3] Met deze artikelen bewoog hij zich geheel binnen de door de partij aangegeven kaders. Zijn publikaties uit deze periode kenmerkten zich juist door een volledige aanvaarding van het marxisme-leninisme. Toch werd hij eind 1951 uit zijn functie als scholingsmedewerker ontheven en tegelijkertijd werd hem een schrijfverbod opgelegd.[4] Achteraf bleek dit samen te hangen met zijn contacten met trotskisten en raden-communisten in de tijd dat hij nog geen lid was van de CPN. Men vond tevens dat hij er teveel eigen

ideeën op na hield.[5] In de opstellen *Stalinisme en Koude Oorlog in Nederland* en *Omgang met Ed. Hoornik en Nico Rost* in de nu verschenen bundel staan meer details over deze episode.

In 1956 werd het schrijfverbod weer opgeheven. Prompt verschenen er weer artikelen van zijn hand in *P&C*. Ook nu bleef hij aan de theoretische uitgangspunten van het marxisme-leninisme vasthouden. Mede door zijn studie filosofie, geschiedenis en Russisch, die hij in 1955 had afgerond, kenmerkten zijn artikelen uit deze jaren zich echter meer en meer door de nadruk, die hij op concreet historisch onderzoek legde. Het opstel *Herfsttij van het liberalisme*, dat ook in de bundel is opgenomen, is hiervan een voorbeeld.

Na de onthullingen over de terreur van Stalin behoorde Harmsen tot degenen in de CPN die hieruit conclusies trachtten te trekken. Niet alleen voor wat de beoordeling van de Sowjet-Unie betrof, maar ook over de vraag of vergelijkbare verschijnselen zich niet ook binnen de CPN voordeden.

Ook na de inval in Hongarije en de bestorming van Felix Meritis weigerde Harmsen zijn kritiek op het stalinisme onder stoelen of banken te steken. Toen hij dit in een in voorzichtige termen gesteld artikel in *P&C* tot uitdrukking bracht, betekende dit het gedwongen einde van zijn medewerking aan *P&C*. Uiteindelijk leidde het tot een breuk met de CPN.[6]

Programma van geschiedschrijving

Na zijn vertrek uit de CPN zou Harmsen zeer geleidelijk breken met het marxistisch-leninisme. Hoewel hij in 1970 in zijn boek *Lenin, filosoof van de revolutie* had doen uitkomen geen 'waterdicht schot' te plaatsen tussen de opvattingen en handelingen van Lenin en Stalin, blijkt hij in het artikel *Tegen arbeiderisme en sociologisme* uit 1971 zonder veel moeite het marxisme-leninisme te beschouwen als de basis waarop een socialistische theorie ontwikkeld kon worden. Eerst inhoudelijk en pas later ook in terminologie nam hij afstand van het marxisme-leninisme. Anno 1982 vat hij het marxisme-leninisme expliciet op als de theoretische uitdrukking van het stalinisme.[7]

De breuk met de CPN had verschillende consequenties, niet alleen voor de geschiedschrijving die Harmsen voor ogen stond, maar ook voor de opstelling van de CPN ten aanzien van zijn persoon en werk. De wijze waarop in de partijstrijd 1956-1958 het verleden werd gemobiliseerd middels de congresuitspraak en het rapport *De CPN in de oorlog*, vormde voor Harmsen een reden te meer om zich met de geschiedenis van de CPN bezig te gaan houden. Al in 1958 formuleerde hij in een tweetal artikelen in *De Brug* een program van geschiedschrijving over de CPN.[8] Dit program omvatte een drietal elementen. Ten eerste onderzoek naar de wortels van de CPN, zoals deze zich tot stalinistische partij ontwikkeld had. Ten tweede recht doen aan de historische rol van

leidinggevende personen in de CPN, die na de oorlog miskend, verguisd en belasterd waren. Dit hield tegelijkertijd een kritiek in op het unieke leiderschap van Paul de Groot. De afzonderlijk verschenen biografieën van Daan Goulooze en Mr. Alex S. de Leeuw zijn van beide punten de meest uitgebreide voorbeelden.[9] Ook in de bundel komt dit tot uitdrukking, zoals in zijn recensie van *De dertiger jaren*, geschreven door Paul de Groot, de nadruk die ligt op de geschiedenis van de CPN tussen 1918 en 1948 (11 van de opgenomen 18 opstellen behandelen deze periode), en in mindere mate in de levensschets van Dr. J. A. N. Knuttel.

In zijn program voor geschiedschrijving uit 1958 keerde hij zich voorts tegen een benadering waarin de uitkomsten al vóór het onderzoek zelf vaststonden. Harmsen legde de nadruk op empirisch onderzoek. De breuk met de partij maakte het voor hem mogelijk afstand te nemen van de opoffering van wetenschappelijke inzichten aan de politieke koers en wendingen van alle dag. Hij beklemtoonde het onderzoek naar de feiten en liet dit zelf uitkomen in uitvoerige, gedetailleerde beschrijvingen. Zijn proefschrift *Blauwe en rode jeugd* uit 1961 is hiervan een treffend voorbeeld. Hij bracht een rigoureus onderscheid aan tussen historisch onderzoek en theoretische conceptie.[10] Het historisch ambacht verving als het ware theorievorming. Voor hem gold het adagium van Franz Mehring 'liever feiten zonder dialectiek, dan dialectiek zonder feiten.' Na het uitkomen van *Blauwe en rode jeugd* zou het nog een tiental jaren duren voordat zich een evenwicht herstelde in zijn historisch werk tussen theoretische reflectie en historisch ambachtelijk onderzoek. Van welke politieke formatie hij na 1958 ook lid zou zijn, telkens zou hij tot de geschiedenis van de CPN terugkeren. Zijn geschiedschrijving over de CPN laat zich typeren als een doorlopende kritiek op het voortlevende stalinisme binnen de CPN. Juist ook, omdat binnen de partij geschiedschrijving gebruikt werd om dit stalinisme in stand te houden en te legitimeren.

Politieke betrokkenheid

De breuk met de partij had ook van die kant gevolgen. Zo lokte het verschijnen van *Blauwe en rode jeugd* van de kant van de CPN een zeer negatieve reactie uit. De resultaten van het onderzoek werden verdacht gemaakt door leidinggevende personen uit de jeugdbeweging, zoals Gortzak, Van Exter, Goulooze e.a., als 'verradersfiguren' te bestempelen. Harmsen zelf moest het ontgelden met de opmerking dat het boek 'een enorm personen-register (is) geworden, waarop de redactie van een telefoon-gids of politie-register jaloers zou zijn'.[11] Alsof Harmsen in dienst zou staan van de politie of de BVD! Een veroordeling en verdachtmaking van zijn werk, die ook latere publikaties van Harmsen ten deel zouden vallen, aangevuld met kwalificaties als 'NAVO-professor',

scheurmaker, renegaat e.d. In het geheel zijn er ruim zestig reacties van de kant van de CPN op hem en zijn werk verschenen, waarvan het grootste gedeelte negatief tot uiterst negatief. Pas de laatste paar jaar wordt de laster achterwege gelaten, maar van een stimulans voor een serieuze bestudering van zijn werk is nog geen sprake.[12] Misschien dat met de veranderingen, die zich binnen de CPN sedert het 26ste congres voltrekken, voor Harmsen de noodzaak van een afzonderlijke geschiedschrijving over de CPN weg aan het vallen is. Temeer daar zijn eigen program van destalinisatie, zoals dat in *Stalinisme en Koude oorlog in Nederland* omschreven wordt, ten uitvoer gebracht lijkt te worden.[13] Politiek rekent hij zich nu tot de socialistische vleugel van de sociaal-democratie en pleit hij voor eenheid van links, ook met de CPN. De rode draad kan nu afgehecht worden. De enkele losse eindjes die nog over zijn, zullen ook nog wel elders gepubliceerd worden.

Niet alleen in zijn geschiedschrijving over de CPN speelt en speelde zijn politieke betrokkenheid een grote rol, dit geldt ook voor zijn studies naar de geschiedenis van de jeugdbeweging en de vakbeweging. De actuele politieke discussie is steeds een belangrijke inspiratiebron voor zijn geschiedschrijving. Voor Harmsen is kennis van het verleden noodzakelijk om in het heden bewust handelend te kunnen optreden.

Lidmaatschap PSP

Na zijn CPN-tijd vond hij politiek onderdak eerst bij de *International Society for Socialist Studies* (ISSS) en vanaf 1964 bij de PSP. De ISSS werd in 1956 opgericht door de Brit G. D. H. Cole. Door Frits Kief werd de ISSS in Nederland geïntroduceerd en door Maria Snethlage werd in december 1957 het initiatief tot oprichting van een Nederlandse sectie genomen.[14] De ISSS stelde zich ten doel de grondslag van de linkse socialistische beweging te onderzoeken. Internationaal leidde de ISSS een kwijnend bestaan, maar de Nederlandse sectie bloeide aan het begin van de jaren zestig als bezinnings- en ontmoetingsplaats voor socialisten van zeer divers pluimage. De CPN weigerde op uitnodigingen voor deelname aan discussies in te gaan.

In het seizoen 1961-1962 werd een lezingencyclus verzorgd over de houdbaarheid van verschillende socialistische en communistische visies. Met *De perspectieven van het linkse socialisme in Nederland* en *De problemen van de vernieuwing en heroriëntering van het wereldcommunisme* leverde Harmsen hieraan een tweetal bijdragen. In 1964 hield hij een voordracht over *Oorsprong en wezen van het stalinisme*, waarin hij inging op de ontwikkeling van het marxisme in Rusland eerst naar leninisme en later stalinisme.[15] Binnen de ISSS en later binnen de PSP trof hij omstandigheden die stimulerend werkten op zijn

historische en filosofische arbeid.

Terwijl hij expliciet had aangegeven dat hij niet op het standpunt van geweldloosheid stond, beschouwde Harmsen als belangrijkste positieve punten van de PSP de afwezigheid van een gesloten ideologie en de sterk 'empirische' manier van politiek bedrijven. Voorts onderscheidde de PSP zich door de afwezigheid van een professioneel partij-apparaat, een afwijzen van de stelling dat de spanning in de wereld veroorzaakt werd door de communisten en tot slot de actieve ondersteuning van koloniale revoluties. Op basis van deze uitgangspunten was Harmsen in 1964 lid geworden van de PSP.

Door zijn lidmaatschap van de PSP, maar ook van de ISSS, stond hij midden in de discussie over aard en richting van het opkomend jongerenverzet. Al in de slotzin van *Blauwe en rode jeugd* gaf Harmsen aan wat volgens hem de politieke taak van een jongerenbeweging kon zijn, namelijk het behoud van de wereldvrede. In het verzet tegen de oorlog in Vietnam leek deze voorspelling redelijk uit te komen. Harmsen onderzocht de vooroorlogse vormen van jongerenverzet. De positieve manier waarop hij de politieke en culturele zelfstandigheid van jongeren waardeerde, kan beschouwd worden als een kritiek op de toentertijd nog gangbare denkbeelden over jongeren als 'massa-jeugd', 'asfaltjeugd', nozems etc. Tevens was het een voorzichtige ondersteuning van nieuw opkomende bewegingen.

Studentenbeweging

Aan het eind van de jaren zestig ontstond binnen de studentenbeweging belangstelling voor de geschiedenis van de arbeidersbeweging. Dit was o.a. een gevolg van de discussies over de maatschappelijke positie van studenten en academici en hun verhouding tot de arbeidersbeweging. Als wetenschappelijk medewerker aan het *Documentatiecentrum voor Nieuwste Geschiedenis* aan de *Universiteit van Amsterdam* stond Harmsen midden in het debat over democratisering van de universiteit, de positie van studenten, studentenvakbonden etc. Hij raakte betrokken bij de *SUN* en *Te Elfder Ure*. Het eerste artikel van Harmsen voor *Te Elfder Ure* was het ook in de nu gepubliceerde bundel opgenomen *Tegen arbeiderisme en sociologisme*. Hij zette zich af tegen een marxistisch-leninistisch arbeiderisme onder studentenactivisten en tegen ideeën van revolutionaire voorhoede bestaande uit intellectuelen.[16] Naar aanleiding van de rond deze tekst ontstane polemieken zette hij in het artikel *Ekonomie, politiek en geschiedenis* nogmaals uiteen de gevaren van een politiek die lineair afgeleid werd uit de theorie in plaats van uit een concrete analyse van de historische werkelijkheid.[17] De redactie kondigde in hetzelfde nummer aan dat Harmsen uitvoerig terug zou komen op de geschiedenis van de vakbeweging, om zo meer duidelijkheid te scheppen in de verhouding tussen politiek en economie.

En inderdaad verscheen in 1973 *Kommunistische vakbewegingspolitiek tussen de wereldoorlogen*, gevolgd door het opstel *Het ontstaan van de Eenheids Vak Centrale*, die beide ook in de bundel zijn opgenomen.[18]

Bevrijding van de arbeid

Aan het begin van de jaren zeventig zag hij in het radicaler optreden van de vakbeweging weer perspectieven voor fundamentele maatschappijverandering. In de voorgaande periode was hij weinig optimistisch gestemd geweest over de mogelijkheden van een verandering in socialistische zin.

Meer en meer begon de PSP voor Harmsen haar aantrekkelijkheid te verliezen, vooral vanwege het uitblijven van samenwerking met andere progressieve partijen en het ontbreken van verbindingen met de vakbeweging. Voor hem zou deze situatie zich echter snel veranderen.

In 1973 vroeg Leen van der Wel, scholingsmedewerker bij de *Industriebond NVV*, aan Harmsen of hij iemand wist die het geschiedenisonderdeel van de kaderscholing kon verzorgen. Tot zijn verbazing bood Harmsen aan dit zelf voor zijn rekening te nemen. Een directere betrokkenheid bij de georganiseerde strijd van de arbeidersklasse kon hij nu weer voor zijn geschiedschrijving tot stand brengen. Uit deze samenwerking is in de loop der jaren een reeks van artikelen en boeken voortgekomen. Voorbeelden hiervan zijn *Voor de bevrijding van de arbeid*, samen geschreven met Bob Reinalda (1975) en het samen met Floor van Gelder en Jos Perry geschreven *Mens en Werk* (1980). Ook in zijn geschiedschrijving over de vakbeweging komt zijn politieke betrokkenheid naar voren. Niet alleen door zijn onderwerpkeuze en de aandacht voor strategische problemen van de vakbeweging, maar ook blijkt dit uit zijn voortdurende pleidooi voor georganiseerd en strijdbaar optreden.

Geen neutrale geschiedschrijving

Een van de meest in het oog springende karakteristieken van het historisch werk van Harmsen is de politieke inzet. Zowel in zijn geschiedschrijving over het communisme in Nederland, als over de jeugd- en vakbeweging, komt dit naar voren. Bij hem treft men geen beroep aan op waardevrije of objectieve neutrale wetenschap, maar bedrijft hij mede door zijn geschiedschrijving politiek. Onder politici is hij historicus, onder historici politicus.

Tot slot nog een enkele opmerking over de nu verschenen bundel. Het is zonder meer een zeer lezenswaardig boek geworden, ondanks of misschien juist wel dankzij de soms polemische stijl. Samen met de reeds genoemde uitgebreide biografieën over Daan Goulooze en Mr. Alex S. de Leeuw laat zich deze bundel lezen als een overzicht van de geschiedenis van de CPN, waarbij

de nadruk ligt op de periode tussen 1918 en 1948. Over de uiteindelijke keuze van de nu herdrukte artikelen door de redactie van de *SUN* valt natuurlijk bij de aanwezigheid van zo'n veelheid van mogelijkheden altijd te twisten. Zo zou men zich kunnen afvragen of het artikel over Rinus van der Lubbe niet achterwege gelaten had kunnen worden en vervangen door de biografieën van Geert Sterringa en Jan Dieters, daar de levensschets van Van der Lubbe bijna in zijn geheel verwerkt is in de biografie van Goulooze uit 1980.[19] Ook al vormt het verschijnen van deze bundel in zijn eigen ogen een afronding van een afzonderlijke geschiedschrijving over de CPN, laat het voor de CPN een begin zijn van een serieuze bestudering en verwerking van de resultaten van zijn onderzoek.

Amsterdam, juni 1982

Noten

1. Ger Harmsen, *Nederlands kommunisme. Gebundelde opstellen.* Nijmegen, 1982.
2. 'Existentialisme en marxisme'. *Politiek en Cultuur,* 1948, pp. 199-203.
3. G. Harmsen, 'De ontwikkeling van het trotskisme', *P&C,* 1949, 199-207; ibidem, 'Het werkterrein van de trotskistische agenten', *P&C,* 1949, pp. 353-356; J. Brandenburg, 'Waarom is vooral Rotterdam het werkterrein van de trotskisten?'. *P&C,* 1949, pp. 299-303.
4. 'Resolutie van het Dagelijks Bestuur der CPN over de Partij-scholing'. *De Waarheid,* 7 december 1951.
5. *Nederlands kommunisme,* p. 44.
6. G. Harmsen, 'Hoe staat het met onze theorie', *P&C,* 1957, pp. 34-41; cf. A. Koper, 'Het XXste Congres van de CPSU en de geblokkeerde destalinisatie van de CPN (1956-1958)'. *Komma,* jrg. 2, no. 2, sept. 1981, pp. 19-20.
7. *Nederlands kommunisme,* pp. 14, 32-36.
8. Onder het pseudoniem Jan van Doorn: 'Wat kan revolutionairder zijn dan de waarheid?'. *De Brug, Maandblad voor vrede en socialisme,* nr. 5, september 1958; 'Een wandeling in de tuinen van de partij-geschiedenis', ibidem, nr. 6, oktober 1958.
9. *Rondom Daan Goulooze. Uit het leven van kommunisten.* Nijmegen 1980; 'Leven en werk van mr. Alex S. de Leeuw. Kommunisties politikus tussen de wereldoorlogen. Een bijdrage tot de geschiedenis van het nederlandse marxisme-leninisme'. *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland 1977,* pp. 9-190.
10. *Blauwe en rode jeugd. Ontstaan, ontwikkeling en teruggang van de Nederlandse jeugdbeweging tussen 1853 en 1940.* Assen 1961. Reprint Nijmegen 1975, p. 10.
11. J. W(olff), 'Wetenschap van het achterbalcon. Geschiedenis of zelfportret'. *De Waarheid,* 10 augustus 1961.
12. Enige voorbeelden van reacties van de kant van de CPN zijn: M. Bakker, 'De historicus van het sleutelgat',*De Waarheid,* 29 december 1967; N.N. "Anti-communistische 'geschiedschrijving'", *De Waarheid,* 26 mei 1967; S. Schreuders-Bacchini, 'Afbraakpolitiek en studentenbeweging', *P&C,* 1971, pp. 488-496; G. Schreuders, 'Een scheurmaker van professie wordt professorale scheurmaker', *De Waarheid,* 5 december 1974; S. Geugjes, 'Renegatenhulp voor Den Uyl. Vakbewegingsgeschiedenis door de bril van een NAVO-professor (1)', *De Waarheid,* 17 januari 1976; S. Geugjes, 'Een renegaat geeft zich bloot: lasteren tegen links, lief zijn voor de CIA. Vakbewegingsgeschiedenis door de bril van een NAVO-professor (slot)', *De Waarheid,* 19 januari 1976; *Over aanpassingen en vervalsingen van het marxisme-leninisme.* Uitgave van het CPN-district Amsterdam z.j. (1977).
13. *Nederlands kommunisme,* p. 47.
14. P. Denekamp e.a., *Ontwapenend. Geschiedenis van 25 jaar PSP.* Amsterdam 1982, pp. 88-89.

15. G. Harmsen, 'Oorsprong en wezen van het stalinisme'. *ISSS-berichten*, no. 38, pp. 2-21; ook in: *De actualiteit van Marx. Een symposium.* Den Haag 1964, pp. 157-182.
16. Naast een uiteenzetting wat z.i. de taken van de studentenvakbonden zouden moeten zijn, ging hij in een in het in de bundel afgedrukte opstel ontbrekende passage in op de positie van de SUN zelf. Hij pleitte voor een organisatorisch zelfstandige opstelling van de SUN, los van de leiding van deze of gene revolutionaire partij. Hierin zag hij waarborgen voor het kunnen verrichten van wetenschappelijke arbeid. Uitgaande van de gedachte dat er geen verschil in de positie van arbeiders en intellectuelen bestond, werd dit in 'P&C' beschouwd als een poging van Harmsen om de studentenbeweging te desoriënteren. De positie van het IPSO is wat dit betreft tekenend voor de veranderingen die zich binnen de CPN hebben voorgedaan; cf. *Te Elfder Ure*, jrg. 18 (1971), no. 9/10, p. 469; S. Schreuders-Bacchini, 'Afbraakpolitiek en studentenbeweging'. *P&C*, 1971, *pp. 488-496.*
17. In *Te Elfder Ure*, jrg. 19 (1972), nr. 9, pp. 522-543.
18. *Nederlands kommunisme*, pp. 91-182.
19. *Rondom Daan Goulooze*, pp. 64-68, 95-100.

Het concept van de intellectueel als onbaatzuchtige hulpkracht

André Roelofs

Ik zou graag met een persoonlijke noot willen beginnen. Ik heb Ger Harmsen voor het eerst echt ontmoet in, naar ik meen, 1948 of 1949. Merkwaardigerwijs was dat honderd meter hiervandaan. Om de hoek in de Muiderstraat — toen nog een smalle straat, niet opgeofferd aan de stadsdoorbraken — waar helemaal boven in een oud pand de scholing plaatsvond van de communistische studenvereniging Perikles. Ik was toen nog geen student, maar ook oudere middelbare scholieren mochten bij uitzondering meedoen. Zo kwam ik in het gezelschap van diep en wijs orerende personen als de latere historicus A. A., toen nog gewoon Toon de Jonge, de beeldhouwer Harrie Visser, Catrien Wolff en ook Wim Klinkenberg. Ger Harmsen, toen landelijk scholingsleider van de CPN, oefende er het toezicht uit en hield zelf vaak inleidingen. Behandeld werden voornamelijk marxistische werken waarbij het streng toeging. Er werd echt overhoord en wie de opgegeven hoofdstukken niet gelezen bleek te hebben, kreeg behoorlijk op zijn tabernakel. Wat ik toen van het behandelde echt begrepen heb, is inmiddels bij mij onderwerp van gerede twijfel, maar dat neemt niet weg dat zeer zeker *mijn* belangstelling voor theoretische geschriften in die tijd zijn oorsprong heeft. Die belangstelling heeft bij mij in actieve vorm geduurd tot het eind van de jaren vijftig toen de ontluistering van Stalin en de Sowjet-Unie zich bij mij — en naar ik zeker weet bij vele anderen — vertaalde in een desinteresse voor de literatuur die voordien als heilig had gegolden. De hele jaren zestig heb ik me bezig gehouden met zeer praktisch journalistiek werk, gericht op feiten en gebeurtenissen. Het heeft mij getroffen dat zich bij Ger Harmsen iets soortgelijks heeft voorgedaan. Dit *Down to Earth*-fenomeen is naar mijn oordeel echt een fase geweest in de ontwikkelingsgeschiedenis van de verhouding tussen de communistische beweging en de intellectuelen die met haar te maken hadden. Ik denk trouwens dat zich overeenkomstige verschijnselen van afstand nemen ook op andere momenten in de historie hebben voorgedaan. Wat dat betreft is er denk ik een golfbeweging.

In dienst van de partij(leiders)

In de jaren rond 1950 was het gezag van Ger Harmsen als theoreticus in de

CPN zeer groot, behalve bij sommige hogere partijfunctionarissen. Voor een deel echter was dit gezag ook het gevolg van de banden met Paul de Groot met wie Ger in die tijd nauw samenwerkte en met wie hij — althans naar de informatie die mij toen gegeven werd — het *derde zogeheten leerboekje voor de Arbeidersbeweging*[1] schreef, dat een zeer grote rol speelde in de CPN-opvattingen door de hele vijftiger jaren heen. Het is de moeite waard dit boekje nog eens door te lichten.

Ik wijs op die band met Paul de Groot om een andere reden dan sommigen van u wellicht denken. Die reden heeft minder met Ger Harmsen dan met Paul de Groot te maken. Een bijzonderheid van de naoorlogse CPN was dat wanneer intellectuelen een vooraanstaande rol speelden dat vaak was in een soort persoonlijke dienst van de nummer één van de partij. Doorgaans jonge, veel belovende intellectuelen die er door De Groot werden uitgepikt en, soms tot hun eigen verbazing, uitgeroepen tot *de* partij-intellectueel en -theoreticus. Mijns inziens was Ger Harmsen van deze reeks de eerste en Jurrie Reiding de laatste, met daartussen een aantal andere, onder wie — zij het tot op zekere hoogte — Ger Verrips en daarna André de Leeuw.

Ook dit — de intellectueel in dienst van de partijleider — is een fenomeen. In ieder geval een symptoom van het jarenlange onvermogen van de CPN intellectuelen als intellectueel-zelfstandigen te accepteren en te waarderen. Pas de laatste paar jaar is daar mijns inziens in en buiten de besturen, en dan nog maar ten dele, een kentering in gekomen. Op die notie van zelfstandigheid kom ik later nog op terug. Ten dele is dit ook een algemeen probleem van de communistische beweging: de blinde onderschikking van de persoon. Het heeft iets fascinerends en is, naar gebleken, levensgevaarlijk.

Wat Ger Harmsen betreft had deze positie tot gevolg dat hij via een enkele resolutie ongedaan gemaakt kòn worden. Een en ander was natuurlijk allerminst los te zien van de buitenlandse voorbeelden waar, zoals bekend, het centraal comité van de communistische partij van de Sowjet-Unie zich zelfs niet ontzag om in resoluties waardeoordelen te geven over symfonieën van Prokofjew en Sjostakowitsj. Om nu mijn persoonlijke noot over Ger Harmsen af te ronden: ik heb hem ook na de studentenscholing in de Muiderstraat vele malen van dichtbij meegemaakt, bij hem thuis in de Eerste Atjehstraat, op kadercursussen, tijdens zomerkampen, in de Roemer Visscherstraat op het toenmalige partijbureau, later in Felix Meritis, bij de redactie van Politiek en Cultuur. We hebben ook beiden deelgenomen aan de verdediging van Felix Meritis in november 1956. Onze laatste ontmoeting in partijverband kan ik me ook herinneren, ergens in 1958 of waarschijnlijk in 1959. De breuk moet toen al een feit geweest zijn, hoewel toen althans in mijn gevoel nog niet definitief. We liepen elkaar volkomen onverwacht tegen het lijf in de vestibule van Felix Meritis. We

waren beide verrast en ik weet nog dat ik zei: *'Ben jij óók anticommunist geworden?'. Waarop Ger zei: 'Nee, ik ben geen anticommunist geworden.'*

Anti-stalinisme

Het meer fijnzinnig onderscheid tussen kapitalistisch anticommunisme en socialistisch anticommunisme waarmee Gijs Schreuders verleden jaar hier in de Populier tijdens het debat met Harmsen overvallen werd, was toen nog niet uitgevonden. Ik zie in dat onderscheid èn in de term socialistisch anticommunisme trouwens nog steeds weinig brood. Wel in anti-stalinisme; als term en als actierichting. Ik weet nog wat mijn gevoelens waren na die ontmoeting in de vestibule van Felix: ik twijfelde en piekerde. Een gespreksbasis was er kennelijk al niet meer. Mijn antwoord op mijn vraag van toen: is Ger Harmsen anticommunist geworden, zal ik straks nog geven.

Na 1959 heb ik Ger Harmsen nog maar op grote afstand gezien. Een uitzondering was het PSP-congres in Groningen in naar ik meen, 1972. Dat waren de meest chaotische jaren van de PSP en de nadagen van het PSP-lidmaatschap van Harmsen. Over dat congres heb ik in De Waarheid nog een beschouwing gegeven waarin ook Harmsen voorkwam. De passage lees ik u voor. Daarin stond dat op dit congres '(...) persoonlijke hobbyismen en schoolmeesterbetweterigheden culmineerden in een verbijsterende hoop rimram. Zoals over het vraagstuk of de PSP die zoals iedereen weet geen arbeiders telt, toch een arbeiderspartij is of misschien zelfs wel een arbeidersvoorhoedepartij. In deze theoretische discussie trad ook G. Harmsen op die na een verblijf in anarchistische kring in de PSP ronddoolt als een Don Quichotte die zich naar eigen omschrijving het 'herformuleren' van het marxisme ten doel stelt. 'Uit de statistieken blijkt helemaal geen opgaande lijn van de loonstrijd' was een van de waarlijk richtinggevende uitspraken die ditmaal uit zijn mond vielen op te tekenen. Voor het overige viel op dat Harmsen vooral de verzoening met de trotskisten van PL trachtte te bewerkstelligen'. Einde citaat. Een fotocopietje zal ik straks aan hem geven. Voor zijn verzameling.

De eerste keer dat we elkaar, laten we maar zeggen, echt ontmoetten was — symbolisch — tijdens het Stalinismecongres. Nu zitten we hier. Geflipte stalinisten met een zeer uiteenlopende ontwikkelingsgeschiedenis. Mij is het een genoegen.

Ik hoop dat u mij niet kwalijk neemt dat ik bij deze persoonlijke noot wat lang bleef staan. Dat was niet omdat die terugblik van mij belangrijk is, maar omdat het mijns inziens niet anders kan. Daarvoor is wat er gebeurd is te zeer overladen met emoties en met persoonlijke dingen.

Waarmee allesbehalve gezegd is dat het daarbij gelaten kan worden. Want 'there is system in the madness'. Het is voor communisten en voor anderen van belang waar de 'madness' hem in zit. Ik denk dat een deel van de oorsprong al gezocht moet worden bij Marx en diens notie van DE ARBEIDERSKLASSE als DE klasse die zichzelf zou bevrijden en daarmee het hele volk. Dat was een geniale analyse maar een eenzijdige, ingegeven door de indruk die de industriële revolutie in Engeland maakte.

Toch is deze notie blijven bestaan en naarmate hij minder zinvol werd meer verabsoluteerd, zoals dat vaak gaat. Overbodig te zeggen dat dit wat betreft de intellectuelen een problematische positie opleverde, die echter helemaal niet als zodanig werd erkend. Zoals bijvoorbeeld blijkt uit een toespraak van Paul de Groot uit 1956. In een voordracht voor een vergadering van studenten van de Amsterdamse universiteit concludeerde hij als volgt, ik citeer: 'De arbeidersklasse is de drijvende en handelende kracht in onze maatschappij. Maar zij heeft daartoe de hulp van de intellectuelen nodig, zij verzoekt om die hulp en waardeert die wanneer zij onbaatzuchtig geboden wordt.'

Dit was op 14 maart 1956, vlak na zijn terugkeer van het XXste partijcongres in Moskou waar Chroestjow over Stalin had gesproken maar waarover door De Groot niet werd gerept. Goed, dat laatste is ten dele een andere zaak; waar het mij nu om gaat is de omschrijving van de intellectuelen als hulpkracht met daaraan toegevoegd de intrigerende conditie van onbaatzuchtigheid.

In de praktijk is overigens deze opvatting over de intellectuelen als hulpkracht vaak gecompenseerd door een andere opvatting. Dat was de opvatting dat de arbeidersklasse van zichzelf uit wel klassebewustzijn ontwikkelde maar dat het socialistisch bewustzijn van buitenaf in de arbeidersklasse werd ingebracht, met name door intellectuelen. Om te beginnen door Marx en Engels. In deze spanningsverhouding hebben intellectuelen vaak een vruchtbare rol gespeeld in de communistische beweging, vooral in tijden dat deze zijn vleugels uitsloeg en anderen de hand rijkte, zoals bijvoorbeeld ten tijde van het Volksfront.

Toch heeft de notie van intellectuelen als hulpkracht altijd bestaan en altijd een negatieve druk uitgeoefend. Mijns inziens is het nodig hiermee schoon schip te maken. Natuurlijk zijn arbeiders een belangrijke groep uitgebuitenen en onderdrukten, maar er zijn er meer. Er zijn hele onderdrukte volkeren en ook de vrouwen vormen een onderdrukte groep. Bovendien is DE arbeidersklasse als *politieke* categorie niet te hanteren. Meer en meer treedt wat we tegenwoordig noemen de gelaagdheid van de arbeidersklasse in het oog en wordt duidelijk dat met het pluriformer worden van de maatschappij ook de verschillen binnen de gelaagde arbeidersklasse groot kunnen zijn. Bovendien is de tijd dat de intellectuelen alleen voortkwamen uit de heersende klasse — en dus klasseverraad moesten plegen om onbaatzuchtig de arbeidersklasse te kunnen

dienen — reeds lang voorbij. Tot zover Marx.

Het kant-en-klare recept

Er is nog een andere notie die mijns inziens de verhouding tussen de communistische beweging enerzijds en de intellectuelen anderzijds zwaar heeft belast. Overigens niet alleen die verhouding. Kortgezegd is dat de idee dat *we sinds 1917 weten hoe het moet*. En dat het er dus om ging de krachten te verzamelen om tot stand te brengen wat ook bij de Oktoberrevolutie gelukt was. Dit leidde tot grote nadruk op het belang van een sterke *organisatie*. Het leidde ook tot het gevoel dat het er op aan kwam de communistische revolutionaire opvattingen vooral zuiver te houden en afwijkingen dus scherp te bestrijden. Verder leidde de idee te weten hoe het moet natuurlijk tot het codificeren van de opvattingen tot een gesloten en voltooid systeem. Voor intellectuelen àls intellectuelen was daarmee voornamelijk de taak weggelegd het vaststaande systeem van het 'marxisme-leninisme' naar de actuele werkelijkheid te vertalen en de werkelijkheid in het licht van het systeem te interpreteren. Dat daarbij, met name in de Sowjet-Unie, de kunst van het 'hineininterpretieren' tot grote hoogte werd ontwikkeld, getuigt alleen maar van het byzantijnse karakter van het daar bestaande staatkundige bestel.

Ik realiseer me dat ik het me met deze nadruk op opvattingen en noties enerzijds gemakkelijk en anderzijds moeilijk maak. Gemakkelijk omdat het zou kunnen lijken dat het allemaal maar om wat ondoordachtheden heeft gehandeld en dat het voldoende is daarvan afstand te nemen. Moeilijk omdat het lijkt alsof ik voorbij zou willen gaan aan de dramatische en tragische aspecten die ook aan dit stuk van de communistische geschiedenis voor personen en groepen personen hebben gezeten.

Ik denk dat het nodig is op twee niveaus het spoor terug te volgen. Op het niveau van de theorie en op het niveau van de historie. Wat het tweede betreft ben ik het met Claudin eens dat de aansluiting bij de Comintern met de daarop gevolgde, eertijds zo geroemde bolsjewisering negatief is geweest. Verder dat de combinatie van bepaalde verkeerde noties en wat ik beschouw als het 'afgeleide stalinisme' in de praktijk van de CPN ook in ons land geleid heeft tot een niet onaanzienlijk aantal gevallen van karaktermoord en eerroof, die ook niet met verwijzingen naar de Koude Oorlog kunnen worden goedgepraat. Ik heb ook elders als mijn mening gegeven dat voorzover dit door de CPN als partij is gebeurd, met name in de vorm van congresuitspraken, moet worden teruggenomen. Natuurlijk geldt hiervoor wat Ger Harmsen schrijft in zijn 'Stalinisme en Koude Oorlog in Nederland', te weten dat het 'voor degenen die kort na de Tweede Wereldoorlog reeds politiek aktief waren niet meevalt thema's als dit

aan een zakelijke beschouwing te onderwerpen omdat zij in de extreme politieke kontroversen van die jaren zozeer partij waren dat het opnieuw oprakelen ervan heftige emoties oproept'. Hoewel dit aan beide kanten geldt en bij het helen van oude breuken en wonden nieuwe wonden en breuken vermeden moeten worden, is een deugdelijk eerherstel in deze kwesties nodig. Niet alleen om redenen van rechtvaardigheid maar ook omdat dit mijns inziens deel uitmaakt van de grote katharsis waaraan de communistische beweging behoefte heeft.

Ik denk dat sommige delen van de communistische beweging in de wereld, of wat zich zo noemt, tot een dergelijke katharsis niet in staat zullen zijn. Of het in Nederland zal lukken staat niet helemaal vast, maar de kansen zijn niet slecht. Wat dat betreft kan binnen de CPN een overgrote meerderheid zich geheel en al vinden in de uitspraak van Henk Hoekstra dat wanneer de CPN zich niet vernieuwt, er over enige tijd niets meer te vernieuwen zal zijn. In het laatste geval verdient zij ook niet meer.

De critici serieus nemen

Tot zo'n vernieuwing behoort de noodzaak zijn kritici *serieus te nemen*. Onder communisten is het een gevleugeld woord dat je om te weten wat er gebeurd is, de boeken van renegaten moet lezen. Dt is niet altijd waar, maar vaak wel, zie Deutscher, Claudin en anderen. Afgezien van het feit dat het woord renegaten verkeerd is, worden met genoemde maxime twee dingen onderstreept:

— dat partijleidingen niet geroepen zijn de geschiedenis vast te stellen, ook marxistische partijleidingen niet;
— dat binnen de communistische partijen de ruimte voor onafhankelijke intellectuele arbeid vaak bedroevend gering was.

Deze twee dingen zijn, lijkt mij, ook een bestanddeel van 'het geval Harmsen', beter gezegd, de verhouding Ger Harmsen tot de CPN. Ger Harmsen is weleens verweten dat hij bij zijn schrijven over de communistische beweging in Nederland gedreven werd door persoonlijke gevoelens. Dat zal best waar zijn en waarschijnlijk is Ger Harmsen de laatste om dat vlakweg van de hand te wijzen.

Het gaat er ook niet om of alles wat Harmsen over het communisme in Nederland geschreven en gezegd heeft volstrekt juist en altijd geheel en al redelijk is. Ik vind wel dat Ger Harmsen — een paar stukken van zijn hedenmiddag verschenen bundel heb ik nog eens doorgelopen — geen anticommunist is geworden. Ik vind dat een prestatie van hem.

Wat de persoonlijke drijfveren betreft zou ik willen zeggen dat het taar-

zonder niet had gekund. Persoonlijke gevoelens zijn vaak sterke drijfveren, dikwijls niet de slechtste. Vele linksen, niet alleen communisten, zijn dat de laatste jaren meer en meer gaan beseffen. Ook de feministen hebben ons in dit opzicht iets geleerd. Bovendien: wie idealen wil herijken, in de huidige tijd de vraag stelt waarom en waarvoor doen we het eigenlijk allemaal, wat is de zin en de strekking van onze actie — die zal persoonlijke gevoelens niet kunnen ontberen. Naar mijn mening moet de CPN bereid zijn ook in de spiegel te kijken die Ger Harmsen voorhoudt. Daarbij gaat het niet louter om de CPN, zomin als de moeilijkheden waarin de PvdA verkeert in een sfeer van 'eigen schuld, dikke bult' afgedaan kunnen worden als alleen maar problemen van de PvdA en niet heel links.

Over de scheidslijnen heen

Er is inderdaad 'zwaar weer op til' en links, in al zijn verscheidenheid, zal antwoorden moeten vinden op fundamentele problemen, voor een deel oude, voor een deel nieuwe.

Verre van iets af te willen doen aan de betekenis en de inbreng van andere linkse stromingen — integendeel — denk ik dat we moeten stellen dat zowel de sociaal-democratie als het communisme geprobeerd hebben het kapitalisme aan te tasten. Beide op uiteenlopende wijze en beide met een bepaalde mate van, uiteenlopend, succes. Beiden zijn daarbij echter ook op grote moeilijkheden gestoten. De sociaal-democraten op de structurele weerstand en elasticiteit van het bestaande systeem, dat ook echte hervormingspogingen vaak als een spons wist op te vangen. De communisten op de onmogelijkheid via een kloeke overname van de staatsmacht, op bureaucratische wijze, van bovenaf een nieuw stelsel op te leggen.

Het eerste maakte sociaal-democraten die wel degelijk socialisme wilden, vaak tot een soort van personeelsafdeling van een groot concern die in goede tijden leuke dingen kan/mag organiseren, maar in slechte tijden de ontslagen moet aanzeggen. Het tweede heeft communisten of hun opvolgers gemaakt tot bureaucraten en een onderdrukkende kaste.

In mijn visie zijn beide dan ook aan herbezinning toe. En dat in het licht van de gewijzigde situatie rond het eind van de twintigste eeuw — als de mensheid die haalt. In feite worstelt heel links met grote problemen. Door allerlei omstandigheden vindt die worsteling op dit ogenblik ten dele het eerste en het hevigst plaats bij de CPN. Dat geldt trouwens bijvoorbeeld ook voor de strijd om het feminisme. Misschien heeft de CPN in sommige opzichten ook het meeste op te ruimen. Op andere momenten en op andere kwesties zullen het andere linkse groepen zijn waar het debat zich concentreert.

Mij dunkt dat zulke debatten voor heel links van levensbelang zijn en ook niet alleen binnen de eigen groepen gevoerd kunnen worden. Het is nodig over politieke scheidslijnen heen verwantschappen te cultiveren. Zo goed als het nodig is elkaar, bij alle meningsverschillen en debatten, te beschermen. Bijvoorbeeld wanneer de PSP zoals in Eindhoven door de BVD belaagd wordt of wanneer de PvdA in de persoon van Max van de Berg door de Telegraaf en de TROS op infame wijze wordt aangepakt. Een van de slechte tradities is het hardste uit te halen op wat het dichtste bij staat — en dat zeg ik ook als zelfkritiek. Links moet tot samenspraak en samenwerking komen, wat mij betreft inclusief de mogelijkheid van hergroeperingen, en dat op straffe van gemeenschappelijke nederlagen. Bij zo'n toenadering zijn kritische intellectuelen — binnen en buiten partijen — van cruciaal belang. Zoals intellectuelen altijd een grote rol gespeeld hebben op belangrijke kruispunten.

Noot

1. Naar Ger Harmsen mij later meedeelde heeft hij meegewerkt aan het eerste en het tweede deeltje van dit leerboek maar met het derde deel ervan geen bemoeienis gehad — AR.

Het Nieuwe Europa

Duco Hellema

Op veel plaatsen is het afgelopen jaar gedebatteerd over de toekomst van Europa. Dat gebeurde tegen de achtergrond van de zich verslechterende verhouding tussen Oost en West, de toenemende spanningen binnen de Atlantische wereld en het groeiende verzet tegen de bewapeningsplannen van de NAVO. Verschillende malen werd geconcludeerd dat zowel West- als Oost-Europa zich zouden moeten losmaken van de supermachten en daarmee van de waanzin van de bewapeningswedloop. Ook binnen de CPN pleitten vooraanstaande leden voor 'beëindiging van het blokdenken'. Een overeenkomstige passage werd zelfs opgenomen in het verkiezingsprogramma. Dat is vroeger wel eens anders geweest. Om uiteenlopende redenen voelden zowel de communistische als sociaal-democratische partijen weinig voor vergroting van de Westeuropese militaire zelfstandigheid.

Net als vroeger staan in de huidige Nederlandse discussies over de toekomst van Europa de militaire verhoudingen centraal. Dat komt omdat de Westeuropese afhankelijkheid ten opzichte van de Verenigde Staten zich op dit terrein het meest grijpbaar aftekent. Het wordt steeds duidelijker dat de NAVO, en met name de militaire politiek van de Reagan-regering de Westeuropese veiligheid niet garanderen. Integendeel, ze brengen de Westeuropese landen aan de rand van de afgrond en die moeten er nog miljarden voor betalen ook. De moderniseringskwestie brengt dat alles eens te meer aan het licht.

Plaatsing van die nieuwe raketten zou de spanning tussen Oost en West vergroten, zou de kans op een nucleair conflict naderbij brengen. De Verenigde Staten zouden wellicht buiten schot blijven, terwijl de Westeuropese landen niets te vertellen zouden hebben over de in West-Europa gelegerde Amerikaanse atoomwapens. De Westeuropese partners leveren in dat geval slechts de slachtoffers.

Het is begrijpelijk dat het vertrouwen van de publieke opinie in de Atlantische samenwerking af begint te nemen. Het Amerikaanse imperialisme heeft de afgelopen tien jaar veel van zijn wervende kracht verloren. In politiek opzicht door Vietnam en Watergate; in economisch opzicht door de crisis en de verscherpte concurrentieverhoudingen binnen de westerse wereld. El Salvador en de griezelige bewapeningsuitgaven van de regering-Reagan hebben dat verminderde vertrouwen bepaald niet kunnen herstellen.

De militaire coup in Polen heeft het streven naar Europese zelfstandigheid alleen maar versterkt. Polen heeft voor de zoveelste maal aangetoond welke de-

sastreuze gevolgen de blokvorming ook voor de Oosteuropese landen heeft. De verbondenheid van links in West-Europa met Solidariteit is groot.

Het gevoel van onmacht ook, omdat ook voor links in West-Europa het IJzeren Gordijn keer op keer een harde realiteit blijkt te zijn. Het streven naar een neutraal, zelfstandig en op termijn herenigd Europa lijkt ook aan de verbondenheid met de democratische oppositie enig politiek perspectief te bieden.

Het Europese Alternatief

Het is niet de eerste keer dat de militaire verhoudingen tussen West-Europa en de Verenigde Staten ter discussie staan. In de naoorlogse Westeuropese politiek is het idee van een grotere militaire zelfstandigheid in de meeste gevallen onderdeel geweest van rechtse strategieën. Na het afsterven van de Derde Weg, en vergelijkbare bewegingen, is het Europese Alternatief in de praktische politiek (afgezien van utopieën) bepleit door rechtse partijen, met name door de West-duitse CDU en de Franse Gaullisten.

Dat zelfstandigheidsstreven heeft altijd een sterk militair karakter gehad en was, tweede helft vijftiger en eerste helft zestiger jaren, met name gericht op de kwestie van de zeggenschap over de in West-Europa gelegerde atoomwapens. Strauss en De Gaulle waren in deze jaren de meest uitgesproken exponenten van dit streven, zij het in zeer uiteenlopende varianten. De Gaulle zette de Force de frappe (de Franse kernmacht) op poten; Strauss was een groot, maar weinig succesvol voorstander van een Europese kernmacht.

Het Westeuropese zelfstandigheidsstreven in de vijftiger en zestiger jaren hing nauw samen met pogingen de 'Amerikaanse uitdaging' ook op economisch terrein aan te gaan. Dat zou moeten gebeuren door middel van statelijke bescherming en ondersteuning van de Westeuropese ondernemingen, met name die in de speerpuntsectoren. Een supranationele EEG zou het Europese raamwerk kunnen vormen voor een dergelijke poging de concurrentie met de Amerikaanse multinationals aan te gaan, al hadden de Europeanen binnen de CDU en Gaullisten hierover uiteenlopende opvattingen. Het opzetten van een zelfstandige Westeuropese wapenindustrie zou een centrale schakel moeten vormen tussen de economische en militaire aspecten van dit Europese Alternatief.

Ondanks de overeenkomsten, bestonden er tussen Gaullisten en CDU/CSU-europeanen grote meningsverschillen en belangentegenstellingen. Meer in het algemeen kan men zeggen dat onder de voorstanders van een zelfstandig Europa de tegenstellingen vaak zo groot waren, dat nauwelijks sprake is geweest van een werkelijk gecoördineerd streven naar hechtere politieke samenwerking. Voor zover dat wel dreigde te gebeuren, zoals in 1963 bij het door Adenauer en De Gaulle ondertekende samenwerkingsverdrag (dat onder meer

militaire samenwerking beoogde), was de verontrusting daarover in Washington zeer groot. In 1963 was daar echter al snel weinig reden meer toe, omdat Adenauer enkele maanden na ondertekening van het verdrag van het politieke toneel verdween.

Strauss en De Gaulle waren reactionaire politici. Het is wat dat betreft opvallend hoe met name De Gaulle in de huidige discussie over een Nieuw Europa een soort eerherstel lijkt te krijgen. Daarbij mogen we echter niet voorbijgaan aan het autoritaire karakter van zowel Strauss' als De Gaulle's politiek. Brugsma, een van de vooraanstaande woordvoerders van het streven naar een Nieuw Europa, wil "ere wie ere toekomt De Gaulle's Europa der Vaderlanden scheppen" (Volkskrant, 3 april 1982), maar vermeldt niet dat het economisch fundament van De Gaulle's zelfstandigheidspolitiek tweede helft zestiger jaren verzandde, en dat zijn autoritaire binnenlandse politiek stuk liep op de massabeweging van mei '68. Ere wie ere toekomt.

Links en Europa

De linkse partijen in West-Europa hebben altijd huiverig gestaan tegenover het streven naar grotere militaire zelfstandigheid ten opzichte van de Verenigde Staten en versterking van de Europese samenwerking. Dat geldt zowel voor de communistische als de sociaal-democratische partijen.

De communistische partijen hebben zich traditioneel afgezet tegen plannen tot hechtere Europese aaneensluiting en tot loskoppeling van de beide grote mogendheden. Dat standpunt was oorspronkelijk gebaseerd op het axioma dat er in de tegenstelling tussen Oost en West geen ruimte was voor een Derde Weg. In de strijd tussen socialisme en kapitalisme diende gekozen te worden. Niet kiezen voor het reëel bestaande socialisme, betekende een keuze voor de tegenpartij. Dat standpunt werd lange tijd op grove wijze ingebracht tegen diegenen die zich aan de tragedie van de Koude Oorlog probeerden te onttrekken.

De communistische partijen hebben het perspectief op een zelfstandig, politiek en militair hechter aaneengesloten West-Europa ook veelal sterk geïdentificeerd met het Duitse revanchisme. Door middel van Europese militaire eenwording en een Europese kernmacht zou de Bondsrepubliek trachten zich aan de na de Tweede Wereldoorlog opgelegde beperkingen (Jalta, Verdragen van Parijs) te onttrekken. Dat was een gesimplificeerd oordeel dat desalniettemin reëel bewijsmateriaal vond in de politieke opvattingen van Franz Josef Strauss.

Ook de sociaal-democratische partijen hebben zich in de politieke praktijk nooit aangetrokken gevoeld tot het perspectief van grotere militaire zelfstandigheid en loskoppeling van de Verenigde Staten. Integendeel, de sociaal-democratische partijen zijn in de meeste Westeuropese landen juist uitgespro-

ken dragers van de Atlantische samenwerking geweest. De PvdA ook: voorstander van een supranationale EEG, maar als onderdeel van het Atlantisch systeem, waarvan de NAVO het kernstuk vormde.

Begin jaren tachtig zijn de politieke bakens van verschillende Westeuropese communistische en sociaal-democratische partijen langzaam maar zeker verschoven.

'Het Europese bloed kruipt waar het niet gaan kan', zegt Brugsma. 'Het gevoel dat voortzetting van de Amerikaanse confrontatie-politiek alleen maar gruwelijke risico's inhoudt, dat aan het eind van die weg geen beloning wacht blijft niet meer beperkt tot de honderdduizenden die de straten optrokken: het heeft de kanselarijen bereikt.' (HP, 13-2-'82.) Het verbrokkelen van de consensus over de Atlantische samenwerking begint ook door te dringen in de Nederlandse partijpolitiek. De sjablones van de Koude Oorlog beginnen langzaam te verdwijnen. Daarmee wordt een zinvolle discussie mogelijk over de perspectieven op een zelfstandige Nederlandse buitenlandse politiek gericht op doorbreking van de blokken. Dat is ook hoognodig, want de tijd dringt.

Europa en de vredesbeweging

Het verlies aan Atlantische cohesie biedt de vredesbeweging grote mogelijkheden. 'Ik denk dat de huidige massabeweging tegen de atoombewapening het politieke tij meer mee heeft dan de Ban de bom-beweging van de jaren vijftig, die op een massieve 'Atlantische' solidariteit stuk liep', zegt Siep Stuurman terecht (in De Groene van 24 februari 1982). Maar dat geldt niet alleen voor de vredesbeweging en de progressieve partijen. Ook elders worden de politieke perspectieven bijgesteld. Achter het in algemene termen gestelde streven naar een militair zelfstandiger West-Europa gaat dan ook een heel scala aan politieke opties en strategieën schuil. Dat bleek onder meer uit de serie discussiebijdragen die over dit onderwerp de afgelopen maanden in verschillende bladen als De Volkskrant en HP hebben gestaan.

Er zijn rechtse varianten, met inbegrip van pleidooien voor een Europese kernmacht; er is de sociaal-democratische verwarring en het nostalgisch omzien naar de Kennedy-tijd, zoals dat gebeurde in een bijdrage van Relus ter Beek in De Volkskrant van 13-2-'82; er zijn ideeën voor een soort massale conventionele verdediging (een soort EDG-plannen); er zijn ook constateringen dat West-Europa niet kan worden verdedigd zonder het in feite te vernietigen.

Het Nieuwe Europa blijkt een paraplu waaronder velen kunnen schuilen. De hamvraag blijft wie de macht zal hebben in dat Nieuwe Europa, welke coalitie van klassen of klassefracties dat Nieuwe Europa zal domineren en welke politieke partijen daarbinnen de parlementair-democratische macht zullen uitoefenen?

Het is daarom voorbarig aan de Derde Weg hoge verwachtingen te verbinden. Dat kan goed worden geïllustreerd aan de hand van een passage van Siep Stuurman (Groene, 24-3-'82). Stuurman zegt daarin:

'Over de wenselijkheid van deze Derde Weg kunnen wij het vrij snel eens zijn: de politieke en economische speelruimte voor West- en Oost-Europa zou enorm toenemen, het gevaar van een wereldoorlog zou sterk verminderen en wij zouden bevrijd worden van een groot deel van de huidige defensielasten. Een hechtere economische samenwerking tussen West-Europa, Oost-Europa en de Sowjet-Unie zou de overwinning van de huidige economische crisis kunnen betekenen. In het voordeel van alle betrokken partijen.'

Dat is nogal wat, en Stuurman voegt dan ook toe: 'hoe mooi zou de wereld niet zijn als er geen machtsverhoudingen en geen heersende klassen waren.' Een terechte relativering, want zouden we bevrijd worden van de huidige defensielasten? Dat is maar de vraag. Door sommigen wordt als vervanging voor de Amerikaanse nucleaire paraplu gepleit voor een sterke uitbreiding van de conventionele strijdkrachten in West-Europa; en dat kost een hoop geld. En of dat zelfstandige Europa vredelievend zal zijn, zal afhangen van de machtsverhoudingen binnen zo'n nieuw Europa. Zou de politieke speelruimte worden vergroot? Hopelijk. Zou de crisis kunnen worden overwonnen in het belang van alle betrokken partijen? Ook dat is de vraag. Het is daarbij goed te bedenken dat de Westeuropese welvaartsstaten werden gebouwd op de ruïnes van vele landen in de Derde Wereld, waarvan sommige dichterbij liggen als velen veronderstellen: bijvoorbeeld in Zuid-Italië.

Het Nieuwe Europa zou neutraal kunnen zijn en vredelievend, maar het kan ook een nieuw imperialistisch blok vormen, dat op eigen benen gaat staan nu de Atlantische samenwerking uit elkaar valt en de Verenigde Staten niet meer in staat zijn die wereldwijde maatschappelijke stabiliteit te garanderen waarvan ook de Westeuropese multinationals decennia-lang hebben geprofiteerd.

Europa tussen Oost en West

Het is in de recente discussies niet altijd duidelijk of het nu gaat om een zelfstandig West-Europa, of een zelfstandig herenigd Europa. Laten we uitgaan van het volgende scenario: West-Europa maakt zich los van de verstikkende greep van de Atlantische militaire samenwerking, en streeft er tegelijkertijd, of vervolgens naar dat een zelfde ontwikkeling ook in Oost-Europa plaats zal vinden. Uiteindelijk moet dan een zelfstandig, herenigd Europa ontstaan. Een Europa los van de supermachten.

Het Nieuwe Europa zal dan neutraal zijn. Maar in welke zin neutraal? In elk geval neutraal in de bewapeningswedloop tussen Moskou en Washington.

Zal het ook in maatschappelijke zin neutraal zijn, het midden houdend tussen kapitalisme en het reëel bestaande socialisme?

Ook een militair van de Verenigde Staten losstaand West-Europa zal vooralsnog kapitalistisch zijn. (Overigens moeten we de intensiteit van de economische relaties tussen de VS en West-Europa niet onderschatten.) Terugtrekking van de Russische militaire protectie zal in Oost-Europa veel ingrijpender consequenties hebben. De maatschappelijke ordening in Oost-Europa wordt door de Russische militaire aanwezigheid overeind gehouden. Terugtrekking zou de ineenstorting van die ordening tot gevolg kunnen hebben. Het Westeuropese kapitalisme zou, bij een 'vrij spel der maatschappelijke krachten' op het Europese continent, een grote zuigkracht op Oost-Europa uit kunnen oefenen.

Hoe men de gevolgen daarvan ook beoordeelt, het is duidelijk dat zo'n ontwikkeling een politieke aardverschuiving tot gevolg zou kunnen hebben. Het is de vraag of daarbij begrip moet worden getoond voor de na twee massale invasies voor de hand liggende Russische wens tot een zone van 'bufferstaten'.

Vooralsnog is er alle reden om nuchter te blijven als het gaat om het perspectief van een zelfstandig Europa en zich te realiseren welke conflicten en problemen daarbij allemaal opdoemen. En dan heb ik het nog niet eens over de grote politieke verschillen tussen de Westeuropese landen onderling. De groei van de vredesbeweging in West-Europa vormt een verbindende kracht tussen de Europese landen. Daar staat tegenover dat de partijpolitieke verhoudingen in verschillende Westeuropese landen bepaald niet in eenduidig progressieve richting opschuiven. Het is van enorme betekenis welke regering de Bondsrepubliek in de komende jaren zal regeren en het is bepaald niet zeker dat dat de SPD zal blijven. Mocht de CDU/CSU-combinatie de regeringsmacht in Bonn overnemen staat volgens Der Stern Franz Josef Strauss op de nominatie om minister van buitenlandse zaken te worden. Zo'n wijziging zou ingrijpende consequenties hebben voor de politieke verhoudingen in West-Europa.

We moeten het verderliggende doel van een zelfstandig, neutraal en herenigd Europa niet uit het oog verliezen. Zeker niet. Het is mijn suggestie niet er alleen maar kritische kanttekeningen bij te plaatsen en af te wachten welke ideeën door anderen worden ontwikkeld. Voor het doorbreken van de politieke verhoudingen in Europa is durf en creativiteit nodig, zegt Brugsma terecht. Voorwaarde voor zulke durf en creativiteit is echter een reëel oordeel over de bijbehorende problemen en risico's.

De discussie zal zakelijk moeten zijn en gebaseerd op een reële inschatting van de verhoudingen in Europa. Zoniet, dan bestaat het gevaar dat de stootrichting van de vredesbeweging vervaagt, of zelfs opschuift naar rechts. Het zal er in Nederland in eerste instantie om gaan zulke politieke verhoudingen tot stand te brengen dat ons land zelfstandige stappen durft te nemen om aan de

huidige waanzin een eind te maken. Verwijdering van kernwapens van Nederlandse bodem, dat staat de komende jaren centraal. De eerste stap is het blokkeren van de geplande nieuwe kernwapens.

juli 1982

Het Ontwerp vergeleken met de ideologie achter de Oosteuropese volksdemocratieën

Geen tirade tegen sociaal-democratische concessiepolitiek zonder analyse van reële machtsverhoudingen

Otto Middelkoop

Hierbij een reactie n.a.v. de artikelen van Benschop e.a. (verder aangeduid als B.) en Kees van der Pijl (VdP) in Komma 3/1.

Ik zou graag willen wijzen op nòg een onduidelijkheid (naast degene die al terecht worden gesignaleerd) in het Ontwerp. B. nemen aan dat in het Ontwerp elementen voor een alternatieve strategie worden geformuleerd, met als één van de hoofdpunten: erkenning van politieke pluriformiteit van de voor het bereiken van het socialisme noodzakelijke coalitie en de *gelijkwaardigheid van de coalitiepartners.* Dit laatste is echter, helaas, nergens in het Ontwerp terug te vinden. Wel wordt veel het begrip pluriformiteit (VI, 4 en elders!) in de arbeidersbeweging e.d. gebruikt en opgemerkt dat geen enkele van de coalitiegenoten kan pretenderen de omvorming van de Nederlandse samenleving alléén te kunnen bewerkstelligen (VIII, 1) en dat respect nodig is voor elkaars identiteit en standpunten. Prima!

Maar pluriformiteit en wederzijds respect zijn echter nog geen (politieke) gelijkwaardigheid. Dat dit geen overbodige muggezifterij is, moge blijken uit een aantal passages uit een orthodox communistisch werkje, genaamd 'The World Communist Movement', (Zagladin, Ed. Outline of Strategy and Tactics, Progress Publishers, Moscow, 1973).

In hoofdstuk III, 'De socialistische revolutie en de vormen van haar ontwikkeling' wordt de nadruk gelegd op de strijd voor de democratie als onderdeel van de strijd voor het socialisme en op de mogelijkheid, ja wenselijkheid om het socialisme langs vreedzame weg te bereiken en bovendien dat het hierbij niet juist is om het *gehele* staatsapparaat te vernietigen. Voor al deze stellingnames worden bijpassende citaten van Marx en, vooral, Lenin gegeven. Uitgebreid wordt ingegaan op de 'gelaagdheid van de arbeidersklasse'.

Bij het kernpunt aangekomen, de dictatuur van het proletariaat (een term

waar op zich niet zoveel waarde aan wordt gehecht, zolang de essentie maar gehandhaafd blijft, nl. dat de leiding van de revolutie in handen moet liggen van de stedelijke werkers en fabrieksarbeiders), blijkt dat deze dictatuur volgens dit boekje verschillende vormen kan aannemen.

'Een systeem van democratische partijen is opgekomen in Polen, de DDR, Tsjechoslowakije en Bulgarije. Elk van deze partijen heeft zijn onafhankelijkheid bewaard (sic!) en bezit zijn eigen programma en kranten. Echter, alle spelen een actieve rol in de gezamenlijke zaak van de opbouw van het socialisme. (...) *Ze erkennen de leidende rol van de Communistische Partij. (...)* Derhalve betekent de veel-partijenvorm in de proletarische dictaturen van de socialistische landen op geen enkele wijze de verwerping van de leidende rol van de arbeidersklasse of haar Communistische Partij. (...) Hetzelfde geldt voor het feit dat stemrecht is gehandhaafd voor de bourgeoisie en voor het gebruik van de traditionele vormen en instituties van het parlementaire systeem. Lenin wees erop dat de "kwestie van het ontnemen van het stemrecht aan de uitbuiters een zuiver Russische kwestie is en geen zaak van de dictatuur van het proletariaat in het algemeen" (Lenin, Coll. Works 28, p. 255) (...) De communistische partijen van de kapitalistische landen kunnen deze ervaring toepassen bij het betrekken van niet-proletarische massa's en hun politieke partijen in de strijd voor het socialisme. (...) Geheel nieuwe combinaties van het parlementaire systeem en nieuwe systemen van volksregering zouden kunnen verschijnen. (...)' (p. 165).

Men ziet: in de communistische orthodoxie is allang gebroken met 'de opstand' of 'de verovering van de macht' als strategie naar het socialisme. De suggestie lijkt dan ook zeer overdreven dat het Ontwerp heel gewaagde nieuwe stellingnames zou inhouden.

Want in hoeverre is nu in het Ontwerp werkelijk afgerekend met de 'leidende rol van de arbeidersklasse' en de CPN als vertegenwoordiger, bij uitstek of zelfs exclusief hiervan?

Zoals B. reeds constateren: niet erg consequent. Het gebruik van de term 'marxistische ideeën van het wetenschappelijk socialisme' (I,6) impliceert inderdaad dit voorhoededenken reeds. Verder staan er in het Ontwerp nog andere al dan niet 'bewuste vaagheden'. 'De opstuwende rol die deze of gene laag van de arbeidersklasse in haar breedste samenstelling vervult, kan niet worden ontleend aan overwegingen van historische of numerieke aard.' (VI,3.)

Jawel, maar hier wordt niet het klassieke (marxistische) argument verworpen dat de arbeidersklasse m.n. *door haar positie in het produktieproces* de leiding zal nemen. Maar, zo zal men wellicht tegenwerpen, er wordt toch gesproken van 'bescherming van het kiesstelsel van evenredige vertegenwoordiging' (VIII,3)? Inderdaad, maar de verduidelijking, of zo men wil, beperking met de term 'In deze geest' zou kunnen inhouden dat progressieve partijen positief ge-

discrimineerd zullen moeten worden of invloed moeten kunnen uitoefenen op de kieslijsten van minder progressieve partijen om tegenwicht te kunnen bieden aan de 'manipulaties door de massacommunicatiemedia'.

Zo zijn er nog wel meer vaagheden op dit punt te vinden. Het gaat er inderdaad om, om tot een reële consensus te komen en niet allerlei zaken zo vaag te formuleren dat er nog ruimte is voor zeer ondemocratisch-orthodoxe strategieopvattingen.

Verder is het nog maar de vraag of in het Ontwerp staatssocialisme wordt afgewezen, zoals B. lijken te denken, waar er sprake is van een 'parlementair-democratische *socialistische staatsvorm*' (IX,7) en 'machtsdeling in progressieve zin' (IX,10). Worden in het socialisme conservatieve groeperingen (staatsrechtelijk) van machtsuitoefening uitgesloten? Beter zou zijn: 'socialistisch regeren binnen een parlementair-democratische staatsvorm aangevuld met vormen van directe democratie.'

Ook m.b.t. de 'autonomie van bewegingen' is een verduidelijking nodig. Tot voor kort beschouwde de CPN bewegingen reeds als autonoom als ze, overdreven gesproken, zelfstandig contributie mochten ophalen (ANJV en NVB). Gezien de historie van de CPN is het wellicht nuttig nader te omschrijven wat men bedoelt met het afwijzen van 'kanaliseren, dirigeren of manipuleren van progressieve bewegingen' (VII,3), zeker zolang ernaar gestreefd wordt elk lid, *op welke post dan ook*, ervan te overtuigen zich voor de uitvoering van de aldus genomen besluiten in te zetten ' (X,4), dus ook in de 'autonome bewegingen'. Met zulke overtuigingscampagnes hebben we, dunkt me, al genoeg vervelende ervaringen opgedaan.

Het is, kortom, van belang duidelijk aan te geven, zoals al eerder gezegd in een bespreking van het nieuwe programmaontwerp van de nieuwe Mexicaanse partij (De Waarheid, 9-2-'82) in hoeverre het pluriforme, parlementaire socialisme dat wordt voorgestaan door zich vernieuwende communistische partijen, inderdaad verschilt van dat in de z.g. Oosteuropese volksdemocratieën.

De grote nadruk die in het Ontwerp valt op de *vredesstrijd*, *onder*schrijf ik van harte. Deze nadruk is echter evenmin nieuw: al in het document van de conferentie van communistische en arbeiderspartijen van Europa, gehouden in juni 1976 te Berlijn (P&C 36, nr. 4, 1976) wordt de vredesstrijd centraal gesteld. Ook andere belangrijke elementen van het huidige Ontwerp kunnen hier al gevonden worden: respect voor de vrije keuze van uiteenlopende wegen in de strijd voor progressieve maatschappelijke hervormingen en voor het socialisme (p. 192), de noodzakelijkheid van samenwerking tussen de communisten en alle andere democratische en vredelievende krachten (p. 159), met name socialisten en sociaal-democraten *op voet van gelijkheid* (p. 194, let wel: hier gaat het om vrede, veiligheid en sociale vooruitgang, niet om het socialisme), de be-

vrijding van de vrouw (p. 194), het ontbinden van de militaire blokken (p. 197), de verrijking van de persoonlijkheid in de geest van de idealen van vrede, democratie en humanisme (p. 200) en zelfs het verband tussen de mogelijkheden van politieke ontwikkelingen van de socialistische landen (lees: democratisering) en de ontspanning (p. 192).

De (toenmalige) vernieuwende krachten in de communistische beweging hebben hier duidelijk hun invloed doen gelden, overigens zonder dat in Sowjet-ogen ontoelaatbare principiële ideologische veranderingen tot stand kwamen. Interessant is trouwens de vraag (waar ik hier niet verder op in wil gaan) in hoeverre de vernieuwing van de CPN (nadruk op de vredesstrijd en een samenwerkende houding) objectief gezien, ongewild in het verlengde ligt van de buitenlandse politiek van de Sowjet-Unie. (Vgl. bijv. de uitspraken van Breznjew over de belangrijke rol die de sociaal-democratie kan vervullen in de vredesstrijd!) Op zich genomen is dit natuurlijk nog geen ramp.

Van belang is echter wel om onze zelfstandige positie te verduidelijken, niet op grond van het Berlijnse document (waarnaar mijns inziens elke verwijzing in het Ontwerp achterwege gelaten moet worden, hetgeen immers zou betekenen dat we dit document nog steeds onderschrijven, inclusief de acceptatie van 'de grote ideeën van Marx, Engels en Lenin', en de 'vooraanstaande rol van de socialistische landen bij het voorkómen van een nieuwe wereldoorlog'), omdat de Sowjet-Unie de daarin vermelde autonomie van communistische partijen nog uitstekend verenigbaar acht met een 'speciale verantwoordelijkheid van de CPSU tegenover zusterpartijen' (The World Communist Movement, p. 478). Een soort Breznjew-doctrine dus, ook naar Europese zusterpartijen toe.

Het Ontwerp klampt zich nog steeds vast aan een failliete internationale communistische beweging en wil zelfs dat de CPN gecoördineerd optreedt met o.a. de CPSU (! II,3) en plaatst zelfs, als men de tekst letterlijk neemt, misschien onbedoeld de Sowjet-communisten op een voetstuk door onder de schatkamer van tradities etc. die gehandhaafd moeten worden (I,13) de deelname aan een coalitie van alle anti-fascisten in de gehele wereld, *vooral met die in de Sowjet-Unie* (I,7) te noemen. Nogmaals, het gaat hier niet alleen maar om een historisch feit, waarbij men zich kan afvragen of deze voorkeurspositie voor de Sowjet-Unie nu wel zo'n juiste houding is geweest, maar om een traditie die gehandhaafd moet en niet bezoedeld en gekleineerd mag worden!!

Misschien wek ik de indruk wat al te veel de puntjes op de i te willen zetten. Het gaat er echter om dat in de internationale communistische beweging talloze misdaden zijn begaan, waarbij niet alleen de 'socialistische wettelijkheid' hevig werd aangerand, maar waarbij men zich bij deze aanranding tevens heeft kunnen beroepen op vaak verknipte, tegenstrijdige en zonodig voldoende vaag geformuleerde (marxistisch-leninistische) doctrines. De integriteit van

de opsteller van het Ontwerp staat hier buiten kijf. Maar het gaat erom dat de CPN programmaties vastlegt wat volgens haar de meest aangewezen strategie is en welke methoden en opvattingen, tot voor kort gangbaar ook in de CPN, beslist verwerpt. Al te vaak hebben democratische communisten zich in het verleden blij gemaakt met een dooie mus, wanneer er (tijdelijk) enige liberalisering plaatsvond en afname van het sektarisme. Deze ontwikkelingen konden dan gemakkelijk teruggedraaid worden doordat de achterliggende ideologieën nauwelijks of niet werden aangetast.

Mede daarom ben ik ongerust en boos over zoveel vaagheid in het Ontwerp! Ik acht het dan ook van essentieel belang dat in het program wordt vastgesteld dat morele waarden en normen als vrede, democratie, menselijke waardigheid, vrijheid en gerechtigheid niet ondergeschikt worden gemaakt aan (wetenschappelijke) maatschappijanalyses en de daaruit voortkomende klasse- of groepsbelangen. (De opstellers van het rapport 'De CPN in de oorlog' hebben hun persoonlijke integriteit en waarheidslievendheid ondergeschikt gemaakt aan (vermeend) klasse- en partijbelang, of er tenminste geforceerd mee in overeenstemming proberen te brengen. Dit is denk ik de cruciale fout geweest, die niet volledig te herstellen is met het terugnemen van het rapport op een volgend congres, zonder déze fout te erkennen). De CPN moet af van het idee dat politiek gemaakt kan worden vanuit een absoluut wetenschappelijk gelijk (het wetenschappelijk socialisme) waarbij morele normen en waarden uiteindelijk slechts in zoverre gerespecteerd worden, naarmate ze van voordeel kunnen zijn van bepaalde onderdrukte groepen of klassen.

Zonder nu meteen naar heiligheid te willen streven, denk ik dat we dat principieel moeten vastleggen en niet alleen maar humanistische en progressief-christelijke (liever: religieuze) waarden als een soort ornament toevoegen.

Tot slot een paar opmerkingen over de sociaal-democratie. De werkwijze die Van der Pijl volgt is nogal wonderlijk. Overal waar de sociaal-democratie geschopt kan worden, lijkt hij het vooral niet te willen nalaten. Met een serieuze behandeling van de sociaal-democratische strategie naar het socialisme heeft dit natuurlijk weinig te maken. Tegenover de kreet 'de sociaal-democraten hielpen na 1918 in Duitsland de bestaande revolutionaire raden om zeep', kan meer dan voldoende materiaal aangevoerd worden over de avonturistische en sectarische politiek van de Spartacusgroep en de KPD, die er vanaf het begin op gericht was geweest om de sociaal-democratie te 'ontmaskeren'. (Zie o.m. Jane Degras, The Communist International, Cass Ed.) Een grondige studie van deze periode, waarin de communisten 'geen hand wilden uitsteken om de burgerlijke democratie te redden' (KPD-citaat), zal wellicht vele mythen opruimen. (Zie ook: Ger Verrips in: Het verbleekte ideaal, de linkse kritiek op de sociaal-democratie in Nederland, 1982, Uitg. Bert Bakker.)

Een sterk voorbeeld van VdP's selectieve methode is te vinden in een artikel in P&C (april 1981), waarin hij de sociaal-democratische MNR in El Salvador (van de huidige FDR-leider Ungo) 'ontmaskert' door aan te voeren dat deze partij zich op een bepaald moment heeft losgemaakt uit het linkse verzet en is toegetreden tot de junta, toen deze nog een gematigder koers leek te gaan voeren (p. 141). Deze gematigde junta was inderdaad geen lang leven beschoren, maar het is evenzeer van belang om te weten dat de met de marxistische analyse uitgeruste communisten eveneens zitting hadden in deze junta en dat bovendien een tweetal belangrijke gewapende volksorganisaties onder bepaalde voorwaarden hun steun aan dezelfde junta wilden geven! (Zie Jan van der Putten, Latijns-Amerika. Politiek, 1980.)

Een beoordeling van de rol van de sociaal-democratie is alleen maar te maken als dit concreet gebeurt tegen de achtergrond van de vaak massale aanhang van deze partijen en van de *concrete machtsverhoudingen* waarin ze moeten opereren.

Wat dit laatste betreft hangt ook bij B. de beoordeling 'opportunistische concessiepolitiek' wat in de abstracte lucht. Het verbaast me verder dat het failliet van de traditionele leninistische strategie (met haar stalinistische varianten) in één adem genoemd wordt met het tot nu toe inderdaad onvoldoende succes dat de sociaal-democratische strategie heeft weten te behalen. Het is bovendien moeilijk vol te houden dat de sociaal-democratie nergens structurele hervormingen heeft weten te bereiken en nog minder dat de sociaal-democratische weg volledig perspectiefloos zou zijn. Het discrediet van de term 'communisme' (behalve misschien als ver toekomstideaal), staat dan ook in geen verhouding met de kritiek die bijvoorbeeld krakers hebben (vaak terecht) op door de sociaal-democratie gedekt politieoptreden, of met het 'revolutionaire ongeduld' van vele 'jongeren'.

Ik denk, afgezien van bovenstaande opmerkingen, dat er voor een Nederlandse democratisch-communistische partij plaats is in Nederland als linkervleugel van de sociaal-democratie (waarbij we de term communistisch om propagandistische redenen maar zoveel mogelijk moeten mijden, hoewel bij deze opmerking de kreten 'opportunisme' wel niet van de lucht zullen zijn), die zich van de sociaal-democratie niet zo nodig *principieel* hoeft te onderscheiden, maar die zich (voorlopig) wèl apart organiseert om vaak progressievere standpunten georganiseerd naar buiten te brengen en actie kan voeren naar de mensen toe, zonder gehinderd te worden door dat deel van de sociaal-democratie dat om verschillende redenen bang is voor mobilisatie van de massa en andere vormen van directe democratie. Verdere illusies over het 'eigene van de CPN' leiden alleen maar tot krampachtige pogingen deze eigen identiteit steeds maar weer te bewijzen. Op grond van een concreet partijprogram kan beslist worden op wat voor gronden er met wie, wanneer en op welke voorwaarden, wat

voor soort coalities worden aangegaan. Zolang het Ontwerp niet duidelijk maakt op grond van welke verdiensten van de sociaal-democratie de CPN met haar zou moeten samenwerken, heeft deze wens tot samenwerking een nogal opportunistisch karakter.

Omdat deze reactie toch wat aan de lange kant is geworden, wil ik hier stoppen, hoewel het verleidelijk is om nader in te gaan op het verder prima artikel van m.n. Benschop e.a. en op de conceptie van macht veroveren van Van der Pijl.

Juni 1982

Noot

1. De door B. gebruikte hoofdstuk- en paragraaf aanduiding wordt gevolgd.

De auteurs

Selma Leydesdorff is in 1949 in Djakarta geboren. Zij is historica en als wetenschappelijk medewerkster verbonden aan de Universiteit van Amsterdam. Partijloos. Publiceerde onder meer in De Groene Amsterdammer, feministische bladen en het Nieuw Israëlitisch Weekblad. Belangrijkste publikatie: Verborgen arbeid, vergeten arbeid. Van Gorcum 1977.

Angad Gaur is mr. in de rechten. Studeerde in Utrecht af op Nederlands privaatrecht. Is advocaat bij de Hoge Raad en heeft een praktijk in Den Haag. Hij houdt zich vooral bezig met zaken aangaande het vreemdelingenrecht.

Duco Hellema is politicoloog en als wetenschappelijk medewerker verbonden aan de Universiteit van Amsterdam. Publiceerde in verschillende vakbladen, Intermediair en De Waarheid. Droeg bij in diverse publikaties van het IPSO.

Anne de Boer studeert geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Is actief in de IPSO-groep 'Buitenlandse arbeiders' en publiceerde onder andere in Politiek & Cultuur. Was betrokken bij een reeks van acties waarbij de rechten van buitenlandse arbeiders in het geding waren.

Marc Kropman is historicus. Studeerde aan de Vrije Universiteit af op een scriptie over de historische geschriften van Harmsen. Is lid van de coördinatiegroep van de IPSO-werkgroep Geschiedenis.

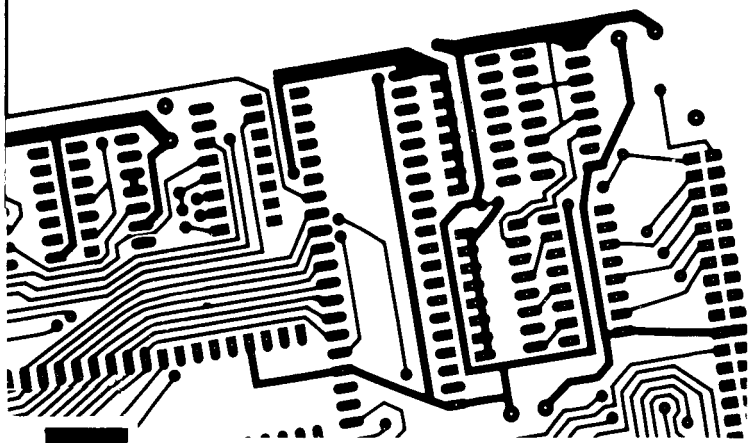
André Roelofs is van beroep journalist en werkzaam op de redactie-buitenland van De Waarheid. Is lid van het partijbestuur van de CPN. Publiceerde veel over het 'reëel bestaande socialisme' en met name over Polen. Werkte mee aan het binnenkort bij Van Gennep te verschijnen boek over de partijstrijd in de CPN in de periode '56-'58.

NIEUW bij het Instituut voor Politiek en Sociaal Onderzoek

WELKE TAKEN KRIJGT DE MENS?

over de automatisering van de arbeid

Een boek over de gevolgen van de automatisering voor de werknemers
Het behandelt enkele in dit opzicht in ons land toonaangevende bedrijfstakken
Ook vanuit een meer theoretische invalshoek wordt dit probleem benaderd.
Zijn er alternatieven?

IPSO

Bestellingen door storting van ƒ 26,10 (incl. porto) op postgiro 2252298 t.n.v. Stichting IPSO - postbus 1019? 1001 ED Amsterdam, o.v.v. de titel.
De IPSO uitgaven zijn tevens verkrijgbaar in de boekhandel.
192 pagina's — prijs ƒ 24,— (plus ƒ 2,10 verzendkosten)
ISBN 90 70444 20 8

Inhoud

Jaargang 3, nummer 3, december 1982

Duco Hellema / Elsbeth Etty
'Je kunt wat de CPN betreft niet van een crisis spreken'
Interview met Marcus Bakker 3

Anneke Teunissen
Vrouwen en politieke macht 39

Gerrit Salemink
Coalitiepolitiek en nieuwe strijdconcepties
Een commentaar 53

Matthijs Hisschemöller
Fragmentatie van belangen en doorbreking van blokkades 58

Harry van den Berg / Bas-Jan van Stam
Bestrijding van fascisme!...
Maar welk fascisme? 78

Michael Krätke
De verzorgingsstaat is de onze niet!?
Het linkse onbehagen over de verzorgingsstaat in crisis 103

Kees van der Pijl
Marxisme en internationale politiek
Bespreking door Ton Korver;
Sociologisch Instituut Universiteit van Amsterdam 127

ISSN 0167 - 4463

'Je kunt wat de CPN betreft niet van een crisis spreken'

Interview met Marcus Bakker

Duco Hellema
Elsbeth Etty

De derde dinsdag van september 1982. Op het moment dat in de Haagse Ridderzaal de Troonrede wordt uitgesproken, ontmoeten wij Marcus Bakker in het CPN-gebouw op de Hoogte Kadijk in Amsterdam. Het is een toepasselijke dag om Bakker te interviewen: voor het eerst sinds 25 jaar is hij niet bij de opening van de Staten Generaal, maar rouwig is hij er niet om. Een kwart eeuw van intensief en vaak doeltreffend parlementair werk heeft hij afgesloten. Nu gaat hij een boek schrijven ('De opzet weet ik nog niet precies') en zich van een wat grotere afstand met de politiek bezighouden. Een einde van een tijdperk, het begin van een nieuwe periode, zowel voor Marcus Bakker persoonlijk als voor de CPN.

Misschien is het ook wel het begin van een nieuw — door crisis en grimmigheid gekenmerkt — politiek tijdperk.

Alhoewel het symbool van de Amsterdamse kraakbeweging, het pand de Lucky Luik, dat de discussies in de CPN over de spanningsverhouding 'bestuurspartij - actiepartij' in een stroomversnelling zal brengen, op het moment van ons interview met Marcus nog niet ontruimd is — is de sfeer van escalatie en geweld al duidelijk voelbaar. Nog geen half uur na het begin van ons gesprek worden we uit het gebouw verbannen door een bommelding hetgeen anderhalf uur vertraging en kostelijke café-gesprekken over Marcus' eerste ervaringen in 'de beweging' oplevert. Voor hem was die beweging de NBAS: de Nederlandse Bond voor Abstinent Studerenden. Terwijl Bakker zich aan zijn tweede glas jonge jenever zet vertelt hij over zijn verdere 'carrière'.

In 1943 werd hij lid van de CPN en nam hij deel aan het illegale werk van de partij. Op het eerste naoorlogse CPN-congres in de winter van 1945-'46 werd hij gekozen in het partijbestuur en in 1949 ook in het dagelijks bestuur. Vervolgens — in 1953 — volgde hij Harry Verheij op als hoofdredacteur van De Waarheid. Tijdens de 'woelige dagen' van 1956 werd hij beëdigd als lid van de Tweede Kamer, waar hij tot 1982 de belangrijkste vertegenwoordiger van de CPN was.

Dit interview gaat over de politicus Marcus Bakker, van 1943 tot nu. De periode 1956 - 1958 is hierin naar onze smaak ietwat onderbelicht; de oorzaak hiervan is dat Marcus Bakker ons nog voor het interview te kennen gaf dat hij niet de behoefte voelde om uitvoerig op deze periode en zijn rol daarin in te gaan. Voor de volledigheid moet vermeld worden dat Marcus Bakker zich gesteld heeft achter de resolutie van het partijbestuur van 1982, waarin het congres wordt voorgesteld om het rapport 'De CPN in de oorlog' als partijdocument in te trekken.

In de huidige discussie over de koers van de CPN is een tamelijk veel gehoorde opvatting dat de historische rol van de CPN uitgespeeld is. De CPN zou in een onherstelbare identiteitscrisis beland zijn en er zou een nieuwe linkse formatie moeten worden opgebouwd. Wat is jouw mening daarover?
Historische rol, dat vind ik een te beladen term. Ik denk dat je de positie van onze partij moet bekijken in het geheel van de Nederlandse politiek. In ons land zal de sociaal-democratie nog voor lange tijd een zeer grote beweging zijn. Ik ben er van overtuigd dat links van de sociaal-democratie een kracht nodig is, die de natuurlijke neiging van de sociaal-democratie om te capituleren en toe te geven aan rechts, tegenstreeft. Die kracht zou kunnen bestaan binnen de sociaal-democratie zelf en kan zelfs zo groot zijn dat ze gaat overheersen. De praktische ervaring met de Nederlandse sociaal-democratie is, dat de linkse krachten altijd zwakker blijken dan de tot té veel compromissen bereid zijnde rechtse krachten. Ik denk daarom dat er een functie bestaat voor een linkse groepering, die zich op grond van principes en op grond van inzicht in de ontwikkelingen in de maatschappij aan de linkerkant van de sociaal-democratie opstelt. Die invloed uitoefent op het totaal-handelen van de sociaal-democratie, die ook een directe oriëntatie vormt voor de linksen binnen de sociaal-democratie. Onze partij is in belangrijke mate geroepen om die functie te vervullen.

In het begin van de ontspanning, tweede helft van de jaren vijftig, hebben we weer de vereniging van de arbeiderspartijen aan de orde gesteld. Ik denk dat dat perspectief opnieuw aan de orde komt. We hoeven niet te blijven denken in afzonderlijke partijen. Maar ik zie op dit moment nog geen voorwaarden voor één of andere vorm van ver- of hereniging. Tot nu toe is links in de sociaal-democratie steeds weer gedwongen tot capitulatie.

De sociaal-democratie is een groot geheel, een breed geheel en heeft meestal een linkervleugel. Die delft alleen vrijwel altijd het onderspit. Een partij als de communistische vormt een steunpunt voor dit linkse gedeelte van de sociaal-democratie. Ik zie de functie van de communistische partij niet, zoals dat vroeger wel was en nu door de PSP wordt overgenomen, als ontmaskerende kracht. Het gaat erom te pogen iets gezamenlijks te doen. Tot nu toe bleek

dat alleen te kunnen als er van buiten de Partij van de Arbeid zelfstandig en onafhankelijk werd opgetreden.

Volgens jou is de functie van de CPN dus eigenlijk afgeleid van die van de Partij van de Arbeid, terwijl daarin ons inziens nu juist één van de belangrijkste oorzaken ligt van de identiteitscrisis die de CPN doormaakt. In bepaalde situaties is de CPN ook kwetsbaar gebleken voor standpunten die door de PvdA werden ingenomen.
Dat laatste is naar mijn idee een electoraal schijnprobleem. Ik denk bijvoorbeeld dat we bij de laatste verkiezingen minder stemmen hebben behaald, omdat de Partij van de Arbeid zijn standpunt over de raketten zo nadrukkelijk naar voren heeft gebracht. Dan is het de vraag: had je misschien liever gehad dat de Partij van de Arbeid dat standpunt niet had ingenomen en wij misschien wat meer stemmen hadden gekregen? Of vind je het een overwinning van je eigen politiek dat de Partij van de Arbeid zo'n standpunt heeft ingenomen? Ik sta op het laatste standpunt.

Je kunt niet voorbijgaan aan het feit dat het vroeger één beweging is geweest, dat die uit elkaar is gevallen, maar dat er altijd een relatie tot elkaar is blijven bestaan. Een kritische relatie soms, maar wel zodanig dat onderlinge kritiek steeds een uitwerking op de ander heeft gehad. Ik geloof dat dat proces doorgaat. Ik denk dat het feit dat we nadrukkelijk veel minder hatelijk spreken over de sociaal-democraten, met het oog op de grote problemen die er zijn, wel degelijk effect heeft. Het gevolg daarvan is dat de sociaal-democratie op standpunten terecht komt waarvan we, als we het eerlijk menen, wílden dat ze die zouden innemen.

Net zei je dat je perspectief ziet in een hereniging van de arbeidersbeweging, in een hereniging van communisten en sociaal-democraten in één partij, maar dat daarvoor op dit momnet de voorwaarden ontbreken. Aan welke voorwaarden moet volgens jou worden voldaan om die hereniging wèl tot stand te brengen?
Een eerste voorwaarde is dat je een reële politieke invloed uitoefent. Naar mijn gevoel zit de sociaal-democratie op dit moment op een tweesprong. Dat betreft de internationale politiek en in het bijzonder het vraagstuk van de atoombewapening. Daar is nog geen duidelijke stellingname over, hoewel er een forse verschuiving plaatsvindt ten opzichte van de standpunten van vijftien jaar geleden.

Een zeer belangrijke vraag is daarnaast natuurlijk wat men met de maatschappij aan wil. Als communist ga ik ervan uit dat er binnen deze maatschappij een enorme machtsstrijd uit te vechten valt, vooral met het hele grote kapitaal en dan stel ik me ook de vraag: was is de positie van de sociaal-democratie? Wat voor alternatieven heeft ze te bieden, en hoe? Valt ze die machtsposities

aan? Ik zie wel dat er een proces gaande is, maar de neiging om terug te wijken, de neiging om de machtsverhoudingen in de maatschappij toch in wezen te accepteren, die is zeer sterk. Onder die omstandigheden denk ik dat linkse groepen die zich met de sociaal-democratie zouden verenigen, dat die nu nog ten onder zouden gaan, onvoldoende kracht zouden bieden. Daarom is het primair nodig om de druk op de sociaal-democratie te vergroten, teneinde ook op dat punt de mogelijkheid van een koerswending, van een koersintensivering — hoe je het noemen wil — te bewerkstelligen.

Wat voor soort partij heb je voor ogen als je denkt aan zo'n herenigde partij. Denk je aan een soort 'Derde Weg', aan een partij die — kort gezegd — noch 'reformistisch', noch 'stalinistisch' is?
Met die term stalinistisch kan ik niet zo uit de voeten. Het gaat mij ook niet om een Derde Weg. Het gaat erom dat je in wezenlijke machtsproblemen op een gegeven moment tot een zo duidelijk mogelijke tegenmacht moet komen, die de bestaande machten aanvecht. Dat geldt internationaal en ook nationaal. Dàt is het grote manco van de sociaal-democratie dat ze die machtsverhoudingen niet aanvecht, niet durft te benoemen. Dat onderscheidt ze in wezen van de communisten. Wij vinden dat er in deze maatschappij machtsuitoefening plaatsvindt, die verbonden is met het hele grote kapitaal, en vinden ook dat je eigenlijk steeds terugdeinst als je die machtsuitoefening niet wezenlijk aanvecht. Daarom is kritiek noodzakelijk.

Klein links

Als volgens jou een eerste voorwaarde voor hereniging met de sociaal-democratie het vestigen van een reële politieke invloed is, is het dan niet zinniger om vooralsnog te koersen op een hergroepering van 'klein links', dat wil zeggen een samengaan van de CPN, PSP en PPR, de partijen ter linkerzijde van de PvdA?
Ik zie dàt volstrekt niet als een alternatief. Ik ben zelf geneigd om de relaties tot PSP en PPR te zien in functie tot de relatie tot de sociaal-democratie. Ik vind ook dat die relaties daarvoor nooit op de een of andere manier in de plaats zouden mogen komen. Onze houdingen zijn natuurlijk verschillend tegenover de verschillende partijen. Wij hebben met de PSP gemeen onze oppositie-houding, we hebben met de PvdA gemeen de gezamenlijke wens om bestuursverantwoordelijkheid te dragen en in concreto dingen te doen voor de mensen. Dat is natuurlijk niet het enige, ik noem slechts een paar facetten. Terwijl de relatie tot de PPR nog weer een heel aparte is omdat de PPR in haar eigen functioneren toch ook weer sterke banden heeft met de Partij van de Arbeid. Ik juich wèl allerlei rationele maatregelen toe, zoals samen met een lijst komen bij Provinciale Staten- en gemeenteraadsverkiezingen wanneer dat de progressieve

factor in zo'n vertegenwoordigend lichaam versterkt.

Het is nu al zo'n jaar of negentig zo in dit land dat de sociaal-democratie dè grote factor is in de socialistische beweging. Ik vind niet dat onze oriëntatie er één moet zijn die zich tegen de sociaal-democratie opstelt.

Jij vindt dus dat je je niet tegen de sociaal-democratie moet keren maar dat je wel moet proberen de sociaal-democratie in linkse richting te beïnvloeden. Zo'n nieuwe linkse partij, waarin CPN, PSP en PPR zijn opgegaan, zou toch als zodanig kunnen functioneren?

Op een gegeven ogenblik kàn dat wel zo functioneren, maar daar moet je dan wel bij incalculeren dat er nog één factor bij zit en die is dat de PPR en de PSP zeer verschillend staan ten opzichte van de PvdA...

Inderdaad, bij de PSP is er een meerderheidsstroming die tegen linkse samenwerking en met name tegen samenwerking met de PvdA is. Maar er is in de PSP ook een groeiende stroming die wel in de richting van linkse machtsvorming denkt.

Ja natuurlijk, dat weet ik ook wel, maar *mijn* mening is heel duidelijk dat bij het streven naar een vereniging van krachten de sociaal-democratie de belangrijkste factor is. Dat hangt ook samen met het bestaan van de vakbeweging die natuurlijk in belangrijke mate georiënteerd is op de sociaal-democratie. Dat blijkt niet alleen uit de mensen die er in werken. Die leven daarmee op de een of andere manier, die hebben daar een eigen plaats in. Maar die denken natuurlijk ook aan die vorm van machtsbundeling. En dat vind ik ook de meest natuurlijke, dat vind ik de meest logische.

Ik denk dat als het je lukt om met de sociaal-democratie tot een steeds verdergaande samenwerking te komen, dat dat op zichzelf ook weer zuigkracht op die anderen zal uitoefenen. Zoals natuurlijk op een gegeven ogenblik een samengaan dat zich niet specifiek richt tegen de PvdA, maar dat de functie heeft om samenwerking te zoeken — een samenwerking of samengaan van de kleinere groeperingen — een functie kan hebben. Maar het ligt wat die andere partijen betreft natuurlijk zeer gevarieerd. Mijns inziens moet onze partij dus een strategie hebben waarin de bundeling van onze krachten met die van de sociaal-democratie voor echte machtsstrijd centraal staat.

Dat betekent dat je de pretentie om radicaal-linkse mensen te organiseren loslaat en niets ziet in pogingen om een alternatief, links van de sociaal-democratie te zoeken, zoals dat bijvoorbeeld in West-Duitsland door de Groenen gebeurt...

Het organiseren van mensen die links van de sociaal-democratie staan is inderdaad in hoge mate het bestaansrecht van de CPN. Wij zijn nl. niet van het soort

dat makkelijk door de knieën gaat voor de grote druk van de machtigen van deze aarde. Daarom bestaan wij, maar met de verwachting dat we daarmee het denkproces en het handelingsproces binnen de sociaal-democratie kunnen helpen veranderen. We bestaan natuurlijk niet om onszelf te verdedigen, maar om invloed uit te oefenen. Wij proberen dus met onze gedachtengang in te werken op de grote massa van progressieve mensen die voor een groot deel bij de sociaal-democratie zit.

Met zo'n opstelling van de CPN zullen een groot aantal linkse mensen naar de PSP toelopen...
Dat geloof ik niet. Ik geloof dat als je erin zou slagen om de totaliteit van de progressieve bewegingen, waarvan de Partij van de Arbeid het leeuwedeel heeft, naar links te brengen dat dat helemaal geen *afstotende* kracht zal hebben op progressieve mensen. Ik denk dat het *aantrekkingskracht* zal hebben.

Jouw oriëntatie is toch wel heel sterk gericht op de PvdA. Meer in ieder geval dan op klein links. Hebben de verontruste communisten van het 'Horizontaal overleg' gelijk dat de CPN verrechtst?
Zo kun je natuurlijk altijd blijven schuiven. Je moet kijken naar een aantal objectieve feiten. We hebben in de loop van de jaren de volstrekte ban van de kant van de sociaal-democratie doorbroken, bijvoorbeeld op het gebied van de wethouders. Er is niet één verontruste die er tegen geprotesteerd heeft dat wij samen met de PvdA meerderheidscolleges gingen vormen. Wij hebben doorbroken het verbod om als communisten lid te worden van het NVV, later de FNV. En ook dáártegen hebben de verontrusten nooit geprotesteerd, die hebben nooit gezegd dat we ons moeten afscheiden van de FNV. Ik geloof dan ook dat dit soort redeneringen nergens op slaan. Als de verontrusten — welke dan ook — van mening zouden zijn dat het eigenlijk maar beter was als de PvdA voor die atoomraketten zou zijn, dan vind ik dat heel tragisch. Ik herinner me de tijd dat ik namens een fractie van drie stond te pleiten in de Kamer, zonder enige aanhang overigens, tegen de opslag van atoomwapens in Nederland. En de PvdA dácht er niet aan om zelfs ook maar een kruimeltje steun te geven. Dat is natuurlijk wel een hele tijd geleden, maar sinds die tijd heeft zich toch wel een ontwikkelingsproces doorgezet waardoor de Partij van de Arbeid het huidige standpunt inneemt. Weliswaar is dat geen ideaal standpunt, maar wel één dat op een cruciaal punt beslissend verschilt van wat ze altijd gedaan hebben. En als je nu zeer verontrust roept dat dat eigenlijk maar allemaal niks is en dat je zèlf sociaal-democraat geworden bent doordat je hebt weten te bereiken dat jouw standpunt nu ook bij de sociaal-democratie leeft, dan bereik je nooit iets.

Het gaat ons ook niet alleen om de kritiek van de verontruste, conservatieve

communisten maar meer om die van radicale linkse mensen die de PvdA niet zien zitten en überhaupt (partij)politiek niet zien zitten. Iemand als Van der Spek richt zich met name op die groep als hij de CPN 'gevrij tegen de PvdA aan' verwijt.
Ja, Van der Spek speelt daar inderdaad op in, maar de CPN heeft haar koerswijziging doorgevoerd na het zevende wereldcongres van de Komintern in 1935. Weliswaar niet altijd even consequent en met terugvallen maar 't is wel degelijk een koers van lange adem. Daarin zijn inderdaad zeer zware stoornissen opgetreden, met name in de koude oorlogsperiode, maar op het moment al dat wij vastgesteld hadden dat de EVC een dood lichaam was geworden en dat communisten thuishoorden in de grote vakbeweging, dat wil zeggen met sociaal-democraten samen, lag die politiek helder voor ons. Die politiek heeft risico's; ze kan leiden tot een verrechtsing van de CPN, dat zit er in want de PvdA is veel groter dan wij, maar het is wel zo dat we daar zelf nog altijd bij zijn. Maar om dàt op te geven voor een politiek van het protest en de schone handen zoals een aantal mensen in de PSP die voert, zou strijdig zijn met waar de CPN in wezen al die jaren mee bezig is geweest.

Wat heeft in jouw ogen een CPN zoals jij het beschrijft, te bieden aan bewegingen zoals de kraakbeweging, feministen, milieuactivisten, groepen en mensen die de afgelopen tijd een groot wantrouwen hebben gekregen in de politiek en waarvan de verantwoordelijkheid voor een groot deel bij de PvdA ligt. Men zal in toenemende mate ook zo wantrouwend tegen de CPN gaan aankijken. Zo van: onze belangen worden toch maar verkwanseld.
Nou, ik zie niet in waarom je belangen van echte, zeer actieve en ook radicale bewegingen beter zou kunnen dienen als je bijvoorbeeld alleen in een gemeenteraad zit te protesteren dan als je probeert in bestuursposities iets te verwezenlijken.

Toch is er sprake van een toenemende depolitisering...
Dat is juist.

En wat doet de CPN daaraan of wat zou ze moeten doen?
Het is ontzaglijk moeilijk om daar één-twee-drie antwoord op te geven omdat zo'n antwoord samenhangt met een andere opstelling van politieke partijen. Die antwoorden kunnen ook steeds minder gegeven worden door de leidingen van politieke partijen. Ze moeten vooral gevonden worden in het goed luisteren naar die bewegingen en het gezamenlijk denken.

Toch denken we dat een belangrijk verschil tussen PvdA en CPN enerzijds en PSP anderzijds is dat de PSP veel bewuster bezig is met de relatie te bewaren

tussen partij en bewegingen. Waarschijnlijk komt dat omdat ze zelf veel meer beweging zijn dan partij.

Vind je de PSP, en met name de stroming Van der Spek, een legitieme stroming binnen links, zoals PvdA en CPN dat ook zijn?
Ja, en ik denk dat één van de dingen die we moeten zien te bereiken met onze opstelling is dat de benadering van elkaar — en dat hoeft niet allemaal zo zoetsappig te zijn, hoor — er één is van mensen die toch een gemeenschappelijk doel met elkaar nastreven.

Verrechtsing

Er is op dit moment sprake van een nogal paradoxale politieke toestand. Aan de ene kant is er ontzettend veel beweging van links, aan de andere kant schuift de zaak electoraal naar rechts op. Hoe verklaar jij die verrechtsing?
Ik vind het moeilijk daar op te antwoorden omdat ik toch een beetje benauwd ben voor die redenering. Kijk, als je het in parlementszetels uitdrukt zie je dat CDA en VVD een beslissende rol kunnen gaan spelen. Daaruit zou je de dreiging van een rechtsere politiek kunnen concluderen. Maar de grote vraag is natuurlijk of de toename van de VVD op zichzelf een verrechtsing is. Ik vind het vrij problematisch om verschuivingen van kiezers in verband te brengen met vaak tamelijk verborgen doeleinden van politieke leiders.

De VVD doet natuurlijk een zeer sterk beroep op de weerzin bij de mensen tegen staatsbedil en staatsalmacht en dat is op zichzelf helemaal niet reactionair. Dat kan zeer wel progressief zijn. Ik bedoel: als er zo'n beweging in Polen zou ontstaan zou die een uitgesproken progressief karakter hebben. Ik denk dat je niet zo makkelijk kunt zeggen dat nou de politieke opinie verrechtst is. Wat je misschien wèl kunt constateren is dat mensen onder invloed van de crisis de neiging hebben tot behoudzucht. 't Zelfde dat we in de jaren dertig ook gekend hebben.

Er komt natuurlijk wel een toenemende steun voor de roep om sanering van de overheidsuitgaven, de sanering van voorzieningen...
Ja, maar tegelijkertijd vooral ook in beroepen waar veel vrouwen werken dwingend aan de orde gesteld worden. Door feministen die in de gezondheidszorg werken en die zeggen, je moet het probleem zien in samenhang met het vraagstuk van de democratie, van zeggenschap in de gezondheidszorg van bijvoorbeeld de patiënten. De situatie wordt zeer complex omdat er vaak geprotesteerd wordt, òòk door een partij als de VVD tegen die grote overheidsapparaten, die hele ingewikkelde, steeds massievere organismen en gebouwen, instrumentaria en alles wat er bij zit. Vaak gebeurt dat vanuit een kostenoogpunt, vaak ook uit een weerzin tegen staatsbedillerij. Een van de dingen die we moe-

ten voorkomen is dat op een gegeven moment radicale feministen uit de gezondheidszorg zeggen: 'Wat boksen wij op tegen deze waanzinnige door een stelletje dure heren beheerste apparatuur' en dat ze op de VVD gaan stemmen omdat de VVD tenminste deze gigantische apparaten aan de orde stelt.

Bakker zelf

Destalinisatie... Misschien moeten we eerst over dat woord spreken?
Ja, ik kan met dat woord niet overweg. Ik vind het woord een dooddoener voor van alles.

Maar jij bent toch ook wel over allerlei zaken anders gaan denken? De Sowjet-Unie bijvoorbeeld.
Ja, dat wel. Maar dit gaat over de partij zelf. En over mijzelf.

De eerste vraag is of de CPN stalinistisch is geweest? Of vind je dat ook een begrip waar je...
Nee. Laat ik beginnen met mijn probleem uiteen te zetten. Ik zie dat er in de Sowjet-Unie onder het regime van Stalin een reeks dingen grondig mis zijn gegaan. Ik zie trouwens ook dat er in diezelfde periode een aantal zeer grootse dingen zijn gebeurd. Voor de oorlog en in de oorlog. Ik vind het daarom iets te gemakkelijk om met korte onomwonden oordelen te komen over deze hele problematiek die gespeeld heeft in een specifiek land waarin wij ons moeilijk kunnen verplaatsen. Ik ben wat dat betreft voorzichtig. Ik realiseer me hoe het soms in grote landen toe kan gaan. Dat is vaak moeilijk vergeleken met ons eigen keurige tuiniersbewustzijn, met onze fraai aangeharkte perkjes. Als je met je eigen criteria gaat denken over de gebeurtenissen in zo'n land als Rusland, dan merk je gauw dat je eigenlijk tekortschiet. Een totaal ander volk met een totaal andere ontwikkelingsgang, met in deze eeuw totaal andere uitgangspunten. Ik deel daarom niet zo graag al die gebeurtenissen in de Sowjet-Unie in bepaalde vakjes in.

In omgekeerde zin zit daar natuurlijk de wezensfout van vroegere perioden: het zich vereenzelvigen met gebeurtenissen die onvergelijkbaar waren. Maar ik vind dat die fout die toen door communistische partijen in andere landen werd gemaakt, die onterechte identificatie, dat die niet 180 graden moet worden omgedraaid door op dezelfde manier een non-identificatie tot stand te brengen.

Dat betekent dat ik eigenlijk nog steeds met de grootste nieuwsgierigheid naar dat fenomeen van Stalin kijk. Ik heb het vage idee dat nog maar een tiende is gezegd over de factoren die toen speelden. Als je ziet dat het beleid in de jaren

twintig van het ene extreme naar het andere is gegaan: het oorlogscommunisme, de NEP-politiek, dan de gedwongen collectivisatie. Allemaal verschrikkelijk dramatische wendingen; in categorieën die ons helemaal onbekend zijn. Alles vond plaats vanuit een situatie van primitiviteit. De communisten wisten ook niet precies hoe ze dat allemaal aan moesten pakken.

We zien dan vele dingen, waarvan we onmiddellijk zeggen: mijn God, dat zouden we hier niet moeten hebben. Wij zijn met onze beschaving al een eeuw verder. Maar we kennen een deel van de begrippen niet eens. Die kunnen we niet omvatten. Wij kunnen niet praten over massa's van miljoenen boeren. We praten wel eens over een bureaucraat en dan denken we aan een vent die je aan zijn stropdas uit een loketje kan trekken. Maar een massale, korstachtige bureaucratie zoals die nu al tijden in de Sowjet-Unie bestaat, daar heb je geen weet van. Er bestaan daar zulke andere omstandigheden. Ik vind het plaatsen van Stalin daarin, en van het soort partij dat hij van de communistische partijen heeft gemaakt, moeilijk. Dat betekent niet dat ik een aantal facetten daarvan, zelfs een aantal hoofdtrekken, niet adembenemend en afschuwelijk vind. De manier waarop een generatie van revolutionairen uitgeroeid is...

De vraag is of Stalin dat allemaal organiseerde of waren er andere maatschappelijke krachten die Stalin gebruikten. Er zitten vele kanten aan de zaak: de economische ontwikkelingen, de vermilitarisering van de Sowjet-maatschappij, het verdwijnen van de arbeidersklasse na de revolutie. Het is moeilijk dat allemaal te overzien.

Toch lijkt ons na alles wat er inmiddels over de socialistische landen is geschreven, wel mogelijk een aantal conclusies te trekken.
Mijn oordeel is ondubbelzinnig, als je naar me geluisterd hebt. Maar de totaalbeoordeling, uitgaande van de eigen context van het land, is onvolledig, altijd onvolledig geweest, en dat heeft ook tot verkeerde beoordelingen geleid. Dan moet je oppassen met een Nederlandse norm te oordelen. Wat dat betreft moet je kunnen relativeren. Ook de Nederlandse rechtsnormen, tenslotte heeft Nederland de afgrijselijkste dingen gedaan in zijn koloniën. Daar vanuitgaand heb ik grote moeite het begrip stalinisme te hanteren, juist gezien de context van de eigen ontwikkelingen, uitgangsvoorwaarden, eigen cultuur. En zeer grote moeite dat begrip te gebruiken voor onze eigen partij. Wij hebben altijd met geheel andere categorieën gewerkt. Anders konden we ons nooit zo vreselijk opgewonden hebben over de misdaden die tijdens de koloniale oorlogen werden begaan.

Het is wellicht makkelijk praten omdat wij de betreffende periode niet hebben meegemaakt. Maar zat er wat dat betreft niet een soort politieke schizofrenie in het wereldbeeld van de communisten? Er waren twee werelden, waarin totaal

verschillende normen werden gehanteerd. Terwijl een moord, waar ook begaan, toch gewoon een moord is.
Zo lag het bij ons niet. Wij hebben die verhalen over de Sowjet-Unie verworpen; niet wij alleen trouwens. Wij waren gevangen in een dilemma: je was voor of tegen. Er werd in die tijd wel gezegd: ook voor de Sowjet-Unie geldt 'right or wrong, my country'. Zoiets heb ik nooit geaccepteerd. Maar je voelde je door de algehele wereldpolitiek wel in een positie waarin alles zich kon richten tegen de Sowjet-Unie en tegen jezelf als communist. Niet omdat je voor de Sowjet-Unie was, maar omdat je lastig was. Je zat in een volstrekte tweedeling en je beschouwde ieder verhaal over de Sowjet-Unie als laster. Zo werkte dat.

In de partij gebeurde toch vergelijkbare dingen. Ook daar werd de oppositie uitgeschakeld. Tegenstanders werden uitgemaakt voor anti-communisten, agenten enz.
Dat zijn twee totaal verschillende dingen. Absoluut, twee totaal verschillende dingen. Je had een bepaald partijmodel, namelijk het monoliete partijmodel. Zo monoliet was dat natuurlijk ook weer niet. Maar goed, zo'n soort model functioneerde in alle communistische partijen. Dat was toch iets totaal anders dan wat er in de Sowjet-Unie zelf plaatsvond. Totaal verschillend.

Het mechanisme dat Koestler beschrijft, herken je dat?
Dat was een zeer aanvechtbare redenering. Ik heb Koestler toen al gelezen. Nadien niet meer. Dus misschien is mijn herinnering niet helemaal correct. In wat ik me ervan herinner, gaat het om iemand die zò doordrongen is van het partijbelang dat hij alles bekent. Een vorm van mystiek, die je je als Nederlander niet in kan denken. Dat is de mystiek van een land, waar ze een lijk te kijk leggen, in een mausoleum. Ik ben er nooit heen geweest. Dat kunnen wij ons als Nederlanders niet indenken. Ik betwijfel trouwens of dat verhaal van Koestler wel ergens op slaat. Hebben velen niet bekend omdat ze gechanteerd werden met het lot van hun vrouw en kinderen? Dat klinkt mij als nuchtere Nederlander heel wat plausibeler in de oren.

Heb je de autobiografie van Semprun gelezen? Dat gaat ook over die hele periode. Hij beschrijft daarin dat hij zichzelf op een gegeven moment hoort instemmen met, zich althans niet hoort protesteren tegen het feit dat iemand met wie hij in Buchenwald heeft gezeten, in Tsjechoslowakije wordt opgehangen, omdat die een collaborateur van de nazi's geweest zou zijn. 'In het belang van de partij' houdt hij zijn kop dicht. Achteraf meent Semprun dat de partij als een soort kerk functioneerde. Herken je dat? Werkte dat binnen de CPN ook zo? Ging men binnen de partij ook niet zonder overwegingen achter De Groot staan?

Ja, zo werkte dat. Daar heb ik ook niet zo'n moeite mee. Zo werkte dat. Als een groep mensen het gevoel krijgt dat ze over de hele linie belaagd wordt, dat ze dan de rijen sluit en wel eens van zich af wil timmeren, dat vind ik normaal. Ik ben op ieder moment bereid dat weer te doen.

Maar als dat er toe leidt dat iedere vorm van kritisch nadenken...
Dat hebben we zelf in de hand. Ik zie dat in mijn eigen ervaringen en in die van de partij heel anders. Na de bevrijding komt de partij terug in de openbaarheid. De Juli-conferentie. Daar is Paul de Groot, grijsharig, een man die — dat wil ik onderstrepen — als jood en als algemeen-secretaris van de CPN de illegaliteit is ingegaan. Hoeveel vind je er zo. Eén van de weinigen die na de oorlog over is van de oude leiding. Daar is ook Jaap Brandenburg, waar ik een hele warme vriendschap mee heb gehad. Annie Averink. Mijn eigen instructrice uit de oorlog, Riek Kogenhop. Die mensen waren vol vertrouwen in Paul de Groot. Zij vormden een leiding, waarin ik op waanzinnig jonge leeftijd werd gekozen. Ik weet nog dat ik voor de eerste keer in de leiding met iets zat en na de vergadering naar De Groot toestapte. Die zei toen: waarom doe je je mond niet open, daar hebben we hem toch voor?

Ik ben opgegroeid in een organisme waarin een leidende figuur optrad, waarin ik groot vertrouwen had. Ik heb hem ook wel bestreden. Ik heb mot met hem gehad. Snauwerige dingen hebben we tegen elkaar geroepen. Ik was niet idolaat van hem, ja het zal wel, ik weet het niet. Ik heb het nooit zo gevoeld en ik voel het nog niet. Ik heb gefunctioneerd in een organisme, waarin een leidende man optrad die ik als zodanig erkende.

Heb je niet het gevoel dat er toen geen democratische verhoudingen binnen de partij bestonden?
Ik zie nou dat je, zeker in de huidige omstandigheden, totaal anders moet functioneren. Maar ik zie niet dat het toen onder de toenmalige omstandigheden zo volstrekt verwerpelijk is geweest, of dat we er volstrekt verwerpelijke dingen mee gedaan hebben. Je moet ook geen beelden oproepen van dingen die eigenlijk niet zo waren. Neem nou die hele discussie van '56-'58. Dat is een jarenlange discussie geweest. Ook in het partijbestuur. Iedere keer weer opnieuw. Op een gegeven moment waren het vastgeroeste kampen geworden, maar zelfs tóen kwam dat bestuur steeds weer bij elkaar, werden er weer commissies gevormd, weet ik wat allemaal. Er was in ieder geval geen sprake van een stoomwals. We hebben later een conflict gehad met Baruch. Die is geschorst uit het partijbestuur, omdat hij iedere vergadering het woord vroeg en de autonomiepolitiek van de partij begon aan te vechten (dat was in het begin van de autonome periode, begin jaren zestig). Dat was geen vergaderen meer. Maar ook in zijn eigen ledenvergadering heb ik nog met hem gediscussieerd en is er uit-

eindelijk gestemd.

Kijk, het is allemaal heus niet zo mooi geweest. Dat zal ik niet zeggen. Ik ben blij met al die veranderingen die er zijn. Maar ik zou echt mezelf geweld aan doen als ik nou ging roepen: wat heb ik toch geleden, of wat heb ik andere mensen toch laten lijden. Ik geloof er geen moer van, eerlijk gezegd.

In een interview dat je in november 1981 met Max van Weezel voor Vrij Nederland hebt gehad zeg je: ik kan niet echt afstand nemen van De Groot omdat je daarmee afstand neemt van je eigen verleden.
Ik zal het niet letterlijk zo gezegd hebben.

Het is mooi die loyaliteit. Maar hoe kan je je daar ook politiek mee blijven verbinden? Soms is het noodzakelijk om je, zeker als politicus, wèl los te maken van je verleden.
Iemand die dat vindt, moet dat doen. Ik zou het ook doen als ik het noodzakelijk vond. Ik constateer alleen dat ik in die partij, in die hele naoorlogse partij heb gefunctioneerd in een nauwe relatie tot De Groot, onder leiding van De Groot. Je moet dat niet te letterlijk zien, maar ik heb zijn leidende positie erkend, zijn politieke stellingnames erkend en verdedigd. Ik kan niet zien dat ik daarmee op hoofdpunten iets verkeerds heb gedaan. Ik heb geen spijt over mijn politieke stellingnames in het verleden. Er zijn wel incidentele dingen waarvan je zegt dat het beeld mooier zou zijn als deze incidentele gebeurtenissen niet zouden hebben plaatsgevonden. Er zijn ook grove fouten gemaakt, waarvoor ik medeverantwoordelijk was. Maar ik heb geen enkele neiging om me ten aanzien daarvan van De Groot los te maken, want dan zou ik mezelf een zak noemen. Ik ben niet als een willoze slaaf of vanwege een of ander belangetje achter De Groot aangelopen. Ik heb zeer bewust keuzes gedaan. En bij die keuzes behoorde ook het accepteren van het leiderschap van De Groot. Dàt is mijn verleden. Als ik kijk naar de politieke activiteiten als geheel dan beoordeel ik dat niet negatief. Daarom ben ik ook niet van plan om daar De Groot van uit te zonderen.

Je hebt van tevoren gezegd dat je niet over het 'rode boekje' wilde praten. Waarom eigenlijk niet?
Het komt hier op neer. We zijn een betrekkelijk kleine groep als communistische partij. We zijn ook nogal gedreven mensen. Gedrevenheid kan leiden tot een heel bijzondere gezamenlijke krachtsinspanning, maar gedrevenheid tegenover elkaar kan leiden tot de afschuwelijkste vormen van sektarisme. Naarmate een club kleiner is, is die kans groter. Ik zie die mogelijkheid van een onderlinge strijd ook over dat Rode Boekje. Ik heb van harte meegewerkt aan de resolutie van het partijbestuur, waarin staat dat je ervan uit moet gaan dat men-

sen verschillende oordelen kunnen hebben. Ik heb het idee dat, als ik nu zelf mijn oordeel over dit vraagstuk nog eens nadrukkelijk zou profileren, ook door de positie die ik nou eenmaal binnen de partij inneem, dat ik daarmee objectief de mogelijkheid van onderlinge strijd op dit punt nog zou vergroten. Ik denk dat zoiets heel slecht zou zijn. Ik kan me daarom heel goed vinden in de benadering die door het partijbestuur is gevolgd.

Ga je er later nog eens over schrijven?
Nou, nee hoor. Ik heb niet zoveel nieuws te melden over die hele zaak. Ik vind dat het partijbestuur een redelijke totaalbeoordeling gegeven heeft. Ik heb zelf al jaren geleden aangemoedigd om de geschiedenis van de partij te bestuderen. Ik vind dat nuttig en belangrijk.

De Berg

Wat vond je van Gerrard Verhages film De Berg?
Hoe moet ik dat nou zeggen... Gerard Maas is een hèèl erg goede, persoonlijke vriend van mij en een hele verstandige en in mijn ogen buitengewone waardevolle man, en ik vind eigenlijk zonde dat hij zò misbruikt is.

Hoe bedoel je, misbruikt...
Ik weet dat er veel kameraden zijn die daar anders over denken. Op de redactie van P&C werd mijn afkeurende mening over die film met gejoel en verontwaardiging ontvangen. Maar ik vind 't een heel akelig beeld geven, die film. Ik heb 't nog niet helemaal gerationaliseerd, maar ik denk dat 't dit is: er wordt een beeld geschapen van mensen die op een bepaald moment hun leven in de waagschaal stelden voor een ideaal dat dan vervolgens zo slecht of helemaal niet gerealiseerd is. In de film worden van de personen die er in figureren precies die momenten in hun leven benadrukt dat ze hun leven voor de Grote Zaak gaven en de Grote Zaak blijkt de Grote Zaak niet te zijn. Dàt is de boodschap van de film. En het echte beeld is totaal anders.

Neem nou Gerard. Hij heeft een heel prachtig verhaal in P&C geschreven, één of twee jaar geleden, over hoe hij terugkwam uit de oorlog. Daarin vertelt hij hoe hij z'n straatje in kwam waarbij 't eerste dat hij zag was de met koeien van letters op de muur gekalkte leus: Lees De Waarheid. Vervolgens is hij toen onmiddellijk aan de strijd deel gaan nemen. Hij heeft deelgenomen aan de strijd tegen de koloniale oorlogen. Hij heeft een belangrijke rol gespeeld in de vredesbeweging in de jaren vijftig. Hij heeft overal voorop gestaan om te vechten tegen oorlogsgevaar en tegen fascisme. Dat hoort er allemaal bij. En dat is niet los te denken van dat moment dat hij voor dat peloton dreigde te worden gezet. Dat is allemaal het totale leven en dat is helemaal geen verknoeid

leven. Hij kan wel gefilmd worden als hij op een gegeven moment nostalgisch in een boek van Stalin staat te kijken. Maar dat is niet zijn leven.

In ieder geval laat de film wel het complete gebrek aan relativeringsvermogen zien dat heel gedreven mensen kunnen hebben.
Ja, maar dat kan ook een functie hebben. Op een gegeven moment kan ik ook niet relativeren. Maar het moet een functie hebben.

Misschien heeft het een functie. Maar het geeft ook problemen. Zowel politieke als persoonlijke en het kan tot enorme drama's leiden.
Ja, absoluut. En dat moet je allemaal op de koop toe nemen.

De vraag die in de film gesteld wordt is juist of je dat allemaal op de koop toe moet nemen.
Nee, dat is niet de werkelijke vraag. De werkelijke inzet van die film is: die levens toegespitst op het moment van op 't randje van de dood staan voor een grote zaak en dan vervolgens die regen die langs die naargeestige ruiten druipt, terwijl die mensen oud binnen zitten. En wat hebben ze dan nog over. Dat is het beeld dat je krijgt en dat vind ik afgrijselijk. De dag nadat die film op tv geweest was kom ik een vrouw tegen die ik nog uit de oorlog ken. Een machtige partijgenote. En die zegt: heb je gisteren die film gezien. Ja, zei ik, en wat vind jij er nou van. 'Zielig', zegt ze. 'Zielig'. Zò ervaren nou echte, met het leven meegaande partijgenoten zo'n film.

Toch is bijvoorbeeld die dialoog tussen Jans en Henk Gortzak meer dan alleen maar een melodrama.
Ik vind zo iets het afgrijselijkste dat er bestaat. Zo'n man die dan ergens is. Wat heeft dat allemaal te maken met waar je godbeter 't al die jaren mee bezig bent geweest?

Misschien heb je qua sfeertekening — het is wat somber en melodramatisch — wel gelijk. Maar het goede van die film is dat hij de worsteling met een ideaal laat zien, dat zich door een aantal feitelijke ontwikkelingen tegen je kan keren.
Nee. Kijk, dit raakt de hele vraag van waarom je politiek bedrijft. Je bedrijft politiek op twee niveaus. En als ze niet met elkaar verbonden zijn dan ga je de fout in. Het ene niveau is dat je een ideaal nastreeft en het andere niveau is — en dat is volstrekt essentieel — dat je dag in dag uit bezig bent met de dingen die in dit leven zèlf op dat moment gebeuren moeten. Dat deed ik in het parlement, dat doen linkse journalisten als ze een of ander woedend stuk schrijven tegen de Centrumpartij of noem maar op, en dat doet iedere communist op z'n werk als die tegen anderen zegt dat ze dingen niet moeten pikken en dat gaat iedere

dag zo door. Dat is je leven. En als dat helemaal losgemaakt wordt van dat zogenaamde ideaal dan wordt dat ideaal een karikatuur. Want dat ideaal heeft nooit als ding alleen bestaan. Dat heeft nooit die vorm gehad. Dat kan voor een kluizenaar met God zo zijn, maar voor gewone mensen heeft een ideaal een relatie met de werkelijkheid en daardoor blijft zo'n ideaal ook niet hetzelfde. In de loop van de jaren verandert dat. Op een enkeling na die dan ook verloren is. Ik vind het een bewijs van de geweldige pluriformiteit van de CPN dat ze al sinds 1952 bij Nel Visch geen contributie meer ophaalden. Dat valt me mee van die partij eigenlijk.

Vind je dat in die film communisten belachelijk gemaakt worden?
Nee, dat is het niet. Hoewel Gerrard Verhage in dat smerige VPRO-interview in dat rotblaadje van de VPRO, waar ik op geabonneerd ben, zegt: ik word nou weer communist in ruste. En dat is precies waar het om gaat. Want een communist in ruste is een contradictio in terminis. Dat kan niet bestaan. Maar dat is wel precies zijn beeld van die personen met dat verheven ideaal, waar ze hun leven voor hadden willen geven. Het is zijn eigen vertekende beeld, die film.

Wat gaat er door je heen als je zo'n scène tussen Henk en Jans Gortzak ziet?
Nou ja, dat gaat toch te ver. Zoals jullie zullen aanvoelen ben ik niet zo'n grote fan van Henk Gortzak, maar toen ik het zag dacht ik, Jezus Christus, nu krijg ik zelfs medelijden met Gortzak.

De verkiezingsnederlaag van 1977

Hoe heb jij de ontwikkelingen in 1977 ervaren en met name de breuk met Paul de Groot? De verkiezingsnederlaag?
Ik kan niet zeggen dat ik bulderend van het lachen rondgelopen heb. Ik kan wel zeggen dat toen het moment daar was, het voor mij geen donderslag bij heldere hemel was. Ik zag het patroon zich voltrekken.

Welk patroon?
Ik geloof niet dat je die geweldige nederlaag kunt toeschrijven aan de CPN zelf. Ik geloof niet dat er in het optreden van de CPN in vergelijking met vier jaar daarvoor zoveel veranderd was dat die terugslag kan verklaren. Er waren natuurlijk elementen van verstarring, in de zin dat we niet aansloten bij bepaalde noodzakelijke vernieuwingen. We hadden ook moeite gehad onze positie te bepalen ten opzichte van het kabinet-Den Uyl. Maar daar kon nooit die enorme teruggang in zitten.

Mijn redenering is deze. Die gedachte van die gekozen minister-president,

dat Amerikaanse model, die wedijver tussen enkele concurrerende groepen waar zich alles op concentreert, was al tien jaar daarvoor gelanceerd. Daar was indertijd al veel discussie over geweest. De formele kant daarvan was verworpen. Daar hebben we een vrij groot aandeel in gehad. Maar inhoudelijk was het een idee dat voortkwam uit de nieuwe ontwikkelingen in de politiek zelf, ontwikkelingen die enerzijds samenhingen met de media, de televisie (Vondeling schreef indertijd in *Nasmaak en voorproef* dat de televisie hèt toekomstige politieke medium zou worden), anderzijds met de veranderende opstelling van de kiezer. Die houding was al zo'n vijftien jaar aan het veranderen. De vroegere kiezer was veel meer traditioneel aan een partij gebonden dan de kiezers van vandaag. De tegenwoordige kiezer kiest veel pragmatischer, in de zin van 'waar kan ik het nou het beste zoeken als puntje bij paaltje komt'. Sinds het begin van de jaren zestig heb je dat hele grote verloop gehad van partijen die snel opkwamen en weer inzakten. De stijgingen van de PSP, de Boerenpartij, D'66, het in elkaar storten van de KVP, die alleen nog maar gered kon worden door het CDA. In 1977 stortte ook het in de loop der jaren door de CPN opgebouwde electoraat ineen. Dat deed ook een zeer pragmatische keuze: als we nou moeten kiezen tussen Van Agt en Den Uyl, dan maar Den Uyl. Dat hebben we in 1982 eigenlijk weer gehad. We hebben ook nog nauwelijks teruggewonnen van wat toen verloren is gegaan. Die mensen zijn pragmatisch blijven stemmen. Tegenover die veranderingen hebben we nog geen duidelijke opstelling gekozen.

Die klap in 1977 kwam natuurlijk behoorlijk aan. Het was vervelend om voor de eerste keer weer naar de Kamer te gaan en met zijn tweeën te zijn. Maar toen ik me realiseerde wat voor rotzooitje het daar was, nam het zelfvertrouwen weer snel toe.

Wat voor mij veel overheersender is in mijn herinnering, dat is de breuk met De Groot. Na de verkiezingen was er eerst een discussie in het partijbestuur, die al snel een scherpe vorm aannam door een aanval van De Groot op mij. Ik had een interviewtje gegeven aan die snuiter van Le Monde, Maarten van Traa. Die had geen woord opgeschreven, maar na de verkiezingen verscheen een uitgebreid verhaal over wat ik allemaal gezegd zou hebben. Dat klopte absoluut niet, maar werd toen door De Groot aangevallen. Ik gaf antwoord in de zin van: 'Ach, je weet hoe dat gaat met journalisten, kijk maar naar dat Panorama-interview dat je zelf hebt weggegeven.' Daar kwam hij toen niet meer op terug en is hij verder weggebleven. Maar de volgende dag lag er bij het partijbestuur een brief van zeven kantjes waarin hij dat Panorama-interview verdedigde. Toen is de zaak eerst weer een beetje bijgespijkerd doordat een aantal partijgenoten voortreffelijk zijn opgetreden. In de zomer bleek echter dat De Groot bezig was een combinatie te maken van een aantal mensen die hij als 'goed' be-

schouwde. Toen kreeg ik de indruk dat voor mij eigenlijk de... dat ik eigenlijk niet meer mee zou doen, zal ik maar zeggen, dat ik niet meer mee zou willen doen. Althans, als het zo zou gaan zoals hij van plan was. Toen was er op een gegeven moment een vergadering van het dagelijks bestuur. Daar bleek godzij-dank dat de overige leden van het dagelijks bestuur dezelfde ideeën hadden als ik, naar aanleiding van een stuk dat hij had geschreven. Wat ik me daarvan herinner is een groot gevoel van blijdschap over het feit dat je op een gegeven moment op dezelfde lijn zit, dat je op dezelfde manier reageert.

Is het achteraf niet vreemd dat jullie, zelfs binnen het dagelijks bestuur, alles zo verkeerd hebben getaxeerd. De conflicten leken al op tafel naar aanleiding van het beruchte gijzelingscommentaar over de verkiezingen. Toch bleven jullie heel sterk rekening houden met De Groot. Jullie kenden elkaar toch al zo lang. Hoe komt dat gevoel van blijdschap dat de anderen net zo reageerden als jij?
Het probleem was nooit op deze manier aan de orde geweest. Je zag, misschien geldt dat alleen voor mij, niet vooruit in termen van conflictsituaties. Ik ben niet zo'n groot strateeg. Met mensen met wie je heel lang had samengewerkt had je een speciale band. Dat was iets vanzelfsprekends. Daar denk je niet over na. Je gaat dan niet zitten berekenen. Je zegt bij jezelf, als het die kant uitgaat dan hoeft het voor mij niet meer.

Het zat er toch aan te komen. Het commentaar op de verkiezingen is toch ook onder druk van De Groot geschreven.
Daar kan ik niet zoveel over zeggen, omdat ik die avond naar de NOS was. Later hoorde ik dat De Groot meende dat ik dat had gedaan omdat ik altijd voor de televisiecamera's wilde zitten. Wat op dat moment nou niet de meest aanlokkelijke plaats was om te zitten. Je gaat daarheen omdat je denkt: verdomme, nou zitten al die mensen van ons te kijken en dan kan ik niet wegblijven. Dat is je reactie. Dus daar ga je met een poker-face naar toe.

Ik moet je trouwens wel zeggen dat ik persoonlijk van mening ben dat die gijzeling toch een enorme uitwerking heeft gehad. Daar ben ik heilig van overtuigd. Ik weet als de dag van gisteren dat in die week onder die ijzingwekkend opgedraaide spanning, Van Agt en Den Uyl, die twee Vaders des Vaderlands, om beurten kwamen vertellen dat het volk zich rustig moest houden en dat onder hun leiding alles in orde zou komen. Ik ben ervan overtuigd dat dat een enorme uitwerking heeft gehad. Wat dat betreft vond ik dat commentaar nog niet zo gek. Om daar nou allerlei ingewikkelde imperialistische intriges achter te zien, is een ander hoofdstuk. Het pure effect van die gijzeling was groot.

Heb jij je als lijsttrekker in die tijd niet heel erg kwaad gemaakt over die CPN-delegatie die een paar dagen voor de verkiezingen naar Moskou is gegaan?

Ik heb er mee ingestemd. Ik voelde me overtuigd van de noodzaak.

En nu?
Denk ik dat dat een verkeerde overtuiging is geweest. Het is heel onverstandig geweest. Het was op zichzelf natuurlijk niet zo onlogisch. Daarvoor had die Berlijnse conferentie plaatsgevonden. Daar was eigenlijk erkend dat alle communistische partijen volstrekt autonoom zijn. Dat was het grote winstpunt van die Berlijnse conferentie. Op zichzelf was het idee om de betrekkingen met de Sowjet-Unie, met de communistische partij van de Sowjet-Unie, weer op een ietwat normale basis te brengen, was wel legitiem. De Groot heeft er waarschijnlijk heel wat anders mee bedoeld, gezien zijn latere uitlatingen. Het bezoek was niet voorbereid. Er was nooit van tevoren over geschreven. Het was klets-boem, en dan nog midden in een verkiezingscampagne. Dan zouden je tegenstanders wel krankzinnig zijn geweest om daar geen gebruik van te maken.

Maar er waren natuurlijk meer dingen. We hadden die leus 'Van Agt eruit, de CPN erin'. Die was eigenlijk tot stand gekomen nadat ik een gesprek had gehad met De Groot, dat was rond de Kerst. We zaten te praten over de naderende verkiezingen en toen was mijn mening dat wij de kiezers het gevoel moesten geven dat we meededen. Dat we potentiële deelnemers waren aan een kabinet. Dat was al een tijd mijn stellige overtuiging. Wil je op de wat langere termijn gewicht hebben, dan moet je de kiezers het gevoel geven dat je een factor bent: een potentiële deelnemer. Een paar weken later hadden we een vergadering en toen kwam De Groot met de, naar mijn mening, nog altijd reclametechnisch fantastische leuze 'Van Agt eruit, de CPN erin'. Iedereen vond het schitterend. Het eerste effect was buitengewoon gunstig. Maar er zat geen systematische gedachte achter. Geen vervolg, wat er verder moet gebeuren, laat staan wat er moest gebeuren als de PvdA zou weigeren.

Het gaf een enorme verwarring in de partij.
Toen wel, in het begin niet. Toen de Partij van de Arbeid tegendrukte, ja, *toen* ging het mis.

Het was volstrekt onduidelijk wat we dan in zo'n eventuele regering zouden doen, met welke inzet we eventuele onderhandelingen in zouden gaan, dit alles nog even afgezien van de realiteitszin van de leuze.
Maar goed, dat zijn permanente vragen die vandaag de dag nog spelen.

Het was verwarrend omdat een werkelijke discussie daarover binnen de partij nooit gevoerd was.
Dat is niet helemaal waar. Wij waren het kabinet-Den Uyl begonnen met de

opstelling van de 'constructieve oppositie'. Dat heeft toen een poosje geduurd. En toen is het weer op initiatief van De Groot omgekeerd.

In de partij werd steeds furieuzer tegen Den Uyl geageerd.
Toch lag de praktijk anders. In de eindfase van het kabinet-Den Uyl hebben wij het nog een keer overeind gehouden. Dat was met de kwestie van de Oosterschelde. Dat ging zo. Een heel stel staatssecretarissen dreigde op te stappen als die Oosterschelde dichtgegooid zou worden. Wij stonden op het standpunt dat die dicht had gemoeten. Dat was al jarenlang ons standpunt. Toen werd dat idee van die luikendam geopperd. Toen kwam van rechts, van het CDA met name, Schakel, Cornelissen met steun van de VVD, de druk om de zaak dicht te gooien. Als dat standpunt gewonnen had, zouden die staatssecretarissen zijn opgestapt en het kabinet gevallen zijn. Toen bleek dat wij op de wip zaten. Eigenlijk waren wij ook voor het afsluiten van de Oosterschelde. Toen ben ik naar Ed van Thijn toegegaan en heb gezegd: Ed, hoe liggen de kaarten. Die heeft me toen van haver tot gort verteld hoe de verhoudingen in zijn fractie lagen. Op grond daarvan heb ik toen gezegd: we moeten een draai nemen. Toen heeft Frits Dragstra een speech gehouden van een half uur met alleen maar vragen. Toen is hij vervolgens de communist geworden die het uitvoerigst ooit door een regering is beantwoord. Westerterp besteedde zijn hele redevoering aan Frits' vragen. Dat kwam ons uitstekend uit, want toen konden we een draai maken en zeggen dat het toch wel een bijzonder interessant technisch object was; dat we dat niet in de weg wilden staan. Vaderlandse waterstaat, en dergelijke... de bekende tralala. Daarmee hebben we, en dat was ook uitdrukkelijk de bedoeling, het kabinet gered.

Dat gebeurde terwijl er elders in de partij al een stemming werd gekweekt dat het kabinet-Den Uyl het ergste kabinet was dat we ooit gekend hadden. Er zaten dus tegenstrijdigheden in de partijopstelling. In de Kamer scholden we ze zo nu en dan goed uit. Ik had ruzie met Van Kemenade over de Middenschool. Er was nog wel meer aan de hand. Ze gingen als maar door met de bewapeningsuitgaven te verhogen, dus zo'n lekker stelletje was het niet. Toch was er wel degelijk ruimte gemaakt voor een coöperatieve opstelling.

De vorm die het in 1977 aannam was natuurlijk een hele extreme en riep inderdaad vragen op; vragen die nog bestaan: is een communist bereid mee te regeren met alle sores die daar aan zitten. Dat is wat je vandaag de dag hebt met de wethouders van Amsterdam, Zaanstad, de wethouders in Oost-Groningen, etc. Daar staat die vraag: ben je bereid, ook als het slecht weer is, op bestuursposten te gaan zitten.

En dan sta ik op het standpunt: ja, daar ben ik toe bereid. Ik vind dat je als partij moet proberen zoveel mogelijk voor de mensen te doen en zoveel mogelijk de politiek in een richting te duwen waarvan jij denkt dat dat voor de bevol-

king de gunstigste is. Dan kun je kiezen tussen het ontmaskeren van de sociaal-democraten, omdat ze meewerken met rechts, of het meedoen en proberen om op die manier samen met sociaal-democraten een dam op te werpen tegen rechts.

De identiteit van de CPN

Het is opvallend, als je het hebt over de identiteit van de CPN, dat je dan niet meer spreekt in termen van arbeidersbeweging of arbeidersklasse, voorhoede desnoods...
Maar je vroeg naar de rol, de functie...

Goed, maar de identiteit? Waar mikken we op als we leden gaan winnen? Waar worden die leden zich geacht mee te identificeren? Afgezien van de binnenlands-politieke strategie; verdedigen wij de belangen van de arbeidersklasse of verdedigen we in de eerste plaats de vrede?
Binnenlandse strategie? Dat vind ik een beetje te denigrerend. Afgezien van een aantal internationale problemen (waarbij de relatie tot de sociaal-democratie ook van belang is) valt of staat die partij bij het proberen iets gedaan te krijgen in dit land, op de korte en op de lange termijn, en dan kijk je naar het krachtenpatroon.

Een heel andere vraag is, wat is nu je sociale oriëntatie-basis. Wat is je identiteit. Persoonlijk meen ik, dat die partij niet kan zonder hechte relatie met belangrijke delen van de arbeidersklasse, ook van de arbeidersklasse in de engere zin van het woord: de handarbeiders. Ik vind dat een buitengewone belangrijke krachtbron van de partij. Ik vind het ook van een ongelooflijke kortzichtigheid als je het daartoe zou beperken, of als je rangen zou scheppen binnen de partij, zoals er wel eens een neiging is geweest. Dat slaat nergens op, dat heeft met de toestand van de maatschappij en de ontwikkeling ervan helemaal niets te maken. Maar ik denk dat onze relatie met de socialistisch denkende delen van de arbeidersklasse erg wezenlijk is. Hoezeer ook zich het marxisme zal vernieuwen, met andere categorieën zal werken, dan nog is dit een kracht die op de lange termijn maatschappijhervormend werkt, en die je nodig hebt.

We komen nog even terug op die identiteit. Harmsen heeft geschreven: wat blijft er nu over van een communistische partij, als de verbondenheid met de socialistische landen wordt opgezegd, democratisch centralisme wordt opgeheven, etc. Wat is dan nog het specifiek communistische, dat zich onderscheidt van andere linkse partijen?
Ik vind dat je woorden en wezen zo veel mogelijk uit elkaar moet houden. Het

Communistische Manifest werd zo'n zeventig jaar geschreven voordat er socialistische landen ontstonden. Het communist-zijn is, althans voor mij, dan ook zeker niet verbonden met het bestaan van socialistische landen. Is verbonden met wat je zelf met de maatschappij wilt. Die identiteit bestaat voor mij uit wat voor soort relaties je hebt. Ik vind nog altijd de wezenlijke bestaansgrond van een socialistische beweging, een communistische beweging — ik gebruik het nu even naast elkaar — het aanvechten van de kapitalistische machtsverhoudingen. Het aan de orde stellen en aanvechten daarvan. Dat is niet de enige, maar wel de essentiële bestaansgrond. Ik vind de relaties met de partijen van landen met een socialistisch produktiesysteem niet onbelangrijk, ik wil ze ook niet verbreken, maar ik vind ze niet essentieel.

En het democratisch centralisme, de voorhoederol?
Die voorhoedepretentie, daar begrijp ik helemaal nooit wat van. Dat voel ik me vaak opgezadeld met dingen die ik eigenlijk nooit geroepen heb. We zijn ons eigenlijk al lang bewust van het feit dat we een vrij kleine groepering zijn. Onze houding ten opzichte van de vakbeweging — dat zou tenslotte toetssteen moeten zijn — die is er, zeker de laatste kwart eeuw, nooit op neergekomen dat de vakbeweging het alleen maar goed doet, als er gebeurt wat wordt voorgeschreven door de CPN. Dat is echt vreemd geweest aan ons denken. We hebben natuurlijk een hele intensieve relatie tot de vakbeweging, ook met grote spanningen daarin, maar een voorhoede, nee.

Niet de verhouding tot de socialistische landen, niet de voorhoederol. Wat maakt onze partij dan wel specifiek communistisch? Het democratisch centralisme? Het marxisme-leninisme? Dat waren tot voor kort in ieder geval termen waarmee mensen die lid werden zich identificeerden. Er zijn in de jaren zeventig veel mensen lid geworden, juist vanwege het democratisch centralisme, juist vanwege het feit dat er wat gebeurde als de organisatie daartoe besloot.
Je noemt verschillende problemen, die we in vakjes moeten verdelen. Anders gaan we over alles tegelijk praten.

De socialistische landen. In de geschiedenis van de communistische partijen is de relatie tot de Sowjet-Unie lange tijd van een doorslaggevende aard geweest, zelfs voor de vraag of je je nu communist mocht noemen of niet. Toch hebben de Joegoslavische communisten, die niet zulke beste relaties hadden met de Sowjet-Unie, zich daar in 1948 weinig van aangetrokken, en nu erkent iedereen de Joegoslaven als communisten.

Toen niet.
Nee, toen niet, maar nu wel. Daarmee is met terugwerkende kracht wel aangetoond dat je communist kunt zijn zonder dat je deze speciale relaties onder-

houdt met de Sowjet-Unie. Die relatie kan ook niet meer bestaan, zoals dat vroeger heeft gefunctioneerd. Dat is volgens mij uitgesloten. Uit onze eigen geschiedenis weten we dat die relaties praktisch verbroken kunnen zijn, en je je toch CPN kunt noemen. In de jaren zestig hebben we die relaties praktisch tot nul teruggebracht. En we hebben er niet over geprakkizeerd om ons niet langer communistisch te noemen.

Dan had je het over het marxisme-leninisme. Ik denk, en eigenlijk denk ik dat iedereen dat zo langzamerhand denkt — ik heb er laatst een klein krabbeltje over gemaakt onder een artikel van Jules de Leeuwe — dat je dat begrip moet relativeren. De oude Jozef heeft al gezegd dat je boeken vol kan schrijven over de vraag wat het nou eigenlijk is. Het is een subjectief begrip. Je komt er niet verder mee.

Dat is voor mij geen ontdekking van lang geleden. Door de discussies van de laatste jaren, ook die rond het programma, ben ik me gaan afvragen wat het begrip marxisme-leninisme betekent. Ik ben tot de conclusie gekomen dat je met het hanteren van dat soort begrippen niet veel verder komt. In onze partij is het eigenlijk al eerder duidelijk geworden, met name tijdens onze opstelling in het begin van de jaren zestig, in de tijd dat alles wat verbonden was met China zich ineens nadrukkelijk de ware marxisten-leninisten ging noemen. Er ontstond een internationale polemiek waarin iedereen zich op het marxisme-leninisme beriep. Bovendien wisten we inmiddels wat er onder Stalin allemaal uitgevreten was, ook allemaal in naam van het marxisme-leninisme. Zo'n dikke twintig jaar heeft het begrip bij ons nou niet zo'n erg heilige klank meer.

Dan is er een derde probleem. Dat vind ik een van de ingewikkeldste en boeiendste vraagstukken, dat van het democratisch centralisme, omdat het in onze partijgeschiedenis zou nauw verbonden is met de slagkracht van de partij, met het vermogen om geconcentreerd gewicht uit te oefenen. Het is belangrijk voor een niet al te grote politieke groepering, bestaande uit zeer actieve mensen, in staat te zijn in een zeer complexe maatschappij iets gedaan te krijgen door middel van concentratie. Ik vind dat iets uit het verleden van onze partij dat bijzonder waardevol is. Het heeft ook zijn negatieve kanten doordat die concentratie een zekere afgeslotenheid voor andere vraagstukken met zich mee kan brengen. Maar het heeft een hele reeks positieve gebeurtenissen opgeleverd: de Februaristaking, de strijd tegen de koloniale oorlogen, de Vietnamacties, zelfs de ondersteuning van de Maagdenhuisbezetting.

Nou is het de vraag of je de vorm die je had, die van een sterk centraal geleide partij waarbij de meeste inspiratie van bovenaf naar beneden ging, of die vorm noodzakelijk is om een slagvaardige partij te blijven. Dat wordt eigenlijk op dit ogenblik op de proef gesteld. Toch geloof ik niet dat die slagkracht vanzelfsprekend identiek is met het democratisch-centralisme. Ik vermoed onder

bepaalde omstandigheden wel. Niet in alle omstandigheden. De voorloper van onze CPN, de SDP die tussen 1909 en 1919 heeft bestaan, heeft tijdens de Eerste Wereldoorlog een aantal buitengewoon belangrijke acties weten te organiseren, tegen de voedseluitvoer naar Duitsland bijvoorbeeld, terwijl ze niet zo'n organisatiebeginsel kende. Het is wel degelijk mogelijk met een partij met heldere beginselen en een bepaalde doelbewustheid, dat elan en die slagkracht te ontwikkelen, zonder dat ze die specifieke vorm van leiding (zo'n piramide) heeft. Ik moet erbij zeggen dat ik het dan heb over omstandigheden waarbij de partij onder legale omstandigheden opereert. Het is de vraag of de partij, als ze die organisatiebeginselen niet had, tussen '40 en '45 zo daadkrachtig had kunnen zijn. Je ziet dat in landen waarbij oppositionele groepen moeten werken onder illegale en semi-illegale omstandigheden, vaak gegrepen wordt naar organisatievormen die sterk lijken op die van de communistische partijen, dat wil zeggen militair, althans semi-militair. Ik weet niet of we in de oorlog zo hadden kunnen functioneren als we die organisatiebeginselen niet hadden gehad. Ik weet overigens wel dat die tijd nooit meer terugkomt.

De modernisering

De modernisering. Wat we er ook precies onder verstaan, heb je het gevoel dat de partij te laat naar 'nieuwe wegen' is gaan zoeken? Zijn er niet veel kansen gemist?
Ik weet het niet. We hadden het net al over de studentenbeweging gehad. Ik vind dat de partij daar erg goed op heeft gereageerd. Zeker vergeleken met anderen, met name de sociaal-democratie die er volstrekt afwijzend tegenover stond. De partij heeft heel serieus proberen te begrijpen wat hier nu gaande was. Terugkijkend is de doorbraak van die nieuwe generatie in sterke mate beslissend geweest voor de latere ontwikkelingen. Die nieuwe leden kwamen naar de partij met het idee: hier zijn de arbeiders en die zullen ons wel leiding geven. Die hadden een periode nodig om zichzelf te vinden en zich van hun eigen waarde bewust te worden. Ik vind het achteraf een grote verdienste dat we toen op het standpunt hebben gestaan, afgezien van wat bizarre gevallen, dat wie lid wil worden lid kon worden, en ook op alle functies in de partij actief kon worden.

Vandaar dat je de vernieuwing niet zozeer kunt dateren bij de breuk met De Groot in '77. Die is al veel eerder ingezet. Die is ook inhoudelijk veel eerder ingezet doordat wij in die grote democratie-discussie van het eind van de jaren zestig eigenlijk naar mijn smaak voor het eerst echt onze positie tegenover de parlementaire democratie zijn gaan definiëren. We hebben de parlementaire democratie toen als grondslag voor onze politieke activiteiten erkend.

Wanneer begint volgens jou de vernieuwing?
Ik heb daar niet zo'n glashelder idee over. Nadat wij die breuk hadden gehad met Wagenaar en Gortzak en zo, zijn we vrij snel op een aantal terreinen andere dan de traditionele wegen ingeslagen. Toen speelde onder meer mee dat idee van die ene, herenigde arbeiderspartij, waar ik net al over gesproken heb. Dat dateert vermoed ik van eerder. Daarnaast hebben we met name de rol van de grote concerns in de picture gebracht en de noodzaak om krachten te verenigen tegenover de monopolies. Dat was voor het eerst dat we met programma's kwamen die gericht waren tegen vooral het gróte kapitaal. We hebben die grote wijziging doorgevoerd met betrekking tot de vakbeweging. Ik herinner me dat ik op het congres dat daarover ging gezegd heb: het ging niet om posities en opposities, het ging om deelname aan en oriëntatie op het NVV. Toen hebben we wat later de uitwerking gekregen van onze politiek van autonomie, onze zelfstandige opstelling tegenover de socialistische landen.

Tegen die achtergrond moet je ook zien dat, toen die discussie over democratie losbarstte en wij gedwongen werden om die discussie te voeren (onder andere door pogingen tot verandering van ons kiesstelsel), dat we ons toen veel scherper zijn gaan realiseren (dat geldt zeker voor mij persoonlijk) wat nu essentieel is in die democratie, wat we er nu van moeten verdedigen.

Kortom, de partij is naar mijn mening na de onplezierige gebeurtenissen van '56-'58 toch nieuwe wegen gaan zoeken. Die hebben het mogelijk gemaakt dat, toén die studentenbeweging kwam, de CPN toen niet door de studentenbeweging genegeerd werd, in de zin van: daar horen we niet bij. De Vietnambeweging is in Nederland zeer groot geweest en wij hebben er ook bewust aan meegewerkt om die beweging zeer groot en zeer breed te maken.
Ik denk dat als wij nu in 1977 bepaalde wegen veel resoluter zijn gaan inslaan (het klinkt een beetje strijdig met de onzekerheden die het oproept, toch is het resoluut), dat in de loop van de jaren daarvoor de bouwstenen zijn geplaatst.

Maar de meeste mensen zien toch 1977 en 1978 (het congres) als breukpunt. Wat is er volgens jou nou precies gebeurd in 1977, hoe zou je dat noemen?
Ik zie het zo. Je zoekt onder geheel andere maatschappelijke omstandigheden dan die waaronder het traditionele partijmodel tot stand kwam en functioneerde, naar andere aangepaste strijdmethoden en organisatie, zodanig dat ze harmoniëren en passen bij de omstandigheden. Die omstandigheden zijn veranderd: het gegroeide democratische bewustzijn vanaf het moment dat na de koude oorlog nieuwe generaties aan bod kwamen. De nieuwe generaties die opkwamen vroegen om een democratischer partijmodel. Doorzichtiger, dus democratischer. Rond 1977 was er sprake van de tweede feministische golf. De bereidheid om daarvoor open te staan was er. Heeft bij de een meer moeite gekost dan bij de ander.

De vernieuwing is toch in wezen de bereidheid om met je hele partij open te staan voor de politieke omstandigheden zoals ze op dit moment zijn. Zodat je niet op de situatie B antwoordt met de organisatie A.

Zijn er onderdelen van het nieuwe programma waar je uitgesproken kritiek op hebt?
Nee hoor. Ik vind het een ontzaggelijk knap stuk werk. Het is echt een totaalbeeld. Er zitten denk ik zwakke stenen in. Ik denk dat een van de moeilijkste punten het economische is. Dat is nog een zwak element. Het programma is sterk politiek gericht. Dat is ook logisch. Kan ook moeilijk anders voor de eerste aanzet. Ondertussen zijn we alweer een stapje verder. Ik vind het stuk dat nu aan het congres zal worden voorgelegd een hele waardevolle aanvulling van diezelfde gedachte. Als geheel heb ik het programma met grote instemming verdedigd. De hoofdelementen die erin zitten, die zijn volstrekt juist.

Er wordt over vernieuwing gesproken, tegelijkertijd over een crisis van de communistische beweging. Verschillende Westeuropese partijen lijden electoraal verlies. Er zijn grote meningsverschillen. Is er sprake van een crisis van de beweging of van vernieuwing?
Het wordt steeds moeilijker om communistische partijen met elkaar te vergelijken. Daarom wordt het in het kwadraat zo moeilijk om over een communistische beweging te spreken. Ik geloof dat we voor wat betreft onze partij niet over een crisis kunnen spreken. Wij zijn in '77 en daarna, ook als leiding, bewust een andere weg ingeslagen. Iedereen heeft zich toen ook gerealiseerd dat daar grote problemen aan vastzaten. We deden een reeks van keuzen. Een van de eerste die aan de orde was, dat was het democratisch centralisme.

De Groot stelde naar mijn smaak als hoofdpunt de kwestie van de autonomie van de partij aan de orde. Hij wilde terug naar af. Hij heeft dat met name in dat stuk voor Le Monde gezegd. Hij heeft toen een curieuze formulering gebruikt, dat communistische partijen autonoom waren voor zover het binnenlandse vraagstukken betrof. (Dat zou er verdomme nog bijkomen, dat we niet eens zelfstandig konden beslissen over de afsluiting van de Oosterschelde.) Autonomie heeft alleen betekenis als het ook betrekking heeft op internationale vraagstukken. Dat was een volledige terugkeer naar af.

We hebben in dat conflict niet geprobeerd dezelfde structuur te handhaven, zij het met een ander hoofd erop. We hebben echt gezocht naar een brede verandering van de structuur. We zijn de discussie daarover ook op een geheel andere manier aangegaan. We wisten dat we daarmee een proces van gedachtenwisseling in de partij, van discussie, ook van onzekerheden zouden introduceren en dat dat gevolgen zou hebben. Maar we wisten dat het niet anders kon.

Ik zou dus voor wat betreft onze eigen partij niet van een crisis willen

spreken. Ik vind wel dat er grote spanningen zijn. Dat we nog geen antwoord hebben op die spanningen. Ik beleef het niet als een crisis, maar als een noodzakelijke heroriëntatie, waarvan nog niet helemaal duidelijk is waartoe die zal leiden.

Je zegt dat we bewust voor deze situatie hebben gekozen, er geen sprake van een crisis is...
Nou nee. We hebben die elementen, die op dit moment het leven in de partij bepalen, daar hebben we zeer bewust de ruimte voor gegeven. We hebben zo willen opereren dat er een dergelijke situatie kón ontstaan.

Dus ook het verschijnsel van de 'horizontaal verontrusten'?
Ja. Als je zegt dat er in de partij allerlei krachten leven, die allemaal tot gelding moeten komen, dan kan het ook zijn dat er een groep is die niet mee kan komen. Er zijn natuurlijk in 1977 verschillende mensen zwaar geschokt geweest. Met name door de plotselinge breuk met Paul de Groot. Een deel daarvan heeft dat nog niet kunnen verwerken en loopt eigenlijk rond met gedachten die Paul de Groot ook had.

Het gaat er ook niet om te spreken over een crisis als een soort natuurverschijnsel. Toch zijn er in de partij nogal wat mensen (ook van de jongere generatie) die organisatorisch aan het afhaken zijn. In verschillende afdelingen is het moeilijk om de zaak in gang te houden. Vele leden vragen zich af wat er moet gebeuren, wat nu de stootrichting van ons politiek optreden moet zijn. Er is her en der sprake van een zeker defaitisme...
Dat is zo. Het zoeken naar nieuwe opstellingen brengt onzekerheden met zich mee. Zonder die onzekerheden zou er ook geen zoeken naar nieuwe oplossingen zijn. Dat brengt met zich dat mensen die zekerheden nodig hebben in een tijd waarin bijvoorbeeld de socialistische landen zulke diepgaande twijfels oproepen, gaan twijfelen. Ik vind aan de andere kant dat het ook uitdagend werkt. Je ziet dat leden van onze partij zich met een ware hartstocht in die vredesbeweging hebben gestort, en daarmee zijn gaan werken in andere dimensies, in een totaal andersoortige beweging als ze gewend waren.

In de groep verontrusten is ook sprake van afwezigheid van onzekerheid, integendeel van een dogmatische stelligheid.
Dogmatiek is een vlucht voor de onzekerheid. Ik zie die horizontaal verontrusten als een randverschijnsel. Ik zou het ook heel slecht vinden als plotseling iedereen zou gaan denken dat dit een hoofdverschijnsel was. Het is helemaal niet de tendens die je in de partij als geheel aantreft. Ik kan begrijpen dat het ontwikkelingsproces dat van de mensen gevraagd wordt, de harde feiten waar-

mee mensen geconfronteerd worden, ook in het gedrag van de Oosteuropese landen, dat dat sommigen ertoe brengt niet door te denken. Dat kun je ze niet altijd kwalijk nemen. Zeker niet als ze daar hun leven lang aan hebben vastgehouden.

Ik praat er wel eens over met jongere mensen die kritiek hebben op de ontwikkelingen in Polen, en dan met open mond zitten als ze horen wat we in 1962 en '63 allemaal zeiden over bepaalde politieke daden van de Sowjet-Unie. Dat ging van dik hout zaagt men planken. Ik herinner me nog wat ik over Tsjechoslowakije heb geschreven. Dat was niet van het kinderachtige soort.

In die hele vernieuwing is veel gedebatteerd over het zogenaamde fractieverbod. Vind je dat een dergelijk verbod moet worden ingetrokken?
Ik vind dat je het vormen van fracties zeer moet... ontmoedigen. Een fractie heeft per definitie een eigen discipline. Dat bemoeilijkt een open discussie binnen de partij. Zo'n open discussie is essentieel voor pluriformiteit. Ik vind het kwalijk als dat wordt verstoord doordat een deel van de leden een eigen discipline heeft. Die leden zijn dan niet meer als individu toegankelijk. Die vallen onder een ander regime. Ik zie niet hoe een partij kan functioneren met wat traditioneel fracties wordt genoemd. Ik vind het wel vanzelfsprekend dat mensen die van elkaar weten dat ze een bepaalde gedachtengang toegedaan zijn, dat die met elkaar overleggen, met elkaar discussiëren. Dat die hun standpunten met elkaar vergelijken. Maar ik zou het kwalijk vinden als dat op een of andere manier een georganiseerde vorm zou aannemen.

Een strikt fractieverbod bestaat niet meer in de partij. Er zijn allerlei vormen van overleg en uitwisseling tussen leden, die door niemand aangevochten worden en volstrekt geaccepteerd zijn in de afgelopen periode. Dat vind ik normaal.

Je bent er voor het verbod uit de statuten te schrappen.
Ja, ik denk dat een zo nadrukkelijk verbod in de statuten iets dergelijks eerder oproept dan bestrijdt. Ik kan me nog niet precies voorstellen hoe die nieuwe statuten eruit zouden moeten zien. We moeten nieuwe statuten maken vanuit een andere conceptie. De partij werkt al anders en ziet er anders uit. Ik denk wel dat er ergens iets in moet staan waardoor de partij als geheel zichzelf kan beschermen. Je moet nou ook weer niet al te idealistisch zijn en denken dat anderen uit respect en eerbied voor de democratie binnen de CPN ons dan verder ongemoeid zullen laten. Dat is gewoon niet zo en dat weten we nou zo langzamerhand ook wel. De partij moet wel discipline-mechanismen hebben, dat heeft iedere organisatie. Maar het nadrukkelijk verbieden van fracties lijkt me eerlijk gezegd in de vorm waarin het er nu staat eerder contraproduktief. Fractievorming moet je politiek bestrijden met rationele argumenten.

Het nieuwe kader

We komen nog terug op de kwestie van de opvolging, de kwestie van de kadervorming. Zit daar geen probleem in die kadervorming. Is er eigenlijk geen gebrek aan kadervorming?
Ik geloof niet dat dit de juiste manier is om het probleem te benaderen.

Ik heb vroeger nooit geloofd in zoiets als een generatiekloof. Nu denk ik dat wij in de CPN heuselijk met een generatiekloof te maken hebben. De partij heeft een vreemdsoortige opbouw. Dat is zeker niet de enige communistische partij die dat probleem kent. Dat komt door het feit dat de ledenwinst in de koude oorlog vrijwel tot stilstand is gekomen. Er zijn nauwelijks veertigers en vijftigers. De vreugde over de studentenbeweging vloeide onder meer voort uit het feit dat er toen voor het eerst weer jonge mensen toe begonnen te treden tot de partij. Misschien, als we een totaal andere partijopzet hadden gehad, dat we dat enigszins hadden kunnen vermijden. Ik denk niet dat het veel had uitgemaakt, de wals is overal over het communisme heen gegaan. Het communisme heeft als wervende gedachte gedurende lange tijd niet gefunctioneerd. Komt ook door het feit dat die wervende kracht gedurende de oorlog zo groot was geweest en degenen die geworven waren voor een deel weer wegliepen, zodat er helemaal weinig basis was voor toestroom van nieuwe leden. Dat heeft een reusachtig probleem geschapen in onze partij doordat er geen follow-up was na de mensen waarvan ik uiteindelijk nog tot de jongsten behoor. Daardoor ontstonden er grote problemen bij de overbrugging.

Denk je niet dat één van de problemen in de CPN is dat jijzelf, Joop en Jaap Wolff, Henk Hoekstra en Rinus Haks te lang hun stempel op de partij hebben gedrukt? Jullie vormen al meer dan 25 jaar de kern van de partijleiding. Er is nooit aan echte kadervorming gedaan, nieuwe leiders/bestuurders drongen nauwelijks door. Nieuwe mensen werden aangetrokken via coöptatie in plaats van normale verkiezingsprocedures...
Partijleiders trek je niet aan. Die moeten zichzelf profileren als zodanig. Niet alleen binnenskamers maar ook tegenover de bevolking. Het probleem is dat het aantal mensen die leiding zouden kunnen geven onvoldoende zelf naar voren treden. Overigens is het helemaal niet waar van de coöptatie. Er zijn een aantal nieuwe mensen in het dagelijks bestuur en op andere verantwoordelijke posten gekomen de afgelopen jaren omdat die als belangrijke figuren naar voren getreden waren. Maar er zijn te weinig mensen van de generatie van dertigers die echt politiek willen maken.

Dat komt vooral omdat de leiding jarenlang gepoogd heeft de discussie te dempen. Dat geldt bijvoorbeeld voor de feminisme-discussie. Vrouwen zijn daar vaak heel verbitterd over. Indertijd werden ze botweg afgekat en nu zijn hun ideeën vrijwel gemeengoed.

Die vrouwen die als gevolg daarvan zijn afgeknapt missen net datgene wat je nodig hebt om leidinggevende kwaliteiten te bezitten. Dat nieuwe ideeën langzaam doordringen is inderdaad een probleem van de landelijke leiding. Ik zie ook niet hoe het anders gekund had. De voorzichtigheid bij het vormen van leidingen heeft ook te maken met het feit dat we niet alleen een partij maar ook een krantebedrijf hebben waar we jaarlijks een half miljoen in moeten steken en waar je niet mee kunt avonturen. Normaal gesproken zou je zeggen: het is goed om bestuursfuncties aan termijnen te binden, maar bij ons is het zo dat we een garantie van zakelijke continuïteit moeten bieden. En dat grijpt op een vreselijk ingewikkelde manier in elkaar. Daardoor zijn ook een heleboel relaties niet reglementair te maken.

Je spreekt tegen dat de meeste CPN-bestuurders gecoöpteerd zijn. Toch kennen wij erg veel CPN-functionarissen die van mening zijn dat ze zitten waar ze zitten vanwege het vertrouwen dat een klein aantal mensen in hen stelde. Wij denken dat mensen voornamelijk op hun 'politieke betrouwbaarheid' geselecteerd zijn.
Ik geloof er niets van.

En al die NVB-vrouwen dan, die nu in leidingen zitten?
Dat heeft er niets mee te maken. Er speelde wel een controverse tussen feministen en NVB-vrouwen, maar het was wel zo dat NVB-vrouwen zich profileerden, ook op conferenties van de partij. Dat neemt niet weg dat er natuurlijk ook meer feministes in de leiding hadden gemoeten. Ongetwijfeld was het ook zo dat de NVB-opvattingen beter lagen in de partij. Maar ik vind ook dat het bestuur wel degelijk zijn invloed moet aanwenden bij het uitkijken naar bestuurders.

De alternatieven

Iets over onze 'strategie'. Als het om werkelijke maatschappelijke alternatieven gaat, dan valt er ook in de CPN vaak een ongemakkelijk stilzwijgen.
Dat is helemaal niet waar. En ook buiten de partij wordt daar serieus over gedacht. Dat vind je bij de PPR en de PSP. In de vakbeweging vindt een zeer intensief debat plaats. Alleen de PvdA zit vaak meer naar Van Agt te kijken: wat ze wel en wat ze niet mogen.

Een alternatief zou kunnen bestaan uit een drastische arbeidstijdverkorting. Alleen al daarover bestaat binnen de CPN veel meningsverschil. Ook tussen CPN en Partij van de Arbeid.
Dat is toch ook helemaal niet erg. Het belangrijkste is dat in al die partijen wordt nagedacht over dat vraagstuk. Soms zie je dan dat een bepaald punt, bij-

voorbeeld het kostwinnersprincipe, ineens heel sterk naar voren komt. Dan blijkt dat de gedachten vaak aanzienlijk dichter bij elkaar gebracht kunnen worden.

Zijn er werkelijk alternatieven? Maatschappelijke alternatieven?
Nee, ok, er zijn geen totale, breed uitgedachte alternatieve plannen. Dat is inderdaad een feit. Maar ik vind het feit dat men zich daarmee bezighoudt positief. Die Driebergen-toestand is een voorbeeld. Zoiets hebben we nog nooit gekend. Ze gaan steeds weer opnieuw bij elkaar zitten en proberen naar overeenstemming toe te werken.

Ik vind het ook belangrijk dat het Centraal Planbureau steeds meer onze ideeën overneemt, met name die door Boe Thio zijn ontwikkeld. Keer op keer hebben ze ons gelijk moeten geven. Nou ja, dat doen ze natuurlijk nooit, maar ze hebben al een paar keer hun visie moeten bijstellen in een richting, waar wij wel begrip voor op kunnen brengen. Dat laat toch zien dat het brengen van alternatieven, het propageren daarvan, een belangrijke rol is gaan spelen in de partij. We zijn er natuurlijk nog lang niet. Het komt ook nog niet over als een echte gezamenlijke strategie van geheel links; dan zouden we al een hele stap verder zijn natuurlijk.

Is het niet verontrustend dat dat maar niet van de grond komt? Daarbij doet zich het probleem voor van de realiteitswaarde van leuzen en programma's. Is het mogelijk om te blijven volhouden dat er niets mag worden ingeleverd? Ook niet door de middeninkomens? Hadden we niet constructiever bij Den Uyls banenplan moeten aansluiten?
Daar ben ik het niet mee eens. Ons alternatief gaat uit van een andere mogelijkheid dan de voortdurende koopkrachtdaling die ze gepland hebben. Het feit dat regeringen onder rechtse druk, niet bereid zijn zo'n alternatief te steunen mag nog geen reden zijn om nou te berusten en te stellen dat we ook maar moeten gaan inleveren. Dan hou je niks meer overeind als oriëntatiepunt, ook niet voor je eigen discussie. We hebben 't er gisteren in het dagelijks bestuur nog over gehad. Op het moment dat je ervan overtuigd bent dat nu nog mogelijk zou zijn met een andere economische opzet te komen die een toename van werkgelegenheid met zich mee zou kunnen brengen en die de bedrijvigheid kan vergroten, zonder dat die koopkracht verder aangevreten wordt, zou het een enorme stommiteit zijn om dan al aan de overheersende meningen, de overheersende propaganda toe te geven en te gaan inleveren. Er zit bovendien nog een gat van jewelste in die redenering. Dat inleveren is allang begonnen zonder dat er ene moer tegenover staat. De realiteit is dat er continu wordt ingeleverd.

Dat inleveren gaat natuurlijk over een aantal heel essentiële dingen. Laat je die gigantische giften aan de ondernemers ongemoeid? Laat je de oorlogsbe-

groting ongemoeid? Als je vindt dat het herstel van de economie meer kans heeft bij handhaving van de koopkracht, als je bovendien van mening bent dat er geld genoeg is in dit land maar dat het op de verkeerde plaatsen terecht komt, dan moet je niet mee gaan redeneren met het inleveren op kosten van de armsten. Het gros van de lonen en salarissen zit tussen modaal en minimum. Op het moment dat wij tegenover ons publiek beginnen te praten over matigen, dan richt je je tot mensen die weinig hebben. Terecht zeggen ze dan: er gebeurt niks met die aardgaswinsten en die stomme militaire uitgaven gaan maar door.

Moeten we dan zeggen: die militaire uitgaven gaan toch maar door, dus jij daar met je vijftienhonderd gulden, ga jij maar eens inleveren voor een banenplan. Dan kan je je wel ophangen aan de kapstok, dan behoor je tot de sociaal-democratie.

Zou het in Nederland mogelijk zijn, net als in Zweden, om een gemeenschappelijk progressief alternatief op tafel te leggen? En hoe reëel is de invloed die de CPN op een dergelijk plan kan uitoefenen? Of leveren we dan principes in?
Nee, want het gaat niet om principes. Het gaat om buitengewoon praktische economische belangen en beslissingen. Die regering stuurt de geldstromen verkeerd. Het gaat erom die geldstromen te wijzigen. En als je daar te zwak bent om dat te bereiken, dan zie je wat de gevolgen daarvan kunnen zijn, zoals nu in de laatste Miljoenennota. Dan moet je overeind houden dat er een verandering moet plaatsvinden. Je moet de sociaal-democratie, die wel inlevert en onder de 'habe-nichts' zit te wroeten om er wat vandaan te halen voor een banenplan, onder vuur nemen om te zorgen dat er iets beters uit zal komen. Als je op een compromis gaat zitten, waarbij je je neerlegt bij een foutieve politiek, op dat moment geef je je eigen positie op en functioneer je in feite als de linkervleugel van de sociaal-democratie.

Het parlement

We stappen over op je lange ervaring als parlementslid van een revolutionaire partij. Zou je kunnen zeggen wat het belangrijkste is dat je ooit in het parlement hebt kunnen bereiken?
Ik weet het bij God niet. Je kunt, denk ik, niet vragen: wat heeft dé CPN bereikt in het parlement. Dat zou ook verkeerd zijn. Je kan je wel afvragen: waar heeft de CPN zich bijzonder voor ingespannen en waar zie je dat er op parlementair niveau zekere resultaten worden geboekt. We moeten dat niet zo exclusief op onszelf betrekken. Anders dan kom je tot curieuze antwoorden. Dan zou je kunnen zeggen: het herstel van de Vijfde Mei. Dat heeft de CPN als zodanig niet bereikt, dat is door een meerderheid tot stand gebracht. Daarbij is terecht lof toegezwaaid aan Joop Wolff. Die heeft daarin een initiërende rol gespeeld. Op een gegeven moment is er een belangrijk front tot stand gebracht

rond het vraagstuk van de Drie van Breda en dat van Menten, dat wil zeggen vraagstukken die regelrecht verband houden met oorlog en vervolging, waarin onze partij een zeer belangrijke rol heeft gespeeld. De N-bom. Daarbij is onze partij een ontstekingsmechanisme geweest dat tot een grote beweging heeft geleid. Maar in al die gevallen kun je de resultaten niet uitsluitend op je eigen conto schrijven. Dat moet je ook niet doen. We hebben bij die grondwetswijziging een aantal interessante dingen weten in te brengen. We hebben ook de angst voor een loonmaatregel voor een deel kunnen bewerkstelligen doordat wij als kampioenen van de basisrechten van de vakbeweging zijn gaan optreden.

Ik denk eigenlijk dat dit het voornaamste winstpunst is, dat onze activiteit meetelt.

Vervullen we dan in het parlement een soort waakhondfunctie? Er zijn natuurlijk dingen die je absoluut niet kan tegenhouden.
Het ligt gevarieerd. Op sommige momenten speelt daarbij het individu van het Kamerlid een belangrijke rol. Mijn eigen functie is vooral analyserend geweest. Verhelderend naar binnen en naar buiten. Het vraagstuk van democratie; de relatie tot de regering; Van Agt die een gegeven moment gewoon weigerde te antwoorden en ik als een soort spreekbuis van hét parlement kon optreden. Een tijd lang bestond de fractie uit twee personen en dat waren Joop Wolff en ik. Wij waren zeer verschillend. Joop is een ontzaggelijk knappe resultaat-politicus. Altijd geweest. Hij weet politiek te bedrijven en iets binnen te halen. Ik heb dat ook bij zijn afscheid gezegd. Je hebt het idee dat Joop Wolff van een mug een olifant maakt, maar als alles voorbij is dan blijkt het ook een olifant te zijn geweest. Dat is een vermogen dat ik eenvoudig niet bezit.

Wat ik eigenlijk het belangrijkste vind dat is, dat toen ik erin kwam eigenlijk als een out-cast functioneerde die alleen maar aan kon klagen. In de loop der jaren zijn we wat dat betreft een heel stuk gegroeid, naar een echte invloed uitoefenende kracht.

Wat heb je, als lid van de CPN, als belangrijkste dilemma's gevoeld tijdens je Kamerlidmaatschap?
Door mijn activiteiten in het parlement zijn voor mezelf wel vragen ontstaan als die naar de werkelijke inhoud van de democratie. Met zo'n probleem word je door het werk direct geconfronteerd. Ik begon in een periode waarin het parlement voor de partij eigenlijk niet meer was dan een tribune, volgens de oude opvattingen. Dat is langzamerhand voor me gaan veranderen. Het leninisme geeft geen antwoord op het probleem van de parlementaire democratie. Er bestaan ook nergens anders echte uitgewerkte antwoorden. Wat is nou de essentie van de democratie? Waar gaat het om? Ik heb daar de laatste tijd wel antwoorden op proberen te geven. Dat is bepaald niet gemakkelijk onder oude noemers te brengen. Ik ben daar ook in mijn afscheidsspeech op in proberen te

gaan. Het recht op meningsvorming gepaard aan het recht op machtsvorming.

Er is een geval geweest waarbij jullie er kennelijk ook niet uit zijn gekomen en tot veler woede de CPN-fractie achter het gordijn verdween.
Ja, Het Huwelijk. Er kunnen zich allerlei complicaties voordoen. En als parlementslid moet je nou eenmaal altijd voor of tegen zeggen. Je moet voortdurend keuzes doen. Met alle risico's van dien. Er is geen enkele hogere autoriteit die je op kan bellen en kan vragen aan welke kant je moet gaan staan. Ze zeggen: zoek het maar uit en als het fout is dan hoor je het wel.

We hebben ons wel eens vergist omdat we met het lijstje in de war waren. En daarom tegen de dingen stemden waar we voor waren en voor de dingen waar we tegen waren. We hebben toen dat lijstje ook maar aangehouden. Er is nooit iemand achter gekomen.

Ja, het huwelijk. Kijk, wij hebben altijd het standpunt ingenomen dat we geen koningskwestie willen. De problemen rond het koningshuis hebben we altijd sterk proberen te dempen. Ten aanzien van het huwelijk hadden wij aanvankelijk een uiterst kritische houding aangenomen. Met name omdat, toen ik daarnaar gevraagd had, bleek dat die Claus een Wehrmacht-knapie was geweest. Daarmee zaten we in een ingewikkeld dilemma, mede omdat er een vrij brede proteststroom op gang kwam. Toen hebben wij op een gegeven moment gezegd: wij zijn niet tegen, je kan iemand moeilijk verbieden om in het huwelijk te treden. Maar een goedkeuring, dat gaat ons wel een beetje te ver. En toen hebben we aangekondigd dat we eruit zouden lopen. Dat kun je een heel enkele keer doen.

Er is wel gezegd dat de CPN niet voor de provo's wilde kiezen, ook niet voor het koningshuis en toen maar laf is weggelopen.
Nee, dat was het niet. De kwestie was dat in dat persoonlijk gesprek tussen de fractievoorzitters en, wie was het, Cals ja, ik een moment de vraag heb gesteld naar zijn oorlogsverleden. Toen is dat uitgezocht, en bleek dat die bij de Wehrmacht heeft gezeten. Wij zaten toen wel een beetje vast aan wat we zelf gevraagd hadden. Bovendien was hij een hoge ambtenaar bij de Westduitse buitenlandse dienst. Dat maakte hem voor ons nou ook niet aantrekkelijker als prinsgemaal. Daar zaten onze problemen.De andere kant van de medaille was dat wij in die koningskwestie nooit een echt controversiële houding hadden aangenomen. Ook niet in een dergelijke positie terecht wilde komen. Wij wilden de mogelijkheid om met het toekomstige staatshoofd te communiceren niet volledig afsnijden. Het ging om het staatshoofd in spe en daar heb je als politicus ook rekening mee te houden. Die afweging is ons toen buitengewoon moeilijk gevallen. We hebben geen keuze kunnen maken en toen gezegd dat we eruit zouden lopen.

Het lijkt soms wel of wij iets hebben met dat koningshuis. Komt dat ook door de oorlog?
Dat kan zijn. Daar heb ik persoonlijk geen last vast. Ik kom uit die rooie Zaanstreek. Daar had je dat allemaal niet. Ik beschouw het partijstandpunt als een puur rationele zaak.

Nog iets over je rol als communist in het parlement. Zonder af te doen aan de waarden van de parlementaire democratie, vervult het parlement ook een legitimerende, een rechtvaardigende functie. De bevolking moet het gevoel hebben dat ze zelf voor een bepaalde ontwikkeling hebben gekozen en daarom ook geen verzet tegen die ontwikkeling kunnen aantekenen. Heb je wel eens het gevoel gehad bij die legitimatie betrokken te zijn geweest?
Dat dillema bestaat. Daarom heb ik toen ook die discussie gevoerd in Politiek en Cultuur met Rudy van der Velde, omdat die de rechtsstaat helemaal centraal stelde. Ik heb toen gezegd dat dat maar om een beperkt terrein van de maatschappij ging. In vind dat terrein op zichzelf waardevol omdat het de mogelijkheid biedt tot verdere democratie. Ook een beschermende functie kan hebben tegenover de willekeur van het grote kapitaal. De positie van de staat is ingewikkelder dan vroeger toen op basis van eenvoudige marxistische schema's gedacht werd. Dat geldt ook voor het parlement. Dat was vroeger in belangrijke mate een gezelschap van bourgeois-heren, die onderling over hun belangen spraken. Dat is sinds de intrede van de arbeidersorganisaties veranderd. Ook na de ervaring met het fascisme kan je dat ook niet meer zo schetsen.

Ondertussen is het wel zo dat de parlementaire meerderheid over het algemeen rechts is en een politiek voert die nooit te ver van de belangen van het grote kapitaal verwijderd raakt. Het probleem dat je noemt is daarom steeds aanwezig. Dat is in wezen alleen maar op te heffen door binnen het parlement je kritiek onbarmhartig te uiten en een zo groot mogelijke druk op de directe representanten van het grote kapitaal uit te oefenen. Je mag ook nooit de indruk wekken tegenover de bevolking dat het parlement een eenheid zou zijn. Dat is niet zo. Daarom kan je niet zeggen dat hét parlement iets besloten zou hebben. Het parlement is 'qualitate qua' een verdeeld orgaan.

De enige manier waarop je dit probleem kunt aangaan is het instituut als zodanig verdedigen en binnen dat instituut van je positie gebruik te maken door zo hard mogelijk op te treden voor de belangen van de bevolking.

Heb je nooit het gevoel gehad dat op het moment dat je tegen een meerderheid opliep (bijvoorbeeld rond de recente bezuinigingen) en een bijvoorbaat kansloze oppositie voerde, juist bezig was met die legitimerende functie?
Dat zou het geval zijn als je los van wat er onder de bevolking leeft zou praten. Ik heb misschien wel te vaak, in ieder geval niet te weinig, een beroep gedaan op de buitenwereld, op de organisaties van de arbeidersklasse om bepaalde din-

gen niet te nemen. Ook wel voorspellingen gedaan dat ze nog wel wat te horen zouden krijgen. In dat soort posities, dat je wel eens de functie van legitimeren zou kunnen vervullen, heb ik altijd zeer nadrukkelijk de relatie van mijn optreden tot (en dat gold ook voor de anderen in de fractie) de buitenparlementaire krachten onderstreept. Je hebt dat ook op een andere manier gehad. Die debatten over die treinen in Groningen. Dat op de rails zitten van mensen om die munitietreinen te blokkeren. Daar heb ik zeer onomwonden het recht bepleit van mensen om zulke nieuwe strijdmethodes toe te passen. Dat werd me allesbehalve in dank afgenomen. Dat leidde tot een buitengewoon scherpe woordenwisseling. Daardoor kon ik meteen de verdenking wegnemen dat je daar in dat parlement komt om op te treden als een dekmantel voor wat ze aan het doen zijn. Het hangt in zulke gevallen in sterke mate af van de relatie die je legt tussen je optreden met wat er gebeurt in het land, of met wat je hoopt dat er gaat gebeuren.

Op het laatst had je het imago van de wijze staatsman. Daarvoor was je meer de geestige Marcus Bakker.

Ik ben in de loop van de jaren bij tal van gelegenheden, zoals anderen dat genoemd hebben, als geweten van de Kamer opgetreden. Ik heb dingen gezegd, ook tegen het parlement, over zichzelf, waar ze mee bezig waren, waarvan je merkte dat het wel iets deed. We zijn natuurlijk toch vrij nuchter in de politiek. In de loop van de jaren krijg je een grote routine, ook voor wat betreft verhoudingen binnen partijen. Ed van Thijn zei een keer tegen me: 'Godverdomme, je hebt weer precies door wat er aan de hand is.' Het was eigenlijk puur natte vingerwerk, maar bleek achteraf exact te kloppen. Je kent het klappen van de zweep. Op een gegeven moment begint dat een zekere indruk te maken.

Toch blijft het opvallend dat een communist zo uit kan groeien tot een kleine Thorbecke.

Het is mijn schuld niet. Ik heb natuurlijk een zeldzame mazzel gehad. Dat moet je ook hebben. Eerst was er dat vijfentwintig jaar Kamerlidmaatschap. Afschuwelijke toestand, ik hou daar niet zo van. Iedereen kwam opdraven, inclusief het kabinet, dat ervoor geschorst was. (Volgens mij na een dwingende aanmaning van Joop Wolff.) Voor een communist was dat in ieder geval een hele opvallende toestand. Een week later haalt Van Agt die streek uit, dat hij niet wil antwoorden, omdat die beledigd was door D'66. Wiegel belde mij op en zei: wat doe jij? Ik zei: ik ga in de achterhand zitten, het is een ratjetoe, ik wil eerst horen wat hij nou te zeggen heeft. Ja, zei Wiegel, dat doe ik ook. Dolman leest die brief voor, vraagt wie het woord wil en niemand neemt het woord. Ik roep, hé voorzitter. Ik dacht, dat kan helemaal niet. Ik ren naar het spreekgestoelte, ik had geen letter op papier staan. Ik begin een heel verhaal tegen Van Agt. Ik heb hem zeven minuten lang staan uitschelden. En dat ging lekker. Dat kan je soms zo hebben.

Vrouwen en politieke macht

Anneke Teunissen

Inleiding

Wat stellen we ons voor bij feministische machtsvorming en hoe moeten we dat bereiken? Moeten we ons richten op de staat en haar instituties of moeten we onze energie steken in het ontwikkelen van een tegencultuur? Is het belangrijk om te streven naar meer eenheid in de vrouwenbeweging of ligt onze kracht juist in de verscheidenheid?

Deze vragen waren het afgelopen jaar aan de orde in de vrouwenbeweging en de antwoorden liepen zeer uiteen. Voor feministen in politieke partijen kwam daar nog de vraag bij of het verblijf in zo'n partij niet meer energie kost dan het aan resultaten oplevert. Een van de dingen die mij in deze discussie over feminisme en politieke macht opgevallen is, is dat niet duidelijk wordt gemaakt wat er met politieke macht bedoeld wordt. Het gebruik van de term 'politieke macht' suggereert wel een onderscheid tussen macht in het algemeen en politieke macht in het bijzonder, maar in de bundel over feminisme en politieke macht[1] is niet te vinden waar dit bijzondere uit bestaat. De meeste artikelen gaan over de strategie van de vrouwenbeweging in het algemeen of over een onderdeel daarvan. Het specifieke van het poitieke komt niet uit de verf en misschien was dat ook niet de bedoeling: de door feministen veel gebezigde leuze dat het persoonlijke politiek is, maakt een afbakening van het politieke erg moeilijk. In dit artikel probeer ik de begrippen 'macht' en 'politiek' enigszins te verhelderen en vooral van elkaar te onderscheiden.[2]

Politiek in enge zin is uit de mode, macht is in. In recente publikaties over macht en politiek is een sterke tendens waar te nemen om politiek niet meer te vereenzelvigen met de staat en de aandacht te verleggen naar andere vormen van macht. Ook in feministische hoek wordt dit gedaan, o.a. door Annemiek Hoogenboom in een artikel over macht en feministische strategie.[3] Volgens haar speelt de staat nog maar een ondergeschikte rol bij het instandhouden van vrouwenonderdrukking: de machtsverhouding tussen mannen en vrouwen wordt overwegend bepaald door lokale gedecentreerde strategieën, daarmee bijvoorbeeld doelend op de diverse wijzen waarop gezondheidszorg en hulpverlening ingrijpen in het gezinsleven. Haar conclusie voor een feministische strategie is, dat die niet gericht moet zijn op de staat, maar op een verandering in het gebruik van sociale machtstechnieken. Wel moet de staat af en toe van ongevraagde bemoeienis afgehouden worden, maar voorts kunnen feministen

zich beter op andere terreinen bewegen. Een opvatting die mijns inziens veel aangehangen wordt in de vrouwenbeweging, zij het vaak met een andere argumentatie.

In de bundel over feminisme en politieke macht zijn het de anarcha-feministes die haar houding ten opzichte van de staat het meest expliciet formuleren. Zij zien de staat louter als een onderdrukkingsapparaat waar niets goeds van te verwachten valt en waar je dus niet mee in zee moet gaan: 'De staat kiest voor en is in dienst van diegenen die het 't best hebben en dat zo willen houden.'[4] Afkeer van 'de staat' en 'de politiek' komt vrij algemeen voor in de vrouwenbeweging, zeker in het autonome deel ervan. De discussie over macht en politiek en de plaats van de staat daarin is niet alleen theoretisch van belang, maar kan ook betekenis hebben voor het ontwikkelen van een feministische strategie. In deze bijdrage wil ik de staat weer wat meer gewicht geven, niet alleen als ongewenste bemoeial maar ook als instelling (of combinatie van instellingen) waarvan voor vrouwenbevrijding belangrijke maatregelen af te dwingen zijn.

Vrouwen en macht

a. Macht

Wat is macht? Het is erg moeilijk dit begrip te definiëren. In de politicologie werd macht vaak gelijkgesteld met deelname aan besluitvorming. Daar is veel kritiek op gekomen, van de Amerikaane politicologen Bachrach en Baratz[5] bijvoorbeeld, die duidelijk maakten dat macht ook op andere wijze uitgeoefend wordt, namelijk door de besluitvorming te beperken tot voor de 'machthebbers' relatief veilige onderwerpen. Wil er sprake zijn van macht, dan is volgens hen een voorwaarde dat er sprake is van een waarden- of belangenconflict, ook al wordt dat niet openlijk uitgevochten. Steven Lukes[6] ging nog een stap verder door te stellen dat er niet eens een conflict hoeft te zijn, maar dat er nog een derde vorm van machtsuitoefening bestaat: belangentegenstellingen in een samenleving worden zodanig onderdrukt dat er geen onvrede ontstaat.

Een definitie die in de sociologie veel gebruikt wordt, is die van Max Weber: macht is de mogelijkheid binnen een sociale relatie om de eigen wil door te zetten, ook ondanks tegenstand. In het Amsterdamse politicologisch onderzoek 'Graven naar macht' wordt met name het wils-element in deze definitie aangevochten: gemotiveerde machtsuitoefening is wel een belangrijk verschijnsel, maar er bestaat ook onbewuste of irrationele machtsuitoefening. De auteurs bekritiseren voorts de overwegend negatieve klank van veel machtsdefinities, want — zeggen zij — soms worden door machtsuitoefening gedragsalternatieven verruimd. Als voorbeeld noemen ze de 'emancipatie van bepaalde bevolkingsgroepen'. Hun definitie luidt: 'Macht is het vermogen van actoren

(personen, groepen of instellingen) om een samenstel van gedrags- of keuze-alternatieven van andere sectoren geheel of gedeeltelijk vast te leggen of te veranderen.'[8] In een bespreking van 'Graven naar Macht' stelt Meindert Fennema[9] dat door deze definitie buiten zicht blijft dat gedrag niet altijd door actoren bepaald wordt, maar vaak door structureel bepaalde wetmatigheden. Hij noemt de wetmatigheden van het kapitalisme, waaraan ook individuele kapitalisten ondergeschikt zijn.

Een andere benadering van macht heeft Foucault. Volgens hem is macht geen institutie, geen structuur en ook niet het hebben van invloed, maar een veelheid van krachtsverhoudingen, 'het is de naam die men geeft aan een complexe strategische situatie in een gegeven maatschappij'. Tim Flesseman, die zich baseert op Foucault en Donzelot, geeft in een artikel over macht en politiek vooral de werking van de macht van de norm aan, volgens hem een nieuwe machtsvorm: 'Ongewenst gedrag wordt niet zozeer bestreden door het onderdrukken van dat gedrag, maar door een strategie die gewenst gedrag produceert.'[10] Uit dit overzichtje blijkt dat macht op heel verschillende wijzen te beschouwen is. Wat het nog ingewikkelder maakt, is dat er vele machtsverhoudingen zijn in de maatschappij.

Als je de *machtsverhouding tussen mannen en vrouwen* wilt karakteriseren, kun je er niet omheen om aan vormen van 'onzichtbare' macht aandacht te besteden. Ik geef hier twee voorbeelden van feministische visies op macht die gebaseerd zijn op de hiervoor genoemde Lukes.

Ten eerste Margaret Stacey en Marion Price die een boek hebben geschreven over vrouwen, macht en politiek.[11] Zij verstaan onder macht niet alleen die gevallen waarin de wil van één persoon het wint van die van een ander, maar ook situaties waarin aan de belangen en ideeën van één categorie of groep gewoonlijk de voorkeur gegeven wordt, zonder dat er sprake is van strijd of conflict. De superioriteit van die groep of categorie wordt geaccepteerd, ofwel omdat dat als juist wordt gezien ofwel omdat de onderdrukte personen geen uitweg zien. Dus: aan de belangen of ideeën van mannen wordt gewoonlijk de voorkeur gegeven en vrouwen accepteren dit omdat ze ermee instemmen of omdat ze geen andere mogelijkheden hebben of zien.

Ook Renée Römkes constateert deze mechanismes in haar beschrijving van de positie van mishandelde vrouwen. Haar visie op macht en onmacht van vrouwen is meer uitgewerkt dan die van Stacey en Price. Zij vraagt zich af waarom mishandelde vrouwen vaak zo lang bij hun man blijven en soms zelfs na gevlucht te zijn weer bij hem terug komen. Haar conclusie is dat 'het vaak ontbrekende verzet van vrouwen tegen mishandeling (...) een gevolg (is) van dezelfde machtsstructuur die vrouwen in het algemeen belemmert om zich te verzetten tegen haar onderdrukking'.[12] Die machtsstructuur manifesteert zich

op maatschappelijk en individueel niveau. De maatschappelijke belemmeringen zijn vrij duidelijk: ontbreken van adekwate opvangvoorzieningen, repressief optreden van politie en justitie, economische afhankelijkheid van vrouwen, te weinig kinderopvang, huwelijks- en gezinsideologie, enz. Zij gaat vervolgens vooral in op het andere niveau waar de machtsuitoefening veel plaatsvindt. De economische afhankelijkheid van vrouwen leidt er bijvoorbeeld toe dat ze alleen die beslissingen neemt waarvan ze zeker weet dat haar man het ermee eens is. Vrouwen internaliseren de huwelijks- en gezinsideologie. Het huwelijk heeft een zwaarbeladen sociale en emotionele betekenis voor vrouwen, zodat ze haar belangen en behoeften onderschikt aan die van man en kinderen. 'Deze onmacht reikt zo ver dat vrouwen haar eigen belangen gaan definiëren in termen van belangen van de echtgenoot, of zelfs van Het Huwelijk.'[11]

Ook op het terrein van de seksualiteit werkt het zo dat de wensen van de vrouw zodanig gevormd worden dat ze in overeenstemming zijn met die van de man. Tenslotte de rol van geweld: geweld hoeft meestal niet eens gebruikt te worden om toch te werken, vrouwen anticiperen namelijk op het eventuele geweld van mannen. Vrouwen reageren dus veelal indirect op vormen van onderdrukking.

Mijn conclusie uit het voorgaande is dat enerzijds een *definitie van macht* heel breed moet zijn, wil ze alle machtsverhoudingen insluiten en anderzijds dat zo'n definitie beperkte zeggingskracht heeft zonder een nadere invulling voor een specifieke machtsverhouding. Het lijkt me moeilijk om de vraag hoe macht werkt in een definitie onder te brengen, omdat er verschillende manieren zijn. Een goede definitie moet in ieder geval iets zeggen over de vraag waar macht over gaat en ruimte geven voor specifieke invullingen. Zo kan een gedifferentieerd beeld ontstaan van verschillende soorten van machtsuitoefening. Welnu, machtsuitoefening houdt mijns inziens in: beheersing van of zeggenschap over één of meer terreinen van het individuele of maatschappelijke leven. Concreter: over (een deel van) de arbeid, seksualiteit, gezondheid, denkbeelden en/of emoties van individuen of groepen (bijv. klasse, sekse of etnische groep). Macht wordt uitgeoefend door individuen, groepen of instituties. Voorbeelden van instituties: kerk, wetenschap, maatschappelijk werk. Macht functioneert altijd binnen een maatschappelijk kader, dat o.a. bestaat uit een politieke structuur (waarvan de staat momenteel het centrum is), een economische structuur (in deze maatschappij het kapitalisme) en een ideologische structuur (bijv. de norm van heteroseksualiteit, gezinsideologie, arbeidsmoraal).

Deze omschrijving van macht is verbonden met onderdrukking, die overigens niet de vorm van dwang hoeft te hebben. Macht impliceert mijns inziens onderdrukking, die bovendien niet altijd negatief hoeft te zijn. Sommige dingen worden pas mogelijk door andere uit te sluiten. Verschijnselen die mijns inziens beter onderdrukt kunnen worden zijn bijvoorbeeld het maken van

atoombommen, het verspreiden van fascistische propaganda en het geweld tegen vrouwen. Ook binnen individuen speelt zich een onderdrukkingsproces af, omdat het onmogelijk is op alle impulsen in te gaan.

Hiermee stuiten we meteen op een groot probleem, want wie bepaalt dan wat er onderdrukt moet worden en waar liggen de grenzen van die onderdrukking? Bovendien kan er ook binnen zo'n positieve vorm van machtsuitoefening gemakkelijk een eigen dynamiek optreden. Men denke alleen maar aan het verloop van de Russische revolutie, waar de 'dictatuur van het proletariaat' (van de partij) zeer snel leidde tot totalitaire onderdrukking en later zelfs tot uitroeiing van velen. De arbeidersbeweging heeft dit probleem van de spanningsverhouding tussen socialisme en democratie nog niet opgelost. De vrouwenbeweging is nog niet in die mate voor het probleem gesteld,[14] maar moet er zich heel goed rekenschap van geven bij het ontwikkelen van een strategie naar feministische machtsvorming. Het zou al een stap vooruit zijn als politieke groeperingen een hiërarchie aanbrachten in de te realiseren doelstellingen of op z'n minst explicieter stellen welke keuzes ze zullen maken en op grond waarvan. Potentiële aanhangers of kiezers krijgen op die manier meer inzicht in wat hen te wachten staat dan wanneer politieke programma's een optelsom van eisen en verlangens zijn zoals nu meestal het geval is.

Machtsverhoudingen *verschillen,* zowel kwantitatief (mate van onderdrukking) als kwalitatief. Extreme vormen van machtsuitoefening zijn bijvoorbeeld te vinden in gevangenissen, in inrichtingen en ten tijde van de slavernij. De koloniale slavenhouders hadden een bijna absolute macht over arbeid en lichaam van de slaven, maar lange tijd heel wat minder over hun emoties en denkbeelden. Bij slavernij hoeven we trouwens niet alleen aan het koloniale tijdperk te denken, vormen van seksuele slavernij van vrouwen komen ook nu nog voor.[15] *Macht over vrouwen* wordt op alle vijf genoemde terreinen uitgeoefend: wat arbeid, seksualiteit en gezondheid betreft is dat waarschijnlijk wel duidelijk, macht over emoties en denkbeelden vergt enige verduidelijking. Onze emoties en denkbeelden worden mede gevormd door de seksistische ideologie: noties van mannelijkheid en vrouwelijkheid ('vrouwen vechten niet', 'mannen huilen niet', 'vrouwen voelen', 'mannen denken'), romantische voorstellingen van liefde en huwelijk, seksuele normen. Alleen in dromen wordt de 'censuur' doorbroken, maar zelfs onze droomwereld is geen vrijplaats: in onze dromen komen immers vaak verdrongen verlangens en angsten boven.

Nu doemt misschien toch een beeld van totale onderdrukking op. Dat is niet de bedoeling. Ten eerste is macht wel overal, maar in verschillende mate en op verschillende manieren. Binnen één relatie (of één individu) kunnen meerdere machtsverhoudingen een rol spelen, niet alleen die tussen de seksen, ook tussen klassen, etnische groepen en generaties. In een relatie tussen bijvoorbeeld een vrouw uit de middenklasse en een man uit de arbeidersklasse is niet

bij voorbaat gegeven hoe de balans uitvalt. Ten tweede bestaat de verhouding tussen mannen en vrouwen niet alleen uit macht en onderdrukking. Weliswaar wordt de rozegeur en maneschijn rondom de liefdesverhouding tussen man en vrouw veelal kunstmatig gecreëerd om de lucht van spruitjes en sperma te camoufleren, toch valt het bestaan van liefdes- en vriendschappelijke verhoudingen tussen leden van beide geslachten niet te ontkennen. Ten derde is de machtsverhouding tussen mannen en vrouwen niet een natuurlijke, maar een door strijd gegroeide en is daarmee veranderbaar.[16] En in deze verhouding zijn vrouwen ook nu niet geheel machteloos.

In mijn opvatting van macht ontbreekt het wils-element. Alhoewel mannen zich vaak wel bewust zijn van hun macht over vrouwen bestaat deze machtsverhouding betrekkelijk los van de wil van individuele mannen. Alle mannen profiteren van het systeem van vrouwenonderdrukking, of ze dat nu willen of niet.

Tot nu toe heb ik het vooral gehad over de vraag wat macht inhoudt. In het volgende wil ik iets zetten over de vraag wie of wat waaraan macht ontlenen. In 'Graven naar macht'[17] wordt een onderscheid gemaakt tussen machtsbronnen en machtsposities. Dit probeer ik uit te werken met het accent op de positie van vrouwen.

b. Machtsbronnen en machtsposities

In deze paragraaf wil ik aangeven welke de belangrijkste bronnen van macht zijn en wie of wat in de positie verkeren om over deze bronnen te beschikken. De belangrijkste bronnen van macht zijn volgens mij geweld, bezit en kennis. Het kunnen beschikken over één of meer van deze machtsbronnen is een voorwaarde voor machtsuitoefening, maar is daarmee niet gelijk te stellen. Beide kunnen wel samenvallen, het beschikken over geweldsmiddelen impliceert vaak macht, ook zonder dat die middelen gebruikt worden. Andersom kan het gebruiken van geweld ook een teken van onmacht zijn. Het overzicht dat nu volgt, heeft betrekking op een westerse kapitalistische samenleving als Nederland.

1. *Geweld.* De staat heeft het monopolie over het geweldsapparaat, waarbij tevens meteen opvalt dat dit (leger, politie en justitie) een welhaast exclusief mannenbedrijf is. Ook individuele mannen gebruiken geweld tegen vrouwen, daadwerkelijk of als dreigement. Lang niet alle vrouwen zijn wel eens verkracht, mishandeld of bedreigd, maar alle vrouwen hebben er wel last van dat het kan gebeuren. Het betekent een enorme beperking in je bewegingsvrijheid. De staat steunt dit geweld op indirecte wijze door niet adekwaat op te treden in zaken van verkrachting en mishandeling.[18] Er zijn ook vrouwen die geweld gebruiken, namelijk tegenover kinderen. In georganiseerd verband hebben feministen gebruik gemaakt van geweldsmiddelen, bijvoorbeeld de suffragettes.

Tenslotte moeten hier nog de verzetsbewegingen genoemd worden.

2. *Bezit.* Er zijn twee grote bezitters en vele kleine. De grote zijn natuurlijk de kapitalisten die de produktiemiddelen in eigendom hebben en voorts de staat die beschikt over de belastingcenten en het bezit van anderen beschermt. De kleine bezitters dat zijn de mensen die een eigen inkomen hebben, grotendeels mannen. Er zijn wel vrouwen die geld verdienen en ook vrouwen die een uitkering hebben, maar we hebben nog steeds geen *recht* op een eigen inkomen. Integendeel: een versterkte doorvoering van het kostwinnersbeginsel staat voor de deur. Een oude bezitter is tenslotte de kerk, maar ik weet niet hoe het er nu met haar financiën voor staat.

3. *Kennis.* Deze bron van macht wordt steeds belangrijker. Sommigen zeggen zelfs weten = macht. Het gaat zowel om wetenschappelijke als om ideologische kennis, voorzover deze te onderscheiden zijn. Er zijn vijf belangrijke soorten makers en overdragers van ideeën: 1e. de kerken, 2e. het onderwijs en de wetenschap, 3e. de media, 4e. instanties op het gebied van opvoeding, gezondheidszorg, maatschappelijk werk e.d., 5e. politieke en sociale bewegingen. De meeste hiervan hebben banden met de overheid zonder dat je kan zeggen dat ze volledig door de staat gecontroleerd worden. Ook op individueel niveau kan ideologie een machtsmiddel zijn. Het alledaags seksisme is een voorbeeld ten nadele van vrouwen. Vrouwen kunnen haar eigen dagelijkse denken ten voordele gebruiken, bijvoorbeeld door de zwakke plekken van mannen in haar omgeving te kennen en daarvan gebruik te maken. Wat onderwijs en wetenschap betreft, deze kunnen ook los van de inhoud een bron van macht zijn op individueel niveau, namelijk door het bezitten van een diploma of liefst een titel.

Vrouwen beschikken dus over weinig machtsbronnen, met name op maatschappelijk niveau. Op individueel niveau hebben vrouwen vooral macht als moeders, een positie die niet onderschat moet worden. Het moederschap is een belangrijke bepaling van de maatschappelijke positie van vrouwen wat echter alleen op individueel niveau macht oplevert, op maatschappelijk niveau is het juist een instituut dat de onderdrukte positie van vrouwen in stand houdt.[19] Het opleidingsniveau van vrouwen neemt duidelijk toe en dat is een belangrijke voorwaarde om haar positie op de arbeidsmarkt te versterken en een onafhankelijk bestaan op te bouwen. Op maatschappelijk niveau kan alleen strijd en organisatie van vrouwen haar positie verbeteren. Ook hier is kennis de belangrijkste machtsbron: kennis van de posities van vrouwen en haar geschiedenis en ideeën over een nieuwe verhouding tussen de geslachten zijn nodig om een goede strategie te kunnen ontwikkelen. Een strategie die voor het maatschappelijke en het individuele niveau perspectieven moet bieden en daarom gedifferentieerd moet zijn.

Uit het overzicht blijkt voorts dat de *staat* in het veld van machtsverhoudingen inmiddels op alle terreinen en niveaus een rol speelt, ook bij het handhaven van en vormgeven aan de verhouding tussen mannen en vrouwen.[20] De vrouwenbeweging kan er niet omheen een strategie gericht op de staat te ontwikkelen. En dan niet alleen om de staatsmacht over vrouwen af te breken (bijv. opheffing verbod op abortus), maar ook om het beleid om te buigen ten gunste van vrouwen (bijv. recht op eigen inkomen vastleggen, goede voorzieningen voor kinderopvang financieren, bescherming van vrouwen tegen geweld beter regelen). Zelforganisatie van bijvoorbeeld kinderopvang en wonen is natuurlijk prima en belangrijk om nieuwe vormen te ontwikkelen, maar is wel alleen weggelegd voor mensen die over voldoende vrije tijd en/of geld beschikken en dat zijn meestal geen vrouwen. Veel feministen staan huiverig tegenover subsidies, want staatsfinanciering betekent staatscontrole.[21] Ik beschouw de staat als een terrein van strijd, dat tot nu toe voornamelijk in handen was van mannen ten gunste van mannen. Dat kan veranderen.

Bovenstaande behoeft enige relativering, de staatsmacht ten aanzien van de machtsverhouding tussen mannen en vrouwen moet ook niet overschat worden. De seksistische ideologie bestaat grotendeels onafhankelijk van de staat. Men denke bijvoorbeeld aan het kostwinnerschap: de staat heeft dat niet uitgevonden, maar overgenomen. Zelfs als het kostwinnersbeginsel geheel zou verdwijnen uit de wetgeving zal dat niet ten gevolge hebben dat de samenleving niet meer verdeeld is in kostwinners en huisvrouwen. Een feministische strategie kan zich dus niet tot de staat beperken, maar moet alle terreinen van het leven omvatten.

In dit betoog over macht is het begrip 'politiek' aardig omzeild, terwijl politiek en macht vaak in één adem genoemd worden. Daarom nu aandacht voor de politiek, die vooral door toedoen van het feminisme een andere inhoud heeft gekregen.

Het specifieke van het politieke

In het dagelijks spraakgebruik wordt de term 'politiek' in verschillende betekenissen gebruikt: 'Den Haag', overheid, staat, beleid, strategie, machtsstrijd. Grofweg zou je deze betekenissen kunnen verdelen in twee richtingen: politiek gelijk stellen met de overheid of de staat òf politiek zien als machtsstrijd. Beide opvattingen komen we in de politicologie ook tegen, waarbij de eerste gewoonlijk een 'enge' opvatting van politiek wordt genoemd en de tweede een brede. Het feminisme wordt vaak aangehaald ter verdediging van de tweede.

Behalve de keuze tussen een brede of een enge definitie van politiek is er ook nog de keuze tussen een formele en een inhoudelijke. Op dit laatste wil ik slechts kort ingaan.

Een veel gehanteerde definitie van politiek is die van David Easton: politiek betreft processen van interactie, waardoor voor een gemeenschap op een gezaghebbende wijze waarden worden toegedeeld. Dit is op zich een brede definitie, maar Easton zelf verengt hem weer door onder gezagsdragers alleen overheidsorganen te verstaan. De politicologen van 'Graven naar macht' wijzen deze beperking af. Zij verstaan onder gezagsdragers alle instellingen die de waardetoedeling regelen en op bindende wijze kunnen effectueren en sluiten daarmee bijvoorbeeld grote ondernemingen in in hun definitie. Beide varianten, eng of breed, hebben gemeen dat ze formeel zijn en niets zeggen over de inhoud van de politiek. De verschillende bijdragen in de onlangs verschenen bundel 'Het politicologen-debat: wat is politiek?'[22] doen dit wel. Zij zijn het er over eens dat politiek een uitdrukking is van maatschappelijke tegenstellingen; klassenstrijd en seksenstrijd worden in deze het meest genoemd. Het debat in de bundel gaat vervolgens vooral over de vraag of het politiek-begrip in reikwijdte beperkt moet worden tot het niveau van de staat of juist niet. Ik vat een aantal bijdragen hierover samen.

Meindert Fennema komt met de 'engste' definitie van politiek. Hij doet dit in kritiek op het theoretisch kader van Graven naar macht. De auteurs ervan maken zijns inziens het politiek-begrip zo breed, dat alle maatschappelijke verschijnselen politieke verschijnselen worden. Zij doen dit om te legitimeren dat zij zich als politicologen met grote ondernemingen bezighouden. Dit probleem hadden ze volgens Fennema eenvoudiger kunnen oplossen door een onderscheid te maken tussen politieke en politiek relevante verschijnselen. Een brede definitie acht hij onwenselijk, omdat het onderscheid tussen politiek, economie en ideologie dan niet meer gemaakt kan worden. Dit onderscheid is noodzakelijk, bijvoorbeeld om de illusie 'dat het veroveren van de politieke macht ook de economische problemen zal oplossen' te voorkomen. Politiek is bij Fennema het proces van overbrengen en verbinden van maatschappelijke tegenstellingen op het niveau van de staat. De maatschappelijke tegenstellingen waar hij op doelt, blijken die tussen arbeid en kapitaal en die tussen kapitalisten onderling te zijn.

Critici van deze definitie vallen over de beperking tot het niveau van de staat.[23] Saskia Poldervaart en Bob Reinalda[24] vinden in hun bijdrage dat niet het niveau van de staat vertrekpunt van de analyse moet zijn, maar 'de strijd om het bestaan' van de werkende bevolking en 'de problematische positie van de vrouw' in onze samenleving. Zij willen een emancipatorisch politiek-begrip waarin vrouwen- en arbeidersbeweging inbegrepen zijn. Ze missen een verwijzing naar het proces van maatschappijverandering en daarmee het historisch perspectief. De staat is immers niet altijd even belangrijk geweest en zal dat misschien ook niet blijven. Zij grijpen terug naar de brede definitie van Siep Stuurman uit 1971: politiek is 'de wijze, waarop mensen de maatschappij ver-

anderen, en waarop andere mensen proberen die veranderingen tegen te houden'. In een poging politieke en politiek relevante verschijnselen van elkaar te onderscheiden, perken zij deze definitie vervolgens weer in: een sociale beweging is sowieso politiek relevant, maar wordt pas dan politiek als deze zich *bewust en in daden* gaat 'bemoeien met de wijze waarop de mensen hun of haar maatschappij op korte en langere duur proberen in te richten' (cursivering van mij).

In deze discussie is Siep Stuurman het meer eens met Fennema. De criteria 'bewustwording' en 'in daden' zijn moeilijk hanteerbaar, terwijl zonder deze criteria alles altijd politiek is. Stuurman kiest ook voor een afbakening van het politieke ten opzichte van ideologie en economie, omdat alleen dan een historische analyse van de verandering van 'het politieke' mogelijk wordt. In zijn uitwerking sluit hij aan bij de opvatting van politiek als georganiseerde machtsstrijd zoals die bij vele politieke denkers te vinden is (Machiavelli, Marx, Engels, Lenin, Trotski, Gramsci). Een nadere invulling kan in het algemeen niet gegeven worden, maar alleen voor een bepaalde produktiewijze. Voor het moderne kapitalisme definieert Stuurman politiek als "het proces waarin maatschappelijke conflicten worden 'uitgedrukt', 'verbonden' en 'opgelost' in (staats)apparaten, en dat qua vorm verloopt volgens de 'mechanica van de macht'."[26] Hij vindt de verwijzing naar de staat wel noodzakelijk, maar niet voldoende. De staat kan niet als essentie van het politieke gedacht worden, ten eerste omdat het politieke ook elders aanwezig is (bijv. in kerk, gezin, wetenschap en produktieproces) en ten tweede omdat in de staat ook het economische aanwezig is. De staat is wel een soort centrum van het politieke, omdat alleen daarin het politieke de andere logica's (ideologie, economie, psychologie) domineert. Wat hij bedoelt met 'mechanica van de macht' blijft uiterst vaag: politiek bedrijven is een praktische kunde.

Stuurmans definitie zou mijns inziens aan helderheid winnen als hij een duidelijker *onderscheid tussen macht en politiek* zou maken. Door politiek op te vatten als georganiseerde machtsstrijd of als logica van de macht wordt dat onderscheid moeilijk. Politiek is weliswaar machtsstrijd bij uitstek, maar niet alle machtsstrijd is politiek. Machtsstrijd moet betekenis hebben op maatschappelijk niveau, d.w.z. machtsstrijd is pas politiek als die consequenties heeft of beoogt te hebben voor een samenleving. Meer nog dan Stuurman ben ik van mening dat de staat tegenwoordig het centrum is van het politieke (ik zou eerder de apparaten dan de staat tussen haakjes zetten). Politieke macht is dus een bepaalde vorm van macht (zie par. 1a) waar 1e. strijd aan te pas komt, welke 2e. betrekking heeft op een samenleving en waarvan 3e. de staat in de huidige samenleving het centrum is.

Hoe verhoudt deze benadering van politiek zich nu tot de leuze *'het persoonlijke is politiek'*? Het laat slechts ruimte voor één interpretatie ervan, te we-

ten dat het persoonlijke leven mede bepaald wordt door machtsuitoefening op het niveau van de staat. De leus was breder bedoeld. Alle feministische strijd moest als politieke strijd erkend worden. Ries van der Wouden gaat hier op in in zijn bespreking van de benadering van Poldervaart/Reinalda waarin klassenstrijd en seksenstrijd per definitie politiek zijn. Volgens hem zit hier het idee achter dat politiek verzet de belangrijkste vorm van verzet is.[27] Dat herken ik wel: om serieus genomen te worden moet je politiek heten. Eén van de functies van de leuze 'het persoonlijke is politiek' was, dat ook de seksenstrijd in de keuken en in bed relevant gevonden moest worden. Heel belangrijk inderdaad, maar onvoldoende om een definitie van politiek op te baseren. Seksenstrijd vat ik op als een gedifferentieerd veld van vormen van belangenstrijd, ideologische en politieke strijd. Politieke strijd is daarvan niet bij voorbaat het belangrijkste, dat hangt nogal af van je doelstellingen en van de maatschappelijke machtsverhoudingen op een bepaald moment. En vanuit individuele vrouwen bekeken is het niet vreemd als het accent ligt op ideeën- en belangenstrijd in eigen kring. Wat de vrouwenbeweging als geheel betreft, lijkt het mij in deze tijd van crisis en bezuinigingen meer dan nodig om ook een strategie ten opzichte van de staat uit te werken.

Het nadeel van de twijfel

Het is haast onbegonnen werk om uit een artikel dat slechts aanzetten tot theorievorming bevat, strategische conclusies te trekken. Toch heb ik hier en daar in het stuk al opmerkingen gemaakt over een feministische strategie en wil ik daar nu nog even mee doorgaan zonder de pretentie te hebben dat ze volgen uit het voorafgaande: we kunnen immers niet wachten tot de theorie 'af' is (en dan nog). Daarom tot slot een aantal discussiestellingen.

1. Het probleem van de *verscheidenheid* aan groepen binnen de vrouwenbeweging qua opvattingen, strijdterreinen en organisatievormen lijkt me niet zo groot als ik aanvankelijk dacht. Zoals we gezien hebben is vrouwenonderdrukking een wijdvertakt verschijnsel en is het dus logisch dat er op vele terreinen en op vele manieren feministen actief zijn. Waarschijnlijk is het ook het effectiefst als een ieder zoveel mogelijk naar eigen inzichten bezig is met de onderwerpen waarbij zij zich het meest betrokken voelt. Onze autonomie wordt terecht hooggehouden, als het maar niet zover gaat dat we ook onze vijanden in eigen kring zoeken.

2. Toch lijkt het me nog steeds nodig dat er voor de ontwikkeling van feministische machtsvorming op de een of andere manier meer *eenheid* komt in de vrouwenbeweging. Die eenheid bleek ver te zoeken op de conferentie over feminisme en politieke macht in De Populier. De stemming was ongeveer zo, dat het met elkaar praten en uitwisselen van informatie en ideeën prima gevon-

den werd, maar dat je je niet moest voorstellen dat we nog eens echt zouden moeten samenwerken. We zitten niet voor niets apart! Incidenteel blijkt die samenwerking overigens nog best tot stand te komen (abortus, kostwinnerschap). Die eenheid is lang niet voor alle strijdpunten nodig, maar naar mijn mening juist wel voor het ontwikkelen van een strategie ten opzichte van de staat. Nu ben ik er op dit moment tegen om die eenheid te willen forceren door organisatorische oplossingen (vrouwenpartij, feministische politieke organisatie, vrouwenvakbond). Dergelijke initiatieven blijken de verdeeldheid eerder te vergroten dan te verkleinen. Verder lijkt het mij nu ook niet verstandig om links mannenland te verlaten voorzover wij daar inzaten. Ten eerste omdat het 'binnendringen' aldaar wel iets heeft opgeleverd: publiciteit en opname van een deel van onze eisen in de programma's. Ten tweede, omdat die mannen weliswaar lastig zijn, maar dat het een illusie is om te denken dat het wel goed gaat als je met vrouwen uit verschillende richtingen bij elkaar gaat zitten.

3. Waar ik wel voor ben, is het versterken van de *inhoudelijke discussie* tussen verschillende groepen in de vrouwenbeweging. Hoe moet het recht op een eigen inkomen vorm krijgen? Hoe kan de strijd voor arbeidstijdverkorting bijdragen aan de opheffing van de arbeidsdeling tussen mannen en vrouwen? In welke mate en op welke wijze moeten huishoudelijke arbeid en kinderopvang gecollectiveerd worden? Hoe kan de veiligheid van vrouwen op straat vergroot worden? En vooral: wat moet er op het niveau van de staat geregeld worden en wat juist niet? Ik denk dat de staat een taak heeft in alle vier hiervoor genoemde punten.

Om de discussie niet al te vrijblijvend te laten zijn valt er te denken aan het ontwikkelen van een *feministisch politiek program*. Zo'n program zou vastgesteld en bijgesteld kunnen worden op eens in de twee of drie jaar te houden landelijke conferenties waar alle feministen van heel gematigd tot heel radicaal aan deel kunnen nemen. Daarmee zouden we laten zien dat we niet de machtsspelletjes van mannen in de politiek na willen doen, maar langs 'inhoudelijke' weg willen komen tot andere machtsverhoudingen. Misschien iets voor feministen in politieke partijen om mee te beginnen?

September 1982

Noten

1. Annet Bleich e.d. (red.), 'Feminisme en politieke macht', uitg. De Populier, Amsterdam, 1982.
2. Voor hun commentaar op eerdere versies van dit artikel wil ik met name Mieke Aerts en Saskia Grotenhuis bedanken.

3. Annemiek Hoogenboom, Over de verschillende betekenissen van macht en een feministische strategie, in 'Krisis', 1982, nr. 2.
4. Anarca-feministes, We willen alle scheidingen in ons leven vermijden, in 'Feminisme en politieke macht', blz. 19. Zie voor een kritiek op dergelijke opvattingen ook Michèle Barrett, 'Women's oppression today, Londen, 1980, m.n. hfdst. 7: Feminism and the politics of the state.
5. P. Bachrach en M. Baratz, 'Power and poverty, theory and practice, New York, 1970. Zij maken geen duidelijk onderscheid tussen macht en politiek.
6. Steven Lukes, 'Power: A radical view', Londen, 1974.
7. H. M. Helmers e.a., 'Graven naar macht, op zoek naar de kern van de Nederlandse ekonomie', Amsterdam, 1975.
8. Idem, blz. 37.
9. Meindert Fennema, Tussen vierde en vijfde macht, Bespreking van Graven naar macht, in M. Fennema, R. van der Wouden (red.), 'Het politicologen-debat: wat is politiek?' Amsterdam, 1982, eerder gepubliceerd in De Gids, 1976.
10. Tim Flesseman, Macht en politiek, in 'Het politicologen-debat', blz. 119 en 122. Ik betwijfel het nieuwe van deze machtsvorm; volgens mij is de kerk er al eeuwen in bedreven, maar ik ben onvoldoende op de hoogte met het werk van Foucault om te weten of deze kritiek terecht is.
11. Margaret Stacey en Marion Price, 'Women, power and politics', Londen, 1981.
12. Renée Römkes, Verzet van mishandelde vrouwen. Een kwestie van macht en onmacht. In 'Tijdschrift voor vrouwenstudies', 1980, nr. 3, blz. 291.
13. Idem, blz. 283.

14. Recent voorbeeld in de vrouwenbeweging is het conflict dat er ontstond naar aanleiding van een kandidaatsscriptie waarin de vraag gesteld werd waarom de nazistische Bund Deutscher Mädel aantrekkingskracht had voor meisjes. Sommige feministes vonden deze scriptie fascistoïde en eisten intrekking (zie De Groene Amsterdammer, april 1982 en de Vrouwenkrant, mei 1982).
15. Zie bijv. Kathleen Barry, 'Female sexual slavery', New York, 1979.
16. Zie ook Chris Iles, recensie van Michèle Barrett, Women's oppression today, in 'Tijdschrift voor vrouwenstudies', 1981, nr. 2: 'Als, zoals Althusser zegt, alle maatschappelijke relaties het produkt zijn van strijd, kan de dominantie van een klasse of een sekse over een andere klasse of sekse nooit volledig zijn.' (blz. 273.)
17. Zie noot 7.
18. Zie Jalna Hanmer, Violence and the social control of women, in 'Power and the state' (ed. G. Littlejohn, e.a.), Londen, 1978. Zij stelt daarin o.a. dat een analyse van geweld de verbinding tot stand kan brengen tussen feministische analyses van liefde en seksualiteit en van economische uitbuiting binnens- en buitenshuis.
19. Zie bijv. Adrienne Rich, 'Uit vrouwen geboren'. Moederschap als ervaring en instituut, Amsterdam, 1979 (oorspr. 1976) en Nancy Chodorow, 'Waarom vrouwen moederen'. Psychoanalyse en de maatschappelijke verschillen tussen vrouwen en mannen, Amsterdam, 1980 (oorspr. 1978).
20. Zie voor een beschrijving van de wijzen waarop de staat ingrijpt in de seksenverhoudingen H. Stasse, T. Mom, M. Eykmans, 'Staat en seksenstrijd, naar een feministische staatstheorie', Amsterdam, 1982.
21. Zie bijv. de kanttekeningen die Mirre Bots en Monique Corten plaatsen bij een artikel over collectivering van huishoudelijke arbeid ('Katijf' 7): 'Als je poept, moet je zelf je kont afvegen' ('Katijf' nr. 8, april 1982). Zij stellen: 'Het in de hand hebben (en krijgen) van de eigen leefsituatie, tegenover een overheid die door middel van 'algemene' regelingen, richtlijnen en voorwaarden alles probeert te beheersen, dat is voor ons een heel belangrijke strijd.' (blz. 27.)
22. Meindert Fennema, Ries van der Wouden (red.), 'Het politicologen-debat: wat is politiek?', Amsterdam, 1982.
23. Zie ook Henk Krijnen en Jan de Jong, Het dubbelkarakter van de waar 'politiek'. Over politiek, marxisme en pedagogisch denken, in 'Cahiers voor de politieke en sociale wetenschappen', 1980, nr. 3: 'Wat we nodig hebben, is een nieuwe (omschrijving van) politiek die mensen 'aanspreekt' op hun alledaagse worsteling met de structurele bepaaldheid van maatschap-

pelijke onderdrukking.' (blz. 25-26.)

24. Saskia Poldervaart en Bon Reinalda, Vrouwenstudies, politikologie en de omschrijving van politiek, in 'Het politicologen-debat'; bewerking van twee fragmenten uit de syllabus Politiek, vrouwen en arbeidersbeweging, Nijmegen, 1979.
25. Siep Stuurman, De politiek, het sociale en het persoonlijke, in 'Het politicologen-debat'. Zijn bijdrage bevat tevens een beschrijving van verschillende politieken van het persoonlijke, te weten die van de confessionele zuilenstaat, die van de keynesiaanse verzorgingsstaat en die van de sociale bewegingen van de jaren '60 en '70, in het bijzonder de tweede feministische golf.
26. Idem, blz. 78.
27. Ries van der Wouden, De politiek als januskop, in 'Het politicologen-debat', blz. 60. Hij is van mening dat er een 'politiek'-begrip geproduceerd moet worden, 'dat het mogelijk maakt om de verschuivingen en uitbreidingen van het politieke ten opzichte van andere maatschappelijke processen en niveaus te onderzoeken.' (blz. 62.)

Coalitiepolitiek en nieuwe strijdconcepties

Een commentaar

Gerrit Salemink

Over het thema 'coalitiepolitiek' zijn in Komma nu een aantal artikelen verzameld, die gaan over de eisen die deze tijd stelt aan een strategie die naar het socialisme leidt. In het ene geval[1] is het loslaten van de 'traditionele voorhoedeconceptie' het onderwerp. In het andere[2] wordt volgens de bijgeleverde inleiding[3] zelfs het idee losgelaten dat de arbeidersklasse bij de omverwerping van het kapitalisme een 'hegemoniale rol' zou hebben te vervullen. In het artikel zelf, dat van Laclau en Mouffe, blijkt dat wel enigszins anders te liggen: slechts het 'ontologisch privilege' van de arbeidersklasse om de strijd aan te voeren, wordt bestreden en afhankelijk gesteld van de vraag 'of zij in staat is een politiek ontwerp te ontwikkelen dat door de andere democratische subjecten herkend kan worden als fundamenteel voor de realisering van hun eigen eisen' (Komma 2/4, p. 24). Toch hebben deze zaken vrij vérdragende consequenties, waarover ik in het navolgende iets wil zeggen.

'Afstand doen van de traditionele voorhoedeconceptie', zegt Harry van den Berg in Komma 2/3 p. 16, 'betekent (...) dat de grondgedachte waarop deze conceptie berust, verlaten moet worden; de gedachte dat wij (de communistische partij - GS) degenen zijn die de sleutel in handen hebben die ons toegang geeft tot de objectieve waarheid en die ons in staat stelt de gemeenschappelijke belangen van alle in deze maatschappij onderdrukte groepen en klassen te ontdekken.' 'Het socialistisch programma, het gemeenschappelijk belang (...) moet ontwikkeld worden in samenwerking met alle progressieve krachten (...). Kortom: coalitiepolitiek.'

De noodzaak van coalitiepolitiek wordt hier op een mijns inziens verkeerde manier in verband gebracht met de afschaffing van de voorhoederol. Het lijkt erop alsof wordt gesteld dat coalitiepolitiek pas noodzakelijk is als het idee wordt verlaten dat de partij als lichtend voorbeeld de toon moet aangeven voor de strijd. Lang voordat concepties als voorhoede en dictatuur van het proletariaat ter discussie stonden werden er natuurlijk al coalities gesloten door de partijen van de arbeidersklasse. Deze coalities hadden echter een bepaald karakter; zij waren in een gegeven fase van de strijd noodzakelijk, maar namen niet weg dat de arbeidersklasse het karwei uiteindelijk zou moeten klaren. Als er iets

verandert door het loslaten van de voorhoedeconceptie, dan is dat hooguit dat er nu een ander soort coalities moet worden nagestreefd.

Het is voor mij de vraag of 'coalitie' in de betekenis die dat woord heeft in het algemene spraakgebruik, wel een adequate omschrijving is van wat nu nodig is. Waar het hier om gaat is het duurzaam verenigen van de krachten in de maatschappij die zich richten tegen het kapitalistisch, patriarchaal, seksistisch, racistisch, autoritair en oorlogszuchtig karakter ervan.

Ik vraag mij bijvoorbeeld af of de leden van de nieuwe sociale bewegingen iets dergelijks ook met het woord coalitie zouden aanduiden, of dat dat woord juist teveel herinneringen oproept aan traditionele communistische partijmethoden, waarbij coalitiepartners werden omhelsd en weer afgedankt, al naar gelang de gegeven historische situatie (bijvoorbeeld volksfront tegenover sociaal-fascismetheorieën in de jaren dertig).

Harry van den Berg noemt drie redenen voor het opgeven van de voorhoederol:

— de strijd tegen het fascisme;
— de noodzakelijke autonomie van de vakbeweging;
— de opkomst van de nieuwe sociale bewegingen.

Naar mijn idee moet het vraagstuk van de voorhoedegedachte niet vanuit een dergelijke strategische redenering worden benaderd. Zoals Van den Berg stelt, lijkt het te gaan om zoiets als: daar kun je niet mee aankomen in coalities met niet-communisten in de antifascistische strijd, in de vakbeweging en in de nieuwe sociale bewegingen. Dat is natuurlijk zo, maar het is de vraag of het daarom gaat. Strategische noties als deze zouden moeten zijn gebaseerd op een analyse van de maatschappij waarin wij nu leven. Zo waren de traditionele strategische concepties gebaseerd op het idee dat de tegenstelling tussen produktieverhoudingen en produktiekrachten zich in het kapitalisme zodanig zou ontwikkelen, dat daardoor de voorwaarden voor een revolutionaire omvorming van de maatschappij geschapen zouden worden en dat de arbeidersklasse bij dat omvormen een centrale rol zou hebben te vervullen door de positie die zij in dat proces inneemt. Als je strategische concepties wilt veranderen, moet je aangeven wat er dan veranderd is aan die traditionele voorstelling van het maatschappelijk ontwikkelingsproces.

Harry van den Berg doet dat niet, maar Laclau en Mouffe wel. Zij stellen dat het kapitalisme misschien helemaal niet de voorwaarden voor een socialistische omvorming produceert, maar totale vernietiging. Voor de strijd in deze tijd is essentieel 'vanaf 1968 (...) abrupt nieuwe tegenstellingen aan het licht [traden] (...) die zich in de daaropvolgende tien jaar zouden verveelvoudigen en een eigen dynamiek zouden verwerven'. 'Nieuwe politieke subjecten: vrouwen, studenten, jongeren, raciale, seksuele en regionale minderheden' komen daardoor in beweging. Zij 'vinden evenals de verschillende anti-institutionele

en ecologische strijdbewegingen, hun identiteit niet op het niveau van de produktieverhoudingen (...) maar vooral omschrijven zij hun doel radicaal anders (dan de traditionele arbeidersbeweging - GS). Hun vijand wordt niet omschreven als uitbuiter, maar als iemand die zekere macht uitoefent' (Komma 2/4, p. 22 en 23).

Dus omdat de tegenstellingen die de laatste tijd worden geproduceerd, bijvoorbeeld die tussen technische mogelijkheden en de ecologische consequenties van de toepassing ervan, geen strikt klassegebonden belangen opleveren en de nieuwe sociale bewegingen zich niet tegen uitbuitingsverhoudingen richten, maar tegen andere overheersingsvormen, zou het hele idee van de economische bepaaldheid van het historisch proces verworpen moeten worden. Zonder valse bescheidenheid noemen Laclau en Mouffe dit een 'copernicaanse revolutie'.

Zij trekken een lijn die bij Lenin begint. Lenin begreep al dat de voorwaarden voor een revolutionaire breuk in de maatschappelijke ontwikkeling door een complex van tegenstellingen en daarmee samenhangende verschuivingen in de verhouding tussen de klassen werden geschapen en dat het er voor de arbeidersklasse op aankwam daarin op het juiste moment politiek in te grijpen. Deze lijn werd voortgezet door Gramsci, die inzag dat het uitoefenen van de noodzakelijke hegemonie door de arbeidersklasse in het proces van het vestigen van het socialisme vanuit een moderne kapitalistische maatschappij veel meer omvat dan het bundelen van klassebelangen. Zij trekken deze lijn door naar de huidige tijd, waarin het dus niet meer zozeer om klassebelangen zou gaan, omdat er een maatschappij bestaat die behalve kapitalistisch, 'ook seksistisch, patriarchaal en racistisch' is.

In hun 'Gramsci voorbij' bestrijden Laclau en Mouffe dan het hierboven al aangestipte 'ontologische privilege' van de arbeidersklasse om in deze tijd een hegemoniale rol te vervullen. Zij spreken (Komma 2/4, p. 27) van een 'nieuw pluralisme', een pluralisme niet alleen van partijen, maar ook van subjecten, met behulp waarvan 'een opvatting van hegemonie (kan) worden gegrondvest die de autonomie en specifieke dynamiek van elk van haar samenstellers respecteert'.

Het blijft echter onduidelijk hoe de strijd met een dergelijke constellatie gevoerd zal moeten worden. Hoe moet de verhouding tussen de verschillende fronten worden bepaald en wat zullen de doorslaggevende tegenstellingen en strijdpunten zijn? Het is niet meer mogelijk om dat vast te stellen, omdat iedere beweging autonoom en authentiek haar doel bepaalt in dit geheel.

De vraag of het voor het afschaffen van het kapitalisme noodzakelijk blijft dat de arbeidersklasse op haar terrein van het 'materiële reproduktieproces van de maatschappij' de strijd wint, verdwijnt in de mist. Het is slechts nodig vol-

gens Laclau en Mouffe, om 'in het achterhoofd te hebben' welke gevolgen de conflicten in deze sfeer hebben 'in het geheel van het maatschappelijk leven'.

De copernicaanse revolutie van Laclau en Mouffe lijkt ons terug te voeren naar een soort nieuw idealisme: 'Wij moeten de maatschappij opvatten als een complex veld, geheel en al doortrokken van politieke strijd waarin de veelvuldigheid van subjecten erkend en aanvaard moet worden, teneinde ooit eens te komen tot de totstandbrenging van een waarlijk vrije en zelfbeheerde maatschappij.' (Komma 2/4, p. 28.)

Dit is het idee dat de nieuwe maatschappij tot stand gebracht moet worden door de maatschappij op een bepaalde manier op te vatten. Het voordeel van een meer traditioneel marxistische benadering is dat deze die *beweging* van de ene historische formatie naar de andere probeert te verklaren en niet slechts een *toestand* op een bepaalde manier opvat. Marxistische analyses leveren dan ook strijdconcepties op, die al naar gelang de historische situatie kunnen verschillen van leninistisch klassebondgenootschap tot Italiaanse stellingenoorlog. Maar Laclau en Mouffe laten ons zitten met omschrijvingen als 'radicaal nieuwe vormen van democratie ontwikkelen' en 'omverwerping van alle overheersingsvormen'.

Het is opvallend dat in hun artikel het ontstaan van nieuwe tegenstellingen 'abrupt na 1968' wel wordt beschreven, maar dat nauwelijks een poging wordt gedaan dit verschijnsel te verklaren. Dat kunnen ze ook niet, omdat ze veel van het instrumentarium dat ze daartoe in staat zou stellen, overboord hebben gezet.

Patriarchaal bijvoorbeeld is de kapitalistische maatschappij natuurlijk altijd geweest, maar dit karakter is pas zichtbaar geworden nadat de traditionele positie van de vrouw onhoudbaar was geworden. En dat hing weer samen met een aantal ontwikkelingen die wel degelijk met het niveau van de produktiekrachten te maken hebben, zoals het terugdringen van de huishoudelijke arbeid door de invoering van techniek en verder door het beschikbaar komen van effectieve anticonceptie.

En de ecologische problemen openbaarden zich doordat de economieën alleen maar konden gedijen bij groei — die op een gegeven moment haar grenzen bereikte — maar die groeidwang hangt weer ten zeerste samen met het kapitalistische karakter van die economieën, waarin winstmaximalisatie de factor is die de produktie bepaalt en niet de behoeften van de mensen. Theorieën als die van Laclau en Mouffe verhullen tendentieel dat de strijd tegen het kapitalistisch karakter van deze maatschappij de kern moet zijn van de strijd op al die nieuwe fronten; deze theorieën bloeien merkwaardigerwijze juist op in een tijd dat het kapitalisme zijn grootste crisis sinds vijftig jaar doormaakt en weer steeds meer zijn ware gezicht laat zien!

Het verwerpen van het verband tussen economische basis en politieke

mogelijkheden maakt het niet alleen onmogelijk om het ontstaan van 'nieuwe' tegenstellingen te verklaren, maar ook de voorwaarden voor de vestiging van hun ideale maatschappij kunnen door Laclau en Mouffe niet worden gedetermineerd. Zij zijn gedoemd om aldus beschrijvend achter de feiten te blijven aanlopen. Kortom, wat moeten we ermee?

April 1982

Teksten waaraan gerefereerd wordt:

1. Harry van den Berg 'Notities over partijvernieuwing', *Komma* 2/3.
2. Ernesto Laclau en Chantal Mouffe 'Het begrip hegemonie in de politieke strategie', *Komma* 2/4.
3. Tony Hak en Jan Mulder 'Coalitiepolitiek en hegemonie', *Komma* 2/4.

Fragmentatie van belangen en doorbreking van blokkades

Matthijs Hisschemöller

In 1920 zond Lenin één van zijn medewerkers, Safarov, naar de Aziatische Sowjetrepubliek Turkestan. Zijn opdracht was de problemen te bestuderen die waren gerezen tussen de autochtone moslimbevolking en de communisten van Russische afkomst. Naar aanleiding van zijn bevindingen schreef Safarov enige jaren later:

'Het was onvermijdelijk, dat de Russische revolutie (in Turkestan) een koloniale gedaante zou aannemen. De Turkestaanse arbeidersklasse, klein in omvang, had geen leiders, noch een programma, partij of revolutionaire traditie. (...) Onder het tsaristische kolonialisme was het het privilege van de Russische kolonisators om tot het industrieproletariaat te behoren. Hierdoor verkreeg de dictatuur van het proletariaat een typisch koloniaal aspect.'[1]

Zijn analyse vond weinig weerklank. En evenmin de waarschuwingen van communisten van Turkestaanse afkomst, merendeels intellectuelen uit de nationalistische beweging van hun land. In de jonge Sowjet-Unie had men de handen vol aan het bestrijden van de klassetegenstander en de buitenlandse interventiemacht. Voorzover andere dan klassebelangen gesignaleerd werden, achtte men ze ondergeschikt aan het klassebelang. Rassentegenstellingen waren gedoemd met de opkomst van het socialisme 'automatisch' te verdwijnen.

Mensen die in de communistische beweging rasse- of seksetegenstellingen fundamenteel aan de orde probeerden te stellen, werd aangewreven dat zij van het marxisme-leninisme niets begrepen hadden, dat zij leden aan kleinburgerlijke 'afwijkingen', dat zij besmet waren met een 'vals' bewustzijn.

Op dit moment staat het denken vanuit één hoofdtegenstelling binnen de CPN ter discussie. Onder druk van de feministische beweging wordt erkend dat het patriarchaat naast — en niet ondergeschikt aan — het kapitalisme een rol speelt in de onderdrukking van vrouwen.
Consequentie van deze erkenning is dat vrouwenbelang niet altijd parallel behoeft te lopen aan klassebelang; ja, dat het daaraan soms wel eens tegenstrijdig kan zijn. Doch de erkenning van een autonome feministische positie heeft zich tot op heden niet uitgebreid naar andere terreinen. Dat er nog geen theoretische doordenking heeft plaatsgehad blijkt onder meer uit de passages over nieuwe sociale bewegingen in het ontwerp-beginselprogram, maar eveneens

uit sommige kritiek die daarop geformuleerd is. Zo stelt Kees van der Pijl:[2]

'Maar er is nog nooit een revolutie gemaakt door de vakbeweging en de vredesbeweging en de krakers en de vrouwenbeweging etc. en die zal er ook nooit komen.' Hoezo niet, vraagt men zich af. Omdat, aldus Van der Pijl, er een instantie nodig is (een communistische partij bv.) die de 'veelheid aan belangen' weet te bundelen. 'Nodig is in elke concrete kwestie coalities op concrete punten te sluiten, waarbij de communistische partij door daar altijd in aanwezig te zijn om uit te leggen waarom ze dat is, vóór alles erop uit moet zijn de bevolking de samenhang tussen allerlei ogenschijnlijk op zichzelf staande misstanden en strijdpunten (...) duidelijk te maken. Dat kan immers het klassenbewustzijn (...), dat in kritieke situaties de doorslag moet geven, verhogen.'

Terecht naar mijn mening eist Van der Pijl vervolgens dat het program een uitspraak doet over een revolutionaire strategie, die niet verloren mag gaan in goedgelovigheid t.a.v. democratische legaliteit in een klassenmaatschappij als de onze. Doch wanneer hij dan tracht aan te geven hoe het wèl moet, valt hij weer terug in de oude vormen, de geijkte methode, die nu juist niet heeft gewerkt. De 'motor van de actie' heeft het begeven, al sputtert hij nog wat. Maar zijn geronk gaat ten onder in het lawaai van allerlei andere (nieuwe) motoren, (bak)fietsen en actieschepen. De vraag naar het waarom dringt zich op. Hoe denken en doen mensen en waarom? Hoe functioneert en reageert onze 'rechtsstaat' en waarom? Wat is er nu anders t.o.v. vroeger en waarom?

In dit artikel kan ik deze vragen uiteraard niet beantwoorden. Wel zal ik ingaan op de methode waarmee in de linkse (marxistische) beweging traditioneel tegen deze vragen wordt aangekeken en waarvan Van der Pijl een treffend voorbeeld mag heten. De opbouw van dit artikel is als volgt.

In de marxistische theorie en praktijk wodt een onderscheid gemaakt tussen twee principieel tegengestelde belangen (klassebelangen). Het primaat van deze tegenstelling heeft een blokkade opgeworpen m.b.t. de signalering van andere dan klassebelangen en hun articulatie binnen een democratische rechtsstaat als de onze. Parallel aan de klassentegenstellingen op politiek niveau (maatschappelijk leven en overheid) onderscheidt het marxisme op ideologisch niveau (de wijze waarop mensen de materiële werkelijkheid denken) tussen twee soorten bewustzijn, waar (klassebewustzijn) en vals bewustzijn.

In de hoogontwikkelde kapitalistische landen heeft zich een steeds verdere fragmentatie van belangen voltrokken. Als voorbeeld valt te wijzen op de tegenstelling economisch belang versus milieubelang. Door deze fragmentatie dreigt enerzijds consensus over het 'algemeen belang' onmogelijk te worden, anderzijds vervaagt de traditionele links-rechts-tegenstelling.

Een nieuwe opvatting van ideologie is vereist, die uitgaat van de articulatie van gefragmenteerde belangen in de maatschappelijke werkelijkheid. Analoog aan Laclau[3] omschrijf ik een ideologie als opgebouwd uit elementen menselijk

denken en waarin het onderscheid waar versus vals bewustzijn ontbreekt. De articulatie van belangen als randvoorwaarde voor het zich vormen van een ideologie, ofwel de band tussen ideologie en maatschappelijke werkelijkheid ontbreekt in de benadering van Laclau.

Aan de hand van de ontwikkeling van de vredesbeweging en de gang van zaken rond het munitietransport in het noorden des lands, begin dit jaar, pas ik de 'nieuwe' ideologie-opvatting toe op een concreet gebeuren. Tot slot worden — eveneens n.a.v. dit voorbeeld — enige korte opmerkingen gemaakt over het probleem waar niet alleen Van der Pijl mee worstelt: de rol van democratische legaliteit in het proces van socialistische verandering.

Belangen en bewustzijn in het marxistisch denken

In de discussie over een nieuw type communistische partij is de theorie van het marxisme-leninisme niet onbesproken gebleven. Enigszins gechargeerd kan men stellen dat een aantal linkse mensen thans bepleit het leninisme maar af te schaffen, omdat het tot 'starheid' kan leiden, terwijl het marxisme nog wel voldoet, zolang men het niet te letterlijk opvat. Afschaffen van het leninisme zou dan inhouden het erkennen van democratie als waarde op zich, pluriformiteit in een Nederlandse weg naar en tijdens het socialisme en het loslaten van het democratisch centralisme in de communistische partij.

Nu kan men de noodzaak van democratie onder meer verklaren uit historische ervaring, zoals de strijd tegen het fascisme en de verworvenheden die langs democratisch parlementaire weg zijn bereikt. Doch daarmee is nog geen theoretische onderbouwing van die erkenning gegeven en evenmin is onderzocht waarom noch Lenin, noch Marx veel waarde aan (parlementaire) democratie hebben gehecht.

Naar mijn idee is één van de meest elementaire aspecten van democratie de erkenning van het feit dat (gelijkwaardige) mensen uiteenlopende *belangen* hebben en die behoren te kunnen verdedigen. Dit geldt zeker ook voor de ontluikende democratie ten tijde van Marx. Marx evenwel constateerde dat er grote groepen waren die een belang te verdedigen hadden tegenover hen die deelhadden aan de democratie. De democratie nam in de 19e eeuw dus feitelijk de vorm aan van een dictatuur, ongeveer zoals thans in Zuid-Afrika het geval is, waar de parlementaire democratie alleen aan blanken is voorbehouden. De fundamentele tegenstelling, die Marx signaleerde, was die tussen kleine groepjes ondernemers enerzijds en de grote massa van de bevolking (het proletariaat) anderzijds. En hij pleitte uitdrukkelijk niet voor verzoening of klassenvrede, doch voor het opheffen van de tegenstelling door uitschakeling van de kapitalistische klasse. Wanneer men nu democratie opvat als de erkenning van het

recht uiteenlopende belangen te verdedigen ontvalt met het opheffen van de klassentegenstelling theoretisch de noodzaak van een democratie.

Lenin, die een scherp oog had voor andere dan klassentegenstellingen — bijv. naties, rassen — zag zich in zekere zin geblokkeerd door het marxisme deze theoretisch te doordenken.[4] In de tijd van Marx en Lenin trad de fragmentatie van belangen uiteraard nog lang niet zo sterk aan het licht als thans het geval is. Voor Marx bestond er geen milieubelang, vrouwenbelang of rassebelang. Het niet onderkennen van deze en andere belangen als in principe autonome posities heeft naar mijn mening verstrekkende gevolgen gehad voor theorie en praktijk van de marxistische beweging.

Parallel aan en logisch voortvloeiend uit het antagonisme kapitaal-arbeid en bourgeoisie-arbeidersklasse hanteert het marxisme het concept van het valse versus ware bewustzijn. Als het de arbeidersklasse gegeven is door haar zijn als klasse waar bewustzijn te verwerven, waarom zou zij zich dan bekommeren om de ideologie van de tegenstander? Enerzijds droeg deze zienswijze bij tot het economisme, dat door Lenin fel bestreden werd. Met succes bestreed hij de opvatting als zou de arbeidersklasse zich niet druk behoeven te maken om het verwerven van democratische rechten als vrijheid van drukpers en vergadering, omdat de liberalen hier al voor opkwamen. De arbeidersklasse, was zijn mening, had hier evenzeer een eigen taak en verantwoordelijkheid. Toch nam Lenin geen afstand van het onderscheid tussen waar en vals bewustzijn. Integendeel, zijn voorhoedeconcept is gebaseerd op de notie, dat binnen de arbeidersklasse slechts enkelen het 'ware' bewustzijn in pacht hebben.[5]

Anderzijds leidde het onderscheid 'waar' versus 'vals' bewustzijn tot politiek sektarisme. Het alleenrecht van de arbeidersbeweging op klassebewustzijn leidde tot de opvatting dat het zinloos was boeren en middenstand voor een socialistische politiek te winnen. Integendeel, zulks zou zelfs het verwerven van het 'pure' klassebewustzijn kunnen belemmeren. Het was met name Lukasc die deze opvatting in zijn jonge jaren aanhing.[6] Dit 'superstructuralistisch' denken wordt vandaag de dag in zijn meest extreme vorm uitgewerkt en aangehangen door voorvechters van bijv. de Rode Brigades in Italië.[7] In de strijd gaat het er steeds om het bewustzijn te verhogen door een rigoureuze scheiding aan te brengen met alles, wat ook in het denken van de tegenstander een rol speelt.

Een andere pendant van dit denken is te vinden bij representanten van de Frankfurter Schule. Hier evenwel wordt de opvatting gehuldigd dat door de voortschrijdende vervreemding de arbeiders hun 'kans' op klassebewustzijn voorgoed verspeeld hebben.[8] Deze opvatting treft men soms in sociaal-democratische, links-socialistische en anarchistische kring. Resumerend kan men stellen dat het denken in termen van 'waar' en 'vals' bewustzijn in alle geledingen van de linkse beweging een zekere uitwerking heeft gehad.

Ook in de CPN is het onderscheid waar ⟷ vals bewustzijn geïncorpo-

reerd in het denken over maatschappelijke vraagstukken. Zo kenden (en kennen) wij het begrip 'klassestandpunt'. Als het er om gaat te moeten kiezen tussen behoud van een natuurgebied en werkgelegenheid, kiest men vanuit een klassestandpunt altijd voor het laatste. Milieu-activisten waren misschien niet altijd boosaardige elementen, doch over hun ongelijk behoefde eigenlijk niet meer gepraat te worden, wanneer eenmaal het klassestandpunt bepaald was. Met nadruk wil ik erop wijzen dat het ontbreken van democratie in de partij slechts de vorm bepaalde waarin de discussie (niet) gevoerd werd, doch zeker niet bepalend was voor de stelselmatige uitkomst ervan. Pas wanneer men het onderscheid tussen waar en vals bewustzijn loslaat, kan men tot het inzicht komen dat het hier feitelijk gaat om de afweging van bepaalde op dat moment tegengestelde belangen. En pas dan is het mogelijk het bestaan te erkennen van een in principe autonoom milieubelang of ecologisch imperatief, dat op vitale punten strijdig is met het economische denken in het marxisme.[9]

De fragmentatie van belangen heeft zijn invloed gehad op geheel het maatschappelijk leven en zeker op het functioneren van de overheid. Onder invloed van de industriële ontwikkeling ontstonden tal van nieuwe 'belangen', terreinen met hun eigen spelregels, status, attitude t.o.v. de omgeving, kortom een eigen 'interne logica'. De overheid is tal van bestaande terreinen binnengedrongen en heeft zelfs geheel nieuwe terreinen gecreëerd.[10] En op hun beurt zijn deze terreinen weer als belangen binnen de staat gaan functioneren en hebben de staat zelf beïnvloed. Stuurman[11] formuleert dit dubbele proces als volgt:

'De staat herformeert een nieuw terrein, veelal in een permanent conflict met functionarissen van een ouder — al dan niet statelijk — beheersingsmodel op dat gebied. Naarmate de interne logica van het aldus binnengedrongen gebied zich verder ontwikkelt, verandert ook het interne functioneren van de staat.'

Wanneer hier gerept wordt van terreinen met een eigen interne logica wordt dus niet gedoeld op kapitaalsfracties of vertegenwoordigers daarvan. Men dient veeleer te denken aan cultuur, volksgezondheid, ruimtelijke ordening, welzijn of milieu. Binnen de overheid functioneren zij als belangen die op elkaar inwerken, regelmatig botsen en wisselende coalities sluiten. Al deze belangen tezamen vormen wat men noemt het 'openbaar bestuur' met zijn web van departementen, adviesorganen, planbureaus en coördinerende instanties. Een departement zelf is opgedeeld in directoraten generaal, directies, afdelingen etc. Competentiestrijd binnen één ministerie betekent dikwijls ook het botsen van verschillende belangen. Bepaalde vraagstukken worden door drie of wel meer instanties behandeld, andere zaken blijven liggen. Coördinerende lichamen zijn opgezet. Doch coördinatie alleen blijkt niet voldoende, omdat steeds weer nieuwe terreinen worden aangeboord die oudere overlappen en

om een geheel nieuwe aanpak vragen. De roep naar integratie is gaan klinken en daarmee de roep om herstructurering van de rijksdienst.

De veelheid aan belangen begint onderhand een serieus probleem voor de overheid te worden. Om het functioneren te verbeteren pleit de Commissie Hoofdstructuur Rijksdienst,[12] beter bekend als de commissie-Vonhof, voor het terugbrengen van het aantal departementen van zestien naar vijf. Of dit een oplossing zal zijn dan wel nieuwe problemen zal creëren is vooralsnog de vraag.

De reden dat ik hier de fragmentatie van belangen relateer aan het functioneren van de overheid is tweeërlei. Ten eerste functioneren maatschappelijke belangen binnen de overheid als gevolg van maatschappelijke ontwikkelingen en met name van maatschappelijke strijd. De structuur van de overheid is dus in zekere zin een optelsom van uitkomsten van die strijd en geeft een inzicht in de maatschappelijke verhoudingen. Belangen worden door de overheid bovendien geordend in een conceptie van 'algemeen belang', d.w.z. een zekere consensus over de legitimiteit voor een bepaalde periode, waarbinnen de maatschappelijke strijd doorgaat en uiteindelijk resulteert in een nieuwe formulering van algemeen belang. Wanneer men dus spreekt over maatschappelijke vernieuwing binnen een democratische rechtsorde moet men beseffen dat enerzijds de legitimiteit randvoorwaardestellend is voor de vorm van die strijd, te weten de articulatie van verschillende belangen, doch tevens de inzet is van die strijd, het object van verandering.

Ten tweede moet men constateren dat de fragmentatie van belangen zover is voortgeschreden, dat het steeds moeilijker wordt tot consensus, het formuleren van een algemeen belang, te komen. Zo pleit Quené, voorzitter van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, voor het loslaten van het streven naar consensus, omdat dit in de nabije toekomst niet reëel geacht meer moet worden.[13] Consensus op deelterreinen lijkt het enige mogelijke. Doch hier rijst dan onmiddellijk de vraag of dan de legitimiteit van de overheid zelf, bij uitstek verantwoordelijk voor het formuleren van een algemeen belang, niet in het geding is.

Men kan niet aan de conclusie ontkomen dat de fragmentatie van belangen consequenties heeft voor het functioneren van de overheid en de rechtsorde in het algemeen. Doch tevens heeft het zijn gevolgen voor de traditionele oppositie binnen die rechtsorde. Binnen links is de fragmentatie voelbaar in het ontstaan van nieuwe bewegingen op deelterreinen, die vaak weinig met elkaar te maken en soms zelfs tegengestelde belangen hebben. Voor veel mensen wordt het onderscheid links-rechts minder duidelijk. Dit is het logische gevolg van het ontstaan van steeds meer autonome posities en gepaard daaraan nieuwe coalities en belangen. Binnen al die belangen is het klassebelang er één onder vele

andere. Een succesvolle strategie van links zal deze werkelijkheid onder ogen moeten zien teneinde tot een eigen, nieuwe articulatie van belangen te kunnen komen. Want hoewel de moeilijkheden voor links naar mijn idee goeddeels veroorzaakt zijn door het ontstaan van talrijke nieuwe terreinen waarop niet of nauwelijks is ingespeeld, de mogelijkheden om tot een geheel nieuwe articulatie van belangen te komen, lijken eveneens vergroot.

Ideologie als uitdrukking van reële belangen

Dat de fragmentering van in principe autonome belangen de traditionele links-rechts tegenstelling doet vervagen, is een dagelijks waarneembaar verschijnsel. Aan elk probleem kleven zoveel verschillende 'kanten', dat het klassebewustzijn a.h.w. is ondergesneeuwd door allerlei andere aspecten. Het verhogen van het klassebewustzijn, zoals Van der Pijl bepleit, is in dit licht een onmogelijke opgave.

Nu kan men mij tegenwerpen dat ik 'klassebewustzijn' en 'klasse' zeer eng opvat, terwijl de CPN al jaren uitgaat van een brede opvatting van het begrip arbeidersklasse. Doch een brede opvatting maakt het eerder nog ingewikkelder om de problemen te lijf te gaan. Want los van de complicaties die rijzen wanneer een fabrieksdirecteur fanatiek tegen kernbewapening en racisme wil ageren, maar tegelijkertijd bezuinigingen en loonsverlaging als enige oplossingen blijft zien om uit de economische crisis te komen, kent het vraagstuk nog een ander aspect. Het onderscheid waar ⟷ vals bewustzijn veronderstelt een bepaald bewustzijn, dat beter is dan de andere in het analyseren van de maatschappelijke werkelijkheid, het veronderstelt derhalve één instantie die bij uitstek de mensen kan 'duidelijk maken' hoe de wereld in elkaar zit. De praktijk wijst anders uit. Mensen ordenen hun gedachten op hun eigen wijze en kijken vervolgens welke ideologie het meest met de hunne overeenkomt. En door de fragmentering van belangen ontstaan er logischerwijs steeds meer manieren van denken. Eén manier van denken op voorhand als 'juist' kwalificeren en tot klassebewustzijn bombarderen, staat in deze situatie ongeveer gelijk met het tekenen van je eigen doodvonnis. Niet zozeer omdat men zichzelf daarmee tot sekte bombardeert, want sektes blijken een soms belangrijke rol te spelen in het maatschappelijk leven. Mijn voornaamste kritiek op het hanteren van een onderscheid waar ⟷ vals bewustzijn is, dat men daarmee de rationaliteit in het denken van anderen negeert en zelfs ontkent. En dit maakt het uiteindelijk onmogelijk de ontwikkelingen in de maatschappij naar juiste waarde te schatten en de eigen rol daarin te beoordelen. Iets als 'het klassebewustzijn', juist wanneer het begrip 'klasse' breed is gedefinieerd, leidt tot een krampachtige ontkenning van het bestaan van verschillende reële belangen binnen die brede klasse en daarmee tot het verklaren niet van de werkelijkheid, doch van het beeld

dat daarvan is gevormd. En het lijkt mij dat zulks — ook binnen de CPN — inderdaad heeft plaatsgevonden.[14]

Toch biedt het hanteren van begrippen als klasse en klassebewustzijn onmiskenbaar ook enige voordelen. Rondom deze begrippen en de communistische beweging, die ze bezigt, heeft zich een proces van mythevorming voltrokken, die men het best kan uitdrukken in termen als 'kameraadschap', 'eensgezindheïd' en 'doeltreffendheid'. Vooral de doeltreffendheid springt in het oog. Want wanneer men deze theoretische bagage van het marxisme-leninisme, het klassebewustzijn, wil kritiseren, kan men er niet omheen dat Rusland, China, Cuba, Vietnam en Angola (om er enkele te noemen) zich bevrijd hebben van de klasseheerschappij.

Wie evenwel recht doet aan de geschiedenis, beseft dat in al deze gevallen het bewustzijn dat tot deze revoluties leidde, een samenstel was van elementen, waaronder het element van de bevrijding van uitbuiting door een heersende klasse er slechts één was. Het nationale bewustzijn was in alle gevallen tenminste zo groot en men mag zelfs aannemen dat in sommige gevallen vreemdelingenhaat bij het verzet tegen de onderdrukker een rol speelde.

De kracht van de communisten lag dan ook niet in het 'verhogen van het klassebewustzijn', doch in het verbinden van sociale problematiek met andere problematieken, zoals het nationale, tot één concrete eis: 'Weg met de onderdrukking'. Ofwel, het denken in één hoofdtegenstelling blijkt uiteindelijk een voorwaarde voor het slagen van een revolutie. Maar deze hoofdtegenstelling is in de praktijk niet een klassentegenstelling, doch de tegenstelling tussen de massa en de heersende kliek, het 'volk' en de 'machthebbers'. De kracht van het 'klassestandpunt' ligt dan ook niet in zijn (theoretische) juistheid, maar in zijn concrete verschijning, de formulering van één hoofdtegenstelling door de specifieke articulatie van belangen.

Hier aangeland is het mogelijk wat dieper in te gaan op het begrip ideologie. Klaarblijkelijk is een ideologie tegelijk simpel en complex, concreet en algemeen, wetenschappelijk en mysterieus. Een ideologie sluit aan bij de verschillende niveaus van denken, die ieder mens eigen is.[15] Men kan onderscheiden tussen het denken op een filosofische manier, waarin het logisch analyseren en ordenen van gedachten centraal staat, het '*common sense*' denken, denken in termen van wat 'normaal' is op een bepaald moment (de dokter zegt het, dus zal het wel goed zijn), en het *traditionele* denken, bijgeloof, vooroordelen, etc. In elke ideologie zijn elementen verenigd die appelleren aan deze drie manieren van denken.

Centraal in de formatie van een ideologie staat de articulatie, het dubbele proces van verbinden en geleden: elementen, d.w.z. brokjes menselijk denken,

worden aan elkaar geklonken tot één geheel op een zodanige wijze dat ze in hun oorspronkelijkheid herkenbaar blijven. Zoals in de politiek een articulatie van belangen plaatsvindt, articuleert een ideologie elementen van menselijk denken, waaronder belangen, vertaald in ervaringen, maar ook ogenschijnlijke belangeloze elementen als normen, waarden, smaak, enz.[16]

Zoals hierboven gesteld, heeft het nationale element een belangrijke rol gespeeld in de bevrijding van bijv. Vietnam, Cuba en Angola. Het is de grote verdienste van Laclau dat hij het 'klasseloze' van ideologische elementen heeft aangetoond. Zo zijn nationalisme en militarisme niet per definitie rechts, doch autonome elementen die zowel in een rechtse als in een linkse ideologie kunnen worden gearticuleerd. Doch hier treedt tevens een fundamentele zwakte van Laclau aan het licht. Weliswaar beschrijft hij een ideologie als een dynamisch en veranderlijk geheel en verwerpt hij overtuigend de reductie tot het economische in het marxistisch denken, doch hij onderkent niet het probleem dat in een ideologie uiteindelijk bepaalde maatschappelijke belangen zijn gearticuleerd (al zijn dit niet altijd klassebelangen) en dat het dus te allen tijde een politieke keuze blijft of men zo'n belang wil articuleren of niet. Nationalisme, dat een progressieve rol kan spelen, heeft ook zijn keerzijde. Zo is het maar de vraag of de communisten in de Weimarrepubliek het fascistisch gevaar hadden kunnen keren door consequent meer nationalisme in hun politiek te stoppen, hetgeen Laclau suggereert. Een sterke Duitse natie was immers primair het belang van bepaalde verzwakte Duitse kapitaalsfracties[17] en dus in wezen strijdig aan het belang van de progressieve en democratische beweging. Ook vreemdelingenhaat kan bij tijd en wijle een rol spelen in een progressieve beweging, zoals in het China van de 19e en begin 20e eeuw.

Maar ik zie niet in hoe het mogelijk zou zijn vreemdelingenhaat in Nederland te verwerken in een progressieve politiek. Het pijnlijke is zonder meer dat bepaalde groepen mensen inderdaad belang hebben bij het verdwijnen van vreemdelingen uit hun omgeving en voor dat belang lijken te willen opkomen. Er zijn grenzen aan een ideologie en die zijn politiek bepaald. Ironisch genoeg is het juist Lenin, door critici — onder wie Laclau — vaak aangemerkt als de 'vader' van het starre, reductionistische ideologiebegrip, die op de beperkingen gewezen heeft. In zijn verdediging van het recht der naties op zelfbeschikking zag Lenin zich dikwijls geplaatst tegenover marxisten, die het in grote lijnen met zijn revolutionaire kritiek op het reformisme eens waren, doch die in de ban van de ervaringen van de Eerste Wereldoorlog elke vorm van nationalisme zeiden te verafschuwen. Onder hen bevonden zich de Poolse en Hollandse marxisten en Lenin gaf aan wat naar zijn mening de specifieke oorzaken waren van hun opstelling. Vervolgens constateerde hij het volgende:[18]

'Men kan zeggen, zonder een paradox te vrezen: als de Hollandse en

Poolse Marxisten met het schuim op de mond tegen de zelfbeschikking opkomen, dat zij dan niet precies uitspreken wat zij willen zeggen, of wel: zij willen niet precies zeggen wat zij uitspreken...

Gorter is tegen de zelfbeschikking van zijn eigen land, maar vóór de zelfbeschikking van het door 'zijn' natie onderdrukte Nederlands-Indië!

Is het te verwonderen dat wij in hem een oprechtere internationalist en een ons nader staande geestverwant zien dan in mensen, die de zelfbeschikking erkennen, (...) maar dermate alleen in woorden, zo huichelachtig als Kautsky bij de Duitsers, Trotsky en Martow bij ons? Uit de algemene en fundamentele beginselen van het Marxisme volgt ongetwijfeld de plicht om te strijden voor de vrijheid der afscheiding der naties, die door 'mijn eigen' natie onderdrukt worden; maar er volgt volstrekt niet de hoofdzakelijkheid uit om de onafhankelijkheid juist van Holland in het middelpunt te plaatsen, Holland, dat het meest lijdt onder zijn enge, verdorrende, winzieke en afstompende afgeslotenheid; laat de gehele wereld maar ondergaan, wij staan erbuiten, 'wij' zijn tevreden met onze oude buit en het schatrijke overblijfsel daarvan, Indië — en verder hebben wij nergens mee te maken...'

Naast de pikante typering, die in de loop der geschiedenis overigens veranderd is, maakte Lenin hier duidelijk dat men niet te pas en te onpas een nationalistisch element in de linkse ideologie kan articuleren.

Een ideologie kan men dus omschrijven als een vertoog met een wereldbeschouwlijk karakter, waarin elementen menselijk denken zijn gearticuleerd, die gezamenlijk uitdrukking zijn van reële maatschappelijke belangen. Eén belang staat in een ideologie centraal en alle andere elementen zijn uiteindelijk aan dat ene belang ondergeschikt. Alle elementen zijn geordend in een hiërarchie naar belangrijkheid, doch deze ordening is niet onveranderlijk en onomstreden. Zelfs tegengestelde belangen kunnen in een ideologie gearticuleerd zijn. Ideologische strijd bestaat eruit zoveel mogelijk elementen te articuleren en wel zo, dat zij voor mensen èn herkenbaar zijn èn deel blijven uitmaken van het geheel. Laclau voegt hieraan toe dat het bereik (de aanhang) van een ideologie het grootst zal zijn naarmate de logische consistentie het laagst is. Een rechtlijnige visie, een 'pure' ideologie, zal het in deze visie nooit ver brengen. Het is duidelijk dat hoe meer belangen vertegenwoordigd zijn, des te pluriformer is een ideologie. Uiteindelijke inzet van ideologische strijd is het bezit van de ideologische hegemonie. In de praktijk valt deze samen met het verwerven van de staatsmacht door de tot dan toe gedomineerde politieke formatie(s). Puntsgewijs ziet het hier geschetste kader er als volgt uit:

1. Het menselijk denken kent drie niveaus, drie manieren van denken, die alle binnen één mens verenigd zijn: het filosofische denken, het alledaagse

(common sense) denken en denken vanuit traditie (het meest primitieve, men zou kunnen zeggen, instinctmatige denken).

2. Een vertoog is op te vatten als een — niet per se logisch consistente — samenhang in het menselijk denken.
3. Een vertoog is opgebouwd uit elementen, of interpellaties, die zowel door de mens worden gevormd als op hun beurt bijdragen aan de vorming van menselijk denken.
4. Een ideologie is een vertoog met een wereldbeschouwelijk centrum; rond dit centrum (filosofie) articuleert een ideologie interpellaties, die een uitdrukking zijn van reële maatschappelijke belangen.
5. Het proces van articulatie staat binnen een ideologie centraal. Elementen worden met elkaar verbonden op een zodanige wijze dat zij herkenbaar zijn als deel van het geheel èn als eigen identiteit.
6. Deze herkenbaarheid is afhankelijk van de plaats, die het element in een bepaalde hiërarchische ordening inneemt. Doch deze ordening is dynamisch en wisselend voor bepaalde belangen binnen hetzelfde vertoog.
7. Ideologische strijd betekent het articuleren van zoveel mogelijk elementen binnen elke ideologie op een zodanige wijze, dat zij beter herkenbaar zijn dan in de ideologie van de tegenpartij.
8. De staat speelt bij het interpellatieproces een belangrijke rol. D.m.v. wetgeving en andere regelstelling, de agendabouw (welke punten komen op de politieke agenda en welke niet?) en het uiteindelijke beleid draagt de staat bij tot de vorming van met name het common sense denken. De staat bepaalt vooral de legitimiteit als randvoorwaarde, waarbinnen ideologische strijd plaatsvindt. Doch tevens interpelleren ideologieën de staat en is de legitimiteit zelf object van verandering.

Hoewel misschien niet uitputtend, biedt dit kader mogelijkheden om ontwikkelingen in het denken van mensen diepgaand te onderzoeken en daarvanuit conclusies te trekken i.v.m. de 'eigen' ideologie. Als voorbeeld zal ik hieronder ingaan op de vredesbeweging en de discussie n.a.v. de pogingen het munitietransport, dat begin dit jaar plaatsvond, te verhinderen.

Een nieuw type vredesbeweging

Na de aankondiging van president Carter in de zomer van 1977, dat de VS zouden overgaan tot de produktie van een wapen dat mensen doodt en gebouwen laat staan, heeft de vredesbeweging in Nederland (en naderhand in andere landen) een enorme vlucht genomen. Voor een belangrijk deel is dit te danken aan de CPN, die alles ondergeschikt maakte aan dat ene doel: 'Stop de neutronenbom!'. Maar de beweging steeg a.h.w. boven de partijbetrokkenheid uit. De acties tegen de N-bom en de raketten leidden tot het bestaan van een van partij-

en onafhankelijke vredesbeweging, die met haar stellingname thans veeleer de linkse partijen beheerst i.p.v. andersom. Niet alleen de PvdA, doch evenzeer de CPN en PSP zijn veranderd onder invloed van de vredesbeweging. Men kan stellen dat in de vredesbeweging een synthese is ontstaan op basis van de verschillende posities, die de partijen tot voor kort innamen en waartussen een kloof gaapte, die soms ononverbrugbaar leek. Uit welke elementen is de ideologie van die vredesbeweging nu opgebouwd? Dit analyseren betekent tevens aangeven hoe de ontwikkeling is geweest (en nog gaande is) binnen het denken in de verschillende stromingen die de vredesbeweging 'gemaakt' hebben. Ik onderscheid hier het communistische, het kerkelijke en het pacifistische denken over vrede. Aangezien over dit onderwerp geen studie voorhanden is en ik mij hier dus baseer op mijn eigen ervaring en kennis van zaken viel er niet aan te ontkomen dat de behandeling van de communistische positie uitgebreider is dan de andere.

In het traditioneel communistische denken over vrede speelt de bescherming van de Sowjet-Unie een hoofdrol. De SU wordt beschouwd als vredesfactor eersteklas, terwijl de imperialisten, de VS voorop, van nature oorlogszuchtig zijn. Daarnaast en daaraan ondergeschikt speelt de keus, veelal geformuleerd als 'Geen wapens maar werk' of 'Onderwijs, ja; defensie, nee!'. De band tussen vrede en het economische (klassenstrijd) is in beide elementen overduidelijk aanwezig. Doch ook het ontbreken van bepaalde elementen vindt zijn oorzaak in het economische. Eén van de belangrijkste elementen van het economische — en ik noem dit hier bewust economische en niet klassestandpunt, omdat beide klassen traditioneel op dit punt overeenstemmen — is het bijna blinde geloof in technische vooruitgang. Het meest tot de verbeelding sprekende van de atoombewapening, een allesvernietigende ramp door toeval of ongeluk, was voor communisten dan ook een 'klasseloze' banaliteit. Voor traditioneel pacifisme was in de CPN eveneens geen plaats. De pacifistische traditie in Nederland werd beoordeeld als een (wellicht goed bedoelde) burgerlijke zwakheid. En het pacifisme kon juist ook daarom geen genade vinden, omdat het in Nederland traditioneel gekoppeld is aan de radicale afwijzing van elk soort nationalisme. Sinds Lenins keuze voor het zelfbeschikkingsrecht der naties was aangevuld met de ervaringen van de Tweede Wereldoorlog, was er in de CPN in feite een keus gemaakt tussen nationalisme en pacifisme in het nadeel van het laatste.

Antifascistisch nationalisme en klassenstrijd waren door de geschiedenis daarentegen aan elkaar gesmeed. En ondanks het feit dat de koers van de partij in de loop der jaren ook andere elementen ging bevatten (voor een neutraal en atoomvrij Nederland), kan men stellen dat de CPN met haar denken over vrede in 1977 tamelijk geïsoleerd stond in Nederland.

Des te opmerkelijker is het succes van het anti-neutronenbominitiatief, aangezien men zou aannemen dat het communistisch denken eerder een belemmering voor de ontplooiing van een grote vredesbeweging zou zijn geweest. Wanneer men speurt naar een element in de communistische ideologie dat dit succes desondanks mogelijk heeft gemaakt, moet men allereerst de vraag beantwoorden: Waarom sprak het anti-N-bom initiatief zovelen aan? Naar mijn idee ligt de kracht van de actie in de concreetheid van de eis en tegelijkertijd de mythevorming rond de N-bom. Zoals ook hiervoor reeds werd opgemerkt, ligt de kracht van de communistische beweging veelal in het formuleren van een enkelvoudige tegenstelling en dientengevolge in het mobiliseren van mensen voor concrete doelen. Ongetwijfeld stoelt deze kracht op de overtuiging dat met actie resultaat kan worden bereikt, een overtuiging die eigen is aan communisten.

Maar juist de eis 'Stop de N-bom' was meer dan pragmatisch alleen. De eis deed velen opveren, niet omdat het om een nieuw wapen ging, maar omdat juist de N-bom de waanzin van de wapenwedloop onder ogen brengt. De gruwelijkheid van het wapen in voorbereiding deed velen in verzet komen vawege de noodzaak te (over)leven, het verlangen naar vrede pur sang. De N-bom was èn een concreet doel èn een symbool van onmenselijkheid zelf en hierdoor kwamen ook mensen in beweging die nog nooit in actie hadden gestaan en zeker niet met communisten. Wat honderd F 16's niet vermochten, bracht de dreiging van de N-bom tot stand: eenheid van links met zelfs groepen van rechts op het punt van de vrede.

Door zich met alle kracht in te zetten tegen de N-bom interpelleerde de CPN mensen in feite met elementen die vreemd waren aan het communistische denken over vrede tot dat moment. Het mag niet verwonderen dat dit tevens een enorme weerslag had op dit denken zelf. Mede onder invloed van de N-bom-beweging werd vrede het centrale element in een vertoog, waaraan alle andere elementen ondergeschikt werden gemaakt. Vrede als het verlangen te leven, interpelleerde nu op haar beurt de CPN, zelf deel van de vredesbeweging. Vrede als prioriteit dreef het denken over de Sowjet-Unie naar het tweede plan. Het was niet langer mogelijk de SU als vredesfactor te propageren. Maar toch verdween dit element niet geheel uit het denken in de CPN en in de vredesbeweging. Met het element SU gebeurde, wat naar mijn mening wezenlijk is voor een ideologische heroriëntatie en wat men tevens ziet gebeuren met het element 'angst voor de Russen' in niet-communistische kring: of de SU nu wel of niet (principieel) vredelievend is, is niet meer van *belang*, of al die SS-20's nu wel of niet voor verdedigingsdoeleinden dienen, doet niet meer ter zake, omdat met het verwerpen van elke oorlog in een kernwapentijdperk het onderscheid aanval en verdediging in feite niet meer als legitiem wordt ervaren. Dit betekent geenszins dat veel mensen, zowel binnen als buiten de CPN, de SU in

hun hart — d.w.z. de 'mythe' rond de SU als eerste socialistische en antifascistische grootmacht — niet (meer) bewonderen. Maar een radicaal andere ordening van elementen heeft het denken over de SU ondergeschikt gemaakt aan het denken over vrede en daarmee is een belangrijke kloof binnen de progressieve beweging geslecht.

Doch tevens is daarmee voor de communisten de band tussen vredesstrijd en klassenstrijd verbroken. Want door de ontkoppeling van de elementen SU en vrede is het idee van een vreedzame wedijver tussen twee maatschappelijke stelsels, een belangrijk (naoorlogs) element in het denken over klassenstrijd en vredesstrijd, op de helling gezet. Zo is de actie tegen de N-bom, met name door communisten ontketend, uiteindelijk een beslissende factor voor de veranderingen binnen de partij zelf.

Het traditioneel kerkelijk denken over vrede wijkt daarin principieel af van het communistische, dat het klasse-element ontbreekt. Ook de SU als vredesfactor lijkt afwezig, doch ik denk dat dit niet geheel het geval is. In één opzicht stemmen kerkelijk en communistisch vredesdenken overeen: pacifisme speelt ook in het kerkelijk denken geen primaire rol. Ten eerste leeft ook in kerkelijke kring de traditie van antifascisme en nationaal verzet, ten tweede bestaat in de kerken traditioneel aandacht voor de derde wereld. De nationale bevrijdingsbewegingen daar en de herinnering aan het nationale verzet hier leidden tot de erkenning van het recht op gewelddadig verzet tegen onderdrukking in bepaalde omstandigheden. De kerkelijke kritiek richt zich dan ook niet op wapens of geweld als zodanig, doch primair op kernwapens, die gods schepping dreigen te vernietigen.

Het leven en de schepping als waarden op zich dienen beschermd te worden. Weliswaar speelt pacifisme als zodanig geen rol, doch de keuze tussen vrede of ten onder gaan noodzaakte tot het stellen van een concreet doel: alle kernwapens de wereld uit, om te beginnen uit Nederland! In tegenstelling tot principieel pacifistisch denken zijn hier dus soldaten tegen kernwapens even belangrijk als dienstweigeren. Ook op dit punt blijkt een overeenkomst met het communistische denken: de wil om een massa-beweging te zijn en resultaten te behalen staat voorop. Deze wil heeft voor het IKV, maar in zekere zin ook voor de N-bombeweging, een speciaal bijkomend effect. Men appelleert aan degelijkheid, zowel qua bewijsvoering als voorkomen. De 'gemiddelde Nederlander' moet zich in de beweging kunnen thuisvoelen. Niet voor niets zijn wetenschappers (mensen die het weten kunnen), onder wie artsen, prominente vertegenwoordigers.

In het traditioneel pacifisme is vrede, wat voor het communisme klassebelang is. Maar er is ook een principieel verschil. Pacifisme, zo puur geformuleerd, lijkt onbereikbaar. Elk concreet doel impliceert een concessie aan het einddoel en is derhalve in principe te verwerpen. Getuigenis lijkt de enige mo-

gelijkheid, omdat actie met het oog op resultaat concessies t.o.v. het einddoel vereist. Doch getuigenis heeft op zich ook een resultaat, de mythe van het principiële afwijzen van alle geweld als werkelijke vrede. Hoewel de PSP nooit zo pacifistisch geweest is als hier geschetst, kan men een beschouwing over het pacifistische element in de vredesbeweging niet loszien van een beschouwing over de koers van de PSP. In de praktijk bevat de PSP een amalgaam van elementen, die alle gegroepeerd zijn rond één centrum, de radicale afwijzing van elk militarisme, zowel in west als oost, het kiezen voor de 'enige echte' vrede. Hoewel ook op het punt van het pacifisme geen sprake is van eenheid, kan men het traditionele pacifisme zelf als verklaring aanvoeren voor het feit dat de PSP geen deel had aan de formering van hetzij de N-bom-actie hetzij het IKV-motto. Ongetwijfeld speelt hierbij een rol dat een werkelijke overtuiging in het behalen van resultaat ontbrak. Na een aanvankelijke aarzeling en zelfs weigering (de PSP was overigens ook niet door de CPN bij de formatie van de N-bom-beweging betrokken) is de PSP, evenals de CPN, ondergegaan in de vredesbeweging. Een poging tot het ontwikkelen van een beweging die alle (kern)wapens afwees liep uit op een mislukking, omdat de eis 'Stop de A tot en met Z-bom' minder concreet en minder mysterieus was dan de eisen van zowel de N-bombeweging als het IKV. De PSP koos vervolgens voor het IKV, doch in de praktijk doen leden van de partij mee in beide bewegingen.[19] Het onderscheid tussen 'alle wapens weg' en een concreet doel m.b.t. één type wapen is op de achtergrond gedrongen, zoals bij de CPN de rol van de SU. Het is evenwel interessant te constateren dat juist de mythevorming rond de N-bom meer blijkt aan te sluiten bij de radicale interpellaties vanuit de PSP, die dankzij de vredesbeweging dan ook meer versterkt is dan de CPN.

Hoewel de opkomst van de vredesbeweging enerzijds leidde tot een ondergaan van het traditioneel pacifisme in een grotendeels niet pacifistische beweging, kon een nieuwe vorm van pacifisme, gearticuleerd met elementen uit het anarchisme, dankzij de vredesbeweging opkomen als radicaal-pacifisme. Dit onderscheidt zich van het traditioneel pacifisme vooral door de actie, het optreden tegen militarisme. Totaalweigeren, Onkruit, etc. vormen zo een deel van de vredesbeweging, dat zich niet primair ten doel stelt een massa-aanhang te ontwikkelen, doch mensen de ogen wil openen voor alle consequenties van het militarisme.

De blokkade en hoe verder

De vredesbeweging is dus een zeer breedgeschakeerde beweging, waarin zelfs tegenstrijdige elementen naast elkaar bestaan. Naar mijn idee weerspiegelt dit juist haar kracht. In zekere zin vertoont de beweging zelfs 'jacobinistische' kenmerken: zij verheft zich als autonoom belang boven bestaande politieke

formaties en interpelleert zowel links als rechts. Maar de autonomie is slechts schijn. Rechts kan de belangen van de vredesbeweging niet articuleren, zolang deze afwijken van wat dominant is in het rechtse vertoog: de prioriteit van de band met de VS in een bondgenootschap. Toch blijkt rechts vooralsnog niet te lijden te hebben onder de kracht van de vredesbeweging. In Groningen bleek rechts zelfs een onverwacht grote groep mensen tegen een vredesactie op de been te kunnen brengen.

De acties tegen het munitietransport werden gedragen door een aantal elementen. Ten eerste het militaristisch karakter van het transport, het NAVO-karakter en zeker ook de angst voor militarisering van het achtergestelde noorden. Ook het veiligheidsargument speelde een rol, maar dit boette aan overtuigingskracht in door het gekozen actiemiddel, het blokkeren van de trein. Zo'n gevaarlijk ding kan maar beter snel weer weg zijn, zullen mensen gedacht hebben.

Tal van actievoerders kwamen niet uit het noorden, zodat ook de regionale achterstelling wat op de achtergrond raakte. Centraal in de actie stonden uiteindelijk het pacifistisch antimilitarisme en de sentimenten tegen de NAVO en de VS. De vredesbeweging raakte verdeeld. Het IKV, beducht voor het conservatieve, gezagsgetrouwe element in de plattelandskerken, keerde zich van de actie af. In Groningen demonstreerden 5000 mensen na een oproep van uiterst rechtse en fascistische zijde voor orde en gezag. De actie leek alleen maar rechts in de kaart te hebben gespeeld.

Onder de titel 'De vredestrein mag niet worden geblokkeerd' keerde Gied ten Berge, staflid van het IKV, zich fel tegen de blokkade-acties.[20]

'Diverse actievormen hebben de moeilijkheid op te lossen om uit een fysiek esacalatiemodel een politiek escalatiemodel te ontwikkelen, dat niet terugslaat op jezelf, maar op het systeem. Lukt dat niet, dan kun je eigenlijk alleen maar actie voeren vóór en dóór jezelf. De ME zorgt er tenslotte wel voor dat het ook nog tegen jezelf wordt gericht.'

Ten Berge legt er de nadruk op dat activiteiten vanuit een kleine groep 'de basis' nog niet zijn, maar 'dat ze die juist behoren op te bouwen'. Zijn kritiek is kenmerkend voor gematigde kritiek op een radicale actie, maar verraadt bovenal een ideologie-opvatting waarin onderscheid wordt gemaakt tussen juist en vals bewustzijn. Welke premissen liggen aan zijn betoog ten grondslag?

a. Een oriëntatie op de massa is de sleutel voor het succes van een actie.
b. Het IKV is een massa-beweging geworden en weet dus hoe het moet.
c. De actie tegen kernwapens staat centraal, dus is de munitietrein niet zo belangrijk.
d. Radicalistische acties kunnen de vredesbeweging als geheel schaden, omdat de methoden mensen afschrikken.

Opmerkelijk is Ten Berges suggestie dat door de introductie van metho-

den uit de kraak- en antikernenergie-beweging 'vreemde' elementen de vredesbeweging zijn binnengeslopen.[21]

Nu ligt de moeilijkheid van het kritiseren van Ten Berge in het feit dat hij appelleert aan tal van common sense noties die bij mensen leven: inderdaad, met z'n allen sta je sterker, het IKV is een voorname, zo niet de belangrijkste kracht binnen de vredesbeweging, je moet je toch richten op de hoofdzaken. En is niet genoegzaam in de geschiedenis aangetoond, dat die radicale acties omslaan in hun tegendeel? Conclusie: die acties hadden beter maar niet gevoerd kunnen worden!

Ten Berge is slechts te kritiseren wanneer men de grondgedachte in zijn premisses verwerpt, het idee, dat de kracht van een beweging afhangt van een rechte koers, één juiste lijn, een coherent samenstel van ideeën. Laten we aannemen dat dit uitgangspunt het juiste is en het radicaal element uit de vredesbeweging zou verdwijnen en opgaan in die ene juiste koers. Wordt die koers daarmee dan niet automatisch de meest radicale koers van de vredesbeweging? Welke garantie is er dat het OSL zich een volgende keer niet op een vreedzame demonstratie zal storten? Een oneindig opschuiven naar rechts zou het gevolg zijn, resulterend in het einde van de vredesbeweging. Anders gesteld: een actie als te radicaal betitelen impliceert dat de actie eigenlijk buiten de legitimiteit valt. Maar de strijd van de vredesbeweging zelf is een strijd voor legitimering van het element vrede. Verdachtmakingen aan het adres van het IKV tonen al te zeer aan dat het element vrede zelf op de rand van de legitimiteit balanceert — hetgeen in de jaren vijftig nog sterker was — terwijl het optreden van de beweging zelf de grenzen van wat legitiem is verlegt. Die grenzen zijn noch uit zichzelf verlegd, noch — zoals uit het voorgaande bleek — door één bepaalde juiste koers, maar door een totaal nieuwe articulatie van elementen in een breed geschakeerde vredesbeweging, waaronder het radicaal-pacifisme.

Toch bleek uit de reactie op de blokkade-acties dat het bereik van deze beweging zijn beperkingen heeft. Wat bewoog mensen om massaal voor orde en gezag de straat op te gaan? In dezelfde editie van de Groene vindt men enige suggesties, die mij de moeite waard lijken.[22] Een briefschrijver signaleert drie tegenstellingen, die een rol gespeeld kunnen hebben:

"Werkloos ⟷ werkend. Veel ouderen herinneren zich nog de tijd dat hard werken noodzaak was om te overleven. (...) Als dzee mensen al begrip hebben voor diegenen die buiten hun schuld werkloos zijn, hun begrip geldt niet voor anderen die de helft van de week in acties steken en 'ongetwijfeld van de soos trekken'. (...)

Jong ⟷ oud. Enerzijds spelen hier zuiver traditionele opvattingen mee: jongeren behoren zich beleefd te gedragen, te conformeren aan de ouderen. Punkers en krakers voldoen niet aan dit beeld. Anderzijds beginnen ouderen steeds meer een achtergestelde groep te worden in onze samenleving. Oud

heeft afgedaan, niemand heeft het nog over 'oud en wijs'. (...)

Stad ‹—› platteland. Veel demonstranten kwamen uit de ommelanden en uit Noord-Drenthe, (...) Het platteland heeft altijd in laag aanzien gestaan in de stad. (...) In de stad wordt beslist wat er op het platteland gebeurt, of het nu bio-industrie of landschapsparken betreft. De boeren raken economisch in de knel. De linkse stedeling vindt de boeren 'rechts' en de boeren zoeken geen aansluiting bij de linkse beweging."

Men ziet hier een articulatie van belangen, die alle niets te maken hebben met het vredesbelang als zodanig, maar wel een rol spelen bij de interpellatie door de vredesgroepen. Hier verschilt juist het IKV van de radicaal-pacifistische groeperingen, die zich op geen enkele wijze willen conformeren aan degelijkheid, orde en gangbare normen. Wellicht is er vanuit dit gezichtspunt zelfs sprake van een belangentegenstelling binnen de vredesbeweging. Tevens manifesteert zich op dit punt de grens aan de autonomie van de vredesbeweging. Zij is autonoom, zolang het vredesbelang in het geding is. Zodra andere belangen domineren over het vredesbelang blijkt zij afhankelijk van de wijze waarop deze belangen binnen linkse vertogen zijn gearticuleerd. En daar ontbreekt het aan:

— Orde en werken: die grote werkloosheid ondermijnt onze economische orde. Er moet gewerkt worden.
— Orde en leeftijd: ouderen en nette mensen in het algemeen zijn niet meer veilig op straat.
— Orde en platteland: de steden zijn broeinesten van onveiligheid. Mijn kinderen mogen niet in Amsterdam wonen.

Deze VVD- en Telegraaf-achtige interpellaties wegen zwaarder voor veel mensen dan het 'hypothetisch' belang van een kernoorlog. De directe bedreiging is belangrijker dan de bedreiging op afstand, de kernwapens. Door deze belangen te interpelleren werpt rechts een dam op tegen de vredesbeweging, zonder dat deze daar nochtans veel tegenover kan stellen. Zij is afhankelijk van hoe links de vraagstukken economie, orde enz. kan articuleren. Men ziet dat ideologische strijd in de praktijk zich voltrekt door de afweging van bepaalde gearticuleerde belangen in een vertoog tegenover bepaalde gearticuleerde andere belangen in het andere vertoog.

Enerzijds leidt de fragmentering van belangen er dus toe dat het voor een politieke formatie steeds moeilijker wordt mensen met een 'totaalvisie' te interpelleren en is links meer en meer aangewezen op bewegingen op deelterreinen. Anderzijds is het succes op deelbelangen afhankelijk van succes op andere deelbelangen.[23] En hier blijkt weer de onhoudbaarheid van de notie 'klassebewustzijn' als het juiste bewustzijn. Opkomen voor de vrede is prima, maar als voor mensen andere vragen leven zullen ook die beantwoord moeten worden. En dat antwoord kan slechts worden gevonden in een nieuwe articulatie van

belangen, ofwel: de uitkomst van het proces staat nog lang niet vast en het ideologisch vertoog kan zeker niet op voorhand worden vastgesteld.

Mensen verbanden tussen 'ogenschijnlijk op zichzelf staande misstanden duidelijk maken' is slechts mogelijk door tegelijkertijd die verbanden te zoeken en aan te brengen. Slechts denken en handelen tegelijk maakt het mogelijk verantwoorde keuzen te maken. Als men bedenkt hoe snel en ingrijpend het denken over vrede in en buiten de CPN de afgelopen jaren gewijzigd is, lijkt het niet onmogelijk dat binnen afzienbare tijd, gearticuleerd aan een vredespositie, een feministische positie, een milieupositie etc., een geheel nieuw type 'klassestandpunt' zal ontstaan, dat dan geen klassestandpunt meer mag heten, omdat binnen die positie het klassebelang zijn eigen autonome rol zal opeisen.

In dit artikel heb ik trachten duidelijk te maken hoe een fragmentatie van belangen zowel op de 'politiek' als op het denken van mensen een bijzondere invloed heeft. Denken en handelen zijn niet te vatten in termen van 'waar' of 'vals', wanneer men ze wil onderzoeken. De fragmentatie zelf zal dan het uitgangspunt moeten zijn. Ofwel: uit welke componenten is het denken precies opgebouwd en hoe verhouden die elementen zich tot elkaar? Daarnaast is er impliciet op gewezen dat een star ideologiebegrip tevens een starre opvatting van de rechtsstatelijke legitimiteit impliceert. Wanneer men uitgaat van de articulatie van belangen blijkt noch een breuk, noch een starre continuïteit. In het proces van articulatie speelt de legitimiteit in feite geen andere rol dan 'vrede', 'wonen' of 'werken'. Uiteindelijk gaat het er om de articulatie te maken tot een issue, dat concreet én algemeen, simpel én complex, wetenschappelijk gefundeerd én mysterieus is.

Maar bovenal heb ik getracht een methode te beschrijven die het mogelijk maakt de door theorie en praktijk van de arbeidersbeweging zelf opgeworpen blokkades te slechten.

Noten

1. Ontleend aan Fernando Claudin, 'The Communist Movement', Penguin Books, 1975, :257.
2. Komma, jrg. 3, nr. 1: 89, 92.
3. Vgl. Ernesto Laclau: 'Politics and ideology in Marxist theory', Londen, 1979.
   Een aantal van de conclusies in dit artikel sluiten goed aan bij Laclau/Mouffe: 'Het begrip hegemonie in de politieke strategie', voor Komma, jrg. 2, nr. 4 (1982) vertaald door de Rotterdamse lezerskring.
4. Verscheidene auteurs, w.o. Laclau (1979, 1982) spreken in dit verband over klassenreductionisme, het reduceren van politiek en ideologie tot de 'economie', de bovenbouw tot de onderbouw. Men zou dit de 'verticale' reductie kunnen noemen, waarnaast vanuit mijn optiek nog sprake is van een 'horizontale' reductie, n.l. van niet-economische belangen tot 'het economische'.
5. Overigens zou men uit Lenins praktijk een afwijzing van dit onderscheid kunnen afleiden.

6. Vgl. Lukàsc, Georg, 'Geschichte und Klassenbewusstsein', Berlijn, 1978. Na het neerslaan van de Hongaarse revolutie kwam hij overigens op zijn ideeën terug.
7. Vgl. Negri, Antonio, 'Il Dominio e il Sabotaggio', Milaan, 1978.
8. Vgl. o.a. Lenk, Kurt, 'Marx in der Wissenssoziologie', Berlijn, 1972, Marcuse (De eendimensionale mens) heeft met deze opvatting de meeste bekendheid gekregen.
9. Wanneer men het economisch belang en milieubelang tegen elkaar afzet en vervolgens de klassestandpunten vergelijkt komt men tot de interessante conclusie dat CPN- en VVD-standpunten over milieu niet toevallig regelmatig samenvielen/vallen. Geloof in de 'neutrale' technologische vooruitgang, grootschaligheid en werkgelegenheid zijn elementen die arbeidersklasse en kapitalisten gemeenschappelijk hebben.
10. O.a. het 'sociale'. Vgl. Siep Stuurman, 'De politiek, het sociale en het persoonlijke' in: Fennema en Van der Wouden, 'Het Politicologendebat', Amsterdam, 1982.
11. T.a.p. 81.
12. Vgl. Commissie Hoofdstructuur Rijksdienst: 'Elk kent de laan, die derwaarts gaat', Den Haag, 1980.
13. Vgl. Th. Quené: 'Grenzen aan beleidsvoering', in Acta Politica, januari 1982.
14. En niet alleen in de CPN. De discussie die leidde tot het uittreden van vrijwel alle nog niet ter ziele gegane landelijke afdelingen van het ANJV begin dit jaar was in wezen een discussie tussen een beeld en de werkelijkheid. Het beeld was de krachtige, vitale, linkse jongerenorganisatie, waarbij een groot kantoor en blad hoorden; de werkelijkheid was een afkalving, die al enige jaren aan de gang was, veroorzaakt door grotere aantrekkingskracht van nieuwe sociale bewegingen op jongeren enerzijds en een zekere 'verrechtsing' onder jongeren anderzijds.
15. Vgl. Gramsci, Antonio, 'Prison Note Books', New York, 1978, 'De filosofie van de praxis', Amsterdam, 1978. Vgl. eveneens Corina van Arnhem, 'Hegemonie bij Antonio Gramsci' in Cahiers voor de politieke en sociale wetenschappen, Amsterdam, mei 1978.
16. Hoewel het onderscheid niet altijd even duidelijk is tussen psychologie en ideologie, kan men het eerste vooral beschouwen als kennis van het onderbewuste, terwijl een ideologie appelleert aan het bewuste in ieder mens.
17. Vgl. Alfred Sohn-Rethel, 'Grootkapitaal en fascisme', Amsterdam, 1975.
18. Ontleend aan A. S. de Leeuw, 'Het socialisme en de natie', Nijmegen, 1971.
19. Vgl. Wetenschappelijk Bureau PSP, '1957 - 1982, 25 jaar PSP', Amsterdam, 1982.
    Het wetenschappelijk bureau spreekt overigens niet over het pogen een eigen beweging te ontwikkelen, doch slechts over het uitbrengen van een sticker 'Stop de A t/m Z bom'.
20. In de Groene Amsterdammer, 10 maart 1982.
21. Vooral in zijn partij, de PSP, kreeg Ten Berge het verwijt dat hij een deel van de vredesbeweging trachtte te excommuniceren, welk lot hem vervolgens zelf ten deel viel m.b.t. het partijbestuur.
    Het herkennen van 'vreemde' elementen en excommunicatie zijn weliswaar elementen die vooral in het stalinisme voorkwamen, maar waarmee de communisten klaarblijkelijk ook anderen binnen links wisten te interpelleren.
22. Eisso Post in een ingezonden brief. Groene Amsterdammer, 10 maart 1982.
23. Het ligt voor de hand dat ook op dit punt kleine partijen in het nadeel zijn t.o.v. grote partijen. Kleine partijen komen door hun omvang sneller met hun eigen vertoog in tegenspraak en lopen kans weer uiteen te vallen.

Bestrijding van fascisme!... Maar welk fascisme?[1]

Harry van den Berg
Bas-Jan van Stam

'Laat die lui allemaal maar rustig meedoen, dan weet je waar die racisten zitten en komt het uur van de waarheid dichterbij.'
(Utrechts gemeenteraadslid Sew Rambocus over deelname Volksunie en Centrumpartij aan de verkiezingen, NRC, 1 juni 1982.)

Inleiding

Het 'uur van de waarheid' is een stapje dichterbij: de Centrumpartij heeft bij de Kamerverkiezingen van september jl. een positie in het parlement veroverd.

Wat nu? Dat is de vraag die elke beweging of partij die de leus van het antifascisme in haar vaandel draagt, zich zal moeten stellen. Vol vertrouwen het 'uur van de waarheid' verder afwachten, omdat de Centrumpartij 'slechts' één zetel (d.w.z.: 75 te weinig) heeft? Een versterkt beroep op de kiezers om onze nationale antifascistische tradities hoog te houden?

Een dergelijke benadering, die niet zelden gepaard gaat met een bestraffend vingertje naar de kiezers ('Volgende keer niet meer zo dom doen, hoor!) zou een miskenning betekenen van datgene wat er werkelijk aan de hand is: de ontwikkeling van een nieuw type fascisme, dat zich poogt een massabasis te verwerven. En wanneer deze ontwikkeling zich verder doorzet, dan is het maar de vraag in wiens voordeel het 'uur der waarheid' zal uitvallen (en wie dat zal kunnen navertellen).

Wat nu? Dat is evenzeer de vraag die antifascisme-comités zich moeten stellen. Doorgaan op de oude voet en zich voornamelijk beperken tot acties tegen het openbaar optreden van oude en nieuwe fascistische partijen en het stelselmatig eisen dat dit soort clubs verboden en ontbonden moeten worden? Ook dat zou een miskenning zijn van het feit dat dergelijke politieke ontwikkelingen niet uit de lucht komen vallen maar ten nauwste samenhangen met bepaalde maatschappelijke verhoudingen zoals die in ons land gegroeid zijn en daarom ook een potentiële massabasis hebben.

Het algemene probleem dat ten grondslag ligt aan al deze (op zich zeer uiteenlopende) reacties op verschijnselen als Centrumpartij en Volksunie, kan als volgt worden samengevat. Zowel het heilig geloof in de onfeilbare werking van de parlementaire democratie als de rotsvaste hoop op de kracht van onze nationale verzetstradities (o.a. belichaamd in de Dokwerker) als het blinde vertrouwen in de juridische en/of fysieke mogelijkheden om openbaar optreden van fascisten te verhinderen, verwijzen naar één gemeenschappelijk verschijnsel: de onderschatting van de reële mogelijkheden die in de huidige maatschappij aanwezig zijn voor de ontwikkeling van nieuwe vormen van fascisme.
Op dat punt liggen taken voor de antifascistische beweging die niet eenvoudig zijn en alleen uitgevoerd kunnen worden als er sprake is van zelfkritisch onderzoek naar de eigen actie-tradities. Daarbij komen een aantal meer algemene problemen naar voren die hieronder nader onder de loep worden genomen.

Fascisme en geschiedenis: het 'vergeten' verleden

Het is niet de eerste keer in de geschiedenis van ons land (of ruimer: West-Europa) dat het vraagstuk van de bestrijding van fascisme onderwerp is van heftige discussies.

De opkomst van fascistische bewegingen in West-Europa in de jaren twintig riep in uiteenlopende politieke kringen verzet op. Hoewel dat verzet vaak met veel persoonlijke inzet en moed gevoerd werd, resulteerde het niet in een effectieve tegenbeweging, die in staat was het fascisme een halt toe te roepen. Algemeen wordt nu erkend dat het belangrijkste probleem vooral lag in het feit dat antifascistische strijd in het begin sterk versplinterd was. Er vond geen bundeling plaats van democratische krachten om het fascisme in zijn wortels te bestrijden.

De noodzaak van een dergelijke bundeling werd pas meer in het algemeen erkend toen het fascisme al in enkele landen de politieke macht had veroverd. Dat moeizame op gang komen van samenwerking van antifascistische krachten was niet zomaar een kwestie van kortzichtigheid of van een toevallige samenloop van omstandigheden, maar hing samen met een diep verankerd probleem: de onderschatting van het fascisme. In de meest uiteenlopende politieke kringen bestond er een onderschatting van de mogelijkheden die het fascisme had om tot een politieke massabeweging uit te groeien.[2]

Dat kwam bijvoorbeeld tot uiting in de neiging om het begrip fascisme zodanig uit te rekken, dat ook andere politieke tegenstanders daarmee gediskwalificeerd konden worden. Zo was het in kringen van de sociaal-democratie niet ongebruikelijk om fascisme en communisme als één pot nat te beschouwen, terwijl communisten op hun beurt in bepaalde perioden sociaal-democraten voor 'sociaal-fascisten' uitmaakten.[3]

Ook op het vlak van de politiek-theoretische analyse was in het algemeen sprake van een onderschatting van het fascisme. Dat kwam bijvoorbeeld tot uiting in de heersende opvatting dat fascisme eigenlijk iets is wat van 'buitenaf' in de maatschappij wordt ingebracht of (volgens de in linkse kringen populaire variant) van bovenaf wordt opgelegd, bijvoorbeeld door een reactionaire vleugel van het kapitaal, die fascisme propageert om de arbeidersbeweging te verzwakken.[4] Deze (door en door economistische) opvatting impliceert dat fascisme eigenlijk geen massabasis heeft of kan krijgen.

Het is precies deze miskenning, welke typerend was voor de houding die in de arbeidersbeweging in de jaren twintig en dertig domineerde: vaak zag men wel in dat, wanneer het fascisme werkelijk aan de macht zou komen, mensenverachting politieke praktijk zou worden. Maar men geloofde niet dat het fascisme in staat zou zijn de massa's te mobiliseren en zo de macht zou kunnen veroveren. Dat laatste geldt ook voor democratische partijen buiten de arbeidersbeweging: fascisme werd in het algemeen wel min of meer verworpen, maar het werd niet nodig gevonden om fascistische partijen uit te sluiten van de verkiezingsstrijd. Deze onderschatting werd bovendien in de hand gewerkt door het dubbelzinnige beeld dat karakteristiek is voor een fascisme dat nog niet aan de macht, maar op weg naar de macht is. De partijpolitieke vleugel van de fascistische beweging werd in het algemeen gekenmerkt door een 'fatsoenlijk' imago (recht en orde, gezin als hoeksteen, nationale tradities en waarden, enz.), dat 'slechts' af en toe aan de rand gekleurd werd door die andere meer duistere vleugel: het georganiseerde geweld (straatterreur, politieke moorden, enz.).[5] Lang niet altijd werd onderkend dat deze vleugels geen tegenstrijdigheid in de fascistische beweging aanduiden, maar elkaars complement vormen in 'het fascisme op weg naar de macht'.

Het niet onderkennen van de mogelijkheid van een massabasis van het fascisme heeft zijn stempel gedrukt op de antifascistische strijd in die periode. Deze strijd beperkte zich hoofdzakelijk tot de volgende twee punten:

a. Strijd tegen fascistische organisaties en het openbaar optreden (van vertegenwoordigers) daarvan .De meningen over de daarbij te hanteren middelen liepen sterk uiteen. Dat varieerde van agitatie in perioden van verkiezingen, het eisen van verbod van dit soort organisaties tot en met het met fysieke middelen (straatgevechten, tegenknokploegen) verhinderen van openbare bijeenkomsten, colportage-activiteiten en intimidatiepraktijken van fascisten.
b. Strijd tegen de economische crisis. Deze strijd werd als antifascistisch gedefinieerd voorzover daarmee de 'voedingsbodem', waar fascistische propaganda op 'inspeelde' en 'misbruik' van maakte, werd weggehaald. Een dergelijke benadering ging niet zelden gepaard met een gelijkschakeling

van antifascistische strijd met antikapitalistische strijd: de laatste zou de 'kern' zijn van de eerste.[6]

Deze beperking van de antifascistische beweging tot economische 'voedingsbodem' en de politieke organisatievormen van het fascisme die van 'buitenaf' daarop lijken in te spelen, betekende dat de cultureel-ideologische basis van het fascisme, die een belangrijke rol speelde bij de ontwikkeling van het fascisme tot een massabeweging, buiten schot bleef. De vraag is in hoevere deze ervaringen uit de jaren dertig een rol zijn blijven spelen in de ontwikkeling van de antifascistische beweging. Worden er op dit moment lessen getrokken uit de ervaringen uit die periode en zo ja, welke?

Het antwoord is ons inziens betrekkelijk negatief. De ervaringen uit de jaren twintig en de jaren dertig spelen nauwelijks een rol. Het is een 'vergeten' en 'toegedekt' verleden. Of anders gezegd: de ervaringen met 'het fascisme op weg naar de macht' zijn grotendeels overweldigd en weggespoeld door de verschrikkelijke ervaringen met de periode daarna: de ervaringen met 'het fascisme aan de macht'.

Fascisme en geschiedenis: het 'onverwerkte' verleden

De ervaring met 'het fascisme aan de macht' in de jaren dertig en de eerste helft van de jaren veertig is natuurlijk voor alles de ervaring met de geweldsvleugel van het fascisme: militaire veroveringszucht, systematische terreur en nauwkeurig planmatige genocidepolitiek. Deze ervaring heeft in de periode na 1945 ongetwijfeld geleid tot een versterking van het democratisch besef, o.a. tot uiting komend in een brede erkenning van de principiële waarde van fundamentele democratische grondrechten en in een algemene afschuw van personen en groepjes die zich als erfgenaam van het Hitler-fascisme opwierpen. Maar daarmee is niet gezegd dat deze ervaring ook werkelijk grondig verwerkt is. Integendeel, de mogelijkheden voor een grondige verwerking werden in hoge mate geblokkeerd door de internationale politiek-economische verhoudingen, zoals die zich na 1945 ontwikkelden.

De situatie in Duitsland was in dit opzicht exemplarisch.[7] Met het einde van de Tweede Wereldoorlog was het fascisme weliswaar militair verslagen, maar zeker niet als politiek-ideologisch systeem. Dat bleek direct al toen de 'zuiveringen' in Duitsland op een zeer soepele wijze werden uitgevoerd.[8]

Deze soepelheid was niet alleen een kwestie van laksheid of onwil. Er bestond ook een wrange oorzaak voor. Gedurende de bijna dertien jaren waarin Hitler aan de macht was, werd een ongekende gelijkschakeling doorgevoerd: niet 'slechts' de linkse oppositie werd vermoord, maar gewoonweg iedereen die om wat voor redenen dan ook zich niet had kunnen verenigen met de fascistische rassenleer. Na de oorlog was er nauwelijks nog kader beschikbaar

voor een antifascistische wederopbouw. Zo werd het in het naoorloge Duitsland een 'normaal' verschijnsel dat lieden met een 'verleden' sleutelposities bekleedden op politiek, economisch en cultureel terrein. Maar ook voor dit destijds in het politiek-administratieve en militaire systeem van het fascisme geïntegreerde kader gold desondanks: fascisme, nooit weer. Want het fascisme had Duitsland het ergste gebracht wat ze zich konden voorstellen: een verpletterende militaire nederlaag. Voor hen was het fascisme allereerst een militair debâcle en vormden de gaskamers een politieke uitwas van het Hitler-regime.[9] De strijd om de hegemonie in Europa èn de strijd tegen de arbeidersbeweging, die nog altijd gezien werd als verlengstuk van (of naïeve wegvoorbereider voor) 'het' communisme, moest met andere dan militaire middelen worden voortgezet, namelijk met de middelen van de moderne economie en politiek. Deze ontwikkeling werd in hoge mate bevorderd door de internationale verhoudingen: de opdeling van de wereld in twee blokken, Marshallhulp en koude oorlogspolitiek vormden daarvoor een gunstig klimaat.

Dit beeld van de naoorlogse ontwikkeling in Duitsland is natuurlijk erg globaal en kan aanleiding zijn voor een al te schematische voorstelling van zaken. Maar het kan in hoofdlijnen duidelijk maken dat het fascisme eigenlijk nooit grondig aan de wortels is bestreden. De gevolgen waren 1) dat er een beeld van fascisme ontstond, waarin fascisme werd toegespitst op het militaire debâcle en de gruweldaden van het Hitler-regime, en 2) dat alles wat met fascistische ideologie, opvoeding, autoritaire voorkeuren, anticommunistische sentimenten, enzovoorts te maken had, nauwelijks werd weggezuiverd. Uiteraard is deze situatie niet te vergelijken met de omstandigheden in de landen die door Duitsland bezet waren geweest. Toch is ook in deze landen het fascismebeeld in hoge mate bepaald door a) de militaire expansiezucht van het Hitler-regime en de daarmee gepaard gaande onderdrukkingspraktijken, en b) de onvoorstelbare gruweldaden, zoals die o.a. in vernietigingskampen bedreven werden. Met andere woorden: het beeld van fascisme is in deze landen in hoge mate bepaald door 'het fascisme aan de macht' en dan met name de Duitse vorm daarvan. Maar 'het fascisme op weg naar de macht', d.w.z.: het fatsoenlijk ogend fascisme, dat bezig is een massabasis te veroveren komt in dat beeld niet voor.[10] Het is als het ware uit het geheugen verdwenen. En in dat opzicht is de situatie in de door Duitsland bezette landen niet fundamenteel anders dan in Duitsland zelf: fascisme werd gelijk gesteld met militaire onderdrukking en jodenvervolging.[11]

Het is deze identificatie van het fascismebegrip met het militaire avonturisme en de genocidepolitiek van Hitler geweest die ertoe geleid heeft dat de aandacht in de naoorlogse periode voor herlevend fascisme beperkt bleef tot met runentekenen versierde groepjes, die openlijk het Hitler-regime verheerlijkten en die vooral de aandacht trokken door marsoefeningen op de hei.

Weliswaar zijn in de jaren vijftig ook pogingen geweest om een meer algemeen fascismebegrip te ontwikkelen. Maar deze pogingen werden geïntegreerd in een koude-oorlogsdenken volgens welke fascisme en communisme op één lijn gesteld konden worden. In wezen zou het gaan om twee verschijningsvormen van één en hetzelfde, namelijk: totalitarisme.[12]

Vanuit dit gezichtspunt was het communisme eigenlijk erger dan het fascisme, want fascisme was dood, maar communisme bepaald niet. Het begrip 'totalitarisme' functioneerde dus vooral om anticommunistische strijd als eerste prioriteit op de agenda te zetten, waarbij ook bondgenootschappen met fascistische regimes (zoals in Portugal) bepaald niet uit de weg gegaan werden.

Samenvattend: in de naoorlogse periode werd de verwerking van de ervaringen met 'het fascisme aan de macht' belemmerd door:

1. een beperking van het fascismebegrip tot bepaalde specifieke kenmerken van het naziregime, zoals militaire avonturierspolitiek en jodenvervolging;
2. een vervanging van een meer algemeen fascismebegrip door het begrip 'totalitarisme', dat in het kader van de koude oorlog in de eerste plaats tegen 'het' communisme en de 'sympathisanten' daarvan gericht was.

Fascisme en geschiedenis: het recente verleden

De laatste tien, vijftien jaar is de opvatting waarin het fascisme geïdentificeerd werd met het Hitler-fascisme en de directe erfgenamen daarvan, steeds meer onder kritiek komen te staan. Die periode van kritiek en hernieuwd onderzoek brak aan bij het einde van de (eerste) koude oorlog. Op dit moment is er sprake van een levendige discussie over de verbanden tussen een autoritaire en seksistische traditie, een bepaald economisch stelsel en de opkomst van fascisme.[13] Dat hernieuwde onderzoek naar de wortels van fascisme is vooral gestimuleerd door de volgende ontwikkelingen.

1. De aan het eind van de jaren vijftig en zestig oplevende antikoloniale strijd in de derde wereld maakte duidelijk dat westerse kapitalistische landen bereid waren militaire regimes te ondersteunen of te installeren om de westerse hegemonie in de derde wereld te handhaven.
   Daardoor werd de in de jaren vijftig ingeburgerde tegenstelling tussen totalitarisme en (westerse) democratie ondergraven. Hoe was het mogelijk dat dergelijke, als polen van een fundamentele tegenstelling gedefinieerde, begrippen in de politieke praktijk in elkaars verlengde bleken te liggen? Dergelijke vragen resulteerden in een herbezinning met betrekking tot het begrip totalitarisme.
2. In de tweede plaats deden zich in sommige Westeuropese landen tendensen voor die in de richting leken of lijken te gaan van een autoritaire staat

(bijv. de Berufsverbote in West-Duitsland). Dat vormde aanleiding om de andere 'pool' van de tegenstelling democratie-totalitarisme kritisch onder de loep te nemen: het democratisch gehalte van Westerse democratieën en met name het functioneren daarvan.

3. In de derde plaats was er de opkomst van groeperingen en tendensen die meestal aangeduid werden als neofascistisch: het ging en gaat daarbij vooral om pogingen om het racisme tegen buitenlandse arbeiders politiek te organiseren. De betreffende politieke organisaties vertoonden een meer of minder grote gelijkenis met de 'oude' fascistische beweging uit de jaren twintig en dertig. Hoe problematisch deze relatie met het oude fascisme ook was, één ding werd in elk geval duidelijk: het fascisme was geen zaak van het verleden en het was allerminst dood.

Dergelijke ontwikkelingen hebben een hernieuwde aandacht voor fascisme doen ontstaan. Deze aandacht is ook breder georiënteerd dan vroeger het geval was. Het gaat niet meer alleen om de betreffende fascistische clubs, de personen die daarin een rol spelen en (de meestal vruchteloze) vraag naar 'degenen achter de schermen'. Het gaat ook om de maatschappelijke omstandigheden waarin fascisme zich kan ontwikkelingen tot een massabeweging. Er werden relaties gelegd tussen imperialisme en fascisme,[14] er werden discussies gevoerd over de rol van de staat bij fasciseringstendensen[15] en tenslotte werd onderzoek gestart naar de verbanden tussen seksisme en fascisme.[16] De ontdekking van het belang van deze samenhangen ging vaak gepaard met een uitbreiding van het fascismebegrip: het repressieve en selectieve overheidsgeweld van de ME en degenen die daar politiek voor verantwoordelijk zijn (zoals Polak), de oorlogsvoorbereiding door de NATO en de propagandisten daarvan (zoals Luns), de porno-industrie en de baasjes daarvan (zoals Wilhelmus) werden niet zelden fascistisch genoemd. Kortom, bestonden er tien, vijftien jaar geleden alleen maar 'oude' fascisten, tegenwoordig lijken er steeds weer 'nieuwe' fascisten ontdekt te worden. Waar niet eens zo lang geleden grote eenstemmigheid heerste, vormt het begrip 'fascisme' nu meer dan ooit het onderwerp van allerlei discussies, verhandelingen, onderzoeken en polemieken op een veelheid van terreinen en binnen een grote verscheidenheid van actiegroepen. Het heeft er soms veel van weg dat niemand nog een definitie van fascisme durft te geven en/of dat iedereen er maar een persoonlijke definitie op na houdt.

Een dergelijke begripsverwarring houdt bepaalde gevaren in. Elke 'definitie' komt hetzij voort uit een bepaalde actiestrategie, dan wel heeft verstrekkende gevolgen voor het kiezen van strategie en actievorm. Daarbij is het niet ondenkbaar dat verschillende opvattingen over wat fascisme is en de verschillende actiestrategieën met elkaar in strijd zijn en al met al een effectieve bestrijding van fascisme in de weg staan.

Fascisme nu

De discussies over fascisme zijn (inclusief de daarin optredende meningsverschillen over de maatschappelijke basis van fascisme en de reikwijdte en de 'eigenlijke' betekenis van het fascismebegrip) in de afgelopen jaren aanzienlijk geïntensiveerd.

Dat is ongetwijfeld mede het gevolg geweest van het aan de politieke horizon verschijnen van clubs als de NVU en de Centrumpartij en met name het verkiezingssucces van de laatste bij de Kamerverkiezingen van september 1982. Het is niet eenvoudig om op dit moment een balans op te maken van deze sterk in beweging zijnde discussies. Toch willen we een voorzichtige poging daartoe wagen. Grofweg kunnen ons inziens twee belangrijke tendensen onderscheiden worden:

1. Het probleem van te enge fascisme-opvattingen

De antifascismebeweging in Nederland is een rijk geschakeerd geheel, dat zowel meer stabiele, min of meer geprofessionaliseerde organisaties omvat (zoals de Anne Frankstichting) als de meer ad hoc opererende antifascisme-comités in wijken, buurten en instellingen.

Er is daarbij sprake van een grote verscheidenheid aan actievormen, -strategieën, opvattingen over wat fascisme is en over de gevaren van de huidige fascistische tendensen. Toch kan vastgesteld worden dat er in de acties tegen fascisme en de strategie die daarbij gekozen wordt een zekere lijn zit. In het algemeen is men het erover eens dat de NVU en de Centrumpartij op een uitgesproken racistische wijze inspelen op de steeds groeiende ellende als gevolg van de economische crisis en op de sterker wordende gevoelens van teleurstelling en ontgoocheling over het functioneren van 'de' politiek.

Het spreekt dan ook vanzelf dat het tegenwerken en bestrijden van deze nieuwe fascisten van groot belang is. Voorkomen moet worden dat het racistische programma van dergelijke groepen als één van de alternatieven in het Nederlandse politieke gebeuren wordt geaccepteerd. Dàt ze bestreden moeten worden staat buiten kijf, maar de manier waaròp dat tot nog toe meestal gebeurt, is niet zonder problemen.

1. Het eerste gevaar is dat fascisme uitsluitend als een (parlementair) politiek verschijnsel bestreden wordt. Als het accent in de bestrijding van fascisme voornamelijk geplaatst wordt bij het verhinderen van pogingen van fascisten om een 'democratische status' (zetels in parlement en gemeenteraden) te krijgen, dan wordt fascisme ongewild gereduceerd tot een extreem rechts politiek fenomeen: een 'abnormaal' verschijnsel of een 'gezwel, dat het gezonde lichaam aantast'. M.a.w.: men heeft onvoldoende oog voor de fundamentele samenhang die er is tussen enerzijds de ontwikkeling van

dergelijke fascistische partijtjes en anderzijds de verscherping van de economische crisis, verkrotting van de buurten, maatregelen met discriminerende effecten voor buitenlanders, een toenemend racisme, seksisme, autoritaire tendensen, afkeer van 'de' politiek, e.d.
Deze samenhang wordt door te enge fascisme-opvattingen maar al te vaak misverstaan als slechts een 'misbruik maken van' reële problemen. M.a.w.: fascisme wordt dan uiteindelijk toch gezien als iets wat van buitenaf (door kwaadwillende individuen of groepen) in de maatschappij wordt ingebracht. Deze miskenning van de maatschappelijke samenhang, waarin fascisme zich ontwikkelt, leidt tot overschatting van de zelfstandige betekenis van Volksunie en Centrumpartij en tot onderschatting van de potentiële massabasis van het fascisme. Die onderschatting komt bijvoorbeeld tot uiting in veelvuldig gebruik van de metafoor 'voedingsbodem'. Deze metafoor impliceert een bepaalde verhouding tussen actief en passief: het is de onkruidzaaier die het actieve element vormt en van 'buitenaf' de voedingsbodem bewerkt. De voedingsbodem zelf ontvangt slechts en is dus het passieve element. Antifascistische strijd is dan vooral gericht op het verdrijven van de onkruidzaaier (bestrijding fascistische partijen) en het aan de mensen duidelijk maken dat het om 'onkruid' gaat (Aufklärung).

Problemen in de buurten, de ontwikkeling van het 'alledaagse racisme' e.d. vallen dan buiten de onmiddellijke competentie van antifascisme-comités. De manier waarop gemeentebesturen en andere maatschappelijke organen daarmee omgaan wordt overgelaten aan de verschillende politieke partijen. Het gevolg is dan echter dat de antifascistische beweging pas nadat de politieke besluiten zijn gevallen, moet proberen alsnog een vinger in bijvoorbeeld de (bedorven) pap van het (spreidings)beleid te krijgen.

2. Een tweede gevaar is dat de neiging kan ontstaan dat de antifascistische beweging zich hoe langer hoe meer gaat concentreren op de extremen van de (fascistische) extremen. Binnen het Amsterdams Initiatief werd de NVU bijvoorbeeld 'belangrijker' gevonden dan de Centrumpartij. Het met juridische middelen bestrijden van de NVU leek interessanter, omdat daar de kans op het behalen van juridische successen groter leek dan de bij de juist in juridisch opzicht zo uitgekookte Centrumpartij. Ongewild verschijnt daardoor de Centrumpartij als 'normaler', minder 'extreem' en meer 'fatsoenlijk' dan de NVU. En dat is nu precies het imago waarop deze fascisten met succes hebben gegokt. In feite valt men terug op het beperkte fascismebegrip, zoals dat na de oorlog functioneerde. Een dergelijke opvatting is ook terug te vinden in de Anne Frankstichting, die een lijst met kenmerken hanteert om fascistische partijen te identificeren.[17] Deze ken-

merken zijn in hoge mate ontleend aan het Duitse nazi-fascisme: hoe groter de afstand t.o.v. dit 'model', des te minder fascistisch. Op deze wijze is de ontwikkeling van fascisme in nieuwe historisch-maatschappelijke omstandigheden nauwelijks te onderkennen.

3. Een derde, nauw met het voorgaande samenhangende, gevaar is dat de antifascistische beweging in haar bestrijding van het openbaar optreden van fascistische clubs van het ene incident (Centrumpartij-pamfletten) naar het andere incident (intrede Janmaat in de Kamer) holt. Op deze manier is de kans groot dat de continuïteit in de beweging verloren gaat. En wat belangrijker is: de antifascistische beweging is zodoende veroordeeld om in een defensieve, reagerende rol te blijven. De term 'waakzaam' geeft het al aan: nauwlettend afwachten welke initiatieven in de richting van fascistische politiek genomen worden en dan snel reageren.
   De noodzaak om zelf initiatieven te nemen om maatschappelijke tendensen, waarin fascistische politiek zich kan ontwikkelen, te bestrijden, wordt dan onvoldoende onderkend.
4. Een vierde gevaar is dat deze fixatie op het openbaar optreden van (neo)-fascistische organisaties de indruk kan wekken dat antifascisme-comités het 'alleen' wel afkunnen zonder coalities te ontwikkelen met politieke partijen, maatschappelijke organisaties, zoals de vakbeweging en sociale bewegingen, zoals de vrouwenbeweging.

Deze problemen zouden als volgt samengevat kunnen worden. Binnen de antifascistische beweging,voorzover deze in plaatselijke antifascisme-comités is georganiseerd, wordt ongewild geopereerd vanuit een te eng fascismebegrip. Fascisme is echter meer dan het optreden van de NVU of de Centrumpartij alleen: zij werpen zich 'slechts' op als vertolkers van racistische gevoelens en fascistische tendensen, die in Nederland in veel grotere mate aanwezig zijn dan zelfs de verkiezingscijfers doen vermoeden.

2. Het probleem van te ruime fascisme-opvattingen

Hoewel de hierboven genoemde tendens ons inziens dominerend is in antifascisme-comités, is er ook een andere tendens, die daar eigenlijk diametraal tegenover staat en die ten dele in antifascisme-comités, maar wellicht meer nog daarbuiten, een belangrijke rol speelt. Het betreft een tendens, die wel de samenhang onderkent tussen het optreden van fascistische partijen en algemene maatschappelijke processen, maar die deze samenhangen zodanig reduceert, dat het specifieke karakter en de specifieke dynamiek van het fascisme uit het gezichtsveld verdwijnen. Deze tendens is gebaseerd op de vooronderstelling dat strijd tegen de potentiële basis van fascisme gelijkgesteld kan worden met strijd tegen fascisme.

Deze vooronderstelling komt in nogal uiteenlopende politieke gedaanten voor:

— Zo wordt bijvoorbeeld wel eens de indruk gewekt dat sociale strijd (strijd voor werk, betere voorzieningen, stadsvernieuwing, enz.) vereenzelvigd kan worden met antifascistische strijd. Deze benadering is een variant van de in de jaren twintig en dertig bekende stellingname dat antikapitalistische strijd identiek is aan of in elk geval het wezen vormt van antifascistische strijd.

— Een andere op dit moment meer actuele stellingname die gebaseerd is op een (te) 'ruim' fascismebegrip, betreft de vereenzelviging van fascisme met autoritair staatsoptreden. Zoals in de hierboven genoemde benadering fascisme slechts een verschijningsvorm is van het kapitalisme, zo wordt in deze opvatting fascisme gezien als één van de verschijningsvormen van de autoritaire staat.[18]
Centrumpartij en Volksunie zouden dan louter en alleen beoordeeld moeten worden als 'bliksemsafleiders' voor of als 'middelen' van een autoritaire staat.

— Tenslotte functioneert er ook nog een globaal (vaak met de hiervoor genoemde min of meer uitgewerkte fascismetheorieën samenhangend) fascismebegrip, waarbij elke vorm van onderdrukking gelijk gesteld wordt met fascisme: racisme = fascisme, seksisme = fascisme, politiegeweld = fascisme, de bestaande rechtsorde = fascisme, enz.
In haar meest extreme vorm kan deze begripsinflatie ertoe leiden dat uiteindelijk al degenen die niet actief het fascisme bestrijden niet meer te onderscheiden zijn van handlangers van het fascisme.

Vergeleken met het te enge fascismebegrip is het voordeel van deze 'ruime' benadering dat de maatschappelijke omstandigheden waarin fascisme zich ontwikkelt, niet uit het oog worden verloren en dat de noodzaak onderkend wordt om het strijdterrein van de antifascistische beweging te verbreden. Het probleem is dat het specifieke karakter en de specifieke dynamiek van het fascisme onder tafel verdwijnen met alle gevolgen die dat heeft voor de actiestrategie. Het gevaar is dan niet denkbeelding dat het strijdterrein van de antifascismebeweging niet verbreed wordt, maar in feite wordt verlegd. Fascisme is telkens een verschijningsvorm van iets anders. En om dat 'andere' draait het.

Deze miskenning van de specifieke betekenis en het werkelijke potentieel van het fascisme krijgt in de verschillende varianten van het te ruime fascismebegrip een eigen vorm. We zullen ons hier beperken tot de variant, waarin fascisme gelijkgesteld wordt met autoritair staatsoptreden, omdat deze opvatting in de huidige discussies een niet onbelangrijke rol speelt. Wanneer fascisme slechts gezien wordt als een verschijnsel van de staat, dan leidt dat tot een dubbele miskenning.

— In de eerste plaats een miskenning van de tegenstrijdigheden van de huidige staat m.b.t. het fascisme als politieke beweging. De staat is geen monolitisch geheel: delen van staatsapparaten (parlementsvertegenwoordigers, delen van justitie en zelfs delen van het politie-apparaat) vormen een potentieel, dat ingezet kan worden in de strijd tegen het fascisme.
— In de tweede plaats een miskenning van de potentiële massabasis van het fascisme.

Fascisme is voor alles een politieke beweging, die onvrede onder massa's tracht te mobiliseren tegen een 'vijand', die o.a. ook gerepresenteerd wordt door de bestaande politieke structuur: de 'gevestigde' politieke partijen en de staat. Vandaar dat fascisme (zolang ze de macht nog niet heeft) inspeelt op de afkeer van 'de' politiek en de status quo en zich 'revolutionair' opstelt tegenover de bestaande staat. Het probleem is dan niet alleen de tolerantie van de staat tegenover dit soort bewegingen, maar ook en vooral de potentiële massabasis waarop fascisme inspeelt.

Meer in het algemeen kan gezegd worden dat de neiging om elke vorm van onderdrukking en/of geweld als 'fascistisch' te betitelen, meer verduistert dan verheldert en geen oriëntatiepunten verschaft voor de ontwikkeling van antifascistische strijd. Bijvoorbeeld: gewelddadig optreden van fascisten dat racistisch gelegitimeerd wordt is een volstrekt ander proces dan gewelddadig optreden van de ME, dat formeel-rechtstatelijk gelegitimeerd wordt en moet dus ook anders bestreden worden.

Samenvattend: te ruime fascismebegrippen onderschatten de specifieke betekenis en het werkelijke potentieel van het fascisme. In dat opzicht is er (hoe paradoxaal het ook lijkt) verwantschap met het te enge fascismebegrip. In beide gevallen gaat het om het probleem van de onderschatting van het fascisme. Met deze conclusie kunnen we nog één stap verder gaan. Deze onderschatting vertoont zelfs enige verwantschap met het zorgeloze optimisme, zoals dat in de gevestigde grote politieke partijen heerst: het fascisme zal dankzij stembus en gezond verstand toch geen kans krijgen. M.a.w.: het is gelet op deze stand van zaken van groot belang om de specifieke dynamiek van het fascisme zo goed mogelijk te doordenken. Een dergelijke theoretische analyse is onmisbaar voor de strijd tegen onderschatting van fascisme.

Aanzetten voor een fascisme-theorie

Voor het ontwikkelen van effectieve actiestrategieën is het noodzakelijk om uit te gaan van een fascismebegrip, dat oog heeft voor de specifieke dynamiek van het fascisme als politieke beweging en dat de fixaties van de hiervoor genoemde benaderingen weet te vermijden (fixatie op parlementair-politieke verschij-

ningsvorm van fascisme en fixatie op de 'werkelijke' basis van of 'krachten achter' het fascisme).

We zullen een poging ondernemen om de kenmerken van deze dynamiek stapsgewijze te ontwikkelen.[19]

1. Fascisme geeft de gevoelens van onzekerheid en angst die in maatschappelijke crisissituaties bij bevolkingsgroepen leven, een bepaalde vorm. Deze maatschappelijke crisissituaties vormen dus de bestaansvoorwaarde van fascistische bewegingen. Het is niet zonder reden dat we de nogal ruime term 'maatschappelijke crisissituaties' hanteren, want het gaat niet alleen om economische crises en het gaat ook niet uitsluitend om crisissituaties, zoals die zich onder kapitalistische verhoudingen voordoen.
2. Fascisme geeft deze gevoelens een zodanige vorm, dat het beeld van de totale bedreiging wordt opgeroepen: 'we' worden bedreigd door 'chaos' en 'ineenstorting' van de samenleving. M.a.w.: fascisme werkt in de eerste plaats als aanjager: angst wordt tomeloze angst.
3. Fascisme is niet alleen 'angstaanjagend', maar geeft ook houvast: de vaak moeilijk grijpbare oorzaken van de (aangejaagde) angstgevoelens worden tastbaar gemaakt: angst wordt getransformeerd in angst voor 'indringers'. M.a.w.: fascisme construeert een beeld waarin de samenleving bedreigd wordt door de fysieke aanwezigheid van een bepaalde groep.[20]
4. Het aantal mogelijk als 'indringers' te definiëren groepen is onbegrensd. Het hoeft niet alleen te gaan om groepen die op basis van uiterlijke kenmerken herkenbaar zijn.
   Het kunnen ook bepaalde sociale lagen (bijv. intellectuelen) of politieke groeperingen zijn, maar cultuur en politieke overtuiging van dergelijke groeperingen worden altijd'(en dat is specifiek van fascistische ideologieën) in verband gebracht met besmetting of erfelijke eigenschappen (bijv. communisme en feminisme worden voorgesteld als 'ziekelijke afwijkingen').
5. Het angstaanjagende karakter van de dreiging wordt niet alleen versterkt door de hiervoor genoemde constructies en transformaties, maar ook door een kameleon-achtige voorstelling van de 'indringers': ze zijn ten dele zichtbaar en ten dele onzichtbaar. Vandaar dat er altijd sprake is van een dubbelbeeld: "de 'indringers' hebben (onzichtbare) 'handlangers'" of de onzichtbare (interne) vijand maakt gebruik van externe 'indringers'. In beide gevallen is chaos en ineenstorting het heimelijke doel van de als bedreiging gedefinieerde groep.
6. Fascisme geeft niet alleen angstgevoelens een specifieke vorm, maar bevredigt ook de met deze gevoelens samenhangende behoefte aan zekerheid. Het biedt een schuilplaats tegen de dreiging door een nieuwe identiteit te creëren. Wij Hollanders worden weer wat we altijd geweest zijn: èchte

Hollanders. Dat fantasma is het wenkend perspectief aan de horizon: de 'gezuiverde', van problemen bevrijde volksgemeenschap.[21]

7. Uit de tegenstelling tussen het geconstrueerde ideaalbeeld en de geconstrueerde totaalbedreiging ontspringt de dadendrang: er mòet wat gebeuren. En daarmee komen we bij de kern van de dynamiek van het fascisme. Fascisme is de politieke organisator van de (mede door haar geconstrueerde) tomeloze angst, die gemobiliseerd wordt tegen de als bedreiging gedefinieerde groep: angst wordt getransformeerd in agressie.
8. Het politieke program van een fascistische beweging wordt dan ook altijd beheerst door één centrale doelstelling: eliminatie van de 'indringers' en hun 'handlangers'. Want pas dan kan het ideaalbeeld (wij, gezonde, autochtone, Hollanders) werkelijkheid worden.
   'Indringers' en 'handlangers' zijn immers politieke tegenstanders, die nooit en te nimmer 'overtuigd' kunnen worden en ze kunnen evenmin (zelfs niet onder dwang) heropgevoed worden. Hun politieke overtuiging is in de fascistische ideologie verbonden met hun fysieke bestaan. Daarom moeten ze weggebannen worden. Daarom richt de fascistische beweging zich uiteindelijk ook tegen kinderen en andere bloedverwanten van de gedefinieerde tegenstanders.
9. Het politieke program van een fascistische beweging heeft een 'revolutionair' imago. Dat heeft niet alleen te maken met het 'schitterende' perspectief (het ideaal van een 'gezuiverde' van alle problemen verloste volksgemeenschap), maar ook en vooral met de presentatie van het fascisme als vertegenwoordiger van een nieuwe identiteit tegenover de bestaande politieke structuur, die gecorrumpeerd is door 'indringers' en met name hun 'handlangers'.
   Daarom is fascisme in eerste instantie helemaal geen kwestie van staatsoptreden (zoals in sommige 'ruime' fascisme-opvattingen benadrukt wordt). Het fascisme oriënteert zich vooral op datgene wat er onder massa's leeft. Het fascisme 'op weg naar de macht' is dan ook in de eerste plaats een massabeweging, die juist inspeelt op de altijd aanwezige tegenstellingen tussen bevolking en staat.[22]
   Maar ook het fascisme 'aan de macht' wordt gekenmerkt door actieve en passieve steun van meer of minder grote delen van de bevolking. Juist dat onderscheidt een fascistisch bewind van elk ander militair terreurbewind. In het laatste geval is de politieke macht uitsluitend gebaseerd op bajonetten en toekenning van privileges. Maar in het eerste geval is de politieke macht bovendien gebaseerd op het vermogen om delen van de bevolking te mobiliseren voor de fascistische doelstellingen.
10. Wanneer een fascistische beweging succesvol is (d.w.z.: politieke machtsposities weet te veroveren) verloopt het proces van eliminatie via een aan-

tal noodzakelijk op elkaar volgende fasen: isolering, verwijdering en uiteindelijke liquidatie. Een overstap naar de volgende fase is noodzakelijk, omdat de vorige fase geen werkelijke oplossing betekent van de reële oorzaken van angstgevoelens.

Dit proces verloopt niet zonder spanningen, omdat bij elke overstap (die gepaard moet gaan met uitbreiding van geweldspraktijken) de kloof tussen geweldspraktijk en ideaalbeeld groter wordt. Deze spanningen worden ten dele 'opgelost' door een differentiatie van de fascistische beweging in een (militair-)politieke geweldsvleugel en een (partij)politieke 'fatsoens'-vleugel. Bovendien kunnen deze spanningen door het fascisme produktief gemaakt worden, voorzover ze nieuwe angstgevoelens creëren, die het fascisme weer kan mobiliseren.

11. Het fascisme is noodzakelijkerwijze een flexibele beweging, omdat voortdurend nieuwe 'indringers' en/of 'handlangers' gedefinieerd moeten worden. De voltooiing van het politieke program (liquidatie van een bepaalde groep) heft de reële oorzaken van de angst immers nog steeds niet op. Daarom wordt de focus van de politieke agressiepolitiek telkens verlegd of beter gezegd: verruimd.[23] Uiteraard gaat deze 'verruiming' weer gepaard met spanningen: de kloof tussen de alles overwoekerende geweldspraktijk en het geïdealiseerde toekomstbeeld wordt steeds moeilijker te overbruggen. Maar voorzover de fascistische beweging niet uiteenvalt en ineenschrompelt wordt de beweging voortgestuwd door haar eigen dynamiek: een vernietigingsdrang die geen grenzen kent (in alle betekenissen van het woord).

Voor gedifferentieerde actie-strategieën

De hiervoor uiteengezette begripsbepaling van het fascisme heeft enkele consequenties, die van belang zijn voor het ontwikkelen van actie-strategieën.

a. Een algemeen fascismebegrip, zoals wij dat gepoogd hebben te formuleren, voorkomt dat de specifieke kenmerken van het nazi-fascisme uit de jaren dertig de meetlat vormen voor het opsporen van nieuwe fascistische bewegingen. Vrij algemeen wordt immers onderkend dat antifascistische strijd zich niet moet beperken tot organisaties die zich opwerpen als directe of indirecte erfgenamen van het Hitler-fascisme.

b. Een fascismebegrip dat niet direct koerst op empirische criteria om haarfijn de scheidslijn tussen fascistische en ultrarechtse politiek vast te stellen, maar dat beoogt de dynamiek van een fascistische beweging te omschrijven, maakt het mogelijk om verschillende ontwikkelingsfasen te onderscheiden. Op deze wijze wordt voorkomen dat het begrip fascisme gelijk gesteld wordt met een volledig ontwikkeld fascisme, i.c.: het fascisme

aan de macht.

Zo is het bijvoorbeeld mogelijk om met behulp van deze begripsbepaling te onderkennen dat geweld en autoritaire politiek een onvermijdelijk bestanddeel vormen van 'het fascisme aan de macht', maar in de beginfasen van 'het fascisme op weg naar de macht' geen grote rol behoeven te spelen. M.a.w.: het is op deze wijze mogelijk om het fatsoenlijke fascisme ook als fascisme te herkennen.

c. Tenslotte betekent een dergelijke benadering van het fascismebegrip, dat maatschappelijke omstandigheden waarin fascisme zich kan ontwikkelen, onderkend kunnen worden: maatschappelijke crisissituaties, structurele ongelijkheidsverhoudingen, waardoor bepaalde groepen (buitenlanders, vrouwen) stelselmatig in uitzonderingsposities geplaatst worden, autoritaire politieke tendensen, cultureel-ideologische verschijnselen zoals de verschillende vormen van racisme en seksisme enz.

Tegelijkertijd betekent deze benadering dat dergelijke verschijnselen en omstandigheden niet gelijkgesteld kunnen worden met fascisme. Racisme, seksisme en autoritaire houdingen zijn weliswaar elementen die een meer of minder grote rol spelen in fascistische bewegingen, maar de manier waarop fascisme deze elementen met elkaar verbindt en invoegt in een bepaalde politiek-ideologische dynamiek is specifiek voor het fascisme en kan niet vergeleken worden met andere politieke bewegingen, waarin deze elementen ook en helaas maar al te vaak een rol spelen.

Het is vooral deze laatste consequentie welke wijst op de noodzaak van een gedifferentieerde actie-strategie. De minimale uitgangspunten voor een dergelijke strategie (waarover ons inziens consensus in de antifascistische beweging mogelijk zou moeten zijn) kunnen in de volgende stellingen worden samengevat.

— De antifascistische beweging moet het belang van de strijd tegen seksisme onderkennen als onderdeel van de strijd tegen fascisme. Maar ze moet niet de verschillende vormen van seksisme gelijkschakelen met fascisme.[24]

— De antifascistische beweging moet het belang van de strijd tegen structureel racisme op de woningmarkt en de arbeidsmarkt onderkennen. Maar ze moet niet de daarvoor verantwoordelijke politici op één lijn stellen met fascisten.

— De antifascistische beweging moet het belang van de strijd tegen alledaags racisme (of beter: cultureel-ideologisch racisme) onderkennen als deel van de strijd tegen fascisme. Maar ze moet niet elke racistische moppentapper of Centrumpartij-stemmer als fascist kwalificeren.[25]

— De antifascistische beweging moet het belang inzien van de strijd tegen een toenemend gebruik door de staat van politiegeweld als 'normaal' middel om politieke conflicten 'op te lossen'. Maar ze moet niet de vergissing

begaan om de ME als een fascistische organisatie te beschouwen.

— En tenslotte: de antifascistische beweging moet het belang van de strijd tegen de economische crisis onderkennen als onderdeel van de strijd tegen fascisme. Maar ze moet niet (voor de tweede maal in de geschiedenis) de historische blunder begaan om krachten die een oplossing van de economische crisis blokkeren te verwarren met fascistische tendensen.

Voor omvattende actie-strategieën

Bij het uitwerken van de hiervoor genoemde uitgangspunten is het van belang nader in te gaan op de huidige fascistische tendensen in Nederland.

Het is in elk geval opvallend dat degenen die op dit moment als belangrijkste 'indringers' gedefinieerd worden, vooral de buitenlandse arbeiders en arbeidsters zijn. Dat geldt niet alleen voor Nederland, maar ook voor andere Westeuropese landen. Het gaat daarbij uiteraard niet om het juridisch criterium m.b.t. het Nederlanderschap. M.a.w.: het zijn niet de Westduitse of Belgische grensarbeiders die als 'indringers' en als bedreiging worden beschouwd, maar het gaat met name om Turkse en Marokkaanse arbeiders en hun gezinnen èn het gaat om Nederlanders van Surinaamse afkomst. Kortom: het gaat om racisme. En het is vooral de Centrumpartij die zich in de laatste jaren profileert als het 'centrum' voor politiek georganiseerd racisme, dat zoals gezegd niet op één lijn gesteld kan worden met het racisme in stadsvernieuwingswijken, maar daar wel op inspeelt.

De Centrumpartij hanteert een betrekkelijk breed scala van 'handlangers'. Ging het enkele jaren geleden nog voornamelijk om 'anarchisten' en 'krakers', nu worden alle linkse partijen daaronder geschaard. Weliswaar zijn er naast de Centrumpartij nog wel andere organisaties en bewegingen die in dit politieke veld opereren, maar de laatste verkiezingen tonen onmiskenbaar aan dat de Centrumpartij vooralsnog de concurrentieslag met potentiële rivalen gewonnen heeft. Dat geldt met name voor de NVU, die juist een betrekkelijk directe aansluiting zocht bij het nazi-fascisme.

Op welke wijze dient een gedifferentieerde actie-strategie tegen het nu opkomend fascisme à la de Centrumpartij uitgewerkt te worden? Om deze vraag te kunnen beantwoorden is het vereist een onderscheid te maken tussen terreinen waarop actie gevoerd moet worden, inzicht te verkrijgen in het specifieke karakter van deze terreinen en de mogelijkheden te verkennen om op elk van deze terreinen coalities met politieke partijen en andere organisaties te vormen. Globaal zou de volgende driedeling gemaakt kunnen worden.

1. Het politiek-juridisch terrein

Dit is in feite het terrein waarop antifascisme-comités voornamelijk ope-

reren. De belangrijkste inzet daarbij is het verhinderen dat fascistische politiek in de openbaarheid geaccepteerd wordt als één van de mogelijke oplossingen en dus als reële gesprekspartner in het democratisch debat. Deze strijd wordt ten dele gevoerd met juridische middelen (kort geding-procedures) en ten dele met niet-juridische middelen (demonstraties en blokkades om openbare bijeenkomsten te verhinderen). De uiteindelijke doelstelling is verbod en ontbinding van fascistische organisaties. De strijd op dit terrein is aanzienlijk ingewikkelder geworden nu de Centrumpartij een parlementaire positie heeft veroverd. Het terugdringen van de Centrumpartij uit deze positie vereist een politiek-inhoudelijke bestrijding, waarbij rekening moet worden gehouden met het feit dat opheffing van parlementaire onschendbaarheid vrijwel onmogelijk is. Dat betekent dat actie op dit terrein vooral ook gericht zal moeten worden op:

a. het voorkomen dat andere partijen zich neerleggen bij deze situatie of erger: bewust of onbewust de wind uit de zeilen van de Centrumpartij proberen te nemen door enkele items (in aangepaste vorm) over te nemen (zie bijvoorbeeld de politiek van de conservatieve partij in Engeland t.a.v. het National Front). Dit soort tendensen kunnen alleen maar voorkomen worden wanneer andere partijen gezamenlijk één of andere vorm van boycot organiseren.
b. het verhinderen dat de Centrumpartij via haar parlementszetel een positie in de openbaarheid opeist. Dat is alleen mogelijk wanneer massamedia zich bewust worden van het feit dat het geen zoveelste variant van politiek rechts is en evenmin een nieuwe folklore van de politieke franje, maar dat het een potentieel gevaarlijke politieke positie betreft, die kwalitatief afwijkt van alle andere posities. D.w.z.: de Centrumpartij moet niet genegeerd worden maar moet evenmin behandeld worden als (weliswaar onsympathieke) gesprekspartner.

Om deze taken te vervullen is het noodzakelijk dat de antifascistische beweging platforms ontwikkelt, waar een zo breed mogelijk overleg met politieke partijen plaatsvindt. Datzelfde geldt ook voor omroeporganisaties en dagbladpers.

Een algemeen probleem op dit terrein is dat acties telkens weer het gevaar lopen te verzanden in discussies over vrijheid van meningsuiting en vrijheid van organisatie. Het is van groot belang om te erkennen dat de wijze waarop fascisme bestreden moet worden rekening moet houden met deze principes. Wanneer dat niet of in onvoldoende mate gebeurt, kunnen verbodsbepalingen het begin zijn van een hellend vlak, via welke allerlei (ook linkse) maatschappelijke en politieke organisaties risico's gaan lopen. Dat is onmiskenbaar het geval bij het door minister De Ruiter in juni 1982 ingediende wetsvoorstel, dat bedoeld is om clubs als de NVU juridisch aan te pakken, maar dat als criterium daarvoor hanteert: organisaties die handelen 'in strijd met de openbare orde of de

goede zeden'. Juridische bepalingen die gericht zijn op verbod van fascistische organisaties, moeten niet dit soort vage criteria hanteren, maar aansluiten bij het andere zeer duidelijke principe van de rechtsstaat: verbod van racisme en verbod van discriminatie.

2. Het sociaal-economisch terrein

Het is onmiskenbaar dat de huidige economische crisis, die zich uit in een explosieve groei van de werkloosheid, daling van de levensstandaard en verkrotting van de buurten, de materiële basis vormt van gevoelens van onzekerheid en angst voor de toekomst, die door de Centrumpartij gemobiliseerd worden. Zolang er geen werkelijke perspectieven ontwikkeld worden om deze crisis te bestrijden en de uit de crisis voortvloeiende problemen op te lossen, zolang zullen er fascistisch georiënteerde 'oplossingen' zich blijven aandienen.

Het is uiteraard niet de taak van antifascisme-comités om een werkelijk economisch en politiek alternatief te ontwikkelen. Maar zij zouden wel een bijdrage kunnen leveren door met politieke partijen en maatschappelijke organisaties om de tafel te gaan zitten om de noodzaak van een reëel en aansprekend alternatief naar voren te brengen en partijen op hun verantwoordelijkheid in dit opzicht te wijzen. Dat kan zowel op landelijk, regionaal als plaatselijk niveau. Maar dergelijke initiatieven kunnen ook zeker op buurtniveau genomen worden. Want het gaat niet alleen om het ontwikkelen van algemene programma's voor de bestrijding van de crisis, maar ook om concrete plannen en voorstellen om problemen in buurten (wat betreft woningonderhoud, huren, voorzieningen, onderwijs en werk) aan te pakken.

Op het sociaal-economische terrein verdient de positie van buitenlandse arbeiders/arbeidsters speciale aandacht: de zwakke positie die zij op de arbeidsmarkt en woningmarkt innemen is een aangrijpingspunt voor een racistisch 'wij-versus-zij'-denken, dat terugwerkend de scheidslijnen op arbeids- en woningmarkt versterkt.

In feite gaat het om een vaak onbewust structureel racisme, dat alleen maar bestreden kan worden door specifieke maatregelen, die gericht zijn op de opheffing van achterstand en bestrijding van achterstelling van deze groepen. Hetzelfde geldt ook voor het structurele seksisme in de sociaal-economische verhoudingen.

3. Het cultureel-ideologische terrein

In het voorgaande hebben we betoogd dat de voedingsbodem voor fascistische politiek niet gereduceerd kan worden tot een economische crisis. Er is veel meer aan de hand. En het heeft lang geduurd voordat het door de Frankfurter Schule verrichte onderzoek en de later door het feminisme geïnspireerde onderzoek naar fascistische ideologische mechanismen, fascistische opvoe-

dingspraktijken, sociaal-psychologische oorzaken van anticommunistische sentimenten en autoritaire voorkeuren de aandacht hebben gekregen, die ze verdienen. Uit dat soort onderzoek blijkt immers dat juist in tijden van politieke en economische onzekerheid de traditionele opvoedingsvormen en gezinsstructuren het fascisme een enorme stimulans kunnen geven.

Dergelijke inzichten leiden tot de conclusie dat nieuwe antifascistische strategieën nodig zijn, waarbij nieuwe terreinen betreden moeten worden. Het gaat daarbij om een nogal complex geheel, maar de antifascismebeweging kan deze terreinen niet 'rechts' laten liggen. Zonder enige pretentie van volledigheid geven we hier een aantal mogelijke actiepunten.

a. Onderwijs: zoals vredesonderwijs een min of meer vaste plaats heeft gekregen in onderwijsprogramma's, zo zou ook fascisme en de maatschappelijke en ideologische basis daarvan een vanzelfsprekend onderdeel van het leerplan moeten vormen. Enkele antifascisme-comités zijn op dit terrein al actief, met name bij het produceren van discussie- en scholingsmateriaal over bijvoorbeeld de verhouding fascisme en racisme. En zoals bekend onderneemt ook de Anne Frankstichting op dit terrein al lange tijd initiatieven. Een vraagstuk dat tot nog toe minder aandacht krijgt, is het onderwijs aan niet-Nederlandstalige kinderen en de fricties die dat in scholen soms oplevert. Ook dat is een terrein waar initiatieven nodig zijn.
b. Culturele activiteiten: het is wenselijk om op dit terrein activiteiten te organiseren die in het teken staan van antifascistische strijd. Ook dit terrein is niet onbekend: Februaristakingherdenking, vierde en vijfde mei, diverse tentoonstellingen over fascisme en verzet, behoren al sinds jaar en dag tot de culturele standaarduitrusting van de antifascistische beweging in ons land. Maar dit terrein is nog veel uitgebreider en gevarieerder. En vaak wordt toch onderschat dat juist hier mogelijkheden liggen om groepen bij de antifascistische strijd te betrekken, die in het algemeen moeilijk bereikbaar of te organiseren zijn (in dit verband kan bijvoorbeeld gewezen worden op het succes van 'Rock against Racism' in Engeland).
c. Media: het is niet helemaal duidelijk welke rol media vervullen bij de ontwikkeling van de ideologische basis van fascistische tendensen, zoals seksisme en racisme. In elk geval is het van belang dat media (in de ruime zin van het woord, dus ook lokale omroep en buurtkranten) aandacht besteden aan culturele minderheden en dan niet alleen als er problemen zijn (of erger nog: deze minderheden zelf als probleem definiëren), maar om de toegang tot de openbaarheid voor deze groepen te vergroten.
d. Buurtorganisaties: het is van belang om initiatieven te nemen die erop gericht zijn de vaak spontaan gegroeide organisatorische scheidingen in buurten tussen buitenlandse en Nederlandse bewoners te doorbreken.

Dat kan bijvoorbeeld door het beklemtonen van de noodzaak om buurtproblemen gezamenlijk aan te pakken.

e. Jongeren: bij de hiervoor onder b. en d. genoemde activiteiten verdient de situatie van jongeren speciale aandacht. Multiculturele organisatievormen en jongerenactiviteiten, die het mogelijk maken om fascisme, seksisme en racisme aan de orde te stellen, zijn in dit verband belangrijke doelstellingen.

f. Het betrekken van het politie-apparaat in de strijd tegen racisme. De huidige slechte afhandeling van bijvoorbeeld klachten zou aanleiding kunnen zijn om een regelmatig en open overleg met politiefunctionarissen op gang te brengen. Ook in de politie-opleiding zou meer aandacht besteed moeten worden aan fascisme en de noodzaak van antifascistische strijd.
Op deze wijze kan wellicht voorkomen worden dat (zoals in Engeland gebeurd is) racisme en spanningen in de buurten zich in toenemende mate fixeren in tegenstellingen tussen het politie-apparaat en culturele minderheden.

Deze lijst van mogelijke initiatieven is voor uitbreiding vatbaar (bijv. naar meer specifieke terreinen als universitair onderzoek). Een algemeen kenmerk is dat het activiteiten betreft die elk voor zich genomen weinig spectaculair zijn, maar die op de lange duur toch vruchten kunnen afwerpen door het ontwikkelen van een antifascistische cultuur, die diepgaand verankerd is in en niet beperkt blijft tot het in stand houden van een aantal symbolen, die verwijzen naar het antifascistisch verzet van toen.
Het gaat immers om antifascistische strijd van nù.

Voor een brede antifascistische beweging

De antifascistische beweging wordt op dit moment gekenmerkt door uiteenlopende fascisme-opvattingen en door het ontbreken van een gemeenschappelijke actiestrategie. Zowel 'te brede' als 'te enge' fascismebegrippen resulteren in een verwarrend scala van actiemiddelen, die men pleegt te hanteren.

Door het voortduren van deze situatie en door het uit de weg gaan van de discussie over het begrip 'fascisme' kan de indruk ontstaan dat 'de' antifascistische beweging in Nederland maar wat aanrommelt en zo'n beetje alles en iedereen voor fascistisch uitscheldt. Bovendien kan deze situatie ertoe leiden dat de meest radicalistische en ondoordachte leuzen op het conto van 'de' antifascistische beweging worden geschreven. (Bijvoorbeeld: 'Polak = fascist' of de weerzinwekkende leus in de Utrechtse demonstratie tegen de OSL: 'alle fascisten in doodskisten'.) Het is deze mengeling van radicalisme en rommeligheid die verantwoordelijk is voor de omstandigheid, dat de antifascistische bewe-

ging zich voortdurend weet te isoleren van het potentieel aan antifascistische krachten, dat in allerlei maatschappelijke organisaties, bewegingen en in verreweg de meeste politieke partijen aanwezig is.

Maar wanneer men erkent dat er een samenhang is tussen het optreden van fascistische partijtjes en andere maatschappelijke ontwikkelingen (verscherpng van de economische crisis, verkrotting van de buurten, maatregelen met discriminerende effecten voor buitenlanders, een toenemend racisme, seksisme, autoritaire tendensen bij de staat, afkeer van 'de' politiek, e.d.), dan is verbreding van antifascistische strijd een onontkoombare noodzaak. Op elk van de hierboven genoemde terreinen zouden antifascisme-comités ernaar moeten streven om potentiële bondgenoten op te sporen en te organiseren: (plaatselijke afdelingen van) politieke partijen, maatschappelijke organisaties (kerken, enz.) en sociale bewegingen (organisaties van buitenlandse arbeiders/arbeidsters, vakbeweging en vrouwenbeweging). Met andere woorden: antifascisme-comités moeten niet de illusie hebben dat ze het 'alleen' wel afkunnen. Dat zou een fatale onderschatting zijn van de mogelijkheden van fascisme.

Uitgangspunt voor de verbreding van antifascistische strijd is dat samenwerking met andere organisaties en bewegingen niet mag leiden tot versmalling van de actieradius. Voor de verschillende actieterreinen zal nagegaan moeten worden welke specifieke mogelijkheden er zijn voor verbreding van de samenwerking. Het tegelijkertijd vasthouden aan een oriëntatie gericht op verbreding van de samenwerking en een oriëntatie gericht op verruiming van de actieradius vereist nogal wat manoeuvreerkunst.

Verbreding van de antifascistische strijd zal namelijk niet zonder moeilijkheden tot stand komen en brengt ongetwijfeld risico's met zich mee. Verbreding kan bijvoorbeeld leiden tot verarming van de antifascistische strijd, wanneer antifascisme-comités (terwille van de samenwerking met politieke partijen in de strijd voor verbod van de Centrumpartij) zouden nalaten discriminatiebevorderende maatregelen, waar diezelfde partijen voor verantwoordelijk zijn, scherp te bestrijden (zoals spreidingsbeleid).

Meer in het algemeen kan het streven naar brede samenwerking op één van de actieterreinen ertoe leiden dat andere actieterreinen minder prioriteit krijgen (risico van verarming en oppervlakkigheid). Omgekeerd kan echter het ontwikkelen van initiatieven op alle relevante actieterreinen zodanig gevoerd worden, dat verbreding van samenwerkingsverbanden geblokkeerd wordt (risico van isolement). Dergelijke risico's kan men alleen definitief vermijden wanneer men terugvalt in oude en bekende actie-routines, die zich beperken tot het (al of niet fel) reageren op initiatieven van Centrumpartij en andere gelijksoortige clubs. Maar het is zo langzamerhand wel duidelijk dat met een dergelijke afwachtende opstelling (de reductie van antifascisme tot 'waakzaamheid') het fascisme niet tegengehouden zal worden.

Noten

1. Met dank aan de leden van het antifascisme-comité aan de Vrije Universiteit voor kritisch commentaar op een eerste versie van deze tekst. In het bijzonder Jan Erik Dubbelman zijn we erkentelijk voor zijn suggesties.
2. In liberale kringen overheerste de mening dat fascisme een culturele regressie was, die eerder te maken had met de toenemende democratisering van de samenleving (algemeen kiesrecht) dan met de economische crisis.
   Tegen zulk soort opvattingen richtte Horkheimer zijn beroemde uitspraak: 'Wie niet over het kapitalisme wil praten, doet er beter aan ook niet over het fascisme te praten.' (Die Juden in Europa, 1939.) Een bekende studie naar de rol en houding van de Duitse kerken t.a.v. het fascisme is die van Karlheinz Deschner: Abermals krähte der Hahn (1972).
3. De lijn van het sociaal-fascisme was gebaseerd op de veronderstelling dat het kapitalisme onvermijdelijk uitloopt op een fascistische heerschappij van de bourgeoisie daarbij gesteund door de integratie van de sociaal-democratie in de staat. Deze lijn was in het begin van de jaren dertig typerend voor de communistische beweging, ook in Nederland. In dezelfde periode richtte de SDAP en NVV gezamenlijk een bureau op voor 'Actie en Propaganda tegen Communisme en Fascisme' (o.l.v. Meyer Sluyser), die een blad uitgaf: 'Vrijheid, Arbeid, Brood' (zie Ger Harmsen, 'Kommunistiese vakbewegingspolitiek tussen de wereldoorlogen', in: Te Elfder Ure, nr. 12, p. 365).
   Maar ook buiten de sociaal-democratie bestond de neiging om fascisme en communisme als één pot nat te beschouwen. Een voorbeeld is de door Schermerhorn en Geyl opgerichte beweging 'Eenheid door democratie' (zie Anet Bleich, Max van Weezel: 'Ga dan zelf naar Siberië!!!', Amsterdam, 1978, p. 23; en: A. Mellink: 'Het Comité van Waakzaamheid na veertig jaar', in: Jaarboek voor de Geschiedenis van Socialisme en Arbeidersbeweging in Nederland, 1977, pag. 37 e.v.).
4. Dimitrof tijdens het 7e wereldcongres van de communistische internationale (2 augustus 1935): 'Het aan de macht gekomen fascisme is de openlijke terroristische dictatuur van de meest reactionaire, meest chauvinistische, meest imperialistische elementen van het financieringskapitaal.' Uit: Eenheid tegen het Fascisme, Dimitrof (Amsterdam, 1938, p. 7).
   Over de houding ten aanzien van de democratie schrijft hij: '(Wij zullen) iedere duimbreed van de democratische veroveringen verdedigen, die de arbeidersklasse in jarenlange hardnekkige strijd heeft bevochten, en zullen (...) op besliste wijze voor uitbreiding daarvan vechten' (idem, p. 97). Pas toen het fascisme dus al aan de macht gekomen was en er dus nauwelijks nog ruimte bestond voor het creëren van een eenheidsfront, pas toen werd binnen de Komintern de ideologische ruimte wat vergroot. Voor een kort overzicht van deze ontwikkelingen in de Komintern zie bijvoorbeeld Martin Kitchen, Fascisme (Het Wereldvenster, 1977), hoofdstuk I.
5. De analyse van Theweleit laat onder meer zien van hoe groot belang deze straatterreur geweest is voor de latere staatsterreur van het fascisme aan de macht. K. Theweleit, Männerphantasien, 1980.
6. De Italiaanse communistische leider Bordiga heeft een belangrijk aandeel gehad in het officiële standpunt van de 5e Komintern in 1924. Deze stellingname hield in dat fascisme werd beschouwd als één van de klassieke vormen van de contra-revolutie ten tijde van het ineenstortende kapitalisme. Fascisme en sociaal-democratie zijn in deze visie de twee zijden van één en hetzelfde instrument van de kapitalistische dictatuur. In de strijd tegen het fascisme kan de sociaal-democratie volgens deze optiek dus nooit een bondgenoot zijn van het strijdende proletariaat. Fascisme werd dus beschouwd als de noodzakelijk laatste fase van het kapitalisme voor de overgang naar het socialisme. In Duitsland werd deze stellingname vooral verdedigd door Thaelmann en met name bestreden door Clara Zetkin, in Italië werd dit officiële standpunt vooral bestreden door Gramsci. Tot in 1932 werd de samenwerking met de sociaal-democraten geblokkeerd door deze theorie van de 'twee-handen-op-één-buik'. Helaas vond men elkaar soms pas in de concentratiekampen.
7. Zie voor de Duitse situatie: 'Gruppenexperiment. Ein Studienbericht' (1955). Hierin werd onder meer door Adorno onderzoek gedaan naar de karakteristieke wijzen waarop in Duitsland het verleden verwerkt werd, naar de rol die de politieke ideologie daarbij vervulde en met name ook naar de ideologische doorwerking van de fascistische periode in de naoorlogse

tijd. Het deelonderzoek van Adorno draagt wat dit laatste betreft de veelzeggende titel 'Schuld und Abwehr'. (Dit deelonderzoek is apart verschenen bij Suhrkamp: Theodor W. Adorno, Gesammelte Schriften deel 9, 1975.)

8. Horkheimer, Lehren aus dem Faschismus (1950), uit: Gesellschaft im Übergang (1972), p. 56: 'Iedereen die contacten met de Nazi's gehad had, kon zijn 'zuiverings'-proces versnellen, een straf van enkele duizenden waardeloze marken betalen en prompt zijn oude positie weer innemen. Slechts weinigen van hen die indertijd genoeg morele kracht hadden gehad hun leven op het spel te zetten door zich tegen de partij (NSDAP) te verzetten, hebben nu regeringsposten of academische posities.'
9. In dit verband kan ook gewezen worden op een recent onderzoek in West-Duitsland door het SINUS-Instituut naar rechts-extremistische opvattingen onder de bevolking. 13%, oftewel 5 miljoen mensen, bleek een dergelijk extreem-rechts wereldbeeld te hebben.
10. Zie ook Laclau, die de gelijkschakeling van fascisme met autoritaire regimes vooral verklaart vanuit de ervaring met fascisme als bezettingsmacht. E. Laclau, Politics and Ideology in marxist theory, 1977, p. 88.
11. Dit fascismebeeld in de publieke opinie correspondeert met bepaalde historisch-beschrijvende fascisme-theorieën. Een belangrijke auteur in deze traditie is Ernst Nolte, 'Der Faschismus in seine Epoche', 1963.
12. Eén van de bekendste politiek-theoretische uiteenzettingen in deze richting van na de oorlog is van Hannah Ahrendt: 'The origins of totalitarianism', 1951. De Amerikaanse politicologische traditie bevat talloze uiteenzettingen in deze richting. We noemen bij wijze van voorbeeld: C. J. Friedrich, Z. K. Brezinski: 'Totalitarian Dictatorship and Autocracy', 1956. Ook in andere disciplines hebben vergelijkbare publikaties een belangrijke rol gespeeld. Op het terrein van de fiolosofie K. Popper, 'The open society and its ennemies', 1945. En op het terrein van de sociale psychologie M. Rokeach, 'The open and closed mind', 1960. Een overzicht van dergelijke theorieën is te vinden in K. D. Bracher, 'Zeitgeschichtliche Kontroversen um Faschismus, Totalitarismus, Demokratie' (München, 1976).
13. We denken hierbij niet alleen aan het onder de stoflaag te voorschijn halen van het fascismeonderzoek dat door de Frankfurter Schule werd verricht (Horkheimer, Adorno, Marcuse) en de theorieën van Wilhelm Reich, maar ook aan meer recente door feminisme geïnitieerd onderzoek (Macciocchi) en de herontdekking van de werken van Gramsci en het mede daardoor geïnspireerde onderzoek (Poulantzas, Laclau).
14. Zie bijvoorbeeld de bijdragen van Dietrich Eichholz en Rudy Koopmans in 'Fascisme Toen en Nu' (1979).
15. Poulantzas: Fascism and Dictatorship (Londen, 1974).
16. Maria A. Macciocchi: Vrouwen en Fascisme (1977); Klaus Theweleit: Männerphantasien (1980); Susan Griffin: Pornography and Silence (1981).
17. O.a. te vinden bij Aik Meuse: 'Fascisme en antifascisme, een verkenning' (in: Anne Frankstichting, Oud en nieuw fascisme, 1981, pp. 22-27).
18. De met een dergelijke opvatting samenhangende politieke praktijk vindt zijn extreme consequentie in het optreden van bijv. de Rode Brigade in Italië en de RAF in West-Duitsland.
19. De pretenties blijven beperkt omdat onze theoretische uitgangspunten zich vooralsnog negatief laten omschrijven: tegen elke vorm van reductie, waarbij fascisme herleid wordt tot één enkele tegenstelling. Een fascisme-theorie dient de ruimte te creëren om fascisme op te vatten als een specifieke articulatie van verschillende tegenstellingen. Dat kan alleen wanneer men waakzaam is tegen economisme, psychologisme en andere vormen van historicisme.
Bij de ontwikkeling van deze aanzetten voor een fascisme-theorie hebben we natuurlijk wel gebruik gemaakt van uit verschillende onderzoekstradities naar voren komende noties.
20. De stelling, dat vormgeving en transformatie van angstgevoelens primaire kenmerken zijn van de dynamiek van het fascisme steunt o.a. op het onderzoek van Klaus Theweleit: 'Männerphantasien', 1980. Hij analyseert daarin het perpetuüm mobile-achtige karakter van de projectie van individuele en collectieve angstgevoelens op een externe vijand (de jood, de communist, de vrouw, etc.), en de daaruit resulterende oneindige drang naar geweld bij fascistische mannen van 'het eerste uur'. Susan Griffin beschrijft in haar 'Pornography and Silence' (1981) deze geweldsdynamiek vooral als een cultureel fenomeen, dat betrekking heeft op specifiek westerse, patriarchale organisatie van de seksualiteit.
21. De in deze stappen ontwikkelde kenmerken zijn duidelijk terug te vinden in de ideologie van

de Centrumpartij. Zie: H. van den Berg, 'Neofascisme: de Centrumpartij'. (In: Amsterdams initiatief tegen fascisme, racisme en antisemitisme: 'Geef fascisme geen kans', 1982, pp. 17-20).

22. Laclau wijst in dit verband op de cruciale betekenis van het feit, dat fascisme mensen aanspreekt als volk, als 'underdog'. Daarmee betreedt het fascisme het terrein van de nationaal-democratische strijd (of in termen van Laclau: 'the popular-democratic struggle'), die uitdrukking is van de tegenstelling tussen 'het volk' en 'het blok aan de macht'. Zowel reformistische als revolutionaire delen van de arbeidersbeweging hebben lang niet altijd onderkend dat hier sprake is van een specifiek strijdterrein.
Het gevolg is dat men dit terrein ter rechterzijde van de klassenstrijd laat liggen (links-sektarisme) of dat men zich op dit terrein laat invoegen in een liberale ideologie en daarmee de klassenstrijd inperkt tot strijd tussen pressiegroepen (rechtsopportunisme). Een hegemoniale politiek van de arbeidersbeweging veronderstelt volgens Laclau een articulatie van klassenstrijd en nationaal-democratische strijd. Zie E. Laclau: 'Politics and Ideology in Marxist Theory'. 1977, pp. 81-143.
23. In dit opzicht is het beroemde gedicht van Martin Niemöller een trefzekere aanduiding van deze dynamiek: 'Toen de Nazi's de communisten haalden heb ik gezwegen, want ik was geen communist. Toen ze de sociaal-democraten gevangen namen heb ik gezwegen; want ik was geen sociaal-democraat. Toen ze de katholieken haalden heb ik niet geprotesteerd, want ik was geen katholiek. Toen ze mij haalden was er niemand meer die protesteren kon.'
24. Zie o.a. Marja Vuijsje: 'Fascisme steunt op seksisme'. (In: Amsterdams Initiatief tegen fascisme, racisme en antisemitisme: 'Geef fascisme geen kans', 1982, pp. 35-39).
25. In deze stellingen maken we dus niet alleen een onderscheid tussen fascisme en racisme, maar ook tussen de verschillende vormen van racisme. Op het belang van een dergelijke differentiatie is m.n. gewezen door G. Ben-Tovim: 'The struggle against racism' (in: Marxism Today, juli 1978, pp. 203-214). Het door ons gehanteerde onderscheid tussen politiek georganiseerd racisme (zoals dat tot uiting kan komen in fascistische partijen), institutioneel racisme en ideologisch racisme is aan dit artikel ontleend.

Deze verzorgingsstaat is de onze niet!?

Het linkse onbehagen over de verzorgingsstaat in crisis.*

Michael Krätke

'Van de twee dieven: de kapitalistische dief en de staatsdief, geven wij de voorkeur aan de staatsdief'. (Paul Lafargue op het congres van de SFIO in Nîmes, februari 1910.)

'Acht u de arbeidersklasse werkelijk niet in staat om het gebruik van miljoenen en miljarden die geaccumuleerd zijn in de fondsen te controleren?' (Jean Jaurés op hetzelfde congres.)

Linkse radeloosheid in de crisis van de verzorgingsstaat

Als men de retoriek van de publieke opinie moet geloven, dan bevindt de verzorgingsstaat zich al in een crisis zolang hij bestaat. Niets leek in de jaren vijftig en zestig zo snel bereikt en zo vaak overschreden als de veelbezongen 'grenzen van de verzorgingsstaat'. Hoe dat ook zij, de crisis die al zo lang werd aangekondigd schijnt nu toch eindelijk over de westerse verzorgingsstaat gekomen te zijn, zij het zeer sluipend.

De sociaal-democratie in de klem

Het terugdraaien van de ontwikkeling van de welvaartsstaat van de naoorlogse periode lijkt nu pas goed in gang te zijn gezet. En voorzover de sociaal-democratische partijen nog regeren of meeregeren doen zij eraan mee. Voor sociaal-democratische ministers was dat een 'noodzaak', waarin zij zich als 'staatslieden' moesten schikken. Maar voor de sociaal-democratie als sociale hervormingsbeweging leidde dit tot een identiteitscrisis. Deze werd veroorzaakt door een dubbel afscheid. Een afscheid van de politiek van volledige werkgelegenheid (of beter gezegd: van het langdurige ongeschokte vertrouwen daarin) en een afscheid van de door de staat georganiseerde en gegarandeerde sociale zekerheid en welvaart voor iedereen.

De sociaal-democratie heeft — afgezien van Zweden — de verzorgingsstaat niet uitgevonden en niet gemaakt. Zij heeft wel deelgenomen aan zijn op- en uitbouw, maar zij deed dit zelden in concipiërende zin. Meestal vervulde de so-

ciaal-democratie de rol van loyale oppositie, die niet principieel iets anders eist, maar alleen verlangt dat wat op zichzelf al goed is, nog beter, rationeler, sneller en omvattender wordt opgebouwd. Als anti-kapitalistische beweging van loonafhankelijken was de sociaal-democratie er praktisch van overtuigd dat zij er in zou kunnen slagen om de monarchistische politiestaat te bewegen tot een sociale politiek. Zij meende zelfs dat zij hierin goeddeels geslaagd was.

De staat zou zich volgens de sociaal-democraten moeten veranderen in een vaderlijke helper en beschermer van de loonarbeiders. De democratische rechtsstaat zou stap voor stap met meer 'sociale inhoud' gevuld moeten worden. Volgens de ideologie van de 'verzorgingsstaat' moest deze sociale inhoud uiteindelijk resultaren in een anti-kapitalistische strekking. Op deze wijze zou de burgerlijke staat zich tenslotte ook moeten verzekeren van de loyaliteit van de sociaal-democratische arbeidersbeweging.[1]

De sociaal-democratie was bereid om met de vermeende verzorgingsstaat in de rug zelf als regeringspartij verantwoordelijkheid te nemen voor de sociale activiteiten van de burgerlijke staat. Zij was maar al te graag bereid tot het historisch compromis, dat nu aan zijn eind gekomen lijkt te zijn. Bijna twee decennia lang werd de grondslag van dit compromis gevormd door het geloof dat een volledige werkgelegenheid en permanent stijgende individuele reële lonen in een kapitalistische economie twee dingen mogelijk zouden maken. Ten eerste dat hierdoor de traditionele sociale problemen van de loonafhankelijke bevolking gereduceerd zouden worden tot rest- en randproblemen. Ten tweede dat deze problemen steeds meer gecompenseerd zouden worden door georganiseerde staatshulp.[2]

Dit geloof is nu geschokt. De verdere uitbouw van de verzorgingsstaat is geen regelrecht effect meer van de 'groeidividenden'. En de sociaal-democratie zit in de val. Zij kan niet vooruit zoals voorheen en zij kan niet meer terug. Want de sociaal-democratie kan het zich als *staatspartij* niet meer veroorloven terug te gaan naar de nul-som-strategie van de klassenstrijd; zij zou haar maatschappijpolitieke opvatting moeten opgeven van een aan banden gelegd, geciviliseerd 'welvaartskapitalisme'. De sociaal-democratie kan het zich als *als sociale hervormingsbeweging* echter ook niet permitteren om door een botte bezuinigingspolitiek 'schoon schip' te maken — daarmee zou zij in tegenstelling komen te staan met de waarde-opvattingen van haar eigen sociale basis.

In dit dilemma versteent de sociaal-democratie tot een starre defensieve politiek zonder perspectief. Zij probeert volgens de logica van het 'kleinste kwaad' steeds te redden wat er te redden valt.

Socialistisch links tussen verdediging en aanval

Voor een vergelijkbaar dilemma staat 'niet-sociaal-democratisch links'. In de verzorgingsstaat hebben socialisten en communisten in de regel niet geloofd. En met het 'gehumaniseerde' kapitalisme van de welvaartsstaat konden zij zich

niet identificeren. Dit links voelt zich aan de ene kant verplicht tot loyaliteit tegenover de arbeidersklasse die door de verzorgingsstaat een sociale bestaansgarantie krijgt. Links moet rekening houden met het historisch proces waarin de loonarbeiders van 'virtuele pauper' werd gepromoveerd tot lid en cliënt van de verzorgingsstaat. De status van premiebetaler en uitkeringsgerechtigde heeft in de 'morele economie' van de arbeidersklasse sporen nagelaten — en socialistisch links kan hieraan moeilijk zomaar voorbij gaan.

Sociale voorzieningen worden, tenminste in kringen van de 'stabiele' arbeidersklasse, beschouwd als verworven rechten. De sociale transfers van de overheid en vooral de transferbetalingen van de sociale verzekeringen worden opgevat als bestanddeel van het loon, waarop iedereen recht heeft die loonarbeid verricht of verricht heeft. Voorzover de sociale voorzieningen van de staat en de daarvoor noodzakelijke openbare instellingen algemeen toegankelijk zijn en hun nut niet dubieus is, worden ze waargenomen als een maatschappelijk bezit. Ook de relatieve armoede van deze voorzienigen wordt ervaren als een deel van de eigen relatief armoedige sociale situatie. De relatieve sociale zekerheid die de verzorgingsstaat biedt, vormt de bijna vanzelfsprekende vooronderstelling van de individuele levensplanning. Zij verandert de proletariër, die van de hand in de tand leefde, in een permanente bestaansonzekerheid, in een op langere termijn rationeel plannende burger.

Men hoeft zich binnen links niet met deze houdingen te identificeren, om er hoe dan ook — hoe respectloos ook — rekening mee te houden. Binnen links leeft sterk het gevoel dat men juist aan de slachtoffers van de burgerlijke maatschappij een ondersteuning verschuldigd is die uitgaat boven de belofte van een beter leven aan gene zijde van het kapitalisme. In de verzorgingsstaat krijgen de vernederden en onderdrukten, beledigden en gekwetsten tenminste nog enige hulp. Vanuit een links gezichtspunt lijkt deze staatssteun altijd nog te verkiezen boven kerkelijke caritas of particuliere, op commerciële leest geschoeide liefdadigheid. Daarom is het ook voor de niet-sociaal-democratische delen van links moeilijk om de burgerlijke verzorgingsstaat niet te verdedigen tegen zijn dreigende afbraak.

Aan de andere kant is juist socialistisch-links zich zeer bewust van het integratievermogen van de verzorgingsstaat. De verzorgingsstaat heeft immers niet alleen het klassieke proletariaat, maar ook een reeks van quasi-proletariaten met succes vervreemd van hun 'emancipatorische roeping'.

De verzorgingsstaat dekt een aantal van de voornaamste risico's van het proletarisch bestaan. Hij maakt daarmee het loonarbeidersbestaan meer acceptabel en verzwakt een hele reeks oudere motieven om tegen het loonsysteem in opstand te komen. Deze rebellie wordt omgezet in een principiële bereidheid tot onderhandelingen en compromissen. De verzorgingsstaat verdiept de interne sociale differentiatie van de arbeidersklasse en creëert extra status- en in-

komensverschillen onder zijn cliënten. Dat verhoogt de carrièreverwachtingen, vergroot de angst voor sociale deklassering en verscherpt de concurrentie binnen de arbeidersklasse. Het bevordert ook de afzondering van sub-proletarische groepen en verschuift probleemgevallen massaal naar door de staat ingerichte randzones van de burgerlijke maatschappij. De verzorgingsstaat perfectioneert tenslotte een instrumentarium van sociale controle over 'a-socialen' en 'outsiders' van de burgerlijke maatschappij. Dit dient zowel tot het disciplineren van de stabiele loonafhankelijke bevolking als tot het voor de burgerlijke maatschappij onschadelijk maken van de toch al hulpbehoevende randgroepen.

Daarom valt het links zo zwaar de bestaande verzorgingsstaat te verdedigen. Daarom is links ook geneigd een rationele kern te erkennen in de conservatieve en reactionaire kritiek op de verzorgingsstaat.

Naar een socialistische sociale politiek?

Het is voor links tegenwoordig een ondankbare taak om de verzorgingsstaat tegen sociale afbraak te verdedigen. Voor sociaal-democratich links dreigt het verlies van elk hervormingsperspectief; voor niet-sociaal-democratisch links dreigt juist het verlies van het socialistisch perspectief van hun politiek. Het is niet voor niets dat rechts boosaardig spreekt over een 'links conservatisme' met betrekking tot de verzorgingsstaat. Om niet met een gespleten bewustzijn iets te verdedigen wat zij juist in haar huidige vorm niet kan accepteren, moet links proberen helderheid te verschaffen over de vraag wat zij van de huidige verzorgingsstaat waard vindt om te behouden in de zin van haar eigen democratische en socialistische doel- en waardeopvatting.[3]

Hoe democratisch en socialistisch is de huidige verzorgingsstaat? Wat is hiervan bruikbaar als element van een ander systeem van sociale zekerheid? Wat moet er fundamenteel worden veranderd? Welk nieuw systeem stelt men voor? Hoe kan men het sociale zekerheidssysteem 'ontstatelijken' en emanciperen van de kapitalistische economie? En hoe kan men dit bewerkstelligen, dat wil ook zeggen: met wie en tegen wie?

Men heeft nog geen socialistische positie in de sociale politiek wanneer men de bestaande verzorgingsstaat verdedigt en ook niet door te beweren dat een ander, socialistisch ontwikkelingsperspectief voor het 'welvaartskapitalisme' mogelijk is.

Het opsommen van de negatieve effecten van de huidige verzorgingsstaat is slechts een eerste stap in de juiste richting. Maar het is niet voldoende om een lijst aan te leggen van de bedoelde en onbedoelde effecten van de verzorgingsstaat die een socialist niet kan willen: stigmatiseringen, sociale discriminatie, bureaucratische heerschappij, verspilling van tijd, geld en arbeidskracht, marginalisering en gettovorming.

Een moeilijkheid bij de verdere stappen is, dat er nauwelijks voorbeelden en historische of actuele aanknopingspunten zijn. De sociale politiek van de staten in de landen van het 'reële socialisme' is hiervoor nauwelijks geschikt. En de enkele voorbeelden voor socialistische sociale politiek in grote Europese steden tussen de wereldoorlogen zijn het slachtoffer geworden van een collectief verdringingsproces.[4]

De op het eerste gezicht aantrekkelijke alternatieven die de sociale bureaucratieën zelf naar voren brengen blijken bij nader inzien minstens voor een deel ook ontlastingsstrategieën te zijn van die bureaucratieën zelf. Dat geldt bijvoorbeeld voor het idee sociale voorzieningen over te laten aan het 'do-it-yourself' van de burgers in zelfgeorganiseerde 'kleine netwerken' van vrijwillige hulpverleners. De sociale bureaucratieën proberen op deze wijze bijvoorbeeld om de behoefte aan ambulante sociale diensten in gedecentraliseerde sociale stations van zich af te wijzen.[5]

De lange mars van de sociaal-democratie door de instituties van de verzorgingsstaat

De georganiseerde arbeidersbeweging stond lange tijd wantrouwend en afwijzend tegenover de door de staat gevoerde sociale politiek. Het verzet tegen wat later de verzorgingsstaat zou worden stond in scherp contrast tot het gelamenteer in diezelfde tijd over het 'socialisme' dat de burgerlijke orde opgedrongen zou worden door sociale verzekeringen en openbare sociale en gezondheidsvoorzieningen. Deze beoordeling keert overigens terug in de overtuiging van veel socialisten. Ook zij meenden dat sociale voorzieningen en openbare gezondheidszorg vreemde eenden in de kapitalistische bijt zouden zijn en blijven.[6]

Dit aanvankelijke verzet tegen de verstatelijking van de sociale verzekeringen en voorzieningen lijkt een allang overwonnen historische vergissing te zijn, wanneer we kijken naar de opstelling van de huidige arbeidersbeweging in de Westeuropese landen. Zij heeft zich inmiddels vergaand geïdentificeerd met de verzorgingsstaat en verlangt op zijn best een hervorming van het stelsel, meestal echter slechts de uitbreiding ervan.

Vooral de angelsaksische arbeidersbeweging weerde zich tot aan de grote crisis van de jaren dertig zeer bewust tegen iedere vorm van staatshulp en door de staat georganiseerde voorzieningen. Nog in 1932 zeiden de Engelse en Amerikaanse vakbondsvertegenwoordigers: 'Leeuwen die je gekookt vlees geeft, brullen niet meer.' Zij verlangden van de staat in principe niets meer dan een effectieve arbeidsbescherming in de bedrijven. Als deze bescherming geregeld was, dan zou het verder hun eigen zaak zijn om te vechten voor een loonniveau, dat voldoende was voor de loonarbeiders en hun gezinnen. Dit loonni-

veau moest hun onafhankelijkheid garanderen van de aalmoezen van de staat in geval van ouderdom en ziekte. De verzorgingsstaat moest worden afgewezen, omdat het de onafhankelijkheid van de arbeidersorganisaties zou aantasten en de individuele loonarbeider zou onderwerpen aan een steeds verdergaande controle door beambten van de staat. Het was beter af te zien van een werklozenondersteuning door de staat en te vertrouwen op de georganiseerde zelfhulp via steunkassen van de vakbeweging, dan zich te laten registreren, controleren en bevoogden door de overheid.[7]

Toch werd de arbeidersbeweging binnen de verzorgingsstaat gelokt en gedwongen. Haar eigen steunkassen werden opgeheven, het bestaan ervan bemoeilijkt, onder staatstoezicht geplaatst. Tegelijkertijd bood de sociale verzekering via de staat een drievoudig voordeel. Ten eerste boden zij relatief zekere, door wetten vastgelegde sociale uitkeringen, die dikwijls de uitkeringen van de steunkassen van de vakbeweging overtroffen. Ten tweede werd de ondernemers de verplichting opgelegd tenminste een deel van de kosten voor de sociale verzekering van de arbeiders te betalen. En in de derde plaats was er sprake van een door de staat verleend 'zelfbeheer', dat ondanks de beperktheid ervan toch de kans bood direct invloed uit te oefenen op het stelsel van sociale verzekering. Dit laatste was bij sociale uitkeringen via de bedrijven helemaal niet mogelijk. En bij de steunkassen van de vakbeweging was controle eigenlijk alleen mogelijk voor kleine groepen, meestal beter betaalde arbeiders.

De georganiseerde arbeidersbeweging begon dus haar aandacht te richten op een hervorming van de haar opgedrongen sociale politiek van de staat. In de huidige hervormingseisen kunnen we nog de sporen terugvinden van het allang vergeten, spontane, door een gezond wantrouwen gedragen verzet tegen de opkomst van de verzorgingsstaat. De traditionele overtuiging was dat bescherming van de arbeiders voorrang heeft: het is beter de sociale kwalen van het proletarisch bestaan daar te bestrijden waar ze steeds opnieuw ontstaan (in het particuliere gebruik van de waar arbeidskracht door haar kopers), dan zich te verzekeren tegen de schade die hieruit voortvloeit. Deze 'traditionele' opvatting dringt afgezwakt door in de huidige eis: meer preventieve maatregelen bij de sociale en gezondheidsvoorzieningen. Zo komt ook in de oude — maar nog steeds actuele — eis naar volledig zelfbeheer van de arbeiders in de sociale verzekeringsinstellingen in de simpele overweging nog naar voren dat het er voor de loonafhankelijken in de burgerlijke maatschappij op aan komt dat zij de materiële voorwaarden voor mogelijk solidair handelen zelf moeten beheersen.

De normatieve zwakte van de socialistische sociale politiek

De linkse kritiek op de verzorgingsstaat kent een lange traditie. In marxistische beschouwingen over alternatieven in en voor de verzorgingsstaat is een van de

vooronderstellingen die zelden duidelijk wordt geëxpliciteerd: de overtuiging dat socialisten radicaal moeten wezen. Radicaal in die zin dat de sociale kwalen bij hun maatschappelijke wortel moeten worden aangepakt in plaats van symptomen te bestrijden of sociale probleemgevallen te isoleren, te beheren, te financieren en maatschappelijk onschadelijk te maken. Tot dit stilzwijgend radicalisme behoort ook nog een andere vooronderstelling. Namelijk de vooronderstelling dat een radicaal andere sociale politiek alleen gedragen kan worden door een proletarische klassenbeweging en qua doelstelling alleen een maatschappijveranderende socialistische politiek kan zijn. De dwang om een alternatief sociaal-politiek concept te rechtvaardigen als bijdrage tot een socialistische politiek is sterk. Maar even sterk als deze dwang is, zo onhelder en controvers zijn de normen die men hanteert voor zo'n socialistische politiek. De verwachtingen die men daarbij heeft lopen nogal uiteen. Zij variëren van de hoop dat socialistische eilandjes een voorbeeldwerking zullen hebben in de zee van het kapitalisme, tot aan de meer beperkte verwachting dat door socialistische sociale politiek het strijdvermogen van de loonarbeiders versterkt zal worden. In dit laatste geval gaat men ervan uit dat door een grotere collectieve loon-onafhankelijkheid de arbeidersklasse zou winnen aan collectief handelingsvermogen.

Traditionele marxistische kritiek

De marxistische kritiek op de verzorgingsstaat begon in de 'Neue Zeit' met een frontale aanval op de plannen van Bismarck voor een stelsel van sociale verzekering. Deze kritiek kan men als volgt samenvatten. Een sociale verzekering volgens de plannen van Bismarck zou volstrekt ontoereikend zijn om de economische onzekerheid en het in alle acute noodsituaties dreigende pauperisme voor de massa der loonarbeiders op te vangen. De sociale verzekering zou niet meer zijn dan een voorwendsel om de kosten van de armenzorg, die gedragen werden door de gemeentelijke overheden, af te wentelen op de loonarbeiders zelf. De geplande uitkeringen waren niet meer dan een 'aalmoes'.

Principieel gesproken was het een illusie om de specifieke proletarische bestaansrisico's te willen dekken via een verplichte verzekering van de loonarbeiders, zolang niet alle gevallen van onderbetaling en niet-verkoopbaarheid van de arbeidskracht meeverzekerd zouden zijn.[8] Dit laatste argument mondde consequent uit in de eis van verdere, aanvullende verzekeringen voor de loonarbeiders, d.w.z. uitbreiding van de ingevoerde verzekeringen. De vraag bleef onbeantwoord of een 'gecompleteerd' stelsel van sociale verzekeringen dan wel bij machte zou zijn om alle denkbare loondervingen plus de bijkomende herstel- en onderhoudskosten van de beschadigde arbeidskracht te compenseren.

Wat in deze discussie duidelijk ontbrak was 'sociologische fantasie'. Niemand kon of wilde zich voorstellen wat op den duur de gevolgen zouden zijn

van een gevestigde sociale verzekering voor de positie van de arbeidersklasse in het kapitalisme. Wat zou er gebeuren wanneer de burgerlijke staat zich actief en massief ging inmengen in de bepaling van de 'waarde van de waar arbeidskracht'? En wat betekende het wanneer een groot en groeiend deel van de reproduktie van de waar arbeidskracht door staatsingrijpen zou worden losgemaakt van de consumptie van waren die in de kapitalistische sector werden geproduceerd? Wat betekende het met andere woorden als een belangrijk deel van het inkomen van de arbeidersklasse de loonvorm verloor?

Honderd jaar geleden wilde en kon nog geen marxistisch intellectueel over deze vragen beginnen te speculeren. Zouden zij dit wel gedaan hebben, dan zou dit tenminste hebben kunnen verduidelijken welk een uitdaging de socialistische arbeidersbeweging tegemoet ging. Een uitdaging waar zij al dertig jaar later tamelijk radeloos en hulpeloos tegenover stond.

Marxisten argumenteerden in de richting van het invullen van de 'hiaten in de verzekering' in het vroege stelsel van sociale verzekering via de staat. De ervaren marxisten hadden juist op dit punt moeten zien dat zij afkoersten op een groeiende, tendentieel oppermachtige definitie-competentie van de staat over een toenemend bereik van 'noodzakelijke bestaansmiddelen' van de loonarbeiders.

De 'morele economie'

Juist de orthodoxe marxisten herhaalden onvermoeibaar dat het arbeidsloon volgens de eerste loonwet van Marx werd bepaald door een waarde, n.l. de 'waarde van de waar arbeidskracht'. De waarde van de arbeidskracht werd op haar beurt bepaald door twee componenten. Ten eerste door de hoeveelheid waren die als 'noodzakelijke bestaansmiddelen' voor loonarbeiders in de burgerlijke maatschappij maatschappelijke erkenning hebben gekregen. En ten tweede door de waarde van deze tot 'loongoederen' geworden waren.

De maatschappelijke bepaling van de loongoederen die als normaal en noodzakelijk worden erkend impliceert een 'historisch-moreel element'. Daarin spelen namelijk de maatschappelijke waardeoordelen mee van allen die deelnemen aan de koop en verkoop en het gebruik van de waar arbeidskracht. Het gaat hierbij om maatschappelijke waardeoordelen omtrent de bestaansmiddelen die de arbeiders 'toekomen' om hen een 'fatsoenlijk bestaan' te verzekeren. Deze bestaansmiddelen kunnen voedings-, genots-, ontspannings-, leer- of geneesmiddelen zijn.

Voorzover deze waardeoordelen overeenstemmen leggen zij een 'proletarische levensstandaard' vast. Deze levensstandaard ligt boven het pauperdom en duidelijk beneden een burgerlijk levensniveau, maar het kan gelijk liggen met het levensniveau van bepaalde sectoren van de middenklassen. Zolang de staat zich ertoe beperkt de arbeidsmarkt resp. de organisatie van op de arbeids-

markt georiënteerde belangen te reguleren, wordt deze levensstandaard vastgesteld in de vorm van een inkomensstandaard. De koopkracht van de loonarbeider wordt genormeerd. Maar de besteding van het inkomen op of buiten de warenmarkten blijft ongeregeld oftewel 'vrij'.[9] De burgerlijke maatschappij kent geen op klassen toegesneden consumptienormen. Waar alles privé-eigendom en bijna alles tot waar wordt, is ook alles te koop. Alle maatschappelijke rijkdom is voor iedereen op gelijke wijze te koop — voorzover hij/zij het kan betalen! Niemand wordt dus maatschappelijk uitgesloten van het verwerven van een gebruikswaarde; men wordt alleen van gebruikswaarden uitgesloten door de grens die de specifieke ruilwaarde van een goed oplegt aan de individuele koopkracht.

De waardebepaling van de waar arbeidskracht lijkt zich dus in een cirkel te bewegen: de hoogte van het normale loon van de arbeider zou bepaald worden door de 'noodzakelijke bestaansmiddelen', maar wat noodzakelijk is wordt bepaald door wat de loonarbeider kan betalen.

Door de sociale verzekering van staatswege wordt deze cirkel onderbroken door een formeel gesproken externe 'morele instantie'. Want daarmee begint de burgerlijke staat zich het recht toe te eigenen de levensstandaard van de arbeidersklasse te definiëren. De staat gebruikt deze definitie-competentie over de levensstandaard om steeds bredere terreinen van het arbeidersleven buiten het bedrijf te normeren, te reglementeren en volgens de consumptienormen die hij opstelt te controleren.

Door de sociale verzekering garandeert de staat niet alleen het overleven van de loonarbeiders en het loonafhankelijk gezin in bepaalde noodgevallen, maar verheft hem/haar ook boven het officiële pauperdom. Krachtens definitie van staatswege is de loonarbeider geen 'virtuele pauper' meer, zoals Marx beweerde. De loonarbeider wordt 'iets beters', zelfs al is hij/zij met de uitkeringen van de sociale verzekering geenszins beter af dan de pauper met de armenzorg. Want in een bij wet gedefinieerde noodsituatie geniet de loonarbeider een recht en geen genade: de sociale verzekering stigmatiseert niet, ervan profiteren is niet 'oneerzaam'.

Met de sociale verzekering grijpt de staat in op de bepaling van de hoogte van het loon en hij intervenieert ook in de besteding van het looninkomen. De staat verhoogt de loonkosten van de ondernemer en schrijft de loonarbeider een bepaalde spaardwang voor, ten behoeve van zichzelf en van andere loonarbeiders. In het kader van de verplichte ziekteverzekering bepaalt de staat ook wat 'gezondheid' is voor de arbeider resp. welke middelen 'noodzakelijk' zijn om deze gezondheid (d.w.z. verdere arbeidsbekwaamheid onder commando van het kapitaal) te herstellen. De staat bepaalt wanneer de 'ouderdomsrust' van de arbeider begint en op welk materieel niveau deze rust zich mag afspelen. De staat bepaalt inhoud zowel als vorm van de afhankelijkheid-van-loon,

waarin de loonarbeider zich gaat bevinden, zodra zijn/haar arbeidskracht onbruikbaar is geworden voor de kapitalistische produktie en dus onverkoopbaar is.

Met het ontstaan van de vrije waren- en vooral de vrije arbeidsmarkten werd de moraal door de staat uit de kapitalistische economie verbannen. Dank zij het staatsingrijpen keert 'de moraal' terug in de kapitalistische economie. Een belangrijk deel van het leven van de loonarbeider wordt niet meer geregeld door de schijnbaar natuurwetmatige marktverhoudingen, maar door ingrepen van de overheid, die alles behalve onzichtbaar te werk gaat.

De burgerlijke staat begon de behoeften van de loonarbeider te normeren buiten de markt om. Dat wil vooral zeggen: hij begon proletarische behoeften officieel te erkennen die door de particuliere ondernemers niet of tenminste niet algemeen werden erkend. Tegenover deze burgerlijke staat ontbraken juist in de sociaal-democratische arbeidersbeweging de criteria, aan de hand waarvan zij hem op de vingers kon kijken. Zoals dat ironisch genoeg in de geschiedenis het geval is, heeft de sociaal-democratie juist in de periode waarin zij het sterkst gestempeld werd door het 'marxistische' denken, nagelaten de 'morele economie' van de arbeidersklasse te keren tegen de door de staat gestelde normen voor een behoorlijk, toereikend leven van arbeiders. Door het geloof in de wetenschappelijkheid van het socialisme vergaten de socialisten de geheel onwetenschappelijke, maar voor de waardebepaling van de waar arbeidskracht ongehoord belangrijke morele economie van de onderste volksklassen. Omdat de arbeidersbeweging de verzorgingsstaat niet moreel wilde kritiseren, kreeg deze staat als een moreel instituut, dat normen opstelde voor consumptie en leven, al snel de overhand.

De volgroeide burgerlijke welvaartsstaat verzekerde tenslotte niet alleen verplicht de proletarische bestaansrisico's, maar bouwde en distribueerde woningen, legde huren vast, organiseerde gezondheidsvoorzieningen en sociale instellingen, gaf onderwijs en bedreef vormingswerk. Deze welvaartsstaat bepaalde daarom deze morele economie veel sterker dan de normatieve ideeën van de socialistische arbeidersbeweging. Zo zijn de op zich anti-liberale 'sociale grondrechten', zoals het recht op wonen, op arbeid, op onderwijs e.d., intussen een vast bestanddeel geworden van het politieke volksgeloof. Maar in de rechtsorde van de 'sociale rechtsstaat' leiden zij een schaduwbestaan. In de arbeidersklasse wordt de vraag in hoeverre de burgerlijke staat zijn globale opdracht nakomt deze niet-genormeerde en niet-gesanctioneerde rechten te garanderen, beoordeeld aan de hand van liberale en christelijke waarde-opvattingen van een individuele 'menselijke waardigheid' en een evenwichtige 'sociale rechtvaardigheid'.

Vijf benaderingen van de verzorgingsstaat

De marxistische traditie kent geen grondige onderzoekingen van het sociale verzekeringswezen of van de effecten van de instituties van de verzorgingsstaat op de situatie en de levenswijze van de arbeidersklasse. Laat staan dat er uitgewerkte analyses zijn van de welvaartsstaat, die er aanspraak op maakt zich overal om het wel en wee van zijn burgers te bekommeren en belooft voor hun welbevinden te zorgen.[10] De marxistische traditie kent wel globale kritiek op de verzorgingsstaat. Maar ook van deze kritiek kunnen socialisten vandaag de dag weinig normatieve oriëntatie verwachten voor een andere, socialistische sociale politiek. In een topologisch overzicht kunnen we minstens vijf benaderingen onderscheiden die tot op heden in de linkse kritiek op de verzorgingsstaat zijn ge(re)produceerd.

a. 'Verworvenheid van de arbeidersklasse'

De eerste benadering is, dat de instituties van de burgerlijke verzorgingsstaat worden opgevat als een 'verworvenheid' van de arbeidersklasse resp. van de arbeidersbeweging vóór die arbeidersklasse. Aan de verzorgingsstaat is voor de aanhangers van deze benadering dus datgene waardevol, wat de arbeidersbeweging zelf wilde en waarvoor zij in haar strijd offers gebracht heeft. Hierdoor is de positie van de arbeidersklasse verbeterd en zijn de machtsposities van de arbeidersbeweging versterkt. Deze verworvenheden kan de arbeidersbeweging dus ook niet zonder strijd weer opgeven; 'verworvenheden' dienen 'verdedigd' te worden.

Sociaal-politieke instituties zijn echter niet voor eens en altijd 'anti-kapitalistisch' of steunpunten voor een socialistische politiek, door het eenvoudige feit dat de arbeidersorganisaties ze gewild hebben en er daarom ook voor gevochten hebben. 'Verworvenheden' hebben een aanzienlijke symbolische waarde voor vriend en vijand; hierdoor blijft de herinnering aan de strijd van weleer levend. Maar het feit dat vroeger iets met veel offers werd bereikt is nog geen rechtvaardiging voor een vergelijkbare inzet daarvoor op dit moment. Dat geldt voor de militaire strijd, maar nog veel meer voor de politieke strijd.

Dat verworvenheden het ook waard zijn verdedigd te worden, dat is alleen plausibel voor degene die de klassenstrijd denkt als een nul-som-spel: wat de arbeidersklasse bereikt, komt steeds uitsluitend haar ten goede en schaadt de sociale tegenpartij, de kapitalistenklasse; wat zij daarvan weer verliest, verzwakt haar en versterkt de kapitalisten in gelijke mate. Volgens deze logica is alles wat de arbeidersklasse bereikt per se al goed en dit is voldoende gerechtvaardigd door het feit dat het de kapitalistenklasse schaadt. De inhoud van de verworven sociaal-politieke veranderingen wordt hiermee eigenlijk onbelangrijk. Wat telt is de overwinning; wat er daarbij praktisch voor de arbeiders uitkomt krijgt vooral betekenis als symbool van de overwinning.

Met uitzondering van een klein aantal centrale maatregelen (wettelijke regeling van arbeidsdag e.d.) is het spreken over de sociaal-politieke verworvenheden van de arbeidersbeweging een mythe. De socialistische arbeidersbeweging heeft de huidige verzorgingsstaat niet gewild. En zij heeft er vaker en harder tégen gestreden dan ervoor. Deze mythe vervult een legitimerende functie voor de arbeidersorganisaties en in het bijzonder voor hun politiek-administratieve elites. Zij kunnen met behulp van deze mythe iets wat zij niet gewild hebben en waarvoor zij niet gestreden hebben presenteren als hun eigen succes; zij kunnen de discrepantie tussen datgene wat zij wilden en wat zij bereikt hebben versluieren en zij kunnen het andere wat zij gewild hebben verdringen. De kritiek op de 'sociaal-politieke verworvenheden' van de arbeidersklasse beperkt zich consequent tot datgene wat nog niet bereikt is. Daaruit volgt de politieke les dat de bestaande 'verworvenheden' door verdere verworvenheden moeten worden afgerond.[11]

b. Omkoping en misleiding door de bourgeoisie

De vertegenwoordigers van de tweede benadering argumenteren precies tegenovergesteld. Voor hen is de verzorgingspolitiek van de overheid een door de bourgeoisie bewust geënsceneerde omkoping of misleiding van de arbeidersklasse. Het gaat hierbij helemaal niet meer om de inhoud van de sociale politiek van de staat. Beslissend zijn de motieven en bedoelingen van de bourgeoisie. Volgens deze bedoelingen kunnen de sociaal-politieke interventies van de klassenstaat niets anders zijn dan 'pijnstillende' middeltjes die de ellende verzachten zonder de ziekte te genezen.

Normatief gesproken is deze samenzweringstheorie uitermate hulpeloos. Het komt erop neer dat dezelfde sociale politiek goed zou zijn wanneer deze door de arbeidersbeweging van de bourgeoisie afgedwongen zou worden. Een andere, socialistische politiek wordt in feite niet voorgesteld. De representanten van deze stroming leven eigenlijk alleen met en van de zekerheid dat wanneer de vertegenwoordigers van de arbeidersklasse eenmaal aan de macht zijn, zij alleen al vanwege hun zuivere bedoelingen vanzelfsprekend een betere sociale politiek tot stand zouden brengen.[12]

c. Losgeld voor revolutiedreiging

De derde benadering staat tussen de beide eerstgenoemde in. Het is de oude 'losgeld'-stelling die oorspronkelijk vooral in dagelijkse journalistiek en politiek een rol speelde. Volgens deze benadering hebben de bourgeoisieën van de westerse verzorgingsstaten door gekregen dat zij door tijdig en flexibel toegeven aan de arbeidersbeweging de revolutionaire spits van deze beweging kunnen breken. Door materiële concessies te doen aan de loonarbeiders zouden zij in staat zijn hun eigen sociale bestaan veilig te stellen. In deze wijze van benade-

ring van het drama van de burgerlijke verzorgingsstaat nemen steeds weer de bourgeoisie en de arbeidersklasse als handelende personen deel. Hun perfecte samenspel is echter een schone mythe: de arbeidersbeweging oefent druk uit en dreigt met revolutionaire consequenties, terwijl de bourgeoisie op het juiste moment en precies zoveel toegeeft dat deze gevolgen uitblijven.

Als kritiek op de burgerlijke verzorgingsstaat deugt er van deze afpersingsgeschiedenis niet veel. De aanhangers van de losgeld-stelling kunnen het de arbeidersbeweging alleen maar kwalijk nemen dat zij zich ertoe leent het losgeld aan te nemen. De materiële verbeteringen voor de loonarbeiders als gevolg van de sociale overheidspolitiek hebben voor deze socialisten steeds een bittere bijsmaak. Aan het adres van de socialistische arbeidersbeweging wordt steeds het impliciete verwijt gericht dat zij zich de gewilde socialistische verandering van de maatschappij heeft laten afkopen. Deze kritiek kan men verscherpen of afzwakken al naar gelang men de materiële voordelen (het losgeld) die de sociale overheidspolitiek voor de arbeidersklasse met zich mee bracht als te hoog of te laag beschouwt. Daarbij let men vooral op de schade die de tegenstander de arbeidersbeweging daarop kon toebrengen omdat men haar met sociaal-politieke concessies liet ontsnappen.[13]

Het enige doel van socialistische politiek dat uit deze stelling is af te leiden is dat men bij de volgende gelegenheid meer moet eisen en verdergaande sociaal-politieke eisen moet stellen. Hierbij wordt impliciet de omvang van de materiële verliezen die de bourgeoisie lijdt tot maatstaf verheven van de sociaalpolitieke vooruitgang van de arbeidersbeweging. Hoe hoger de 'sociale lasten' voor de kapitalisten zijn, des te beter is dit voor de arbeidersklasse. Het beste zou dus een verzorgingsstaat zijn waarin de kapitalisten alleen voor de kosten opdraaien en waarvan alleen de arbeiders de baten hebben. Toegegeven, het levert een normatief criterium op voor socialistische politiek. Maar het is een extreem oppervlakkig en eenzijdig criterium. Het is oppervlakkig omdat het gereduceerd is tot de dimensie van geldstromen wat zelfs al voor de beoordeling van de zuivere lastenverdeling ontoereikend is. Het is eenzijdig omdat het gereduceerd is tot een verdelingsverhouding en dat is voor de machts- en heerschappijverhoudingen van de verzorgingsstaat op geen enkele wijze voldoende.

d. 'Functionele vereisten voor het kapitalistisch systeem'

De meeste marxisten zijn het er over eens dat de verstatelijkte sociale politiek — van de sociale verzekeringen tot aan de sociale voorzieningen van de overheid — op den duur functioneel noodzakelijk blijkt te zijn voor het kapitalistisch systeem. Zij hebben verschillende opvattingen over de vraag wélke noodzakelijke functies moeten worden toegeschreven aan de sociale overheidspolitiek met betrekking tot wélke elementen van het kapitalistisch systeem. Zij zijn

het er echter over eens dat de sociale overheidspolitiek noodzakelijk is om op den duur de menselijke arbeidskracht als waar en de kapitalistische loonarbeid als bestaansvorm van de belangrijkste 'werkende klasse' van de burgerlijke maatschappij in stand te houden.

Elke marxist die enigszins sociaal-wetenschappelijk is geïnformeerd doet zijn best om te ontkomen aan de valkuil van het functionalisme. Dat betekent vooral dat zij proberen de invoering en doorzetting van sociaal-politieke staatsinterventies alsmede de selectie en vormgeving van de sociaal-politieke instituties te verklaren als resultaat van concrete historische klassenstrijd.[11] Maar toch ontkomen ook de meest uitgewerkte en methodisch doordachte analysepogingen niet aan de verleidingen van het functionalisme. Ook al worden de functies van de sociale politiek geanalyseerd vanuit het uitgangspunt van de specifieke structuurproblemen van de loonarbeid, dan worden zij toch vaak als functies voor het kapitalisme als systeem beschouwd.

Het is ongetwijfeld waar dat een duurzame en stabiele sociale integratie van de loonarbeiders in de burgerlijke maatschappij en systeemintegratie van de loonarbeid in het kapitalisme noodzakelijk kunnen zijn voor de kapitalistische produktiewijze. Maar men kan hieruit niet zonder meer de conclusie trekken dat de sociale politiek van de staat juist deze functie ook 'betrouwbaar en zonder conflicten' vervult. Het is ook niet voldoende als men in het functionalistisch schema nog een beetje ruimte geeft aan de mogelijkheid van een conflict en aan een dysfunctionele sociale politiek. In deze 'aanvullingen' op de functionalistische systeembenadering worden dergelijke conflicten in de regel als 'structuurproblemen' verwezen naar het adres van de interventiestaat in actie. Deze staat en vooral zijn sociaal-wetenschappelijk geschoolde topambtenaren zouden er dan voor moeten zorgen dat de verschillende interventiestrategieën van de staat onderling verenigbaar blijven.[13] In een dergelijk analysekader zijn functionele conflicten, dysfunctionele sociale politiek en onverenigbare sociaal-politieke strategieën wel voorzien en te verdisconteren. Maar waar deze problemen vandaan komen, waarom en door wiens handelen blijft onbeantwoord.

Functionalistische analyses van de sociale politiek van de staat kunnen socialisten maar een zekerheid geven: alles wat socialisten sociaal-politiek doen is te vergeefs en het is in ieder geval voor een socialistische politiek contra-produktief. Want elke sociaal-politieke activiteit gehoorzaamt immers toch aan de 'functionele vereisten' van het kapitalisme.

De methodisch meer doordachte functionele analyses bieden tenminste nog de ruimte voor mogelijke discrepanties die zich tussen de 'vereisten van het kapitaal' en de 'vereisten van de arbeidersbeweging' voor kunnen doen. Maar dergelijke analyses bieden geen oriëntatie voor socialistische sociale politiek. Zij geven alleen een zeer algemeen en niet bijzonder origineel idee: men moet

zich niet bij voorbaat tot de 'functionele' maatregelen beperken en men zou zich niet het hoofd moeten breken over de oplossing van de compatibiliteitsproblemen van de overheidsbureaucratie.

e. Het dubbelkarakter van de verzorgingsstaat

Meer veelbelovend lijkt die andere traditionele variant van het marxistisch denken over de sociale politiek van de staat in het kapitalisme te zijn. Ik bedoel de traditie waarin de burgerlijke sociale en verzorgingsstaat wordt geanalyseerd als een tegenstrijdig geheel, met een 'dubbelkarakter' en interne conflicten en langdurige conflictuele ontwikkeling. Deze 'dialectische opvatting' van de verzorgingsstaat treft men aan in drie complementaire marxistische versies:

— in de eerste versie wordt de verzorgingsstaat gekarakteriseerd als een slagveld van klassenstrijd. Sommigen menen dat hun kritische taak al is volbracht zodra zij de verzorgingsstaat hebben omschreven als een strijdperk van klassenstrijd, waarop en waaromheen voortdurend met alle middelen gestreden wordt tussen de grote maatschappelijke klassen.
— anderen vatten de verzorgingsstaat bovendien zelf op als veroorzaker van specifieke crises en conflicten. In deze crisis-versie wordt de verzorgingsstaat zelf niet zozeer opgevat als iets dat tijdelijk problemen kan oplossen of afzwakken, maar als een instantie welke meer en steeds belangrijker sociale problemen oproept.
— velen hadden en hebben verder de neiging om de verzorgingsstaat anti-kapitalistische elementen en eigenschappen toe te schrijven. Hierdoor zou niet alleen het kapitalistisch systeem gedifferentieerd en duurzaam verzwakt worden, deze elementen zouden ook over de grenzen van dit systeem zelf uitwijzen. Een van de klassieke vertegenwoordigers van deze 'dialectische opvatting' stelde dat het conservatief-revolutionaire dubbelkarakter van alle sociale politiek in het kapitalisme juist hierin bestaat dat zij 'het kapitalisme stuksgewijze afbouwt en daardoor haar steeds overblijvende rest redt'.[16]

De eerste, *de slagveld-versie* heeft het voordeel dat socialisten van de marxistische school zich hiermee niet meer kunnen onttrekken aan de verwikkelingen in de sociale politiek. In de klassieke reformistische theorie van de verzorgingsstaat werd beweerd dat de sociale politiek het doel en de functie had om de klassentegenstellingen in de burgerlijke maatschappij af te zwakken en te pacificeren. Maar ook wanneer dit juist zou zijn, dan moeten socialisten zorgen dat ze erbij zijn, voorzover er proletarisch klassebelangen op het spel staan en hierdoor nieuwe confrontaties ontstaan — ook al zijn het aan banden gelegde confrontaties.[17] Deze versie gaat er vanuit dat de klassenstrijd in de sociale politiek met andere middelen wordt voortgezet, nl. met middelen die zijn aange-

past aan het verstatelijkte en in juridische vormen gegoten terrein. Wanneer dit juist is kan men ook zonder meer aannemen dat er in deze strijd geen definitieve, alles verzoenende oplossingen kunnen bestaan. En men kan er dan ook van uitgaan dat er ook geen onomkeerbare ontwikkelingen en geen onaantastbare verworvenheden zullen zijn voor een van de beide strijdende klassen. Men kan dan ook aannemen dat deze strijd een totale strijd zal zijn waarin het gaat om heerschappij en dat deze strijd daarom ook zal draaien om de ideeën, morele overtuigingen, de alledaagse ethiek en de 'morele economie' van de deelnemers.[18]

Maar wanneer men weet dat men de sociaal-politieke strijd niet uit de weg kan en mag gaan, wil dat nog niet zeggen dat men kan beoordelen wat dan steeds 'proletarische sociale politiek' is. In hoeverre is een 'socialistische sociale politiek' ook de beste 'proletarische' sociale politiek en is er wel een zinvolle 'proletarische' politiek op de verzorgingsstaat mogelijk? Waarin bestaat het kleinste gemeenschappelijke sociaal-politieke belang van alle loonarbeiders, waaruit bestaat hun sociaal-politieke 'algemene belang'? En hoe ziet men de 'sociaal-politieke toekomst' van de arbeidersbeweging?

De tweede, de *crisisversie*, legt de normatieve zwakte van de marxistische traditie pas goed bloot. Wanneer we er vanuit zouden gaan dat een aantal van de contra-produktieve en crisisvoortbrengende effecten die aan de verzorgingsstaat worden toegeschreven analytisch al voldoende zijn gevat, dan staan de socialisten toch nog voor het oude dilemma: wat doen we met de crises waarmee het kapitalisme ons opzadelt? Het reformistische voorstel om ons te gedragen als een goede arts aan het ziektebed van het kapitalisme was voor socialisten altijd al in het gunstigste geval een naïeve vorm van klassecollaboratie. Socialisten hielden hieraan vast, ook al konden zij de deelname van organisaties van de arbeidersbeweging aan 'stimulerende economische maatregelen' rechtvaardigen met het oog op de feitelijke, masale nood van de arbeidersklasse. Dit onbehagen is toegenomen, omdat intussen het geloof aan de heilzame, desillusionerende en radicaliserende gevolgen van massa-ellende fundamenteel is ondergraven.[19]

Maar het dilemma is hetzelfde. Enerzijds is de verzorgingsstaat in het kapitalisme niet 'crisisbestendig' te maken. Anderzijds moet men proberen de verzorgingsstaat enigermate financieel intact door een grotere conjuncturele crisis te loodsen, omdat hij voor een aanzienlijk deel van de loonafhankelijke bevolking een wezenlijk deel van hun bestaansvoorwaarden is. Het dilemma speelt ook wanneer het erom gaat de interne crisis van de verzorgingsstaat, de sociale problemen en de toenemende sociale kosten, die hij zelf oproept, te beheersen resp. hier weer greep op te krijgen. Naast het mogelijke legitimatieverlies voor de burgerlijke staat en het kapitalistische systeem gaat het steeds ook

om de — meestal proletarische — slachtoffers van de crisis. Wanneer men weet dat crises, ook die van de verzorgingsstaat in het kapitalisme, onvermijdelijk zijn, dan betekent dit nog niet dat men kan beoordelen of en inhoeverre men van dergelijke crises gebruik kan of mag maken.

En net zomin kan men uit het inzicht dat bepaalde crises van de verzorgingsstaat ook in het kapitalisme onvermijdelijk zijn al een oordeel afleiden over de vraag of en inhoeverre men aan een perfectionernig van de welvaartsstaat ook mag of moet meewerken. Het is juist dat de bestaande verzorgingsstaat niet alleen afzonderlijke 'sociale gevallen', maar een heel 'delinkwentenmilieu' met zich meebrengt en reproduceert — ook al is zijn aandeel hieraan moeilijk vast te stellen. Maar even onduidelijk is of men als socialist de contraproduktieve structuren van de verzorgingsstaat en daarmee de zelfdestructieve tendensen van het kapitalistische systeem mag of moet bestrijden. Het is zeer twijfelachtig geworden of socialisten de destructieve krachten die de burgerlijke maatschappij voortbrengt moeten bevorderen en moeten proberen om de zelfvernietiging van deze maatschappij te 'versnellen', d.w.z. haar crisis bevorderen. Het is niet moeilijk te begrijpen dat de socialistische positie tussen de extremen van een zuivere catastrofenpolitiek en een beter crisismanagement moet liggen. Maar het is minder eenvoudig om haar plaats tussen deze extremen op zo'n wijze aan te geven dat zij tegelijk plausibel en verbindend is.

Tenslotte de derde versie, die van het *conservatief-revolutionaire dubbelkarakter.* Hoe socialistisch is de verzorgingsstaat? Voor de meeste socialisten zou dat tegenwoordig geen retorische vraag meer mogen zijn. Maar voor vele prominente sociaal-wetenschappelijke waarnemers was de verzorgingsstaat toch een brisante mengeling van halfheden, half socialisme en half liberalisme. De legitimatiebehoefte van de sociaal-democraten en de denunciatiepoging van hun conservatieve tegenstander ontmoeten elkaar op het punt, dat zij beide de verzorgingsstaat als het begin van een socialistische transformatie van het kapitalisme etiketteerden.[20] Marxisten hebben in de opbouw van de verzorgingsstaat een 'socialisering' van het looninkomen, een 'collectivering' van de noodzakelijke bestaansmiddelen voor de loonarbeiders willen zien en een soort 'solidarisering' van de burgerlijke maatschappij. De staatssocialisten zagen de staatsinterventie als zodanig al als een eerste afbraak van het kapitalisme. Zowel de staatssocialisten als hun liberale tegenvoeters kwamen steeds in de verleiding om de sociale wetgeving van de overheid met Marx te interpreteren als een 'overwinning van het principe', nl. van het principe van de 'controle van de sociale produktie door sociaal in- en toezicht'. Dit zou kenmerkend zijn voor de 'politieke economie van de arbeidersklasse'.[21]

Ook socialisten in de marxistische traditie, die niet geneigd waren om meer dan een voorbijgaande, instrumentele waarde toe te kennen aan staatsin-

terventie voor een socialistische politiek, zagen in de opbouw van de welvaartsstaat toch een structuurverandering van het kapitalistisch systeem. Zij meenden dat hierdoor op den duur de heersende normen van de burgerlijke maatschappij ondergraven zouden worden en zo een vruchtbare bodem voor socialistische ideeën zou ontstaan. Over dit punt zijn de liberale critici en de socialistische verdedigers van de kapitalistische welvaartsstaat het eens.[22] Maar zij konden van het leven in de welvaartsstaat toch niet meer verwachten dan de verbreiding van het negatieve inzicht, dat het menselijk leven (of normatief: het individuele geluk) niet als private zaak te organiseren is.

Legitimatieproblemen van de verzorgingsstaat

Ook al stimuleert de welvaartsstaat geen 'anti-kapitalistisch' bewustzijn van de massa, dan kan zij toch de legitimatie van het kapitalistische systeem verzwakken. Want de verzorgingsstaat betekent niet minder dan een geïnstitutionaliseerd wantrouwen in de zelfregulerings- en zelfgenezingskrachten van kerninstituties van de burgerlijke maatschappij zoals de markt, het gezin, het private individu etc. De verzorgingsstaat stelt ook algemene normen voor het loonarbeidersbestaan, welke niet tot stand komen door de concurrentie van de kapitalen en van de loonarbeiders onderling (zelfs de 'georganiseerde' concurrentie van het kapitaal is hiertoe niet in staat). De verzorgingsstaat civiliseert het officiële pauperisme, biedt enige bescherming met tenminste tijdelijk opschuivende werking tegen de degradatie van de normale proletariër in het pauperisme. Zij maakt de risico's van het proletarisch bestaan overzichtelijk en calculeerbaar. Om Fr. Engels tegen te spreken: niet alleen de ellende, maar ook de onzekerheid van het proletarische bestaan neemt in de verzorgingsstaat af.

Maar het kader van de burgerlijke maatschappij wordt op geen enkele wijze aangetast door de middelen van de verzorgingsstaat: recht, geldtransfer, collectieve goederen en diensten, bureaucratische organisatie. Het kapitalisme wordt niet in 'legitimatiemoeilijkheden' gebracht door afzonderlijke verzekeringsverplichtingen, die de burgerlijke staat aan kopers en verkopers van de waar arbeidskracht oplegt, en ook niet door afzonderlijke sociale voorzieningen van de staat voor hulpbehoevenden. Dat ligt anders wanneer de sociale verzekering en sociale voorzieningen worden uitgebouwd tot een tendentieel omvattend systeem. Want de verzorgingsstaat beperkt niet alleen klassieke burgerlijke handelingsvrijheden. De verzorgingsstaat maakt tegelijkertijd ook onmiskenbaar duidelijk dat wanneer de materiële welvaart van de grote meerderheid van de bevolking op het spel staat, men niet kan vertrouwen op het rationele eigenbelang van het individu dat op eigen kracht zijn private geluk zoekt.

De burgerlijke staat mengt zich als verzorgingsstaat inderdaad massief in de individuele bestaansvoorzieningen van zijn vrije burgers in; hij bevoogt ze,

beperkt ze in hun private dispositievrijheid. Tegelijkertijd laat de staat ze steeds weer aan een vrije markt over, waarvan hij de vrijheid grotendeels definieert en garandeert. De verzorgingsstaat behandelt het grootste deel van zijn burgers welke hij in de sociale verzekeringsplicht neemt, als potentiële mislukkelingen, die hij in bescherming moet nemen tegen de onbedoelde gevolgen van hun formeel vrije handelingen. De interventies van de verzorgingsstaat brengen een ding duidelijk in het alledaagse bewustzijn: voor vele, juist door de staat officieel als noodzakelijk erkende levens-, genezings- en hulpmiddelen bestaat er voor de laagste klassen van de burgerlijke maatschappij geen markt. Hier springt de burgerlijke staat in. Hij stelt voor de massa van de bevolking levens- of overlevingskansen veilig of creëert ze, omdat deze massa hiervan is uitgesloten volgens het criterium van de 'koopkrachtige vraag'. En de burgerlijke staat maakt duidelijk dat het private kleine gezin, dat hij met geld, goede woorden en sociale voorzieningen steunt en beschermt, voor de massa van de bevolking steeds meer een door de staat bepaalde vorm van samenleven wordt; zowel als opvoedings- als verzorgingsinstituut wordt het gezin steeds meer door complementaire publieke instituties omringt.

De burgerlijke verzorgingsstaat ondergraaft het geloof aan de levensvatbaarheid van de instituties van de burgerlijke maatschappij die hij beschermt; hij stelt hun waarde tenminste bloot aan publieke twijfel. Daarom blijft de verzorgingsstaat steeds een ideologisch omstreden terrein. De burgerlijke staat kan zich als verzorgingsstaat niet meer losmaken uit zijn verstriktheid in de ideologische strijd om de 'markteconomie', 'het gezin', 'de vrijheid van het individu'. Zijn legitimatie wordt eveneens moeilijker te creëren en te bewaren. Want daarvoor is het niet meer voldoende dat hij handelt in overeenstemming met de wetten of zijn eigen handelingen onderschikt aan de concurrentievrijheid van de private mensen. Het is ook nodig dat de staat zijn burgers een 'goed leven' garandeert. De staat heeft daarbij het voordeel dat hij zelf direct betrokken is in de normering van de standaard voor het 'goede leven' voor iedereen in de burgerlijke maatschappij.[23]

De burgerlijke welvaartsstaat verheft dus de naaktheid van het kapitalisme en de zorg voor zijn slachtoffers tot aangelegenheid van de publieke moraal. Tegenover zo'n staat krijgen de socialisten de kans om de morele economie van de laagste volksklassen te beïnvloeden en tot gelding te brengen. Dat veronderstelt wel dat socialisten de tegenspraken in deze morele economie kennen en weten te benutten voor de verspreiding van 'proletarische' waarden.

De programmatische zwakte van de linkse kritiek op de verzorgingsstaat

Orthodoxe marxisten waren en zijn van mening dat een 'ware' sociale politiek

waarin de staat de rol van wereldlijke arm van de nivellerende sociale gerechtigheid zou moeten spelen, in het kapitalisme onmogelijk en in het socialisme overbodig is.[24] Zij hadden en hebben gelijk, voorzover het niet de bedoeling was van de in de staat geïnstitutionaliseerde sociale politiek om de structuur van het kapitalistische systeem te veranderen. Het ging erom de burgerlijke staat en het loonsysteem voor de massa van de loonarbeiders meer acceptabel te maken, maar zij hadden en hebben ook ongelijk. Want de verzorgingsstaat veranderde inderdaad de loonarbeiderstatus.

De verzorgingsstaat kent aan elke arbeider een recht op leven en levensonderhoud toe en garandeert dit, en dit is met zijn 'vrijheid' als loonarbeider eigenlijk onverenigbaar. De verzorgingsstaat kent tendentieel aan elk menselijk leven een waarde toe, d.w.z. maakt een plaats aan de rand van de warenwereld vrij en dwingt hiervoor ook maatschappelijke erkenning af. De waarde is tendentieel losgemaakt van de bruikbaarheid van het menselijk individu voor het kapitaal. Wat voor het kapitaal waardeloos wordt, omdat het niet meer te benutten is voor kapitaalsaccumulatie, dat krijgt dankzij de interventie van de verzorgingsstaat toch nog een — zij het zeer omstreden — waarde. De verzorgingsstaat dwingt namelijk zowel loonarbeiders als kapitalisten een deel van de noodzakelijke arbeidstijd aan te wenden voor het levensonderhoud van de voor het kapitaal waarde-loze, overtollige bevolking van zieken, invaliden, bejaarden etc.

Meer van hetzelfde?

Voorzover de sociaal-democratische en socialistische arbeidersbeweging programmatische uitspraken hebben gedaan over sociale politiek beperkten deze zich tot het formuleren van een reeks hervormingsdoelen die passen in het bestaande kader van het sociale systeem van de staat. Het gaat de arbeidersbeweging om een uitbreiding van de arbeids- en gezondheidsbescherming door de staat en om een hervorming van de bestaande sociale verzekeringen van de staat. De officiële doelstelling bij socialisten van alle richtingen is het voortzetten van de sociale wetgeving; zij trachten deze te beïnvloeden vanuit pragmatisch geformuleerde arbeidersbelangen. Er zijn geen programmatische uitwerkingen van de wijze waarop eisen van een betere bescherming, van een door de staat genormeerde en gesanctioneerde zekerheid voor loonarbeiders binnen en buiten het kapitalistische produktieproces, verenigd kunnen worden met het doel van een veranderde maatschappelijke ordening, waarin dergelijke bijzondere beschermingsinstituties voor de werkende klassen overbodig gemaakt kunnen worden.

De socialistische arbeidersbeweging heeft in de Europese landen, waar de sociale verzekering verstatelijkt is, alleen hervorming geëist van déze sociale verzekering en zij heeft geen principieel alternatief naar voren gebracht. Haar

programmatische hervormingsdoelen kan men in vier zwaartepunten groeperen:
Ten eerste verlangde zij een voorzieningenniveau of een wijze van lastenverdeling welke de verplicht verzekerde loonarbeiders *sociale zekerheid* zou bieden tegen het verpauperen, d.w.z. tegen het terugvallen onder een minimum proletarische levensstandaard. Duidelijk was in ieder geval dat er een *koppeling* zou moeten zijn tussen arbeidsinkomens van de werkende loonarbeiders en de uitkeringen van de sociale verzekering aan werklozen, bejaarde, zieke en invalide arbeiders. Hoe deze koppeling moest worden gerealiseerd werd nauwelijks programmatisch vastgelegd.

Ten tweede ging het om de *uitbreiding en veralgemening van de sociale verzekeringen,* zodat alle loonarbeiders en alle met het loonarbeidersbestaan verbonden risico's konden worden afgedekt. In dit verband werd meestal gewezen op nog niet verzekerde groepen zoals landarbeiders en thuiswerkers; als risico's die nog niet verzekerd waren werd gewezen op werkloosheid, invaliditeit, moederschap, weduwschap. Daarnaast gaat het steeds om de uitbreiding van de risico's die in het kader van een bepaalde verzekering officieel worden gedekt. Dit geldt bijv. voor de erkenning van beroepsziekten in de wettelijke ziekteverzekering.

Ten derde werd de *uniformering van de verzekering* geëist. Maar er waren geen duidelijk program-uitspraken over de wijze waarop de versplinterde deelinstituties van de afzonderlijke sociale verzekeringsinstellingen tot een eenheid moesten worden samengevat.

Ten vierde werd *zelfbeheer van de verzekerden* geëist. Als men afziet van het voorvoegsel 'volledige', dan zijn er eigenlijk geen programmatische uitwerkingen van de vorm van dit zelfbeheer. Er was geen concept voor de wijze waarop de koppeling tussen premiebetaling en representatie in de zelfbestuursorganen losgelaten moest worden ten gunste van een zuiver arbeiderszelfbestuur, zonder de ondernemers te ontslaan van hun premieplicht.

In de wetsontwerpen die door socialistische en sociaal-democratische parlementsfracties in honderd jaar sociale staatspolitiek sinds 1881 in Europa werden gepresenteerd, vindt men niet veel meer dan deze vier punten.

Een bolsjewistisch ontwerp

Het wetsontwerp over de sociale verzekering dat de bolsjewistische Dumafractie in Rusland (1912) presenteerde levert ons een van de zeldzame voorbeelden voor een radicale formulering van proletarische klassenbelangen in de sociale politiek. Dit ontwerp was radicaal in de zin dat het elk mogelijk gebruik van sociale verzekering als disciplinerings- en heerschappijmiddel van de bourgeoisie en/of door de overheid probeerde te voorkomen. Volgens het ontwerp van de bolsjewiki zouden alle loonarbeiders en alle boeren zonder land ver-

plicht verzekerd worden onafhankelijk van leeftijd, geslacht, nationaliteit. Zij zouden verzekerd zijn tegen ziekte, ongeval, invaliditeit, moederschap, overlijden, weduwschap en werkloosheid. In plaats van een bijzondere bejaardenverzekering voorzag het ontwerp erin dat elke verzekerde recht had op de arbeidsongeschiktheidsuitkering vanaf 50 jaar. De uitkeringen zouden vastgesteld worden op het niveau van de lokaal gemiddelde lonen (netto-verdiensten). Elke verzekerde kon aanspraak maken op gratis, omvangrijke medische voorzieningen, inclusief preventieve beschermingsmaatregelen tegen ziektes en ongevallen; bejaarden, kinderen en weduwen kregen het recht op steun door sociale diensten. De totale sociale verzekering zou tenslotte worden gefinancierd uit de opbrengsten van een progressieve vermogens- en successiebelasting en uit de opbrengsten van een progressieve belasting op inkomens van individuen en ondernemingen. Ze zou worden beheerd door lokale regionale en al-Russische sociale verzekeringsraden. Hierin zouden alleen de vertegenwoordigers van de verzekerden zelf zitting nemen en stemrecht hebben — de regering en vertegenwoordigers van de bezittende klassen werden hiervan uitgesloten.

Het keynesiaanse compromis

Na 1918/19 hebben de communistische partijen van West-Europa zich in het algemeen programmatisch beperkt tot het verdedigen van de sociale voorzieningen van de burgerlijke staat tegen elke dreigende afbraak; bovendien kondigden zij een 'diepgaande' sociale wetgeving aan voor het geval dat zij aan de regering zouden komen. De sociaal-democraten eigenden zich steeds meer sociaal-liberaal gedachtengoed toe. Bijgevolg formuleerden zij geen doelen meer die uitgingen boven de 'sociale zekerheid', d.w.z. zij gingen niet verder dan het garanderen van de relatieve klassepositie van het individu in de burgerlijke maatschappij door de burgerlijke staat. Hier en daar herinnerden een aantal links-socialistische groeperingen er nog aan, dat voor de arbeidersbeweging ook heel andere dan de bestaande sociale staatsinstituties denkbaar en wenselijk konden zijn. Zij herinnerden bijv. aan coöperatief georganiseerde solidariteitsfondsen die door de vakbonden werden gecontroleerd en uit belastingen gefinancierd; deze solidariteitsfondsen zouden ingevoegd kunnen worden in een mogelijk netwerk van coöperatieve en vakbondsgewijze zelforganisaties van de arbeidersklasse.

In de jaren vijftig en zestig werd de sociaal-economische voorstellingswereld beheerst door het 'keynesiaanse compromis'. Praktisch alle stromingen van de arbeidersbeweging waren hiervan zo zeer onder de indruk dat zij zich ertoe lieten verleiden ook verdelingsdoelen op te stellen naar het type van een 'hoger' of 'rechtvaardiger' aandeel van de arbeidersklasse in het nationale inkomen. De programmatische gedachten over sociale politiek gingen op geen en-

kele manier verder dan de relatieve verbetering van het loonarbeidersbestaan in het kader van de burgerlijke maatschappij.[25]

In Komma 3/4 verschijnt het tweede deel van deze tekst. Hierin zal worden ingegaan op twee voorbeelden, 'leerstukken' van socialistische sociale politiek: in het 'Rode Wenen' van voor de Tweede Wereldoorlog en in de Italiaanse stad Bologna, die al meer dan 37 jaar geregeerd wordt door een socialistisch-communistische coalitie. Tot slot worden een aantal problemen genoemd die een rol spelen in de actuele discussie over de normen van een socialistische sociale politiek.

* Dit opstel is een bewerking van een lezing die gehouden werd op de Berlijnse Volksuniversiteit (Pinksteren 1982). In de tekst gebruik ik vele malen de term 'verzorgingsstaat'. Deze term heeft het voordeel dat zij aansluit bij de gangbare uitdrukkingen voor de dimensie van de sociale politiek van de burgerlijke staat. Het nadeel is dat hieraan tegelijkertijd allerlei ideologische betekenissen zijn verbonden, die stammen uit de sociaal-liberale en sociaal-democratische tradities. Als alternatieve term zou men 'sociale staat' kunnen gebruiken (in onderscheid van: belastingstaat, rechtsstaat e.d.).
Voor commentaar op deze tekst bedank ik Veit Bader en Albert Benschop; deze laatste bedank ik tevens voor de vertaling en redactionele bewerking.

1. Tijdens de republiek van Weimar sprak de Duitse sociaal-democratie nogal overdreven over de 'liefde' die de arbeidersklasse op zou moeten brengen voor 'hun' democratische staat. Vgl. Richard Seidel, Staatsverneinung-Staatsbejahung, in: *Die Arbeit*, oktober 1926 en de dissertatie van Kurt Schümacher van 1920, *Der Kampf um den Staatsgedanken in der deutschen Sozialdemokratie*, Stuttgart 1973.
2. Vgl. Walter Korpi, *The working class in welfare capitalism*, Londen 1980, p. 320 e.v.
3. Vgl. twee Engelse voorbeelden voor deze discussie: Mick Carpenter, Left orthodoxy and the politics of health, in: *Capital and class*, nr. 11, 1980, pp. 73-98; Bob Deacon, Social administration, social policy and socialism, in: *Critical social policy*, Vol. 1, nr. 1 1981, pp. 43-66.
4. Vgl. hierover Klaus von Beyme, *Sozialismus oder Wohlfahrtsstaat*, München 1977; George V. Rintinger, *Warfore policy and industrialization in Europe, America and Russia*, New York 1971; Vic George/Norbert Manning, *Socialism, social welfare and the Sovjet Union*, Londen 1980.
5. Vgl. Egon Matzner, *Notizen zur Gesellschaftsreform, Aufruf zu einem zeitgemäszen Humanismus*, Wenen 1976. Van dezelfde auteur: *Wohlfahrtsstaat und Wirtschaftskrise*. Osterreichs Sozialisten suchen einen Ausweg, Reinbek bei Hamburg 1978, p. 147 e.v.
6. De Duitsnationale professor Horneffer wond zich erg op over de sociale verzekering: 'Zij is in haar diepste wezen socialistisch, nog grover en duidelijker uitgedrukt, zij is communistisch... Deze sociale wetgeving is zonder meer communisme, maar met verschrikkelijke en verwoestende gevolgen: zij toont namelijk tegelijkertijd de definitieve weerlegging van het communisme.' Ernst Horneffer, *Frevel am Volk, Gedanken zur deutschen Sozialpolitiek*, Leipzig 1930, p. 11.
7. Roy Hay, *The development of the British welfare state 1880-1975*, Londen 1978, p. 17 e.v.; Roy Luboye, *The struggle for social security 1900-1935*, Cambridge, Mass. 1968, p. 15 e.v.
8. Vgl. de korte samenvatting van de discussie die in de 'Neue Zeit' werd gevoerd. G. V. Rimlinger, t.a.p., 123 e.v.
9. Dit geldt pas naarmate de geldvorm voor loonbetalingen zich algemeen heeft doorgezet en de loonbetaling volledig wordt geïndividualiseerd. In de regel gebeurt dit pas met behulp van staatsregelingen en na een langdurige strijd om gegarandeerde rechten van de loonarbeiders op individueel geldinkomen.
10. De enige studie die uitdrukkelijk in de marxistische traditie werd geschreven is die van Paul Peschke, *Geschichte der deutschen Sozialversicherung. Der Kampf der unterdrückten Klassen um soziale Sicherung*, Berlijn (DDR) 1962. De opzet is echter een 'andere' geschiedenis van de parlementaire sociale wetgeving. De klassenstrijd die hierin wordt geschilderd speelt zich

af in het parlement, in kranteartikelen en in brochures. Als geschiedenis van de wetgeving, geschiedenis van de parlementaire sociale politiek is ze natuurlijk onmisbaar.

11. Paul Peschke, t.a.p., geeft een goed voorbeeld voor het denken in termen van 'verworvenheden'. In het dagelijkse politieke taalgebruik van de sociaal-democratie speelt het 'bereikte' deze mythische en legitimerende rol.
12. Vgl. Klaus von Beyme, t.a.p., p. 38; Vic George/Paul Wilding, *Ideology and social welfare*, Londen/Boston, 1976, p. 99 e.v.
13. Ralph Miliband, *De staat in de kapitalistische maatschappij*, Amsterdam 1973. Vgl. ook de klassieke bijdrage van John Saville, The welfare state: an historical approach, in: *New Reasoner*, nr. 3, 1957/8, p. 5 e.v.
14. Vgl Dorothy Wedderburn, Facts and theories of the welfare state, in: *The socialist register* 1965, p. 137 e.v.; Monika Fuhrke, *Staatliche Sozialpolitik. Eine Untersuchung zur Entwicklung des Systems der sozialen Sicherheit im Kapitalismus*, Offenbacht 1976, p. 18; Claus Offe Gero Lenhardt, Staatstheorie und Sozialpolitik. Politisch-Soziologische Erklärungsansätze für Functionen und Innovationsprozesse der Sozialpolitik, in: Christian v. Ferber/Franz-Xaver Haufmann (red.), Soziologie und Sozialpolitik, Sonderheft 19 der *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozial-psychologie*, Opladen 1977, pp. 98-127.
15. Offe/Lenhardt, t.a.p., p. 111 en 116.
16. Eduard Heimann, *Soziale Theorie des Kapitalismus. Theorie der Sozialpolitik*, Frankfurt a.M. 1980, p. 172.
17. Ernst Nölting, *Grundlegung und Geschichte der Sozialpolitik*, Berlijn 1927, p. 3, 6 e.v.
18. D. Wedderburn, t.a.p., p. 143/4.
19. Claus Koch/Wolf-Dieter Narr, *Krise - oder das falsche Prinzip Hoffnung*, in: Leviathan, 3 1976, p 291-327.
20. William A. Robson, *Welfare state and welfare society*, Londen 1976, p. 12 .v. De als econometrist en theoreticus van de welvaartspolitiek internationaal beroemde socialist *Jan Tinbergen* beschrijft zijn reformistische opvatting nu nog als volgt: 'dat het zuivere kapitalisme in het midden van de 19e eeuw heerste, in de tijd toen Marx leefde en schreef. Van die tijd af zijn er bij kleine stapjes socialistische elementen ingebracht. Die evolutie is nog niet voltooid.' Uit: Het loondebat in de jaren dertig, in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, nr. 21, mrt. '81, p. 45 e.v.
21. Het citaat is uit Marx' Inauguraladresse der Internationalen Arbeiter-Assoziation' van 1864, in: *MEW* 16, p. 11.
22. Nathan Glazer, Die Grenzen der Sozialpolitik, in: Narr/Offe (red), *Wohlfahrtsstaat und Massenloyalität*, Keulen 1975, p. 335-344; Michael Harrington, *The Twilight of capitalism*, New York 1976, hoofdstuk 12.
23. Jürgen Habermas heeft duidelijk gemaakt dat legitimatieproblemen en zelfs een opeenhoping van steeds zwaarderwegende legitimatieproblemen nog niet hetzelfde is als legitimatiecrisis Jürgen Habermas, *Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus*, Frankfurt a.M., 1973, p 103.
24. John Westergaard/Henrietta Resler, *Class in a capitalist society*, Londen 1975; Ralph Miliband, Politics and poverty, in: Wedderburg (red), *Poverty, inequality and class structure*, Cambridge 1974.
25. Er bestaat geen goede uiteenzetting van de ontwikkeling van de sociaal-politieke opvattingen en programma's van de socialistische partijen in West-Europa sinds 1881. Voor de Duitse sociaal-democratie is men aangewezen op de korte samenvattende uiteenzetting van Gaston V. Rimlinger t.a.p., p. 257 e.v. Voor de Franse arbeidersbeweging Henri Hatzfeld, *Du pauperisme a la sécurité sociale 1840-1940*, Parijs 1971, p. 185 e.v. Voor de Nederlandse arbeidersbeweging ontbreekt een vergelijkbaar historisch overzicht.

Marxisme en internationale politiek

Kees van der Pijl, Amsterdam 1982 (IPSO)

Bespreking door Ton Korver; Sociologisch Instituut Universiteit van Amsterdam

Inleiding

Zowel Marx als Engels hebben een zeer actieve interesse op het gebied van internationale ontwikkelingen ten toon gespreid. In diverse boeken en brochures zijn daar de sporen van terug te vinden. Wie bovendien hun uitgebreide journalistieke werk in de beschouwing betrekt, wordt getroffen door de permanente aandacht die daarin naar voren komt voor de internationale aspecten van politiek en economie. Maar ondanks hun praktische en politieke interesses zijn de grondleggers van het marxisme nooit gekomen tot zoiets als een theorie van de internationale verhoudingen. Internationale verhoudingen zijn bij hen een uitvloeisel van nationale ontwikkelingen en worden ook in de begrippen ervan geanalyseerd en beschreven. Als een zelfstandig terrein, waarvan de nationale staten net zo goed het produkt zijn als omgekeerd de internationale verhoudingen verbonden zijn met nationale, komt de internationale arena niet voor.

Dat is ook niet zo verwonderlijk. In het Europa na de napoleontische oorlogen heerst — tot 1914 — een vrijwel honderdjarige vrede. De Krimoorlog was voor het machtsevenwicht geen zeer grote bedreiging en zelfs de Frans-Duitse oorlog van 1870-1871 liep af met herstelbetalingen die geen van de beide betrokken munteenheden in het ongerede konden brengen. De bedreiging van de negentiende eeuw zat eerder in het eigen land dan in het buitenland. Het proletariaat, gedeeltelijk nog de bourgeoisie, was gevaarlijker dan vreemde mogendheden. Althans voor Europa, het nog onbedreigde centrum van de wereld. De analyses van Marx en Engels geven, in overeenstemming met hun tijd, dan ook eerder de dynamiek van de nationale klassenvorming weer, dan de — achteraf bezien — tamelijk eenmalige voorwaarden die de langdurige vrede in het 19e eeuwse Europa mogelijk maakten. Ik denk daarbij, in navolging van Karl Polanyi,[1] aan met name economische factoren als de gouden standaard en de opkomst en dominantie van de markt als economisch organisatieprincipe. Deze hielden het internationale terrein in evenwicht, zonder dat de gouden

standaard en de markt aparte, zelfstandige internationaal-politieke organen noodzakelijk maakten.

In deze eeuw is aan die situatie een compleet einde bereid. De Russische revolutie, twee wereldoorlogen, de dekolonisatie zijn even zovele ontwikkelingen die de noodzaak van internationale regelingen, afspraken, organisaties en competenties onontkoombaar hebben gemaakt. Veel van de theorieën en de begrippen echter, waarmee deze nieuwe realiteit is benaderd, komen nog uit denkkaders waarin de natie-staat de gedachten bepaalt — ook over internationale politiek. Met een uitzondering voor de historicus Wallerstein is in die stand van zaken in de niet-marxistische theorie nog weinig veranderd.

Dat althans, proef ik uit Van der Pijls boek over 'Marxisme en internationale politiek'. De bewering lijkt me wat al te losweg gedaan om helemaal serieus genomen te kunnen worden, iets wat in nog sterkere mate geldt voor Van der Pijls summiere behandeling van de marxistische theorie over de internationale politiek. In plaats van de korte verwijzingen naar sowjetmarxisme en de Franse Althussergroep, had ik eerder gerekend op een kritische behandeling van bijvoorbeeld dependentietheorieën, theorieën over ongelijke ruil, varianten in de diverse transitiedebatten, etc. Deze ontbreken in het verhaal van Van der Pijl. Ik denk niet dat het zijn opvatting aantast dat het marxisme niet zeer veel te melden heeft gehad op het terrein van de internationale politiek, maar het lijkt me op zijn minst voor de hand liggend dat dé betrekkelijk algemene invalshoek die Van der Pijl zelf heeft gekozen beter en preciezer geformuleerd had kunnen worden indien hij wel op de genoemde theorieën en debatten was ingegaan. Ik zal, om een en ander toe te lichten, allereerst het boek zelf kort typeren, om daarna specifieker in te gaan op de hier voorlopig geformuleerde kritiek.

Hoofdpunten

Het boek is een verzameling grotendeels al eerder gepubliceerde artikelen. Daarin probeert Van der Pijl de gedachte uit te werken dat de vermaatschappelijking van produktie en politiek langzamerhand heeft geleid tot een verzelfstandiging van de internationale politiek ten opzichte van de nationale politieke en economische context waar ze uit voort is gekomen. Die vermaatschappelijking wordt door Van der Pijl in de volgende bewoordingen omschreven: '...een (...) mondiaal proces van vermaatschappelijking. Daaronder versta ik niet alleen arbeidsdeling, maar ook het 'delen' van historische ervaringen, die via de internationale politiek met deze arbeidsverdeling samenhangen: zowel op het niveau van naties als op dat van klassen.' (9) De verzelfstandiging van de politiek in internationaal opzicht wordt gezien als '...de vorm waarin het pro-

ces van vermaatschappelijking van de arbeid en van de klassenverhoudingen zich voltrekt'.[18] Deze verzelfstandiging bepaalt de eigen aard van het terrein van de internationale politiek. Deze wordt daarmee, in de visie van Van der Pijl, in de kern bepaald door economische ontwikkelingen. Op diverse plaatsen wordt de, verder niet aannemelijk gemaakte, ontwikkeling van de produktieve krachten, c.q. de ontwikkeling van de fysieke produktiviteit van de menselijke arbeid, als motief en oorzaak genomen voor vermaatschappelijking (bijv. 72, 78, 117).

De concrete vormen waarin de vermaatschappelijking zich politiek heeft doorgezet reflecteren de Amerikaanse en de Russische hegemonie. Doorslaggevend daarbij is met name de Amerikaanse politiek. Van der Pijl neemt de gedachte van Wallerstein over dat het kapitalistische wereldsysteem nog altijd overheerst en dat er niet serieus sprake is van een concurrerend wereldsysteem, beheerst door de Sowjet-Unie. Of hij daarmee ook de gedachte van Wallerstein overneemt dat de positie van de diverse naties slechts zinvol bediscussieerd kan worden als deze worden gezien als elementen van het wereldsysteem, blijft voor mij onduidelijk. Eensdeels ligt het voor de hand dat, omdat Wallerstein veel minder evolutionistische gedachten koestert over vermaatschappelijking dan Van der Pijl, de afstand tot Wallerstein vrij groot zal zijn. Maar daar staat tegenover dat, omdat Van der Pijl vrij direct de twee grondconcepten van Wallerstein (klassevorming en internationale positie) toepast, de afstand weer minder groot is dan de auteur af en toe suggereert.

De Amerikaanse hegemonie krijgt actief vorm vanaf de Amerikaanse deelname aan de Tweede Wereldoorlog. De politiek die de Amerikanen, naar West-Europa in het bijzonder, voeren, is soms offensiever dan anders, maar de rode draad ervan blijft steeds dezelfde: '... dat de Verenigde Staten, te beginnen met de derde ambtsperiode van Roosevelt (1941-1944), telkens opnieuw pogingen hebben ondernomen de Westerse wereld aaneen te smeden tot een geïntegreerd blok, dat door zijn eensgezindheid socialistische krachten (inclusief socialistische landen) zou kunnen intimideren, en tegelijkertijd grote aantrekkingskracht zou kunnen uitoefenen op de nationale bourgeoisieën in de neokoloniale wereld.' (10) Die politiek varieert vanzelfsprekend al naar gelang de omstandigheden. Beslissend daarin is het 'circulatieproces in zijn verschillende functionele vormen', (17) aldus Van der Pijl. De auteur lijkt daarmee in het bijzonder op twee aspecten te doelen:

— in een periode van economische groei (door Van der Pijl gekoppeld aan de relatieve vergroting van de hoeveelheid vast kapitaal - vgl. 21) voert het Amerikaanse kapitaal een internationaal offensieve strategie;
— het produktieve kapitaal kan een offensieve strategie voeren, het financiële kapitaal zal een conservatieve strategie voeren (vgl. 22). We zouden kun-

nen concluderen dat het produktieve kapitaal, met name in periodes van economische groei, de indicator bij uitstek is van de steeds effectiever vermaatschappelijkingstendens, die Van der Pijl kenmerkend acht voor moderne economieën en klassenverhoudingen. Niet alleen de VS, ook de EEG-landen worden door Van der Pijl in eerste instantie bezien als exemplaren van deze vermaatschappelijking, waarvan de reële aspecten — blijkbaar — zoveel zwaarder moeten tellen dan de financiële.

De Russische hegemonie in de Sowjet-Unie en de Sowjet-hegemonie in het Oostblok liggen minder eenduidig. De kern in de landen van het reële socialisme wordt niet gevormd door de tegenstelling van kapitaal en arbeid. De kern is hier de 'nationale staatsvorm'. Deze vloeit, qua oorsprong, voort uit het streven naar zelfvoorziening en economische onafhankelijkheid (vgl. 78). De politieke machtsposities die bij dit streven naar voren zijn gekomen beheersen ook nu nog de maatschappijen van het sowjettype: 'Het isolement dat aanvankelijk een objectieve invloed op het systeem had uitgeoefend, was een noodzakelijke voorwaarde geworden voor zijn overleven en voor de privileges van zijn heersende klasse.' (78 - Van der Pijl citeert hier de Spaanse schrijver Claudin). De nationale staatsvorm van het socialisme roept haar eigen tegenspraak op: '... namelijk de contradictie tussen de nationale eigendomsvorm en soevereiniteit en de tendens tot internationale arbeidsdeling en internationalisme.' (67) Die contradictie wordt, indachtig de bepalende invloed van vermaatschappelijking, steeds opnieuw gevoed door de zich blijvend doortzettende tendens tot arbeidsdeling: 'Het is het doorzetten van de internationale vermaatschappelijking en de politieke blokvorming tussen socialistische nationale staten, via en met behoud van de nationale staatsvorm van het socialisme, dat ik uitgebreide reproduktie van de nationale-staatsvorm van het socialisme wil noemen.' (87, vgl. ook 98.)

Kritiek

Ik heb niet het gehele boek willen bespreken. Sommige van de onderwerpen wijken onderling nogal af. Ik heb daarom gekozen voor een toespitsing op de twee langste artikelen in het boek, waarin mijns inziens de centrale idee van de schrijver — internationale politiek als specifieke dimensie van vermaatschappelijking — als zodanig wordt beargumenteerd.

Het boek heeft mij niet weten te overtuigen. Teveel is blijven hangen op het niveau van onbewezen en gedeeltelijk onbewijsbare suggesties. Dat geldt zowel in feitelijk als in theoretisch — en dus principieel — opzicht. Ik wil in kort bestek een poging doen dit te illustreren. In de eerste plaats de feitelijke weergave. Dat de nationale staatsvorm de kern is van de maatschappijen van

het sowjettype (meer dan bijvoorbeeld in het geval van de Westeuropese staatsontwikke ling) is blijven hangen op het niveau van de bewering. Feitelijk stoelt de stelling van Van der Pijl hier op niet meer dan een tendens tot autarkie, die hij belangrijk acht in het kader van de ontwikkeling van de Sowjet-Unie in de jaren twintig en dertig. Ik heb daar nogal wat vragen bij. Met die autarkie viel het nogal mee ten tijde van de nieuwe economische politiek, die in ieder geval tot in de tweede helft van de jaren twintig de Russische economische politiek beheerste. In het eerste vijfjarenplan (1929-'33) was zeker geen afbouw van de relaties met het Westen voorzien. De financieringsbehoefte die het plan met zich meebracht was zo groot dat bijvoorbeeld de export van graan nog in de jaren van de diepste terreur op het platteland, in 1930 en 1931, zo ongeveer vervijfvoudigde. Het totale produkt dat de boeren in die jaren extra werd afgedwongen werd geëxporteerd.

Het is zeker waar dat de Sowjet-Unie te lijden heeft gehad onder velerlei vormen van boycot, economisch en politiek. Dat neemt niet weg dat in de jaren dertig, mede als gevolg van de diepe economische crisis in het Westen, het aantal bilaterale economische contacten tussen de Sowjet-Unie en het Westen eerder is toe- dan afgenomen. Een en ander heeft niet de tendentie ontkracht waar Van der Pijl op doelt. Het streven naar economische onafhankelijkheid is inderdaad een voornaam motief in de Sowjet-economische politiek. Maar dit streven was allerminst direct en evenmin eenduidig. Het lijkt mij daarom belangrijk om, voordat het als globale verklaring ten grondslag wordt gelegd aan zo ongeveer alle relevante ontwikkelingen in het gehele Oostblok, dit streven eerst als probleem preciezer te omlijnen. Daar is Van der Pijl niet aan toegekomen en dat vind ik een zwakte in de argumentatie.

Datzelfde geldt voor de verklaring van de Amerikaanse hegemonie. Niet dat de Verenigde Staten het voortouw hebben behoeft in eerste aanleg verklaring, maar het vraagstuk waarom die Amerikaanse hegemonie pas *zo laat* gestalte kreeg. Of het nu gaat om het wankele machtsevenwicht in Europa in het interbellum of om het aanhoudende verval van de gouden standaard — een van de pijlers warop de vrede in Europa in de 19e eeuw was gegrondvest — in diezelfde periode, steeds is de vraag waarom de Amerikanen de pax brittanica niet hebben vervangen door de pax americana. Die vraag klinkt nog luider in de jaren dertig, als het optreden van Roosevelt van 1933 tot 1938 vrijwel uitsluitend is gericht op de binnenlandse verhoudingen in de VS. Wat dat betreft was de veel gehoonde Hoover, Roosevelts voorganger, veel internationaler georiënteerd. En wat ook de ideologische merites van Roosevelts New Deal politiek geweest moge zijn, de totale absentie van de VS ten tijde van de vestiging en uitbreiding van Hitlers fascistische staat is niet de beste pagina in het boek van de moderne geschiedenis.

Op deze kwesties gaat Van der Pijl niet in. Ik vraag mij af of dat niet komt door zijn gekozen invalshoek van de 'vermaatschappelijking'. In deze kritiek heb ik gepoogd aan te geven dat de 'vermaatschappelijking' soms leidt tot internationalisering, soms ook niet. Ik het kader van een verklaring van de internationale politiek is daarom een interpretatie vanuit uitsluitend het perspectief van vermaatschappelijking, niet bevredigend. Van der Pijl is er mijns inziens niet in geslaagd aan te tonen dat zijn invalshoek hout snijdt. Het toneel van de jaren dertig, in die landen die door de economische crisis waren getroffen, is tamelijk protectionistisch te noemen en moet eerder in termen van een breuk met de vermaatschappelijking dan in termen van een uiting ervan worden begrepen. Toch zijn de jaren dertig al cruciale jaren voor de internationale politiek. Heden ten dage zijn, alweer in het zog van een economische crisis, de protectionistische tendensen allerminst verdwenen. Een theorie van de internationale politiek waarin — overigens terecht — economische ontwikkelingen zwaar worden aangezet, moet daarop kunnen attenderen.

De door Van der Pijl nogal bekritiseerde Wallerstein slaagt daar uitdrukkelijk wel in.[2] Alleen al daarom had diens aanpak meer aandacht verdient dan hem nu is toebedeeld. Wat voor Wallerstein geldt, gaat ook op voor andere, in de inleiding vermelde, theoretische perspectieven. Ze zijn alle geslachtofferd op het veld van de produktivistische ideologie van de seculiere vermaatschappelijking. De theorie van de internationale politiek heeft, mijns inziens, een leniger aanzet nodig.

September 1982

Noten

1. Vgl. K. Polanyi, 'The great transformation' (Boston 1957), in het bijzonder hoofdstuk 1. Voor Wallerstein verwijs ik naar diens werk 'The modern World System' (New York/Londen, 1974).
2. Zie diens artikel 'The present state of the debate on World Inequality' in: idem (ed.) World Inequality (Montreal 1975).

Inhoud

Jaargang 3, nummer 4, juni 1983

Van de redactie
Magische kubus 3

Tjitske Akkerman
Paniek rond porno 5

Sylvia Bacchini
Voorwoord
bij 'Klasse, ras en sekse als wetenschappelijke objecten van kennis 17

Donna Haraway
Klasse, ras en sekse als wetenschappelijke objecten van kennis 19

Henk Overbeek, Patricio Silva
Marx over de derde wereld 36

Marcel van der Linden
Leninisme als ideologie 57

Michael Krätke
Deze verzorgingsstaat is de onze niet!?
deel 2 79

Marcus Bakker
Kabinetsformaties en staatshoofd 97

Peter Posthumus
Ien Ang, 'Het geval Dallas' 105

Duco Hellema
De mythe van de destalinisatie 107

Hans van der Velde, Rudi van der Velde
Het gelijk van de regenkoning
Aantekeningen over persoonlijke macht in de CPN 112

ISSN 0167 - 4463

Aan de lezers

Magische Kubus

Met dit nummer wordt de derde jaargang van KOMMA afgesloten. We zijn met dit tijdschrift al weer drie jaar 'op de markt'.
In de redactieverklaring waarmee we in 1980 het eerste nummer introduceerden, omschreven we een zeer algemene doelstelling: het leveren van een bijdrage aan de verdere ontwikkeling van theorie en politieke strategie van de socialistische beweging. Deze zeer brede doelstelling hebben we als redactie samen met een groot aantal auteurs getracht vorm te geven. Artikelen over uiteenlopende aspecten van socialistische theorie en politiek verschenen in KOMMA. Ook artikelen die deze context ter discussie stelden, als zijnde te beperkt voor theorievorming over nieuwe maatschappelijke tegenstellingen, sierden ons tijdschrift.
In het algemeen kan gesteld worden dat KOMMA 'gewerkt' heeft. Afzonderlijke artikelen en themanummers vervulden een rol in het theoretische debat en hadden ook herhaaldelijk een directe politieke impact, zowel in de CPN als op het algemeen linkse vlak. Soms ging dat met enige publieke ruchtbaarheid gepaard, hetgeen voor een tijdschrift niet slecht is.
Het forse aantal overdrukken van artikelen die in uiteenlopende kring circuleren is een illustratie van het uitstralingseffect van KOMMA, al is dat niet de meest voordelige gang van zaken om onze financiële positie te verbeteren.

KOMMA was in 1980, als politiek-theoretisch tijdschrift gelieerd aan de CPN, een nieuw fenomeen. KOMMA was deel van en actief in de destalinisatie. Het spanningsveld dat hierin besloten lag was interessant, hetgeen ook is onderkend.
Nu is de puberteitsperiode van KOMMA voorbij en is de periode waarin dit spanningsveld voldoende inspiratiebron is om een tijdschrift in belangrijke mate op te laten draaien, afgesloten. Vanuit de positie die we met de auteurs en lezers hebben opgebouwd is het vereist de redactionele opzet uit te bouwen, waarbij KOMMA ook buiten dit spanningsveld op eigen benen kan staan als politiek-theoretische factor binnen links. Daarbij zullen we overigens onze afkomst niet verloochenen.

De oude formule van KOMMA was vooral geformuleerd op het snijpunt van theorievorming en socialistische politiek. Van deze tweedimensionale opzet willen we nu overstappen naar een vierdimensionale.
In de tot nu verschenen nummers zijn enkele aanknopingspunten te vinden

voor een derde dimensie: de theorievorming met betrekking tot nieuwe sociale en politieke bewegingen. Het culturele vlak was vrijwel geheel afwezig.
De vierdimensionale ruimte waarin we nu als KOMMA willen gaan opereren heeft iets weg van de magische kubus, hoewel we stellig weten en beseffen dat het nog lastiger is om in de KOMMA-ruimte orde te scheppen en alle kleuren netjes op één vlak te krijgen.

Na deze woorden over de toekomst van KOMMA, waarover in het volgende nummer meer, bevelen we de lezer het nu gepresenteerde laatste nummer van de 3e jaargang aan.

De redactie

Paniek rond porno[1]

Tjitske Akkerman

Inleiding

'Discussie over porno is heel belangrijk, maar het levert geen bijdrage aan de strijdbaarheid van vrouwen als porno behandeld wordt als een onderwerp waarover genuanceerd gedacht kan worden.'

(Vrouwen Tegen Seksueel Geweld
in Katijf nr. 6, dec. 1981, p. 32.)

Al enige jaren voeren feministische groepen als Vrouwen Tegen Seksueel Geweld en Vrouwen Tegen Porno acties tegen porno. Grote demonstraties vonden plaats in Utrecht (1980) en Nijmegen (1981). Naar aanleiding van het wetsontwerp van ex-minister De Ruiter laaide de publiciteit opnieuw op en werd porno ook op parlementair niveau een actueel politiek thema. De strijd tegen porno lijkt in staat de feministische beweging in belangrijke mate te verenigen. Voor veel feministen is porno een symbool voor seksisme en seksueel geweld geworden.

Rond de acties tegen seksueel geweld en porno heeft zich vooral in de Verenigde Staten een zeer goed georganiseerde en sterke feministische beweging gevormd. De feministische consensus over porno is daar echter de laatste jaren aan het afbrokkelen. Dissidente feministen hadden aanvankelijk veel moed nodig om tegen de stroom van eensgezinde solidariteit in te gaan.[2] Ondertussen heeft het debat dergelijke vormen aangenomen dat het in de Verenigde Staten tot een openlijke breuk geleid heeft tijdens de Barnard-conferentie vorig jaar in New York.[3] Het onbehagen richt zich onder andere tegen de mythe van vrouwelijke seksualiteit die in de feministische antipornobeweging heerst en het daarmee gepaard gaande moralisme. De norm van de romantische, vertrouwelijke en tedere erotiek en de radicaal-lesbische norm van vrouwelijkheid, de 'woman identified woman', is in verschillende publikaties ter discussie gesteld.[4] Ook in Nederland lijkt het debat over 'knuffeltjessex versus geilheid' losgebarsten.[5] Naar aanleiding van het optreden van go-go-girls op het vrouwenfestival in de Melkweg pleiten de schrijfsters van een artikel in het lesbisch tijdschrift Diva ervoor de controverse onder feministen nu maar eens om te zetten in een openlijk debat.[6]

Onlangs verschenen twee Nederlandse bundels over porno, 'Heksennacht' en 'Pornografie: bekijk 't maar', die tesamen een tamelijk representatief

beeld van het pornodebat geven.[7] 'Heksennacht' is een vertaalde bewerking van de Amerikaanse bundel 'Take Back the Night',[8] ook wel eens aangeduid als de Amerikaanse antiporno bijbel voor feministen. Deze bundel representeert de strijdbare eensgezindheid van de Amerikaanse antipornobeweging.

De bundel 'Pornografie: bekijk 't maar' is misschien te typeren als een poging solidariteit en kritiek te verenigen. Kritiek op de dominante visie binnen de antipornobeweging is in deze bundel met name vertegenwoordigd via artikelen van Engelse feministen rond tijdschriften als Screen en M/F.

Een 'genuanceerde' discussie over porno blijkt niet tegen te houden. Onderdrukking van twijfels en kritiek is in ieder geval geen goede strategie om de eenheid en strijdbaarheid van de vrouwenbeweging te bewaren of tot stand te brengen. Ik wil in dit artikel vooral de prioriteit die porno in de strijd rond lijfpolitiek heeft, ter discussie stellen. Deze prioriteit wordt soms aangevochten door hier het belang van de economische strijd tegenover te stellen.[9] Mij gaat het er echter niet om het belang van lijfpolitiek als zodanig te relativeren. Ik kritiseer de gelijkstelling van lijfpolitiek met strijd tegen porno.

Porno en Nieuw Rechts

'Maar ik weiger vrouwen aan rechts over te laten. Ik bedoel, ik sta aan de kant van vrouwen, wat niet betekent dat ik hetzelfde geloof als zij, maar ik ga mezelf niet bij links indelen, wat zou beteken dat rechts mijn hoofdvijand is, dat wil zeggen dat het merendeel van deze vrouwen mijn vijand zou zijn.' (Andrea Dworkin in een interview in Feminist Review nr. 11, juni 1982, p. 28.)

De verscherping van het feministische debat over seksualiteit en porno en de openlijke conflicten die dit met zich meebrengt, zijn niet los te zien van de veranderende politieke verhoudingen. In de Verenigde Staten heeft vooral de opkomst van Nieuw Rechts de vrouwenbeweging voor nieuwe problemen gesteld. De aanhang die Nieuw Rechts zich ook onder vrouwen weet te verwerven, dwingt tot bezinning op de feministische politiek. Bovendien vereist de manifestatie van deze conservatieve, puriteinse beweging een duidelijker standpuntbepaling ten aanzien van porno en andere vraagstukken rond seksualiteit. De vraag dringt zich op of de feministische antipornobeweging niet in het vaarwater van deze conservatieve politiek terecht dreigt te komen.

Andrea Dworkin, een voorvechtster van de feministische antipornobeweging, geeft in bovenstaand citaat haar problemen met een standpuntbepaling ten aanzien van Nieuw Rechts aan. Zij lijkt in ieder geval meer sympathie te hebben voor rechts dan voor de liberalen. De laatsten hebben immers porno gepropageerd als een middel tot seksuele bevrijding.[10]

Liberaal en conservatief, links en rechts zijn volgens haar echter niet fun-

damenteel verschillend. Haar politiek standpunt neemt ze in op basis van een keuze voor vrouwen. 'Concrete punten', zoals porno, functioneren dan als maatstaf om eventuele coalities te beoordelen. Porno is voor Nieuw Rechts echter niet een geïsoleerd thema, maar wordt bestreden voorzover het de gezinsnormen bedreigt. Nieuw Rechts, een coalitie van verschillende groeperingen, organiseert op uiteenlopende thema's als abortus, arbeid buitenshuis van moeders en echtgenotes, homoseksualiteit, echtscheiding en porno, een breed, samenhangend offensief. Een strategie die tot doel heeft de dominantie van het traditionele blanke, patriarchale gezin als self-supporting eenheid te herstellen.[11]

De politiek van Nieuw Rechts kan als een antwoord op de crisis van de verzorgingsstaat opgevat worden. Deze crisis stelt de herdefiniëring van de relatie staat en gezin, politiek en privé aan de orde. In Nederland is van een dergelijke massale en hecht georganiseerde beweging geen sprake. Er bestaat echter het gevaar van een veel vanzelfsprekender en stilzwijgender doorvoering van maatregelen die vrouwen terugdringen in de oude patronen van economische en seksuele afhankelijkheid van mannen.[12]

Deze ontwikkelingen maken het voor feministen des te noodzakelijker een eigen antwoord op de crisis van de verzorgingsstaat te ontwikkelen en deze af te bakenen ten opzichte van anachronistische oplossingen, zoals Nieuw Rechts die via herstel van het patriarchale gezin beoogt. Een beoordeling van bondgenootschappen kan dan ook niet ondergeschikt gemaakt worden aan de strijd tegen porno. Een ontwikkeling die niet ondenkbaar is, wanneer porno tot *het* symbool van het patriarchaat verheven wordt.

Zichtbaarheid

'Pornografie is het onverdunde extract van anti-vrouwenpropaganda.' (Susan Brownmiller, 'Pornografie: propaganda voor vrouwenhaat', in Heksennacht, p. 70.)
'Het krijgt zoveel aandacht omdat in pornografie zo duidelijk is wat onderdrukking is: je voelt het tot op je botten. Voor een deel komt dat omdat het niet iets is waar je afstandelijk over praat, maar waar je direct mee in aanraking komt doordat je het ziet.' (Uit: Karin Spaink, 'Het moet gewoon ophouden', in Pornografie: bekijk 't maar, p. 200.)

Porno geldt voor veel feministen als de meest onverhulde, meest zichtbare vorm van vrouwenonderdrukking. Je kan er niet omheen: afbeeldingen van vrouwenlijven liggen overal voor verkoop tentoongesteld. Waarom is deze openbaarheid rond het vrouwenlijf zo schokkend? Is het een propagandagolf van vrouwenhaat? In de feministische antipornobeweging wordt porno nogal

eens opgeval als een reactie van mannen die zich bedreigd voelen door het feminisme. Porno zou een tegenoffensief zijn. Het lijkt mij waarschijnlijk dat het feminisme voor veel mannen een bedreiging van hun identiteit vormt. Het is echter maar de vraag of de ontwikkelingen in de porno-industrie zonder meer opgevat kunnen worden als een tegenaanval op de vrouwenbeweging. De betekenis van het pornovraagstuk wordt daarmee naar mijn smaak teveel gedramatiseerd. We kunnen de vraag ook omkeren en ons afvragen waarom porno door feministen aangegrepen is als zo'n belangrijk strijdpunt. De strijd tegen porno is voortgevloeid uit de acties tegen verkrachting en mishandeling van vrouwen.[13] In de acties tegen seksueel geweld is de aandacht verschoven naar de vraag hoe seksueel geweld ideologisch in stand gehouden wordt. Porno is gaan functioneren als *het* antwoord op deze vraag.

Zichtbaarheid van vrouwenonderdrukking in voorstellingen van seksualiteit lijkt mij echter een onvoldoende criterium om een prioriteitstelling op te baseren. Seksisme is niet gebonden aan de directe aanwezigheid van individuen. De vrouwenbeweging bestrijdt immers ook vormen van discriminatie die tot uiting komen in de *afwezigheid* van vrouwen in beroepen, politieke structuren, etc.[14] Evenzeer geldt dat onderdrukking niet slechts verwijst naar individuele mannen. Seksualiteit wordt maatschappelijk gereguleerd via de staat, de juridische en sociale politiek. Dergelijke structuren kunnen niet opgevat worden als een optelsom van macht uitgeoefend door individuele mannen. Het is dan ook de vraag of één oogopslag voldoende is om onderdrukking te herkennen.

De naakte waarheid

'Het verschrikkelijkste is dat porno de mannelijke waarheid vertelt.' (Uit: Andrea Dworkin, 'Pornography and Grief' in Take Back the Night, p. 289.)

In het algemeen benadrukken feministen dat zij zich niet keren tegen de vertoning van seks en bloot op zich, maar tegen het discriminerende karakter van porno. Toch blijken expliciete voorstellingen van seks en bloot vaak per definitie als discriminerend opgevat te worden. Het probleem ligt onder andere in de gelijkstelling die gemaakt wordt tussen expliciete voorstellingen van seks en 'mannelijke seksualiteit'. Porno zou de naakte werkelijkheid onthullen, het zou de door mannen gedomineerde realiteit weerspiegelen en de werkelijke mannelijke seksualiteit tonen. Het gelijkstellen van pornobeelden met de mannelijke seksualiteit betekent een verregaande reductie van seksualiteit tot specifieke voorstellingen van seksueel gedrag.

Ontleent porno deze pretentie dat het de verborgen waarheid over seksualiteit onthult, niet aan de liberale ideologie die in de jaren zestig, het tijdperk

van de seksuele hervorming, dominant werd? In deze liberale ideologie werd seksualiteit opgevat als een natuurlijke behoefte van de mens die bevrijd moest worden van culturele repressie. Het verzet tegen de confessionele politiek rond seksualiteit kreeg de vorm van het expliciet of zichtbaar maken van seksuele handelingen of 'bloot' in woord en beeld. Wat verdrongen was moest in de openbaarheid gebracht worden. In dit proces van doorbreking van taboes gold steeds de voorstelling die het meest op verzet stuitte als het meest waarheidsgetrouw en typerend voor de seksualiteit in het algemeen.[15] Volgens ditzelfde proces lijkt nu bijvoorbeeld het sado-masochisme aan de beurt om te claimen dat het de diepste en meest onderdrukte verlangens naar boven haalt en dus het meest bevrijdend en echt is. De voorstelling van seksualiteit als een eenduidig en uniform verschijnsel ligt ten grondslag aan zowel liberale als conservatieve visies. Seksualiteit wordt in beide visies opgevat als een natuurlijke kracht die de mens tot het geluk, respectievelijk de zonde leidt. Beide ideologieën strijden om de definitie van de 'ware' seksualiteit. De vooronderstelling van een gegeven, ware seksualiteit wordt in Heksennacht grotendeels overgenomen. Het verschil is dat 'de mens' gesplitst wordt in 'de man' en 'de vrouw'; seksualiteit is mannelijk, erotiek is daarentegen vrouwelijk en wordt door de mannelijke (hetero)seksualiteit als machtssysteem onderdrukt. De vrouwelijke erotiek is dan ook onzichtbaar. Expliciete voorstellingen van seks weerspiegelen de waarheid over mannen en tonen leugens over vrouwen. Zo ontstaat het probleem dat wanneer het vrouwelijk lichaam in een expliciet (hetero)seksuele context vertoond wordt, er per definitie sprake is van discriminatie.

Heteroseksualiteit en geweld

Porno en seksueel geweld zijn niet los van elkaar te zien volgens vele feministen. Niet zozeer omdat in porno soms expliciet geweld tegen vrouwen voorkomt, maar omdat porno over heteroseksualiteit gaat. In Heksennacht wordt onder andere door Diana Russell gesteld dat heteroseksualiteit en geweld onverbrekelijk met elkaar verbonden zijn. Door de ongelijke machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen zou seks onder dwang de normale situatie zijn. Heteroseksualiteit kan volgens haar vrijwel gelijkgesteld worden met verkrachting.[16] Macht en geweld worden in deze visie aan elkaar gelijk gesteld.

Machtsuitoefening vindt echter niet alleen plaats door middel van geweld, maar ook via de 'vrijwillige onderwerping' aan normen. Tussen ideologische en gewelddadige vormen van machtsuitoefening bestaan verbindingen, maar ze moeten wel onderscheiden worden.

Anneke Teunissen wijst in haar artikel 'Vrouwen en Macht' op het complexe karakter van machtsstructuren, waarbij ze waarschuwt voor een reductie van sekseverhoudingen tot een verhouding van macht tegenover onmacht. Te-

genover een negatieve waardering van macht stelt ze dat macht ook positief kan zijn: via uitsluiting van bepaalde verschijnselen worden andere pas mogelijk.[17] Relaties tussen macht en seksualiteit kunnen we dus noch uitsluitend interpreteren in termen van geweld, noch uitsluitend als negatief.

Is het echter niet zo dat de norm van heteroseksualiteit en de daarmee verbonden vormen van repressie nu juist de vrouwelijke seksualiteit volledig uitsluiten? Er bestaat echter niet zoiets als een buitengesloten, onderdrukte vrouwelijke seksualiteit, voorstellingen van vrouwelijke seksualiteit zijn altijd gebonden aan bestaande betekenissen.[18] Om de heteronorm te ondermijnen hoeven voorstellingen van vrouwelijke seksualiteit niet noodzakelijk gezuiverd te worden van iedere associatie met macht en geweld. Daarmee wordt een mythe van vrouwelijke seksualiteit gecreëerd die een (traditionele) oppositie tussen het mannelijke en het vrouwelijke reproduceert. (De tegenstelling tussen agressief en teder, actief en passief, genitaal en polymorf, 'neuken' en 'knuffelen' etc.) Het ontwikkelen van tegenculturen die niet een eenduidig beeld vastleggen, maar een veelheid van vrouwbeelden creëren lijkt me meer pespectief te bieden.

De macht van de voorstelling

'Porno is de theorie, verkrachting de praktijk.'

Bovenstaande leus typeert de feministische vooronderstelling dat porno, direct of indirect, leidt tot seksueel geweld. Porno wordt opgevat als een uniform geheel,dat eenduidig geïnterpreteerd kan worden. 'Extreme' vormen van porno zijn echter niet zonder meer exemplarisch voor het geheel. Het sado-masochistische genre is bijvoorbeeld niet typerend voor porno in het algemeen, maar is eerder een sub-genre met waarschijnlijk een eigen publiek.

Een andere vraag is of en hoe een specifieke pornovoorstelling erin slaagt de toeschouwer te beheersen. Identificeren de mannelijke toeschouwers zich bijvoorbeeld met een eventuele sadist of verkrachter in de voorstelling? Het kan niet bij voorbaat aangenomen worden dat een dergelijke voorstelling in die zin effectief is. Verveling, hilariteit, teleurstelling en kritiek kunnen evenzeer tot de reacties behoren als opwinding en zelfbevestiging.[19]

In de heersende feministische kritiek op porno worden tegenstrijdigheden en ambivalenties in het kijken van mannen en vrouwen naar porno genegeerd. De toeschouwer kan (zo nu en dan) onzeker zijn over hoe hij of zij de voorstelling moet zien. Twijfel of verwarring over de betekenis kan ontstaan omdat de betekenis van voorstellingen (van seksualiteit) niet vastligt, maar onderwerp van strijd is. Feministische, conservatieve en liberale ideologieën strijden om de dominante betekenis van voorstellingen van seksualiteit. We zouden kunnen

zeggen dat de betekenissen van een genre als porno uiteindelijk vastgelegd worden in ideologische formaties.

Laat ik een voorbeeld geven om te verduidelijken hoe een zekere eenduidige betekenis van porno tot stand kan komen. Vrouwen Tegen Seksueel Geweld trekken met een diaserie van de Amerikaanse Women Against Pornography het land door om vrouwen te laten zien 'wat porno is'. De serie varieert van dia's van piatenhoezen, advertenties en posters tot dia's van sadistische porno met afbeeldingen van vastgebonden en gemartelde vrouwen. Een begeleidende tekst en uitleg zorgt voor de verbinding tussen de dia's. Zo wordt de toeschouwsters bijvoorbeeld getoond dat de kleur rood verschillende malen terugkomt en rood betekent, 'zoals we weten', agressie. De toeschouwsters wordt duidelijk gemaakt dat er een vloeiende lijn loopt van de zogenaamde onschuldige voorstellingen, die in de kiem al agressie verbergen, naar de voorstellingen van expliciet geweld tegen vrouwen, die deze zelfde agressie slechts in alle duidelijkheid onthullen. Zo wordt degenen die het misschien nog niet wisten duidelijk gemaakt: 'dit is porno en porno is geweld tegen vrouwen.' Wie daar nog aan twijfelt is nog steeds niet bewust, geïndoctrineerd of collaboreert wellicht met de mannen.

Uit deze demonstratie blijkt dat porno niet voor zichzelf spreekt, maar dat een 'vanzelfsprekende' betekenis van porno geconstrueerd wordt. Dergelijke betekenisgevende praktijken zijn allesbehalve uitzonderlijk. In allerlei ideologische formaties, zoals de kerk, de school, de media etc., vindt strijd plaats om de voorstelling van de werkelijkheid. De feministische strijd tegen porno stelt de dominante betekenis van voorstellingen van mannelijke en vrouwelijke seksualiteit ter discussie. Mijn probleem is dat de heersende feministische ideologie voor vrouwen vaak zonder voorbehoud de positie van slachtoffer centraal stelt, een gezichtspunt van waaruit ook porno bekeken wordt.

De identificatie met degene die onderdrukt wordt, het 'zicht van onderen' is voor veel feministen een voorwaarde voor feministische strijd überhaupt.[20] Hoewel als uitgangspunt misschien noodzakelijk, is het toch ook een problematisch uitgangspunt. In de positie van 'slachtoffer' kunnen vrouwen zich uiteindelijk slechts onderwerpen aan of distantiëren van bestaande voorstellingen van vrouwelijke seksualiteit, ze kunnen ze slechts accepteren of als leugens bestempelen. De keuze tussen een buitengesloten of een ingesloten positie laat weinig ruimte over voor perspectieven op verandering. De ruimte tussen deze twee posities zou juist opengebroken moeten worden door dubbelzinnigheden en tegenstrijdigheden niet uit te sluiten, maar te benutten.

Ik zal proberen dit probleem enigszins te verduidelijken door terug te komen op de kwestie van de macht van de voorstelling. Er zijn wat dit betreft twee visies te onderscheiden, die steeds weer opduiken. De ene visie schrijft alle macht toe aan de voorstelling en vat de toeschouw(st)er op als onderworpen,

machteloos subject, de andere visie schrijft alle macht toe aan 'de kijker'. In het laatste geval wordt de toeschouw(st)er opgevat als vrij subject, de oorsprong van betekenissen. Karin Spaink bijvoorbeeld verwoordt deze visie als ze vaststelt dat een definitie van porno niet te geven is, omdat de blik van de kijker bepaalt wat porno is.[21]

Volgens de eerste visie kan men zich slechts volledig distantiëren of onderwerpen. Om de onderdrukking op te heffen zou het dan noodzakelijk zijn deze (porno)beelden te vernietigen. ("Let's put it back in the closet", stelt Susan Brownmiller dan ook voor.) De strategische conclusie van de tweede visie is, dat het overbodig is verf op het filmdoek te gooien, pornobladen te verbranden of de censuur in te schakelen, maar dat de kijker via een bewustwordingsproces zijn blik moet veranderen. Niet het beeld of de tekst dwingt de toeschouw(st)er in bepaalde posities, maar de toeschouw(st)er kiest zelf een gezichtspunt. Deze visies lijden mijns inziens respectievelijk aan overschatting en onderschatting van de macht van de voorstelling. In beide visies ontbreekt de notie dat bepaling en verandering van dominante betekenissen via ideologische strijd tot stand komt. Porno kan dan ook niet willekeurig gelezen of bekeken worden. Aan porno als genre, dat verbonden is met specifieke maatschappelijke praktijken, hebben zich bepaalde betekenissen vastgezet. Deze zijn echter niet voor iedereen hetzelfde of onveranderlijk. Een feministische kritiek ten aanzien van beeldprodukties als porno kan juist van belang zijn als het de 'vanzelfsprekende' herkenning van deze betekenissen ondermijnt.

Porno als waar

'Het belangrijkste bezwaar van het onderscheid in hard en zacht is evenwel dat de kritiek daarmee dezelfde dwaalweg bewandelt als de kijker: het probleem wordt gezocht in het beeld, en blijkbaar is het beeld slecht of strafbaar. Een vreemde gedachtengang. Degenen die aangesproken zouden moeten worden op hun handelingen en opvattingen zijn immers de kijkers en de makers.' (Karin Spaink, 'De klant is koning en de keizer is naakt', in Pornografie: bekijk 't maar, p. 37.)

De kijkers en de makers moeten verantwoordelijk gesteld worden voor het seksisme in porno volgens Karin Spaink. Als toeschouwers zijn mannen verantwoordelijk voor het feit dat zij vrouwen reduceren tot object, dat wil zeggen ontmenselijken, maar zij zijn zelf ook het slachtoffer van de vervreemdende werking van het kapitalisme. Het winstoogmerk van de pornoproduktie is verantwoordelijk voor het vervreemdende karater ervan. In haar analyse van porno als kapitalistisch produkt combineert Karin Spaink een marxistisch geïnspireerd vervreemdingsmodel met een feministische kritiek op het *seksis-*

me van de massacultuur. Het winstmotief leidt er volgens haar toe dat aangesloten wordt bij bestaande verhoudingen. Massacultuur is volgens haar per definitie conservatief. 'De saaiheid en de sleur die een dag achter de lopende band of de stofzuiger veroorzaakt, is zo'n conflict dat verwerkt kan worden via de beelden en teksten van de industrie. Dat kan op een positieve manier, doordat inzicht wordt bevorderd in wat de mogelijke oorzaken van allerlei conflicten en problemen zijn (bijvoorbeeld door De Groene Amsterdammer te lezen, of dit boek), maar ook op een negatieve manier, in de zin dat de vervreemding slechts tijdelijk wordt opgeheven en vervangen door een kortstondige ontspanning (een avondje Tros kijken of een driestuiversroman lezen).'[22]

In haar boek over de populaire televisieserie Dallas kritiseert Ien Ang dergelijke noties over massacultuur, waarin de (linkse) intellectuelencultuur als criterium functioneert om allerlei vormen van massacultuur als gemakzuchtig, clichématig en conservatief te veroordelen.[23] De ideologie van de massacultuur creëert volgens haar steeds opnieuw een oppositie tussen de cultuur van de gewone mensen en die van een elite of voorhoede. De afstand tussen beide wordt daarmee eerder in stand gehouden dan verkleind. (Het is geenszins haar bedoeling deze ideologie van de massacultuur om te keren en een verheerlijking te propageren, maar om eigen specifieke criteria voor verschillende vormen van massacultuur te formuleren.)

Ik heb de indruk dat in de feministische kritiek op porno dergelijke noties een belangrijke rol spelen. Waarom analyseert Karin Spaink in haar bundel over pornografie nu juist de 'bouquet-reeks' als mogelijke pendant van porno?[24] Waarom is een andere auteur in deze bundel, Gerard van Oord, zo druk op zoek naar criteria om pornografische kunst en pornografische pulp te onderscheiden om zo de literaire kunstwerken te kunnen redden van een eventuele censuur?[25]

Het lijkt me zeker belangrijk de produktie-, distributie- en consumptieverhoudingen in een analyse van porno te betrekken. Karin Spaink wijst er terecht op dat voor de pornoproduktie het criterium van de winst doorslaggevend is. Maar zijn deze produkten dan ook bij voorbaat conservatief? Ien Ang stelt dat in deze visie voorbijgegaan wordt aan de gebruikswaarde die het produkt voor de consument heeft. De betekenis van porno valt niet af te leiden uit het warenkarakter van porno.

Is porno een woekerend onkruid?

'De *beelden uit de pornografie zaaien zich als het ware uit: overal komen nieuwe plantjes op.*' (Karin Spaink, 'De klant is koning en de keizer is naakt', in Pornografie: bekijk 't maar, p. 32.)

Volgens Karin Spaink zouden pornobeelden in allerlei sectoren van de media doordringen. Een reden te meer dus om porno te bestrijden en het kwaad bij de wortel uit te roeien. Blijkbaar verwijst het begrip porno hier naar specifieke beelden en teksten, hoewel Karin Spaink tegelijkertijd stelt dat er geen definitie van porno te geven valt. De onduidelijkheid ten aanzien van het begrip porno maakt het mogelijk het begrip zowel eindeloos uit te rekken als het te reserveren voor specifieke beelden en teksten. De criteria die, vaak impliciet, gehanteerd worden, zijn te onderscheiden naar inhoud, vorm en maatschappelijke context.

Een inhoudelijk criterium als expliciete seks of bloot maakt een onderscheid tussen porno en feministische lijfboeken, voorlichtingsmateriaal etc. onmogelijk en is dus niet bevredigend. Ook een inhoudelijk criterium als expliciet geweld tegen vrouwen wordt door feministen in het algemeen afgewezen. Het onderscheid tussen 'harde' (gewelddadige) en 'zachte' porno is volgens velen principieel onjuist.[26] Het discriminerende karakter van porno is niet gebonden aan expliciete voorstellingen van geweld.

Dergelijke inhoudelijke criteria zijn mijns inziens inderdaad niet zinvol. Taal- of beeldelementen bezitten op zich geen vaste en instrinsieke betekenis, maar krijgen misschien hun betekenis door de wijze waarop ze aaneengevoegd worden.[27] Porno zou dan misschien als specifiek genre onderscheiden moeten worden.[28] Het probleem is hier echter dat de betekenis van een genre kan veranderen, afhankelijk van de maatschappelijke praktijken waarbinnen het functioneert. Foto's van bijvoorbeeld blote kindeen kunnen van betekenis veranderen naar gelang ze in de wachtkamer van een dokter, een familie-album of een pornowinkel getoond worden. Er vindt steeds een complexe uitwisseling van stijlmiddelen plaats tussen allerlei sectoren van de media, maar dit hoeft op zich nog niet een grensvervaging te betekenen. Kathy Myers analyseert hoe de uitwisseling van stijlmiddelen begrensd wordt door economische en culturele motieven, die schuilgaan achter de toepassing van deze conventies. Zij onderscheidt porno dan ook niet alleen naar de codes die het hanteert, maar ook als een specifieke economische en sociale praktijk.[29]

Zowel de betekenis als de uitwisseling van stijlmiddelen wordt mede bepaald door de specifieke praktijken waaraan een genre gebonden is. Deze praktijken liggen niet vast. Waar porno wel of niet thuishoort wordt steeds uitgevochten via ideologische en juridische strijd. Porno hoort bijvoorbeeld niet thuis in de familiekring. Het kan eventueel via een piratenzender op de televisie de huiskamer binnendringen, maar dan slechts op een laat uur als de kinderen al naar bed zijn.

De betekenissen die aan een genre, of een complex geheel van genres, binnen specifieke praktijken gehecht worden, dat wil zeggen 'wat porno is', 'waar het thuishoort' en 'voor wie het bedoeld is', worden uiteindelijk vastgelegd in

(strijd tussen) ideologische formaties.

Morele paniek

Er is naar mijn idee nogal wat paniek losgebroken rond porno. In Heksennacht wordt porno nogal eens vergeleken met fascistische en imperialistische propaganda en wordt gewaarschuwd voor het massale geweld dat hiermee gepaard gaat. Het is kennelijk oorlogstijd. De mannelijke agressors voeren via porno een georganiseerde campagne voor onze vernietiging. Het driemanschap dat Playboy, Hustler en Penthouse produceert wordt bijvoorbeeld vergeleken met het driemanschap Hitler, Mussolini en Hirohito.[30] Geruchten gaan een eigen leven leiden. Rond de zogenaamde snuff-films wordt een angstaanjagend beeld gecreëerd; de moord op actrices zou het voorspelbare eindpunt zijn van de 'logische ontwikkeling' naar steeds gewelddadiger porno.[31] Niet alleen worden allerlei schrikbeelden opgeroepen, maar ook wordt de wereld volgens een eenvoudig principe verdeeld in goed en kwaad. Mannelijk staat voor het kwaad, oorlog en dood, vrouwelijk voor de onschuld, vrede en leven.

De rol van engelenbewaarster, koningin der vrede en moedermaagd lijkt vrouwen op het lijf geschreven. De kunst is misschien om de voorgeschreven teksten te vergeten en toch door te spelen. Het vereist enig improvisatietalent om nieuwe, precieze antwoorden te vinden op vraagstukken rond seksualiteit.

Noten

1. Met dank aan Anneke Teunissen en Ido Weyers voor hun opmerkingen.
2. 'A vast sea of feminist solidarity swelled around the issue of pornography. To move against the wave felt truly threatening', schrijft Paula Webster in 'Pornography and Pleasure', *Heresies* nr. 12, 1981, p. 48.
3. Zie: Selma Leydesdorff, Aafke Steenhuis, 'Iedereen wil slachtoffer zijn', interview met Linda Gordon in *De Groene Amsterdammer*, 9 februari 1983, p. 10.
4. Zie bijvoorbeeld: Deirdre English, Amber Holibaugh, Gayle Rubin, 'Talking Sex: A Conversation on Sexuality and Feminism', in *Socialist Review* nr. 58, juli/aug. 1981.
5. Mirre Bots, Margriet Prinssen, 'Als het alleen maar zacht is... word ik heel ongeduldig', in *Katijf* nr. 12, dec. 1982.
6. Paula Koelemij, Bernadette de Wit, 'Bad girls and Sad Girls', in *Diva* nr. 5, nov. 1982, p. 4.
7. Laura Lederer, *Heksennacht.* Feministische visies op pornografie. Red. Ned. uitgave Ineke van Mourik en Ria van Hengel. A'dam 1982.
   Karin Spaink, red. *Pornografie: bekijk 't maar.* Een politiek-feministische visie op seksualiteit. A'dam 1982.
8. Laura Lederer (ed.), *Take Back the Night.* Women on Pornography. New York, 1980.
9. Zie: Anneke van Baalen, Marijke Ekelschot, 'Het nieuwe feminisme gaat in positiekleding gehuld: Afscheid van marxisme en feminisme', in *De Groene Amsterdammer,* 13 januari 1982.
   Joyce Outshoorn, 'Lijfpolitiek: een keuze?', in *Katijf* nr. 11, okt. 1982
   Karin Spaink, 'Het moet gewoon ophouden', in *Pornografie: bekijk 't maar,* a.w.
10. Elizabeth Wilson, 'Interview with Andrea Dworkin', in *Feminist Review* nr. 11, juni 1982, p. 28.
11. Zie: Zilla R. Eisenstein, 'The Sexual Politics of the New Right: Understanding the 'Crisis of Liberalism' of the 1980s', in *Signs* nr. 3, voorjaar 1982.

12. Selma Sevenhuysen, 'Vrouwen, verrechtsing en anti-feminisme', in *Discorsi*, subfakulteitskrant voor politicologen, nr. 4 dec. 1982.
13. Voor Vrouwen Tegen Seksueel Geweld bijvoorbeeld staat sinds 1981 porno centraal. Zie: Vrouwen Tegen Seksueel Geweld, 'Seksueel geweld van mannen treft alle vrouwen', in: Anet Bleich e.a. (red.), *Feminisme en politieke macht*, deel 1, Amsterdam 1982.
14. Lesley Stern, 'The Body as Evidence', in *Screen* nr. 5, nov/dec., 1982, p. 41.
15. Beverley Brown, 'Een feministische blik op pornografie, enkele fatsoenlijke voorstellen', in *Pornografie, bekijk 't maar*, a.w.
16. Diana Russell, 'Pornografie en geweld: wat zeggen de recente onderzoeken?' in *Heksennacht*, a.w.
17. Anneke Teunissen, 'Vrouwen en politieke macht', in *Komma* 3/3, dec. 1982.
18. In het Tijdschrift voor vrouwenstudies is onlangs een discussie gestart over (hetero)seksualiteit. Zie: Leonore Nicolaï, Elly Vos, 'Heteroseksualiteit als ervaring en als instituut', in *Tijdschrift voor vrouwenstudies*, nr. 12, 1982.
19. Susan Barrowclough, 'Not A Love Story', in *Screen* nr. 5, nov/dec. 1982.
20. Het 'zicht van onderen' is een term die Maria Mies hanteert om aan te geven dat de feministische onderzoekster voor een bewuste partijdigheid moet kiezen door zich gedeeltelijk te identificeren met de onderdrukte positie van de vrouwen die 'onderzoeksobject' zijn. Maria Mies, 'Vrouwenstudies of feministische studies? Het debat over feministische wetenschap en methodologie', in *Tijdschrift voor vrouwenstudies*, nr. 9, 1982.
21. Karin Spaink, 'Inleiding' in *Pornografie: bekijk 't maar*, a.w. Impliciet hanteert Karin Spaink verschillende definities van porno.
22. Karin Spaink, 'De klant is koning en de keizer is naakt', in *Pornografie: bekijk 't maar*, a.w., p. 29.
23. Ien Ang, *Het geval Dallas*. Populaire kultuur, ideologie en plezier. A'dam 1982.
24. Karin Spaink, 'Rode rozen en véél doornen. Romantiek en geweld in de Boeketreeks', in *Pornografie: bekijk 't maar*, a.w.
25. Gerard van Oord, 'De waarden van pornografie', in *Pornografie: bekijk 't maar*, a.w. p. 38.
26. Zie bijvoorbeeld de discussie van de werkgroep pornografie op de conferentie over seksueel geweld die op initiatief van Hedy d'Ancona gehouden werd op 7 en 8 juni 1982. Het verslag van deze discussie is te vinden in: Hanneke Acker, Marijke Rawie, *Seksueel geweld tegen vrouwen en meisjes*, uitg. van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 1982.
27. Voor een uitvoeriger uiteenzetting over de analyse van betekenissen in porno, zie: Rosalind Coward, 'Seksueel geweld en seksualiteit', in *Pornografie: bekijk 't maar*, a.w.
28. Porno is niet een eenduidig genre. Zie bijvoorbeeld Bas Naber, Ido Weyers, 'For your eyes only. Pornografie en mannelijkje fantasieën', in *Psychologie en Maatschappij*, nr. 20, sept. 1982.
29. Kathy Myers, 'Fashion and Passion. Aantekeningen over mode, erotiek en pornografie', in *Pornografie: bekijk 't maar*, a.w.
30. Laura Lederer, 'Playboy speelt niet'. Een interview met Judith Bat-Ada', in *Heksennacht*, a.w. p. 179.
31. Ria van Hengel en Ineke van Mourik, 'Inleiding' in *Heksennacht*, a.w. p. 12.

Voorwoord

bij 'Klasse, ras en sekse als wetenschappelijke objecten van kennis'

Verenigde Staten werd gehouden. Later in dat jaar is dit artikel in iets gewijzigde vorm ingediend als paper voor de jaarlijkse internationale conferentie in Cavtat in Joegoslavië (zie voor een commentaar op deze conferentie het artikel van Rudi van der Velde in KOMMA 2/3). Via die weg is het uiteindelijk terechtgekomen bij de KOMMA-redactie die het interessant genoeg vond om het te vertalen en te publiceren. Dit niettegenstaande het feit dat het artikel niet makkelijk toegankelijk is. En wel om verschillende redenen. In de eerste plaats hanteert Donna Haraway een zeer gecomprimeerd Engels, waarin termen uit diverse wetenschappelijke en filosofische gebieden op een zodanig wijze worden gebruikt dat ze een meervoudige betekenis krijgen. Voor de vertaling, die door mij werd verzorgd, was dit een bijzondere handicap. Mijn dank voor de hulp die bij de vertaling geboden is gaat uit naar Rob Milikowski, Otto Middelkoop, Rudi van der Velde en speciaal naar Marijke Snijders die ook nuttige achtergrondinformatie verschafte. Verder zijn een aantal sleutelbegrippen in haar artikel afkomstig uit het niet voor iedereen vertrouwde begrippenkader van de communicatie-techniek. En tenslotte gaat zij het debat over de verhouding tussen marxisme en feminisme te lijf vanuit een nieuw gezichtspunt, namelijk dat van de gechiedenis van de biologie. Het is vooral dit laatste aspect dat de zienswijze die zij in dit artikel opbouwt zo boeiend maakt. Donna Haraway is wat dit betreft op voor haar vertrouwd terrein. Zij heeft al verschillende publikaties op haar naam staan over de geschiedenis van de natuurwetenschappen en de wijze waarop de in deze wetenschappelijke disciplines ontstane begrippen doorwerkten in de sociale wetenschappen. Zij is op dit moment als hoogleraar aan de universiteit van Santa Cruz in Californië verbonden voor feministische wetenschapstheorie en werkt daar mee aan het studieprogramma 'History of Consciousness'. Zij is actief in socialistisch-feministische organisaties en werkt momenteel aan een boek over de manier waarop wetenschapsmensen in de loop der tijden naar de mensapen hebben gekeken en wat daaruit op te maken is voor hun eigen sociale functioneren.

Zij laat haar artikel 'Klasse, ras en sekse als wetenschappelijke objecten van kennis' uitlopen op een pleidooi voor het ontwikkelen van een eigen feministische zienswijze op technologie en wetenschap. De mogelijkheden hiervoor ziet zij in de gevolgen van het zogenaamde Spoetnik-effect in de westerse landen, dat plaatsvond toen de regeringen in West-Europa en in de Verenigde Staten in reactie op de technologische voorsprong van de Sowjet-Unie het tot dan toe onbenutte talent van de jonge generatie vrouwen op het gebied van de betawetenschappen meer kans gaven.

Dit resulteerde in de zestiger jaren in grotere mogelijkheden dan voorheen voor vrouwen om de beta-faculteiten van de universiteiten te betreden. Maar de wetenschappelijke beroepen en bedrijfstakken waar deze vrouwen na afstuderen terechtkwamen, waren in toenemende mate betrokken bij het zogenaamde militair-industrieel complex en dat feit stelt deze vrouwen, zodra zij de vraag naar hun eigen belange stellen, in oppositie tegenover dezelfde instituties en voorwaarden die hen hun ontplooiingskansen gaven. Naar de mening van Donna Haraway heeft de vrouwenbeweging tot op heden te weinig het belang ingezien om vanuit deze oppositie een fundamentele kritiek te ontwikkelen op de wetenschappelijke en technologische praktijk in de westerse landen. Om daarmee een start te maken, wil zij twee van de belangrijkste categorieën waaromheen onze wetenschappelijke kennis is opgebouwd onder de loep nemen, namelijk arbeid en sekse. Hoe deze categorieën in de geschiedenis van de wetenschap hun huidige vorm hebben gekregen, beschrijft zij in haar artikel. Zij schetst in grote lijnen de structuren van de huidige objecten van wetenschappelijke kennis — waartoe 'de vrouw' ook behoort — en wijst erop hoe verontrustend het beeld is dat deze schets oplevert. Zonder schroom komt zij met gewaagde voorspellingen over de grote consequenties die de huidige technologische veranderingen voor ons wetenschappelijk denken zullen hebben. Volgens haar onderstreept dit nogmaals de noodzaak van een samenhangende socialistisch-feministische politiek op het gebied van wetenschap en technologie. Hoe deze politiek eruit gaat zien, is niet te voorspellen, niet in het minst omdat onder feministen zelf al verschillende meningen bestaan. Maar naar de mening van Donna Haraway is het niet mogelijk tot een dergelijke politiek te komen, wanneer het uitgangspunt van een feministische visie zou zijn het zoeken naar een of andere natuurlijke, zuivere kern. Om in haar woorden van de hierboven genoemde vrouwenconferentie te blijven: '... none of us is pure. Non of us is natural.'

Sylvia Bacchini

Klasse, ras en sekse als wetenschappelijke objecten van kennis

Een marxistisch-feministische visie op de maatschappelijke constructie van de produktieve natuur en enkele politieke consequenties

Have we but world enough and time,
this coyness, Lady, were no crime.

Andrew Marvel
'To his coy mistress'

Donna Haraway

Inleiding: Zijn sekse en arbeid achterhaald?

Bij bijna elke kwestie die van belang is voor de progressieve politieke strijd in de Verenigde Staten, schijnen zowel nu als in het verleden het feminisme en het marxisme elkaars natuurlijke bondgenoten en elkaars natuurlijke vijanden te zijn; vraagstukken op het gebied van de technologie, de wetenschap en het ontwikkelingswerk vormen hierop geen uitzondering. Socialistisch-feministische theoretici hebben herhaaldelijk gewezen op de haat-liefde verhouding tussen het marxisme en het feminisme door het beeld op te roepen van een mislukte vrijage en huwelijk (Weinbaum, Hartmann). Hoewel deze wereldwijde politieke bewegingen beide uit maatschappelijke onderdrukkingsverhoudingen voortkomen, die een historisch specifiek maar niettemin universeel belang hebben, zijn ze niet in staat te komen tot een succesvolle verbintenis doordat er cruciale onopgeloste meningsverschillen bestaan die voor beide partijen de kern van hun analyse en praktijk raken. Zò centraal zijn de categorieën waar de discussie om draait en zò meervoudig hun betekenissen: arbeid en sekse, produktie en reproduktie. Wat zich afspeelt tussen het marxisme en feminisme is de formulering van een politiek effectieve analyse van het tot stand komen, het voortzetten en het transformeren van het dagelijks leven van de mensen naar een toestand die vrij is van de belangrijkste vormen van overheersing op grond van geslacht, van ras en van klasse. Bij de vorming van het dagelijks leven spelen wetenschap en technologie in toenemende mate en onontkoombaar een centrale rol.

Met het oog op het grote dreigende gevaar van nucleaire oorlogen en de

nauwelijks minder grote gevaren die de strijd tegen onderdrukking van zo vele kanten bedreigen, blijven veel socialisten hameren op het punt dat feministen terughoudend lijken, dat ze in hun analyses en politiek waarin vrouwen centraal staan niet de ernst schijnen in te zien van de huidige crises, dat ze zich bezig houden met luxe vraagstukken. Aan de andere kant blijven feministen deze eisen van links ervaren als opdringerige verleidingspogingen en als een oneervol aanzoek. Het feminisme wil niet de maitresse van het socialisme zijn. Veel feministen zijn verder van mening dat het huwelijk überhaupt geen fatsoenlijke status is, maar een eigendomsverhouding. Zij kunnen daarbij wijzen op het feit dat delen van het door mannen overheerste links in Amerika het politieke gevaar van het opkomende, bijna fascistische rechts — met zijn bla-bla rond het gezin en zijn duidelijke aantrekkingskracht voor grote delen van de blanke werkende klasse in Noord-Amerika — poogt te keren door zelf het traditionele gezin te verheerlijken en door zichzelf aangetrokken te voelen tot een 'revolutionair kerngezin'. Ondertussen zien feministen hoe hun rechten op het gebied van de reproduktie uitgehold worden; zien ze hoe ernstige armoede speciaal voor vrouwen van elke huidkleur opkomt; hoe er opnieuw seksueel geweld opkomt, waaronder fysieke aanvallen op lesbiennes en homo's; en ze zien de verlammende uitsluiting van vrouwen uit vrijwel alle bronnen van macht en dat geldt zeer zeker voor de kennisverwerving op het gebied van de techniek en de wetenschap.

Maar deze tegenstellingen tussen socialisten en feministen zijn te scherp gesteld; aan de ene kant komen deze twee gezichtspunten vaak tegelijkertijd voor bij één en dezelfde individuele mens. Aan de andere kant hebben belangrijke delen van gemengd links in de Verenigde Staten in toenemende mate de legitimiteit van de autonome vrouwenbeweging en de sterke theoretische aanspraken erkend ten aanzien van de grote betekenis van onderdrukking op grond van geslacht en de daarmee verbonden arbeidsdelingen, bij het tot stand komen van, of tenminste mogelijk maken van klasse-onderdrukking. Bovendien ontwikkelt zich een veelbelovende socialistisch-feministische theorie die op indringende wijze de zwakke plekken kritiseert in de marxistische theorie waar die onmachtig is de fundamentele rol van vrouwen in het tot stand brengen van het dagelijkse leven in te zien en die het begin van een spannende politieke en theoretische synthese oplevert (Hartsock, Sargent). Maar zowel de blanke feministen als de socialisten is ook terecht verweten dat hun theorie en praktijk zich schuldig maken aan volstrekte onwetendheid op het gebied van rassenvraagstukken. In de Verenigde Staten ontbreekt het zowel de feministische als de socialistische analyses en bewegingen aan de mensen die de 'aanhang' zouden moeten vormen — vrouwen en arbeiders, hoe je deze ook definieert.

Tenslotte voelen feministische activisten zelf zich vaak in de war gebracht

en uiterst gefrustreerd door de buitengewone macht van de 'baarmoeder-politiek', zoals deze de vrouwenbeweging van de negentiende eeuw af bepaalt. Hoewel ze weten dat kernwapens en kernenergie, wetenschap en technologie grof gezien en klassestructuren in het algemeen feministische thema's zijn, schrijven feministen meer over en organiseren zich meer op sekse-bepaalde kwesties, zoals abortus, pornografie en verkrachting. Een aantal redenen hiervoor ligt voor de hand: er bestaat geen zelfbeschikkingsrecht op het gebied van de reproduktie terwijl dat een voorwaarde op velerlei gebied is voor een revolutionaire omvorming in niet-hiërarchische zin. Ook blijft de mannenmaatschappij, zowel binnen als buiten de Verenigde Staten in ruime mate gehandhaafd door middel van cultureel en fysiek seksueel terrorisme.

Maar er zijn ook redenen, waarvan de oorzaak ons ontgaat. Waarom hebben feministen bijvoorbeeld niet met dezelfde overtuigingskracht toonaangevende analyses voortgebracht over ontwikkelingen in de wetenschap en technologie als zij deden ten aanzien van rechten op het gebied van de reproduktie? Waarom treft men deze analyses nauwelijks aan, terwijl vrouwen op wereldschaal het grootste deel vormen van het arbeidsleger in de moderne, toonaangevende, wetenschappelijk hoogontwikkelde bedrijfstakken, als de elektronica? Waarom laten zij verstek gaan terwijl ongeveer tachtig procent van de toename van de beroepsbevolking in de Verenigde Staten sinds de Tweede Wereldoorlog wordt gevormd door vrouwen en jongeren? De traditionele mannelijke werkende klasse bevindt zich schijnbaar niet daar waar fundamentele maatschappelijke veranderingen aan de gang zijn. Waarom weten we niet meer van de wereldhistorische gevolgen van de hedendaagse wetenschappelijke, technologische en economische ontwikkelingsstrategieën, die tot stand komen binnen bestaande en soms nieuwe, keihard opgelegde, sociale verhoudingen van de wereldwijde mannenoverheersing, zowel in de formeel kapitalistische, als in de formeel socialistische landen. Feministen, en in het bijzonder socialistisch-feministen, zouden eigenlijk veel te zeggen moeten hebben over, bijvoorbeeld, technologie-overdracht binnen patriarchale maatschappelijke systemen. En alle socialisten zouden, logisch gesproken, een diepe behoefte moeten voelen om over deze zaken meer te weten te komen.

Waarom lijkt feminisme toch zo verbonden aan sekse als biologische kwestie? Misschien kan men de vraag op een andere manier stellen: waarom schijnt socialisme als het ware gehuwd met de 'arbeider' als bron voor al het zijnde en schijnt feminisme als met een navelstreng vast te zitten aan dat andere mythisch produktieve wezen 'de vrouw'? Het lijkt juist de vraag op deze manier te stellen, vooral wanneer noch de 'arbeider — als-man', noch de 'vrouw-als-moeder' tegenwoordig nog erg produktief zijn in de oude zin van het woord. Beide staan op het punt zowel in mythe als in werkelijkheid te bezwijken aan de uiterst produktieve besturings- en beheersingssystemen die verbon-

den zijn aan de industrieën op het gebied van automatisering, elektronica, reproduktie-apparaten en communicatie. In een aantal wezenlijke opzichten lijkt de produktie en reproduktie van het dagelijks leven middels arbeid en voortplanting het gevaar te lopen technologisch achterhaald te raken — en dat geldt ook voor de traditionele formules van socialisten en feministen en voor hun familieruzies. Door deze ontwikkelingen wordt er veel ter discussie gesteld, inclusief onze analytische categorieën als arbeid en sekse.

De produktieve natuur: een geschiedenis

Zonder de pretentie te hebben al deze moeilijkheden op te lossen, zou ik hier enkele gedachten willen neerzetten over arbeid en geslacht, arbeiders en vrouwen, klasse en sekse, vanuit het tweeledige gezichtspunt van een socialistisch-feministe en van een historica van de biologie. In het bijzonder wil ik het hebben over het ontstaan van klasse, ras en sekse en andere essentiële wetenschappelijke kennisobjecten in de biologie en de menswetenschappen gedurende de laatste tweehonderd jaar. Dit in een poging de dieperliggende verbindingen te onderzoeken tussen betekenis-systemen (cosmologie en mythen) en systemen die betekenissen scheppen (technologie en wetenschap). Ik zal besluiten met enkele politieke gedachten over gedeeltelijke resultaten en over de stappen die nu nodig zijn in de socialistisch-feministische ontwikkeling ten aanzien van wetenschap en technologie.

De objecten die gevormd zijn door en bestudeerd worden in de biologie en de menswetenschappen hebben zo ongeveer de laatste tweehonderd jaar een aantal zeer interessante eigenschappen gemeen: het zijn vruchtbare objecten die volgens de fysiologisch-organische — of meer recentelijk volgens de technologisch-cybernetische — principes van de functionele arbeidsdeling gerangschikt zijn. Het belangrijkste is daarbij dat de biologie en menswetenschappen genererende lichamen bestuderen, lichamen die groeien en zich vermenigvuldigen, zich reproduceren en zich uitbreiden, veranderen en zich vertakken vanuit interne bewegingsbronnen, — lichamen die geregeerd worden door interne beheersingswetten. De functionele arbeidsdeling die de structuur van moderne kennisobjecten in de biologische en sociale wetenschappen (of het nu kapitalistische of socialistische zijn) regelt, berust op een doelgerichte groei en op ingebouwde schema's ter beheersing van de opbrengsten van natuurlijke lichamen. Deze beheersingsschema's zijn door en door verweven met de zich wijzigende historische en technologische vormen van overheersing van produktieve systemen. Om kort te gaan, de natuur is vooral in de moderne kapitalistische maatschappijen geconstitueerd als een produktie- en reproduktiesysteem waarvan de belangrijkste onderdelen — zoals klasse, ras en vrouwen — geordend zijn volgens de wetten van de vruchtbare arbeid. *In een belangrijk*

opzicht kunnen 19e en 20e eeuwse mensen alleen objecten (rationeel, wetenschappelijk) **kennen,** voorzover deze objecten dergelijke zeer specifieke, historische vormen hebben aangenomen; deze vormen zijn beladen met zowel betekenissen als technieken voor het afdwingen èn het aanvechten van overheersing.

Ik zal deze algemene bewering toelichten aan de hand van een kort overzicht van een aantal aspecten uit de geschiedenis van de biologie en de menswetenschappen. Het is aangetoond dat biologie en sociologie functionalistische vertogen zijn met ingebouwde (door klassebelang ingegeven) theorieën over macht. Marx' eigen kritiek op deze dimensie van sociaal-wetenschappelijke kennis is één van de meest overtuigende (Figlio, Harvey, R. M. Young). Maar ik zou terug willen keren naar het eind van de 18e en het begin van de 19e eeuw om de blik te richten op Thomas Robert Malthus, Adam Smith, Andrew Ure, Charles Babbage, Henri Milne-Edwards, Charles Darwin en Herbert Spencer. Laten we eens kijken naar de wetten der bevolkingsgroei, van de opbrengsten van de natuur en van de menselijke arbeid, die zich aftekenen in de geschriften van deze mensen, om daarmee enig licht te werpen op het belangrijkste kennisobject in de biologie tot aan de Tweede Wereldoorlog: het organisme. Ik wil het ontstaan van het organisme als technisch en wetenschappelijk kennisobject (dat wil zeggen *niet* als zuiver ideologisch bijverschijnsel van de ware wetenschap) onderzoeken zoals dit diepgaand gestructureerd is door de praktijk van het kapitalistische patriarchaat. Terwijl Marx oog had voor het klassekarakter van kennis in de politieke economie, kon hij de fundamentele elementen van de mannenoverheersing die ingebouwd zijn in organismes en in hun eigenschappen, die ook de arbeid en de biologische en maatschappelijke reproduktie van de mensheid omvatten, niet zien. Hij kon deze elementen niet zien door het ontbreken van een materialistisch-feministisch standpunt dat toen nog niet historisch was gevormd.

In zijn *Essay on the principle of population* (1798) gebruikte Malthus beschrijvingen van de wetten van de 'natuurlijke' produktiviteit van twee bronnen van groei (landbouw en menselijke bevolking) om tot twee pregnante uitspraken te komen. Hij liet alle soorten maatschappelijke verbeteringen toe zo lang twee maatschappelijke vormen gehandhaafd bleven: ten eerste het particulier bezit van de produktiemiddelen en ten tweede het door de man overheerste huwelijk met het mannelijk bezit van de produktiviteit van vrouwen, in het bijzonder wat betreft kinderen. Malthus vertegenwoordigt een vroege en met veel inzicht ondernomen poging om processen in de natuurlijke en de maatschappelijke wereld te formuleren in termen van produktiewetten in plaats van door vooropgestelde harmonie. Hij begreep wat latere theoretici in hun haast hem te veroordelen voor zijn ontegenzeggelijk klassegebonden wetenschap, niet hebben

willen zien: hij begreep namelijk de gemeenschappelijke noodzaak van de mannenheerschappij en het kapitalisme, hoewel de vormen van de mannenheerschappij voor een groot deel anders zouden worden dan de voor-kapitalistische patriarchale familie. Malthus onderscheidde, zij het aarzelend, de kernelementen arbeid en geslacht in de maatschappelijke organisatie van het kapitalistische patriarchaat. Ook al waren zijn wetten niet juist, hij wist toch wat er op het spel stond.

Ik baseer me hier op Adam Smith, Charles Babbage en Andrew Ure voor de formulering van de theorie over het voornaamste structurerende principe van produktiesystemen (inclusief landbouw, menselijke bevolking, gezinnen, vrouwen, rassen en fabrieken): de *hiërarchische arbeidsdeling*, waarbij het probleem van de toeëigening van de produkten van de groei wordt gesteld èn opgelost door middel van theorieën over organische (maatschappelijke en biologische) beheersingssystemen. Zowel menselijke, plantaardige en dierlijke lichamen, als machines en menselijke groeperingen vormen allemaal onderdelen van organische systemen. Het is duidelijk dat er van Adam Smith tot de hedendaagse post-Tayloriaanse ergonomen op het gebied van de cybernetica, geen theoreticus die zich met arbeidsdeling bezig houdt, te vinden is, die het vraagstuk van de systeembeheersing niet kende. En al deze theoretici hebben geprobeerd een theorie over arbeidsdeling (over de doelmatigheid en de verdere ontwikkeling van de produktiesystemen) te formuleren die helemaal uitging van (natuurlijke en rationele) krachten die intern vanuit het organisme zelf schenen te werken. Theorieën met het organisme als uitgangspunt, zoals de theorieën van de functionalistische arbeidsdeling, sluiten bepaalde manieren van beheersing uit (of zijn gedwongen de werkwijze van bepaalde manieren van beheersing te maskeren, omdat deze niet langer als wetenschappelijk geaccepteerd kunnen worden). Zij sluiten in het bijzonder externe overheersing die niet gebaseerd is op de wetten van de doelmatige produktie zelf uit. De biologie (natuurlijke economie) en de maatschappijtheorieën (politieke economie en sociologie) zoeken beide in de grond van de zaak naar het begrijpen (dat wil zeggen het vormen tot kennisobjecten) van beheersingssystemen in termen van intern werkende principes. Doelmatigheid is een speciaal voorbeeld van zo'n principe. Met 'doelgerichte onderlinge afhankelijkheid' van de delen van een systeem waarmee een modern rationeel geheel (een organisme, de maatschappij of een ander object van kennis) tot stand wordt gebracht, is de wijze van organisatie aangegeven. Deze principes zijn relevant ongeacht kwesties als de 'reductie' van maatschappelijke wetten tot biologische wetten of als de eigenlijke relatie tussen sociale en biologische vertogen.

Ik noem hier de Franse fysioloog Henri Milne-Edwards, de Engelse natuuronderzoeker Charles Darwin en de Engelse theoreticus op het gebied van de biologie en de sociale wetenschappen Herbert Spencer in verband met het

complex van beschouwingen dat de biologie in de negentiende eeuw structureerde. Voor Milne-Edwards was organische doelmatigheid een afgeleide van de fysiologische arbeidsdeling, een principe dat zowel Darwin als Spencer centraal stelden in hun begrip van de moderne natuurlijke economie als een systeem van kolossale produktieve krachten, waarvan de structuur en de werking zonder interventie van buiten af tot stand kwam. De hedendaage Franse microbioloog en geneticus François Jacob heeft in zijn *Logic of Life* met kracht beargumenteerd dat de belangrijkste verworvenheid van de negentiende-eeuwse biologie bestaat uit het formuleren van zijn objecten zonder daarbij externe principes omtrent harmonie of controle nodig te hebben. Jacob begreep dat biologische objecten *werkende* systemen waren. Maar net als Marx, begreep hij niet en kon hij niet begrijpen, dat biologische objecten die als werkende systemen naar voren komen hecht gestructureerd zijn door hiërarchische seksuele principes van doelmatigheid.

Het belangrijkste aspect van de seksuele principes die de structuur van organische systemen bepalen, betrof de verhouding tussen voortplantings- en controlefuncties. Deze verhouding kwam het duidelijkst aan het licht in de onderlinge verbindingen tussen de reproductieve fysiologie en de fysiologie van het zenuwstelsel, zoals die in de biologie van de negentiende en van de twintigste eeuw tot aan de Tweede Wereldoorlog bestonden. Het is geen toeval dat zowel in Europa als in de Verenigde Staten en Japan, de negentiende-eeuwse biologie een enorme rijkdom aan kennis over organische reproduktie, voortplanting, geslachtelijke en ongeslachtelijke wijzen van organische produktie aan het licht brachten. De systemen met de grootste organische 'doelmatighed' bleken de zoogdieren te zijn en daarbij natuurlijk in de eerste plaats de mens (man) met 'zijn' superieure lichamelijke en maatschappelijke arbeidsdeling. Daaronder viel ook het gezin en de scheiding tussen thuis, markt en arbeidsplaats en de eigen sferen voor mannen en vrouwen, evenals voor de verschillende klassen. In de negentiende en in het begin van de twintigste eeuw was er sprake van een stortvloed aan biologische theoriën over de hiërarchische, maar strikt intern functionerende, onderlinge afhankelijkheidsrelaties tussen de reproduktiesystemen en de systemen van het zenuwstelsel in de produktie en transformatie van organismes. Wellicht doet zich het hoogtepunt in deze manier van denken in de biologie wel voor in de synthese van fysiologie, etologie en maatschappijtheorie in de psychobiologie die vorm kreeg aan de universiteiten van Yale, Chicago en Harvard in de twintiger en dertiger jaren. Deze scholen der biologie zijn zeer nauw verbonden met de ontwikkeling van de antimarxistische theorie van maatschappelijke stelsels, die voor en na de Tweede Wereldoorlog in de Verenigde Staten plaatsvond. Maar ik loop op mijn verhaal vooruit.

Sekse en arbeid hadden in het functionalisme van de organismes van het

eind van de achttiende eeuw een organische partner van gelijk niveau: het ras als wetenschappelijk object. Net zoals klasse en sekse interne regels voor het functioneren vereisten, was dat het geval met ras. En net als sekse en arbeid had het object dat ras werd genoemd, een fysieke, ja zelfs fysiologische basis nodig: het ras had een lichaam nodig en het ras kreeg een lichaam in het organische schema der dingen die functioneerden volgens een logica van onderling afhankelijke interne controle en niet door 'van buiten af' opgelegde overheersing. Zoals bekend hadden het imperialisme en de slavernij een zweem van natuurlijkheid. De uit kennisobjecten opgebouwde natuur had een lichaam dat samengesteld was uit principes betreffende de controle over haar produkten. De zwarte slavinnen in de Nieuwe Wereld ervoeren in hun ervaring van gedwongen reproduktie en seksuele dienstbaarheid, het scherpst de logica van dergelijke controlesystemen. De geschiedenis van de fysische anthropologie, de psychologie, van evolutietheorieën en vele andere takken en vertogen van het organisch functionalisme, zitten vol met constructies waarbij ras als object van moderne kennis neergezet wordt. Het is in te veel opzichten een kwalijke geschiedenis, net zoals dat het geval is met sekse en arbeid als wetenschappelijke objecten. Maar het is onmogelijk de vele biologische theorieën over raciale minderwaardigheid aan de kant te zetten als 'slechte wetenschap', als ideologie om daarmee die biologie te redden die zulke uitspraken over raciale of seksuele minderwaardigheid afwees. Zo makkelijk ontkomen we niet aan de vertogen die deel uitmaakten van het sociale patroon van moderne overheersingsvormen. Het is in het bijzonder van beslissende betekenis te beseffen dat het wetenschappelijk begrip van produktieve controlesystemen, zoals dat in de biologie het geval is, niet alleen overheersingsprincipes niet uitsloot, maar dat deze daar noodzakelijkerwijs in waren ingebouwd, of dat ze in ieder geval in de logica daarvan besloten lagen.

Van biologische organismes tot biotische[1] componenten

Voordat ik inga op de sociale strijd die door deze al te korte schets der ideeëngeschiedenis loopt, wil ik deze boude stelling nog een stap verder voeren. In de decennia tussen 1930 en 1950 en speciaal gedurende de Tweede Wereldoorlog ondergingen het organische, fysiologische functionalisme en zijn uitverkoren objecten (organismes, rassen, arbeiders, en vrouwen) een fundamentele verandering. De sociale praktijk van biologen gedurende de oorlog maakt deel uit van deze ingewikkelde geschiedenis. In belangrijk opzicht hielden de biologie en andere rond het organisme opgebouwde vertogen op te bestaan; ze werden vervangen door de cybernetische communicatiewetenschappen die beheerst werden door de principes van het cybernetisch functionalisme. Deze ontwikkeling vergrootte aanzienlijk de mogelijkheden die geboden worden door het

wetenschappelijk begrip van de zelfbesturende en zelfgenererende controlesystemen. De objecten van kennis ondergingen een fundamentele verandering en dat gold ook voor de logica van de controlefuncties. Deze kwestie is van verstrekkende betekenis voor socialisten en feministen die een effectieve politieke analyse willen formuleren.

De verandering is overal te zien: bijvoorbeeld in de omvorming van de ecologie van een rond het organisme opgebouwde theorie over biologische gemeenschappen tot de ecologie van de ecosystemen; en ten tweede in de verplaatsing van het zwaartepunt van de biologie (en van de verklaringscriteria) van de organisme-gecentreerde bestudering van de onderlinge verhouding tussen geest (zenuwstelsel) en geslacht (hormonen) naar de behandeling als communicatie-systeem van de coderings-, copierings- en uitleesfuncties.

De genetica, immunologie, neuro-endocrinologie, etologie — al deze wetenschappen geven een dergelijke verandering te zien. In de moderne biologie gaat het over doorstroomverhoudingen over vloeiende grenzen heen en de beheersing van deze verhoudingen als problemen van informatie-overdracht en systeemproduktiviteit. Een blik op een modern biologiehandboek, bijvoorbeeld *Life on Earth*, een boek dat in de Verenigde Staten aan de biologie faculteiten van de belangrijkste universiteiten gebruikt wordt, zal de scepticus ervan overtuigen dat een organisme uitsluitend een interessante, technologisch ingewikkelde machinerie is van een zeer modern soort, namelijk een communicatiemachine die in een intensieve kapitalistische marktconcurrentie verwikkeld is om zijn genetische deugdelijkheid te optimaliseren (het overleven en gedifferentieerd reproduceren van de kleinste elementen van de controle en voortplanting en van de coderings- en uitleesfuncties). Biologische objecten zijn in dit transformatieproces tot het uiterste verkleind; de kleinste elementen van groei en controle worden niet gevormd door de traditionele organismes en hun hiërarchische, onderling afhankelijke systemen. Geautomatiseerd copiëren, dupliceren en transformeren zijn de sleutelprocessen van de communicatiewetenschappen die zich met deze biotische componenten bezighouden. Biologie is een zeer moderne communicatiewetenschap en -technologie. Haar objecten zijn de cybernetische besturings- en beheersingssystemen.

Kosmologieën en technologieën

Over deze uitzonderlijke geschiedenis dient nog veel meer gezegd te worden. Maar in plaats van het onderzoeken van dergelijke uitersten, wil ik deze geschiedenis onderzoeken vanuit enkele inzichten in de verhouding van feministische en socialistische politiek tenopzichte van wetenschap en technologie.

Ten eerste: als men kijkt naar de historische verandering van de biologische objecten, is het moeilijk een strikte scheiding te handhaven tussen weten-

schap en technologie. Van het begin af aan waren biologische objecten produktieve technische systemen, of men het nu heeft over bevolking, organismes, ecosystemen, celorganellen[2] of genomen.[3] Zeker, de moderne machinerieën (centrifuges, computers, warmteopwekkende machines etc.) hebben de moderne biologie mogelijk gemaakt. Maar er was meer aan de hand: biologische objecten waren werkelijk technische objecten, dat wil zeggen middelen om betekenissen in de materiële wereld tot stand te brengen. We hadden de huidige ontwikkelingen in de recombinant DNA-technologie evenals de daarmee verbonden industriële biologieën die ons begrip van de scheiding tussen het organische en het technische zo fascineren en tegelijk bedreigen, kunnen verwachten — en we deden dat ook. De natuur is geen Alma Mater, maar een van binnen uit opgebouwd, tot in hoge mate gemilitariseerd, uiterst produktief communicatiesysteem. Deze uitspraak is van kracht op het niveau van de mythe èn op het niveau van de huidige technische verworvenheden. Biologische eenheden zijn organen, dat wil zeggen werktuigen voor de produktie.

Ten tweede kunnen we zien dat de zo geprezen categorieën van socialisten en feministen — arbeid en geslacht of sekse — en de wezens die een uitdrukking waren van deze functionele en fundamentele krachten — arbeiders en vrouwen (mannen hadden geen geslacht op dezelfde manier; ze waren zeker nooit zoals vrouwen 'de sekse') — een problematische oorsprong hebben en een zelfs nog verontrustender mogelijke dood tegemoet gaan. Wat stabiele ontologische categorieën leken, blijken historisch gevormde kennisobjecten in racistisch-kapitalistisch-patriarchale sociale organisaties te zijn. Historisch-materialisten zijn niet bepaald ondersteboven van dergelijke beweringen; zij geloven dat alles historisch gevormd is op basis van de manier waarop de denkers en doeners feitelijk de veelvoudige aspecten van hun zelfverwerkelijking op een bepaald moment en op een bepaalde plaats richting geven. De constructie van historisch-materialistische standpunten die het begrip van arbeid en sekse voortbrachten, werd door een complexe strijd tot stand gebracht temidden van zich op wereldschaal voltrekkende veranderingen. Maar de mate waarin feminisme en socialisme historische vormen van humanisme zijn, dat wil zeggen vertogen betreffende hiërarchische produktie van de mens als het hoogste produktieve controlesysteem, is op zijn minst filosofisch zeer verontrustend.

Maar feministen en socialisten kunnen misschien aan gene zijde van deze indigestie enkele noodzakelijke inzichten verwerven over sommige oorzaken van onze theoretische starheid, ons voortdurend falen een echte en volkomen onderlinge vereniging tot stand te brengen doordat we een verbintenis zijn aangegaan met ontoereikende en misschien verouderde categorieën als arbeiders en vrouwen, arbeid en sekse. Feministen kunnen bijvoorbeeld meer helderheid verkrijgen over onze fixatie op geslacht en sekse, die in tegenspraak is met ons besef dat feministische vraagstukken de hele wereld betreffen en niet alleen het

moederschap en de vrijheid op het gebied van de reproduktie. Vrouwen zijn in radicaal opzicht historische produkten; vrouwelijke mensen in de westerse wereld zijn in de laatste paar honderd jaar niet in staat geweest hun bepaaldheid binnen een geseksualiseerd functionalistisch vertoog te ontlopen. Natuurlijk gaan we steeds door onze politiek te seksualiseren en proberen we arbeid in een wat meer geslachtbepaalde categorie op te vatten; en we kijken met argwaan naar de traditionele socialisten. Feministen hebben tenslotte niet geworsteld met termen als geslacht en sekse als louter een systeem van betekenissen, maar als een hoog ontwikkeld sociaal systeem voor het tot stand brengen en het afdwingen van de betekenis van deze woorden. Daarom komen feministische analyses van de technologieën op het gebied van de reproduktie, van de gezondheidssystemen en zelfs van de nucleaire technologie steeds weer terug op het punt waar de kosmologieën en technologieën ons weer in vrouwen veranderen. Gelijkluidende opmerkingen kunnen worden gemaakt ten opzichte van socialistische begripvorming en praktijk in relatie tot de arbeid als een systeem van betekenissen en technologieën voor het vormen van de mens/man, zelfs van de mensheid. Het was bijna onmogelijk politieke verhalen te houden zonder deze produktieve logica. Het moet ook duidelijk zijn dat deze situatie niet helemaal slecht was. Een korte beschouwing van de dialektiek en de bevrijdende rijkdom aan tegenstellingen in deze moderne maatschappelijke systemen van kennis en technologie, die arbeiders, vrouwen en gekleurde mensen als produkten hebben opgeleverd, herinnert ons eraan dat wij vanuit de standpunten die door onze plaats en onze constitutie in de wereld mogelijk zijn, met vrucht strijden.

Ten derde: de in dit artikel voorgestelde analyse kan meer licht werpen op enkele aspecten van de zich op dit moment voltrekkende strijd en debatten over de klassestructuur die zich in technologisch hoogontwikkelde maatschappijen ontwikkelt. Ik denk dat hier aandacht voor de elektronica en communicatieindustrieën zeer nuttig is en ook vol zit met interessante tegenstellingen voor socialisten en feministen.

Op het niveau van de definities, mythes en cosmologieën (we moeten in ons achterhoofd houden dat het onderscheid tussen mythe en techniek nogal glibberig is) zijn deze industrieën een illustratie van macht en beheersingslogica, besturingswetten die geheel anders zijn dan die we kennen van voor de Tweede Wereldoorlog. De moderne controle werkt door middel van statistische beheersing van de allerkleinste elementen en niet door een afzonderlijke controle opmicro-niveau of een therapie op micro niveau van inviduele lichamen die een onderlinge samenhang hebben. De moderne controle gaat over belastinganalyses van mogelijk overbelaste systemen; de moderne controle van de produktie heeft betrekking op het snel monteren, demonteren en weer opnieuw monteren van alle componenten van het systeem, zowel biotische, als

niet-biotische. Vrouwen, lichamen en fabrieken zijn alle onderworpen aan deze logica. De moderne controle gaat over de mate waarin informatiestromen bepaalde grenzen passeren; binnen statistisch bewaakte grenzen is veel toegestaan, zelfs het geloof in en het in praktijk brengen van individuele autonomie en van creativiteit in werk en seks, binnen zekere grenzen. Het is allemaal een kwestie van verhoudingen en het in de hand houden van verhoudingen. Ook voor embryologen en enzymologen gaat het om het in de hand houden van verhoudingen.

Op het niveau van de technologie en de concrete maatschappelijke organisatie van het dagelijks leven (laten we er weer aan denken dat technologie en betekenis letterlijk twee kanten van één zaak zijn) kunnen we een begin maken met het meer volledig begrijpen van de structuur van de internationale arbeidsdeling die afhankelijk is van de herschepping van vrouwen in een nieuwe gedaante, welke aangepast is aan de hoogontwikkelde uitbuitingstechnologie (Zim, Grossman). De klassieke verdeling van vrouwen volgens klasse en ras wordt gebruikt om industrieën mogelijk te maken die aan de top staan in de wereld en die een absoluut centrale rol spelen in de door mannen beheerste oorlogsmachinerie en in de moderne maatschappelijke systemen in het algemeen. Maar aan de andere kant zijn er zeer bijzondere en historisch nieuwe voorwaarden aanwezig voor het opzetten van nieuwe soorten bewuste en georganiseerde verbindingen tussen vrouwen, waarvan de gevolgen over de hele wereld voelbaar kunnen zijn. De elektronische en communicatie-industrieën maken de verbindingen in het dagelijks leven voor vrouwen in Sunnyvale in Californië en in Penang in Indonesië tot werkelijkheid. Het is aan al deze vrouwen en aan het socialisme en het feminisme als wereldbewegingen, om deze verbindingen te veranderen in bevrijdende maatschappelijke krachten, in plaats van in nieuwe manieren om vrouwen uit te buiten. Eén ding is zeker: vrouwen zijn geen wereldwijde tweederangs- of marginaal arbeidsleger; zij nemen een sleutelpositie in in de belangrijkste, moderne, op wetenschappelijke basis opgezette industrieën van de wereld, in de kantoren, op de markten, in de huizen en de fabrieken. Als socialisten, tenminste in de Verenigde Staten, de traditionele mannelijke werkende klasse blijven zien als hun achterban, zullen zij uit het oog verliezen hoe arbeid verricht wordt en door wie. Als feministen doorgaan alles te seksualiseren, zal het hun ontgaan hoe en voor wie vrouwen in de moderne wereld 'in elkaar gezet worden'.

Naar een socialistisch-feministische wetenschaps- en technologiepolitiek

Ik wil nu deze wijdse en vergaande aanspraken laten liggen en me bezig houden met meer nabijliggende gebieden en behoeften van het socialistisch-feminisme

(naar mijn mening moeten wij allen deze politieke positie nastreven) ten opzichte van wetenschap en technologie. Mijn eigen nauwe gezichtsveld beperkt veel hiervan tot de Verenigde Staten en erger nog, tot de perspectieven van voornamelijk blank links. Ten eerste: laten we het verschrikkelijke probleem van klassen- en rassenscheidingen tussen vrouwen in de Verenigde Staten bekijken in relatie tot wetenschap en technologie. Op een pasgehouden, in politiek opzicht behoorlijk conservatieve nationale conferentie over vrouwen in wetenschap en techniek — een conferentie waar meer gekleurde vrouwen aanwezig waren dan op de meeste, door blanken georganiseerde, feministische bijeenkomsten — kwam een heel duidelijke boodschap over: voor vrouwen in wetenschap en techniek zullen de beroepsmogelijkheden in onderzoek en ontwikkeling in de volgende tien jaar zeer nauw verbonden zijn met de militaire sector. De meeste vrouwen in wetenschap en techniek zullen de laagste positie blijven innemen, dat wil zeggen als laagstbetaalde, 'ongeschoolde' arbeidskrachten, die makkelijk te ontslaan zijn (voorzichtigheid is geboden met de term 'ongeschoold'; deze term heeft de neiging synoniem te worden voor alles wat vrouwen doen, vooral als ze weinig betaald worden). Verder zullen kantoorbanen overwegend aan blanken voorbehouden blijven en zullen banen in de produktie meer toevallen aan gekleurde vrouwen. En tenslotte zal de sociale politieke zorgen voor een voortdurende massaproduktie van praktisch ongeletterde jongeren, vooral uit de gekleurde bevolking, om de geautomatiseerde levensmiddelenindustrie en andere snel groeiende sectoren te bevolken.

Het leven van vrouwen zal tot in de kleinste lichaamsbewegingen en -structuren verbonden worden aan de vloeiende machinerie van de hoogontwikkelde technologie, maar wij zullen voor een uitgebreid gebied het antwoord op de vraag hoe wij werken en hoe deze technologie werkt, schuldig blijven en wij zullen voor een groot deel niet bij machte zijn de technologie te veranderen en dus ook niet in staat zijn de technologie van de produktie van betekenissen te beheersen. Dat betekent dat wij machteloos zullen blijven, als we geen politiek ontwikkelen die praktisch en theoretisch veel effectiever is dan de politiek die we nu hebben. En dit *moet* inhouden dat wij een manier ontwikkelen om goede verbindingen tot stand te brengen met mensen die — ook al wonen ze buiten de Verenigde Staten — volledig deel uit maken van ons leven, gewoonlijk houdt dat voordeel voor ons en uitbuiting voor hen in. Hoe zal de zwarte computeranaliste die onderzoekswerk doet voor Intel — het eerste lid van haar familie die een fatsoenlijke opleiding kreeg — in staat zijn een effectieve en bevrijdende verbinding te maken met het jonge meisje in een elektronische assemblagefabriek in Taiwan? Hoe kunnen we verzet verwachten tegen de overheersing van zo'n groot deel van het maatschappelijk leven door de militaire technologie, als het dagelijks leven in toenemende mate afhangt van de banen die deze technologie oplevert? Blanke feministen hebben niet geleerd

hierover veel te zeggen en we zullen het ook niet leren als we gescheiden blijven van elkaar. Het is ook niet bemoedigend te horen dat de Amerikaanse vakbonden die nu zonder succes een organisatie proberen op te zetten in de Siliconenvallei in Californië, nauwelijks vrouwen, en nog minder gekleurde vrouwen, betrekken bij de organisatie en de besluitvorming. De arbeidskrachten in de industrie bestaan voor 80% uit vrouwen. Ondertussen wordt chemische vergiftiging van arbeidsters routinematig gediagnosticeerd als stress. Maar waar zijn de arbeidstoxicologen? En waar is de politiek toegankelijke kritiek op de stressideologie in de moderne medische wetenschap van de communicatietechniek? Waarom zijn zoveel linkse mensen nog steeds gefixeerd op de mannelijke mijnwerkers, metaalarbeiders en arbeiders in de autoindustrie?

We moeten met nadruk naar voren brengen dat de hoogontwikkelde technologie er is voor de bevrijding van vrouwen en anderen en dus ook te gebruiken is door vrouwen voor doeleinden die zij zelf bepalen. Deze eis moet gezien worden in het licht van de ervaringen opgedaan in het Nationale Vrouwen Satelliet project in 1978 dat technisch geschoolde vrouwen bij elkaar bracht voor het opzetten door middel van satellietverbindingen van een nationale conferentie over vrouwenvraagstukken zoals vrouwen die zelf formuleren. Het project slaagde niet omdat mannelijke technici weigerden discussie door de ruimte toe te staan over zaken als abortus en lesbianisme. (Ian Zimmerman in *Conference proceeding, women and technology,* 1979). De ruimte zou er alleen voor mannen moeten zijn. Het zal moeilijk zijn om een scherpere illustratie te vinden van een seksepolitiek die zo flagrant in strijd is met de voorstelling van de phallische technologie als een neutrale zaak. Feministen moeten wegen vinden voor het analyseren en het tot stand brengen van een technologie die het leven dat wij allen willen, vrij van rasse-, klasse- en sekseoverheersing, tot stand brengt. Deze doelstellingen zullen soms leiden tot het benadrukken van kleinschalige, gedecentraliseerde, op persoonlijke maat gesneden technologische vormen. Zulke technologie is niet synoniem met zacht, vrouwelijk en makkelijk. Ze vereist discipline, kennis en vaardigheid en ze is niet noodzakelijkerwijs een vervanging voor grootschalige technologie.

Tot slot: feministen moeten manieren vinden om brede, stabiele organisaties tot stand te brengen met andere socialisten die niet de een aan de ander ondergeschikt maken. En ondertussen moeten ze de strijd voortzetten voor het vruchtbaar maken van onze respectievelijke inzichten, zelfs wanneer ze met elkaar in tegenspraak zijn. In dit al te schetsmatige artikel heb ik geprobeerd een aantal symbolische en materiële barrières voor de zo hoopvol verwachte verbinding tussen marxisme en feminisme te beschrijven in relatie tot wetenschap en technologie. Mijn hoop is dat wij, als wij ons ervan bewust zijn dat onze analysecategorieën historische werktuigen zijn die gedeeltelijk bepalen wat wij

kunnen bouwen, een grotere wetenschappelijke en politieke vakkundigheid zullen verwerven.

1. biotisch: term uit de biologie, betekent levend of aan leven gerelateerd
2. celorganellen: een soort orgaantjes op celniveau
3. genomen: erfelijkheidsmateriaal, zoals chromosomen

Bibliografie en bronnenlijst bij 'Klasse, ras en sekse als objecten van wetenschapelijke kennis'. Het is een zeer gedeeltelijke lijst van publikaties in de Verenigde Staten die van belang zijn om een feministische positie uit te werken ten aanzien van wetenschap, technologie en ontwikkeling.

Algemene Engelstalige tijdschriften

Science for the People, 897 Main St., Cambridge, Massachusetts 02139
Radical Science Journal, 9 Poland Street, London W1
Pandore, 4 rue de Chevreuse, 75006 Paris
Feminist Issues (Het Engelse zusterblad van *Questions Féministes),* 2948 Hillegass, Berkeley, California 94705
Signs: Journal of Women in Culture and Society, Stanford Univ., Stanford, California 94305
Feminist Studies, care of Women's Studies Program, Univ. of Maryland, College Park, Maryland 20742
Quest: A Feminist Quarterly, P.O. Box 8843, Washington, D. C. 20003
Off Our Backs, 1724 - 20th St. N.W., Washington, D. C. 20009

Al-Hibri, Azizah, ed., *Technology and Human Affairs,* St. Louis: Mosby.
(Let op dit Libanese marxistisch-feministische werk over vrouwen, wetenschap en technologie in een uit te geven internationaal tijdschrift van vrouwenstudies. Het is ook een belangrijk werk over vrouwen en de Islam.)
Balbo, Laura, The servicing work of women and the capitalist state, to appear in *Political Power and Social Theory*
Callon, Michel and Latour, Bruno, Unscrewing the Big Leviathan: How do actors macro-structure reality and how do sociologists help them do so? in K. Knorr and A. Cicourel, eds., *Advances in Social Theory and Methodology,* London: Routledge and Kegan Paul, 1982 (forthcoming)
Committee for Abortion Rights and against Sterilisation Abuse (CARASA). *Women under Attack: Abortion, Sterilization Abuse, and Reproductive Freedom,* New York, 1979 (P.O. Box 124, Cathedral Station, N.Y., N.Y.)
Chodorow, Nancy, *The Reproduction of Mothering,* Univ. of California Press
Delaney, Samuel, *Tales of Neveryon,* Bantam Books. (Een science-fiction verhaal met belangrijke ideeën over de samenhang tussen technologie, overheersingsstructuren als klasse en geslacht en maatschappelijke mogelijkheden.)
Delphy Christine, For a materialist feminism, *Feminist Issues 1,* no. 2 (Winter, 1981): 69-76
Easlen, Brian, *Science and Sexual Oppression,* Sussex: Harvester Br., 1981
Ehrenreich, Barbara and English, Deidre, *For Her Own Good: 150 Years of the Expert's Advice to Women,* N.Y.:Anchor, 1978
Eisenstein, Zillah, The Radical Future of Liberal Feminism, N.Y.: Longman
Fields, Connie, *The Life and Times of Rosie the Riveter.* (Dit is een film over werk van vrouwen in de bewapeningsindustrie in de Tweede Wereldoorlog in de VS met belangrijke consequenties voor een analyse over het manipuleren door de staat en de industrie van 'vrouwelijke' ideologieën over technologie. Hij kan worden geleend bij Clarity Educational Films, P.O. Box 315, Franklin Lakes, N.Y. 07417.)
Figlio, Karl, Chlorosis and chronic disease in 19c Britain: The social constitution of a somatic illness in capitalist society, *Social History* 3, no. 2 (1978): 167-97
Gordon, Linda. *Women's Body, Women's Right: A Social History of Birth Control in America,* N.Y.: Grossman, 1976 (Een belangrijke argumentatie over de verbinding van maatschappelijke

verhoudingen en technologische ontwikkeling met rechtstreekse consequenties voor feministische politiek.)
Griffin, Susan, *Woman and Nature: The Roaring Inside Her,* N.Y.: Harper-Colophon, 1980 (A sustained prose-poem on the history of women, nature, science)
Grossman, Hachael, Women's Place in the Integrated Circuit, *Southeast Asia Chronicle*, no 66 and *Radical America,* Jan/Feb. 1980
Hacker, Sally, Women and agribusiness, *Science for the People* 10, no. 2 (April, 1978): 15-28
Hafkin, Nancy and Bay, Edna. eds., *Women in Africa: Studies in Social and Economic Change,* Stanford Univ. Pr., 1976 (Bevat verschillende artikelen ter bestudering van de technologische ontwikkeling welke afhankelijk is van grootschalige mannelijke overheersing, of deze zelfs teweegbrengt.)
Haraway, Donna, The biological enterprise: Sex, mind and profit from human engineering to sociobiology, *Radical History Review* 20: 206-37
Haraway, Donna, The high cost of information in post World War II evolutionary biology: Ergonomics, semiotics and the sociobiology of communication systems, *Philosophical Forum*, special double issue on sociobiology, forthcoming, 1982
Harding, Sandra and Hintikka, M.P., eds., *Dis-covering Reality: Feminist Perspective on Metaphysics, Methodology, and the Philosphy of Science,* Dordrecht: Reidel
Hartmann, Heidi, The unhappy marriage of marxism and feminism: Towards a more progressive union, *Capital and Class,* no. 8, summer 1979, pp. 1-33

Hartspek, Nancy, *Money, sex and Power,* N.Y.: Longman, 1982 forthcoming (Dit is de volledige uitwerking van de idee van een feministische materialistische historische positie.)
Harvey, David, Population, resources, and the ideology of science, *Economic Geography* 50 (1979): 256-77
Holmes, Helen; Haskins, B.: Gross, M., eds., *Birth Control and Controlling Birth* (1981) and *The Custom-Made Child?* (1981), Clifton, N.J.: Humana Press
Hubbard, Ruth, et al, *Women Look at Biology Looking at Women,* Cambridge, MA: Schenkman, 1979. (Dit boek bevat een goede bibliografie m.b.t. vrouwen, biologie en geneeskunde.)
Jacob, Francois, *The logic of life,* N.Y.: Pantheon, 1974. (Een goede geschiedschrijving om biologie te zien als een vertoog over produktieve systemen.)
Joseph, Gloria and Lewis, Jill, eds., *Common Differences: Conflicts in Black and White Feminist Perspectives,* N.Y.: Anchor-Doubleday, 1981
Keller, Evelyn Fox, Gender and science, *Psychoanalysis and Contemporary Thought* 1 (1979): 409-33
Kuhn, Annette and Wolpe, Anne Marie, eds., *Feminism and Materialism*, London: Routledge and Kegan Paul, 1978. (Vergelijk dit met Eisenstein, *Capitalist Patriarchy*, i.v.m. de belangrijkste overeenkomsten en verschillen van het socialistisch-feminisme in de VS en Engeland.)
Lim, Linda Y.C., Women workers in multinational corporations: The Case of the electronics industry in Malaysia and Singapore, *Michigan Occasional Papers,* no. IX, Fall 1978 (Available from Mich. Occ. Papers, 1058 L.S.A. Building, Ann Arbor, Michigan 48109)
Merchant, Carolyn, *The Death of Nature: Women, Ecology, and the Scientific Revolution*, N.Y.: Harper and Row, 1980. (Een omvattende poging om de geschiedenis van wetenschap en technologie te overdenken in het licht van het feminisme, het marxisme en het ecologische denken.)
Mora, Magdalena and Del Castillo, Adelaida R., eds., *Mexican Women in the U.S.: Struggles Past and Present,* Chicano Studies Research Center Publications, occasional paper no. 2, Univ. of California at Los Angeles. (Belangrijk om te kijken naar vrouwenarbeid / kapitalisme / technologie.)
Nash, June and Safa, Helen I., eds., *Sex and Class in Latin America,* N.Y.: Praeger, 1981
National Center for Appropriate Technology, *Something Old, Something New, Something Borrowed, Something Due: Women and Appropriate Technology,* (a Directory of Organizations) P.O. Box 3838, Butte, Montana 59701
Pacific Studies Center, *Silicon Valley: Paradie or Paradox. The Impact of High Technology Industry on Santa Clara County,* 1977 (867 West Dana St., na 204, Mountain View, California 94041)
Piercy, Marge, *Woman on the Edge of Time,* N.Y.: Fawcett-World, 1977. (Dit is een belangrijke science-fiction analyse over de relatie tussen ras, sekse en klasse in de mogelijke toekomst en over biomedische beheersing in deze tijd.)
Roberts, Helen, ed., *Women, Health and Reproduction,* London: Routledge and Kegan Paul, 1981

Russ, Joanna, *The Female Man,* Bantam Books. (Dit is een schitterend science-fiction verhaal.)
Salaff, Janet, *Working Daughters of Hong Kong,* London: Cambridge Univ. Pr., 1981
Sargent, Lydia, ed., *Women and Revolution,* Boston: Southend Pr., 1981
Traweck, Sharon, The social construction of time and space in the particle physics community in Japan and the United States: A cross cultural ethnographic study, Ph. D. dissertation, Board of Studies in the History of Consciousness, Univ. of California at Santa Cruz, in progress. (Dit is een deel van de nieuwe antropologie van de moderne wetenschap dat zich erop richt kosmologie, wetenschappelijke theorie, wetenschappelijk sociale praktijk en de machine in samenhang met elkaar te brengen.)
Turshen, Meredith, The impact of colonialism on health and health services in Tanzania, *International Journal of Health Services* 7, no. 1 (1977): 7-35
Weinbaum, Ryam, *The Curious Courtship of Women's Liberation and Socialism,* Boston: Southend Press, 1978
Wilson, Edward, et al, *Life on Earth,* 2nd ed., Sunderland, MA: Sinauer, 1978 (Excellent modern biology text book that clearly shows structure of contemporary biological objects of knowledge as industrialized and partly militarized command-control systems.)
Wiseman, Frederick, *Primate,* 1974 (Film available from Xippora Films, Boston). (Een uitstekend modern biologie leerboek dat duidelijk laat zien hoe de structuur van de huidige kennisobjecten van de biologie er uit zien als geïndustrialiseerde en ten dele gemilitariseerde bestuurs- en beheersingssystemen.)
Women in Latin America, special issue of *Latin American Perspectives,* 12/13, 1977
Women and National Development, special issue of *Signs* 3, no. 1 (autumn, 1977), Univ. of Chicago Press.
Women and Science Collective, *Alice through the Microscope: The Power of Science over Women's Lives,* London: Virago, 1980
Women's Resource Center, Univ. of Montana, Missoula, MT, *Women and Technology: Deciding What's Appropriate,* Conference Proceedings, 27-29 April 1979
Young, Iris, Socialist feminism and the limits of dual systems theory, *Socialist Review,* no. 50/51, spring 1980, pp. 169-88
Young, Robert M., Science *is* social relations, *Radical Science Journal* 5(1977): 65-131
Young, Robert M. and Levidow, Les, eds., *Science, Technology, and the Labour Process:* Humanities Press, 1981

Marx over de derde wereld

Henk Overbeek
Patricio Silva*

Inleiding

Het motief dat ons tot het schrijven van dit artikel voerde was de confrontatie met het laatste, postuum uitgegeven werk van de Britse marxist Bill Warren, *Imperialism, Pioneer of Capitalism.*[1] Het was niet de eerste keer dat we te maken kregen met vergaande interpretaties van wat Marx zou hebben voorspeld, maar zelden waren de uitspraken zo rechtlijnig en opzienbarend als bij Warren en sinds de jaren vijftig werden deze geluiden zeker niet gehoord uit de mond van Westeuropese marxisten.

Wat beweert Warren? De kortst mogelijke samenvatting zou kunnen luiden dat hij dwars tegen bijna alle linkse theorievorming over onderontwikkeling in vasthield aan de voorspelling van Marx dat het kapitalisme zich onweerstaanbaar over de aardbol zou verbreiden, overal de produktie zou revolutioneren en de welvaart tot een ongekend peil zou opvoeren. Het gehele boek behelst in feite een uitwerking van enkele passages in het Voorwoord bij de eerste uitgave van het eerste deel van Het Kapitaal. Deze alom gelaakte 'voorspellingen' van Marx[2] luiden:

'Het industrieel meer ontwikkelde land toont het minder ontwikkelde slechts het beeld van de eigen toekomst.' (p. 12)

'Ook als een maatschappij de natuurwet van haar beweging op het spoor gekomen is (...) kan ze de natuurlijke ontwikkelingsfasen noch overslaan noch wegdecreteren.' (pp. 15-16)

Met deze regels is de teneur van de stellingen van Warren volledig getekend: het kapitalisme brengt vooruitgang, is niet tegen te houden en – dat is dan een vanzelfsprekende implicatie — dat moet men ook niet proberen. Maar klopt deze interpretatie wel met de betekenis die Marx aan deze regels toedichtte? Naar ons idee niet, en dat blijkt het duidelijkst als we de gewraakte passages nogmaals, maar dan in hun context, onder de loupe nemen.

"'An und für sich' gaat het niet om de hogere of lagere ontwikkelingsgraad van de maatschappelijke antagonismen, die uit de natuurwetten van de kapitalistische produktie voortkomen. Het gaat om deze wetten zelf, om deze met ijzeren noodzakelijkheid werkende en zich doorzettende tendensen. Het industrieel meer ontwikkelde land toont het minder ontwikkelde slechts het beeld van de eigen toekomst.'

Met nadruk gaat het Marx er hier om vast te stellen dat alle *kapitalistische* landen vroeger of later door dezelfde klassentegenstellingen geplaagd zullen worden: de Duitse lezers hoeven niet te denken dat de miserabele omstandigheden waarin de Engelse arbeiders verkeren hun gespaard zullen blijven. Met het vraagstuk van de toestand in wat nu de Derde Wereld heet heeft deze passage niets te maken.

Nog sterker wordt meestal het tweede citaat misbruikt. De fout ligt daar niet alleen in het weglaten van de context, maar in het weglaten of negeren van een tussenzin die Marx er waarschijnlijk niet voor niets neerschreef. In haar geheel luidt de passage:

'Een natie moet en kan van de andere leren, ook als een maatschappij de natuurwet van haar beweging op het spoor gekomen is — en het is uiteindelijk het doel van dit werk de economische bewegingswet van de moderne maatschappij te onthullen — kan ze de natuurlijke ontwikkelingsfasen noch overslaan noch wegdecreteren.'

De tussenzin maakt duidelijk dat Marx bedoelt te zeggen dat *kapitalistische* maatschappijen *ontwikkelingsfasen van het kapitalisme* niet kunnen overslaan. Maar naties kunnen van andere naties leren (bijv., zegt Marx, van de totstandkoming van de tien-uren-wet in Engeland) en ze kunnen 'de geboorteweeën verkorten en milder maken' (p. 16). Ook hier weer geldt (ondanks de mogelijk nog te sterke benadrukking van allerlei historische onvermijdelijkheid) dat er geen sprake van kan zijn dat deze uitspraak van toepassing wordt verklaard op de Derde Wereld: zij is uitdrukkelijk beperkt tot de moderne, d.w.z. de kapitalistische, maatschappij in West-Europa.

Wat heeft Marx ons dan wèl over de Derde Wereld te zeggen, als het niet datgene is wat Warren ons voorhoudt? Marx' kennis van die delen van de wereld die nu als Derde Wereld worden aangeduid was zeer bescheiden. Van Zuid-Amerika en Afrika wist hij praktisch niets, van het Midden-Oosten en grote delen van Azië heel weinig. Alleen van India en Oost-Europa was zijn kennis aanzienlijk.[3] Maar, ook als Marx alles had geweten wat er in zijn tijd bekend was, wat zou die kennis ons kunnen vertellen over de Derde Wereld van nu, die een (onder-)ontwikkeling van een eeuw heeft doorgemaakt? De ongekende expansie van het kapitalisme na 1945 bewees voor velen het historisch ongelijk van Marx. Voor hen was Marx nog slechts interessant als commentator op de gebeurtenissen in de jaren 1840 - 1890, als historisch verschijnsel dus.

In deze bijdrage willen we laten zien dat noch deze visie de juiste is, noch die (door vele 'marxisten' aangehangen) waarin de uitspraken en ideeën van Marx als een voor altijd geldig logisch samenstel van 'wetten' en 'voorspellingen' worden opgevat.

Marx heeft ons in de eerste plaats een *methode* nagelaten, het historisch materialisme. Het is niet onze bedoeling daarover op deze plaats een uitvoerige

beschouwing te geven. We willen slechts een enkel naar ons idee wezenlijk element daaruit aanstippen en op die manier verduidelijken hoe het werk van Marx op vruchtbare wijze kan worden betrokken op een analyse van de huidige Derde Wereld.

Het historisch materialisme berust in de eerste plaats op het inzicht dat alles, zowel in de natuur als in de menselijke samenleving, in constante verandering en ontwikkeling is, in een eindeloos proces van worden en vergaan. Deze historische veranderingsprocessen zijn moeilijk in hun essentie te vatten zolang ze zich niet ten volle ontplooid hebben.[4] Daarom is het voor hedendaagse marxisten ook niet mogelijk bij de analyse van moderne ontwikkelingen geïsoleerde uitspraken van Marx tot richtsnoer te kiezen.[5]

Verandering is dus wezenlijk, maar even belangrijk is het het karakter van die verandering in te zien. Voor Marx wordt verandering niet van buitenaf veroorzaakt (hetgeen daarentegen het uitgangspunt is van bijna elke burgerlijke theorie op het terrein van sociologie, economie en politicologie).

Elke maatschappelijke situatie bestaat in en door tegenspraken, elke geworden verhouding draagt tegelijk de kiem van zijn ondergang in zich. Ook het omgekeerde geldt: niet alleen wordt elke eenheid gekenmerkt door tegenspraak, maar ook bestaat elke tegenspraak slechts in zijn totaliteit.

Het is de verdienste van Hegel geweest in te zien dat dit dialectisch beginsel ook van toepassing is op verhoudingen tussen mensen, op maatschappelijke verhoudingen. Maar de dialectische filosofie van Hegel stelde ons pas werkelijk in staat ons inzicht in de loop van de menselijke geschiedenis te verdiepen toen die door Marx 'op zijn voeten' werd gezet, ontdaan werd van zijn idealistische geschiedsopvatting.[6] *'Het is niet het bewustzijn van de mensen dat hun zijn, maar omgekeerd hun maatschappelijk zijn dat hun bewustzijn bepaalt.'*[7]

In het bovenstaande hebben we drie van de meest wezenlijke elementen van het historisch materialisme in beschouwing genomen: het inzicht dat alles vergankelijk is en daarme historisch specifiek,[8] het inzicht dat elke eenheid door zijn interne tegenstellingen, en elke tegenstelling door zijn eenheid, bepaald wordt,[9] en het inzicht dat materiële voorwaarden in grote lijnen de basis vormen voor het *'sociale, politieke en geestelijke levensproces in het algemeen'*.[10]

De teksten van Marx over wat nu de Derde Wereld wordt genoemd, of over problemen die zich ook nu, zij het natuurlijk in een andere verschijningsvorm, voordoen, zijn voor ons van belang niet omdat ze ons kunnen vertellen hoe de huidige historische situatie in elkaar steekt, maar wel omdat ze laten zien op welke manier, *met welke methode*, Marx deze problemen aanpakte. Dáárvan iets te laten zien is ons voornaamste doel met deze bijdrage.

Pré-kapitalistische produktiewijzen

Marx en Engels benadrukten bij elke gelegenheid dat het kapitalisme niet, zoals de economen der burgerij wilden doen geloven, een eeuwig karakter had. Het kapitalisme werd vooraf gegaan door een reeks van uiteenlopende zo genoemde pre-kapitalistische formaties. Het uitgebreidst behandelt Marx deze in het deel van de *Grundrisse* dat onder de titel *Pre-kapitalistische economische formaties* een eigen leven is gaan leiden. Hij geeft aan dat uit een oervorm van communale produktie, de primitieve commune, een viertal communale produktiewijzen voortkwam, met ieder een eigen karakteristiek: een Slavische, een Germaanse, een Antieke en een Aziatische.

Door specifieke vormen van particuliere toeëigening van het land of van een deel van het meerprodukt, ontwikkelden zich uit deze communale formaties klassenmaatschappijen: de slavenhoudende maatschappij van de klassieke oudheid, de feodale maatschappij van het middeleeuwse Europa en de Aziatische produktiewijze, die duizenden jaren, tot in de negentiende eeuw, haast onveranderd bleef voortbestaan.

De aard van deze verschillende produktiewijzen, en hun onderlinge verhouding, zijn belangrijke elementen voor een theorie over ontwikkeling en onderontwikkeling, want voor de meeste kritische theorieën geldt dat de geschiedenis van de onderontwikkeling de geschiedenis is van de expansie van het kapitalisme vanuit Europa en zijn confrontatie met de bestaande voor-kapitalistische maatschappijen in de overige delen van de wereld. Voor we hierop wat uitgebreider kunnen ingaan is het dan ook van belang even stil te blijven staan bij wat Marx over die verschillende voor-kapitalistische vormen schrijft.

In de eerste plaats is het dan de vraag of de opsomming zoals die door Marx op verschillende plaatsen wordt gegeven ook als een historisch noodzakelijke opeenvolging is bedoeld. Marx zelf heeft hier en daar verwarring veroorzaakt, zoals blijkt uit een veel geciteerde passage in het Voorwoord bij *Zur Kritik der Politischen Ökonomie: 'In grote trekken kunnen aziatische, antieke, feodale en modern burgerlijke produktiewijzen aangeduid worden als voortschrijdende tijdperken van de economische maatschappijformatie.'*[11]

Toch is het onjuist uit deze passage te concluderen dat er sprake zou zijn van een voor alle situaties gegeven volgorde, zoals een zowel door traditionele als moderne marxisten aangehangen theorie het wil.[12] Zoals uit de eerder aangehaalde passages in het voorwoord bij *Das Kapital* blijkt (en hetgeen ook geldt voor bijv. het *Communistisch Manifest*) duidde Marx met deze uitspraken uitsluitend op de feitelijke historische ontwikkeling in West-Europa en niet op een vermeende historische wet die universeel geldig zou zijn.

Meer in het algemeen moet ook gewezen worden op het feit dat het begrip produktiewijze in de eerste plaats een abstractie is, ontleend aan de werkelijk-

heid maar niet bedoeld om als keurslijf van de geschiedenis te dienen: *'Op zichzelf, losgemaakt van de werkelijke geschiedenis hebben deze abstracties geen enkele waarde. Zij kunnen alleen dienen om de ordening van het historisch materiaal te vergemakkelijken, om de volgorde van de afzonderlijke fasen aan te geven. Maar in geen geval geven zij — zoals de filosofie — een recept of een schema, waarnaar de historiese tijdperken keurig op maat gesneden kunnen worden.'*[13] Vervolgens is het goed met een enkele opmerking in te gaan op de aard van respectievelijk de Aziatische produktiewijze — die voorkwam in vele van de landen die nu onderontwikkeld zijn — en de feodale produktiewijze — waaruit zich in Europa en Japan het kapitalisme ontwikkelde.

Klimatologische en territoriale verhoudingen hebben volgens Marx in verregaande mate het karakter van de *Aziatische produktiewijze* bepaald.[14] De vele woestijnen, van de Sahara tot ver in India, maakten kunstmatige bevloeiing van het land noodzakelijk. De schaal waarop deze openbare werken moesten worden aangelegd en de betrekkelijke spreiding van de bevolking over het gehele gebied, maakten daarbij het ingrijpen van een centraal staatsgezag noodzakelijk. *'Hierdoor kregen alle Aziatische regeringen een economische functie toegewezen, de functie om voor de openbare werken te zorgen.'*[15]

Tegenover deze 'sterke' staat stond de dorpsgemeenschap, waarin landbouw en huisindustrie een hechte eenheid vormden. De heersende klasse ontleende zijn heerschappij aan de uitoefening van de publieke functie van vertegenwoordiger van de staat en kon zich op die manier het meerprodukt toeëigenen. De grond bleef in eigendom van de dorpsgemeenschap, die was verdeeld in kasten.

Na de ineenstorting van het Romeinse rijk in de vijfde eeuw als gevolg van de invallen en veroveringen der Barbaren kwam er een einde aan de slavenhoudersmaatschappij op het Europese continent. Langzaamaan kwamen in bijna geheel Europa sociale verhoudingen tot stand die kenmerkend waren voor het *feodalisme,* de produktiewijze die de heersende zou zijn tot in de zeventiende eeuw in Engeland en zelfs tot in de negentiende eeuw in grote delen van Oost-Europa. De feodale eigendom berustte op een gemeenschap van de landbezitters en de directe producenten, de klasse der horige boeren. Deze laatsten waren aan de grond van de landheer gebonden en — door buiten-economische dwang — gedwongen meerarbeid voor de grondbezitter te verrichten. In de opkomende steden ontwikkelde zich het gildewezen, de feodale organisatie van het ambacht, waarin de verhouding tussen meester en leerling die tussen heer en lijfeigene benaderde.[16]

De dynamiek van het feodalisme, en dat zou gaandeweg de middeleeuwen blijken, moest in de eerste plaats gezocht worden in de tegenstelling tussen stad en platteland en in de krachten die binnen de steden tot ontwikkeling kwamen. Op het platteland bestond een grote rem op verandering omdat de klasse der

directe producenten een klasse van onafhankelijke producenten was.[17] Uit deze dynamiek ontwikkelde zich in Europa langzaamaan het kapitalisme. Welke rol de huidige Derde Wereld bij dat proces speelde is onderwerp van de volgende paragraaf.

De Derde Wereld en de oorspronkelijke accumulatie van kapitaal

De overgang van feodalisme naar kapitalisme in Noordwest-Europa is een terrein van voortdurend debat tussen historici geweest. In deze paragraaf willen we in het kort samenvatten wat Marx daarover zegt, en met name willen we onderzoeken in hoeverre voor Marx de integratie van gebieden die nu tot de Derde Wereld worden gerekend een voorwaarde voor de ontwikkeling van de kapitalistische produktie was.[18]

Een lang, maar bijzonder verhelderend citaat uit het derde deel van *Das Kapital* geeft aan hoe Marx zelf de samenhang zag tussen de interne en externe factoren die tot het tot ontwikkeling komen van het kapitalisme in Engeland leidden.

'Het is aan geen twijfel onderhevig — en juist dit feit heeft tot totaal verkeerde inzichten geleid — dat in de zestiende en zeventiende eeuw de grote revoluties, die met de geografische ontdekkingen in de handel gepaard gingen en die de ontwikkeling van het koopmanskapitaal sterk versnelden, een hoofdmoment vormen in de voortgaande overgang van de feodale produktiewijze in de kapitalistische. De plotselinge uitbreiding van de wereldmarkt, de verveelvoudiging van de in omloop zijnde waren, de wedijver tussen de Europese naties om zich de Aziatische produkten en de Amerikaanse schattten toe te eigenen, het koloniale systeem, droegen wezenlijk bij tot de doorbreking van de feodale grenzen van de produktie. Nochtans ontwikkelde de moderne produktiewijze zich in haar eerste periode, de manufactuurperiode, slechts daar, waar de voorwaarden daarvoor tijdens de Middeleeuwen tot stand waren gekomen. Men vergelijke bijvoorbeeld Holland met Portugal. En toen in de zestiende en deels nog in de zeventiende eeuw de plotselinge uitbreiding van de handel en de schepping van een nieuwe wereldmarkt een overwegende invloed uitoefenden op de ondergang van de oude en de opkomst van de kapitalistische produktiewijze, toen gebeurde dat omgekeerd op de basis van de reeds in het leven geroepen kapitalistische produktiewijze. De wereldmarkt vormt zelf de grondslag van deze produktiewijze. Anderzijds, de daaraan inherente noodzaak op steeds uitgebreidere schaal te produceren dwingt tot voortdurende uitbreiding van de wereldmarkt, zodat de handel hier niet de industrie, maar de industrie aanhoudend de handel revolutioneert.'[19]

Tot drie maal toe benadrukt Marx in dit citaat dat de wereldmarkt een wezenlijke rol speelde bij het tot ontwikkeling komen van het kapitalisme en tege-

lijkertijd onderstreept hij dat dat slechts dáár kon gebeuren, waar het kapitalisme reeds ontstaan was, waar de voorwaarden voor kapitalistische produktie reeds aanwezig waren.

Wat waren die voorwaarden?[20] Zoals gezegd, ten tijde van de bloeitijd van het feodalisme was er nauwelijks sprake van arbeidsdeling, noch op het platteland, noch ook in de ambachtelijke produktie in de gilden. Geleidelijk echter kwam daarin verandering. Door de toenemende scheiding tussen produktie en handel ontstond een klasse van kooplieden, die niet zoals de gildemeesters aan een vaste plaats gebonden waren. Zij reisden naar andere steden, brachten verschillende steden met elkaar in verbinding en legden zo de grondslag voor een beginnende arbeidsdeling tùssen die steden. De opkomende produktie van waren — produkten die speciaal voor de ruil geproduceerd worden en niet in de eerste plaats voor eigen consumptie — gaat niet alleen samen met de opkomst van de kooplieden, maar vormt ook de grondslag voor het woekerkapitaal.

Maar, de omzetting van het door handel en woeker gevormde geldkapitaal in industriekapitaal werd belemmerd door de feodale verhoudingen: de horigheid op het platteland en het gildenwezen in de steden. Op het platteland werden de belemmeringen opgeheven door de privatisering van het grondbezit en de gedeeltelijke verjaging van de boerenbevolking. De directe producenten werden gescheiden van hun produktiemiddelen en werden zo gedwongen hun arbeidskracht te koop aan te bieden. De staat speelde bij het scheppen van deze sociale voorwaarden voor kapitalistische produktie een doorslaggevende rol, zoals Marx laat zien.

In Engeland werd de directe stoot tot dit onteigeningsproces gegeven door de opbloei van de wolmanufactuur in Vlaanderen en de daarmee gepaard gaande hoge wolprijs, die het aantrekkelijk maakt bouwland om te zetten in weidegrond. Die manufactuur, vooral in Vlaanderen maar ook hier en daar in Engeland, was ontstaan uit het samenvoegen van de produktiemiddelen die vroeger eigendom waren van horigen, maar die ze als slachtoffer van woekeraars verloren. De manufactuur, met zijn grotere arbeidsdeling en produktiviteit, ontstond eerst op het platteland, maar later ook in de steden, waar de gilden de concurrentie met deze nieuwe produktiewijze niet aankonden. De groei van de manufactuurproduktie creëerde al snel een drang naar grotere en meer winstgevende markten: zo spreekt Marx over het scheppen van de wereldmarkt als 'historische opdracht van het kapitaal'.[21] Omgekeerd, en belangrijker, betekende de totstandkoming van de wereldhandel door de grote ontdekkingen rondom het jaar 1500 een enorme stimulans voor de verdere ontwikkeling van de manufactuur. De toevloed van goud en zilver naar Europa versterkte bovendien de positie van de opkomende burgerij.

De invoering van de slavernij en de plantageproduktie in de Nieuwe Wereld, met name in het Caraïbisch gebied en de zuidelijke staten van de VS,

speelden vanaf het begin een grote rol in de ontwikkeling van het industriële kapitalisme in Engeland gedurende de achttiende en het begin van de negentiende eeuw. *'Liverpool werd groot op basis van de slavenhandel. Deze vormt voor die stad de methode van oorspronkelijke accumulatie.'*[22]

En zo zijn we weer terug bij ons uitgangspunt: het kapitalisme in Engeland ontstond op basis van de wereldmarkt, maar creëerde die ook eerst werkelijk. Zowel de interne factoren als de externe factoren waren voor deze historische transformatie onmisbaar: ze waren beide noodzakelijke voorwaarden. De interne factoren, dat wil zeggen de oorspronkelijke accumulatie van kapitaal door de scheiding van producent en produktiemiddelen, kunnen in bepaalde historische omstandigheden ook voldoende schijnen; zo zou men kunnen beweren dat het kapitalisme in bijv. Duitsland en Japan door ingrijpen van de staat en via afscherming van de wereldmarkt tot stand is gebracht. Deze waarneming zou als een bevestiging van de positie van Brenner kunnen gelden, ware het niet dat ook in deze gevallen 'afsluiting van de wereldmarkt' het bestaan van die wereldmarkt en de invloed van dat bestaan op het accumulatieproces uitdrukkelijk veronderstelt. Ook voor deze gevallen gaat de stelling dat het kapitalisme tot ontwikkeling kwam uitsluitend op de grondslag van de interne ontwikkeling dus niet op. Bovendien kan men zich afvragen hoelang een land, waarin het kapitalisme in isolatie is ontstaan, zijn isolement zal kunnen volhouden en zijn verdere ontwikkeling zal kunnen baseren op de binnenlandse hulpbronnen en markten.

Niettemin laat het bovenstaande zien dat (het klinkt haast overbodig maar is het niet) het bestaan van kapitalistische verhoudingen (vrije loonarbeid en privébezit van de produktiemiddelen) in de ogen van Marx noodzakelijke, zelfs definiërende voorwaarden zijn om van kapitalisme te kunnen spreken. Maar, voor we het over de relevantie van dit alles hebben voor een aantal recente debatten over de plaats van de Derde Wereld in de kapitalistische wereldmarkt, moeten we ons afvragen of Marx ook oog had voor de effecten van het ontstaan van de wereldmarkt op de overige daarin geïntegreerde gebieden: de Derde Wereld.

Kapitalistische onderontwikkeling

In de literatuur bestaan diametraal tegenover elkaar staande opvattingen ten aanzien van de vraag of Marx oog had voor de mogelijkheid dat penetratie van het kapitalisme in niet-kapitalistische gebieden zou kunnen leiden tot onderontwikkeling. Aan de ene kant staat de visie dat Marx van het eerste begin tot aan het eind van zijn leven uitsluitend oog had voor de *'propagandistische (beschavende) tendens, exclusief eigen aan het kapitaal'*.[23] Deze visie wordt niet alleen onderschreven door de eerder genoemde Warren, maar ook door bijvoor-

beeld Brewer en Avineri.[24]

Avineri is getroffen door de scherpe inzichten van Marx in het door de kapitalistische expansie op gang gebrachte moderniseringsproces, het studie-object bij uitstek van de Amerikaanse vergelijkende en ontwikkelingspoliticologie. Hij verwijt deze politicologen (Almond, Pye, e.a.) dan ook hun onwil om Marx serieus te nemen. Brewer neemt een met dat van Warren vergelijkbaar standpunt in: naar zijn mening beoordeelt Marx de expansie van de kapitalistische produktiewijze positief, ook al ziet hij dat die expansie met veel ellende gepaard gaat. Hij meent ook niet dat Marx zijn standpunt in de loop der jaren heeft gewijzigd.

Tegenover deze visie staat die van onder meer Melotti en Mohri.[25] Zij menen dat Marx er in de loop van zijn leven, vooral onder invloed van zijn bestudering van de ontwikkeling in Ierland en in Rusland, meer en meer van overtuigd raakte dat de introductie van het kapitalisme in pre-kapitalistische samenlevingen niet altijd een zegen betekende. Melotti's conclusie is de volgende: *'Alles bijeengenomen kan men met vertrouwen zeggen dat Marx, hoewel hij altijd staande hield dat de Engelse verovering van India in laatste instantie progressief was, tegen de stroom inging van het onkritische optimisme van burgerlijke sociaal-democratische unilineairsten en in vele opzichten het begrip anticipeerde, dat in recente jaren door de Amerikaanse school van marxisten als theorie naar voren werd gebracht, namelijk dat kapitalisme ontwikkeling genereert in de moederlanden en onderontwikkeling in de koloniale landen.'*[26]

In deze paragraaf zullen we proberen na te gaan welke effecten Marx signaleert als hij de expansie van het Britse kapitalisme buiten Europa onderzoekt. Het lijkt ons daarbij goed om een onderscheid in te voeren dat als zodanig niet in de literatuur genoemd wordt, maar dat verhelderend werkt, omdat het onopgeloste tegenstellingen begrijpelijk maakt. Vele naar eigen zeggen op Marx gebaseerde theorieën over onderontwikkeling zijn, zonder dat dat expliciet gemaakt wordt, — of, waar dat wel gebeurt, zonder dat de beperking daarvan onder ogen wordt gezien — gebaseerd op extrapolatie van de ervaringen van één enkel gebied. Een goed voorbeeld daarvan is de door Warren zo verguisde 'Dependencia-theorie', die is gebaseerd op de bestudering van de historische integratie van Latijns-Amerika in de wereldeconmie maar die veelal pretendeert een algemene theorie van onderontwikkeling te geven. Omgekeerd zijn critici van zo'n benadering geneigd die aan te vallen met inzichten die ontleend zijn aan de ervaringen in andere delen van de wereld, met name India.
In Latijns-Amerika voerden de Europeanen, na de gewelddadige vernietiging van de bestaande sociale formaties en de fysieke uitroeiing van de oorspronkelijke bevolking, in overwegende mate op eigen behoeften toegesneden produktieverhoudingen in, tot en met de arbeidskrachten zelf. De Spanjaarden introduceerden in Latijs-Amerika feodale verhoudingen in het grondbezit: het lati-

fundia-systeem. Dit hield in dat de grond slechts onder enkele bevoorrechte Spanjaarden werd verdeeld. De Indianen die in deze gebieden woonden moesten sindsdien onder semi-horige verhoudingen voor de (vaak afwezige) landheren werken. Deze extreme concentratie van politieke en economische macht in de handen van de grootgrondbezitters vormt in zeer grote delen van Latijns Amerika tot in de huidige tijd een belemmering voor het tot ontwikkeling komen van moderne kapitalistische verhoudingen, o.a. door het relatief inproduktieve gebruik van de grond en de onvolledige invoering van de geldeconomie.

In het Caraïbisch gebied en het zuiden van de VS voerden de Nederlanders, Fransen, Denen en vooral de Engelsen het plantage-systeem in waarin gebruik werd gemaakt van slavenarbeid. Dat deze produktiewijze volledig ten dienste stond van, en ondergeschikt was aan de kapitalistische produktie in Europa, was ook Marx niet ontgaan: *'De directe slavernij is de spil van onze huidige industrie, net als de machines, het krediet, enz. Zonder slavernij geen katoen, zonder katoen geen moderne industrie. Pas de slavernij heeft aan de koloniën hun waarde gegeven, pas de koloniën hebben de wereldhandel geschapen, de wereldhandel is de noodzakelijke voorwaarde voor de machinale grote industrie.'*[27]

De slavernij was bij uitstek van invloed op de *opkomst* van het industriële kapitalisme. Toen het industriekapitaal dominant was geworden en het handelskapitaal zijn centrale positie verloor, werd de slavernij in Amerika een rem op de verdere ontwikkeling van de industrie. De definitieve overwinning van de industrie in Europa maakte de afschaffing van de slavernij noodzakelijk. In Latijns-Amerika echter bleef het handelskapitaal veelal dominant. Deze onderschikking van de produktie aan de belangen van een klasse van kooplieden en woekeraars, die verbonden waren met het industriële kapitaal in Europa, vormde — zoals dat eerder in Europa het geval was geweest — een rem op de verdere ontwikkeling van de produktiviteit.[28] Het is juist de volledig verschillende situatie op de wereldmarkt — die gedomineerd wordt door de produkten van de goedkoop producerende industrie — die de 'Europese' oplossing (de groei van de manufactuur in nauwe samenhang met de groei van de wereldmarkt) in het geval van Latijns-Amerika tot ver in de twintigste eeuw uitsloot.

De inwerking van het kapitalisme elders verliep heel anders. Marx besteedde vooral veel aandacht aan de rol van de Britse overheersing in India en schreef daar in de *New York Daily Tribune* van juni 1853 enkele beroemd geworden artikelen over. In deze artikelen beoordeelt Marx de Britse verovering van India en de invoering van kapitalistische verhoudingen vrijwel zonder reserve als onderdeel van de historische vooruitgang. Het is dan ook niet verwonderlijk dat auteurs zoals de eerder genoemde Warren en Avineri juist in deze artikelen steun zoeken voor hun opvatting. Een enkel citaat uit het artikel

De Britse heerschappij in India volstaat om te laten zien hoe Marx in 1853 tegen de zaak aan keek. *'Het ingrijpen van de Engelsen (...) leidde tot ontbinding van de kleine, half barbaarse, half beschaafde gemeenschappen door hun economische grondslag te ontwrichten en zo de grootste, of liever gezegd de enige sociale revolutie te veroorzaken, die Azië ooit meemaakte. (...) Hoezeer het ook tegen het menselijk gevoel mag indruisen, (...) toch mogen we niet vergeten, dat deze idyllische dorpsgemeenschappen, hoe onschuldig ze er ook uit mogen zien, van oudsher de vaste basis vormden van het Oosterse despotisme (...).'*[29]

Echter, Marx liet het hier niet bij. Hij bleef zich voor de geschiedenis van India interesseren en bleef zijn mening over de aard van de Britse heerschappij steeds toetsen aan de historische realiteit. En dat bracht hem na verloop van tijd tot andere gedachten. De ontwikkeling van die realiteit liet namelijk zien dat de inwerking van het Britse kapitalisme op de Aziatische produktiewijze een geheel andere was dan de inwerking van die kapitalistische produktiewijze op het Europese feodalisme. Juist hierin ligt de betekenis van het begrip Aziatische produktiewijze: als deze niet begripsmatig kan worden onderscheiden van het feodalisme wordt de realiteit van de onderontwikkeling in Azië *ondanks* de massale penetratie door het kapitalisme ongrijpbaar.

De Aziatische produktiewijze bleek een veel sterkere weerstand te kunnen ontwikkelen tegen het kapitalisme dan Marx aanvankelijk had verwacht. Het zijn de specifieke kenmerken van die Aziatische produktiewijze die deze weerstand opriepen: de aard van de produktieverhoudingen, de weinig ontwikkelde tegenstelling tussen stad en platteland en de almacht van de staat waardoor geen 'vrije' handel kon ontstaan. De reproduktieve kracht van de Aziatische produktiewijze kwam ook tot uiting in het feit dat die steeds hersteld werd na de veelvuldige vernietigende invallen van vreemde overheersers: de Britten waren slechts de laatsten van een lange reeks en bleken nauwelijks succesvoller dan hun voorgangers. Marx realiseerde zich dit: *'De hindernissen die de innerlijke stevigheid en geleding van voor-kapitalistische, nationale produktiewijzen opwerpt tegen de ontbindende werking van de handel is treffend te zien in de betrekkingen van de Engelsen met India en China. De brede basis van de produktiewijze wordt hier gevormd door de eenheid van kleine landbouw en huisindustrie, waar in India nog de vorm bijkomt van de op gemeenschappelijke grondeigendom berustende dorpsgemeenschap, die overigens ook in China de oorspronkelijke vorm was. In India gebruikten de Engelsen tegelijkertijd hun directe politieke en economische macht als heerser en grondrentenier om deze kleine economische gemeenschappen te ontbinden. Hun handel werkt hier alleen in zoverre revolutionerend op de produktiewijze als ze door de lage prijs van hun waren de spinnerij en weverij, die een oeroud onderdeel van deze eenheid van industrieel-agrarische produktie vormen, vernietigen en zo de gemeenschap verwoesten.'*[30]

Het bovenstaande citaat toont aan dat het onzin is om Marx er van te beschuldigen dat hij geen oog heeft gehad — of, subtieler, gehad kon hebben — voor de negatieve uitwerking van de kapitalistische penetratie in de maatschappelijke structuur van de voor-kapitalistische gebieden. Het tegendeel is waar, en we stuiten hier op een van de meest sprekende bewijzen van het feit dat Marx geen gevangene was van zijn eigen 'voorspellingen'. Juist degenen die Marx aan het niet uitkomen daarvan willen ophangen maken zichzelf, maar dan in omgekeerde zin, tot gevangenen van de slechts in hun verbeelding bestaande dogma's.

De kwaal van het reductionisme

We kunnen in de opvattingen van diegenen die zich op Marx baseren drie vormen van reductionisme onderscheiden.[31] Hobsbawm maakte al een onderscheid tussen diegenen die menen dat de door Marx onderscheiden produktiewijzen een *'enkele ladder vormen waar alle menselijke samenlevingen tegenop moeten klimmen'*, en diegenen die 'alle' pre-kapitalistische vormen feodaal noemen en de Aziatische produktiewijze niet als een afzonderlijke erkennen.[32] Deze beide vormen van reductionisme kwamen we al eerder tegen, respectievelijk in de persoon van Bill Warren en in de personen van Godelier en Suret-Canale (zie noot 12).

In het bovenstaande hebben we betoogd dat het onderscheid tussen verschillende pre-kapitalistische vormen juist van wezenlijk belang is om te kunnen begrijpen dat ogenschijnlijk identieke gebeurtenissen (de confrontatie van deze vormen met binnendringend kapitalisme) tot geheel verschillende gevolgen kunnen leiden. Met name is het voor een goed begrip van de situatie in Azië noodzakelijk om aan de notie van de Aziatische produktiewijze vast te houden. Natuurlijk is er sinds Marx erover schreef veel veranderd: het imperialisme deed deze penetratie vele malen verdiepen, met name omdat in de periode na ongeveer 1890 de nadruk meer en meer kwam te liggen op de invoering van kapitalistische produktieverhoudingen. Toch is de huidige realiteit niet te begrijpen zonder inzicht in de verschillen tussen de produktiewijzen waarmee het kapitaal op zijn wereldwijde rooftocht in aanraking kwam.

We hebben ook benadrukt dat het onjuist is de opeenvolging van produktiewijzen te zien als een historisch onvermijdelijke, strak vastgelegde hiërarchie die niet doorbroken kan worden. Daarom ook lijkt — we komen daar in de laatste paragraaf nog op terug — de visie dat een socialistische revolutie pas na een volwaardige kapitalistische ontwikkeling kan plaatsvinden niet in overeenstemming met de ideeën van Marx op dit punt.

Een laatste vorm van 'reductionisme' en een die de laatste jaren een grote populariteit heeft veroverd, is de theorie waarin gesteld wordt dat de grote ont-

dekkingsreizen aan het einde van de vijftiende eeuw een kapitalistische wereldmarkt in het leven riepen, waarin al snel de meeste delen van de wereld geïntegreerd raakten en dat de overheersing van kapitalistische ruilverhoudingen alle overheerste produktiewijzen daarmee ook tot kapitalistische maakt. Deze opvatting is voor het eerst uitgewerkt door onder meer André Gunder Frank en later vooral bekend geworden door de 'wereldsysteem-benadering' van Wallerstein.[33]

Wallerstein omschrijft het kapitalisme als produktie voor de markt met als doel winstmaximalisering. Het kapitalisme kan gebruik maken van vele vormen van beheersing van de arbeid (Wallerstein gebruikt het begrip 'mode of labor control' in plaats van produktiewijze): dit kan variëren van slavernij tot vrije loonarbeid. De vestiging van de wereldmarkt, waarin de arbeidsdeling de grenzen van de politieke systemen overschrijdt, legt volgens Wallerstein de aan het kapitalisme inherente dwang tot voortdurende verhoging van de produktiviteit aan alle 'modes of labor control' op. Laten we Wallerstein zelf aan het woord, als hij spreekt over de overgang van feodalisme naar kapitalisme: *"Als we een 'formele' definitie van feodalisme hanteren, kunnen we geloven dat gebieden binnen een kapitalistische wereldeconomie nog steeds een feodale 'produktiewijze' kennen. Echter, de formele betrekkingen tussen beheerser van de grond en produktieve werker zijn in feite niet waarop het aankomt. De zogenaamde wederzijdse band die we met het feodalisme identificeren, de ruil van bescherming voor arbeidsdiensten, vormt slechts dan een feodale produktiewijze als die bepalend is voor andere sociale verhoudingen. Maar als zo'n 'band' eenmaal deel uitmaakt van een kapitalistische wereldeconomie, verdwijnt de autonome realiteit ervan. Hij wordt, liever gezegd, een van de vele vormen van burgerlijk gebruik van proletarische arbeid in een kapitalistische produktiewijze, een vorm die gehandhaafd, uitgebreid of verminderd wordt in verhouding tot zijn winstgevendheid op de markt. (...) Een kapitalistische produktiewijze is niet gebaseerd op vrije arbeid en grond. Eerder is het een produktiewijze die proletarische arbeid en commercieel grondbezit combineert met andere vormen van loonbetaling en grondbezit."*[34]

Hoe verhoudt deze visie zich met de opvattingen van Marx, waarop Wallerstein en Frank zich in belangrijke mate beroepen? Brenner stelt zich die vraag ook en komt tot de conclusie dat de centrale stelling van Wallerstein, dat de kapitalistische wereldeconomie tot innovatie-dwang in 'niet-kapitalistische' gebieden leidt, op onjuistheid berust. Naar zijn mening, en hij laat ook zien dat Marx alleen zó uitgelegd kan worden, kan dwang tot verhoging van de produktiviteit alleen optreden als de directe producenten niet onder buiten-economische dwang staan om hun meerprodukt af te staan. Pas als de directe producent gescheiden wordt van zijn produktiemiddelen en gedwongen wordt (door economische nood) om zijn arbeidskracht te verkopen, pas dan ontstaat *de*

dwang tot voortdurende vernieuwing die aan het kapitalisme eigen is.[35] In zijn ijver om Wallerstein onderuit te halen neigt Brenner er evenwel toe om de wereldmarkt geheel en al buiten beschouwing te laten of sterk onder te waarderen. Marx zelf doet dat nooit: hij benadrukt vele malen dat het kapitalisme de wereldmarkt in het leven roept en zich niet zonder die wereldmarkt kan ontplooien.[36] Maar het gaat om een tendens die slechts langzaam en met onderbrekingen doorzet. Met name leidt penetratie door het kapitalisme niet tot doorvoering van die eigenschappen die het kapitalisme eigen zijn, als niet het industriële maar het handels- en woekerkapitaal dominant is. Het woekerkapitaal *'verlamt de produktiekrachten in plaats van ze te ontwikkelen, en vereeuwigt tegelijk die jammerlijke toestanden waarin de maatschappelijke arbeidsproduktiviteit niet, zoals in de kapitalistische produktie, op kosten van de arbeid zelf ontwikkeld wordt.'*[37] De allesoverheersende rol die bij Wallerstein door de circulatie, de *verdeling* van het meerprodukt, wordt opgeëist, komt bij Marx toe aan de *produktie*, of liever de verhoudingen waaronder het meerprodukt geproduceerd wordt. *'De werkelijke wetenschap van de moderne economie begint pas, waar de theoretische beschouwing overgaat van het circulatieproces naar het produktieproces.'*[38]

Toegepast op de internationale verhoudingen leidt uitsluitende beschouwing van de circulatie tot het idee dat onderontwikkeling een zaak is van uitbuiting van het ene door het andere *land*. Aandacht voor de verhoudingen waaronder het meerprodukt wordt geproduceerd leidt tot het inzicht dat uitbuiting in de eerste plaats een verhouding tussen klassen is. Deze twee verschillende beschouwingswijzen leiden haast automatisch ook tot uiteenlopende opvattingen over hoe die uitbuiting beëindigd moet worden.

Revolutie in de Derde Wereld?

Warren was zeker niet de eerste die meende dat het socialisme alleen een kans maakte in landen waar het kapitalisme 'volwassen' was geworden. Zo zei de Nederlandse sociaal-democraat Van Kol op het Internationale Socialistische Congres van augustus 1904 te Amsterdam: *'De veronderstelling van Karl Marx dat zekere landen, tenminste gedeeltelijk, in staat zullen zijn de kapitalistische periode in hun economische ontwikkeling over te slaan, is geen werkelijkheid geworden; de primitieve volkeren zullen de beschaving slechts bereiken door dit kruis te dragen. Het is dan ook onze plicht de ontwikkeling van het kapitalisme niet te hinderen, want dat is een onmisbare schakel in de geschiedenis der mensheid.'*[39]

Dezelfde opvatting speelde ook een belangrijke rol in de politieke discussies die zich al tijdens het leven van Marx onder de Russische socialisten afspeelden. De discussie spitste zich daar vooral toe op de vraag of de traditionele

Russische dorpsgemeenschap, met haar gemeenschappelijk bezit van de grond, de grondslag zou kunnen vormen van een communistische samenleving en op de vraag of Marx' beschrijving van de opkomst van het kapitalisme (bijv. in hoofdstuk 24 van deel I van *Das Kapital*) ook op Rusland van toepassing was. Van verschillende kanten werd Marx als getuige opgeroepen. Hij maakte zich er niet gemakkelijk van af: hij leerde zelfs Russisch om uit de eerste hand de relevante bronnen te kunnen bestuderen. Na langdurige studie concludeerde hij: *'Het resultaat waartoe ik kwam is dit: Gaat Rusland door langs de weg die het sinds 1861 heeft ingeslagen, dan zal het de mooiste kans missen die de geschiedenis een volk ooit geboden heeft om in plaats daarvan alle noodlottige wisselvalligheden van het kapitalistische systeem door te maken. (...) Het hoofdstuk over de oorspronkelijke accumulatie wil alleen de weg schilderen waarlangs in West-Europa de kapitalistische economische orde uit de schoot der feodale economische orde ontsproten is.'*[40]

Maar nog steeds, al was het verval snel, bood de dorpsgemeenschap de mogelijkheid van een andere ontwikkeling. Die dorpsgemeenschap, schreef Marx in een beroemde brief aan Vera Sassulitsch, onderscheidde zich van de oercommune door de afwezigheid van de bloedverwantschap, het privébezit van 'huis en haard' en de private toeëigening van wat op het gemeenschappelijke land werd geproduceerd. De gemeenschappelijke grondeigendom zorgde voor sterke sociale banden, de privé-toeëigening bracht een dynamisch element in het systeem. Maar, zo vroeg Marx zich af, betekende dit dat er noodzakelijk privatisering van de grond moest optreden? *'Geenszins (...) Alles hangt van het historische milieu af waarin ze zich bevindt. (...) ...de gelijktijdigheid met de kapitalistische produktie biedt haar kant en klaar de materiële voorwaarden van de op grote schaal georganiseerde collectieve arbeid. Ze kan zich dus de door het kapitalistische systeem voortgebrachte positieve verworvenheden toeëigenen, zonder onder het Caudijnse juk te moeten doorgaan. (...) ...kan ze het onmiddellijke uitgangspunt worden van dat economische systeem, waarnaar de moderne maatschappij tendeert, en een nieuw leven beginnen onder het oude met zelfmoord te beëindigen.'*[41]

Deze zinssneden volstaan om aan te geven dat er voor Marx geen sprake was van een mechanische noodzaak. Juist het bestaan van het kapitalisme opende voor pre- en halfkapitalistische gebieden nieuwe mogelijkheden om het communisme direct te bereiken, zonder de 'omweg' van het kapitalisme, dat zoveel ellende voor de directe producenten, de loonarbeiders, met zich mee had gebracht. Overigens wil dit niet zeggen dat Marx geen oog had voor de snelle ontwikkeling van het kapitalisme in Rusland en voor het hoge tempo waarin de grondslag aan het verdwijnen was voor wat hij in bovenstaande fragmenten voor mogelijk hield.[42]

De *mogelijkheid* van een omwenteling is één ding, de vraag *wie* de om-

wenteling moet bewerkstelligen is een andere zaak. Ook over die vraag is veelvuldig gedebateerd. Lange tijd dacht Marx dat de socialistische revolutie, door de verder voortgeschreden ontwikkeling van de produktiekrachten, het eerst zou plaatsvinden in de koloniale moederlanden en dat als uitvloeisel daarvan de koloniale volkeren hun vrijheid zouden ontvangen uit handen van het dan heersende proletariaat in West-Europa.[43] In dezelfde zin beschouwde Marx het Ierse vraagstuk, want Ierland was in feite (en is dat gedeeltelijk nog) een kolonie van Engeland. Langzaamaan echter kwam Marx tot de conclusie dat de bevrijding van Ierland, gezien het groeiend opportunisme in de rangen van de Engelse arbeidersklasse, van binnenuit zou moeten plaatsvinden. *'Ik ben lange tijd van mening geweest, dat het Ierse regime ten val kon worden gebracht door de opkomst van de Engelse arbeidersklasse. Ik heb deze opvatting steeds in de 'New York Tribune' verkondigd. Een dieper gaande studie heeft mij nu van het tegendeel overtuigd. De Engelse arbeidersklasse zal* **nooit iets bereiken,** *alvorens ze zich van Ierland heeft ontdaan. De zaak moet in Ierland aangepakt worden.'* (nadruk van Marx)[44]

En, zo betoogde Marx in een brief aan Kugelmann, in Ierland kon de plattelandsaristocratie (veelal dezelfde personen als in Engeland) veel makkelijker omvergeworpen worden, omdat er in Ierland naast een economische ook een nationale tegenstelling bestond: *'...omdat de landheren daar niet, zoals in Engeland, de traditionele waardigheidsbeklederes en vertegenwoordigers zijn, maar de dodelijk gehate onderdrukkers van de nationaliteit.'*[45]

Kortom, het bovenstaande maakt duidelijk dat Marx op grond van nieuwe inzichten tot de conclusie kwam dat een nationale revolutie in (semi-)koloniale landen niet alleen mogelijk was, maar ook wenselijk en zelfs een voorwaarde voor radicalisering van de arbeiders in het moederland kon zijn. Op geen enkele manier kan men aan Marx steun ontlenen voor de stelling dat de revolutie in ontwikkelingslanden maar moet wachten tot het kapitalisme volledig tot ontplooiing is gekomen, zoals onder andere Bill Warren meent.

Het gaat dus niet aan om socialistische revolutionaire bewegingen in de Derde Wereld voor te houden dat revolutionaire strijd nù in feite steun aan de heersende klasse inhoudt. De uitspraken aan het einde van het *Communistisch Manifest* ('dè communisten ondersteunen overal iedere revolutionaire beweging tegen de bestaande maatschappelijke en politieke toestanden... [en] ...verklaren openlijk dat hun doel slechts kan worden bereikt door de gewelddadige omverwerping van iedere tot dusverre bestaande maatschappelijke orde') behoren òòk tot Marx' visie en kunnen niet zomaar weggelaten worden. Overigens kan men in deze (propagandistische en wervende) leuzen ook geen ondersteuning zoeken voor de idee dat Marx ook elke vorm van avonturistische actie goed zou keuren. Integendeel, hij heeft zich niet tegen het idealisme van Hegel gekeerd, om uiteindelijk tot hetzelfde resultaat te komen (dat de idee van de re-

volutie voldoende zou zijn om hem ook daadwerkelijk te laten plaatsvinden).[46]

In het voorwoord bij de tweede uitgave van zijn boek over *De toestand van de arbeidersklasse in Engeland* maakte Engels gewag van de 'verburgerlijking' van de Engelse arbeidersklasse en de opkomst van wat Lenin later een 'arbeidersaristocratie' noemde.[47] Met name constateerde Engels dat de Engelse arbeiders meeprofiteerden van de sterke positie van hun land in de wereldeconomie.[48] Engels beschreef hier (en ook op vele andere plaatsen) verschijnselen die later door Kautsky, Luxemburg, Lenin, Trotsky en Bucharin zouden worden opgevat als onderdeel van het imperialisme, een tijdperk dat juist zijn intrede deed op het moment dat Marx honderd jaar geleden stierf. Aan het begin van deze eeuw werd ook een ander aspect van de ontwikkeling van het imperialisme duidelijk, een aspect dat ook nu weer hele actuele waarde heeft: de problematiek van gastarbeid en immigratie en de problematiek van het racisme en vreemdelingenhaat.

'Tot de beschreven typische verschijnselen van het imperialisme moet men ook (...) de toenemende immigratie (het toestromen van arbeiders en het zich vestigen door dezen) naar deze landen uit de minder ontwikkelde gebieden rekenen, waar het arbeidsloon lager is. (...) In de Verenigde Staten hebben de migranten uit Oost- en Zuid-Europa de slechtst betaalde banen, terwijl de Amerikaanse arbeiders het hoogste percentage van de opzichters en andere best betaalde banen bezetten. Het imperialisme heeft de tendentie ook onder de arbeiders bevoorrechte categorieën af te zonderen en deze van de grote proletarische massa los te scheuren.'[49]

Aldus Lenin. In een ander geschrift wees hij op de materiële en ideologische grondslagen van het racisme: *'De arbeiders van de onderdrukkende natie zijn* ***tot op zekere hoogte*** *aandeelhouders van* ***hun eigen*** *bourgeoisie bij de uitplundering van de arbeiders (en van de massa der bevolking) der onderdrukte natie. (...)* ***Ideologisch*** *of geestelijk gezien is het verschil dat de arbeiders van de onderdrukkende naties door school en leven steeds in een geest van minachting of verachting jegens de arbeiders van de onderdrukte natie worden opgevoed.'* (nadruk van Lenin)[50]

Deze houding van minachting is nog altijd wijd verbreid en is aanzienlijk sterker geworden met de immigratie in West-Europa van de jaren zestig en zeventig. Ook hier dreigt nu het klassenconflict overwoekerd te worden (en vanuit verschillende kringen wordt dat ook bewust in de hand gewerkt) door het zgn. 'minderhedenvraagstuk'. De immigranten worden in de eerste plaats als buitenlanders gezien en niet zozeer als lotgenoten in de crisis. De 'nationale' arbeiders worden opgeroepen solidair te zijn met hun 'nationale' werkgevers en worden in de positie gebracht waarin ze de buitenlanders niet anders dan als concurrenten en profiteurs kunnen zien.

In de huidige crisis die het kapitalisme op wereldschaal doormaakt en die het kapitaal tracht 'op te lossen' op kosten van alle arbeiders (werkend of werkloos, arbeidsgeschikt of arbeidsongeschikt, man of vrouw, blank of zwart, in de Derde Wereld of in de industrielanden), kunnen die arbeiders ook slechts dan hopen niet blijvend het slachtoffer van die crisis te worden als ze gezamenlijk een antwoord op de crisispolitiek van het kapitaal weten te formuleren.

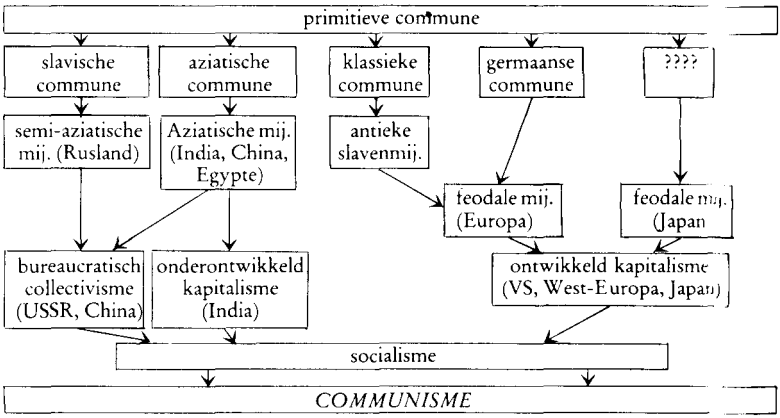
Bij het zoeken naar dat antwoord kunnen we ons niet verlaten op de recepten van Marx. Maar zijn methode en zijn geest vormen een inspiratiebron die in de afgelopen eeuw niet aan kracht heeft ingeboet.

Maart 1983

Noten

1. B. Warren, *Imperialism, Pioneer of Capitalism*, Verso/New Left Books, London 1980; dit boek werd eerder door Henk Overbeek besproken in *Tijdschrift voor Diplomatie*, december 1981.
2. K. Marx, *Das Kapital* Bd. 1, (Marx-Engels-Werke (MEW) 23), Berlin 1973, (1867), pp. 12, 15-16; alle Duits- en Engelstalige citaten zijn door onszelf vertaald (HO/PS).
3. E. Hobsbawm, *Introduction* to K. Marx, Pre-capitalist economic formations, (ed. by E. Hobsbawm), Lawrence & Wishart, London, 1964, p. 26. Overigens was in het algemeen de kennis in Marx' tijd zeer weinig ontwikkeld.
4. Zo zegt Engels in zijn Inleiding bij de uitgave van 1895 van Marx' *De klassenstrijd in Frankrijk 1848 tot 1850* (Pegasus, Amsterdam, 1974): 'Een duidelijk overzicht over de economische geschiedenis van een gegeven periode kan nooit in die tijd zelf, maar slechts achteraf verkregen worden, nadat het materiaal verzameld en geschift is.'
5. 'Er bestaat', zo zegt Engels, 'voor deze filosofie *niets definitiefs, absoluuts, heiligs*, van alles en bij alles legt zij de *vergankelijkheid* bloot en er bestaat voor haar niets dan het ononderbroken proces van worden en vergaan, het oneindige opstijgen van het lagere naar het hogere.' F. Engels, *Ludwig Feuerbach en het einde van de klassieke Duitse filosofie*, Pegasus, Amsterdam, 1973, p. 16.
6. Zo zegt Marx in het Nawoord bij de tweede druk van het eerste deel van *Das Kapital:* 'De mystificatie, waaraan de dialectiek in Hegel's handen lijdt, verhindert op geen enkele manier dat hij haar algemene bewegingsvormen voor het eerst omvattend en bewust uiteen heeft gezet. Ze staat bij hem op haar kop. Ze moet omgekeerd worden om de rationele kern in het mystieke omhulsel te ontdekken.' (p. 27). Zie ook Marx/Engels, *De Duitse ideologie, deel 1: Feuerbach*, SUN, Nijmegen, 1972, pp. 27, 90.
7. Karl Marx, *Voorwoord* (van 'Zur Kritik der Politischen Oekonomie'), in *Te Elfder Ure* 17, pp. 521-522.
8. Karl Marx, *Inleiding* (van 'Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie) *Te Elfder Ure* 17, pp. 481-519: 'de bepalingen die voor de produktie in het algemeen gelden, moeten juist daarom afgezonderd worden, opdat men ter wille van de eenheid — die reeds voortvloeit uit het feit dat het subjekt, de mens, en het objekt, de natuur, identiek zijn — het wezenlijke verschil niet vergeet. In dit vergeten ligt bijv. heel de wijsheid van de moderne ekonomen, die de eeuwigheid en harmonie van de bestaande sociale verhoudingen bewijzen.' Marx werkt deze stelling onder meer uit aan de hand van het begrip 'arbeid' (pp. 508-511).
9. 'Wanneer de poging om het wezen van de dingen te denken ons onvermijdelijk tot de tegenspraak voert, dan komt dat omdat *de tegenspraak het wezen van de dingen is*'. L. Sève, De methode in de ekonomiese wetenschap, in; *Te Elfder Ure* 17, p. 676.
10. Marx, *Voorwoord*, p. 521; zie bijv. ook *De Duitse ideologie*, p. 42.
11. Marx, *Voorwoord*, p. 552.
12. Volgens Melotti zijn er drie varianten te noemen van een zogenoemde *unilineaire* interpretatie: de *traditionele* (primitief - antiek - feodaal - bourgeois - socialistisch); de visie van *Plecha-*

now (primitief - [aziatisch] - antiek - feodaal - bourgeois); en de *neo-unilineaire* visie: primitief - aziatisch - feodaal - kapitalistisch - socialistisch (deze laatste visie wordt geassocieerd met mensen als Godelier en Suret-Canale).
Melotti zelf ontvouwt in zijn boek een multilineaire interpretatie. Hoewel we daarop niet uitvoerig in kunnen gaan is het interessant om toch schematisch zijn opvatting weer te geven.

Uit: U. Melotti, *Marx and the Third World*, London, 1977, pp. 8-26.

13. Marx/Engels, *De Duitse ideologie*, p. 28.
14. K. Marx, *Die Britische Herrschaft in Indien*, MEW 9, p. 129.
15. Idem.
16. Marx/Engels, *De Duitse ideologie*, p. 25.
17. E. Hobsbawm, op. cit., p. 40.
18. Met name is dit nodig omdat de meest uiteenlopende standpunten worden ondersteund met een beroep op, dan wel een afwijzing van 'uitspraken' van Marx. Men kan in dit verband bijvoorbeeld denken aan de tegenstelling tussen wat Warren in *Imperialism, Pioneer of Capitalism* zegt, en datgene wat door A. G. Frank (en vele Dependencia-theoretici) en door I. Wallerstein wordt gezegd. Wij zullen hierop in een latere paragraaf nog nader ingaan.
19. K. Marx, *Das Kapital III* (MEW 25), pp. 345-346; Een vergelijkbare passage is te vinden in Marx/Engels, *Het Communistisch Manifest*, Pegasus, Amsterdam, 1979 (1848), pp. 41-42.
20. Het vraagstuk van de oorsprong van het kapitalisme behandelt Marx onder meer in: *De Duitse ideologie*, met name pp. 57-77; *Grundrisse*, 459-514; *Das Kapital I*, hoofdstuk 24 (over de oorspronkelijke accumulatie); *Das Kapital III*, hoofdstuk 20 (over het koopmanskapitaal) en hoofdstuk 36 (over het woekerkapitaal); literatuur door anderen over de overgang van feodalisme naar kapitalisme is er in overvloed, hier noemen we slechts M. Dobb, *Studies in the Development of Capitalism*, International Publishers, New York, 1973 (1947, 1963), en R. Brenner, The Origins of Capitalist Development, in: *New Left Review* 104, jul./aug. 1977, pp. 25 - 93.
21. Marx, *Das Kapital I*, p. 20.
22. Idem, p. 787.
23. Marx, *Grundrisse*, Introduction to the Critique of Political Economy, Pelican Marx Library, Harmondsworth, 1973, (1857/8), p. 542.
24. S. Avineri, Marx and Modernisation, in: *The Review of Politics*, vol. 31, 1969, pp. 172 - 188; A. Brewer, *Marxist Theories of Imperialism*, Routledge & Kegan Paul, London, 1980.
25. K. Mohri, Marx and 'Underdevelopment', in *Monthly Review*, april 1979, pp. 32-42; Hobsbawm, op. cit., p. 50, deelt deze visie, terwijl Mandel een tussenpositie inneemt in zijn boekje *The Formation of the Economic Thought of Karl Marx*, Monthly Review Press, New York, 1971 (1967), p. 139.
26. Melotti, op. cit., p. 125.

17. Marx, *Brief aan P. W. Annenkow* in Parijs, 28 december 1846, in: Marx/Engels, *Brieven over het historisch materialisme*, Pegasus, Amsterdam, 1978, p. 15.
28. Brewer (op. cit., p. 54) legt vooral veel nadruk op het feit dat overheersing door het handelskapitaal géén, en overheersing door het industriële kapitaal wèl een volledige transformatie van de maatschappij met zich meebracht.
29. Marx, *Die Britische Herrschaft in Indien*, p. 132.
30. Marx, *Das Kapital III*, p. 346; een soortgelijke visie is ook al te vinden in de *Grundrisse* (pp. 858-859). Voor meer details zie ook Melotti, op. cit., hoofdstuk 16, en Mandel, op. cit., pp. 116-139. Aan het eind van zijn leven maakt Marx in een brief aan V. I. Sassulitsch de volgende opmerkingen: '(In India was) de gewelddadige opheffing van de gemeenschappelijke grondeigendom slechts een daad van het Engelse vandalisme, die de inheemsen niet naar voren, maar naar achteren stootte. (...) De Engelsen (...) is het alleen gelukt, de inheemse landbouw te ruïneren en het aantal en de intensiteit van de hongersnoden te verdubbelen.' (Marx, *Brief van V. I. Sassulitsch, Dritter Entwurf*, MEW 19, pp. 402, 405).

31. Onder reductionisme verstaan we in dit verband de neiging om complexe gehelen te reduceren tot één aspect van dat geheel, de wens om onverenigbare zaken onder één noemer te brengen.
32. E. Hobsbawm, op. cit., pp. 60 - 61.
33. Zie van A. G. Frank bijvoorbeeld *On Capitalist Underdevelopment*, (Bombay, 1975), en *Lompenbourgeoisie en Lompenontwikkeling* (Amsterdam, 1975); van Wallerstein kunnen genoemd worden *Europese Wereldeconomie in de zestiende eeuw: Het moderne Wereldsysteem*, (Nieuwkoop, 1978) en *The Capitalist World Economy*, Cambridge, 1979, te citeren als: CWE.
34. In zijn essay 'From Feudalism to Capitalism' (*CWE*, p. 147) roept Wallerstein ter ondersteuning van deze visie het citaat van Marx aan dat in voetnoot 27 wordt genoemd.
35. Zie R. Brenner, op. cit.
36. Zie ook voetnoot 19; In de *Grundrisse* (p. 542) zegt Marx over deze tendens: 'Het resultaat is: de tendentieel en potentieel algemene ontwikkeling van de produktiekrachten — van rijkdom als zodanig — als basis; evenzo, de universaliteit van het verkeer, en daarom de wereldmarkt als een grondslag.'
37. *Marx, Das Kapital* III, p. 609.
38. Idem, p. 349.
39. Van Kol wordt geciteerd bij Melotti, op. cit., p. 162n; het verschil is natuurlijk dat Van Kol inzag dat Marx er een andere mening op nahield, terwijl Warren zich juist, maar ten onrechte, op Marx beroept.
40. K. Marx, *Brief an die Redaktion der 'Otetschestwennyje Sapiski'*, MEW 19, p. 108.
41. Marx, *Brief aan V. I. Sassulitsch, Dritter Entwurf*, MEW 19, pp. 404 - 405; een zelfde passage is te vinden in het Voorwoord bij de tweede Russische uitgave (1882) van het *Communistisch Manifest*.
42. Melotti, op. cit., p. 135; op diezelfde pagina citeert Melotti een passage uit Engels' *Soziales aus Russland*, waarin Engels op verrassende wijze de dynamiek voorspelt van de latere Russische Revolutie: 'Hier (in Rusland, H.O/P.S.) zijn alle voorwaarden voor een revolutie gecombineerd, een revolutie die, gestart door de hogere klassen van het kapitaal of misschien zelfs door de regering zelf, snel verder doorgevoerd moet worden, door de boeren (...) deze revolutie komt met zekerheid naderbij.'
43. Ook in deze periode sloot Marx echter de mogelijkheid niet uit dat onderdrukte volkeren zichzelf zouden bevrijden. Zo oppert hij in het tweede belangrijke stuk over India in de *New York Daily Tribune, Die künftige Ergebnisse der britischen Herrschaft in Indien*, (MEW 9, pp. 220-226) de mogelijkheid dat eens misschien '...de Indiërs zelf sterk genoeg geworden zullen zijn om het Engelse juk eens en voor altijd af te werpen.' (p. 224).
44. Marx/Engels, *Ierland, eiland in oproer*, Pegasus, Amsterdam, 1977, p. 135; ook Mohri (op. cit. pp. 37/8) meent dat Marx zo'n verandering van inzichten doormaakte en werkt dat nog wat verder uit.
45. Marx, *Brieven aan Kugelmann*, Pegasus, Amsterdam, 1977, p. 82.
46. In *De Duitse Ideologie* lezen we: "En indien deze materiële elementen van een totale omwenteling niet aanwezig zijn (t.w. aan de ene kant de bestaande produktiekrachten, aan de andere kant de vorming van een revolutionaire massa, die niet slechts tegen enkele voorwaarden der

bestaande maatschappij, maar tegen de bestaande 'produktie van het leven' zelf, tegen de 'totale aktiviteit' waarop zij gebaseerd was, een revolutie ontketent), dan is het voor de praktiese ontwikkeling volmaakt onverschillig, of de *idee* van deze omwenteling reeds honderdmaal uitgesproken is — zoals de geschiedenis van het communisme bewijst.' (p. 43)

47. Engels, *De toestand van de arbeidersklasse in Engeland,* Progres, Moskou, 1978, p. 33; Lenin spreekt over 'arbeidersaristocratie' in *Het imperialisme als hoogste stadium,* Pegasus, Amsterdam, 1978, pp. 121-131.
48. In een brief van 12 september 1882 aan Kautsky schreef Engels: 'U vraagt mij wat de Engelse arbeiders van de koloniale politiek denken? Wel, precies hetzelfde wat zij van de politiek in het algemeen denken: precies hetzelfde wat de bourgeoisie denkt. Er is hier immers geen arbeiderspartij, er zijn slechts conservatieven en liberaal-radikalen en de arbeiders profiteren vlot mee van het Engelse monopolie op de wereldmarkt en in de koloniën.' Geciteerd door Lenin, *Imperialisme,* p. 130.
49. Lenin, *Imperialisme,* p. 129.
50. Lenin, *Over een karikatuur op het marxisme en over het 'imperialistische economisme',* Progres, Moskou, 1976, p. 42.

* *Henk Overbeek* is medewerker van de Vakgroep Internationale Betrekkingen en Volkenrecht, FSW-a, van de Universiteit van Amsterdam;
Patricio Silva studeert bij dezelfde vakgroep.

Leninisme als ideologie[1]

Marcel van der Linden

In de discussie over het leninisme worden gewoonlijk drie controverse standpunten ingenomen. Sommigen beweren dat het leninisme in de Russische Oktoberrevolutie zijn nut heeft bewezen en dat hetzelfde model daarom ook in West-Europa dient te worden toegepast; anderen stellen dat het leninisme wel geschikt was onder de Russische omstandigheden aan het begin van deze eeuw, maar niet onder de Westeuropese verhoudingen nu; weer anderen menen tenslotte dat het leninisme al in de vóórrevolutionaire situatie de kiem in zich droeg van de latere stalinistische ontaarding en daarom principieel onder alle omstandigheden verworpen moet worden.

Deze drie opvattingen lijken hemelsbreed van elkaar te verschillen. Toch hebben zij een tweetal veronderstellingen gemeenschappelijk. Zij gaan er immers alledrie van uit dat

1. de leninistische theorie een logisch consistent geheel vormt, zonder belangrijke inwendige tegenstrijdigheden, dat men integraal moet aanvaarden of verwerpen, en dat
2. de bolsjewistische politiek onder het tsarisme het directe resultaat was van de leninistische theorie (bolsjewisme en leninisme als synoniemen).

In het volgende wil ik deze beide veronderstellingen aan een nader onderzoek onderwerpen. Daartoe zal ik eerst proberen — althans in aanzet — de theorie van Lenin historisch-materialistisch te plaatsen. Vervolgens hoop ik daaruit enkele belangrijke inwendige tegenstrijdigheden af te leiden en tenslotte zal ik trachten aan te tonen dat de bolsjewistische praktijk geenszins leninistisch was. Na aldus de twee premissen van het actuele leninisme-debat te hebben gekritiseerd wil ik kort enkele gevolgtrekkingen formuleren.[2]

Historische plaatsbepaling van het leninisme (I)

Teneinde het ontstaan en de ontwikkeling van het leninisme te kunnen begrijpen is het nodig het historische milieu te analyseren waarin deze theorie tot bloei kwam.

De Russische maatschappij en de Russische staatsvorm van het tsarisme vormden een mengsel van Europese en Aziatische elementen. De historici zijn het er niet over eens in hoeverre het terecht is de tsaristische verhoudingen als feodalisme te karakteriseren. Wél bestaat er overeenstemming wat de constate-

ring betreft, dat de traditionele Russische maatschappij met al haar verschillende ontwikkelingsfasen sedert de Mongoolse periode, niet kan worden beschouwd als een variant van het 'normale' feodalisme, vanwege een aantal belangrijke afwijkingen.[3] Tegelijkertijd is het duidelijk dat de vanouds despotisch getinte en sterk ontwikkelde staat Aziatische kenmerken vertoonde.

Reeds in de zestiende en zeventiende eeuw drukte de staat loodzwaar op de maatschappij. De boeren werden in ernstige mate uitgeperst en met de aldus verkregen revenuen werd het omvangrijke militaire en administratieve apparaat gefinancierd. De afroming van de agrarische sector verhinderde ook het ontstaan van een brede ambachtelijke laag in de steden, die had kunnen functioneren als grondslag van een bourgeoisie. De steden bleven zo parasieten van de landbouw. Voortdurend dreigde er op het platteland een stagnatie van de produktie omdat de middelen om te investeren ontbraken en er geen enkele prikkel was om de produktie te vergroten. Het tsarisme werd zo reeds vroeg een hinderpaal voor de maatschappelijke ontwikkeling — een ontwikkeling die in Rusland alleen tot stand kwam in betrekkelijk marginale sectoren onder buitenlandse invloed (met name de ijzerproduktie).

Pas toen de tsaristische staat in zijn groeiende geldbehoefte trachtte te voorzien door graanexporten en toen als gevolg daarvan de buitenlandse handel in omvang toenam, steeg ook vanaf de zeventiende eeuw de omvang van de warenproduktie en groeide voor de staat de noodzaak om de wereldmarktconcurrentie het hoofd te bieden. Deze tendensen vonden hun eerste markante uitdrukking in de absolutistische hervormingspolitiek van Peter de Grote, die enerzijds de benodigde financiële middelen en goederen slechts door een verscherpte lijfeigenschap van de boeren kon verkrijgen, maar die anderzijds met deze middelen steden, kanalen, havens en wegen liet bouwen, de mijnbouw stimuleerde, manufacturen in het bijzonder ten behoeve van het leger oprichtte en buitenlandse kapitalen en arbeidskrachten naar zijn land haalde.

Ook na Peter de Grote werd deze absolutistische politiek voortgezet. Steeds duidelijker werd echter dat de ingeslagen weg niet tot grote successen op de wereldmarkt leidde. De industrialisering van Engeland vanaf 1780, van Frankrijk sinds 1830, van Duitsland na 1848 en van de Verenigde Staten maakten de lage arbeidsproduktiviteit van Rusland pijnlijk zichtbaar. Andere factoren, die het tsarisme op zijn structurele zwakte wezen, waren de stagnatie van de Russische graanexport tijdens de crisis van 1856/57, de uitbreiding van het Britse Empire naar China, India en Perzië (de omsingeling van het tsaristische rijk dus) en de verpletterende nederlaag van Rusland tijdens de Krimoorlog (1856) tegen Engeland en Frankrijk. *Wilde de tsaristische staat niet tot een kolonie gedegradeerd worden, dan restte slechts één mogelijkheid: een drastische verhoging van de arbeidsproduktiviteit door een geforceerde industrialisering.*

Om de grenzen en mogelijkheden van een dergelijke oorspronkelijke en

kapitalistische accumulatie in Rusland te onderkennen is het van belang ook dit proces te zien tegen de achtergrond van een zich op specifieke wijze ontwikkelende wereldmarkt. Het eerste land waar een oorspronkelijke en kapitalistische accumulatie heeft plaatsgevonden was Engeland. Daar werd op een zeer brede en veelvormige basis van ambachtelijke, manufacturiële en agrarische produktie, een meerdere eeuwen durend desintegratieproces van prekapitalistische verhoudingen, een daardoor expanderende markt en door de overheersende positie op de wereldmart als sterkste koloniale en handelsmogendheid, vanaf 1870 in de textielsector overgegaan naar een kapitalistische industrialisering. Andere produktiesectoren, zoals de machinebouw, mijnbouw e.d. werden door deze ontwikkeling gestimuleerd en haalden in de periode na 1840 de textielbranche in. De industrialisering in de lichte nijverheid ging tamelijk organisch over in de industrialisering van de zware sector. Daar het kapitaal relatief continu en evenwichtig groeide werden stelselmatig en definitief alle prekapitalistische en pre-industriële produktieverhoudingen opgeheven, de binnenlandse markt uitgebreid en de overheersende positie op de wereldmarkt verder verstevigd dankzij een enorme voorsprong in arbeidsproduktiviteit. De kapitalistische accumulatie vond dus plaats in een breed geschakeerde, sterk versplinterde vorm, ging slechts langzaam over naar een meer geconcentreerde kapitalistische produktie in de zware industrie en vertoonde continue, maar betrekkelijk geringe groeivoeten. Het groeiproces van het kapitaal, dat niet werd bedreigd door de concurrentie van hoger ontwikkelde landen op de wereldmarkt, maakte daarbij een directe economische interventie van de staat nauwelijks nodig.

Vanwege het hoge tempo van de kapitaalaccumulatie in West-Europa en Noord-Amerika was vanaf het begin duidelijk dat voor Rusland de 'Engelse weg' niet begaanbaar was. De 'Pruisische weg' leek meer voor de hand te liggen. In Pruisen had, ongeveer tussen 1807 en 1850, een geleidelijke 'verburgerlijking' van de feodale verhoudingen plaats gevonden, waarbij men de ontwikkeling die in Frankrijk het resultaat was geweest van een revolutie na voltrok, echter zonder liquidatie van de adel. Dat gebeurde door een langzame omvorming van feodaal in kapitalistisch grondbezit en een goed gedoseerde onteigening van de boeren, al naar gelang de behoefte aan arbeidskrachten van de kapitalistische industrie. De vrijmaking van de boeren duurde bijna een halve eeuw en vond plaats in de vorm van aflossingsbetalingen door de staat via rentebanken aan het jonkerdom. Zo kregen enerzijds de jonkers vanaf het begin kapitaal in handen en werd anderzijds de vrijmaking van de boeren door de staat gecontroleerd. Boeren opstanden, zoals in Frankrijk, konden daardoor worden vermeden. De gehele ontwikkeling kreeg in 1848 haar politieke uitdrukking in het bondgenootschap dat de opkomende grootburgerij sloot met de jonkerklasse en de absolutistische staat tegen de kleinburgerlijke en proletari-

sche oppositie.

De 'Pruisische weg' was het oriëntatiepunt van de tsaristische staat toen deze vanaf 1861 de boeren vrijmaakte. De twee centrale elementen van de geïmiteerde 'Pruisische weg' — vrijmaking der boeren en kapitalistische industrialisatie door bemiddeling en ingrijpen van de staat — bleken in de Russische maatschappij echter anders te functioneren. Enerzijds slaagde men er naar het Pruisische voorbeeld in via de aanleg van spoorwegen, die stimulerend werkte op de kolen-, ijzer- en staalproduktie, een eigen produktiemiddelenindustrie te creëren. De nieuwe industrieën werden door het tsarisme als complete installaties op het meest moderne technologische niveau van het buitenlandse kapitaal overgenomen. Daar voorts de slechte infrastructuur en de grote afstanden het samenvoegen van de produktie van grondstoffen, halfprodukten en eindprodukten bevorderden kende de Russische industrie vanaf het begin een hoge concentratie- en centralisatiegraad (en dientengevolge vanaf het begin grote proletarische concentraties). De staat vervulde bij het industrialiseringsproces tal van functies, onder meer bij de kredietverlening, de aankoop van waren en de opbouw van hoge tolmuren om buitenlandse concurrentie te bemoeilijken. Anderzijds bleek de vrijmaking van de boeren geen werkelijke vrijmaking te zijn. In tegenstelling tot Pruisen, waar na een tamelijk lange voorbereidingstijd de boeren hun volledige vrijheid kregen en een groot deel van hen als dagloner werkte op de grootgrondbezittingen of als loonarbeiders in de zich ontwikkelende industrieën verliep de ontwikkeling voor de massa der arme Russische boeren anders. De Russische 'vrije' boeren werden nog steeds uitgeperst via hoofdelijke belasting, pachtrentes en aflossingsbetalingen. Vrijwel het volledige agrarische meerprodukt werd afgeroomd en overgeheveld naar de opkomende industrie, waardoor de arbeidsproduktiviteit in de landbouw stagneerde (de boeren werkten nog steeds met houten ploegen en het drie-veldenstelsel). Dit, gecombineerd met de daling van de graanprijzen op de wereldmarkt tijdens de lange depressieperiode van 1881 tot 1894, leidde tot grote onvrede op het platteland. De boerenopstanden van 1902, de verloren oorlog met Japan en de daaruit voortvloeiende revolutiepoging van 1905-1907 maakten de heersende klasse duidelijk dat hervormingen in de agrarische sector noodzakelijk waren teneinde de produktiviteit te vergroten en de klassenvrede te herstellen. Dit resulteerde in de landbouwhervormingen van Stolypin (1906-1911) in het kader waarvan de aflossingsbetalingen werden afgeschaft, boerenleenbanken werden bevorderd en een begin werd gemaakt met de kolonisering van Siberië. Deze hervormingen bewerktstelligden echter niet het beoogde resultaat. De achterstand van de landbouwproduktiviteit ten opzichte van het wereldmarktniveau werd steeds groter.

Zo bleek uiteindelijk dat ook de 'Pruisische weg' voor het tsaristische Rusland niet begaanbaar was. De spanning tussen de industriële en de agrari-

sche sector nam steeds verder toe. Langs de weg van een inductieve industrialisering — dus van import van vormen van de ontwikkelde kapitaalverhouding – kon weliswaar een technologisch hoogstaand industrieel complex in Rusland gevestigd worden, maar de geschikte maatschappelijke en economishce voorwaarden ervoor ontbraken. De tsaristische industrialisatiepolitiekk vergrootte integendeel nog de achterlijkheid van de maatschappelijke sector die het proces financierde, namelijk de landbouw. Omdat de landbouw uitsluitend de economische functie had de import van industriële installaties te financieren, waar zij zelf nauwelijks voordeel van had, moest haar achterstand op de wereldmarkt voortdurend toenemen.

De geforceerde industrialisatie vond derhalve plaats over de ruggen van arbeiders én boeren plaats. En naarmate het economische proces meer stagnatieverschijnselen begon te vertonen werd de lotsverbondenheid van de beide klassen duidelijker. Hier ligt de essentiële wortel van de revolutie van 1917.

Historische plaatsbepaling van het leninisme (II)

Tegen de geschetste politiek-economische achtergrond ontstond de Russische revolutionaire beweging. De relatieve economische en sociale achterlijkheid van Rusland én de gelijktijdige opneming van dit land in de kapitalistische wereldmarkt resulteerde in een bonte mengeling van verschillende cultuurniveaus, die leidde tot wat Engels noemde de 'meest merkwaardige en onmogelijke combinaties van ideeën'.[4] Drager van de revolutionaire beweging was aanvankelijk uitsluitend de intelligentsia, die zich in de periode na 1861 in een tweeslachtige positie bevond. De oude zekerheden vielen weg, maar de moeizame economische ontwikkeling gaf weinig nieuwe zekerheden daarvoor in de plaats. Grote groepen intellectuelen begonnen de maatschappelijke stagnatie te doorgronden en radicaliseerden.

De discussies binnen de revolutionaire intelligentsia over de ontwikkelingsmogelijkheden van de Russische maatschappij werden voor een aanzienlijk deel bepaald door het half-Europese en half-Aziatische karakter van het tsarisme: moest Rusland de Westeuropese weg volgen (aldus de 'Westerlingen) of bezat het een eigen historische mogelijkheid, gebaseerd op de specifiek Russische collectieve agrarische samenlevingsvorm, de obsjsjina (aldus de slavofielen)? In 1862 werd 'Semlja i Volja' opgericht, een organisatie van intellectuelen, die zich onder het volk wilden mengen (zogenaamde Narodniki) maar die tegelijkertijd geïsoleerd was van het volk en daarom in zijn plaats wenste te handelen. Vooral als gevolg van de in de jaren zeventig toenemende repressie van staatswege splitsten de Narodniki in 1879 in twee fracties: Narodna Volja en Tsjerny Peredjel. De laatstgenoemde was de voorloper van de latere Russische sociaal-democratie.

De meningsverschillen tussen de beide fracties hadden vooral betrekking op drie problemen.

1. Het doel van de strijd. De Narodnavolzen wilden politieke vrijheden bevechten en een constituerend parlement instellen. De strijd tegen de politieke machthebber, de tsaar, stond voor hen centraal. De Tsjernyperedjelzen vonden deze doelstelling te beperkt. Zij vreesden dat een parlement al snel het orgaan van de bourgeoisie zou worden. Daarom wensten zij arbeiders en boeren in één partij te verenigen onder leiding van de intelligentsia met als leus 'Boer, neem het land; arbeider, neem de fabriek!'. Voor hen stond de strijd tegen grootgrondbezit en kapitaal centraal.
2. De toepassing van individuele terreur. De Narodnovolzen beschouwden de terreur als het beste middel om de heersende klasse te intimideren en vrijheden af te dwingen. De Tsjernyperedjelzen wilden de terreur daarentegen gebruiken om het volk vertrouwen in eigen kracht te geven.
3. Centralisatie van de organisatie. De Narodnovolzen, die direct tegen het tsarisme wilden vechten, hadden voor de verwezenlijking van hun doelstelling een zeer grote mate van geheimhouding en centralisatie nodig. Reeds in de moederorganisatie 'Semlja i Volja' was gediscussieerd over de afschaffing van het federalisme, de onderschikking van plaatselijke afdelingen onder een centrale, de onderschikking van minderheden onder de meerderheid enz.. Dit principe werd door de Narodnovolzen in extreme mate doorgevoerd. Zij bestonden in feite alleen uit het uitvoerend comité, dat de 28 leden van het eerste uur omvatte en praktisch oncontroleerbaar was. Daaraan ondergeschikt waren de plaatselijke en speciale verenigingen, die gerangschikt waren naar drie niveaus van betrouwbaarheid. De Tsjernyperedjelzen, wier krant het 'Orgaan van de socialistische federalisten' heette, legden daarentegen — zeker in het begin — de nadruk op een lossere organisatievorm, die overeenkwam met hun specifieke bedoeling, namelijk de opbouw van een strijdende volkspartij op het platteland en in de stad. Onder druk van de zich verscherpende repressie kwam de organisatie-opvatting der Tsjernyperedjelzen overigens weer dichter bij die der Narodnovolzen, die politiek de belangrijkste groep vormden en hun grootste succes boekten met de liquidatie van tsaar Alexander II in 1881.

In de jaren tachtig stortten de terroristische stromingen in elkaar, nadat 'Narodna Volja' door de tsaristische politie was opgerold. Vele Narodniki waren — vooral omdat de boerenmassa's in hun apathie volhardden — gedesillusioneerd en ontwikkelden zich tot liberalen of zelfs tot aanhangers van de tsaar. Tegelijkertijd wakkerden de zich doorzettende geforceerde industrialisering, die met veel ellende gepaard ging, en de opkomende arbeidersstrijd steeds opnieuw de discussies binnen de revolutionaire intelligentsia aan. Marxistisch getinte theorieën werden populair. Reeds in 1872 was het eerste deel van 'Das Kapital' in het Russisch verschenen (de vertaling was begonnen door Bakunin,

voortgezet door Lopatin en voltooid door de befaamde Narodniki-econoom N. F. Danielson alias Nikolaion). De Narodniki lazen het 'Kapital' echter op een zeer speciale manier, namelijk als een morele aanklacht van het kapitalisme en niet als een poging tot wetenschappelijke analyse. Pas in de jaren tachtig en negentig kwam een andere interpretatie op onder invloed van onder meer de Commune van Parijs, de havenstakingen in Groot-Brittannië, de vernietiging van 'Narodna Volja' en de verkiezingssuccessen van de Duitse sociaal-democratie. Een deel van de intelligentsia beschouwde de boerengemeenschap (obsjsjina) nu niet langer als de grondslag van de toekomstige maatschappij, maar meende dat socialisme pas mogelijk zou zijn na een kapitalistische ontwikkelingsperiode. Deze verschuiving in het standpunt maakte voor de betreffende intellectuelen een toenadering mogelijk tot het sociaal-democratische program van de Tweede Internationale. *Het nieuwe Russische marxisme dat zo tot stand kwam vormde een mengeling van tradities uit de Russische intelligentsia en de Duitse sociaal-democratie.* Teneinde het bijzondere van deze combinatie te kunnen begrijpen is een nadere karakterisering van het marxisme van de Duitse sociaal-democratie omstreeks 1900 nodig.

De geschiedenis van de Duitse SPD moet worden gezien tegen de achtergrond van de geschetste 'Pruisische weg' naar het kapitalisme. De met de industrialisatie opgekomen Duitse bourgeoisie had afgezien van een zelfstandig politiek optreden en een bondgenootschap gesloten met de jonkers en de absolutistische staat. Daardoor werd de zich in de tweede helft van de negentiende eeuw ontwikkelende sociaal-democratie noodzakelijk een beweging die een aantal taken van de bourgeosie op zich nam. In feite was de SPD vanaf haar oprichting in 1875 een oppositionele coalitiebeweging tegen het Duitse Rijk, waarin de kleinburgerlijke en proletarische elementen onder leiding van burgerlijke intellectuelen een symbiose vormden en waar de kleinburgerlijke invloed praktisch en theoretisch de arbeidersleden overheerste. De organisatorische scheiding van proletarische en burgerlijk-democratische elementen — een essentiële voorwaarde voor de arbeiders om hun eigen belangen te kunnen onderkennen en nastreven — heeft in de Duitse sociaal-democratie nooit plaatsgevonden. De SPD was dan ook nimmer een revolutionaire arbeiderspartij, zoals de latere mythe beweert. Abstract vooruitgangsgeloof, fixatie op het parlement, verabsolutering van de staat, nationalisme en hiërarchische organisatie werden nooit radicaal overwonnen.

Het marxisme werd dan ook oppervlakkig verwerkt. Voor zover er al aan marxistische theorievorming werd gedaan geschiedde dat in zeer kleine kring. Scholing van de leden in politieke en economische theorie vond nauwelijks plaats. In feite was het marxisme voor de SPD slechts een uithangbord, dat werd aanvaard als zijnde de theorie die de noodzakelijkheid leek te bewijzen van de doorvoering van de kapitalistische klasseverhoudingen. Het marxisme

werd geïnterpreteerd als een industrialiseringsmodel, dat een reeks etappes van maatschappelijke vooruitgang vastlegde, in het kader waarvan de sociaal-democratie slechts hoefde te ageren om de uit dit proces noodzakelijk voortkomende mogelijkheid van een parlementaire meerderheid veilig te stellen. Weliswaar sprak men ook over het socialistische einddoel, maar de relatie tussen de strijd voor democratische rechten en de strijd voor het socialisme bleef onduidelijk. Het socialisme was voor de SPD een morele frase.

De belangrijkste woordvoerder van de marxistische intelligentsia in de SPD was Karl Kautsky, de hoofdredacteur van het theoretisch orgaan 'Die Neue Zeit'. Hij beschouwde het marxisme als een natuurkundige of biologische wetenschap van de maatschappij en stond dicht bij het burgerlijk materialisme. Op grond daarvan geloofde Kautsky in een rechtlijnige vooruitgang en zag hij als enige wezenlijke verschil tussen kapitalisme en socialisme het feit dat in beide maatschappijvormen een andere klasse het heft in handen heeft. (Filosofischer gezegd: Kautsky ontkende de dialectiek van vorm en inhoud.) Kautsky was ook de belangrijkste verdediger van de stelling dat de sociaal-democratische intelligentsia het politieke bewustzijn van buitenaf moet 'inbrengen' in de in het vakbondsbewustzijn bevangen arbeidersmassa.[5]
Zolang het tweeslachtige kleinburgerlijk-proletarische karakter van de SPD nog niet duidelijk zichtbaar was geworden, dat wil zeggen tot de capitulatie van 1914, zoalng kon deze grote organisatie met haar marxistische fraseologie nog het voorbeeld zijn voor de sociaal-democratische partijen in andere landen. Vooral daar waar de situatie enige gelijkenis vertoonde met die in Duitsland — dus daar waar de bourgeosie politiek zwak was en een bondgenootschap had gesloten met de absolutistische staat — lag dat voor de hand. De kleinburgerlijke aspecten van de SPD (een verzelfstandigd en ongecontroleerd partijapparaat, onkritische gehoorzaamheid, hiërarchische opbouw en een 'proletarische discipline' die niets anders was dan een vorm van ascese) konden in dergelijke verwante situaties zonder moeite worden overgenomen. Daarom was het ook mogelijk dat de sociaal-democratische verwerking van het marxisme moeiteloos aansloot bij de traditie van de Russische revolutionaire intelligentsia, zodra zich in het tsaristische Rusland een moderne arbeidersklasse begon te vormen.

De vertegenwoordiger bij uitstek van het nieuwe Russische marxisme onder Duitse invloed was Plechanov, die eerder tot de Narodniki had behoord en door wie 'een hele generatie van Russische marxisten werd opgevoed' (Lenin). Plechanov beschouwde de theorie van Marx als een 'geniaal idee' en niet als een historisch produkt van maatschappelijke ontwikkelingen. Meer in het algemeen stonden naar zijn mening de ideeën van de mensen als het ware *naast* de geschiedenis en weerspiegelden deze meer of minder volledig. 'Vanuit het standpunt van Marx bestaan er dus verschillende idealen, lage en hoge, juiste en

onjuiste. Juist is een ideaal dat overeenkomt met de economische werkelijkheid', schreef hij dan ook.[6] Het marxisme was voor Plechanov de meest perfecte weerspiegeling van de werkelijkheid — een algemeen ontwikkelingsmodel van de produktiekrachten, een Kautskyaans, maatschappelijk darwinisme. Dit grondpatroon van Plechanovs marxisme-interpretatie zien we op verschillende niveaus terug.

1. Plechanov meende dat alle maatschappijen dezelfde stadia moeten doorlopen. Een gecombineerde en ongelijkmatige ontwikkeling op wereldschaal nam hij niet waar. Daarom was hij van mening dat Rusland precies dezelfde weg moest afleggen als West-Europa, dat wil zeggen dat het socialisme pas zou kunnen worden verwezenlijkt wanneer Rusland eerst de kapitalistische fase had doorlopen. In dit proces zouden dan tevens de Aziatische elementen uit de Russische maatschappij worden geëlimineerd.

2. Net als Kautsky begreep Plechanov de dialectiek van vorm en inhoud niet. Dit kwam onder meer tot uitdrukking in het feit dat hij het dubbelkarakter van de produktieve arbeid in het kapitalisme — abstracte, waardevormende arbeid en concrete, gebruikswaardevormende arbeid — niet onderkende. Als gevolg daarvan reduceerde Plechanov onmarxistisch de arbeid tot de strijd om het bestaan met de natuur.

3. Omdat hij het verschil tussen abstracte en concrete arbeid niet begreep, verloor Plechanov ook uit het oog wat het specifieke van de kapitalistische vermaatschappelijking (arbeidsdeling en maatschappelijke samenhang) is. In zijn opvatting zouden de hiërarchie in de bedrijven, de techniek enz. onder het socialisme hetzelfde zijn als onder het kapitalisme. Alleen de eigendomsverhoudingen zouden verschillen. Daarom kon voor Plechanov het proletarische klassenbewustzijn ook niet van onderop in de bedrijven etc. ontstaan, maar alleen van buitenaf, via 'voorlichting'. Ook hier zag hij de revolutionaire theorie weer als iets dat naast de geschiedenis, de klassenstrijd, zou staan.

4. De intelligentsia moest volgens Plechanov dan ook een zeer belangrijke taak vervullen: zij moest leiding geven aan de arbeidersklasse en deze voorlichten over haar situatie en de noodzaak van politieke strijd.

Plechanovs opvattingen waren bepalend voor het denken van alle vleugels van de Russische sociaal-democratie. Zelfs degenen die op onderdelen afwijkende standpunten innamen (bijv. Bucharin) onderschreven Plechanovs ondialectisch marxisme qua fundamentele benadering.[7]

Tegenstrijdigheden in Lenins theorie

Lenin heeft nooit geaarzeld om, steeds wanneer hem dat noodzakelijk leek, zijn standpunten te corrigeren. Tussen 1893 en 1924 wijzigde hij zijn theoretische opvattingen over de agrarische kwestie, de taktiek van de proletarische

partij, de staat en de dictatuur van het proletariaat in kapitalistisch onderontwikkelde landen. Ondanks deze correcties handhaafde Lenin echter steeds zijn specifieke interpretatie van het marxisme, die in grote lijnen afkomstig was van Plechanov. Nog in 1921 noemde hij Plechanovs bijdragen tot de filosofie 'het beste in de gehele internationale literatuur'.[8] Mét Plechanov deelde Lenin dan ook een aantal methodische fouten. Ook Lenin zag het marxisme als een natuurwetenschap van de maatschappij. Ook Lenin begreep de dialectiek van vorm en inhoud niet. Ook Lenin zag het verschil niet tussen abstracte en concrete arbeid. En ook Lenin beschouwde het wetenschappelijke socialisme als een zelfstandig produkt van revolutionaire intellectuelen, dat los staat van de 'spontane' arbeidersstrijd.

Op grond van deze methodische tekortkomingen bevatte Lenins denken enkele belangrijke misvattingen.

1. De vestiging van het socialisme was voor Lenin een zuivere bovenbouwkwestie. Omdat hij net als Plechanov en Kautsky geen onderscheid maakte tussen kapitalistische en socialistische vermaatschappelijking was in Lenins ogen het socialisme ook niet de vrijmaking van de arbeid uit haar kapitalistische vormen. Nee, het socialisme was voor Lenin de aanpassing van de politieke bovenbouw aan een hoogontwikkelde kapitalistische onderbouw. 'Is het niet duidelijk', schreef hij, 'dat de produktievorm in een onverzoenlijke tegenspraak komt met de eigendomsvorm? Ligt het niet voor de hand dat deze laatste zich onvermijdelijk aan de eerste moet aanpassen en *eveneens* maatschappelijk d.w.z. *socialistisch* moet worden?'[9] De burgerlijke bovenbouw moet in het ontwikkelde kapitalisme aangepast worden aan de reeds socialistische onderbouw — dat is de vestiging van het socialisme volgens Lenin. (Deze constatering maakt overigens duidelijk dat Lenins omarming van de Tayloristische arbeidersorganisatie na 1917 niet op toeval berustte, maar een direct uitvloeisel was van zijn theorie, die impliciet uitging van de politieke neutraliteit van arbeidsprocessen.)
2. Omdat voor Lenin de socialistische revolutie een bovenbouw-kwestie was zag hij geen mogelijkheid voor de arbeidersklasse om politieke inzichten in het maatschappelijk geheel te verwerven vanuit de produktiesfeer. Dat was de reden waarom het wetenschappelijke socialisme door revolutionaire intellectuelen van buiten moet worden ingebracht. Volgens Lenin voerden de bourgeoisie en de radicale sociaal-democratie onderling strijd om de bewustzijnsinhouden van de arbeidersklasse. 'Aangezien van een zelfstandige, door de arbeidersmassa's in de loop van hun beweging zelf uitgewerkte ideologie geen sprake kan zijn, kan de vraag *uitsluitend* zo luiden: burgerlijke of socialistische ideologie.'[10] Taak van de socialistische intelligentsia zou vooral zijn de burgerlijke invloed terug te dringen. Laten de revolutionairen namelijk de propaganda over aan de bourgeoisie, dan leidt dat beslist tot een 'onderschikking aan de

burgerlijke ideologie' van de arbeidersklasse.[11] De arbeidersklasse heeft dus binnen het kapitalisme uit zichzelf de neiging burgerlijk te zijn. "Losgerukt van de sociaal-democratie, vervlakt de arbeidersbeweging en degenereert ongetwijfeld tot burgerlijkheid: indien de arbeidersklasse uitsluitend de economische strijd voert, verliest zij haar politieke zelfstandigheid, wordt tot een aanhangsel van andere partijen en pleegt verraad aan de grote erfenis: 'De bevrijding van de arbeidersklasse moet het werk van de arbeiders zelfs zijn'."[12] Twee dingen vallen bij deze zinnen op. Op de eerste plaats de flagrante tegenstrijd waarin Lenin zich verwikkelt wanneer hij zegt dat de arbeidersklase alleen zichzelf kan bevrijden indien zij zich onderwerpt aan een radicale burgerlijke intelligentsia. Op de tweede plaats het gebrek aan materialisme in de redenering: het wel of niet slagen van de revolutionaire plannen hangt niet zozeer af van de materiële ontwikkelingen in de maatschappij als wel van de wil en inzet van revolutionaire intellectuelen. De revolutie wordt gereduceerd tot een technische zaak, gebaseerd op het morele verantwoordelijkheidsgevoel van niet-arbeiders.

3. Lenins rechtlijnige geschiedenisopvatting kwam ook tot uitdrukking in het feit dat hij de economische analyse uit Marx' 'Das Kapital' beschouwde als een chronologie van het kapitalisme: de logische niveaus die Marx onderscheidde (eenvoudige warenreproduktie, uitgebreide reproduktie enz.), werden door Lenin ten onrechte beschouwd als historische, elkaar in werkelijkheid noodzakelijk opvolgende stadia. Dat deze stadia in een en hetzelfde land tegelijkertijd kunnen bestaan en ook in werkelijkheid aldus elkaar vergezellen, kwam niet in Lenin op.

Lenins methodische misvattingen hadden uiteraard grote gevolgen voor zijn maatschappij-analyses. Duidelijk blijkt dat bijvoorbeeld uit zijn veel geprezen studie over 'De ontwikkeling van het kapitalisme in Rusland'. In dit tegen de Narodniki gerichte boek wilde Lenin aantonen dat het kapitalisme in Rusland reeds zeer ver ontwikkeld was. Teneinde dit bewijs te kunnen leveren onderzocht Lenin de ontwikkeling van de Russische binnenlandse markt. Omdat hij meende dat elk land dezelfde stadia moet doorlopen en in die zin op zichzelf staat abstraheerde hij nadrukkelijk van zowel de wereldmarkt als de tsaristische staat. We hebben echter in het begin van dit artikel gezien dat een dergelijke abstractie principieel onmogelijk is, juist omdat de industrialisering van Rusland plaatsvond onder druk van wereldmarkt en absolutistische staat. De dynamiek van de Russische economische ontwikkeling moest Lenin daarom noodzakelijk ontgaan. Omdat hij bovendien de logische niveaus uit Marx' analyse opvatte als werkelijk bestaande historische stadia kon hij niet onderkennen dat het Rusland van zijn tijd bestond uit een zeer bonte en geschakeerde combinatie van allerlei economische overgangsvormen tussen de oude prekapitalistische en de nieuwe opkomende kapitalistische economie. Op grond

van zijn schematische benadering gooide Lenin alle tussen- en overgangsvormen op een hoop met de uitingen van een ontwikkeld kapitalisme. Zo kwam hij tot de conclusie dat sedert de boerenbevrijding van 1861 de kapitalistische produktiewijze in Rusland was gevestigd. Van de totale bevoling (125,6 miljoen) rekende hij meer dan de helft (63,7 miljoen) tot de proletariërs en halfproletariërs. Lenins conclusie was dan ook dat Rusland al ruim vóór 1914 een kapitalistisch land was.[13] Aan iedereen die enige kennis van de economische geschiedenis heeft zal duidelijk zijn dat dit een mateloze vertekening van de werkelijke Russische verhoudingen was.

Het is begrijpelijk dat Lenin lange tijd niet de consequenties uit zijn evident onjuiste analyse trok. Want het directe gevolg van het kapitalistische karakter van de Russische maatschappij zou immers geweest zijn dat de proletarische revolutie op de dagorder stond. Dat heeft Lenin echter tot 1917 niet beweerd. Er was dus al die tijd sprake van een breuk, een tegenstrijdigheid tussen zijn klassenanalyse en zijn strategische opvattingen. Pas toen de Eerste Wereldoorlog uitbrak kon Lenin niet meer heen om de internationale samenhang van economie en politiek en kreeg hij oog voor het belang van de wereldmarkt. De neerslag van zijn leerproces is te vinden in het bekende werk 'Het imperialisme als hoogste stadium van het kapitalisme'. Op grond van zijn nog steeds foutieve Marx-interpretatie zag Lenin het imperialisme echter niet als een historisch specifieke ontwikkelingsfase van de kapitalistische produktiewijze als zodanig, maar als een nieuw 'stadium' na het 'gewone' kapitalisme, zoals Marx het had geanalyseerd.

Aan de schematische reeks van natuureconomie, eenvoudige en kapitalistische economie werd nu simpel een vierde en hoogste stadium toegevoegd, het imperialisme. Bij de inschatting van dit hoogste stadium was Lenin niet geheel zeker van zichzelf. Nu eens sprak hij over imperialisme en monopoliekapitalisme, dan weer over staatskapitalisme en staatsmonopolistisch kapitalisme. Steeds was hij echter van mening dat de versmelting van industriële trusts, bankkapitaal en staat de directe economische voorbereiding van het socialisme was. Weliswaar functioneerde het imperialisme nog in het belang van de monopolies, maar objectief was de basis aanwezig voor een directe overgang naar het socialisme. 'Wanneer een grootbedrijf zich ontwikkelt tot een mammoetbedrijf, dat planmatig, op basis van precies berekende gegevens over hoeveelheden, de levering (...) aan tientallen miljoenen van de bevolking organiseert; wanneer het transport (...) systematisch georganiseerd wordt; wanneer vanuit een centrale plaats alle opeenvolgende stadia van de verwerking van het materiaal tot aan de produktie van de meest uiteenlopende eindprodukten geregeld worden; wanneer de distributie van deze produkten over tientallen en honderden miljoenen consumenten volgens één enkel plan geschiedt (...) — dan wordt duidelijk dat we te maken hebben met een vermaatschappelijking van de

produktie (...). Dat privé-economische en privé-eigendomsverhoudingen een omhulsel vormen, dat reeds niet meer met de inhoud overeenkomt (...).'[14] Ook hier ziet Lenin nog steeds niet het verschil tussen kapitalistische en socialistische vermaatschappelijking. Als het aan hem lag zouden de hiërarchie in de bedrijven, de vervreemdende arbeidsprocessen enz. ook in het socialisme gehandhaafd blijven.

Op merkwaardige wijze komen de consequenties van het a-politieke vermaatschappelijkingsbegrip naar boven in Lenins boek over 'Staat en Revolutie'. In dit werk wordt de burgerlijke staat in twee stukken gesplitst: een politiek-repressief en een economisch-administratief gedeelte. Het repressieve deel (leger, politie enz.) moet door de arbeidersklasse en haar politieke uitdrukkingsvorm, de radenbeweging, worden vernietigd. Het economische deel (staatsbank enz.) blijft echter na de revolutie behouden en komt onder arbeiderscontrole, zodat uiteindelijk het hele land een bedrijf is geworden: 'De gehele maatschappij zal een bureau en een fabriek met gelijke arbeid en gelijk loon zijn.'[15] Dat het economische en het repressieve aspect van de burgerlijke staat samenhangen bleef voor Lenin onduidelijk. Vergemakkelijkt werd dat door de omstandigheid dat Lenin nooit werkelijk de hiërarchische en bureaucratische structuur van de bugerlijke staat heeft begrepen. (Wanneer Lenin tegen bureaucratisme tekeer ging, doelde hij niet op de bureaucratische organisatieprincipes als zodanig maar op het feit dat bepaalde bureaucraten lui of corrupt waren.)

Hoe werkten deze algemenere opvattingen door in Lenins organisatietheorie? De hoofdlijnen van zijn opvatting over de taken en organisatie van de sociaal-democratie ontwikkelde Lenin in polemieken met de 'economistische' fractie, met de mensjewieken en ten dele ook in discussies met de linkse fractie van Trotsky en Luxemburg. Hoewel hij later nog wijzigingen aanbracht zijn de belangrijkste uitgangspunten van Lenins organisatietheorie reeds neergelegd in een aantal publikaties uit 1901 en 1902, met name 'Waarmee beginnen?', 'Wat te doen?' en 'Brief aan een kameraad over onze organisatorische taken'. In al deze geschriften zien we wederom de terugkeer van de Kautskyaanse gedachte, dat de theorie een zelfstandig geheel is dat boven de klassebeweging staat. Terecht stelt Lenin dat de economische strijd van de arbeidersklasse moet *versmelten* met de revolutionaire politieke theorie, maar hij interpreteert dit 'versmelten' als de verbinding van twee totaal onafhankelijke elementen. Het aansluiten bij de economische strijd is voor Lenin slechts een middel om het vertrouwen van de arbeidersklasse te winnen en niet een aansluiten bij de dynamiek van de economische strijd teneinde deze organisch verder te ontwikkelen tot een politieke strijd. De taak van de revolutionaire partij is technisch-propagandistisch. Centraal staat voor Lenin de vraag hoe op de meest effectieve wijze de sociaal-democratische ideeën verbreid kunnen worden. De publikatie

van economische en politieke onthullingen in een veelgelezen Al-Russisch centraal orgaan is de beste vorm waarmee het politieke bewustzijn van de arbeidersklasse bevorderd kan worden. Lenin karakteriseert de voorbeeldige revolutionair daarom door te beklemtonen 'dat het ideaal van een sociaal-democraat niet de secretaris van een vakbond moet zijn, maar de *volkstribuun*, die in staat is te reageren op alle uitingen van willekeur en onderdrukking, waar zij ook te voorschijn komen, welke laag of klasse zij ook treffen, die in staat is aan de hand van al deze uitingen het gehele beeld van de politie-willekeur en van de kapitalistische uitbuiting te tonen, die in staat is om *ten overstaan van iedereen* zijn socialistishe overtuiging en zijn democratische eisen uiteen te zetten, teneinde *aan allen* en iedereen de wereldhistorische betekenis duidelijk te maken van de proletarische bevrijdingsstrijd'.[16]

De partij heeft tot taak de optimale voorwaarden te scheppen voor de volkstribunen. Daartoe is een geolied en buitengewoon efficiënt apparaat nodig, dat door Lenin dan ook vaak wordt aangeduid als een machine. De partij maakt gebruik van alle vormen van burgerlijke rationaliteit, zoals daar zijn specialisatie, arbeidsdeling, hiërarchie. Het centrale comité aan de top houdt alle touwtjes in handen en zorgt ervoor dat 'alle raderen en radertjes van de partijmachine' in elkaar grijpen.[17] Dat ten gevolge van de tsaristische onderdrukking het democratisch verkiezen van de leiding en het volledig informeren van alle leden over belangrijke partijzaken onmogelijk waren, vond Lenin een onbelangrijke tekortkoming. De 'strengste samenzwering, de strengste selectie van de leden, de vorming van beroepsrevolutionairen' was voor hem iets 'groters' dan het 'democratisme', namelijk 'het volledige kameraadschappelijke vertrouwen van revolutionairen onder elkaar. Zij hebben geen tijd om te denken aan speelse vormen van het democratisme'. Mocht de centrale leiding niet capabel blijken te zijn dan zou zij via 'kameraadschappelijke beïnvloeding' — met als uiterste middel de 'omverwerping' — verwijderd moeten worden.[18]

Uit dergelijke opvattingen blijkt nogmaals de juistheid van onze stelling, dat er sprake was van een vermenging van Kautskyaanse en Narodniki-tradities. De Duits-marxistische gedachte van het van buitenaf inbrengen van revolutionaire ideeën wordt gecombineerd met de oude Russische opvatting van een conspiratieve elite-organisatie. De grondhouding van de Narodniki zien we glashelder terug wanneer Lenin uitroept: 'Geef ons een organisatie van revolutionairen en wij zullen Ruslands grondvesten aan het wankelen brengen',[19] of wanneer hij beweert: 'Wij echter hebben een militaire organisatie van agenten nodig.'[20] Lenins opvatting over het centrale comité dat alles dirigeert en beslissingen van boven naar beneden doorgeeft terwijl langs omgekeerde weg uitsluitend verslaggeving mogelijk is, is eigenlijk afkomstig van de vroege Narodnik N. P. Ogarjov, die in 1862 precies hetzelfde stelde. Het hoeft daarom niet te verbazen dat Lenin het als een plicht voor de sociaal-democra-

ten beschouwde "een even goede, ja zelfs nog onvergelijkelijk betere organisatie te creëren, dan 'Semlja i Volja' ze had."[21] De enige grote fout der Narodniki was volgens Lenin 'dat ze zich op een theorie baseerden, die in wezen geen revolutionaire theorie was'.[22] Omdat Lenin ideeën niet afleidde uit materiële verhoudingen, maar als los daarvan staand hanteerde, zag hij er geen probleem in de ideeën der Narodniki te verwerpen en tegelijkertijd hun organisatiemodel over te nemen. Daarbij zag hij over het hoofd dat de militaire organisatieopvatting van 'Semlja i Volja' direct verband hield met haar conspiratief-terroristische opvatting.

Na 1902 wijzigde Lenin enkele aspecten van zijn partijtheorie. Reeds na het tweede congres van de SDAPR (1903) veranderde Lenin een element van zijn redenering op grond van het stemgedrag der gedelegeerden, dat volgens hem werd bepaald door hun klassepositie. De proletarisch-revolutionaire vleugel had zijns inziens bolsjewistisch gestemd, terwijl de intellectueel-opportunistische vleugel voor het mensjewistische standpunt had gekozen. Omdat Lenin nu globaal de klassepositie van de intelligentsia tot de basis van het opportunisme maakte en 'proletarisch' gelijk stelde aan 'revolutionair' kwam hij in een nieuwe tegenstrijdigheid terecht, daar hij immers zijn theorie over het van buitenaf inbrengen van politiek bewustzijn handhaafde. De intelligentsia bleef in Lenins ogen de draagster van het wetenschappelijk socialisme, maar tegelijkertijd was zij de draagster van het opportunisme. De arbeidersklasse daarentegen zou geen revolutionair bewustzijn kunnen ontwikkelen zonder tussenkomst van de intelligentsia maar vormde tegelijkertijd de garantie dat een organisatie revolutionaire standpunten innam!

Een tweede belangrijke wijziging vond plaats toen Lenin — op grond van de ervaringen van de mislukte revolutie van 1905 en het sectarische gedrag van vele bolsjewieken ten opzichte van de opkomende arbeidersraden — rekening begon te houden met de radenbeweging. Hoewel Lenin, zeker in de eerste jaren, de sowjets beschouwde als burgerlijke organen,[23] vond hij het toch noodzakelijk een verbinding tussen partij en radenbeweging tot stand te brengen. Dat had ook gevolgen voor de inwendige structuur van de partij. Onder meer werd Lenin nu een voorstander van het democratisch centralisme met vrijheid van discussie en eenheid van actie.[24] Ook gaf Lenin in latere jaren toe dat hij in 'Wat te doen?' enkele zaken overtrokken had geformuleerd. Niettemin hield hij verder vast aan de gedachte dat revolutionair bewustzijn van buitenaf moet worden ingebracht. In zoverre was de aanvaarding van het principe van het democratisch socialisme geen principiële herziening van zijn partijopvatting, maar louter een middel om te verhinderen dat de partij van de klasse zou vervreemden en daarmee haar leidinggevende politieke taken niet meer zou kunnen volbrengen.

Verschillen tussen bolsjewistische praktijk en leninistische theorie

In hoeverre was de bolsjewistische partij een leninistische organisatie? Politiek-programmatisch levert deze vraag geen problemen op. Lenin was immers de bolsjewistische leider met verreweg het meeste aanzien; zijn ideeën werden dan ook — zij het soms met enige aarzeling — door de organisatie overgenomen. In technisch-organisatorisch opzicht zijn er echter wel problemen. Nieuwer historisch onderzoek — ook van Sowjetzijde, bijvoorbeeld in het tijdschrift 'Voprosy Istorii KPSS' — toont aan dat er een diepe kloof gaapte tussen de organisatorische opvattingen van Lenin en de organisatorische praktijk der bolsjewiki. Laten we eens puntgewijs enkele bevindingen op een rij zetten.

1. Volgens Lenins opvatting zou de intelligentsia in het leerproces van de arbeidersklasse een doorslaggevende rol moeten vervullen. De partij diende naar zijn mening een bond van intellectuelen te zijn die arbeiders moest aantrekken en politiek scholen. De historische ervaring toont echter aan dat de relatie tussen arbeiders en intellectuelen in Rusland veel gecompliceerder was. Tal van bronnen, onder andere memoires van partijfunctionarissen, laten zien dat de harde kern van de partij steeds door arbeiders is gevormd. Intellectuelen sloten zich aan in de periodes waarin de strijd opleefde en verlieten de beweging weer wanneer deze een neergaande fase inging. Enkele citaten uit de herinneringen van de oude bolsjewiek Alexander Sljapnikov (gepubliceerd in 1923) kunnen dit illustreren:

— 'Een typisch kenmerk van het partijwerk in de vooroorlogse periode was het gebrek aan intellectuelen. De uittocht van de intellectuelen, die was begonnen in 1906 en 1907 betekende dat de partijfunctionarissen, de full-time staf enz. arbeiders waren. Er bleef zó weinig van de intelligentsia over dat het nauwelijks voldoende was om te voorzien in de behoeftes van de Duma-fractie en het dagblad.'

— 'Tijdens de oorlogsjaren waren er alleen maar arbeiders te zien (op vergaderingen en dgl. — MvdL) in plaats van de studenten en intellectuelen van 1903-5. (...) Intellectuelen vormden een echte uitzondering. Van de oude partij-intelligentsia bleven zeer weinigen over die hun contacten met de arbeiders hebben gehandhaafd.'

— Vanaf 1916 veranderde dat weer: 'De wending in de stemming van de mensen en de groei van de oppositie zelfs bij de bourgeoisie bracht een niet gering aantal student-activisten in onze kring.'[25]

Het patroon is duidelijk: in de jaren 1903-5 en 1916-7 stroomden de intellectuelen toe omdat de beweging in opgang was. In de tussenliggende periode van reactie en contrarevolutie hielden zij zich afzijdig. Het succes van de bolsjewistische partij is niet te danken aan de intellectuelen (afgezien natuurlijk van enkelingen, in het bijzonder Lenin zelf) maar aan de politiek geschoolde

arbeiders, door Sljapnikov aangeduid als de 'intellectuele arbeiders'.

2. In hoeverre was de bolsjewistische partij een groep van 'gestaalde militanten'? Historisch onderzoek heeft duidelijk gemaakt dat de 'circulatie' van leden bij de bolsjewistische vleugel van de Russische sociaal-democratie groot was. Een studie over over de periode tot 1907 concludeerde: 'In organisatorische termen hadden de mensjewiki een grotere permanente kern van mensen. De bolsjewiki kenden een grotere 'turnover'.[26] (Hierin ziet men overigens één van de redenen waarom Lenin, die bijna in zijn eentje de continuïteit van de organisatie sedert het begin belichaamde, in de partij zo'n groot aanzien genoot.) Het beeld van een snel wisselend ledenbestand wordt voor de latere jaren wederom door memoires etc. bevestigd.

De gedachte van een kleine hechte organisatie van zeer ervaren militanten werd definitief in de praktijk ondermijnd door de gebeurtenissen van 1917. De aanwas van leden was buitengewoon imposant en snel, zoals blijkt uit onderstaande tabel.

Ledengroei in 1917 in enkele belangrijke steden

	begin maart	zevende conferentie (24 - 29 april)	zesde congres (26 juli - 3 augustus)
Petrograd	2000	16.000	36.000
Moskou	600	7.000	15.000
Ivanovo-Voznesensk	10	3.564	5.440
Ekaterinoslav	400	1.500	3.500
Lugan	100	1.500	2.596
Charkov	105	1.200	—
Kiev	200	1.900	4.000
Saratov	60	1.600	3.000
Ekaterinburg	40	1.700	2.800

Bron: Tony Cliff, Lenin. Volume 2: All Power to the Soviets, Londen 1976, blz. 150.

Het zal duidelijk zijn dat de weinige meer ervaren bolsjewiki in de massa der nieuwe leden 'verdronken'. Men hoeft zich slechts voor te stellen met welke problemen de tien oudere militanten in Ivanovo-Voznesensk te kampen kregen toen hun afdeling binnen vijf maanden was uitgedijd tot 5.440 mensen! Dat leninistische structuren — die immers veel training en discipline vereisen — in deze omstandigheden niet konden bestaan, ligt voor de hand.

3. Volgens Lenins opvatting diende de pers het middel bij uitstek te zijn waarmee de organisatie voor haar opvattingen diende te werven (de krant als organisator). Ook daar kwam in de praktijk niet veel van terecht. Laten we op-

nieuw de situatie van 1917 bekijken. In juli van dat jaar publiceerde de partij 41 kranten en tijdschriften, 27 in het Russisch en 14 in talen van nationale minderheden (Georgisch, Pools, enz.). De totale oplage van alle bladen bedroeg volgens de protocollen van het zesde partijcongres ongeveer 320.000 per dag. Meer dan de helft daarvan werd gedrukt in Petrograd (de Prawda alleen was al goed voor 90.000 exemplaren dagelijks).[27] Het totale ledenaantal bedroeg op datzelfde tijdstip 240.000. Met andere woorden: de totale persoplage was slechts éénderde groter dan het ledenaantal. Het naar verhouding geringe aantal publikaties kan niet worden verklaard met het analfabetisme van de industrie-arbeiders. Ruim driekwart van de mannen en iets minder dan de helft van de vrouwen uit deze sociale klasse was het lezen macht.

Vergelijken we de oplage van de bolsjewistische pers in de omstandigheden van de illegaliteit met de situatie van 1917, dan valt iets merkwaardigs op. In januari-februari 1914 was de gemiddelde oplage van de Prawda ongeveer 25.000. In juli 1917 ging het om 90.000 exemplaren, zoals we zagen. De oplage steeg dus met een factor drieëneenhalf, terwijl het ledenaantal in dezelfde tijdsinterval met een factor tien was toegenomen. De organisatie groeide sneller dan haar pers. Dit alles maakt zichtbaar dat de bolsjewistische pers niet zozeer een externe functie had, zoals Lenin wenste (het beïnvloeden van nog-niet-leden), maar vooral een interne functie (het informeren van de leden).[28]

4. Was de bolsjewistische partij inderdaad een partijmachine, waarvan de raderen en radertjes onder leiding van het centrale comité in elkaar grepen? Ook deze vraag moet ontkennend worden beantwoord. Bevelen van de hoogste leiding werden regelmatig door de lagere echelons genegeerd. Toen het centrale comité in 1917 opdracht gaf om overal regionale organisaties te vormen, ontstond daartegen in verschillende gebieden verzet. In Kiev en omgeving weigerde een belangrijke groep rond Pjatakov zich bij het nieuwe regionale comité aan te sluiten. In het lagere Volga-gebied kon geen regionaal comité geformeerd worden omdat er een enorme rivaliteit bestond tussen het Saratov- en het Samara-comité. In Moskou bleek iets soortgelijks toen het stadscomité en het Regionaal Bureau niet tot fusie wensten over te gaan. Het gevolg: in meerdere gebieden bestonden twee bolsjewistische leidingen naast elkaar.

Zelfs het centraal comité was niet erg stipt en gedisciplineerd. Een groot deel van de leden kwam meestal niet op de vergaderingen. Het zesde congres had bijv. 21 leden in de leiding gekozen. Op de diverse daarop volgende vergaderingen waren tussen de 6 en 16 leden aanwezig, met een gemiddelde van 10 per zitting. De historische vergadering van 10 oktober 1917, toen tot de opstand werd besloten, werd bezocht door 11 leden! Het centraal comité voerde ook de eigen besluiten niet uit. Volgens de notulen van de vergadering van 10 oktober 1917 werd het volgende besproken: 'Kameraad Dzersjinskij stelt voor dat er een Politiek Bureau wordt gevormd uit het centraal comité dat de politie-

ke leiding op zich zou nemen in de komende dagen. Na een uitwisseling van standpunten wordt het voorstel aanvaard. Een Politiek Bureau van 7 personen wordt gevormd: Lenin, Zinoviev, Kamenev, Trotsky, Stalin, Sokolnikov, Bubnov.' Dit Politiek Bureau, dat de opstand zou moeten leiden, kwam echter nooit bij elkaar. Men had het besluit eenvoudig vergeten.[29]

De bolsjewistische organisatie als geheel is *nooit* de partij met de ijzeren discipline en het geoliede apparaat geweest, waar men het lange tijd voor heeft aangezien. Alexander Rabinovitch — in het Westen en in de Sowjet-Unie erkend als een der grootste kenners van de geschiedenis van de bolsjewistische partij vóór 1918 — schrijft: 'Temidden van de chaotische, plaatselijk variërende, voortdurend fluctuerende omstandigheden die in Rusland in 1917 overheersten, was het Centrale Comité, aan de top van de bolsjewistische organisatorische hiërarchie, eenvoudig niet in staat het gedrag van de belangrijke regionale organisaties te controleren. Behalve op een brede, algemene, manier heeft het dat ook nauwelijks geprobeerd. In Petrograd waren belangrijke hulptroepen zoals het Petersburg-comité, dat het partijwerk in de hoofdstad leide, en de Militaire Organisatie, verantwoordelijk voor het uitvoeren van revolutionaire activiteit onder de troepen, betrekkelijk vrij om hun tactieken en oproepen te modelleren naar de plaatselijke omstandigheden. Indien nodig, verdedigden zij hun voorrechten hardnekkig.'[30]

Waarschijnlijk is het een groot voordeel geweest dat de bolsjewiki niet zo strak georganiseerd waren als Lenin het eigenlijk had gewenst. Om nogmaals Rabinovitch te citeren: 'Mijn onderzoek doet vermoeden dat de relatieve flexibiliteit van de partij, evenals haar gevoeligheid voor de heersende stemming onder de massa's, minstens evenveel te maken hebben met de uiteindelijke bolsjewistische overwinning als de revolutionaire discipline, organisatorische eenheid of gehoorzaamheid aan Lenin.'[31]

Tot slot

De conclusie uit het voorgaande kan slechts zijn dat het leninisme in dubbele zin een *ideologie* is, een vorm van noodzakelijk vals bewustzijn. Het is een ideologie omdat het vol inwendige tegenstrijdigheden zit en omdat het slechts een omhulsel is van een in de praktijk anders functionerend revolutionair apparaat.

Sedert de jaren twintig is het leninisme als zijnde de 'eenheid van revolutionaire theorie en praktijk' tot een welhaast onaantastbare religie verheven. Daartoe werd enerzijds de geschiedenis van de bolsjewistische partij zo herschreven, dat men inderdaad de indruk krijgt van een monolitisch blok, waaraan Lenin op onfeilbare wijze leiding gaf. In de partijgeschiedschrijving van 1938 wordt de bolsjewistische partij dan ook gekarakteriseerd als één ondeelbare gemeenschappelijke strijdafdeling, 'innig verbonden door eenheid van wil, een-

heid van handelen en eenheid van discipline', met 'één partijdiscipline voor allen, met een leidend orgaan aan het hoofd', enz.[32]

Anderzijds werd door het stalinisme de theorie van Lenin geherformuleerd tot een coherent lijkende 'wereldbeschouwing'. Deze aanpassing van Lenins opvatting aan de latere verhoudingen was mogelijk omdat de fundamentele tegenstrijdigheden ervan — wél de proletarische revolutie bepleiten, maar tegelijkertijd de hiërarchische verhoudingen in allerlei opzichten willen handhaven — aansloot bij de postrevolutionaire verhoudingen. Zo kon het 'marxisme-leninisme' de ideologie worden van de in de jaren twintig opkomende bureaucratische elite. Terwijl het leninisme echter ondanks al zijn tekortkomingen in elk geval nog een *levende* theorie was met een revolutionaire pretentie en een gedeeltelijk conservatieve grondslag, was het nieuwe marxisme-leninisme de *dode* conservering van deze tegenstelling.

Lenins theorie vormde, zoals we zagen, een combinatie van het Narodniki-jacobinisme en het Kautskyaanse sociaal-democratisme. Het jacobinisme is steeds het ideologische produkt van klassenverhoudingen waarin een radicale minderheid zich gedwongen voelt namens het volk te spreken. De sociaal-democratische ideologie ontstaat in de fase van de geschiedenis van de arbeidersbeweging waarin de klasse strijdt voor bugerlijke democratie en betere levensomstandigheden binnen het kapitalisme. Het leninisme signaleert het *begin* van een revolutionaire breuk met het sociaal-democratisme — een breuk die nog niet volledig is maar jacobijnse vormen aanneemt.

Het zal er nu om gaan de breuk met het sociaal-democratisme, waarmee Lenin is begonnen (net als Luxemburg en anderen) verder door te voeren. Daarbij is het organisatiedebat naar verhouding nog het minst belangrijke aspect van de zaak. Organisatievormen zijn immers het resultaat van bredere maatschappelijke verhoudingen en dienen met grote flexibiliteit gehanteerd te worden. Van groter gewicht is de fundamentelere politieke vraag — die natuurlijk niet los van de organisatieproblematiek staat — hoe de revolutionaire beweging in en buiten de organisatie *zelf-activiteit* en *internationalisme* kan bevorderen. In de 'Voorlopige Statuten van de Internationale Arbeiders-Associatie' uit 1864 omschreef Marx de socialistische uitgangspunten met de woorden

— 'dat de emancipatie van de arbeidersklasse door de arbeidersklasse zelf veroverd moet worden' en

— 'dat de emancipatie van de arbeidersklasse noch een locale, noch een nationale, maar een sociale opgave is, die alle landen omvat, waar de moderne maatschappij bestaat.'[33]

Om deze doelstellingen draait het allemaal nog steeds. Lenin heeft geprobeerd aan de verwezenlijking ervan een bijdrage te leveren. Dat hij, de onberispelijke internationalist, in eigen land niet goed geslaagd is kan alleen maar een constatering zijn en geen verwijt, omdat ook hij gevangen zat in de verhoudin-

gen die hem hadden voortgebracht.

Noten

1. In dit artikel gebruik ik het begrip 'leninisme' alleen in de letterlijke betekenis van 'de leer van Lenin'. Alle theorieën die zich leninistisch noemen maar niet rechtstreeks van Lenin zelf afkomstig zijn, vallen hier dus buiten. Ik hanteer deze nauw afgebakende omschrijving omdat ik het hoogst twijfelachtig vind of bijvoorbeeld de opvattingen die Zinoviev uiteenzette in zijn boek *Leninizm* (1925) of de latere 'leninistische' betogen van Stalin inderdaad in overeenstemming waren met de leer van Lenin.
2. De gedachten die ik hier ontwikkel zijn grotendeels afkomstig van andere auteurs. Bij de historische plaatsbepaling en kritiek van de leninistische theorie baseer ik mij met name op het werk van Bernd Rabehl, Willfried Spohn en Ulf Wolter. Ik verwijs in het bijzonder naar de volgende publikaties: Rabehl, *Marx und Lenin — Widersprüche einer ideologischen Konstruktion des 'Marxismus-Leninismus'*, West-Berlijn 1973; Rabehl, 'Ueber Gewalt und Terrorismus (I), *Kritik* no. 15 (1977) blz. 19 - 34; Rabehl, *Die Kontroverse innerhalb des russischen Marxismus über die asiatischen und westlich kapitalistischen Ursprünge der Gesellschaft, des Kapitalismus und des zaristischen Staates in Russland.* Nawoord bij Karl Marx, Die Geschichte der Geheimdiplomatie des 18. Jahrhunderts, West-Berlijn 1977, blz. 112 - 179; Rabehl/Sphon/Wolter, 'Halbheiten in der Ueberwindung des Leninismus', *Probleme des Klassenkampfs* no. 11/12 (1974), blz. 1 - 58; Rabehl/Spohn/Wolter, *Historische und politische Voraussetzungen der Kritik Mandelbaums am Sozialdemokratismus und Leninismus.* Nawoord bij Kurt Mandelbaum, Sozialdemokratie und Leninismus, West-Berlijn 1974, blz. 79 - 119; Rabehl/Spohn/Wolter,'Der Einfluss der jakobinistischen und sozialdemokratischen Traditionen auf das leninistische Organisationskonzept', *Probleme des Klassenkampfs* no. 17-18 (1975), blz. 99 - 142; Spohn, *Weltmarktkonkurrenz und Industrialisierung Deutschlands*, West-Berlijn 1977; Wolter, *Grundlagen des Stalinismus — Die Entwicklung des Marxismus von einer Wissenschaft zur Ideologie*, West-Berlijn 1975.
   Teneinde een buitensporig omvangrijk notenapparaat te voorkomen heb ik in de tekst geen gedetaileerde verwijzingen gegeven naar de genoemde boeken en artikelen.
3. Perry Anderson ziet in het tsarisme van vóór de industrialisatie een zuiver feodalisme, maar wel met een buitengewoon ontwikkelde (atypische) absolutistische staat (*Lineages of the Absolutist State*, Londen 1974, blz. 328 - 360). Nolte ziet feodalisme van een speciaal soort, namelijk zonder ontwikkelde standenstructuur (Zur Stellung Russlands im europäischen Feudalismus, *Das Argument*, Sonderheft 32, 1978, blz. 149 - 163.) Carsten Goehrke gaat nog verder en stelt dat het feodalisme-begrip alleen maar geschikt is om verkeerde associaties te wekken (Goehrke e.a., *Russland*, Frankfurt 1972, blz. 120).
4. Friedrich Engels: brief aan Plechanov van 25 februari 1895. De gehele relevante passage luidt: 'Overigens, in een land als het uwe, waar de moderne grootindustrie op de oorspronkelijke boerengemeenschap is opgepropt en waar alle tussenfasen van de beschaving naast elkaar bestaan, in een land, dat bovendien is omringd met een meer of minder effectieve geestelijke Chinese muur, opgericht door het despotisme, in een dergelijk land mag men zich er niet over verbazen indien daar de meest merkwaardige en onmogelijke combinaties van ideeën ontstaan.' (Marx/Engels, *Werke*, deel 39, blz. 417.)
5. Zie over het probleemcomplex van vroege SPD / geringe marxistische invloed / Kautskyanisme de volgende representatieve studies: Hans-Josef Steinberg, *Sozialismus und deutsche Sozialdemokratie*, Hannover 1967; Kurt Brandis, *Der Anfang vom Ende der Sozialdemokratie*, West-Berlijn 1975; Manfred Scharrer, *Arbeiterbewegung im Obrigkeitsstaat*, West-Berlijn 1976; Dieter Langewiesche/Klaus Schönhoven, 'Arbeiterbibliotheken und Arbeiterlektüre im Wilhelminischen Deutschland', *Archiv für Sozialgeschichte* 1976, blz. 135 - 204; Sven Papcke, 'Karl Kautsky und der historische Fatalismus', *Jahrbuch Arbeiterbewegung* 1975, blz. 231 - 246; Massimo Salvadori, *Karl Kautsky and the Socialist Revolution, 1880 - 1938*, Londen 1979.
6. G. V. Plechanov, *Zur Frage der Entwicklung der monistischen Geschichtsauffassung*, Oost-Berlijn 1956, blz. 227.
7. Zie over het probleemcomplex vroege Russische sociaal-democratie / Plechanov in het bijzonder de studies van Samuel H. Baron, *Plekhanov — the Father of Russian Marxism*, Stan-

ford 1963; *Plekhanov on Russian Capitalism and the Peasant Commune 1883-85*, 'American Slavic and East European Review' (ASEER) 1953, blz. 463 - 74; 'Plekhanov and the Origins of Russian Marxism', *Russian Review* 1954, blz. 38 - 54; *The First Decade of Russian Marxism*, ASEER 1955, blz. 315 - 30.

8. Geciteerd naar de inleiding bij Plechanov, *Zur Frage*, blz. 9.
9. *Was sind die 'Volksfreunde' und wie kämpfen sie gegen die Sozialdemokraten?*, LW deel 1, blz. 170.
10. *Was Tun*, LW deel 5, blz. 395 - 96.
11. Idem, blz. 396.
12. *Die dringendsten Aufgaben unserer Bewegung*, LW deel 4, blz. 367.
13. *Die Entwicklung des Kapitalismus in Russland*, LW deel 3, blz. 516.
14. *Der Imperialismus als höchstes Stadium des Kapitalismus*, LW deel 22, blz. 308.
15. *Staat und Revolution*, LW deel 25, blz. 488.
16. *Was Tun*, LW deel 5, blz. 437.
17. *Brief an einen Genossen über unsere organisatorischen Aufgaben*, LW deel 6, blz. 241.
18. *Was Tun*, LW 5, blz. 498; *Brief an einen Genossen*, LW Deel 6, blz. 234.
19. *Was Tun*, LW deel 5, blz. 483.
20. *Was Tun*, LW deel 5, blz. 536, voetnoot.
21. *Was Tun*, LW deel 5, blz. 492.
22. Idem.
23. *Sozialistische Partei und parteiloser Revolutionismus*, LW deel 10, blz. 61 - 69.
24. Bijvoorbeeld *Bericht über den Vereinigungsparteitag der SDAPR*, LW deel 10, blz. 384. Ook in de *Taktische Plattform zum Vereinigungsparteitag der SDAPR* had Lenin gesteld dat het principe van de verkiesbaarheid van onder naar boven in de partijorganisatis diende te worden doorgevoerd (LW deel 10, blz. 156).
25. Alexander Shlyapnikov, *On the Eve of 1917. Reminiscences from the revolutionary Underground*, Londen 1982, blz. 6, 94 en 141.
26. David Lane, *The Roots of Rusian Communism* Assen 1969, blz. 50.
27. *Sjestois S'ezd RSDRP (bol'sjevikov), avgust 1917 goda; Protokoly*, Moskou 1958, blz. 147 - 150.
28. Vergelijk Tony Cliff, *Lenin II. All Power to the Soviets*, Londen 1976, blz. 163.
29. Deze details (en nog andere) kan men vinden in hoofdstuk 8 van Tony Cliff, *Lenin II*, t.a.p., blz. 140 - 164.
30. Alexander Rabinovitch, *The Bolsheviks Come to Power — The Revolution of 1917 in Petrograd*, New York 1976, blz. XX-XXI.
31. Rabinovitch, t.a.p., blz. XXI.
32. *Istorija vsesojuznoi kommunistitsjeskoi partii (bol'sjevikov). Kratkii kurs.* Moskou 1938, blz. 45 e.v.
33. *Provisorische Statuten der Internationalen Arbeiter-Assoziation*, Marx-Engels, *Werke*, deel 16, blz. 14.

Deze verzorgingsstaat is de onze niet!?

deel 2

Michael Krätke

Het eerste deel van dit artikel verscheen in KOMMA 3/1982, pp. 103 - 126. Hierin werd een analyse gemaakt van de dilemma's waarmee links in de crisis van de verzorgingsstaat wordt geconfronteerd. In een historisch exposé werd de lange mars van de sociaal-democratie door de instituties van de verzorgingsstaat behandeld. De nadruk lag hierbij op de normatieve en programmatische zwaktes van de sociaal-democratische sociale politiek. Tegen de achtergrond van deze kritiek analyseert Krätke de socialistische of 'marxistische' benadering van de verzorgingsstaat. Hij gaf een overzicht van de meest gangbare benaderingen van de verzorgingsstaat binnen de marxistische traditie. Aan het slot van het eerste deel werden de belangrijkste gebreken genoemd van de linkse kritiek op de verzorgingsstaat.

Socialistische sociale politiek in kapitalistische maatschappijen — waar bestaat zo iets?

Dat voorkomen beter is dan genezen lijkt tegenwoordig een gemeenplaats van de gezondheidspolitiek. Een andere socialistische stelregel luidt, dat de sociale politiek de beste criminaliteitspolitiek is. In alle sociale programma's van socialisten staan daarom twee parolen: preventieve gezondheidszorg en sociale jeugdzorg. Als men echter wil weten hoe volgens socialistische opvattingen sociale ellende (ziektes, criminaliteit e.d.) voorkomen kan worden, dan helpen die programma's niet. Dan moet men kijken naar de ervaringen die zijn opgedaan met de meestal pragmatische pogingen van socialisten in regeringsposities. Aan de hand van deze, overigens zeer schaarse ervaringen, kan men nagaan wat socialisten als functionarissen van de verzorgingsstaat historisch tot stand hebben gebracht. Daarbij is vooral van belang na te gaan wat eventueel verder ging dan het louter uitbreiden en perfectioneren van de verzorgingsstaat.

Socialistische sociale politiek in het Rode Wenen — een vergeten leerstuk

Wie geïnteresseerd is in thema's van sociale en gezondheidspolitiek zal bij 'Wenen' onmiddellijk denken aan de voortdurende schandalen om het nieuwe algemene ziekenhuis (dat ook zonder financieel schandaal nog een monster is van betonnen architectuur en een medisch grootbedrijf). Minder bekend is dat Wenen in de jaren twintig een internationaal beroemd voorbeeld was en centrum voor experimenten op het gebied van hulpverlenings- en gezondheidspolitiek, waarin socialisten de leidende rol speelden.

Bij de eerste verkiezingen na de invoering van het algemene en gelijke kiesrecht in mei 1919 boekten de sociaal-democraten in de gemeente Wenen een grote overwinning. Zij behaalden een trotse absolute meerderheid van 54,2%. Ondanks permanente scherpe confrontaties slaagden zij erin deze meerderheid te behouden en steeds verder uit te bouwen. In 1927 kregen zij meer dan 60% van de stemmen. Vanaf 1 januari 1922 werd Wenen een zelfstandige deelstaat. Omdat de sociaal-democratie ook in de deelstaat Wenen de meerderheid won, werd het socialistische stadsbestuur onafhankelijk van een burgerlijke landelijke regering. De woningbouwpolitiek van de gemeente Wenen is, alleen al vanwege de talrijke stenen getuigen, het bekendste deel van de politiek van het socialistische stadsbestuur.[26] Maar minstens evenveel aandacht verdient de sociale politiek van de rode gemeente Wenen in de periode 1919-1933.

In het Rode Wenen werd voor het eerst geprobeerd om een coherent socialistisch alternatief te stellen op het niveau van een grote stad tegenover de traditionele liefdadigheid, de mengeling van gesloten staatsinstituties voor sociale probleemgevallen, gemeentelijke armenzorg en private, meestal confessioneel georiënteerde liefdadigheid. De sociaal-democraten maakten voor het eerst ernst met de oude sociaal-hygiënische eis van integratie van sociale en gezondheidspolitiek. Zij maakten ernst met de socialistische grondstelling dat gezondheid niet behandeld mag worden als een private zaak. Hiervoor creëerden zij een omvangrijk systeem van gemeentelijke steun en preventie. Zij schrokken er daarbij niet voor terug in te gaan tegen de sociaal-liberale principes zoals bijv. het principe van de 'vrije artsenkeuze'. Dit sociaal-politieke opbouwwerk werd evenals de gehele gemeentelijke politiek in het Rode Wenen door de sociaal-democratie opgevat als een 'stuk socialistische arbeid'. Het zou dienen als 'model, voorbeeld en aansporing' voor verdere strijd; het zou de 'ketens van het kapitalisme die op de arbeiders drukken' breken en tegelijk een 'steunpijler van de komende orde' vormen.[27]

In 1921 verenigde de gemeente Wenen de vroegere jeugdafdeling, de stedelijke sociale dienst en de gezondheidsdienst in een 'welzijnsdienst' ('Wohlfahrtsamt'). Deze dienst kwam onder de persoonlijke leiding van Julius Tandler, een vroegere Weense professor voor anatomie. Tandler beschouwde zichzelf als socialist. Zijn maatschappij-politieke visie was sterk beïnvloed door de sociaal-pedagogische opvatting van socialistische politiek van Max Adler en

door het concept van de 'menseneconomie' dat de Weense socioloog Rudolf Goldscheid al voor de Eerste Wereldoorlog had ontwikkeld. Opvallend is de conceptie van een omvattende hulpverlening ('Volksfürsorge') dat onder Tandlers leiding werd ontwikkeld. Het gaat hier immers om het enige uitgewerkte en grotendeels ook tot aan het begin van 1934 gerealiseerde concept voor sociale voorzieningen dat socialisten buiten hun traditionele domein — de wetgeving op het gebied van arbeidsbescherming en sociale verzekeringen van de centrale staat — in de tijd tussen de twee wereldoorlogen hebben ontwikkeld.[28]

Het concept was helemaal afgestemd op systematische preventie en sociale steun. Het was gericht tegen het traditionele model dat dominant was in de sociale hulpverlening die overal in Europa was ontstaan. Hierin diende de steun als voortzetting van de armenzorg, als opvangbekken voor allen die door de aanzienlijk grote mazen van het sociale net waren gevallen dat juist was ontstaan; het moest dienen als een bewaarplaats voor iedereen die niet met de 'normale' sociale overheidsmiddelen te reïntegreren was.

De 'stabiele', klassebewuste vakarbeiders, die in vakbonden en politieke partijen zijn georganiseerd, vormden ook het gros van de Oostenrijkse sociaaldemocratie. Traditioneel stonden — en staan — deze arbeiders meestal hartelijk onverschillig tegenover de 'a-sociale', door de verzorgingsstaat uitgesloten slachtoffers van de burgerlijke maatschappij, die niet (meer) in staat zijn tot gemeenschappelijk handelen. In de kern van de industriële arbeidersklasse leeft sterk de normatieve opvatting, dat alleen duurzame loonarbeid onder fabrieksdiscipline 'eerzaam' is en persoonlijke waarde en waardigheid verleent. De massa die indirect leeft van de arbeidsverdiensten van anderen, d.w.z. de meestal van mannen afhankelijke proletarische vrouwen, kinderen, bejaarden, invaliden enz., werden niet als 'volwaardig' aangezien. Tegenover deze opvatting probeerden de Weense sociaal-democraten hun eigen aanhangers op te voeden tot het denken in relaties tussen maatschappijen en hun leden resp. tussen generaties.

Het hoogtepunt in het initiëren en opbouwen van sociale en medische voorzieningen in het Rode Wenen lag tussen 1926 en 1931; het viel samen met het hoogtepunt van de gemeentelijke woningbouwactiviteit. In deze periode werden in de nieuwe gemeentelijke woningen 'hulpverlenings-stations' (Fürsorgestellen') ingepland; deze stations functioneerden als adviesbureaus en boden publieke, ambulante hulpverlening. In deze jaren ontstond er een netwerk van hulpverleningsinstituties dat later in de vakliteratuur bekend werd als het 'Weense systeem'.[29]

Volgens Tandler en zijn medewerkers moest het werk van de welzijnsdienst er op georiënteerd zijn zichzelf overbodig te maken; de oriëntatie was namelijk een socialisme waarin een einde zou komen aan alle ellende en nood.

Tot zolang moest de welzijnsdienst ertoe bijdragen de arbeidersklasse 'lichamelijk en geestelijk strijdbaar' te houden en haar op te voeden tot 'sociaal verantwoordelijkheidsbesef' en rechtsbewustzijn, tot 'klassebewustzijn'.[30] Het hele concept werd pakkend samengevat in vier basisprincipes voor het werk van de welzijnsdienst: '1. De maatschappij is verplicht alle hulpbehoevenden te ondersteunen. 2. Individuele hulp kan alleen rationeel in verbinding met gezinszorg worden verleend. 3. Opbouwend welzijnswerk is preventieve hulpverlening. 4. De organisatie van de sociale voorzieningen moet in zich gesloten zijn.'[31] Volgens Tandler moest hieraan nog een vijfde gedachte worden toegevoegd. Hij stelde dat de opvoeding tot en door de sociale hulpverlening een belangrijk deel van de volksopvoeding was en dat een succesvolle welzijnspolitiek niet mogelijk was zonder participatie en actieve ondersteuning door de massa van de bevolking. De bevolking moest echter eerst worden opgevoed tot het maatschappij-politieke denken in termen van generaties en opeenvolging van generaties.

In Wenen slaagde men er tijdelijk in zo'n 6000 vrijwillige medewerkers te recruteren voor de sociale hulpverleningsdiensten. Meestal waren dit vrouwen die actief waren in de arbeidersbeweging.[32] In de werkprincipes van de welzijnsdienst was vastgelegd wat Tandler de 'rationele economisering van het organische kapitaal' van een maatschappij noemde, d.w.z. rationele omgang met haar mensen volgens de 'geboden van sociale bevolkingspolitiek'. Een gemeenschap die het 'recht op leven' erkend, neemt daarmee tegelijk de plicht op zich 'dit leven in stand te houden en het zo vorm te geven dat het waard is om geleefd te worden en menswaardig is'. De gemeenschap heeft dus ook de plicht de volgende generatie te beschermen — te beginnen bij de ongeboren kinderen in het moederlichaam — en moet haar 'plicht tot steun' voor alle hulpbehoevenden erkennen. Maatschappelijke noodsituaties, zoals woningnood, verwaarlozing van kinderen of volksziektes zoals tuberculose moesten dan ook bestreden worden als boven-individuele noodsituaties.[33]

De hulpverlening moest preventief werken. Zij moest de enkeling helpen binnen zijn of haar maatschappelijke omgeving, d.w.z. proberen deze omgeving mede te veranderen. Dit veronderstelt dat bijv. door de woningbouw- en onderwijspolitiek voorwaarden worden geschapen om het ontstaan van 'beschadigde milieus' te voorkomen. En het vereist ook dat het gemeentelijke welzijnswerk systematisch 'opbouwend' te werk gaat, d.w.z. dat ze het leven vanaf de moederschoot via de wieg tot aan het graf begeleid.

Het jeugdwerk was volgens Tandler 'het fundament van elke zorg'. Want 'hoe meer wij sociale zorg besteden aan de jeugd, des te minder zullen wij het op oudere leeftijd moeten doen, des te gezonder, des te levenskrachtiger en des te meer zal deze jeugd zich werpen in de strijd om het bestaan. Wat we besteden aan jeugdhonken, besparen we op gevangenissen. Wat we in de zwanger-

schaps- en zuigelingenzorg uitgeven, besparen we op de gekkenhuizen'. De jeugdzorg in de geest van de 'generatieve ethiek' zou volgens Tandler moeten bijdragen tot het scheppen van levende voorwaarden ('nieuwe mensen') voor de wederopbouw van een maatschappelijke orde die rijp is om afgebroken te worden.[34]

In de praktijk organiseerde de Weense welzijnspolitiek open, adviserende en soms ambulante hulpverlenende sociale diensten. De oude 'armenhuizen', de gesloten opvoedingsgestichten met geuniformeerde en bewapende opzichters verdwenen. Drie van de vijf weeshuizen konden worden gesloten, omdat de gemeente zich systematisch inzette voor het vinden van pleegouders. De gemeente organiseerde de destijds unieke plaats voor 'kinderovername' voor alle kinderen die op de een of andere manier verzorgings- of hulpbehoevend waren; de bestaande kinderspeelplaatsen en dagverblijven werden sterk uitgebreid. Het grote Weense ziekenhuis, het Lainzer Hospital met 1077 bedden, werd volgens een nieuw concept gereorganiseerd tot een in afdelingen gelede combinatie van ziekenhuis en ambulante voorzieningen. Als zuiver preventieve instelling creëerde de gemeente 9 ambulante tandklinieken voor scholen.[35]

Tot 1934 kon slechts een deel van de plannen van de welzijnsdienst worden verwezenlijkt. Maar toch was er een aantal successen die een groot en internationaal opzien baarde. Men slaagde erin de abnormaal hoge kindersterfte in Wenen drastisch te verlagen en de als 'Weense ziekte' bekende tuberculose werd door een systematische campagne aanzienlijk ingedamd. De sterftegraad van tuberculose daalde van 61 per 10.000 inwoners in 1919 tot 16 in 1933. De adviesbureaus (voor ouders, zwangere vrouwen, moeders, geslachtsziekten, alcoholici, zenuwzieken e.d.) werden langzamerhand gratis. Het aantal bezoekers van deze bureaus was voor die tijd enorm hoog — zeker gezien het feit dat het om nieuwe instituties ging.

De welzijnspolitiek werd fel aangevallen, maar nauwelijks zakelijk bekritiseerd. De christelijk-socialisten spraken voortdurend over 'verzorgingsinflatie' en 'luxe'. De grote ergernis van de christelijk-sociale stroming is begrijpelijk tegen de achtergrond van het feit dat het hele systeem voor het grootste deel gefinancierd werd uit lopende inkomsten van gemeentelijke belastingen. Dit belastingsysteem, dat door de socialistische wethouder van financiën Breitner werd ingevoerd, trof overwegend de welgestelde lagen van de bevolking. Het is nog steeds een van de schaarse historische voorbeelden van een 'socialistische belastingpolitiek'.[36]

Socialistische sociale politiek in het rode Bologna
— Kan men de verzorgingsstaat terugnemen in de maatschappij?

Sinds 1945 heeft de Italiaanse stad Bologna een communistische burge-

meester en al 37 jaar wordt de stad geregeerd door een socialistisch-communistische coalitie, die beschikt over een stabiele meerderheid. Deze coalitie heeft in Bologna een concept ontwikkeld voor de sociale voorzieningen van de gemeente, dat in een aantal aspecten verder gaat dan het Weense voorbeeld. Dit concept is het resultaat van het werk van een reeks opeenvolgende socialistische en communistische wethouders voor sociale zaken, in samenwerking met de wethouders voor gezondheidszorg; het is voortgevloeid uit jarenlange discussies, planningen en pogingen om alternatieve oplossingen te realiseren. Dit in tegenstelling tot Wenen, waar het hervormingsconcept ontstond uit een reeks kortademige, maar wel grootscheepse improvisaties, die bijeen werden gehouden door de ideeën en de autoriteit van een man als Julius Tandler.

Sinds 1960 wordt in Bologna officieel een *decentraliseringspolitiek* gevoerd; sinds 1971 is dé-institutionalisering de officiële lijn van de gemeentelijke sociale politiek. De officiële doelstellingen van de sociale en gezondheidszorgpolitiek zijn al jarenlang de volgende: voorrang aan de preventieve en curatieve medische verzorging, zelfbeschikking door patiënten over eigen gezondheid, welzijn en activiteiten, zelfbestuur in de instellingen van de sociale en gezondheidszorg waaraan ook de cliënten of patiënten deelnemen.

Dé-institutionalisering betekent aan de ene kant dat de gespecialiseerde getto's worden opgeheven die de burgerlijke verzorgingsstaat heeft opgericht voor de buitenstaanders van de burgerlijke maatschappij: de armen-, gekken- en weeshuizen, de bejaardentehuizen. Het betekent anderzijds dat men probeert om het lijden en de problemen van de voormalige bewoners van deze instellingen weer zichtbaar te maken: in plaats van ze uit en in te sluiten worden ze inclusief hun lijden, problemen en handicaps weer geïntegreerd in het 'normale' burgerlijke leven en haar instellingen. Volgens het sociaal-pedagogische concept van het sociale bestuur van Bologna worden de mensen buiten de gesloten sociale inrichtingen dagelijks geconfronteerd met de problemen van de buitenstaanders, de invaliden of de 'sociaal zwakken'; hierdoor kunnen zij minder makkelijk worden verdrongen en zal men eerder bereid zijn mee te werken aan de oplossing van deze sociale problemen. Dit concept is tegelijkertijd preventief werkzaam, omdat hierdoor de typische beschadigingen die mensen in inrichtingen oplopen worden vermeden en 'instellingscarrières' verhinderd kunnen worden. Zelfbeheer is voor dit concept een belangrijke voorwaarde. Want door zelfbeheer kunnen veel mensen ertoe worden gebracht om als niet-specialisten toch beslissingen te nemen over problemen die hen zelf en hun gezinnen niet direct raken.[37]

Sinds jaren heeft Bologna gedecentraliseerde ambulante poliklinieken. Deze omvatten ook psychiatrische hulp en een reeks psycho-sociale adviesdiensten. Intussen zijn ook deze poliklinieken 'zelfbestuurd', d.w.z. ze zijn onder de controle gebracht van de locale en buurtraden voor openbare gezond-

heidszorg. De ziekenfondsen — die overigens nog zeer machtig zijn — bekommeren zich niet om de preventieve medische voorzieningen, daarom kunnen de poliklinieken van Bologna hier actief worden. De klinieken bieden een eerstelijn voor zwangerevrouwen, zuigelingen en bejaardenzorg en verrichten veel gratis preventief onderzoek. Het officiële doel van de gezondheidspolitiek van Bologna is, dat de volksgezondheid door het volk zelf in stand gehouden en verbeterd moet worden. De activering van actuele en potentiële patiënten, de voorlichting over gezondheidsgevaren en mogelijke preventie vormen daarom een zwaartepunt van de stedelijke gezondheidspolitiek.[38]

Vergelijkt men dit met het Rode Wenen, dan is de sociale politiek van links in Bologna op twee punten superieur: 1. in de mate van zelfbeheer en 2. de deelname van niet-vaklieden (leken) aan de sociaal-politieke beslissingen en activiteiten. In Wenen kon geen sprake zijn van formeel zelfbeheer en delegatie van beslissingsbevoegdheden aan locale raden (uitgezonderd de huurders in de sociale woningbouw). En in het openen van gesloten instellingen was men in Wenen ook aanzienlijk minder principieel en vooral minder spectaculair dan het gemeentebestuur van Bologna. Onder invloed van de anti-psychiatriebeweging begon men in Bologna de gekkenhuizen open te stellen en hun voormalige bewoners te verdelen in locale woongroepen die over verschillende stadsdelen waren verspreid. Daar woonden zij samen met hun verzorgers in kleine groepen en konden zij weer deel worden van het alledaagse leven van de 'normalen'. In Wenen expirimenteerde men progressief, maar braaf, nog met allerlei 'arbeidstherapiën' in plaats van met shock, medicamenten, isolatie e.d.

Politieke opties in de verzorgingsstaat

Sinds men in het openbaar klaagzangen laat klinken over de crisis van de verzorgingsstaat en tegelijkertijd de verwachting hoort uiten dat diezelfde verzorgingsstaat de dankbare rol kan spelen van redder in de nood, is het strategisch veld van de sociale politiek drukker bezet dan ooit. De diagnosen van deze crisis en de therapievoorstellen worden vandaag de dag beheerst door twee elkaar aanvullende radicalismes. Aan de ene kant het radicalisme van de zuivere alternatieve oplossingen, aan de andere kant het radicalisme van het vuile compromis of de onzuivere tussenoplossingen.

Zuivere alternatieve oplossingen

a. Het eerste soort 'of-of-denken' kent drie varianten. De eerste is de *neo-liberale variant*. Deze variant geniet een grote populariteit in de media en dankt haar aureool nieuw te zijn voornamelijk aan het gebrek aan historisch en traditie-besef van het heersende denken. De neo-liberale diagnose van de crisis

luidt: de verzorgingsstaat heeft gefaald en erger nog, zij is zelf de oorzaak van de crisis waaraan ze leidt. Hieruit volgt de neo-liberale therapie: afbreken en terugtrekken van de verzorgingsstaat, reprivatisering en recommercialisering van zoveel mogelijk 'collectieve uitgaven'. De onzichtbare hand van de markt zal de verzorging met publieke goederen en diensten beter, goedkoper, betrouwbaarder en gerichter regelen dan de publieke hand van de staat dit kan. Het gaat er alleen maar om op het juiste moment terug te keren van de verkeerde weg naar de verzorgingsstaat naar een onbeperkte markteconomie. De 'ontstatelijking' betekent 'het aan de markt over laten' van de welzijnstaken van de staat. De verzorgingsstaat is over haar grenzen heen gegroeid, zij moet weer binnen haar grenzen worden teruggedrongen en de kunstmatig beperkte markt moet weer vrij baan krijgen. Eens zal dan het 'natuurlijke' evenwicht tussen markt en staat, vrijheid en orde weer worden hersteld.

b. Tegenover deze reactionaire utopie[39] staat de tweede variant: *de geradicaliseerde utopie van de technocratische verzorgingsstaat.* De crisis van de verzorgingsstaat wordt geïnterpreteerd als een cumulatie van het falen van de markt. De staat wordt hiervan het slachtoffer, omdat zij tegenover de private economie te weinig 'autonoom' is. De staat beschikt over te weinig effectieve interventiemiddelen en -competenties om de gevolgen van de ongecoördineerde private activiteiten tijdig en effectief te kunnen sturen. De enige uitweg lijkt dus de uitbreiding van de verzorgingsstaat, de verdere verstatelijking van sociale problemen en verhoging van de capaciteit van de staat om problemen te verwerken, de verdringing van privébelangen uit de winstgevende sferen van de sociale diensten.

c. De derde variant is *de geradicaliseerde utopie van een 'autonome sector' aan gene zijde van markt en staat.* Deze variant geniet in toenemende mate belangstelling van de gevestigde sociale wetenschap, sinds zij tot leidende idee van een toenemend deel van de 'nieuwe' sociale bewegingen is geworden. In deze variant gaat het erom te breken met het traditionele alternatief: 'meer markt-minder staat' versus 'meer staat-minder markt'. Geen van de beide alternatieven zou zonder ernstige gevolgen kunnen functioneren en geen van deze gevolgen kan men rationeel beschouwen als het 'kleinere kwaad' (bijv. in een vergelijking tussen de groei van de sociale kosten van de staatsbureaucratie en de groei van de sociale kosten van een particuliere onderneming). Wanneer men wil breken met dit traditionele alternatief kan dit alleen via de weg van de 'zelforganisatie van collectieve taken'. Hierdoor zou men zowel de strijd aanbinden tegen de op winst georiënteerde private economie als tegen de bureaucratisch georganiseerde verzorgingsstaat.[40]

De onzuivere compromisoplossingen

In de strategieën van het onzuivere compromis wordt geprobeerd om minstens twee van de hiervoor genoemde 'alternatieve' strategieën te combineren. Ook deze strategie kent een drietal varianten, die ik afzonderlijk zal behandelen.

a. De eerste variant van de radicale compromisstrategie: op- en uitbouwen van een *'sociaal-industrieel complex'*. Het is een poging om de verzorgingsstaat in zijn huidige vorm af te bouwen en tegelijkertijd te behouden in een nieuwe symbiose met de particuliere economie. Hierdoor zouden ook nieuwe groeikansen worden geschapen. Het 'sociaal-industrieel complex' ontstaat doordat de staat de uitvoering van een reeks sociale voorzieningen overlaat aan particulieren (kapitalistische privé-ondernemingen), maar er wel voor blijft betalen. Hierbij wordt het model gevolgd van de wijze waarop eerder de bouw van scholen, ziekenhuizen, kinderspeelplaatsen, evenals de produktie van leer- en geneesmiddelen werd overgelaten aan particuliere ondernemers. De staat moet daarbij optreden als enige marktbeheersende klant, die in vergaande mate de normen vaststelt van de gebruikswaarden van deze goederen. De staat legt ook in vergaande mate de prijzen ervan vast en normeert op deze wijze de winsten die particulieren zouden kunnen maken met voorheen zuiver 'publieke' diensten.[41] Deze halve reprivatisering kan gepaard gaan met het uitbouwen van de sociale voorzieningen. Dat is het geval wanneer er zelfs onder de beschermende voorwaarden van het 'sociaal-industrieel complex' geen particuliere ondernemer is te vinden voor dergelijke zaken.

b. De tweede compromisstrategie gaat in de richting van het afbouwen van de verzorgingsstaat zonder dat de diensten die de staat niet meer verleend aan particuliere ondernemers worden overgelaten. In plaats daarvan komt er een soort massaal 'do-it-yourself' dat door de staat met geld wordt gesubsidieerd en met goede woorden wordt beschermd. De uitvoering van de meeste sociale voorzieningen wordt in deze variant overgelaten aan kleine, niet-commerciële zelfhulpgroepen. De verzorgingsstaat zou zich moeten beperken tot het adviseren, ondersteunen en subsidiëren van deze groepen. De staat wordt zelf alleen nog actief voor diegenen die niet in staat zijn tot autonoom georganiseerde onderlinge hulp.

c. Volgens de derde compromisstrategie zou de consequente uitbouw van de verzorgingsstaat verzacht moeten worden door het gelijktijdig stimuleren van zelfhulpgroepen of van coöperatieve 'non-profit' organisaties. De staat blijft zich bezighouden met alle sociaal-politieke activiteiten die grootschalig en centraal georganiseerd moeten worden en die gehanteerd kunnen worden als middel om het potentieel aan arbeidskrachten te beheersen. De omvang en inhoud

van 'de rest' wordt door de staat vastgesteld. Voor deze resterende sociaal-politieke activiteiten zijn 'autonoom' georganiseerde initiatieven toegestaan; soms wordt er zelfs de voorkeur gegeven aan dergelijke 'autonome' activiteiten tegenover de op commercie ingestelde particuliere dienstverlening. Zij moeten door de staat worden gestimuleerd. De georganiseerde onderlinge hulp blijft echter een marginale, incidentele aanvulling op de door de staat georganiseerde voorzieningen. De staat heeft een dergelijke aanvulling echter nodig om zich gedeeltelijk te ontlasten van de druk van de sociale kosten en problemen. En dit maakt het de staat tegelijkertijd mogelijk zich te concentreren op de kern van de sociaal-politieke taken waarin hij wil blijven expanderen.

De sociaal-democratische strategie

Door haar sterke etatistische traditie neigde de sociaal-democratie er steeds toe de crisis eerder te beschouwen als een bedreiging van de status quo, een soort uiterlijke vijand die het algemene welzijn in gevaar brengt, dan als een kans en aansporing tot diepgaande veranderingen. Daarom vatte zij haar eigenlijke taak in de crisis als volgt op: de sociale zekerheid moest voor haar traditionele cliëntele, de werknemers, worden veiliggesteld. Ter discussie staat alleen welke politieke prijs ze voor het veiligstellen van de sociale zekerheid bereid is te betalen.

De echte sociaal-democratische crisisstrategie was een zuiver etatistische vlucht naar voren. Zij bestreed de crisis van de verzorgingsstaat door meer verzorgingsstaat: De sociaal-democratie kwam op voor uitbreiding in plaats van reductie van de sociale grondrechten, zij wilde geen afbraak, maar meer sociale voorzieningen onafhankelijker van de markt, zij streedt voor méér in plaats van minder door de staat opgelegde dwang-solidariteit. De *eerst*genoemde compromisstrategie, de uitbouw van het sociaal-industriële complex, komt nog het dichtst bij de rechtse sociaal-democratische, sociaal-liberale positie. De derde oplossing komt nog het dichtst bij een linkse sociaal-democratische, links-socialistische positie.

Bij haar streven om de verzorgingsstaat zelf intact door de crisis te loodsen, kan de sociaal-democratie compromissen met de principiële tegenstanders van de verzorgingsstaat niet vermijden. Zij vindt in het huidige politieke spectrum in West-Europa geen bondgenoten voor een in werkelijkheid paradoxe strategie: het veiligstellen van de verzorgingsstaat door hem over zijn bestaande, conventionele grenzen heen krachtig uit te breiden.

Er zijn echter wel bondgenoten voor de *tweede* compromisstrategie van de gedeeltelijke ontstatelijking van de sociale voorzieningen. De strategie van het 'sociaal-industriële complex' zou in ieder geval kunnen rekenen op steun van ondernemingen en ondernemers die zich direct of indirect in de nieuwe, gecommercialiseerde sociale sector willen engageren. En zij kan ook rekenen

op de steun van de in vakbonden georganiseerde werknemers, zolang een regerende sociaal-democratische partij erin slaagt aannemelijk te maken dat het nieuwe sociaal-industriële complex per saldo meer nieuwe arbeidsplaatsen zou bieden dan er bij de afgebouwde sociale voorzieningen van de staat verloren gaan.

De *derde* compromisstrategie (concentratie van de sociale staat en het gelijktijdig stimuleren van het kleinschalige, niet-commerciële eigen initiatief), zal waarschijnlijk alleen bondgenoten kunnen vinden in een aantal deelgroepen van de 'nieuwe' sociale bewegingen. Hierbij zijn landen als Frankrijk en Italië inzoverre uitzonderingen, dat er daar in de arbeidersbeweging nog een sterke coöperatieve traditie bestaat.

De socialistische strategie

Vooral de socialisten die in de marxistische traditie staan, waren steeds geneigd om maatschappelijke crises als 'hun kans' te beschouwen. In het uur van de crisis zouden in ieder geval de ogen van de mensen geopend worden voor socialistische ideeën en projecten. Een socialistisch voorstel voor een compromisstrategie zou volgens deze traditie in de buurt komen van de hiervoor als tweede genoemde strategie van de afbraak van de sociale staat ten gunste van georganiseerde maatschappelijke zelfhulp. Deze strategie was echter niet gericht op het stimuleren van 'autonome' zelfhulpgroepen en 'kleine netwerken' van individuen die in staat zijn tot zelforganisatie; zij was gericht op de coöperatieve organisaties van de arbeidersbeweging en haar voorzieningen die ontstaan zijn volgens het principe van onderlinge hulp en steun. De verzorgingsstaat zou volgens deze strategie ten eerste de functie hebben om een financieel en juridisch kader te scheppen voor de coöperatieve zelfhulp van de loonarbeiders. En hij zou in de tweede plaats ook verantwoordelijk zijn voor coöperatieve, 'grote netwerken' van de materiële infrastructuren.

Een dergelijke strategie heeft alleen zin, wanneer er al een enigermate stabiel netwerk bestaat van coöperaties van de arbeidersbeweging op het gebied van de produktie, de consumptie, de kredietverlening en het verzekeringswezen. Wanneer dit ontbreekt is het ook niet verwonderlijk dat een groot deel van socialistisch links zich aangetrokken voelt door het alternatief dat de autonoom georganiseerde 'kleine netwerken' lijken te bieden.

Dit 'alternatief' van de kleine netwerken ontleend haar aantrekkingskracht aan een radicale utopie, namelijk aan de utopie van een veelvoud van kleine 'verenigingen van vrije mensen' die door hun overzichtelijkheid bovendien nog gemoedelijk zijn ook. (De mens mag in deze verenigingen edel, behulpzaam en goed zijn.) Natuurlijk lopen de zichzelf organiserende 'kleine netwerken' het gevaar dat zij eindigen als kleine ambachtelijke aanhangsels van het sociaal-industriële complex of als speeltuinen voor de gepriviligeerden van de verzor-

gingsstaat. Maar ook al staan zij aan dit gevaar bloot, zij zijn voor socialisten aantrekkelijker dan de meer of minder radicaal etatistische strategie van de sociaal-democratie.

Problemen bij het formuleren van normen voor een socialistische sociale politiek

Wat kunnen socialisten verwachten van de sociale politiek? Zij willen, om de machtige beeldspraak van de vooroorlogse arbeidersbeweging te gebruiken, de sociale politiek als een 'rode-kruis-station achter het front van het kapitalisme' veranderen in een 'front van de klassenstrijd'. Met een variatie op een uitspraak van Max Adler kan men stellen: alleen een sociale politiek die in tegenspraak staat met de heersende economische logica van het kapitalistische systeem kan worden opgevat als 'overgang naar het socialisme'.[42]
Op dit moment hebben de neo- en sociaal-liberalen niet veel meer te bieden dan een crisisprogram: meer effectiviteit en verlaging van de kosten van het sociale systeem. Dat wil zeggen, zij bepleiten een sterkere controle over randgroepen en slachtoffers van het kapitalistische systeem en een betere beheersing van de controle-instituties van de verzorgingstaat.

Socialistische optie
Een socialistische optie vereist veel meer theoretische fundering en programmatische precisie. Want een socialistische optie is niet de betere politiek om een crisis te overwinnen, maar een politiek die gericht is op het overwinnen van het kapitalisme en haar crises. De socialistische optie moet dus worden geformuleerd uitgaande van het huidige kapitalisme en de bestaande verzorgingsstaat.

Er zijn andere antwoorden mogelijk en ook gebruikelijk. Maar in de regel zijn dit verlegenheidsoplossingen. Dit geldt voor de opvatting dat socialisten aan de actuele sociaal-politieke strijd moeten deelnemen om de arbeidersbeweging met de neus op de grenzen van de verzorgingsstaat te drukken die immanent zijn aan het kapitalisme. Het geldt ook voor de opvatting dat socialistische politiek alleen in het socialisme mogelijk is.

Deze verlegenheid kan men alleen overwinnen door voorstellen te doen voor een anti-kapitalistische benadering van 'sociale problemen'; men zou tenminste een schets moeten geven van de normatieve criteria voor dergelijke programma's. Ik wil een aantal problemen noemen die een rol spelen bij het formuleren van normatieve criteria voor een socialistisch alternatief. Daarbij ga ik uit van twee vooronderstellingen.

In de eerste plaats wordt verondersteld dat het mogelijk — en zinvol — is om 'socialistische politiek' niet te ontwerpen als globale politiek, maar als een aaneenschakeling van probleemgeoriënteerde deelpolitieken. *De kleinste* ge-

meenschappelijke noemer van die deelpolitieken is, dat ze de geïnstitutionaliseerde structurele handelingsvoorwaarden moeten veranderen; in dit geval zijn ze georiënteerd op de handelingsvoorwaarden van de 'politics of social policies'.

In de tweede plaats ga ik ervan uit dat de analytische onderscheidingen tussen 'sferen' van het maatschappelijke leven (zoals tussen produktie-, circulatie-, consumptie- en reproductiesfeer) niet zonder meer samenvallen met onderscheidingen tussen hoofd- en nevenstrijdperken, zoals dit in strategische analyses gebruikelijk is. Socialistische hervormingspolitiek op het gebied van de verzorgingsstaat heeft dus niet alleen een eigen waarde, maar kan ook tijdelijk het belangrijkste terrein worden van socialistische politiek.

Menselijke arbeidskracht dient niet als waar te worden behandeld

Het doel van de socialistische beweging wordt in de marxistische traditie omschreven als de emancipatie van de werkende klassen door de opheffing van het loonsysteem. Het kapitalistische loonsysteem is gebaseerd op de waar arbeidskracht. De waar arbeidskracht is een quasi-waar, omdat zij niet in een particulier, laat staan in een kapitalistisch produktieproces voor de koop en verkoop wordt geproduceerd. Dit is een tegenspraak die immanent is aan het kapitalistische systeem. Een kapitalistische produktie kan niet plaatsvinden zonder dat er arbeidskrachten te koop zijn; maar deze arbeidskrachten zijn slechts quasi-waren, waarvan de warenstatus tot stand gebracht moet worden en moet worden onderhouden door politieke interventie, door opvoeding, tradities en gewoonten, (dat de waar arbeidskracht geen waar is, maar als waar behandeld dient te worden). Het in staat houden van de maatschappelijke fictie, dat het menselijk arbeidsvermogen als een waar beschouwd moet worden, is een van de belangrijkste functies die de 'burgerlijke staat' moet vervullen. Analoge functies vervult hij m.b.t. de 'waar bodem' en de 'waar geld'. Deze tegenspraak wordt door de burgerlijke staat bewerkt. Een kapitalistische sociale politiek moet een soort cordon sanitaire van de arbeidsmarkt institutionaliseren. De algemene handelingsnorm die zij zowel voor de bezitters van arbeidskracht als voor haar potentiële of actuele kopers stelt is: behandeling van de arbeidskracht als waar.

Hiertegenover kunnen we nu het eerste normatieve criterium formuleren waarop een socialistische politiek zich dient te oriënteren. Voor elke socialistische sociale politiek moet als algemene norm gelden: zij moet proberen het warenkarakter van de arbeidskracht waar mogelijk te doorbreken, te verzwakken, te discrediteren en tenslotte op te heffen. Alles wat ertoe bijdraagt de norm te vestigen dat 'menselijke arbeidskracht niet als waar wordt behandeld', is als onderdeel van een socialistische sociale politiek acceptabel.

De vraag ligt voor de hand, hoe een socialistische strategie gericht op 'de-

commercialisering' van de arbeidskracht middels hervormingen van de sociale politiek er uit zou kunnen zien. Op welke punten kan men de geïnstitutionaliseerde loonafhankelijkheid buiten de arbeidsmarkt en het kapitalistisch bedrijf openbreken? Hoe kan men dit zodanig doen dat hierdoor het warenkarakter van de arbeisdkracht als zodanig ter discussie gesteld kan worden? Hoe slaagt men erin om dit ook voor de werkenden te laten gelden?

De cliënten van de burgerlijke verzorgingsstaat zijn immers ook 'loonafhankelijk' in zoverre de sociale voorzieningen van de staat voor het grootste deel gefinancierd moeten worden uit speciale loonkortingen. Voor de ondernemers vormen deze kortingen — premies — een normaal onderdeel van hun loonkosten. De hoogte van de sociale transfer via de staat is gekoppeld aan het niveau van het looninkomen van de werkenden. Deze koppeling is zowel direct — als percentage van het vroegere arbeidsinkomen — als indirect — via de omweg van de normering van een 'proletarische levensstandaard'. De cliënten van de verzorgingsstaat zitten nooit boven, maar wel vaak onder deze norm van de 'proletarische levensstandaard'.

De sociale voorzieningen en de compensaties die er voor loonuitval bestaan, zijn gericht op de arbeidsmarkt. De sociale voorzieningen brengen gebruikswaarden voort, herstellen gebruikswaarden of houden ze in stand; zij creëren, repareren of reproduceren de gebruikswaarden van de waar arbeidskracht die op de arbeidsmarkt gangbaar zijn en gevraagd worden.

De cliënten van de verzorgingsstaat staan niet meer direct onder de heerschappij van het kapitaal. Maar daarom zijn ze nog niet ontslagen uit de onpersoonlijke heerschappij- en onderschikkingsverhoudingen die kenmerkend zijn voor de burgerlijke maatschappij. Zij zijn afhankelijk van de verzorgingsstaat. De verzorgingsstaat onderhoudt hen en stelt de voorwaarden vast waaronder zij door de staat worden onderhouden en uit deze afhankelijkheid ontslagen kunnen worden. Deze afhankelijkheid van het loon *is echter politiek* bemiddeld. Daarom kan ze door politieke acties van socialisten in de context van de burgerlijke staat worden veranderd.

Financiering uit algemene, directe belastingen

Socialisten willen het berekenen en verdelen van de sociale voorzieningen loskoppelen van de kapitalistische loonstructuur. Daarmee willen zij ruimte creëren voor een verdeling die niet meer primair is afgestemd op het veiligstellen van relatieve posities binnen de arbeidersklasse (resp. op een deklassering in stapjes).

Als men dit wil moet men af van het huidige systeem van premieheffing. We moeten af van het premiesysteem en van de daaraan gekoppelde proportionele medezeggenschapsrechten. Anders kan men de vaak bepalende invloed van de kopers van arbeidskrachten op de sociale voorzieningen niet *principieel*

opheffen. We moeten tenslotte ook af van het premiesysteem als we er voor zijn dat diegenen die geen looninkomen hebben of geen verleden als loonarbeider en geen kapitalisten zijn, van dezelfde sociale voorzieningen gebruik kunnen maken als alle loonarbeiders en voormalige loonarbeiders.

Het socialistische alternatief voor verstatelijkte sociale verzekering van 'werknemers' is normatief gesproken echter niet de 'volksverzekering'. Het socialistische alternatief is een sociale voorzieningensysteem dat gefinancierd wordt uit de opbrengsten van belastingen, uit algemene, directe, progressieve en doelgebonden belastingen.

Basisinkomen voor iedereen

Wanneer monetaire sociale voorzieningen niet meer worden opgevat als tijdelijke compensatie voor een individuele uitval van loon, dan hebben we ook een andere legitimatiebasis nodig. Deze legitimatiebasis moet breed genoeg zijn om geldig te zijn voor alle niet-bezittende niet-loonarbeiders. En deze legitimatiebasis moet bovendien voldoende in de arbeidersbeweging zijn verankerd om een grondslag te vormen voor een gemeenschappelijke 'levensstandaard' voor werkenden en werklozen. Een gegarandeerd basis-inkomen voor iedereen is hiervoor een mogelijkheid.

Een gegarandeerd basisinkomen voor iedereen is losgekoppeld van de loonstructuur en van de respectievelijke carrières van loonarbeiders. Het basisinkomen is georiënteerd op de 'behoefte-situatie' en kan worden ingevuld door gedifferentieerde toeslagen in verband met leeftijd, gezondheidstoestand, omvang en samenstelling van de leefgemeenschap, woonverhoudingen e.d.

Een dergelijk systeem van basisinkomen werkt natuurlijk terug op het loonsysteem. Het verzwakt de pure loonconcurrentie en nivelleert de loonstructuur naar boven. Het centrale probleem van een dergelijke constructie is: wie articuleert en normeert de behoeften van de niet-werkenden en hoe kunnen deze door de betrokkenen worden gecontroleerd en waar nodig gecorrigeerd? Bij een financieringssysteem dat onafhankelijk is van de premies wordt het vraagstuk van de heerschappij over de 'warenkorf' voor de niet-werkenden gelijk met de vraag naar de politieke heerschappij in de (belasting-)staat.

Alternatieven voor loonarbeid en maatschappelijk erkend niet-arbeidsleven

Het doel van de huidige sociale politiek is de niet-werkenden te reïntegreren in de arbeidsmarkt en de resterende delen die als arbeidskrachten niet meer te verkopen zijn af te schuiven in maatschappelijke getto's. Wanneer dit niet meer het hoogste doel van de sociale politiek kan zijn, blijven er twee mogelijkheden over.[43] Ten eerste het ontwikkelen van een niet-discriminerend alternatief voor de arbeid, d.w.z. een vorm van *maatschappelijk erkend niet-arbeidsleven*. Ten

tweede het toegankelijk maken van *alternatieven voor loonarbeid*, d.w.z. van vormen van maatschappelijk erkende arbeid die niet via de arbeidsmarkt bemiddeld worden en die in staat zijn het monopolie van de loonarbeid te ondergraven.

Voor socialisten gaat het er in de eerste plaats om een groot deel van de zgn. 'informele sector' van maatschappelijke activiteiten 'formeel' te maken, d.w.z. maatschappelijk te erkennen en politiek te behandelen. In de tweede plaats gaat het erom een zo breed mogelijke coöperatieve sector van gemeenschappelijk georganiseerde arbeid op en uit te bouwen. Deze cooperatieve vormen van maatschappelijke arbeid bestaan nog slechts in aanzet of in resten van de oude, socialistische coöperatieve beweging.[44]

Maatschappelijke erkenning van niet-arbeidsleven vereist een grondige verandering van de tijdsindeling van de 'normale' levenscyclus voor loonarbeiders. Nu bestaat er een lineaire opeenvolging van kindheid - school - beroepsopleiding - militaire dienst - beroepsarbeid - pensioen — voor vrouwen aangevuld met de tijdelijke onderbreking van haar beroepsactiviteit tijdens een moederschapsperiode. In plaats hiervan zou een reeks van cycli moeten komen, die het mogelijk maakt om bij herhaling, bewust en gepland 'uit' en 'in' de arbeidsmarkt (resp. de coöperatieve sector) te stappen, onafhankelijk van starre leeftijdsgrenzen.

Het toegankelijk maken van alternatieven voor de loonarbeid vereist, dat de huidige uitsluitende arbeidsmarktpolitiek wordt aangevuld door tenminste een gelijkwaardige *arbeidspolitiek*. Een actieve arbeidspolitiek zou gericht moeten zijn op het oprichten en uitbreiden van coöperaties in alle sectoren van de maatschappelijke arbeid. Zo'n arbeidspolitiek zal in conflict komen met de traditionele arbeidsmarktpolitiek en met de belangen van degenen die in de kapitalistische particuliere sector werken of daar als loonarbeider werk zoeken. Voor een groot deel van de werkende loonarbeiders zal een sociale politiek die niet meer primair georiënteerd is op de arbeidsmarkt oude status-zekrheden verzwakken en 'verworven rechten' aantasten. Voor veel loonarbeiders zal dit minstens tijdelijk meer sociale onzekerheid betekenen; nieuwe risico's en eisen zullen het oude bekende model van zekerheid van relatieve sociale posities die door de staat worden gegarandeerd verstoren. Een arbeidspolitiek zal minder utopisch lijken naarmate men zich van de 'extreme kunstmatigheid' van het huidige arbeidsmarktstelsel bewust wordt.[45]

Democratisering van de verzorgingsstaat

Socialisten willen de sociale politiek als heerschappijmiddel van de burgerlijke staat verzwakken en uiteindelijk opheffen. Wie dit wil moet proberen om de hele sociale sector meer beslissings- en handelingsvrijheid te geven tegenover de burgerlijke staat. Theoretisch is het hoofdprobleem daarbij het volgende:

welke structurele veranderingen van de 'politics of social policies' zijn noodzakelijk en voldoende om socialistische sociale politiek een kans te geven om te worden gerealiseerd?

Dergelijke veranderingen worden binnen links in het algemeen verwacht van een 'democratisering' van de sociale verzorgingsstaat. Democratisering betekent dan in de eerste plaats zowel het versterken van de inspraakmogelijkheden en van elementen van directe wetgeving in de sociale wetgeving als ook het versterken van het lekenelement in de sociale jurisdictie. De tendens die hierin besloten ligt is het onttronen van de juridische, medische en andere experts, d.w.z. het reduceren van hun invloed tot hun vakmatige autoriteit. Democratisering betekent ook het uitbreiden van competenties van gespecialiseerde sociale instituties en het 'parlementariseren' van deze instituties van zelfbeheer, (afkeer van het corporatieve type van vertegenwoordiging). Democratisering van de verzorgingsstaat betekent tenslotte ook het gedeeltelijk ontstatelijken en de-professionaliseren van de 'uitvoerende organen' van de verzorgingsstaat.

Volgens de traditionele socialistische opvatting kan men een 'producentendemocratie' voor beroepskrachten in de sociale en gezondheidsdiensten het beste realiseren door een coöperatieve (d.w.z. niet-commerciële) arbeidsorganisatie. Het kernprobleem blijft, hoe men bij de sociale voorzieningen een 'consumentendemocratie' kan realiseren. Hoe kunnen actuele en potentiële cliënten een effectieve democratische controle organiseren over de medische en andragogische beroepskrachten? De inhoud van een socialistische 'de-professionaliseringsstrategie' is, dat men een 'tegenmacht' van 'leken' tegen de macht van de beroepskrachten organiseert die in staat is conflicten uit te vechten. Een voorwaarde hiervoor is, dat de standsorganisaties van de sociale experts en medici worden gebroken door de sociale dienstverleningsbedrijven waarin zij werken te organiseren op coöperatieve basis.

Noten

26. Op initiatief van het socialistisch stadsbestuur werden tussen 1923 en 1933 meer dan 60.000 nieuwe wooneenheden gebouwd. Meestal waren dit royale 'hof'-complexen in de binnenstad van Wenen.
27. Vgl. *Wien und Moskau*, Wenen, z.j., p. 19.
28. Het maatschappelijk werk werd opgevat als een complementaire steun voor de sociale verzekerings- en arbeidsbeschermingswetgeving van de I republiek. Deze laatste wetgeving kon in 1919/20 door de vakbondsman Ferdinand Hanusch als vrucht van de revolutie worden binnengehaald — inclusief de werklozenverzekering die de vroegere gemeentelijke armenzorg verving.
29. Feliz Czeike, *Wirtschafts- und Sozialpolitik der Gemeinde Wien 1919 bis 1933*, Bd. II, Wenen 1959, p. 147 e.v. De studie van Czeike is het beste, meest gedocumenteerde over het 'Weense systeem'. Op veel kleinere schaal werd in de jaren twintig een vergelijkbaar stelsel van gemeentelijke sociale diensten in de Zwitserse horloge-stad Biel ingevoerd.
30. Vgl. Julius Tandler, Zehn Jahre Wohlfahrtsamt, in: *Das Wohlfahrtsamt der Stadt Wien und seine Errichtungen*, Wenen 1931, p. 5; Charles A. Gulick, *Österreich von Habsburg zu Hit-*

ler, Wenen 1976 (oorspr. 1948), p. 208; Julius Tandler, *Wohltätigkeit oder Fürsorge?*, Wenen 1925, p. 4.

31. Franz Karner, Aufbau der Wohlfahrtspflege der Stadt Wien, in: *Blätter für Wohlfahrtspflege*, 5/1926, p. 5; Felix Czeike, t.a.p., p. 142.
32. Vgl. Julius Tandler, t.a.p., p. 4 e.v.; Charles A. Gluck, t.a.p., p. 125.
33. Julius Tandler, Mutterschaftszwang und Bevölkerungspolitik, in: Otto Jenssen (red.), *Der lebendige Marxismus. Festgabe zum 70. Geburtstage von Karl Kautsky*, Jena 1924, p. 378, 380, 381 e.v.; Julius Tandler, Vorbemerkung, in: Josef Hofbauer, *Im Roten Wien*, Praag 1926, p. 31; Julius Tandler, Wohltätigkeit oder Fürsorge, t.a.p., p. 4.
34. Zie Felix Czeike, t.a.p., p. 156 e.v.; Julius Tandler, t.a.p., p. 5.
35. Vgl. Charles A. Gulich, t.a.p., p. 214, 216, 127; Felix Czeike, t.a.p., p. 178 e.v.; Julius Tandler, t.a.p., p. 18 e.v.
36. Vgl. Charles A. Gulick, t.a.p., p. 222. De socialistische belastingpolitiek in het Rode Wenen wordt uitvoerig behandeld in mijn boek *Kritik der Staatsfinanzen*, Hamburg 1983, hoofdstuk 10.
37. Vgl. Rogger Müller, Social policy: Away with charity, away with ghettos, in: Max Jäggi, *Red Bologna*, Londen 1977, p. 136 e.v., 138, 145, 152 e.v.
38. Vgl. Sil Schmitt, The policies of health: prevention is revolutionary, in: Max Jäggi, t.a.p., p. 166 e.v.
39. Hoewel de kritiek op het 'falen van de staat' die door neoklassieke economen werd geformuleerd soms klopt, biedt deze toch geen basis om de oudere theorie van het falen van de markt die in de welvaartseconomie werd ontwikkeld te verwerpen. De ene neoklassieke theorie heft de andere niet zomaar op. Vgl. hierover Charles Wolf,A theory of non-market failures, in *The public interest*, no. 55 (1979), p. 114 e.v. en als overzicht over gevallen van falen van de markt Klaus Mackscheidt / Joachim Steinhausen, *Finanzpolitik II. Grundfragen verzorgungspolitischer Eingriffe*, Tübingen / Düsseldorf 1977, p. 4 e.v.
40. Vgl. de hiervoor in voetnoot 5 genoemde teksten van Egon Matzner.
41. Vgl. Murray Weidenbaum, *The modern public sector, New Ways of doing governments business*, New York / Londen 1969; James O'Connor, *Die Finanzkrise des Staates*, Frankfurt 1974, p. 66 e.v. Louter bezuinigen of het verschuiven van tekorten is natuurlijk geen 'strategie'. De zogenaamde bezuinigings'politiek' is uitdrukking van het gebrek aan elke politiek, een teruggang tot het beheer van de status quo. Het is de erkenning van het feit dat de regering alleen nog maar een instrumenteel doel nastreeft, namelijk het op z'n hoogst in gang houden van de kern van het staatsapparaat.
42. Max Adler, Über den Begriff der Sozialpolitik, in *Der Kampf* 1927, H. 8, p. 386
43. Vgl. André Gorz, *Afscheid van het proletariaat*, Amsterdam 1981. Voor de huidige discussie omtrent de 'toekomst van de arbeidsmarkt'.
44. Een prachtig voorbeeld voor deze nog zeer levendige resten biedt het 'rooie fonds' AZIVO (Algemeene Ziekenfonds De Volharding) in Den Haag. Dit nu bijna negentig jaar oude coöperatieve ziekenfonds werd opgericht door leden van de socialistische coöperatiebeweging in de Haagse Schilderswijk. Het fonds staat nog steeds onder het eigen beheer van de verzekerden; zij kiezen zelf hun bestuur, de 'ledenraad' als hoogste bestuursorgaan van het fonds. De geneeskundige verzorging van de leden vindt plaats door apothekers, artsen en tandartsen die allemaal in loondienst bij het fonds zelf werkzaam zijn.
45. Vgl. daarover uitgebreid Karl Polanyi, *The Great Transformation*, Boston 1957 (1944).

Boekbespreking

Kabinetsformaties en staatshoofd

Marcus Bakker

Hoe verlopen kabinetsformaties feitelijk? Wat is daarbij de rol van het staatshoofd? Hoe is het proces doorzichtiger en staatsrechtelijk meer verantwoord te maken? Globaal genomen zijn het deze drie vragen waarmee dr. P. F. Maas zich bezighoudt in zijn boek *Kabinetsformaties 1959-1973*, dat eind 1982 bij de Staatsuitgeverij verscheen. Maas is verbonden aan het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis van de Nijmeegse universiteit, dat destijds door F. J. F. M. Duynstee werd opgezet. Hij wijst Duynstee nadrukkelijk aan als de man die voor het boek de fundamenten heeft gelegd.

Bij de presenatie van het boek destijds, waartoe niet zonder gevoel voor symboliek de Noenzaal van de Eerste Kamer was gekozen, wemelde het van de oud-premiers en oud-(in)formateurs. De Quay stak de loftrompet over Maas' werk en Ed van Thijn was er eveneens weg van. Maar een forum van parlementaire journalisten, ter opluistering van het gebeuren ingehuurd, was niet in staat of bereid het momumentale karakter van het werk te onderstrepen. Men vond het interessant, was zelfs in staat om Zijlstra de mededeling te ontlokken dat hij en niet Roolvink de term 'lood om oud ijzer' had uitgevonden voor de confessionele keus tussen PvdA en VVD — maar daar bleef het bij.

Maas heeft met grote nauwkeurigheid nageplozen, wat er nu precies gebeurd is bij het grote aantal kabinetscrisissen en kabinetsformaties dat in de door het boek bestreken periode heeft plaatsgevonden. Hij is daarbij, wat het gebeuren van dag tot dag en het handelen of niet handelen van personen betreft, verder gekomen dan wie ook vóór hem. In de autobiografische geschriften van freule Wttewaal, van Schmelzer, Schakel en Vondeling kan men vrij veel vinden, evenals in Gerda Brautigams kroniek van de formatie '72-'73 en de diverse schrifturen van dr. Puchinger, maar tegenover hen allen heeft Maas één winstpunt weten te behalen: hij heeft ingang gekregen tot de persoonlijke notities van een groot aantal betrokkenen, terwijl anderen in die categorie hem gastvrij ontvangen hebben. De individuele opstelling van een reeks personen komt dan ook aardig uit de verf, hetgeen soms tot interessante conclusies leidt.

Zo blijkt dr. Beel keer op keer — en naar het lijkt, op een steeds gedecideerder manier — aan de touwtjes te hebben getrokken bij iedere kabinetsformatie of elke lijmpoging in de jaren zestig, steeds om een zo rechts mogelijke politieke combinatie te bewerkstelligen. Van der Goes van Naters, die in zijn herinneringen 'Met en tegen de tijd' niet anders dan met politieke en persoonlijke waardering over Beel schrijft, moet zich wel achter de oren krabben als hij 's mans politieke bedrijvigheid hier beschreven ziet.

Zwaktes

Deze winst, de inzage in het gedrag van personen bij crisis en formatie, *levert* echter tegelijk het grote verliespunt van het boek. Zozeer is de nadruk komen te vallen op het handelen van uur op uur, op de relatie van de een tegenover de ander, dat de politiek zelf vrijwel geheel tot die handelingen en dat gedrag wordt teruggebracht. Nu is de politieke diepgang, als men kiest voor een studie van 8 of 9 kabinetsformaties in één hap, toch al geen gering probleem. Het praten over zoveel formaties sluit het praten over wat er tussen formaties gebeurt vrijwel uit. Maar als dan de studie zich toespitst op dit specifieke gebeuren, dan is het uit een oogpunt van politieke geschiedschrijving vrijwel dodelijk wanneer de problematiek vervolgens zo op personen gericht wordt als bij Maas gebeurd.

De schrijver probeert dit probleem te ondervangen door aan het begin van elk formatie-hoofdstuk een schets van de wereld op dat ogenblik te geven, in één of twee pagina's; bijvoorbeeld (1971) aldus: 'Nu Pompidou de Gaullistische grandeurpolitiek wat afzwakte door een meer Atlantische koers, kon Engeland eindelijk toetreden tot de EEG. Een gebeurtenis waaraan onze minister van Buitenlandse Zaken niet weinig had bijgedragen. Luns' uitverkiezing tot secretaris-generaal van de NAVO betekende een erkenning van zijn verdiensten, althans internationaal.' Enzovoort. De lezer zal hier onmiddelijk de vlechtwerk-techniek van de heer Hilterman ontdekken, hoewel zelfs deze er waarschijnlijk voor zou terugdeinzen om in een wetenschappelijk werk in zulke stijl het wereldgebeuren samen te vatten.

Het is duidelijk Maas' mening dat het doen en laten van individuen van doorslaggevende betekenis is bij kabinetsformaties. Of hij dat al was vóór het lezen van al die dagboeken is niet duidelijk, daarna was hij het in elk geval wel. Dat leidt dan tot twee opmerkelijke elementen in zijn verhaal. Het ene is de bijna liefdevolle persoonsbeschrijving van mensen als De Quay, Beel, De Jong, Zijlstra. Alle kabinetsleiders uit de behandelde periode krijgen enkele pagina's persoonsbeschrijving mee — maar noodgedwongen zo beknopt, dat ze over het politieke gedrag en de daarbij horende opvattingen geen enkel licht laten

schijnen. Over Maas' eigen opvatting spreken ze echter boekdelen.

Het andere opmerkelijke in zijn verhaal is de provinciale benadering van het kabinetsvormings-gebeuren. Afgezien van de hiervoor reeds gemelde flarden over het wereldgebeuren alsmede, nu en dan, een woordje over de hooggeachte heer Luns, dringt buitenlandse politiek niet door in het boek. Die speelt dus geen rol in de kabinetsformaties, vindt Maas blijkbaar. Nu is het ook tegenwoordig zo, in een tijd dat zulks veel zichtbaarder wordt door een minder voorzichtige houding van de journalistiek, dat elke formatieperiode gekenmerkt wordt door een aantal hoogst interessante bezoeken en contacten. De bemoeienis van het NAVO-opperbevel met het gebeuren in crisisdagen is al bijna een traditie geworden. Luns zelf laat in zulke tijden altijd nadrukkelijk van zich horen.

Dat is het geval geweest zolang we terug kunnen kijken. En hoe zou het ook anders zijn? Vandaag de dag, februari 1983, meldt iedere krant ieder moment wat de Verenigde Staten nu weer gedaan hebben om de Duitse kiezers ten gunste van de CDU te beïnvloeden. Waarom zou dit soort activiteiten tot de Bondsrepubliek beperkt blijven — of tot Italië, waar destijds de Amerikaanse dreigementen tegen communistische regeringsdeelname een buitengewoon grof karakter kregen? We hebben hier in Nederland, ook al tijdens een formatie, een keer de toenmalige NAVO-opperbevelhebber Ridgway op bezoek gehad, die over de minister van defensie uit die dagen, Staf, zei: 'keep that man'. En blijven deed hij.

Maar bij Maas niets van dat alles. Woningen, ruzies in de AR-staatspartij, persoonlijke tegenstellingen, de omroep — van alles speelde een rol in kabinetsformaties, maar tegenover de buitenwereld zat Nederland, in de door hem gepresenteerde visie, dichtgeplakt met oude kranten. Het lijkt ons toch dat Maas hier selectief moet hebben gekozen uit de dagboek- en andere persoonlijke notities, dat hij niet alle relevante vragen werkelijk heeft gesteld en dat hij ook niet helemaal de juiste personen te pakken heeft gehad. Luns mankeert trouwens in het rijtje van diegenen die hij prijst om hun behulpzaamheid.

Rol staatshoofd

Een belangrijk vraagstuk in de formatie-problematiek waar Maas wel zorgvuldige aandacht aan besteed, is de rol van het staatshoofd. Hij komt tot de conclusie dat koningin Juliana, met grote omzichtigheid, een aantal keren actief handelend is opgetreden tijdens formaties. Soms was zij daartoe gedwongen als de haar verstrekte adviezen geen duidelijke keus lieten,soms kon het voorkomen dat de koningin een onderzoek nog enige tijd voortgezet wilde zien, ook als de betrokken (in)formateur daar weinig brood in zag.

Maas signaleert dat Juliana gebruik maakte van het feit dat ze door de loop

der dingen sommige politici vrij goed had leren kennen en op hun oordeel was gaan vertrouwen. Zij moet ook, volgens de studie, af en toe een persoonlijk beroep hebben gedaan op mensen, waar die het voor zichzelf liever hadden laten afweten. Dit alles bij elkaar heette in het politieke vakjargon 'het geheim van Soestdijk'. De schrijver behandelt het met grote voorzichtigheid, maar toch wel zo dat duidelijk is, dat het niet lang meer op die manier kan gaan. En daar zou hij wel eens gelijk in kunnen hebben.

Reeds enkele malen is er nu al rumoer ontstaan over de benoeming van een informateur, met name De Gaay Fortman sr, Wiegel is daarmee begonnen, Van Agt volgde een jaar later zijn voorbeeld met het uitspreken van een publieke afkeuring.

Er wordt ook steeds meer geschreven en gespeculeerd over de rol van het staatshoofd bij de formaties. Drs. Schenk en M. van Herk noemen in 'Juliana, vorstin naast de rode loper' voorbeelden van een zelfstandig handelen van de koningin, overigens altijd zorgvuldig binnen de grenzen van de grondwet, en bij Beatrix wacht men niet eens tot ze een eerbiedwaardige leeftijd heeft bereikt. In de NRC van 22 januari jl. staat een groot artikel over 'de eerste duizend dagen van Beatrix', waarin parlementair redacteur Bik aangeeft dat de huidige koningin nog actiever zou optreden dan haar moeder.

Men moet overigens dat soort stellingen niet te snel betrekken. Ik schrijf deze recensie niet om persoonlijke herinneringen te ventileren, maar iets mag ik in dit verband wel kwijt. Toen het kabinet Van Agt/Den Uyl/Terlouw gevallen was, moest ik net als alle andere fractievoorzitters naar de koningin om het fractie-advies te geven. In het gesprek dat daarbij plaatsvond wees ik er op dat het een oude regel heette te zijn dat wie brak, betaalde. Dat wil zeggen dat diegene die feitelijk het kabinet uiteen deed vallen, ook als eerste moest proberen te komen tot herstel van het oude of tot vorming van een nieuw. In dit geval hadden de PvdA-ministers hun ontslag aangeboden, zij waren formeel de brekers. Volgens de gangbare opvatting had dus Den Uyl formateur moeten worden. De koningin nam kennis van mijn verhaal, vond het misschien nog wel leuk ook, al was het maar vanwege de afwisseling, en zei toen, ongeveer in die woorden: Ik moet rekening houden met wat, gezien de adviezen, de opvatting is van de Kamermeerderheid, en dat lijkt in een andere richting te wijzen.

Dit uitgangspunt is het enige juiste voor een staatshoofd; de problemen komen pas, als er geen duidelijke meerderheidsopvatting is. Het is, in ons systeem, onvermijdelijk dat in dat geval de koningin de zaak weer in beweging probeert te brengen, energiek of niet.

Minister-formateur?

Maar een feit is dat, hoe langer hoe meer met een loep gekeken wordt naar wat

de koningin bij formaties doet of nalaat en dat zulks uiteindelijk niet zonder gevolg kan blijven voor de positie van het koninklijk huis als zodanig. Het is van daaruit redenerend dat Maas met een voorstel komt tot een nieuwe constructie, die het staatshoofd vrijwel geheel buiten schot laat. Die constructie haakt aan bij de zgn. motie-Kolfschoten. De motie-Kolfschoten was een produkt van de intensieve discussie over verandering van het kiesrecht, die vanaf het midden der jaren zestig ongeveer tien jaar lang heeft gewoed. D'66 bij haar opkomst en vervolgens ook PvdA en PPR wensten een einde te maken aan het huidige systeem, waarin de kiezer een partij aanwijst en niet regelrecht een regering of regeringsleider. Deze partijen stelden voor, en kwamen ook in het parlement met voorstellen van wet, om de regeringsleider (later: de kabinetsformateur) direct te laten kiezen.

Zulks vereist een feitelijke tweedeling van het electoraat en om dit te bereiken wensten zij vervanging van het nu geldende stelsel van evenredige vertegenwoordiging door een districtenstelsel. Vele in die tijd gemaakte rekensommen tonen aan dat in dat geval vooral kleine partijen snel het parlementaire loodje zouden leggen.

In lange en vaak heftige discussies, binnen en buiten het parlement, kwam inderdaad een soort tweedeling tot stand over deze voorstellen. Ze werden verworpen, hoewel de tegenstanders niet allen even vast in de schoenen stonden. Zo was de meerderheid van de toenmalige KVP best te vinden voor een beperking van het kiesstelsel. Om toch enigszins de indruk te wekken dat men ook niet alles bij het oude wilde laten, kwam in het beslissende Kamerdebat de KVP-er Kolfschoten met een motie waarin werd vastgelegd dat, desgewenst, de Tweede Kamer zelf een formateur zou kunnen aanwijzen. De motie werd aangenomen, maar de eerste de beste keer al kwam er van het mooie plan niets terecht. Sedertdien ligt die motie in de ijskast.

Maas heeft de ijskast even opengedaan, gekeken wat er lag en is vervolgens met een nieuw voorstel gekomen. Het luidt: De kamer wijst niet alleen een formateur aan, maar die formateur krijgt ook een minister-status. Maas' redenering is daarbij de volgende: Tijdens het proces van consultatie, maar ook bij benoeming van een formateur of informateur en vervolgens gedurende het werk van de persoon in kwestie — of van de perso*nen*, want de een wil de ander nog wel eens opvolgen — functioneert de ministeriële verantwoordelijkheid niet. Onder die verantwoordelijkheid valt elke daad van het staatshoofd toe te rekenen aan het kabinet, in het bijzonder aan de minister-president. Het is de regel, bij de gratie waarvan het koningschap ongeschonden functioneert. Het typisch politieke werk van de formatie echter, waarin het staatshoofd meer dan op welk ander ogenblik direct betrokken is in het staatkundig gebeuren, kan onmogelijk vallen onder het zittende kabinet. Ten eerste is dat demissionair, maar bovendien gaat het gebeuren buiten het kabinet om en soms daar tegen in. Het

staatshoofd functioneert dan dus 'onbeschermd', niet gedekt door ministers die misgrepen voor hun rekening kunnen nemen — en dat betekent dat ruzie over genomen beslissingen, tot aan een crisis in de betrekkingen toe, niet tot de onmogelijkheden behoort. Toenemende discussie over het optreden van koninginnen bij kabinetsformaties, stellingnames van politieke figuren daarover, schrijverij, het lijkt in die richting te wijzen.

De formule van dr. Maas zou aan deze mogelijkheid van een constitutionele crisis, voortkomend uit een kabinetsformatie, een einde maken. Het parlement zou de verantwoordelijkheid dragen voor aanwijzing van de formateur en niet langer de koningin. Minister geworden, zou de formateur volledig verantwoordelijk zijn tegenover het parlement; dat zou hem kunnen ondervragen, kritiseren en zo nodig naar huis sturen. De koningin zou pas actief worden bij de beëdiging van een nieuw kabinet.

Er zijn tegen deze constructie uiteraard vele bezwaren denkbaar; de zonderlinge positie van de minister-formateur tegenover en temidden van zijn mede-ministers, mogelijk van een geheel andere politieke kleur; het dooreenlopen van totaal verschillende verantwoordelijkheden bij die ene en alle anderen; de waarschijnlijk geringe bereidheid bij de betrokkene om in een onderhandelingsproces de Kamer te informeren. Maas behandelt al deze en nog andere bezwaren, hij erkent ze maar hij meent dat het belang van de zaak, het creëren van een ondeugdelijke ministeriële verantwoordelijkheid, vereist dat ze overwonnen worden. Zijn boek is als het ware een beroep op alle betrokkenen, om deze weg te kiezen en de beperkingen die dit vraagt te accepteren, liever dan naar een constitutionele crisis toe te groeien.

Andere wegen

Mij lijkt dat de redenering van Maas serieus genomen dient te worden. Ik heb, als voorzitter van de CPN-fractie, de laatste jaren een aantal malen gewaarschuwd voor ontwikkelingen bij de kabinetsformatie die het staatshoofd in een ingewikkelde, zo niet scheve positie zouden brengen. Mijns inziens zijn de politieke verhoudingen niet gediend met conflicten die op die wijze zouden ontstaan. Ze zijn onecht, hebben geen betrekking op enigerlei wezenlijke kwestie, maar ze zouden de gemoederen heftig in beweging brengen. Er is niets tegen bewogen gemoederen, integendeel, maar als het kan moet dat wel zin hebben. Die zin is in een constitutioneel conflict, opgeroepen rond een koninklijk optreden bij een kabinetsformatie, moeilijk te vinden.

De oplossing van Maas neemt zo'n mogelijkheid weg, maar ze vereist tegelijk zoveel welwillendheid en beleefdheid van een zo groot aantal kanten, dat de kans op realisatie minimaal geacht moet worden. Geen kabinetscrisis is als

een andere, geen formatie verloopt gelijk aan een vorige. Nee, wanneer men het probleem onderkent, wanneer men zowel aan het gerommel van personen als een onevenredig grote rol van het staatshoofd beperkingen wil opleggen, dan zal men dat vooral in echt politieke richting moeten doen.

Twee middelen lijken daarbij eerder voorhanden èn van groter belang. In de eerste plaats: kabinetsformaties zijn, over het algemeen, langer geworden. De feitelijke oorzaak daarvan ligt, uiteraard, in de politieke problematiek en in de politieke verhoudingen. Er zou een belangrijke stap naar snelle en bevredigende oplossingen gedaan worden als tevoren afspraken zouden worden gemaakt, met name tussen progressieve partijen. Die hebben bestaan, een jaar of tien geleden, maar met uitsluiting van sommigen: CPN en PSP. Dat heeft die afspraken, waarbij trouwens de PvdA geneigd was alle touwtjes in handen te nemen, op essentiële punten verzwakt. De politieke leemte in dit gebeuren was dat uiteindelijk de PvdA-leiding in meerderheid toch uitzag naar een combinatie met het CDA of, daar vóór, confessionele partijen en dat zij het bondgenootschap met D'66 en de PPR vooral zag als drukmiddel bij de besprekingen met de confessionelen. Alleen een doelbewust streven naar progressieve machtsvorming kan in dat opzicht tot helderheid leiden.

Maar er is ook nog een andere, als men wil een iets formelere verlichting van het door dr. Maas aangesneden probleem mogelijk. De lengte van de formaties wordt mede veroorzaakt doordat daarin lange informatie-periodes voorkomen, die meestal gepaard gaan met gedetailleerde program-formuleringen (die overigens zodra een regering is opgetreden, niet meer blijken te werken). In het bijzonder over het systeem van informateurs zal men zich moeten buigen. Een *formateur* krijgt de opracht tot vorming van een kabinet. Mislukt hij of zij, dan wordt de formatieopdracht teruggegeven. Slaagt de formatie, dan kan de koningin gaan beëdigen. De functie van het staatshoofd is hier vrij doorzichtig. Zij zal alleen een formateur aanwijzen als er een redelijke kans lijkt te bestaan dat die het redt. Liggen de politieke verhoudingen daar niet naar, dan kan iedereen dat waarnemen.

De *informateur* echter is niet meer dan een speciaal soort koninklijke scout. De persoon in kwestie gaat praten, onderhandelen misschien zelfs, maar mislukken is er niet bij. De betrokkene brengt na kortere of langere tijd rapport uit aan de koningin, die dan weer een volgende stap moet zetten. De informateur is veel meer een stukje koningin, zíj draagt de verantwoordelijkheid voor aanwezigheid en handelingen van de betrokkene, zij staat ook aan een grotere verleiding bloot om bij de aanwijzing de eigen voorkeur, wellicht onbewust, te laten wegen. De ruzies en het gemopper tot nu toe zijn niet over formateurs maar over informateurs gegaan. Dat er zoiets ging ontstaan als een informateurschap is niet onbegrijpelijk. Met name in de jaren zestig hebben een paar gewichtige politici, Biesheuvel en Schmelzer, als formateur lelijk hun neus ge-

stoten. Ze moesten hun opdracht teruggeven en leden daardoor niet gering prestigeverlies. Voorbereidend werk door een ander werd daardoor zeer aantrekkelijk voor figuren, die zo risicoloos als mogelijk naar de hoogste gestoeltes der ere willen klauteren.

Maar de wal van deze methode begint het schip te keren, de nadelige effecten worden zienderogen groter. Daarom is het gewenst het proces om te keren en mensen doodgewoon de opdracht te geven een kabinet te vormen. Daar is dan niet mee bereikt wat in wezen door politieke concentratie moet gebeuren, een doorzichtige, op de stembus-uitslag gebaseerde regeringsvorming, maar er worden wel gevaarlijke bochten afgesneden.

En ondertussen toch maar verder denken over de ideeën van dr. Maas.

Boekbespreking

Ien Ang, 'Het geval Dallas'

Peter Posthumus

Dallas is een populair tv-programma en kan zich verheugen in de belangstelling van heel wat Nederlanders die er ongetwijfeld plezier aan beleven. Wetenschappelijke belangstelling voor dergelijke programma's is er nauwelijks of houdt meestal op wanneer de kijkcijfers zijn vastgesteld. Dallas vormt hierop een uitzondering. Ien Ang bestudeerde Dallas en schreef er een boek over met de titel *'Het geval Dallas, populaire cultuur, ideologie en plezier'*, Amsterdam 1982.

De verwarring die deze studie en dit boek hebben gezaaid is niet gering. Zo deed Walter v.d. Kooy in het kerstnummer van de Groene zijn beklag dat 'zijn progressieve gehalte als tv-kriticus in twijfel zou worden getrokken omdat hij Dallas een gruwel vindt'. De redenen voor zijn gruwel zijn de lelijkheid van het programma en het bedrog waar dit voor staat. Dit bedrog betreft het commerciële karakter van de serie. Dallas is volgens hem gemaakt 'om te verkopen... en betekent voor alles: kassa!'. Als intellectueel kijkt hij dwars door het programma heen en ziet dan in de ogen van de makers de dollartekens en het bedrog glinsteren. Aan de andere kant stelt hij ook vast dat hij zijn minachting voor de smaak van gewone mensen in de schoenen schuift van de makers en vervolgens niet meer zo goed weet wat hij zelf met Dallas aan moet.

Ien Ang weet dat wel en dat komt omdat zij haar aandacht niet richt op de makers van Dallas. Zij laat het feit dat Dallas gezien kan worden als koopwaar op de mediamarkt zo goed als buiten beschouwing. Dit is ook een weinig vruchtbaar uitgangspunt voor onderzoek want wanneer eenmaal is vastgesteld dat dergelijke mediaprodukten gemaakt zijn uitsluitend vanuit het oogmerk om er geld aan te verdienen dan verschillen deze produkten niet zo gek veel meer van gehaktballen of koffiezetapparaten. De resultaten van een regelmatige kritische beschouwing van deze produkten hoort daarbij thuis in de consumentengids. Het zijn geen kunstenaars maar het zijn de producenten zelf die de verschillen tussen de verschillende produkten bepalen. In deze gedachtengang is de tv gereduceerd tot een geprogrammeerd meubelstuk waar in intellectueel opzicht weinig plezier meer aan valt te beleven.

De auteur van 'Het geval Dallas' heeft deze doodlopende weg verlaten. Zij kiest een andere benadering en stelt zichzelf andere vragen. In haar benadering

heeft zij het programma zelf ondergeschikt gemaakt aan een andere belangstelling n.l. de interesse voor het publiek, de liefhebbers van het programma. Daarbij is het niet de bedoeling om de invloed van het programma op de kijkers na te gaan of zoals de schrijfster dit zelf stelt in het begin van haar boek: 'men vraagt zich dan alleen af wat Dallas met het publiek doet (en men is er bij voorbaat van overtuigd dat dit nooit iets goeds kan zijn), en vergeet omgekeerd dat het publiek ook iets met Dallas doet.'

Deze originele benadering om na te gaan wat het publiek met Dallas doet begint met de constatering dat veel mensen plezier beleven aan Dallas. Aandacht voor het plezier in het leven is niet een zaak die het denken binnen links erg heeft gekenmerkt. Om met Stuart Hall te spreken: 'de halsstarrige weerstand van links om over plezier na te denken; het project van links is gericht op de toekomst, op socialisme dat nog moet komen en dat haaks staat op de plezier beleving in het hier en het nu.' De schrijfster voegt hieraan toe dat 'een kapitalistische samenleving, zeker de geavanceerde vorm ervan, waarin we nu leven, nu eenmaal een vat vol tegenstellingen is. Het is niet alleen uitbuiting en onderdrukking wat de klok slaat, maar mensen ervaren ook vrijheid, geluk en plezier'.

Met dit gegeven wordt er een duik genomen in de psychische realiteit van alledag. Dat wat doorgaans als pulp wordt afgedaan zoals Dallas blijkt plezier in te sluiten. Dit is volgens de schrijfster niet het plezier waarmee iemand zich terugtrekt uit de werkelijkheid, ook vormt het geen compensatie voor de werkelijkheid maar het is een dimensie van die werkelijkheid. Dit verklaard ook het gegeven dat de tv-serie geen einde heeft maar eeuwig kan doorlopen. De door Ien Ang ontdekte derde dimensie van het tv-toestel betreft in feite de verbeeldingskracht die ermee gerealiseerd wordt. Over die verbeeldingskracht gaat haar betoog en haar analyse. Zij achterhaald de ideologische posities en een aantal tradities in het westerse kijken waardoor het voorstellingsvermogen bepaald wordt. Dit loopt uit op een avontuur. Een avontuur omdat de speurtocht die Ien Ang onderneemt niet alleen een uiting is van de nieuwe wegen die door een aantal onderzoekers op het terrein van de massacommunicatie is ingeslagen, maar ook omdat zij vanuit de beschikbare theorie nadenkt over en van de belangrijkste zaken waar met name links het van moet hebben: de verbeeldingskracht.

Boekbespreking

De mythe van de destalinisatie

Duco Hellema

Joost Divendal, Arnold Koper en Max van Weezel (red.), *'De moeizame destalinisatie van de CPN.* Documentatie over het conflict tussen de CPN en de Bruggroep — toen en nu', Van Gennep/De Populier, Amsterdam, 1982.

'Geen wonder dus dat de identiteitscrisis die het communisme nu doormaakt het verleden zo'n rol speelt. Voor een groot deel wortelt die crisis namelijk in dat verleden. Een nieuwe weg vooruit is daarom niet denkbaar wanneer de communisten niet met hun historie in het reine komen.'

Dit citaat is afkomstig uit het boek 'De moeizame destalinisatie van de CPN', dat in het najaar van 1982 verscheen, en lijkt het oogmerk van de uitgave min of meer weer te geven (blz. 103). De bundel werd samengesteld door Joost Divendal, Arnold Koper en Max van Weezel en verscheen als een gemeenschappelijke uitgave van Van Gennep en het politiek-culturele centrum De Populier te Amsterdam. Het boek handelt over de partijstrijd die de CPN in de jaren 1956 - 1958 heeft geteisterd en indertijd leidde tot het royement van een aantal vooraanstaande partijleden die zich voor een deel organiseerden in de Bruggroep. Het boek is in de eerste plaats bedoeld als bronnenuitgave. Daartoe werd onder meer het beruchte 'Rode boekje', dat onlangs door het partijbestuur van de CPN werd ingetrokken, in zijn geheel afgedrukt. Alleen dat al maakt het boek zeer de moeite waard.

Ter informatie: de bundel is opgebouwd uit een aantal blokken, die bestaan uit documenten, interviews en dergelijke en zijn voorzien van korte inleidingen: een blokje van CPN-standpunten over de Bruggroep (waaronder het 'Rode Boekje'); een blokje standpunten van de Bruggroep over de CPN/CPN-leiding; een aantal recente stellingnames (waaronder het Volkskrant-artikel van Brandsen, Gortzak, Reuter en Wagenaar); een serie interviews met direct-betrokkenen (zoals Bakker en Brandsen); en tenslotte een weergave van een openbare discussie die in de zomer van vorig jaar heeft plaatsgevonden in 'De Populier' tussen Henk Gortzak, Ger Harmsen, Harry Verhey en Jaap Wolff (waar Wolff en Verhey overigens bijzonder stuurs optraden).

In wil hier niet ingaan op de 'ins' en 'outs' van het conflict van 1956-'58, maar vooral op de functie die de discussies erover in de huidige situatie lijken te

vervullen. Op welke manier komt de CPN met het verleden in het reine en met welk verleden? Daarover wordt met name in de inleiding van Arnold Koper en Max van Weezel gesproken, meer zijdelings in andere bijdragen. André Roelofs zegt in het bovenvermelde citaat dat de CPN zich politiek niet kan herstellen zonder met haar verleden af te rekenen. Dat is volkomen juist. En wat dat betreft valt er nog het een en ander te doen. Er staat echter meer in het citaat: er staat namelijk dat de crisis van het communisme, in dit geval de crisis van de CPN, grotendeels in dat (stalinistische) verleden wortelt. Die stelling is wellicht te vaag en te algemeen om zomaar te onderschrijven of te weerleggen, roept in ieder geval vragen op. Is het wel verstandig de politieke opvattingen/activiteiten/mechanismen van het stalinisme zo met het verleden te identificeren en dan wel met name met het verleden van de jaren 1956-'58? Is de crisis van het communisme bovendien niet even goed (in veel sterkere mate?) 'geworteld' in het heden, dat wil zeggen uitdrukking van de onmacht om op enigerlei wijze politiek, progressief dan wel socialistisch perspectief te bieden in de omstandigheden van vandaag de dag.
Dat lijkt misschien een academische vraag, maar is heel wat concreter dan die lijkt. Het maakt immers een politieke beoordeling van de 'vernieuwing' of 'modernisering' van de CPN noodzakelijk. Gaat het daarbij (gechargeerd) om een afrekening met het stalinisme die de wegen zal openen naar nieuwe politieke activiteiten, nieuwe politieke coalities, gaat het kortom om een politieke sprong voorwaarts? Of gaat het om politieke stagnatie, wanorde en desorientatie? Is het crisis of vernieuwing?

Voorlopig kan men weinig anders concluderen dan dat de huidige situatie in de CPN gekenmerkt wordt door een combinatie van crisis en vernieuwing, waarbij het in de meeste gevallen buitengewoon lastig is de exacte verhouding tussen beide elementen vast te stellen. Dat geldt ook voor het gedrag van verschillende CPN-bestuurders, die in de afgelopen periode in de hoedanigheid van 'vernieuwers' naar voren zijn getreden. Daarom vind ik dat de inleiding van Arnold Koper en Max van Weezel de CPN-geschiedenis van de afgelopen tien jaar en met name de recente modernisering in wat al te gemakkelijke termen analyseert.

Tien jaar geleden was de CPN een stalinistische partij. Dat wil zeggen *dat* de hele stroom van nieuwe leden die rond 1970 de CPN begon binnen te stromen lid werd van een stalinistische partij. 'Een nieuwe generatie activisten uit de wereld van het onderwijs, het welzijnswerk en de gezondheidszorg trad toe tot de CPN. Paradoxaal genoeg bleek die met het democratiseringsideaal opgegroeide generatie zich aanvankelijk kritiekloos in te voegen in de autoritaire structuur van de CPN', aldus Koper en Van Weezel (blz. 16-17). Na eerst jarenlang te zijn gedrild zorgde deze nieuwe generatie leden uiteindelijk toch voor de destalinisatie en democratisering van de CPN, zo zou later blijken.

Is het inderdaad zo paradoxaal dat de nieuwe generatie leden die rond 1970 tot de CPN begon toe te treden zich zo kritiekloos aanpaste aan de stalinistische tradities? In de eerste plaats bezat de CPN kennelijk een aantrekkingskracht op al deze activisten die niet door de inleiders onder woorden kan worden gebracht. Sprekend uit eigen ervaring waren dat de sfeer van strijdvaardigheid, de verbondenheid met een wereldwijde beweging (Vietnam), de aanwezigheid van strijdbare en politiek-geschoolde arbeiders, en... de discipline. Achteraf voor een deel ficties (voor een deel ook niet). Waar het om gaat is dat het beeld van een door sluwe en door de wol geverfde stalinisten misleide generatie democratiserings- en Maagdenhuisactivisten volstrekt niet klopt. Er was, naar mijn inschatting, juist behoefte aan discipline, leiding en een algemene politieke visie. Dat leidde tot verschillende politieke en psychologische tegenstrijdigheden binnen de generatie nieuwe leden. Maar daarover wensten vooralsnog weinigen na te denken. Degenen die dat wel probeerden werden eerste helft jaren zeventig in het algemeen nog in politieke quarantaine geplaatst of in het geheel niet tot de partij toegelaten.

De nieuwe generatie partijleden, en wel met name diegenen die geacht worden behept te zijn met democratiseringsidealen, worden door Arnold Koper en Max van Weezel desalniettemin verantwoordelijk geacht voor de vernieuwing van na '77. 'Waardoor lukte na 1977 wat in de CPN van 1956 absoluut niet kon?' (blz. 23). Dat is inderdaad een interessante vraag, even uitgaande van het idee dat je die beide fasen met elkaar kunt vergelijken. Koper/Van Weezel zeggen: 'De Koude Oorlog is weggeëbd, het anti-communisme is niet meer alom aanwezig, de CPN wordt door een groot deel van Nederland als een normale politieke partij beschouwd en behandeld.' En: 'In de tweede plaats is de sociale samenstelling van de Nederlandse bevolking en daarmee ook die van de CPN grondig veranderd.' (blz. 23). 'Veel CPN-stemmers van nu zijn jong, hebben vaak een middelbare of hogere opleiding genoten, en zijn in hun werkomgeving niet zelden gewend aan gedemocratiseerde overlegstructuren', zo wordt later toegelicht (blz. 24). Kortom: de destalinisatie is het gevolg van enerzijds het einde van de Koude Oorlog en anderzijds de instroom van de nieuwe generatie gedemocratiseerde leden. Zonder te ontkennen dat deze twee zaken een rol spelen, is dat toch een onbevredigende verklaring. De vernieuwing van de CPN vindt immers niet zozeer plaats wanneer de Koude Oorlog ophoudt en de ontspanning (ook in de Nederlandse politiek) begint, maar veeleer in een situatie die door het omgekeerde wordt gekarakteriseerd. We hebben het over het einde van de jaren zeventig, het begin van de jaren tachtig. Ook de rol van de generatie nieuwe leden is onzorgvuldig aangeduid. De doorbraak komt immers als de instroom van die nieuwe generatie gedemocratiseerde activisten juist wat lijkt op te drogen. Het blijft daarom nog steeds een grote vraag waarom al deze ontwikkelingen zich pas eind jaren zeventig,

begin jaren tachtig voltrekken.

Het is wat dat betreft opvallend dat bij een poging tot analyse van de modernisering/vernieuwing van de CPN niet wordt ingegaan op de economische crisis en op de tendens tot de politieke en sociale destabilisatie die daarmee gepaard gaat. Het is immers juist tegen die achtergrond (op het moment dat de maatschappelijke tegenstellingen zich inderdaad lijken te 'verscherpen') dat de vernieuwing plaatsgrijpt, een vernieuwing die met name wordt gekenmerkt door een minder sterke nadruk op de 'klassieke' politieke categorieën als arbeidersklasse, klassenstrijd en dergelijke en een verschuiving naar andere (die niet zomaar als onderdelen van de klassenstrijd kunnen worden aangeduid zoals dat aanvankelijk nog wel gebeurde).

In de inleiding wordt onvrede over de vernieuwing gedeponeerd bij de 'horizontalen', de orthodoxen of hoe ze ook mogen heten: 'de vakbondsactivist die in al die artikelen in De Waarheid het klassestandpunt toch wel begon te missen' (blz. 22). Daarmee voltooit zich het volgende beeld van de situatie in de CPN: stalinistische partij in het verleden, kijk maar naar het Rode Boekje; instroom nieuwe generatie gedemocratiseerde leden, die zich aanvankelijk laten bedillen; na 1977 krijgen ze hun oude idealen weer in het hoofd en beginnen het CPN-stalinisme aan te vallen (dat overigens in sterke mate wordt geïdentificeerd met het verleden en niet met de eigen politieke activiteiten/opvattingen); de kritiek op de modernisering komt slechts van oude CPN-kaders, met name arbeiders die de destalinisatie niet kunnen volgen, in het nauw raken en zich organiseren in het Horizontaal Overleg.

Het lijkt me dat het doorbreken van de traditionele organisatiepatronen binnen de CPN in de eerste plaats gevolg was van het feit dat de partijleiding zichzelf in de zomer van 1977 opblies. Pas daarna volgden de activiteiten die door Koper en Van Weezel worden aangeduid als oorzaken van de modernisering/vernieuwing. Die activiteiten hebben een terugkeer naar de traditionele patronen weliswaar geblokkeerd, maar hebben het uiteenvallen van de 'oude' leiding zeker niet veroorzaakt. Begin jaren tachtig waren het met name de feministen binnen de CPN die de alleen nog statutair bestaande organisatievormen (het democratisch-centralisme) definitief doorbraken. De onvrede van de generatie politieke leden die in de loop van de jaren zeventig tot de CPN was toegetreden was voor een deel gevolg van de confrontatie met het stalinisme van de CPN, voor een deel ook gevolg van de electorale nederlaag van 1977 en de onmacht tot herstel in de jaren na '77.

Men kan de ontwikkeling van de laatse jaren in de CPN niet louter opvatten in termen van stalinisme en destalinisatie. Arnold Koper en Max van Weezel neigen, althans in de inleiding van 'De moeizame destalinisatie van de CPN' in die richting. Het maakt de schets van de huidige situatie wat te mooi. / Dat realiseren de inleiders zich aan het slot van hun bijdrage. 'Een terugkeer naar de

politieke cultuur van het marxisme-leninisme is voor religieuze fanaten en voor zonderlingen wellicht aantrekkelijk, maar wel een anachronisme. Maar dat wil nog niet zeggen dat een gedemocratiseerd en gefeminiseerd communisme, zoals een groot deel van de CPN nu nastreeft, wel kans van slagen heeft.' (blz. 24-25). Dat is de vraag. Even afgezien van kwalificaties als religieuze fanaten en zonderlingen die getuigen van weinig feeling voor de mechanismen van het stalinisme, is het dan ook overdreven om te suggereren dat een groot deel van de CPN streeft naar een gedemocratiseerd en zelfs gefeminiseerd communisme, alleen al omdat de meeste leden waarschijnlijk geen idee hebben wat we onder zo'n gedemocratiseerd en gefeminiseerd communisme zouden moeten verstaan.

De fouten werden in het verleden gemaakt, fouten worden hersteld, de toekomst is onzeker maar wordt met vertrouwen tegemoet gezien. Ik overdrijf het wellicht enigszins, maar we moeten het ons ook niet te gemakkelijk maken. De verwerking van het stalinistische verleden is noodzakelijk en heeft tot op heden op halfslachtige en soms zelfs laffe wijze plaatsgevonden. Het boek 'De moeizame destalinisatie' is — ik wil dat nog eens onderstrepen — 'verplichte' literatuur voor degenen die zich met dat stalinistische CPN-verleden willen bezighouden. Maar om uit de crisis te geraken waarin het communisme en de CPN zich bevinden, daarvoor is heel wat meer noodzakelijk dan alleen een verontwaardigde afwijzing van het verleden en een weifelend-positieve beoordeling van heden en toekomst. Die crisis is immers niet alleen 'geworteld' in het verleden, maar tegelijkertijd gevolg van de onmacht van de vernieuwers om een politiek perspectief te ontwikkelen dat de leden van de CPN kan binden en enthousiasmeren zoals de stalinistische leiding dat begin jaren zeventig in staat was te doen (alle onaangenaamheden waarmee dat gepaard ging ten spijt).

Februari 1983

Het gelijk van de regenkoning

Aantekeningen over persoonlijke macht in de CPN

Hans van der Velde
Rudi van der Velde

'Ik heb het idee dat, als ik nu zelf mijn oordeel over dit vraagstuk nog eens nadrukkelijk zou profileren, ook door de positie die ik nu eenmaal binnen de partij inneem, dat ik daarmee objectief de mogelijkheid van onderlinge strijd op dit punt nog zou vergroten. Ik denk dat zoiets heel slecht zou zijn.' (Marcus Bakker)

Het interview met Marcus Bakker* geeft ons aanleiding tot enig commentaar. De wijze waarop hij een continuïteit schept tussen verleden en heden is in onze ogen verhullend.

Het behandelt een periode waarin de leiders van de partij optraden *uit* naam van alle leden. Alles wat zij zeiden was onherroepbaar, want de 'eenheid van de partij' ging boven alles. Bakker vertegenwoordigt in dit interview een generatie partijleiders die vanaf de oorlog tot en met het laatste congres een absolute macht hebben uitgeoefend. In de behartiging van de belangen van de mensen traden zij vaak gewetensvol op, in de zogenaamde 'interne partijstrijd' ging dat wat minder omzichtig. De tijd dat dit 'onbespreekbaar' was is nu voorbij. Als wij hem in deze reactie heftig aanvallen, gaat dat niet in de eerste plaats om hèm persoonlijk, maar om een systeem waarin hij een vooraanstaande en verantwoordelijke rol heeft gespeeld. Maar Bakker weigert bijna op elke vraag die hem wordt gesteld *verantwoording* af te leggen. Hij kan en wil niet accepteren dat nu de *rekening* gepresenteerd wordt.

We veronderstelden dat Komma geïnteresseerd is in de wijze waarop de partij gefunctioneerd heeft onder het regime van 'sterke mannen', waarvan de CPN, bij monde van het geïnterviewde oud-Kamerlid zo dikwijls haar afkeer heeft laten blijken.[1] De afgelopen jaren hebben velen zich afgevraagd hoe het mogelijk was dat zoveel partijgenoten, die met de actieve politiek hebben kennisgemaakt door hun anti-autoritaire strijd in de studentenbeweging, zich hebben kunnen schikken in de stalinistische tradities van het 'democratisch-centralisme'.

Ook wij zijn deel van die studentenbeweging geweest, maar waren — anders dan bijna alle anderen — al veel langer lid van de partij (vanaf resp. 1959 en 1955) en behoren dus tot die veel bezongen generatie die in de partij groten-

deels ontbreekt. 'Vanwege de koude oorlog' is de gangbare verklaring voor dit fenomeen. Maar het is vooral de politiek van de partij zèlf geweest, die geen enkele aantrekkingskracht op nieuwe generaties heeft kunnen uitoefenen. Radicalisme en sectarisme waren de voornaamste bestanddelen van de partijpolitiek. Het opkomen van nieuwe radicaliteit in de jaren zestig (in de studentenbeweging) maakt de CPN als partijpolitieke keuze voor actieve studenten — mede door de vormen van politieke steun die de CPN leverde (bijv. bij de bezetting van het Maagdenhuis) — aantrekkelijk. De partij heeft in de jaren zestig bij vlagen het sectarisme overwonnen. Wij willen in dit kader niet verder ingaan op de interessante vragen van het 'waarom' achter de acceptatie door zovele nieuwe partijgenoten van een stalinistische discipline. Wij hebben jarenlang functies in de partij uitgeoefend, dus verantwoordelijkheid gedragen voor de partij als geheel en dienen die vragen ook aan onszelf te stellen.

Een vijand van de partij

In het bovenaangehaalde citaat antwoordt Bakker op de vraag waarom hij niet over het 'Rode Boekje' wilde praten. Het argument is representatief voor de denktrant van een generatie partijleiders die, al of niet contre coeur, hun positie alleen konden innemen en behouden door middel van methodes die 'stalinistisch genoemd zouden kunnen worden',[2] maar die dat niet willen weten (zoals voldoende blijkt uit het interview).[3]

In elke normale vereniging wordt men geacht verantwoording af te leggen van de gang van zaken, van het gevoerde beleid en van de persoonlijke daden. Het afleggen van verantwoording heeft ten enenmale ontbroken in de CPN, tot en met het laatste congres.[4] Het afleggen van verantwoording behoort bij een democratische structuur. Het *debat* over verantwoording en over het te voeren beleid, behoort bepalend te zijn voor de verkiezing van personen. Het is opmerkelijk, maar niet verrassend, dat Bakker noch in het partijbestuur, noch op het congres, ter gelegenheid van de behandeling van het 'Rode Boekje', verantwoording heeft afgelegd van zijn aandeel dat, blijkens talrijke — en door hem niet tegengesproken — publikaties neerkomt op het dragen van de hoofdverantwoordelijkheid. Evenmin heeft één van de andere leden van de leiding uit die dagen iets gezegd op het congres. Bakker heeft in interviews zijn opvattingen uit de doeken gedaan over deze kwestie, maar dat is wat anders dan het afleggen van verantwoording. Het komt dan ook erg ongeloofwaardig over als hij zegt dat het geven van zijn oordeel *objectief* de mogelijkheid van onderlinge strijd op dit punt zou vergroten. Wij zijn nieuwsgierig geworden. Wat zal dat 'oordeel' dan inhouden? Wat is er tegen 'onderlinge strijd' (anders dan een democratisch debat)? 'Ik denk dat zoiets heel slecht zou zijn', voegt hij er aan toe. Bakker beroept zich hier impliciet op het *belang van de partij* om zich

aan verantwoording te onttrekken 'door de positie die ik nou eenmaal binnen de partij inneem'. Het is deze positie die een autocratische macht vertegenwoordigde in een organisatorische structuur die het best als patriarchaal kan worden aangeduid.[5] Vaders kunnen worden vermoord, maar niet worden afgezet; evenmin kunnen de patriarchen van de CPN, die de partij zo'n 35 jaar geleid hebben, langs democratische weg worden vervangen.

De leiding bepaalde wat 'objectief' was en wat niet en wie zich niet strikt bewoog binnen de lijnen die door de leiding werden getrokken, was al snel een 'vijand van de partij' en werd voorwerp van de zogenaamde 'uitdrijvingsprocessen'. Wij hebben dikwijls dergelijke exorcities van min of meer nabij mogen meemaken. De 'mestvaalt van de arbeidersbeweging' zinnebeeldde de in dit land sinds enige tijd niet meer legale brandstapel. Alle partijgenoten wisten dat zij, bij onenigheid met de leiding, het risico liepen als 'partijvijand' te eindigen; dat hun integriteit, hun overtuiging en hun geschiedenis onherkenbaar zouden worden verminkt (door de zogenaamde 'terugrekenmethode' die vooral werd toegepast op oud-verzetsstrijders.)[6] Velen die in die niet zo gemakkelijke jaren in en rond de oorlog links waren en CPN kozen, verzonken in een toestand van kritiekloosheid. Wie denkt dat hij of zij door Henk Hoekstra bij acclamatie is vrijgesteld van dit CPN-verleden, omdat hij of zij tot de jongere generatie behoort, vergist zich deerlijk.[7] Het recente conflict rond de persoon van Laurens Meerten maakt dit glashelder. Voor een outsider is in het artikel in De Waarheid van Susan Legêne met de beste (of beter met kwade) wil van de wereld niet af te leiden dat Meerten antisemiet zou zijn of zich door zijn handelen (het niet tekenen van de brief inzake Sjtsjaranski) van antisemitisme verdacht kan worden. Maar die vervloekte CPN 'cultuur' vormt een context waarin zo'n conclusie ten aanzien van Meerten getrokken wordt. Het is niet voor niets dat in de resolutie van het partijbestuur met betrekking tot het 'Rode Boekje' gezegd wordt dat de 'persoonlijke en anti-fascistische integriteit uitgangspunt moet zijn'.[8] Als iedereen zich daar nou een keer aan gehouden had!

Oude wijn in nieuwe zakken

In de partij blijkt een zekere neiging om het verleden af te zweren en weinig behoefte om dat verleden te verwerken, te analyseren en voorwaarden te formuleren die herhaling zouden moeten voorkomen. Dat afzweren ritualiseert het taboe rond het *stalinisme.*

Bakker 'kan met dat woord niet overweg'. Hij vindt het 'een dooddoener' (blz. 11). Een *dood*doener is het inderdaad. Het afzweren van het verleden gebeurt onder andere door er de jongere generaties van vrij te stellen 'omdat zij er niet bij betrokken waren'. Door deze truc neemt de oude leiding opnieuw een autoritaire beslissing, door zelf uit te maken wat 'goed' en wat 'slecht' was uit

het verleden en de jongeren het 'goede' over te erven en het 'slechte' weg te nemen. Zoals Bakker zegt: 'Als ik nu zelf mijn oordeel over dit vraagstuk nog eens nadrukkelijk zou profileren... ik denk dat dat heel slecht zou zijn.' (blz. 16).

Het wegdoen van het verleden legitimeert het niet-afleggen van verantwoording. Er wordt door Bakker een politiek argument aan toegevoegd: we moeten dus 'verenigen' en geen oude wonden openrijten. Maar men realiseert zich niet dat de mantel der verenigingsliefde niet alle leden bedekt.

Wij vrezen dat door het niet voortdurend analyseren en kritiseren van dat verleden, het zich zal herhalen. Dat de 'vernieuwing' zich zal beperken tot enkele inhoudelijke thema's (hoe noodzakelijk dat ook is, bijvoorbeeld langs de lijnen van het ontwerp-partijprogram), maar dat de *methodes* niet wezenlijk veranderen. Met 'methodes' bedoelen wij, de wijze waarop politiek bedreven wordt, waarop met mensen wordt omgegaan. De *methodes* waarmee politiek gemaakt wordt zijn in beginsel even belangrijk als de *inhoud* van de politiek. Er doen zich concrete omstandigheden voor waarin de *methodes* belangrijker zijn dan de *inhoud*; waarin de inhoud vermorzeld wordt onder het methodisch geweld (dat geweld hoeft niet per sé fysiek te zijn, maar kan structureel, verbaal, emotioneel zijn).

De wijze waarop nu de strijd gevoerd wordt tussen de 'vernieuwers' en de 'horizontalen' is bijvoorbeeld weinig verheffend. Er manifesteert zich een merkwaardige asymmetrie: de 'horizontalen' bedienen zich van methodes die onderdeel zijn van de vernieuwing (het 'horizontaal overleg' als zodanig doorbreekt de hiërarchische organisatiestructuur en het democratisch-centralisme, met het doel die vroegere vormen weer in ere te herstellen), terwijl 'vernieuwers' zich bedienen van typisch autoritaire strijdwijzen, door te trachten de horizontalen organisatorisch te marginaliseren, belachelijk te maken, van kwetsende etiketten te voorzien (bijvoorbeeld 'conservatieven'; welke communist wil er nu 'conservatief' genoemd worden?) en te streven naar 'uitdrijving' door hun positie binnen de partij onmogelijk te maken. Ook De Waarheid speelt in dit proces niet steeds een even constructieve rol, zeker niet als we dit plaatsen in de ambitieuze context 'een krant voor heel links te willen zijn'. Zo'n hoopgevende doelstelling vooronderstelt het zoeken naar een *gezamenlijke* partijdigheid en identiteit; het proberen te scheppen van een 'omgangsregeling' ten aanzien van de 'linkse verscheidenheid' (derhalve in het streven de linkse *verdeeldheid* te beëindigen). Ook het 'horizontalisme' maakt deel uit van deze 'verscheidenheid'. Uit de inhoud van De Waarheid blijkt een sterke tendens bij de redactie om met behulp van de krant *partij* te kiezen tégen de horizontalen. Zo is de krant *opnieuw* een wapen in een interne partijstrijd, naast het feit dat de krant *nog steeds* éénzijdig is in de externe partijstrijd (sterk gebonden aan de partijpolitiek en het partijbelang van de CPN en inhoudelijk

vooral gericht — zoals immer — tegen de politiek en het partijbelang van de PvdA).

Het zou geen kwaad kunnen als vele vernieuwers zich zouden realiseren dat zij wellicht sinds kort veranderde ideeën hebben, maar een leven achter zich met precies dezelfde denkbeelden als de horizontalen. Zij en wij zouden moeten bedenken dat veel 'horizontalen' zo denken omdat ze dat geleerd hebben van vele zich nu noemende 'vernieuwers'. Dus enige bescheidenheid en terughoudendheid is wel op zijn plaats. Wij hebben weinig belangstelling voor een partij waarin de nieuwe leiders zich in een positie met grote *persoonlijke* macht, gaan bedienen van de oude methodes.

Coöptatie

Het marxisme-leninisme kent geen theorie van de *persoonlijke* macht. Voorzover 'macht' als categorie een rol speelt in het marxisme-leninisme is het verbonden met klasseheerschappij en klassenstrijd. Het is dan een maatschappelijke en geen individuele categorie. Het marxisme-leninisme opereert alleen met 'collectieven'. Het individu heeft een negatieve klank. 'De mens is niets, de partij is alles' is in de internationale communistische beweging een dominante denkwijze. Dit verschijnsel kan één van de verklaringen vormen voor het verstarren van het marxisme-leninisme tot dogmatiek, intellectuelenhaat, theorievijandigheid. Maar, als het individu geen eigen rol mag spelen, waar komen dan al die potentaten van partijleiders vandaan?

Wij denken dat de feministische kritiek op de leninistische partij hier verhelderend kan werken.[9] We moeten dan aannemen dat binnen de arbeidersbeweging patriarchale structuren gereproduceerd zijn (en nog steeds worden) en daar als machtsinstrumenten functioneren zowel naar binnen als naar buiten. Er worden met het patriarchaat, als model van een machtsstructuur, analogieën zichtbaar met militaire organisatievormen (wij doelen hier vooral op het 'reëel bestaande socialisme'). De metafoor 'Vadertje Stalin' is in de CPN gelukkig nooit zo populair geweest, evenmin als 'Vadertje Drees', maar de verering van leiders ('kritiek op De Groot is een aanval op de partij') was er niet minder om. Tot het 'vaderrecht' behoort het aanwijzen van de erfgenaam. Dit gebruik is in de communistische beweging wijd verbreid, ook in de Nederlandse tak. Niet alleen de algemeen secretaris, maar alle leiders speelden godfather over een kroonprins (die tegenwoordig ook prinses mag zijn).

In het interview ontkent Bakker dat er sprake is in de CPN van coöptatie (blz. 31). De interviewers dringen aan, maar Bakker 'gelooft er niets van'. 'Het probleem is dat het aantal mensen die leiding zou kunnen geven zelf onvoldoende naar voren treden.' '(Maar) er zijn te weinig mensen van de generatie van derti-

gers die echt politiek willen maken.' Bedoeld wordt: die een politiek willen maken volgens de lijnen van de oude leiding. Het heeft er alle schijn van dat de kandidaatbesprekingscommissie, die een voordracht voor een nieuw partijbestuur aan het laatste congres moest opstellen, met die inzet het veld was ingestuurd. In ieder geval werd in die zin een voordracht aan het congres voorgelegd. Dit geldt evenzozeer voor de verkiezing van het dagelijks bestuur. Het feit dat de vice-voorzitster en niet de gekozen voorzitter op het congres verslag deed namens het partijbestuur, was een duidelijke aanwijzing wie de nieuwe voorzitter zou zijn. Ook het volkomen onverwacht instellen van nieuwe functies, zoals het vice-voorzitterschap en het waarnemend-hoofdredacteurschap van De Waarheid zijn voor de geoefende kremlinoloog evenzovele tekenen dat bepaalde personen een snelle carrière wacht.[10]

Bakkers bewering dat er te weinig mensen zijn die politiek willen maken, raakt kant noch wal. Het punt is dat de kandidaten niet altijd voldoen (of wensen te voldoen!) aan de persoonlijke eisen van de coöptanten. Op gevaar af te worden verdacht van kinnesinne, moeten wij vermelden dat de 'hele generatie van veertigers', waarvan Bakker het betreurt dat deze zo slecht vertegenwoordigd is in de partij (blz. 31), de oude leiding onwelgevallig is. Bij de verkiezing van het nieuwe dagelijks bestuur zijn vertegenwoordigers van deze generatie 'die naar voren traden' (Bakkers woorden) met bergen kritiek overladen en er is met pijn en moeite één van gekozen. Het punt is, dat de gegadigden ruimschoots voldeden aan wat Bakker noemt: 'Zij moeten zichzelf profileren als zodanig. Niet alleen binnenskamers, maar ook tegenover de bevolking' (blz. 31). Maar zij profileerden zich ook in het proces van vernieuwing buiten de door de oude leiding getrokken grenzen. Dat was hun fout! Dat wordt door de oude leiding en wellicht ook door de nieuwe leiding als een bedreiging ervaren. Niet voor de politieke lijn (de strategische congresbesluiten inzake coalitiepolitiek waren niet omstreden), maar voor het 'vaderrecht'.

De heilige twee-eenheid

Eén van de hoofdproblemen voor vele politieke partijen die ontstaan zijn als beginselpartij, is de spanning tussen de handhaving van de beginselen en hun politieke effectiviteit. Het is al erg lang erg duidelijk dat de linkse verdeeldheid de linkse effectiviteit tot nul reduceert. De sociaal-democratie heeft gekozen voor 'effectiviteit', de communisten, pacifisten, radicalen voor 'beginselvastheid' (waarbij wij onderkennen, dat de intolerantie bij de SDAP en de PvdA voor linkse vleugels en linkse kritiek aanmerkelijk heeft bijgedragen tot de linkse versplintering). De CPN heeft steeds een 'eenheidspolitiek' gevoerd, gericht op de sociaal-democratie: hereniging van de arbeidersklasse was ons hoogste strategische doel, maar altijd onbereikbaar ver. Waarom? Wat was er mis met

deze 'eenheidspolitiek'? Helaas gaat Bakker daar niet op in, als hem gevraagd wordt naar zijn voorkeur voor 'fusie' met de PvdA[11] boven een "hergroepering van 'klein links'". In een notedop samengeperst deugde die 'eenheidspolitiek' niet, omdat de CPN eigenlijk helemaal geen hereniging wilde, maar een overname (min of meer naar Oosteuropees model).

Deze overname-strategie vloeit voort uit de voorhoede conceptie, het beheer over de enig juiste theorie en de opvatting dat de sociaal-democratie 'objectief' de vertegenwoordiger van de bourgeoisie was binnen de arbeidersklasse. Dit laatste werd zelden hardop gezegd, maar vaak hardop gedacht. Decennia lang werd door de partij een hereniging voorgespiegeld van de twee 'hoofdstromen' van de arbeidersbeweging, die volstrekt illusoir was (niet illusoir *bleek*, maar *was*!). Vanuit het marxistisch-leninistische denken zou aan de 'effectiviteit' van het politiek bedrijven een grote betekenis moeten worden toegekend (het primaat van de praktijk boven de theorie; het levende, bewegende boven het versteende). Waarom dan toch de partij als een doel op zichzelf beschouwd? Ook hier zou een redenering vanuit het patriarchaat in de CPN een verklaring kunnen opleveren. De sociale hiërarchie van mannen *binnen* de partij wordt *door* de partij gereproduceerd. Deze hiërarchie en de instandhouding daarvan, is een doel in zichzelf en dit doel staat in beginsel geheel los van de politieke oorsprong van de CPN en de daaraan verbonden effectiviteitseis.

'Effictiviteit' ligt in het domein van de *strategie* en dan wordt ook duidelijk waarom zelfs het woord 'strategie' jarenlang taboe is geweest. We kunnen dan begrijpen waarom ook nu, in een fase van debat en vernieuwing, een groot deel van de oude én de nieuwe leiding (zonder discussie) vasthoudt aan en uitgaat van het *zelfstandig* voortbestaan van de CPN en daarom een 'perspectief' stelt dat per sé niet haalbaar is, namelijk een oriëntatie op de PvdA, gericht op vereniging. Met 'niet haalbaar' bedoelen wij hier hereniging als een strategisch concept, dat op korte of middellange termijn uitvoerbaar geacht moet worden, op basis van feiten en veronderstellingen die *nu* plausibel zijn.

Het formuleren van — en koersen op — niet haalbare doelstellingen tast de effectiviteit van de partij enorm aan en houdt haar in de spiraal van haar ontstaan (alleen onderbroken tijdens de bezetting, in de strijd tegen de nazi's): neergang tot de positie van luis in de pels van de PvdA. En dat is ook een vorm van hereniging.

Ook de huidige 'coalitiepolitiek', hoewel in opzet aanmerkelijk realistischer, vertoont nog enkele hoofdtrekken van de vroegere 'eenheidspolitiek'. Toegespitst op de PvdA (een coalitie met de sociaal-democraten is de harde kern van deze strategie), blijkt in praktisch alle grote vraagstukken, dat de leiding wel praat over de noodzaak tot compromissen (in algemene termen), maar telkens weigert in de partij te discussiëren over concrete concessies. Zulke concessies worden telkens van buitenaf afgedwongen,[12] en vervolgens zonder

blikken of blozen bij de politieke verworvenheden van de CPN ingelijfd. Terwijl Bakker niets ziet in een herstructurering van 'klein links' — 'Ik zie dàt volstrekt niet als een alternatief' (blz. 6) — is het op grond van beschikbare politieke evidentie aannemelijk dat juist een verder samengaan met PSP en PPR *nu wel* realistisch is, haalbaar is te achten.[13] Er zit dus een systeem in het afwijzen van het 'haalbare' en het aanprijzen van het 'onhaalbare'. Maar we kunnen er nu tenminste over praten. De oude toverformule dat de 'juiste lijn' in de 'massastrijd' zal worden ontdekt en afgedwongen (vooral van de sociaal-democratie uiteraard) wordt niet meer zo vaak gebruik gemaakt en is uitgewerkt. Vooral omdat de massabeweging die er is in ons land (vooral de vredesbeweging) zich weinig aantrekt van deze formule.

De arrogantie van de macht

Gezien vanuit het patriarchaat is het 'partijbelang' een reële, concrete, nastrevenswaardige categorie. In het begrip 'het partijbelang' zit een toeëigening van de politiek door degenen die binnen de partij macht hebben. Zij behoeden en articuleren dat belang. In het organisatiemodel bevindt zich de hiërarchie. Nieuwe leden zijn als jonge gezinsleden: hun externe identiteit (ontleend aan participatie in bewegingen, vakbond, plaats in de cultuur, enz.) leidt op zichzelf niet tot conflict met de hiërarchie. Het kán leiden tot een plaats in de hiërarchie, na aanpassing aan het 'vaderrecht', de autoriteit van de leiding. In sommige andere culturen (die wij eurocentrisch met 'primitief' aanduiden) bestaat de functie regenmaker. Deze functionaris moet ervoor zorgen dat het gaat regenen. In de communistische partijen heeft de algemeen secretaris een regenmaker.

In Nederland denken heel weinig mensen dat het is gaan regenen *omdat* Pelleboer dat voorspeld heeft. In de CPN oude stijl waren de leden erop getraind om aan te nemen dat maatschappelijke gebeurtenissen zich voordoen omdat de partij deze voorspeld heeft. Vele partijgenoten realiseerden zich dat het doen van voorspellingen berustte op het toepassen van een theorie (het marxisme-leninisme, de theorie van het wetenschappelijk socialisme). Omdat de theorie juist geacht wordt, bevestigen de feiten de theorie, *of* de feiten doen niet terzake.

Net zoals de regenmaker niet beschikt over de directe, technische middelen om het te laten regenen, beschikte de CPN niet over de mogelijkheden en de middelen om met die theorie (en andere theorieën) en de feiten iets verstandigs te doen. Maar, irrationeler dan die andere culturen, *wilde* de CPN per sé over die mogelijkheden beschikken. Bij de CPN beheerde de patriarch ook de wetenschap en stelde een regenmaker aan om voorspellingen te doen die altijd uitkwamen. Zo kreeg de partij altijd gelijk. Het gelijk van de regenkoning.

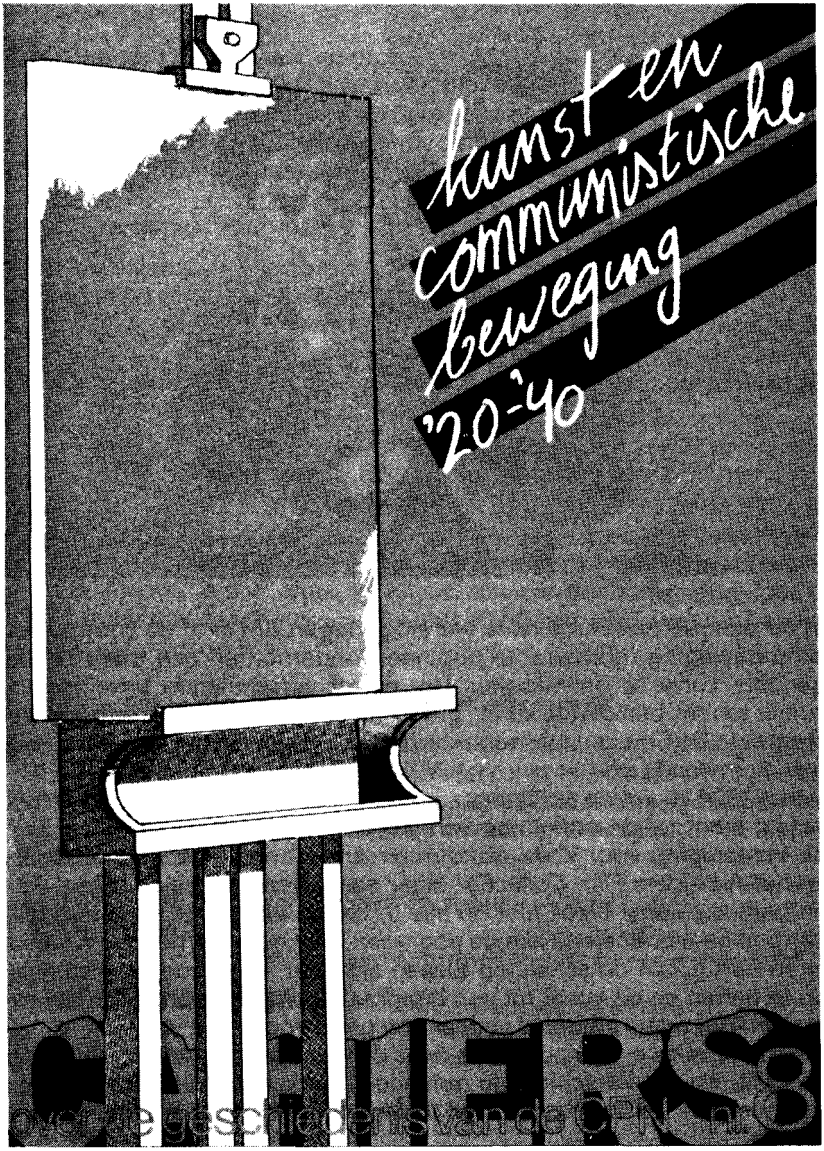
Hoe staat de vlag er nu bij? In het ontwerp-partijprogram wordt het monolithisme afgewezen en pluraliteit aanvaard. Dit is van groot belang: een noodzakelijke voorwaarde om een reële factor te kunnen zijn in de Nederlandse politiek. Maar is het ook voldoende? Pluraliteit moet niet alleen gedoogd worden, maar ook 'tot stand gebracht'. Dit klinkt misschien wonderlijk, maar de partij mist ten enenmale het vermogen om theoretische, strategische en tactische vraagstukken van meer dan één kant te bekijken. Niettemin dringen nieuwe gezichtspunten de partij binnen, die vaak geformuleerd worden vanuit andere belangen dan het traditionele 'arbeidersbelang'. Om daar op een effectieve en aanvaardbare manier mee om te gaan is een andere *attitude* nodig; een andere kijk op verschillende theoretische posities, politieke uitgangspunten en belangen. Nog teveel wordt er — ook door de nieuwe leidingen — vanuit gegaan dat er maar één lijn de juiste kan zijn, dat alle belangen (ook botsende) op één noemer gebracht moeten worden en dat de centrale leidingen dat klusje moeten klaren. Het nieuwe partijbestuur heeft zich nog niet zichtbaar losgemaakt van de autoritaire werkwijze. De signalen wijzen eerder in een andere richting, waarbij men nogal technocratisch te werk gaat. Illustratief is de wijze van instelling van de commissie voor het partijprogram, waarbij de oude commissie zonder overleg en zonder enige motivering opzij is gezet en is vervangen. Wij krijgen de indruk dat men het vervangen van grote delen van de oude leidingen door nieuwe leidingen, een wisseling van *personen* voldoende vernieuwing vindt en dat we nu aan de bak moeten en niet te veel zeuren. Men ziet blijkbaar over het hoofd, dat de nieuwe leidingen een heel smal draagvlak hebben, zowel binnen als buiten de partij (o.a. vanwege de bescheiden profilering, waar Bakker het ook over had). Dit leidt tot een grote afhankelijkheid van de onlangs teruggetreden leiders. Als wij het goed zien zitten er nu drie ereleden in het partijbestuur.

Naar onze indruk stagneert de vernieuwing van de partij en de partijpolitiek. Nog steeds wordt er op een slechte manier omgegaan met mensen in de partij en met opvattingen en groepen in de partij. Een van de grote gevaren die vooral verandering van de *methodes* van politiek maken bedreigt, is de arrogantie van de macht. Ondanks de belangrijke inhoudelijke vernieuwing die de partij doormaakt en ondanks de op zichzelf noodzakelijke vervangingen in de leidingen, is de *hiërarchie* in de partij onaangetast. Het laatste congres heeft het patriarchale prerogatief eerder bevestigd dan onderuit gehaald. Er is echt nog een hoop te doen.

Noten

* Interview met Marcus Bakker in *Komma* 3/3. De cijfers tussen haakjes wijzen naar paginacijfers in Komma 3/3.

1. Bij talloze gelegenheden, bijv. naar aanleiding van gebeurtenissen in het buitenland heeft de partij via de krant en andere organen haar afkeer laten blijken van het verschijnsel 'sterke mannen'. Bijvoorbeeld in haar kritiek op de presidentiële democratieën van de VS en Frankrijk. De gekozen minister-president, als voorgesteld door D'66 en de flirtation van de PvdA daamee was ook aan scherpe kritiek blootgesteld, ons inziens terecht. Als buitenlandse voorbeelden mogen gelden: De Gaulle en Adenauer.
2. Bij de discussie in het partijbestuur over de resolutie m.b.t. het 'Rode Boekje' was een meerderheid tegen de toekenning van het predicaat 'stalinisme' aan het onderhavige verschijnsel; er mocht slechts indirect gesproken worden over wat 'stalinisme genoemd zou kunnen worden'. Zie voor de resolutie: *Politiek en Cultuur,* 1982, nr. 7.
3. Over 'stalinisme' zegt Bakker: 'Ik kan met dat woord niet overweg' (blz. 11). Verderop zegt hij (blz. 12): 'En zeer grote moeite (heb ik) dat begrip te gebruiken voor onze eigen partij. Wij hebben altijd met geheel andere categorieën gewerkt. Anders konden we ons nooit zo vreselijk opgewonden hebben over de misdaden die tijdens de koloniale oorlogen werden begaan.' Dit gedrag heet in de volksmond 'selectieve verontwaardiging' en wekt terecht veel argwaan. Stalin wond zich ook op over misdaden die tijdens koloniale oorlogen werden begaan.
4. Tijdens de discussie voerde niemand van de 'oude leiding' het woord op het congres. Het toont aan dat de loyaliteit binnen de 'oude leiding' een negatief karakter heeft gekregen, het diende ertoe om collectief te zwijgen.
5. H. Hartmann definieert patriarchaat 'as a set of social relations which has a material base and in which there are relations between men and solidarity among them which enable them in turn to dominate women. The material base of patriarchy is men's control over women's labor power'. In *The unhappy marriage of marxism and feminism,* (p. 18). We halen deze definitie aan om te wijzen op het verband dat hier gelegd wordt tussen het patriarchaat en de hiërarchie van mannen.
6. Zie voor de 'terugrekenmethode' Jaap Wolff, 'Stellingen over het rapport 'De CPN in de oorlog', stelling 7, *Komma* 3/1, p. 153.
7. Zie voor de denkbeelden van Hoekstra ter zake: Inleiding van H. Hoekstra m.b.t. het partijprogram in het partijbestuur, *Komma* 3/1; *de Volkskrant* (24-12-'81) en een reactie hierop van R. v.d. Velde in 'Guerilla der patriarchen', *De Groene,* 17-11-'82.
8. 'Daarbij dient de anti-fascistische en persoonlijke integriteit van allen die in die strijd actief waren, uitgangspunt te zijn' en 'Tot de beginselen, waarvan de CPN in en door haar optreden in de maatschappij gestalte wil geven, behoren bescherming van de integriteit van de menselijke persoon en het respecteren van de waardigheid van het individu. Politieke meningsverschillen mogen hieraan geen afbreuk doen. Het partijbestuur is van mening dat onderschikking van deze en dergelijke principes aan eisen van de politiek van het moment onjuist is en meer schade dan goed doet aan het maatschappelijk belang dat de CPN wil dienen en aan de idealen waarvoor zij strijdt.'
9. Zie A. Onstenk en M. Corten: Sterft gij oude vormen en gedachten. Een feministische kritiek op leninistische organisatieprincipes, in: *Socialisties-feministiese teksten* 6, Sara; E. Etty: 'Storend? Dat is communistische politiek!', *Komma* 2/1; S. Rowbotham, L. Segal en H. Wainwright: *Autonomie en Eenheid. De vrouwenbeweging en de weg naar het socialisme.*
10. Wij hebben op zich niets tegen 'snelle carrières'. Het gaat nadrukkelijk ook niet om de personen die de genoemde functies bezetten, maar om het systeem. We hebben deze twee functies als voorbeeld genomen opdat onze bewering gemakkelijk controleerbaar is. Onze kritiek richt zich op de misvatting dat de CPN nu een democratische partij zou zijn qua intern functioneren. De partij is met een democratiseringsproces bezig, dat in een beginfase verkeert en waarbij nog heel wat strijd nodig zal zijn om het voort te zetten.
11. Interview met Bakker in de *Leeuwarder Courant:* 'CPN kan zich fusie met PvdA voorstellen' (13-11-'82).
12. Als voorbeelden mogen dienen de standpunten van de CPN t.a.v. de SS-20 raketten en de sluiting van de kerncentrales.
13. Het tot stand brengen van gezamenlijke lijsten voor de gemeenteraadsverkiezingen is een belangrijke en vergaande stap, die verder rijkt dan de opportunistische aanleiding (de verwachting dat de partijen afzonderlijk niet voldoende stemmen zouden behalen). Op vele belangrijke strijdterreinen vindt convergentie van standpunten plaats en wordt gestreefd naar gezamenlijke stellingname, bijv. in het parlement.

kunst en
communistische
beweging
'20-'40

In de periode tussen de twee wereldoorlogen zijn er in de communistische beweging interessante pogingen ondernomen een meer politiek gerichte kunst te ontwikkelen. Het betrof verschillende terreinen van kunst: toneel, beeldende kunst, grafische vormgeving, film, fotografie en literatuur. De Sowjet-Unie oefende vooral in de jaren twintig een vernieuwende invloed uit.
Vanaf 1934 kwam de strijd tegen het fascisme centraal te staan. De CPN gaf de stoot tot de oprichting van verschillende kunstorganisties, zoals de *Vereeniging voor Volks Cultuur,* de *Arbeiders Theater Bond Holland* en het *Arbeiders Film Collectief.* Haar bemoeienis wisselde echter sterk en politieke kunst bleek niet op alle terreinen van kunst even makkelijk vorm te geven. Boeiend zijn de pogingen, met name in het begin van de jaren dertig, om de scheiding tussen amateur- en beroepskunstenaars op te heffen en de kunst tot een integraal deel van de arbeidersstrijd te maken. Het agitproptoneel is daar een goed voorbeeld van.
Dit Cahier is de eerste publikatie over de vooroorlogse kunstpolitiek van de CPN, waarin verschillende gebieden van kunst naast elkaar behandeld worden. Zo wordt gepoogd tot een meer samenhangend beeld te komen.

Wim Jurg, **Agitprop in Nederland**

Wim Jurg schetst hoe het agitproptoneel in de jaren dertig in Nederland tot bloei kwam. Amateurs kregen een hoofdrol toebedeeld in toneel als wapen in de klassenstrijd (groepen als Ontwaakt, Alarm, Dynamo).

Nieko van de Pavert, **Alles wat kan mag**

Nieko van de Pavert beschrijft de activiteiten van het kindertoneel de Vrolijke Brigade (1933-1938). Hij laat zien hoe op initiatief van Ida Last al improviserende een groep kinderen jarenlang een succesvol theater wist te maken, met stukken als 'Vondelpark of als ik groot ben mag ik dan ook stempelen?'; 'De grote en de kleine boeman'; 'De Helm' e.a.

Bert Hogenkamp, **'Hier met de film'**

Bert Hogenkamp analyseert hoe de houding van de communistische beweging in Nederland in de jaren twintig en dertig ten aanzien van het medium film zich tussen twee polen heeft bewogen. Nu eens was film het verdovende middel dat de arbeidersklasse op haar plaats hield, dan weer werd het beschouwd als hèt medium dat diezelfde arbeiders bewust zou maken van haar historische opgave.

Tinus Heymans **Links Richten en Links Front. 1930-1934**

Tinus Heymans laat zien hoe Links Richten in 1932 steeds meer zich gaat oriënteren op burgerlijke kunstenaars en intellectuelen en steeds minder op arbeiders. Uitvoerig beschrijft hij niet alleen de overheersende positie van de Amsterdamse afdeling en de stroeve samenwerking met de ATBH, maar ook de scheuring van Links Richten in 1933, waaruit het blad Links Front ontstond.

Carry van Lakerveld, **'Ik had wel twee of drie levens'**

In een interview met Carry van Lakerveld vertelt Harry van Kruiningen hoe hij als arbeidersjongen in de schilderkunst terecht kwam; zijn band met de CPH; over de moeilijke positie van kunstenaars in het Interbellum; confrontaties met de censuur en de manier waarop hij in het illegale werk betrokken raakte.

CAHIER 8 - 176 pagina's met vele illustraties — Prijs f 19,50
ISBN 90 70444 28 3

Bestelformulier

Naam _____

Adres _____

Postcode / Plaats _____

bestelt hierbij:

_____ ex. CAHIER nr. 8 à f 19,50 (verzendkosten worden in rekening gebracht).

zenden aan: IPSO, p/a Pegasus, Leidsestraat 25 - 1017 NT Amsterdam

CAHIERS OVER DE GESCHIEDENIS VAN DE CPN

Nummer 1 februari 1979, 54 pag., f 5,—
Marcus Bakker — De grote lijnen in de geschiedenis van de CPN
Joop Wolff — Onze anti-koloniale traditie en de strijd in Indonesië
Gijs Schreuders — De na-oorlogse geschiedenis van de CPN

Nummer 2 februari 1979, 84 pag., f 6,—
Corrie Berghuis, Wera de Lange, Joost Wormer — Van SDP tot CPN
Dik Verhaar — De Paasconferentie van 1929
Wim Pelt — Eendracht Maakt Macht

Nummer 3 oktober 1979, 94 pag., f 7,50
Joop Morriën — Kanttekeningen bij twee documenten over Indonesië
Kees Bakker — Het Nationale Welvaartsplan
Lezing Jaap Wolff op het congres over stalinisme en destalinisatie

Nummer 4 mei 1980, 98 pag., f 11,50
Joop Scheerman — Een aanzet tot discussie over de problematiek van de SDP-geschiedschrijving
Documenten: J. Knuttel — De geschiedenis der CPH; — J. Knuttel — De oprichting en ontwikkeling der SDP
Hans van Dijk — De SDP en de Tweede Internationale 1909-1912
Joost Wormer — De SDP in de geschiedschrijving van de CPN

Nummer 5 augustus 1980, 124 pag., f 12,50
Joop Scheerman — Uit de geschiedenis van De Tribune (1907-1918)
Wim Pelt — De communistische pers tussen twee wereldoorlogen
Susan Legêne, Hansje Galesloot — De Waarheid in de Tweede Wereldoorlog
Wim Jurg — De Waarheid en de Indonesische nationaal-democratische revolutie

Nummer 6 februari 1981, 144 pag., f 14,—
Wanja Kruyer — Parijs 1934, Het Vrouwencongres tegen oorlog en fascisme
Nel Boudewijn, Hanna Molin — De CPN en de Vrouwenstrijd 1944-1946
Susan Legêne — De staking bij de schoonmaaksters bij de gemeente Amsterdam in 1949
Barbara Henkes — Levensgeschiedenis om het verleden van huis uit te leren kennen

Nummer 7 september 1982, 158 pag., f 14,—
Frank Meelker — 'Niet in de schaduw maar in de zon!'
Hans van Dijk — De ideologische en organisatorische aspecten van het Tribune-conflict 1907-1909
Susan Legêne, Hansje Galesloot — De oorlog in de partijstrijd. Voorgeschiedenis en inhoud van het rapport 'De CPN in de oorlog' (1958)
Susan Legêne — Ideeën als verzet.

De Cahiers zijn een uitgave van het Instituut voor Politiek en Sociaal Onderzoek (IPSO) en verschijnen onregelmatig. Abonneren is daarom niet mogelijk. Losse nummers zijn te bestellen door storting van het verschuldigde bedrag plus f 2,30 portokosten op postgironummer 2252298 ten name van Stichting IPSO, Amsterdam, onder vermelding van het betreffende Cahiernummer.

de arbeidersoppositie
ALEXANDRA KOLLONTAJ

Alexandraj Kollontaj is de afgelopen jaren door feministen herontdekt als voorvechtster van vrouwenrechten voor, tijdens en na de Russische revolutie van 1917. In Nederland is dat tot uitdrukking gekomen in recente vertalingen van artikelen van haar over de positie van de vrouw in het Rusland van na de revolutie. In de brochure **'De Arbeidersoppositie'** die zij in 1921 schreef, komt een tot nu toe onbekend gebleven zijde van haar aan het licht. Uit de tekst blijkt hoezeer ze betrokken was in de felle politieke debatten van haar tijd. In 1921 ging het om de positie van de vakbonden ten opzichte van de communistische partij en het recht van de arbeiders om via die bonden beslissingsbevoegdheid in de nationale economie te verwerven. In die debatten koos zij, zoals zij al eerder had gedaan, de zijde van degenen in de RCP die de principes van de Oktoberrevolutie hoog wilden houden. Mede daardoor werd de brochure **'De Arbeidersoppositie'** in de woorden van Beatrice Farnsworth: *'één van de meest indrukwekkende documenten van het Bolsjewisme, kritisch en ongetwijfeld rauw, maar noch wanhopig, noch gedesillusioneerd.'* Naar haar mening wekte deze tekst de boosheid van de bolsjewistische leiders omdat *'deze boosheid een uitdrukking was van de mate waarin het pamflet de twijfels van de leiding opwekte.'*

De tekst wordt voorafgegaan door de volgende inleidende teksten:

— **Elsbeth Etty,** Derden mogen niet beslissen over je lot,
— **Els Wagenaar,** De historische achtergrond van de arbeidersoppositie,
— **Sylvia Bacchini,** Het tiende congres: Lenin contra Kollontaj.

Voorts is er een overzicht toegevoegd van de lotgevallen van de brochure sinds de eerste publicatie in 1921.

Deze uitgave van het IPSO is de eerste Nederlandse vertaling van **De Arbeidersoppositie.** De vertaling is verzorgd door Els Wagenaar.

80 pagina's — Prijs ƒ 14,— ISBN 90 70444 29 1

Alle uitgaven van het IPSO zijn verkrijgbaar in de boekhandel